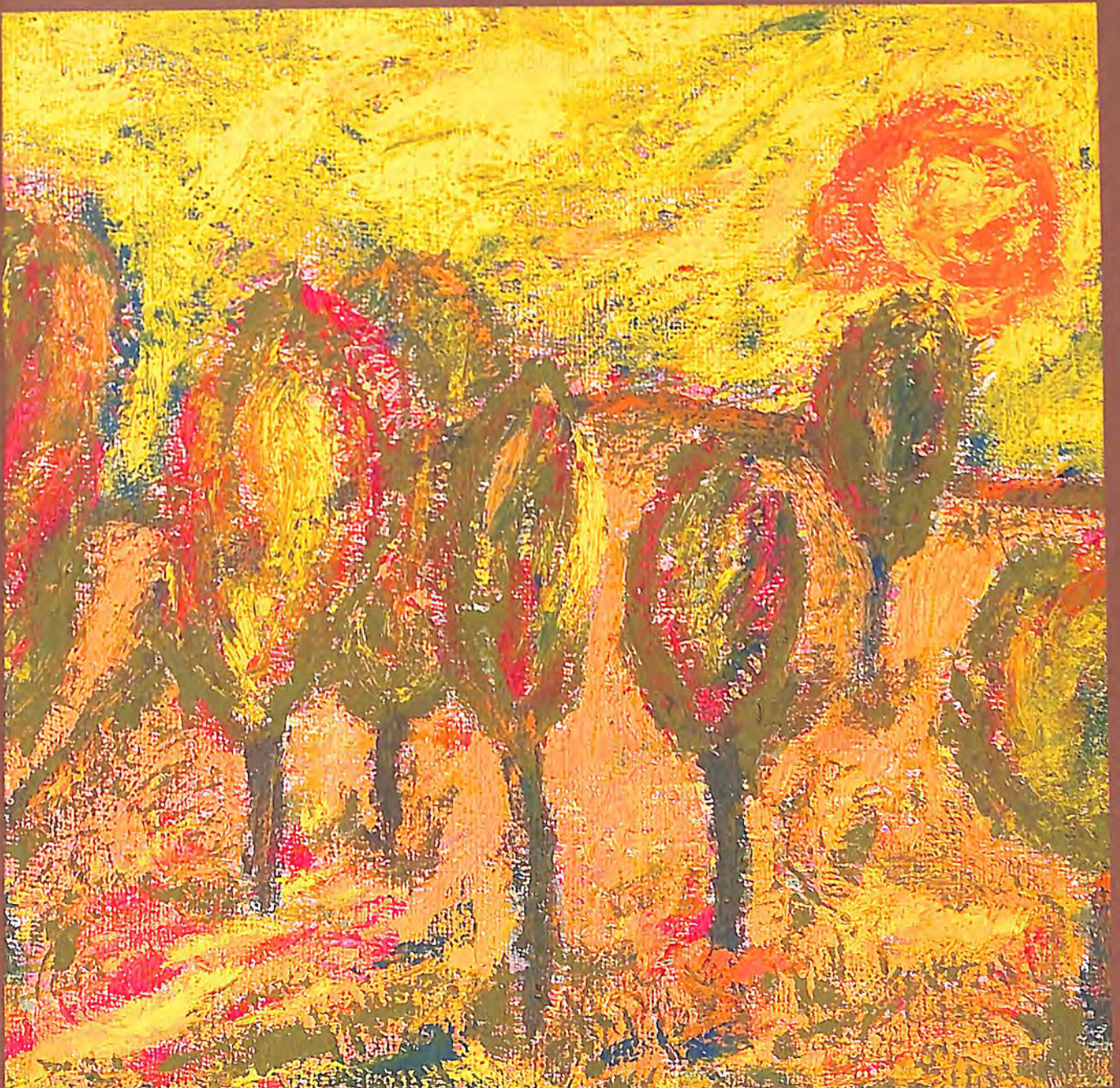
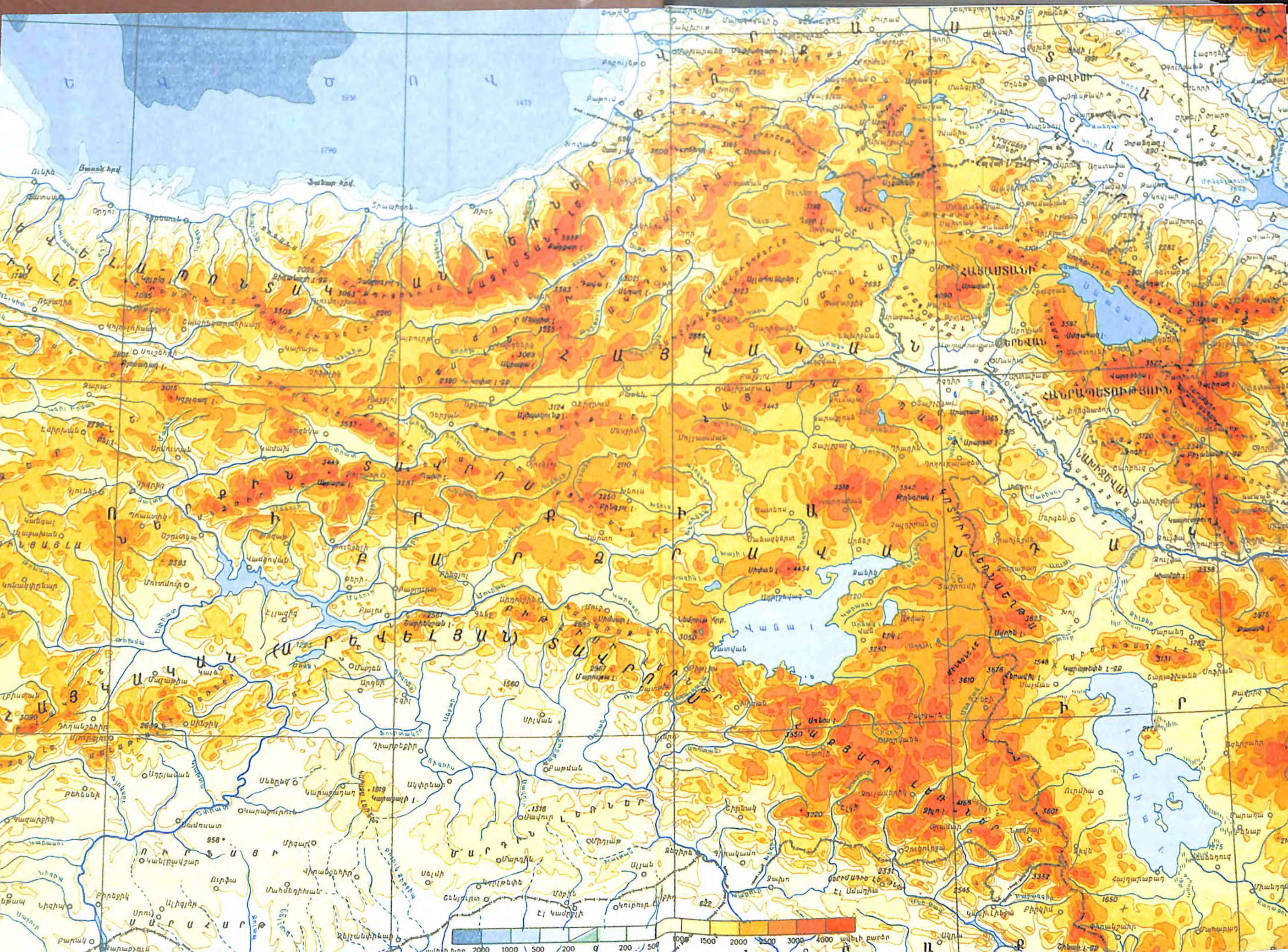

Աննա Պետրոսյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

9(47.923)
7-50

62

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

ՀԱՏՈՐ Է

(20-րդ դար, մաս երկրորդ)

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամ
2014

5044

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)
Պ 505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա
Պ 505 Բոլոր ժամանակների Հայաստանը: Վկայագիրք ըստ ամենայնի /
Ա. Պետրոսյան. – Եր.: «Դար» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունա-
կության հիմնադրամ, 2014. Հ է: 20-րդ դար: Մ 2 - 694 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթա-
նակների և գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ
որդիների մասին: Այն փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորու-
թյունը, հասկանալ նրա սեփական գոյության ձգտումը դեպի իր սկիզբը,
որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

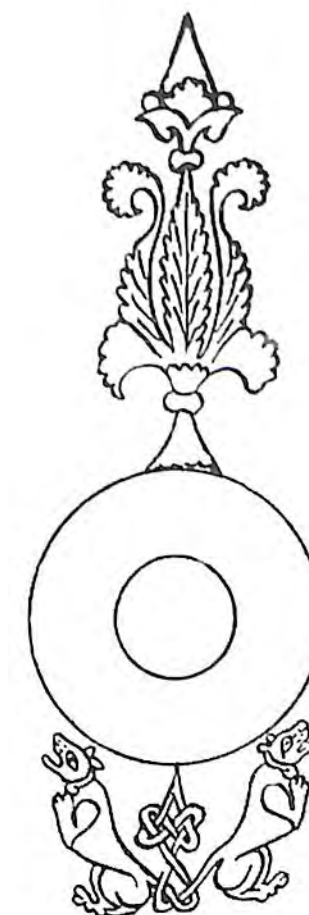
ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978-9939-9081-3-7

© Պետրոսյան Ա., 2014
© «Դար» հիմնադրամ, 2014

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ **ՀԱՅՐԵՆԻՔ**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի է հատորը
նվիրվում է Հայոց Ոգու, Հայոց Հանճարի բոլոր ժամանակների
նվիրյալներին: Նրանք մշտավառ պայծառ կանթեղներ մեր կյանքի
մերկայի և ապագայի մշուշներում:

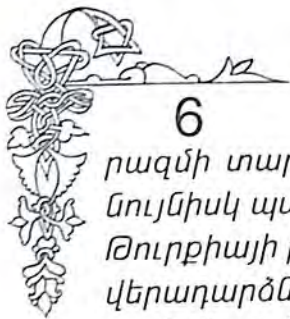
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո աշխարհը բաժանվեց քաղաքական երկու հակադիր բևեռների: Նրանցից մեկում Խորհրդային Միությունն էր և այն երկրները, որոնք պատերազմից հետո ստացան ժողովրդա-դեմոկրատական կարգավիճակ, մյուսը ԱՄՆ-ն էր իր դաշնակիցներ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և այլ համակիր երկրների հետ:

Ահա, այս պայմաններում ձևավորվեց Խորհրդային Հայաստանի դիրքորոշումը Թուրքիայի հանդեպ, որը պատերազմի տարիներին ջանադրաբար օժանդակում էր Գերմանիային:

Այս դիրքորոշման էությունը հետևյալն էր.

1. Օգտվելով այն հանգամանքից, որ երկրորդ համաշխարհային պատե-

րագմի տարիներին թուրքիան ակտիվորեն օժանդակում էր Գերմանիային և նույնիսկ պատրաստվում էր պատերազմի մեջ մտնել նրա կողմից, բարձրացնել թուրքիայի բռնազավթած հայկական տարածքները խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու հարցը:

2. Կազմակերպել աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենադարձությունը պատմական հայրենիք:

3. 1921 թվականին անարդարացիորեն Ադրբեջանին անցած հայկական տարածքների միացումը խորհրդային Հայաստանին:

Ժողովրդական տնտեսության հետագա զարգացման հարցերի լուծման հետ միաժամանակ այս խնդիրների առաջադրմանը ձեռնամուխ եղավ Կենտկոմի առաջին քարտուղարը:

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Նրա անվան հետ է կապված մեր ժողովրդի պատմության մի ստվար ժամանակահատվածը: 17 տարի նա աշխատեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար և, որպես իր ժամանակի ծնունդ, նրան պետք է գնահատել տվյալ ժամանակաշրջանի ենթատեքստում:

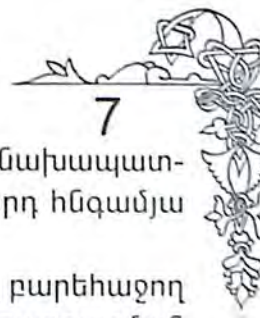

Գրիգոր Հարությունյան

Նա ծնվել է Թելավիում 1900 թվականի նոյեմբերի 7-ին: Մայրը գյուղական ծագում ուներ, հայրը առևտրական էր, մահացել էր վաղ: Սովորել է Թելավիի քաղաքային ուսումնարանում, հետո՝ գիմնազիայում, այստեղ տարվել է քաղաքականությամբ և 19 տարեկան հասակում ընդունվել Վրաստանի կոմկուսի շարքերը: Հավատարիմ կուսակցական էր, կազմակերպչական մեծ ջիղ ուներ և արագ բարձրանում է կուսակցական սանդուղքներով: 34 տարեկանում արդեն Թիֆլիսի քաղկոմի առաջին քարտուղարն էր:

Գրիգոր Հարությունյանը Հայաստան եկավ 1937 թվականի սեպտեմբերին, խռովահույզ մի ժամանակ, երբ քաղաքական-պետական այրերի ու մտավորականության մեծ մասը բռնադատված էր՝ գնդակահարված կամ բանտերում և համակենտրոնացման ճամբարներում էր գտնվում: Երբ նրան որպես Կենտկոմի առաջին քարտուղար Թիֆլիսից ուղարկում էին Հայաստան, **Բերիան** վստահ էր, որ **«հայերը իրենք կլուծեն Արությունովի հարցը»**: Իսկ ինքը **ամենագոր մարդատյացը, Թիֆլիսում արագորեն լուծեց Հարությունյանի ազգականների, եղբոր Սերգեյի և կնոջ եղբոր Գեուրկով Արտեմի հարցը**՝ Սերգեյին գնդակահարելով, իսկ Գեուրկովին ստիպելով ինքնասպան լինել:

Հարությունյանը եկավ Հայաստան բացարձակ հայերեն չիմանալով և կարերին չճանաչելով: Նրան փաստորեն ուղարկել էին Հայաստան, որպեսզի, համաձայն **Ստալինի** նամակի **«Բացահայտեր և ոչնչացներ Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությանը վնաս հասցնող և գյուղացիությանն ու բանվոր դասակարգին կեղեքող հայ ժողովրդի թշնամիներին»**: Նաև Հայաս-

տանում ևս հայտնաբերեք առաջնորդի դեմ նոր ահաբեկչության մախապատրաստողների և այդ մասին հայտներ նրան: Եվ ապահովեք երկրորդ հնգամյա պլանի հաջող ավարտը:

Գրիգոր Հարությունյանը կարողանում էր Մոսկվայի միջոցով բարեհաջող լուծել Հայաստանում արդյունաբերության առաջատար ճյուղերի զարգացման խնդիրները, ավարտին հասցնել տարիներով ձգձգվող կառույցների, ինչպես օրինակ՝ Երևանի սինթետիկ կաուչուկի գործարանի և Քանաքեռի հիդրոէլեկտրակայանի, շինարարությունը: Նրա ջանքերով ավարտին հասան **Ալեքսանդր Թամանյանի** նախագծած **Օպերայի և բալետի թատրոնի, Հանրային գրադարանի** շենքերի շինարարությունը: Աջակցում է նաև **«Սասունցի Դավիթ»** էպոսի 1000-ամյա հորելյանի, **Մոսկվայում Հայաստանի արվեստի և գրականության տասնօրյակների** անցկացման նախաձեռնություններին:

Հանրային գրադարանի շենքը

...Ասում են, որ **Գրիգոր Հարությունյանը** հմուտ մանկավարժ **Սիմակ Սահակյանի** ուսուցմամբ ձեռնամուխ եղավ Հայոց լեզվի տիրապետմանը, թե որքան դա նրան հաջողվեց, հայտնի չէ...

Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղարի հեղինակությունը պատերազմի տարիներին մեծապես աճել էր, և նա արդեն 1945 թվականի ապրիլի սկզբներին մի քանի գրություններ է ուղարկում Մոսկվա՝ **Ստալինին**, սփյուռքահայության շրջանում աշխատանքներ տանելու, նրանց խորհրդային Հայաստանի նվաճումներին ծանոթացնելու և նրանց համար **«Սովետական Հայաստան»** ամսագիր հրատարակելու անհրաժեշտության մասին:

Իր գրություններում **Հարությունյանը** հատկապես նշում է, որ բնակչության շրջանում **«խոսակցությունները թուրքիայի կողմից բռնագրավված տարածքների վերադարձի մասին ամենուր ներշնչված են վստահությամբ, որ Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակից հետո խորհրդային կառավարությունը հանդես կգա հայ ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությամբ»**:

Դրված էր նաև Ադրբեջանի տարածքին միացված հայկական բուն հայրենիքի մի մասը նորից տիրոջը վերադարձնելու խնդիրը:

1990 թվականի **«Գարուն»** ամսագրի 7-րդ համարում կարդում ենք **Անտոն Քոչինյանի** խոսքը. **«Գրիգոր Հարությունյանն իրոք վատ գիտեր մայրենի լեզուն, իհարկե, դա նրա մեղքը չէր, այլ դժբախտությունը: Բայց նա հայրենասեր էր: Այդ է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ Ստալինի կենդանության, Բաղիրովի առկայության պայմաններում, 1945թ. նա համարձակորեն Ղարաբաղը և Նախիջևանը Հայաստանին վերադարձնելու հարցը բարձրացրեց»**:

Սակայն, իրականացավ միայն **հայրենադարձությունը**, որի տեղը սրտի չափ Խորհրդային Հայաստանն էր միայն: 1946 թվականի հուլիսին ներգաղթողների առաջին գնացքները ժամանում են Հայաստան: Մինչև հոկտեմբերի կեսերը հայրենիք ժամանեցին մոտ 50 հազար հայեր՝ նախատեսված 30-35 հազարի փոխարեն:

Դժվարություններն անկանխատեսելի էին, և հոկտեմբերի 8-ին **Ստալինին** գրած զեկուցագրում **Գրիգոր Հարությունյանն** այսպես է ներկայացնում իրավիճակը.

«1. **Բնակարանների պակասի պատճառով ժամանողներին հաճախ տեղավորում էին բնակության համար ոչ պիտանի շինություններում, որն առաջ էր բերում արդարացի դժգոհություն, իսկ բնակարանների կառուցումը դանդաղում էր, որովհետև պակասում էր փայտը:**

2. **Ժամանող բնակչության հիմնական զանգվածը արհեստավորներ են, և նրանց տեղավորում են գյուղական վայրերում, նրանք դժգոհում են և ցանկանում են բնակվել քաղաքներում:**

3. **Իրանից, Սիրիայից և Լիբանանից ժամանածները վատ են հագնված և մոտակա ձմռանը նրանք պատրաստ չեն, իսկ խանութներում հագուստ չկա:**

4. **Ժամանողները թեյ են խմում, իսկ խանութներում չաքար չկա»:**
Նամակի վերջում **Հարությունյանը** խնդրում է հայրենադարձներին մատակարարելու համար Հայաստանին բաց թողնել հագուստ, կոշիկ և չաքար:

1948 թվականին դադարեցվեց հայրենադարձությունը. անհրաժեշտ էր հոգալ ժամանածների խնդիրները: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունն ավելացել էր 100 հազարով... պատերազմում զոհված 250 հազարի փոխարեն: Սակայն, նոր թափ էին առել ետպատերազմյան բռնարարները:

Արդեն մայիսի 29-ին ԽՍՀՄ նախարարների խորհուրդը Ստալինի ստորագրությամբ ընդունել է թիվ 2214-856 խիստ գաղտնի որոշումը հայերին Ալթայի երկրամաս արտաքսելու մասին: ՀՀ ներքին գործերի նախարարության արխիվում պահպանվում է արտաքսման ենթակա 13272 մարդու գործ: Սակայն հայ ժողովուրդը նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին, անկախ որևէ բանից, փորձում էր ըստ ամենայնի վերականգնել քայքայված Հայաստանը: Ձարգանում էր արտադրությունը, ստեղծվում էին նոր աշխատատեղեր, հիմնվում էին արդյունաբերության նորագույն ճյուղեր, կառուցապատվում ու բարեկարգվում էին քաղաքներն ու գյուղերը և, առաջին հերթին, Երևանը:

Մարտելից ժամանած հայ հայրենադարձները

Ակնառու հաջողությունների հետ մեկտեղ, իհարկե, սխալ կլիներ ասել, թե **Հարությունյանի** գործունեությունը տնտեսական բնագավառում անթերի է եղել:

Այդ շրջանի ամենալուրջ և ցավալի վրիպումներից մեկն էր Սևանի ջրերի անհեռատես օգտագործման հարցը: Ճիշտ է, ստորգետնյա ՀԷԿ-ի կառուցման նախապատրաստական աշխատանքներն սկսվել էին մինչև **Հարությունյանի** Հայաստան տեղափոխվելը: Սակայն նա կարող էր և պիտի կասեցներ գործը, մասնավորապես Քանաքեռի ալյումինի գործարանի կառուցումը, որը վիթխարի էներգիա էր կլանելու և որին էլ գլխավորապես ծառայելու էր Սևանի ՀԷԿ-ը: Սևանի ջրերի մոտ 40 տոկոսը, որն առավել հարուստ էր թթվածնով, ծախսվեց: Հետագայում կառուցվեց Արփա-Սևան ջրատարը՝ Հայաստանի տարածքը վերահաս կործանումից փրկելու համար... Սակայն վիճակը մինչև այսօր մնում է աղետալի:

Սևանի ՀԷԿ-ը

Գրիգոր Հարությունյանը բարձր նկարագրի տեր ղեկավար էր, անբասիր, վեհանձն, չափազանց խստապահանջ իր և գործընկերների նկատմամբ:

Որպես մարդ և քաղաքական գործիչ՝ նա ողբերգական կերպար է: Նա 17 տարի ղեկավարեց Հայաստանը, բայց դա մեր նորագույն շրջանի ամենաբարդ, առավել ծանր ժամանակահատվածներից էր: Այդ պատճառով էլ բոլորովին հարթ ու սահուն չի եղել նրա ճանապարհը: **Գրիգոր Հարությունյանը** հատկապես ծանր է վերապրել 1949 թվականի հայերի արտաքսումը Ալթայի երկրամաս: **Ստալինի** մահից հետո նրա հանձնարարությամբ վերաքննվեցին բոլոր գործերը և աքսորյալները տուր վերադարձան...

1953 թվականի մարտի 5-ին մահացավ **Ստալինը**: Նույն թվականի հունիսի 26-ին ձերբակալվեց «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ» **Բերիան** և քննվեց նրա «**հակակուսակցական և հակապետական հանցագործ գործունեության մասին**» հարցը: Խորհրդային Միության ժողովուրդների դահիճը դատապարտվեց մահվան:

...1953 թվականի նոյեմբերին **Գրիգոր Հարությունյանը** հանվեց Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից: Նրան նշանակեցին Էջմիածնի շրջանի Կալինինի անվան խորհրդային տնտեսության տնօրեն: Երկու տարի աշխատելուց հետո նրա առողջությունը չափազանց վատանում է, երկու անգամ ենթարկվում է ծանր վիրահատության, ստիպված իր դիմումի համաձայն ազատվում է աշխատանքից:

Մնալով առանց աշխատանքի, 1956 թվականի սկզբին նա հեռանում է Հայաստանից, մեկնում է Թիֆլիս, որտեղ քիչ անց նշանակվում է պետալանի բաժնի վարիչ, սակայն հասցնում է աշխատել մի քանի ամիս միայն: 1957 թվականի նոյեմբերի 9-ին վախճանվում է:

Նա հիսունյոթ տարեկան էր:

Գրիգոր Հարությունյանի անվան հետ է կապված մահ 1937 թվականից սկսյալ 17 տարիների Հայաստանի գիտության և արդյունաբերության առաջընթացը:

ԿԱՌՈՒՅՈՂՆԵՐ

Գիտենք, որ մայրաքաղաքն իր ժամանակին անհրապույր տեսք ուներ: Գիտենք, որ այն պայծառ և արևային քաղաք դարձնելու համար իր հանձարի լույսի ճառագայթումներով էր աշխատել **Ալեքսանդր Թամանյան** ճարտարապետը: Այժմ հայությունը, դեռ հավատարիմ **մեծ ստեղծագործողի** նախագծերին և նրա ավանդներին, կառուցում էր իր մայրաքաղաքը:

Երկաթուղային կայարանի շենքը

Է: Հրապարակի կառուցապատումը հիմնականում ավարտվել է 1958 թվականին, ուր հայկական ճարտարապետության նվաճումները մարմնացած են մոնումենտալ շենքերի կերպարներում. Կառավարական Տունը՝ ճարտարապետ **Ա. Թամանյան**, Կառավարական 2-րդ տունը, ճարտարապետներ **Ս. Սաֆարյան**, **Վ. Արևշատյան**, **Ռ. Իսրայելյան**, Արմենիա հյուրանոցը, Արհեստակցական միությունների ու Կապի նախարարության միացյալ շենքը, Թանգարանների շենքը՝ ճարտարապետներ **Մ.**

Ծածկած շուկայի շենքը

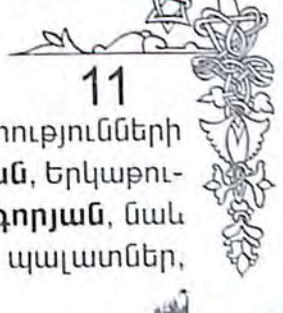
Նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին բազմաթիվ ճարտարապետներ աշխատեցին և նրանցից շատերի գործերը Երևան քաղաքի ընդհանուր կերպարի համար կարևոր նշանակություն ունեցան:

Հետպատերազմյան շրջանում կառուցվել են հասարակական շենքերի համալիրներ, որոնք արժեքավոր ներդրում են հայկական ճարտարապետության մեջ: Լավագույնը նախկին **Լենինի** անվան, այժմ **Հանրապետության հրապարակի** ճարտարապետական համալիրն

Ազգային պատկերասրահի շենքը

Գրիգորյան, Է. Սարապյան: Հրապարակի բոլոր նոր կառույցները ներդաշնակ են **Ա. Թամանյանի** Կառավարական տանը, որով և պայմանավորվել է հրապարակի ոճական միասնությունը: Հետպատերազմյան շրջանի ճարտարապետական նվաճումներ են Երևանի Հայաստանի Կենտրոնական Կոմիտեի, այժմ՝ Ազգային ժողովի շենքը՝ ճարտարապետ **Մ. Գրիգորյան**, Կենտրոնական ծածկած շուկան

ճարտարապետ **Գ. Աղաբաբյան**, կոնստրուկտոր **Հ. Առաքելյան**, Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության շենքը՝ ճարտարապետ **Ս. Սաֆարյան**, Երկաթուղային կայարանի շենքը **Է. Տիգրանյան**, Մատենադարանը՝ **Մ. Գրիգորյան**, մահ Հայաստանի ամենատարբեր շրջաններում կառուցված մշակույթի պալատներ, դպրոցներ, բնակելի տներ, առողջարաններ, Բյուրականի աստղադիտարանի համալիրը... Եվ էլի շատերը, որոնց բոլորի անունները անհնար է տալ:

Հետո 1955 թվականից սկսվեց, այսպես կոչված տիպային շենքերի հաղթահանոցը: Երկաթբետոնե անդեն, անհայրենիք ձևերը ամենուրեք դառնում էին տիրապետող:

Հիմա պիտի թերթենք տաղանդավոր ճարտարապետ **Ռաֆայել Իսրայելյանի** գրառումները՝ հասկանալու համար կառուցողական արվեստի այս միտումը:

Ազգային ժողովի շենքը

ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ

Հայ ժամանակակից ճարտարապետության մեջ **Ռաֆայել Իսրայելյանին** վերապահվում է բացառիկ տեղ: Նրա մեծաթիվ կառույցները, որոնցից այնպիսի նշանավոր գործեր, ինչպես Հաղթանակի հուշարձանը, «Արարատ» տրեստի մառանները, Սարդարապատի հերոսամարտին նվիրված համակառույցը, ֆիզիկայի ինստիտուտի փորձարանները Արագածի լանջին, Նյու Յորքի Հայոց Սբ. Վարդան եկեղեցին, Բյուրականի հանգստի տունը, Չարենցի կամարը Գառնիի ճանապարհին, Եղեռնի նահատակաց հուշարձանը Էջմիածնում, բազմաթիվ բնակելի տներ, Մեծ հայրենական պատերազմի զոհվածների հուշակոթողներ արվեստագետին արժանում զոհվածների հուշակոթողներ արվեստագետին արժանացրին համաժողովրդական ճանաչման: **Ռաֆայել Իսրայելյանն** ուներ մահ գրելու, ճարտարապետական արվեստի և մշակույթի այլևայլ խնդիրների մասին իր տեսական հայացքները, մտորումները թղթին հանձնելու ծիրը և նախասիրություն:

Ռաֆայել Իսրայելյան

Ծնվել է 1908 թվականի սեպտեմբերի 17-ին Թիֆլիսում, մանկավարժի ընտանիքում: Սովորել է Հայաստանի Գեղարվեստի ակադեմիայի ճարտարապետական բաժնում, հետո տեղափոխվել Լենինգրադ և 1934 թվականին ավարտել Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ինստիտուտը, ապա մահ ինստիտուտին առընթեր ասպիրանտուրան: 1936 թվականին ավարտելով ուսումը անմիջապես եկել է Երևան, ուր ապրել է մինչև իր վախճանը՝ 1973 թվականը:

Խարայեւյանի բոլոր գործերը նորարարական են, սակայն ունեն վառ արտահայտված ազգային խորք:

Մի քանի խոսք **Սարգարապատի** 1918 թվականի հերոսամարտին նվիրված համակառույցի (քանդակագործներ **Ա. Հարությունյան, Ս. Մանասյան, Ս. Շահինյան**) մասին՝ ըստ մասնագետների վերլուծության:

«Այս կառույցի գլխավոր արժեքն այն է, որ ծարտարապետին հաջողվել է ստեղծել մի հարմոնիկ անսամբլ՝ գաղափարական բովանդակությունը մարմնավորելու էապես տարբեր հնարների օգնությամբ և սկզբունքային տարբեր գեղարվեստական միջոցներով: Եվ իրոք, գեղարվեստական կերպար ստեղծելու այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են ծարտարապետական ձևերի պայմանական լեզուն, քանդակագործական խորհրդանիշների լեզուն և պատմողական, ռեալիստական բնույթի ռելիեֆները հուշապատի հետին հարթության վրա՝ կուռ միասնություն են ստեղծում, չնայած իրենց բնույթի ներքին ինքնուրույնությանը»:

Անսամբլի գլխավոր կառույցը զանգաշտարակը, ոչնչով նման չէ հայկական ավանդական զանգակատան: Սակայն այնքան ազգային, այնքան հայերեն է կառուցված... Սա և անմահ փառքի հուշարձան է, և պայքարի կոչ, և հաղթանակի հիմն:

Իսկ հիմա փորձենք լսել **Խարայեւյան** մեծ վարպետի մտորումները ժամանակակից ծարտարապետության խաթարումների մասին. «Հայաստանը երբեք

Սարգարապատ. զանգակատուն

խաղաղ կյանքի երկարատև շրջան չի ունեցել: Ահա թե ինչու յուրաքանչյուր հայ ձգտում է կառուցել, կառուցել ու կառուցել: 21^{րդ} որ նրա նախնիները ամեն անգամ ստիպված են եղել նորից ու նորից վերակառուցել ու վերահաստատել իրենց օջախը, իրենց եկեղեցիները, ամրոցները, կամուրջները, գյուղերն ու քաղաքները: Հայ շինարարին շատ է օգնում նաև իր զարմանահրաշ բնությունը, որ այնքան հարուստ է ամեն տեսակի, ամեն որակի շինարարական քարով:

Մեծ ու խոր պատմություն ունի մեր երկրի ծարտարապետությունը: Հայ վարպետները ծարտարապետական փառահեղ հուշարձաններ են կերտել մի երկրում, ուր ստեղծվել է աշխարհի ամենահարուստ լեզուներից մեկը և ուր ժողովուրդը հյուսել է իր հիրավի համամարդկային ու մարդասիրական հանձարեղ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը:

...Այսօր երկիրը համատարած շինարարական հրապարակ է դարձել: Պահանջմունքը հսկայական է, մինչդեռ բնակելի տները չեն բավականացնում: Ծարտարապետների խնդիրն է՝ ստեղծել այնպիսի նախագծեր, որոնց հիման վրա հնարավոր լինի կառուցել էժան, հարմար և, որ շատ կարևոր է, գեղեցիկ տներ: Այսինքն հարկավոր է ստեղծել տիպային

նախագծեր... Ուրեմն պետք է կորցնե՞նք մեր ազգային դեմքը, ծարտարապետական մեր ձևերը, որ հազարամյակների վաղեմություն ունեն:

Մեր օրերում հարկավոր է վերանշակել, զարգացնել ու ներկայացնել նոր տեսքով ու բովանդակությամբ՝ մի՛ պարտադիր պայմանով, որ ծարտարապետական այդ գործերում ևս վառ ու ցայտուն արտահայտվեն ազգային հատկանիշները: Եվ դրան մենք կարող ենք հասնել միայն այն դեպքում, երբ կասենք մեր խոսքը, սեփական խոսքը, հայերեն խոսքը:

Նորը դրսից պետք է բերել ոչ թե նրան հնազանդվելով, այլ հպատակեցնելով, մեզ ծառայեցնելով համար: Բայց, երբ Բրազիլիա քաղաքից վերցնում ենք շենքը և անփոփոխ տեղադրում երևանում, դա մեզ ոչ միայն պատիվ չի բերում, այլ աղքատացնում և կաշկանդում է մեր ստեղծագործական միտքը: Օրինակներ չեն բերում, դրանք, ցավոք, շատ են: Վերջին տարիներին անընդհատ ընդօրինակելով ստանում ենք խայտաբղետ, դիմագուրկ, անսխտեմ շենքերի կուտակում:

Սարգարապատ. կամար

Տխուր է, երբ տեսնում ես օտարամոլության հետևանքով կրկնություններ: Սրանք նսեմացնում են և աղքատացնում մեր ծարտարապետության անհրաժեշտ ուղին: Եվ տեսնում ես շենքերն իրար խառնված են, մեծ ու փոքր, լայն ու կարճ, սև ու կարմիր, անհավատալի անկանոնության մեջ կառուցված, խուճապի մատնված...

Խրուշչովյան տիպային շենքեր

Բազմիցս քննադատված է Աջափնյա-կի կառուցապատումը: Առավել խայտաբղետ, անկանոն է կառուցապատվել Նորքի զանգվածը, կարծես ասելու համար, թե «Աջափնյակը ի՞նչ է որ, տեսեք թե ժամանակակից ծարտարապետի միտքը ինչքա՞ն ավելի կարող է իրար խառնել մեծամեծ ծավալների շենքերը»:

Անմիջական խնդիր է արմատական փոփոխության ենթարկել կիրառվող տիպային բնակելի տների նախագծերը, խիստ վերաբերվել ապակեպատման հիվանդությանը, որն ուշացած գծերը, խիստ վերաբերվել ապակեպատման հիվանդությանը, որն ուշացած արձագանքն է արտասահմանյան երեկվա ծարտարապետության, իսկ մենք դեռ շարունակում ենք ապակեպատել մեր շենքերը և, ցավոք, մեծ մասամբ անտեղի...

Ապակեմոլությունը և բետոնե մեծ սալերի կիրառությունը դիմագրկում է ոչ միայն քաղաքի կերպարը, այլև նսեմացնում մեր հիմնավոր ծարտարապետական ավանդները: Դրսի պատին փոխարինած ապակյա հարթու-

Մարդիկ մոռանում են, որ ճարտարապետությունը մեծ զգացմունքների, խոր ապրումների արգասիք է և ոչ մակերեսային հրապուրանք ամեն մի նյութով, առանց ընտրության: Մենք հաճախ ուզում ենք ցույց տալ (ցավոք, հրականում արդեն կառուցված վիթխարածավալ շենքերով), թե գիտենք և՛ Կորբյուզյեին, և՛ Նեմեյրային, և՛ Ալտոյին, և՛ Տանգեին, և՛ մեքսիկացի ճարտարապետներին (իհարկե, շատ լավ բան է իմանալը): Բայց կրկնելով, ընդօրինակելով մեքսիկացիներին ու ճապոնացիներին, մենք անտեսում ենք

ու իմացել և՛ արաբերեն, և՛ պարսկերեն, և՛ վրացերեն, իմացել ու կրթվել հունարեն, բայց երգեր են հորիմել քարին ու հողին, երկրին ու ժողովրդին հարազատ:

Մենք Զ հատորում պատմել ենք 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին տիրող մշակութային ամենաբազմազան ուղղությունների մասին, որոնց հաճախ նմանակելու կամ ներքին զգացողականի պահանջով տրվում էին նաև հայերը:

Եթե փնտրտուքների այս շրջանում արվեստի մյուս ձևերի համար սա որպես փորձարարություն ընդունելի էր, ապա ճարտարապետության ասպարեզում դա դառնում էր աղետալի: Ահա այս աղետալի մասին էր մտահոգված խոսում **Ռաֆայել Իսրայելյանը**, իսկ նրանից առաջ՝ **Ալեքսանդր Թամանյանը** և բոլոր տաղանդավոր այն ճարտարապետները, որոնք զերծ մնացին օտարամոլության ազդատյաց նկրտումներից և **ստեղծեցին ավանդականի և նորագույնի զուգորդումներով ճարտարապետական կոթողներ:**

...Նա իր երազանքներում տեսնում էր տաճարը ամբողջական ու շքեղ կատարելությամբ, մերթ արևային ճաճանչափայլ լույսերի մեջ, մերթ գիշերվա աստղ ու լուսնի կաթնալույսով պարուրված:

Այնքան գեղեցիկ էր մարդու ոգևորությամբ կյանքի կոչված տաճարը: Նա քայլում էր դարեր առաջ ավերակված տաճարի փլատակներով, ու նրա հոգին դողում էր հառնունի այդ սքանչելի տեսիլքի առջև: Նա հաճախ լսում էր ավերակների խանդոտ ու քինոտ Ոգու ծայնը, և այդ ժամանակ նրա թախիծը խտանում էր ու ճնշում նրան: «*Կործանումին հառնում չկա, ինչպես մեռյալին՝ հարություն... Խեղճ մահկանացու, հեռացիր իմ տիրությանից և թող հանգիստ իմ քանդուքարափը: Ո՞վ ես դու, որ պայքարի ելնես ավերակների ոգու դեմ... Աշխարհը լի է ավերակներով, աշխարհն ինքը մի ամբողջական ավերակ շուտով՝ մարդկային խեղաթյուրված մտքի կամեցողությամբ...»:*

ԱԵԶՄԱՆՈՂ ՍԱԽԻՆՅԱՆ

Իսկ նա ծունկի էր եկել ինքն իր ներշնչանքի առջև և մրմնջում էր իր հոգու խորքում զգացմունքների տաք ելևեղով: «Արարումին վերջ-վախճան չկա... Արարչագործ մարդու արարումին... Ես նայում եմ քո ավերակներին և տեսնում կատարյալ տաճարը իր տեղում... Իմ երազանքն ավելի համառ է... Խնդիրը միայն այն է, թե ստեղծագործող ոգին կկոփի՞ իմ կամքը գուպարի մեջ մտնելու համար քեզ հետ»:

Իր կամքը: Իր տենչանքը: Իր երազանքը:

Նա հեռանում էր ավերակներից և գնում-մխրճվում էր քաղաքի ժխորի մեջ, այնտեղ գոնե քիչ ժամանակով առօրյա կյանքի, աշխատանքի ու կենցաղի ոլորաններում ազատվելու համար իր տեսիլքի հետապնդումից... Բայց այն իր ուրախությունը ազատվելու համար իր տեսիլքի հետապնդումից... Բայց այն իր ուրախությունը ազատվելու համար իր տեսիլքի հետապնդումից...

Լոռու Վարդաբլուր գյուղում էր ապրում **Արամ և Ելեն Սահինյանների** ընտանիքը՝ երեք որդիների ու դստեր հետ։ Սովորական հողագործ ու արհեստավոր ընտանիք, որ իր համեստ ապրուստը վաստակում էր արդար աշխատանքով ու ծանր քրտինքով։ Սակայն **Արամ և Ելեն Սահինյանները** տեսնում էին դեպի ուսումնալից իրենց զավակների ձգտումը և երկար խորհրդածություններից հետո որոշել էին հեռանալ հարազատ Վարդաբլուրից և հաստատվել Թիֆլիսում, որտեղ արդեն **Ալեքսանդր** որդին, ծնված 1910 թվականի հուլիսի 3-ին, սովորում էր Ներսիսյան դպրոցում։ Այսպես ընտանիքը տեղափոխվում է նախ Թիֆլիս, մի տարի անց՝ Երևան։

Ապաքինվելուց հետո, «**Յայպետնախագիծ**» ինստիտուտում աշխատելու շրջանում, մա դեռ պատերազմը չավարտված, կառուցեց ակունք էջմիածնի Աղավնատուն գյուղում և աղբյուր-հուշարձաններ Յայաստանի ամենատարբեր վայրերում, ղեկավարեց Քասախի Բագիլիկի պեղումները և պաշտպանեց թեկնածուական ատենախոսությունը՝ ստացավ գիտական աստիճան, դասախոսեց Գեղարվեստի ինստիտուտում «**Ճարտարապետության հիմունքները**» առարկան, նորից ղեկավարեց Երերուլքի, Զովունիի պեղումները: Ղեկավարեց մաև էջմիածնի Մայր տաճարի և Սբ. Զոհիսիմե եկեղեցու տարածքներում անցկացվող պեղումները:

1961 թվականին **Ա. Սահիբյանը** արժանացավ Խորհրդային Հայաստանի Արվեստի վաստակավոր գործչի կոչման... Հեղինակ էր բազմաթիվ նախագծերի՝

Սբ. Հռիփսիմէի տաճարը

5047

ճարտարապետության և ճարտարապետների մասին հոգվածների: Հեղինակ էր նաև արտասահմանում լույս տեսնող հանրագիտարաններում և «**Հայկական սովետական հանրագիտարան**»-ում բազմաթիվ հոդվածների:

Մյուս ճարտարապետները և ճարտարապետության պատմությամբ զբաղվողները նման գործերով չէ՞ն զբաղվել: Ձբաղվել են և գուցե ավելի: Խոսքն այստեղ այն առօրեական գործի մասին չէ, որ կատարում է տաղանդաշատ մարդը:

Ես պատմում եմ նրա մասին նույնիսկ ոչ այն բանի համար, որ նա իր հաստատումն տեղն է գրավել հայ ճարտարապետական գիտության երախտավորների և դասականների շարքում... Ես պատմում եմ նրա մասին, որովհետև նա վերականգնեց **Գառնիի հեթանոսական տաճարը**:

Գառնիի տաճարի ավերակները

Մենք կառուցող ժողովուրդ ենք: Բայց որքան էլ որ տարօրինակ է ու ցավալի՝ նաև քանդող ժողովուրդ ենք: Ոչ ուրիշի կառուցածը ուրիշի երկրում: Մենք երբեք նախճիրով չենք գնացել ուրիշ ազգերի վրա, և սպանդի, թալանի ու ավերումի ոգին խորթ է եղել մեր **բնավորությանը**: Մենք անընդգրկելի ժամանակներից ապրել ենք **Արարչի** կողմից մեզ տրված երկրում և գոհ ու հպարտ ենք եղել նրանով, որ ստեղծագործ

ենք եղել բոլոր առումներով: Կերտել ենք մեր սքանչելի քաղաքները, ապարանքները, ամրոցները, տաճարները... Վաղուց, երբ դեռ **մարդուն մարդ կերտելու** առաքելությամբ **Աստծո Որդին** չէր հայտնվել աշխարհում: Բայց մենք արդեն **մարդ էինք**, նույնիսկ մեր հեթանոս աստվածների բնավորությամբ... Եվ այդ էր պատճառն, անշուշտ, որ **Աստծո Որդուն** հասկացանք ու ընդունեցինք առանց վերապահության... Կարիք չկար, որ մենք ավերումի մեզ խորթ մոլուցքին տրվեինք և քանդեինք հին աստվածների տաճարներն ամենայն դաժանությամբ: Իսկ տաճարները միայն աստվածների պաշտամունքի ու ծեսի բնակարաններ չէին, այլ նաև **իմաստության կացարաններ**, ուր ի հայտ էին բերվում աշխարհի ու տիեզերքի գաղտնիքները:

Աստծո Որդին կարիք չուներ կործանումների մոլուցքով հաստատելու իր պաշտամունքը: Նա եկավ և իր անձը չարչարանքի ու տառապանքի գեհեճով անցկացրեց՝ մարդու հոգում բուն դրած չարությունը կործանելու առաքելությամբ: Իսկ մենք կործանեցինք մեր տաճարների մեջ կուտակված իմաստությունը: Այդպես հետո պիտի կործանեինք քրիստոնեական վանքերն ու եկեղեցիները զարհուրելի աստվածուրացությամբ, որպես Խորհուրդների դաժան պարտադրանք: Սակայն հիմա խոսքը հեթանոսական տաճարների մասին է:

Ինչպիսի՞ն էին այդ տաճարները: Արդյոք, Գառնիի հեթանոսական տաճարի նման, որի նոր հառնումի համար պարտական ենք **Ալեքսանդր Սահինյան** ճարտարապետի համառ երազանքին...

Դժբախտաբար մի քանի հազարամյակ անց ճարտարապետական կառուցվածքներից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել: Ժամանակը և հաճախակի կրկնվող

պատերազմներն ավերել են ամեն ինչ և նրանց մնացորդներն աստիճանաբար անցել են հողի հաստ շերտերի տակ: Բայց նաև այս հնագույն մշակույթը, նոր կրոնի՝ քրիստոնեության քարոզիչները՝ **Գրիգոր Լուսավորչի** ղեկավարությամբ և Հայոց արքունական զորքերի օգնությամբ ոչնչացվեցին:

1909-1910 թվականներին **Նիկողայոս Մառի** արշավախումբը բացեց Կոտայքի շրջանի Գառնի գյուղի հարավ-արևմտյան ծայրամասում գտնվող **Գառնի ամրոցի** հեթանոսական տաճարի, իսկ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի 1949 թվականից գործող արշավախումբը՝ ամրոցի ճարտարապետական ամբողջ համալիրի մնացորդները:

Գառնի ամրոցի ավերակները

Գառնի ամրոցն ավելի քան կես հազարամյակ եղել է հայ արքաների ամառային նստավայրը: Այն վաղուց դուրս է եկել ազգային մշակույթի շրջանակներից և լայն ճանաչում գտել: Տաճարը կառուցվել է առաջին դարում և, կանգուն մնալով մինչև 17-րդ դարը, կործանվել է 1679 թվականին երկրաշարժից: Գառնի ամրոցի պեղումներն արագացրին տաճարի վերականգնման գաղափարի իրականացումը:

Մի հետաքրքիր միջադեպ՝ կապված այս գաղափարի հետ:

1880-ական թվականներին հնագետ կոմս **Ուվարովը** որոշում է վերականգնել **Գառնիի տաճարը** թիֆլիսում... և նախապատրաստվում է տաճարի քարերը տեղափոխել թիֆլիս և ֆրանսիացի **Դյուրուա դե Մոնպերեի** նախագծով վերականգնել Հայոց տաճարը Վրաստանի մայրաքաղաքում: Արդյոք այդ հնագետ կանգնել Հայոց տաճարը Վրաստանի մայրաքաղաքում: Երբ ինչ կլինեք, եթե կոմսի ցանկությունն իրականանար, բայց երևի Երևանի նահանգապետը, որին հանձնարարված էր քարերի փոխադրումը Գառնիից թիֆլիս, ավելի սթափ էր մտածում և րարված էր քարերի փոխադրումը Գառնիից թիֆլիս, ավելի սթափ էր մտածում և այդ արտառոց պահանջին այսպես է պատասխանում. «...Տաճարի մասերն այնքան մեծ են և ծանր, որ սայլերով կամ ֆուրգոններով տեղափոխել հնարավոր չէ»:

ΗΛΙΟΣ Ι ΗΛΕΥΣΙΝ
ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΡΤΕΝΙΑΣ ΑΝΑ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΚΤΙΝΕΝΑΙ
ΒΑΣΙΛΕΥΣΤΟΝ ΑΝΙΚΗΤΟΝ ΚΑΙ
ΑΙΤΟΥΣ ΑΙ ΤΗ ΒΑΣΙΛΕΙ
ΑΙ ΤΗ ΕΛΕΥΣΙΝΙ
ΑΙ ΤΗ ΕΛΕΥΣΙΝΙ
ΑΙ ΤΗ ΕΛΕΥΣΙΝΙ

Տաճարի հիմնադրման մասին վիմագրությունը

1956 թվականն էր: Երևանում բացվեց հնագետների և պատմաբանների անդրկովկասյան խորհրդակցությունը, որին **Հովսեփ Օրբելու** նախագահությամբ մասնակցում էին երկրի գիտական բոլոր կենտրոնների ներկայացուցիչները: Այս խորհրդակցությունում նույնպես որոշվեց վերականգնել **Գառնիի տաճարը**:

Որովհետև՝

«...Այս կոթողը, եթե Հռոմի ծաղկյալ դարերում Հռոմի մեջ կանգնեին՝ անկեց

ավելի վայելչություն և շքեղություն չէին կարող տալ: Գառնիի տաճարն իր բոլոր կատարելություններով հայ գեղարվեստի թագուհին է»:

Այսպես է այս տաճարի մասին արտահայտվել մեծագույն հայը՝ Թորոս Թորամանյանը:

Այո: Սակայն նա դեռ ավերակների կույտ էր: Այն միայն **Ալեքսանդր Սահինյան** մարդու երազանքներում էր գեղեցկորեն ավարտուն տաճար դարձել: Երազանքը՝ երազանք, բայց նա գիտնական ճարտարապետ էր և թղթի վրա այն գծելուց առաջ պետք է դեռ գիտական ծավալուն գործ կատարեր: Նա պետք է քննության առներ **Գառնի ամրոցի** բոլոր հուշարձանները, հանգամանորեն մշակեր տաճարի վերակազմության նախագծի գիտական հիմունքները:

Այս ամենը նա արեց: Հետո ողջ այս տքնաջան աշխատանքն ամփոփեց իր սքանչելի **«Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը»** մեծարժեք գրքում:

...Երևանից 28 կիլոմետր հեռավորության վրա տեղանքն անսպասելիորեն հատվում է Ազատ գետի խոր ծորով ու հրվանդանն ասես կախվում է անդունդի վրա: Ուղղաձիգ ժայռերից բարձր **Գառնի ամրոցի** ավերակներն են:

Գառնի ամրոցում շինարարական կյանքը գոյություն է ունեցել վաղ բրոնզե դարում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում: Պահպանվել են վաղ բրոնզեդարյան ամրոցի պարսպապատերի և կլոր կացարանի մնացորդները: Տեղանքը դեռ Արարատյան թագավորության ժամանակ կոչվել է **Գիառնիանի**: Վկայությունը Գառնիում գտնված վիշապակոթողի վրա սեպագրված **Մինուայի** որդի **Արգիշտե արքայի** արձանագրությունն է **«Հայկյան մեծությանը Արգիշտեն ասում է. - գրավեցի Գիառնիանի երկիրը... երբ վերադառնում էի, մարդ, կին տարա»:** **Արգիշտեն** նվաճել է Գառնիանի երկիրը, իսկ Երեբունիի արձանագրության մեջ հաղորդվում է Երեբունիի հիմնադրման մասին: Նշանակում է այդ ժամանակ Գառնին իբրև հիշատակության արժանի բնակավայր, արդեն գոյություն ուներ: Սա մ.թ.ա. 8-րդ դարում:

Գառնի ամրոցի պարսպապատերը

Գառնի ամրոցի ուղղանկյունի աշտարակների հաջորդականությամբ ստեղծված պաշտպանական համանման համակարգ գոյություն ուներ Արարատյան թագավորության ժամանակներում՝ Արգիշտեսիսինելե, Թեյշեբայինե, Ազնավուր: Ապա նաև ավելի ուշ Երվանդակերտում:

Պալատական շենքերից պահպանվել են կամարակապ տարբեր նշանակության բազմաթիվ դահլիճներ, հսկայածավալ նկուղային հարկի մնացորդներ:

Պալատական շենքերի առջև ստեղծված հրապարակը հյուսիսից երիզում է արքունի

բաղնիքը: Այն բաղկացած է միմյանց հաջորդող չորս սենյակներից՝ հանդերձարանից, սառը ջրով լողասենյակից, գոլ բաժանմունքից և տաք ջրով լողասենյակից: Ամենայն հավանականությամբ ջուրը տաքացվել է կրակարանի վերևում դրված կաթսաների մեջ, բայց թե որոշակի ինչպես է դա տեղի ունեցել, հնարավոր չէ պարզել:

Գիտական-գեղարվեստական մեծարժեք գործ է բաղնիքի հանդերձարանի հատակին դիցաբանական բովանդակությամբ ստեղծված խճանկարը, որը նախաքրիստոնեական Հայաստանի մոնումենտալ գեղանկարչության առաջին հայտնի միակ հուշարձանն է:

...Տաճարը բարձրացվել է հնագույն սրբավայրում: Բացահայտվեցին հին շենքի որմնաշարքեր, 3-րդ հազարամյակի առավել հնագույն սրբավայրի մնացորդներ:

Գառնիի տաճարը ուղղանկյուն դահլիճ է՝ նախամուտքով, որոնք շրջապատված են կարճ ճակատներում վեցական, երկար ճակատներում՝ ութական սյուներով: Շինանյութը Գառնիի որձաքարն է, որի մշակումը կատարված է մեծ վարպետությամբ: Այդպիսի վարպետության կարելի է հասնել տեղի քարգործ-արհեստավորների դարավոր փորձով: Գառնիի որձաքարով, մշակման նույն եղանակով և շինարարական նույն տեխնիկայով է կառուցված նաև Գառնի ամրոցի պաշտպանական ամբողջ համակարգը՝ մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներում: Որձաքարի մշակման նման եղանակով են առաջ 9-7-րդ դարերում:

Որմնաքարերը միացված են երկաթե գամերով, միացման հանգույցները լցված են կապարով: Սյուների միացումներում օգտագործված են նաև բրոնզե ուղղաձիգ կապեր:

Գառնիի տաճարը կործանվել է 1679 թվականի ահարկու երկրաշարժի ժամանակ, իսկ մինչ այդ եղել է կանգուն: Ինչպե՞ս: Չէ՞ որ Հայաստանում քրիստոնեություն ընդունելիս վայրագորեն կործանել էին բոլոր հեթանոսական տաճարները: Սա ինչպե՞ս էր ազատվել այդ անխնա քանդումից: Կարծիք կա, որ այն անմիջապես սկսել էին օգտագործել աշխարհիկ նպատակների համար: **Մովսես Խորենացին** վկայում է, որ այն եղել է **Տրդատ Երրորդ արքայի** քրոջ **Խոսրովադուխտի «հովանոցը»:**

Գառնիի հեթանոսական տաճարը անվերապահորեն համարվել է հունա-հռոմեական կառույց: Գառնիի տաճարի կառուցման ժամանակ Հայաստանը ընդգրկված էր հելլենական աշխարհի տնտեսական-մշակութային զարգացման ոլորտի մեջ: Տրամաբանական է, որ այդ ժամանակ տեղական ոճով կառուցված տաճարների կողքին կառուցվեցին նաև նոր տիպի անտիկ հորինվածքներով տաճարներ: Սակայն Հայոց լեռնաշխարհին բոլորովին էլ օտար չէին հելլենիստաճարներ: Սակայն Հայոց լեռնաշխարհին բոլորովին էլ օտար չէին հելլենիստաճարներ:

Խճանկար Գառնիի բաղնիքի հատակին

տական ժամանակներից առաջ կառուցված ուղղանկյուն հատակագծով, սյունաշարքերով և ճակտոնով պաշտամունքային շենքերը:

Հիշենք Արարատյան թագավորության **Մինուա արքայի** կառուցած **Մուսասիրի տաճարը**, որի պատկերը նույնությամբ քանդակված էր ասորական **Սարգոն** թագավորի պալատի պատին: Հիշենք **Մուսասիրի տաճարի** տեսքը, որն, ըստ ակադեմիկոս **Բորիս Պիատրովսկու**, «*ներկայացնելով սյունաշարքով և ճակտոնով տաճարների հայտնի տիպերից հնագույնը՝ ընկավ անտիկ ճարտարապետության հիմքում*»:

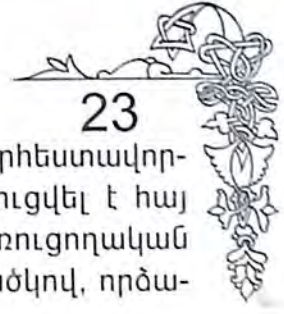
Մուսասիրի տաճարը

Մուսասիրի տիպի տաճարներ գոյություն են ունեցել Հայկական լեռնաշխարհի նաև այլ վայրերում: **Մուսասիրի տաճարն** իր հորինվածքով բարձր պատվանդանով, վրան վեց կլոր կամ ուղղանկյունի կտրվածքով սյուներից կազմված սյունաշարքով, նախամուտքով, բարձր ճակտոնով՝ մեծ ընդհանրություն ունի **Գառնիի** տիպի տաճարների հետ:

Սահինյանը առկա բոլոր նյութերով և իր տքնաջան ուսումնասիրություններով ապացուցեց, որ «*Գառնիի տաճարի հորինվածքի, նրա ընդհանուր կառույցի հիմքում ընկած է Արարատյան թագավորության Մուսասիր տաճարի կերպարը*»: Նման կերպար ունի նաև Երեբունիի հեթանոսական տաճարի՝ **Մուսիի** հատակագիծը:

Արտաշեսյան արքայատան անկումից հետո **Արշակունիների** հարստության հիմնադիր **Տրդատ Առաջինը** հռոմեական և պարթևական զորքերի միջև տասնամյա պատերազմում, որը տեղի էր ունենում մեծ մասամբ Հայոց տարածքում, ամեն կերպ պաշտպանում էր իր հայրենիքը, և երբեմն միանալով պարթևներին՝ մեծ հարվածի տակ էր դնում հռոմեացիներին: Սակայն ավերվում էին հայկական շենքերն ու քաղաքները, տնտեսությունը ծայրաստիճան քայքայված էր: Մեր թվարկության 59 թվականին Հռոմի զորավար **Կորբուլոնի** արշավանքների ընթացքում, Արտաշատ մայրաքաղաքի ավերման ժամանակ, մեծ ավերածությունների է ենթարկվում նաև արքունի **Գառնի** ամրոցը: Հռոմեացիների և հայ-պարթևական զորքերի միջև տասնամյա պատերազմը վերջապես ավարտվում է: **Տրդատ Առաջին արքան** 3000 հեծյալ շքախմբի ուղեկցությամբ, մեր թվարկության 65 թվականին, մեկնում է Հռոմ և 66 թվականին Հռոմի կայսր **Ներոնից** հայկական թագ ստանալով՝ վերադառնում է Հայաստան:

Տրդատ թագավորը, Հայաստանում կատարված ավերածությունների, **Կորբուլոնի** զորքերի կողմից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը վերականգնելու համար **Ներոնից** ստանում է 50 միլիոն դենար: Ներոնը տալիս է նաև բազմաթիվ արհեստավորներ վերականգնման աշխատանքներին մասնակցելու համար: Ահա այդ ժամանակ էլ Արտաշատ մայրաքաղաքի հետ **Տրդատը** վերականգնում է **Գառնի** ամրոցը և այնտեղ կառուցում նրա հոյակապ տաճարը:

Այն կարծիքը, թե **Գառնիի** տաճարը կառուցել են հռոմեացի արհեստավորները, չի համապատասխանում իրականությանը: Տաճարը կառուցվել է հայ շինարարներին մինչ այդ արդեն քաջ ծանոթ շինանյութով ու կառուցողական տեխնիկայով՝ սրբատաշ որձաքարով, քարակերտ թաղակապ ծածկով, որձաքարի սալիկներով պատած տանիքով:

Ալեքսանդր Սահինյան՝ «*Գառնիի տաճարի կառուցումից մինչև քրիստոնեական կրոնի ընդունումն ընկած շուրջ երկու հարյուր հիսուն տարվա ընթացքում, անկասկած, թաղակապ կառուցվածքները Հայաստանի տվյալ ժամանակաշրջանի միակ կառուցվածքներն էին*»:

...*Գառնիի տաճարի թաղը վերևից ծածկվել է կրաշաղախով և վերջինիս վրա ամրացվել որձաքարից պատրաստված կղմինդր... Գառնիի տաճարի կառուցվածքում փայտյա ոչ մի մաս չի եղել*»:

Հունահռոմեական տաճարների տանիքները ծածկվել են փայտով: Հռոմեացի վարպետները անկարող են եղել աշխատել կարծր որձաքարի՝ գրանիտի հետ: Նրանք սովոր էին աշխատել շատ ավելի «*փափուկ*» մարմարի հետ:

Գառնիի տաճարի զարդաքանդակի բազմաթիվ տեսակները, բուսական ու երկրաչափական զարդաձևերը հանդես են գալիս վաղ միջնադարի հուշարձանների խարիսխների, խոյակների, լուսամուտների պսակների, ավելի ուշ խաչքարերի քանդակազարդ հորինվածքներում:

5-րդ դարի մեր սքանչելի պատմիչներ **Ագաթանգեղոսը** և **Մովսես Խորենացին** վկայել են, որ Հայոց հեթանոսական տաճարներն իրենց ներսում ունեցել են պաշտվող աստվածների արձաններ: Նրանք դրվել են աղոթասրահի ետևի պատի մոտ գտնվող խորշում՝ բարձր պատվանդանի վրա: Նման խորշ և պատվանդան ունի նաև **Գառնիի** տաճարը:

Տաճարն Արև աստծու պաշտամունքի տունն է եղել:

Գառնիի տաճարի Արև աստծու արձանի խորշը

Հեթանոսական տաճարների ներսը հիմնականում լուսավորվում էր մեծ չափեր ունեցող մուտքի բացվածքով: **Գառնիում**՝ նույնպես: Սակայն **Գառնիի** տաճարի ներսը լուսավորվում էր նաև վերևից՝ երդիկից:

Ի դեպ՝ հիշենք, երդիկից էին լուսավորվում հնագույն դարերից մինչև ոչ հեռավոր անցյալը գյուղական տները և **հազարաշեն** բնակարանները:

Ալեքսանդր Սահինյանը իր «*Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը*» գրքի «*Եզրակացություններ*» գլխում գրում է. «*Այսպիսով, թե՛ Գառնի ամրոցի ճարտարապետական համալիրի, թե՛ Հայաստանի, դասական շրջանի արդեն մեզ հայտնի քաղաքների ու նրանց կառույցների, թե՛ մատենագիտական, վիճագրական ու հնագիտական նյութերի և թե՛*

Նոր քարերի մշակման որակը պետք
առաջ մշակված քարերի բարձր որակին:
Քարը հազարամյակներ առաջ ինչպիսի
դ դարի գերժամանակակից տեխնիկան և
տանքը չզիջի դարեր առաջ քարը մշակած

սիայի, Չեխոսլովակիայի, Հունաստանի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Ավստրիայի, Իտալիայի գիտական մամուլը հնարավորություն տվեց հայ մշակույթով զբաղվող օտարերկրյա գիտնականներին իրենց հետազոտության շրջանակի մեջ վերցնել արդեն վերականգնված տաճարը:

Երբ **Սահինյանը** 1969 թվականից ձեռնամուխ եղավ «**Պիոներ**» ամսագրի գլխավոր խմբագրի պարտականությունների կատարմանը, արդեն մեծ փորձ ուներ մանկապատանեկան գրականության ասպարեզում: Նա դեռ չէր ավարտել Պետական համալսարանի բանասիրական բաժինը և դեռ նոր էր հրատարակվել

Մենք դեռ կհանդիպենք **Աճառիտ Սահինյան** հրապարակախոսին՝ այս կամ այն գրույցի նյութը բացահայտելիս:

Ես չեմ ուզում մանրամասնել, թե Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում իր տնտեսությունը ինչպես կարգավորեց Հայաստանը: Ասենք միայն, որ արդեն պատերազմից 30-40 տարի անց Հայաստանը խոշոր արդյունաբերական երկիր էր, անկախ իր տարածքային չափերից, մարդահաշվից: Հայաստանի օդն էլ համապատասխան էր իր տարածքին, և, չնայած դրան, այնտեղ հպարտորեն վեր էր հառնել **Քիմիական** արդյունաբերությունը Կիրովականի քիմիական կոմբինատը, Ալավերդու քիմիական կոմբինատը սուլֆերֆոսֆատի արտադրամասերով: Նաև Երևանի քիմիական կոմբինատը, Նաիրիտ գիտաարտադրական միավորումը, Ավտոդողերի, «Պոլի-վինիլացետատ», «Պոլիպլաստ», Էջմիածնի Մամլած իրերի գործարանները:

Յայտատուի ողջ տարածքով վեր էին խոյացել Մեքենաշինության, Մետաղամշակման, Սարքաշինության, Հաստոցաշինության, Գործիքաշինության, Կաբելի, Ավտոմոբիլային արդյունաբերության գործարանները, արագորեն առաջ էր ընթանում էլեկտրոնային արդյունաբերությունը: Նաև Երևանի Հայէլեկտրամեքենա, էլեկտրաճշգրիտ սարքերի, Կիրովականի ավտոգեն-մաշ, Լենինականի հոկոդ հաստոցների, Չարենցավանի գործիքաշինական, մաշ, Լենինականի հոկոդ հաստոցների, ավտոմոբիլների, ավտոբեռնիչների ճշգրիտ և գերճշգրիտ հաստոցաշինական, ավտոմոբիլների, ավտոբեռնիչների, գործարանները: Թողարկվում էին տուրբիններ, հիդրոգեներատորներ, հաստատուն և փոփոխական հոսանքի էլեկտրաշարժիչներ, ուժային տրանս-ֆորմատորներ, էլեկտրաապարատներ, էլեկտրալամպեր, բարձր հաճախակա-նության սարքեր, միկրոշարժիչներ և միկրոէլեկտրաշարժիչներ... Այս և էլի ուրիշ տարածքում արտադրող գործարանները աշխատում էին Յայտատուի ողջ տարածքում...

Յաստատվել էին մաթեմատիկական մեքենաների, միկրոէլեկտրոնիկայի, համալիր էլեկտրասարքավորումների, մետաղահատ հաստոցների փորձարարական ինստիտուտներ:

Մետաղամշակման և մեքենաշինության համար մասնագետներ էին պատ-
րաստում Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, Կիրովականի, Դիլիջանի
տեխնիկումները:

տեխնիկումները: Հայաստանում արտադրված 80 անուն ապրանք արտահանվում էր աշխարհի ավելի քան 60 երկիր: Ենթադրյալն արդյունաբերությանը, ինչպես հպարտ էինք

Մենք հիրավի հպարտ էինք ծանր արդյունաբերությամբ, ինչպես հպարտ էինք նաև **Գունավոր մետալուրգիայի** արդյունաբերությամբ, որը ծանր արդյունաբերության հզոր ճյուղերից մեկն էր:

Հայաստանի անտառների համաամալիմս համառոտագրում արվելիս հարկում է հաշվառվել և այնպես կային մի քանի փայտամշակման և կահույքի ֆաբրիկաներ, կային

թղթի արտադրության և անտառանյութի հետ կապված մի քանի այլ կոմբինատներ և ֆաբրիկաներ, որոնք աշխատում էին ներմուծվող փայտահումքով:

Հայաստանը շինարարական արդյունաբերության 42 ձեռնարկություն ուներ: Չկար այնպիսի մի բան, որը հարկավոր լիներ շինարարությանը և չարտադրվեր Հայաստանում:

Հայաստանում բարգավաճում էր նաև ապակու, ճենապակու, հախճապակու, բյուրեղապակու, հայելիների արտադրությունը: Նաև՝ **թեթև արդյունաբերությունը** իր մահուդի, նուրբ բրդյա գործվածքների, բամբակի, մետաքսի, կաշվի, կոշիկի, կարի, տրիկոտաժի, գորգի, քիմիական մանրաթելերով բրդե և մետաքսե գործվածքեղենի արտադրությամբ: Մի խոսքով՝ 128 ձեռնարկություն Հայաստանի բոլոր քաղաքներում և շրջաններում սփռված:

Այս նույն քաղաքներում և շրջաններում ծաղկում էր նաև սննդի ամենատարբեր արդյունաբերությունը...

ԱԼՔԻՄԻԿՈՍՆԵՐ ԵՎ ՔԻՄԻԿՈՍՆԵՐ

Հնագույն հիշողությունները, որոնք ամփոփված են սկզբում քարից հետո, պապիրուսից, մագաղաթից, մետաքսից և, վերջապես, թղթից կազմված գրքերում, վկայում են, որ քիմիական երևույթների առաջին գիտակցված օգտագործման մասին առավել հին և հարուստ տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի, Եգիպտոսի, Չինաստանի և Միջագետքի տարածքներին:

Անգլիացի հետազոտող **Լ. Ատչիսոնը** պնդում է, որ ոսկու, պղնձի, բրոնզի առաջին արդյունաբերությունն իրականացվել է Հայաստանի տարածքում:

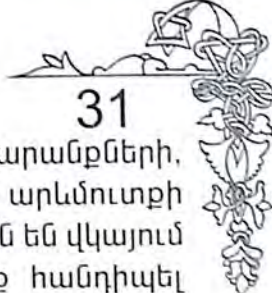

Հիշո՞ւմ եք **Մեծամորը**: Մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում այնտեղ արդեն հզոր մետաղագործություն է գոյություն ունեցել: Մեծամորի, Արմավիրի, Արտաշատի, Կարմիր Բլուրի պեղումների ժամանակ գտնվել են մետաղական, ջնարակված խեցեղեն, սադափափայլ ապակյա բարձրարվեստ ու բարձրորակ իրեր:

...Հայաստանը արևելյան և արևմտյան

երկրներ էր արտահանում **ոսկի, պղինձ, հայկավ**, որին արաբները «ստին արմանի» էին անվանում, **մալախիտ, անուշադրի պաղլեղ**, որը հայտնի էր «**հայկական աղ**» և «**հայքար**» անուններով, **որդան կարմիր, դաբաղանյութեր, եթերային յուղեր** և էլի ուրիշ շատ բաներ... որոնցից շատերը ստացվել են հնագույն ալքիմիկոսների աշխատանքի շնորհիվ:

Մեր և օտար ձեռագրերը վկայում են, որ հայկական ալքիմիան զերծ է եղել ալքիմիական հատուկ խորհրդամուկությունից: Նրա զբաղմունքի առարկան, առաջին հերթին, առօրյա կիրառական խնդիրներն էին՝ աղերի, ներկերի, թանաքների ստացումը, մոմանյութի սպիտակեցումը, ամալգամների, հայելիների պատրաստումը:

Ոսկերչական իրերի, գորգերի, ալքիմիական սարքերի և հարմարանքների, աղերի, ներկերի և այլ նյութերի հետ Հայաստանից արևելքի և արևմուտքի երկրներն են փոխանցվել նաև ալքիմիական գիտելիքներ: Այս մասին են վկայում բազմաթիվ այլալեզու և հայերեն աղբյուրներ, ուր կարող ենք հանդիպել «**Հայաստան**» անվան բազմաթիվ հիշատակումների. հայկական ծու, հայկական աղ, հայքար և այլն:

Հունական մի ձեռագրում հանդիպող «**sol armenium**» անվանումը «**...կանաչ պղնձի կարբոնատ**»-ի, և «**armenium**» լազուրիտի «**երկնագույն պղնձի կարբոնատ**»-ի անվանումներն էին, որոնք բերվում էին Հայաստանից: Իսկ «**Большая советская энциклопедия**»-ի 2-րդ հրատարակության 2-րդ հատորի 159 էջում **Ն. Ֆիգուրովսկին** նշում է, որ **քիմիական գիտելիքները Ռուսաստան են անցել Հայաստանից**:

Գործնական ալքիմիան Հայաստանում հենվում էր դասական բնափիլիսոփայական պատկերացումների վրա: Հայ ալքիմիկոսներից հայտնի են **Ստեփանոս Իմաստասերը, Դանիել Աբեղան, Օհան Թոխատեցին, Ղազար փանոս Իմաստասերը, Դանիել Աբեղան, Օհան Թոխատեցին, Ղազար Եպիսկոպոսը, Տեր-Հարություն Էջմիածնեցին, Տեր-Դավիթը, Ավագը, Թոքորը**, որոնց ձեռագրերը պահպանվում են **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում**:

1796 թվականին լույս է տեսել **Ս. Աբեղյանի «Գրքուկ որ կոչի Սկզբունք բնական գիտութեանց»** աշխատությունը, որտեղ քիմիական երևույթները առաջարկվում է քննարկել հյուլեի ուսումնասիրությունից ելնելով: Այս պատկերացումները նկարագրված են Եվրոպայում հյուլեաբանական տեսության ստեղծումից շատ առաջ: Այս և հետագա ժամանակի քիմիական գրականության մեջ «**քիմիա**» տերմինի փոխարեն գործածվում են հայերեն համարժեքները՝ **տարրաբանություն, տարրագիտություն, բնալուծություն**: «**Քիմիա**» բառը հայերեն առաջին անգամ օգտագործել է **Սամուել Անեցին** 12-րդ դարում:

Խորհրդային Հայաստանում քիմիայի առաջին օջախը ստեղծվեց 1921 թվականին Երևանի համալսարանում, ուր **Մյասնիկյանի** ջանքերով աշխատանքի հրավիրվեցին նաև հայ ականավոր գիտնական-քիմիկոսներ **Ս. Ղամբարյանը, Ա. Հակոբյանը, Պ. Քալանթարյանը, Հ. Հովհաննիսյանը, Լ. Ռոտինյանը, Հ. Ակունյանը**... Համալսարանում սկսեցին ուսումնասիրել ժամանակի գիտական մակարդակին համապատասխան քիմիա գիտության ամենաբազմազան ճյուղեր...

ԱՐՄԵՆԱԿ ՄՆՋՈՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԵՂՔԱՅՐՆԵՐԸ

1927 թվականին **Արմենակ Մնջոյանի** ղեկավարությամբ կազմակերպվեց առաջին ղեղագործական լաբորատորիան, որի հիման վրա ստեղծվեց Երևանի **քիմիադեղագործական** գործարանը...

Արմենակ Մնջոյանը ծնվել է Կարսի մարզում՝ Սարիղամիշում, 1904 թվականին, ապրել ընդամենը 66 տարի և դարձել հայաստանյան ղեղագործության հիմնադիր գիտնականը: Ավարտել է Երևանի համալսարանի բժշկական և

Արմենակ Մնջոյանը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին կազմակերպեց և ղեկավարեց հատուկ քիմիական լաբորատորիա, ուր սինթեզվել են կարևոր ղեղանյութեր ու մարտական թունանյութեր հայտնաբերող ինդիկատորներ:

Մահից հետո ինստիտուտը կոչվեց **Արմենակ Լևոնի Մնջոյանի** անունով:

Եղիա Մնջոյանը ծնվել է 1917 թվականին Ալեքսանդրապոլում և ապրել ընդամենը 56 տարի: Երևանի համալսարանի քիմիական ֆակուլտետն ավարտելուց հետո նա իր ողջ կյանքը նվիրեց խաղողագործության, գինեգործության հարցերին: Նա փնտրված գիտնական էր իր ասպարեզում:

Մենք շատ ընտանիքների ենք հանդիպել, որոնք միասնաբար կատարել են միևնույն գործը և Հայոց Ոգեղենի տիրույթներում գրավել իրենց արժանի տեղը:

Մնջոյան եղբայրները նույնպես:

ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

տասնյակ տեսակներ:

Հացահատիկային բույսերից բացի՝ հայը մշակել է ձիթատու և թելատու բույսեր, զբաղվել այգեգործությամբ, խաղողագործությամբ, բանջարաբուծությամբ, զբաղվել այգեգործությամբ, խաղողագործությամբ, բանջարաբուծությամբ, ընտելացրել կենդանիներին, բուծել ձիեր... Հիշո՞ւմ եք. հազարավոր թյամբ, ընտելացրել կենդանիներին, բուծել ձիեր... Հիշո՞ւմ եք. հազարավոր տարիներ առաջ Հայոց **Սուրբ** և **Դավա** գավառներում ձիեր էին բուծում, որոնք ոչ միայն Հայոց պարծանքն էին, այլև օտարների նախանձի առարկան:

Ինչևէ: Ժամանակի հենց սկզբից ցանել ենք, հնձել ենք, մշակել ենք, բուծել ենք, պահել ենք հողը, նրա պտղաբերումով ապրեցրել ենք ազգը:

Երբ կարդում ես Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության մասին գրված գրքերը, հանրագիտարանային հոդվածները, զարմանում և հիանում ես, թե ինչպիսի հզոր վերելք էր ապրում այս երկիրը, մարդիկ որքան ապահովված էին ամեն ինչով: **«Խորհրդային մարդկանց կենսամակարդակի բարձրացումը իրականացվում է կյանքում կոմունիստական կուսակցության սոցիալիստական քաղաքականության կիրառումով: Ուժեղանում է էկոնոմիկայի զարգացման սոցիալիստական ուղղվածությունը: Արագացել է վճարովի սպասարկումների աճը, բարելավվել է ժողովրդական սպառման կառուցվածքը: Ընդլայնվել են բնակարանային և սոցիալ-կուլտուրական շինարարության մասշտաբները...»:**

Այսինքն. Խորհրդային երկրի վրա կառուցվել էր իսկական դրախտ, որի մի հատվածը Հայաստանն էր: Պատերազմում հաղթեցինք, յուրաքանչյուր շենում կանգնեցրինք զոհվածների անուններով հուշարձաններ, նաև անհայտ զինվորի հավերժական կրակով կոթողներ, վերականգնեցինք տնտեսությունը, կառուցեցինք սոցիալիզմը և, ահա, ուր որ է հասնելու էինք կոմունիզմին: Բայց, բանից պարզվեց, որ գոյությունի ունեն ժողովրդի

սիրտը քանող ամենատարբեր չլուծված խնդիրներ... Գործազրկություն չկար, բայց կար ապրուստը ծայրը ծայրին հասցնելու ամենօրյա տառապանքը... Հզոր արդյունաբերության երկրում կար ապրանքների մշտական պակաս... Գյուղատնտեսության վերելքի պայմաններում դատարկվում էին գյուղերը...

Ի դեպ. յուրաքանչյուր գյուղ ուներ դպրոց, մշակույթի պալատ, կենցաղի տուն, բուժկետեր, գյուղացին ուներ իր տնամերձը, բայց նա թողնում էր իր հողն ու տունը, իր դպրոցը, մշակույթի պալատը, կենցաղի տունը և բուժկետը՝ գալիս հաստատվում էր քաղաքներում, համաձայնվում ապրել բնակարանային և կենցաղային ամենավատ պայմաններում, աշխատել հատկապես քիմիական հզոր գործարաններում և ծայրը ծայրին հասցնել... Ինչո՞ւ:

Այս հարցը հոգեբանական խորին վերլուծության կարիք ունի, և մինչև այդ չկատարվի՝ այս գաղտնիքը հանձն առնել և պարզել՝ անհնար է:

Այս պատմությունը կիսատ են թողնում՝ անորոշ ժամանակով:

Պարզապես փորձելու են սոցիալիստական **«դրախտի»** ներսում հանդիպել նրանց, որոնք գործում էին **Ոգեղենի տարածքում** և, ի վերջո, անկախ որևէ բանից՝ շարունակում էին կերտել և բարձրացնել **Ազգի Լինելիության Արժեքը**:

ՀԱՅՈՑ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

Ասել ենք արդեն, որ 1920 թվականի դեկտեմբերի 17-ի հրամանով Հայկական ԽՍՀ լուսավորության կոմիսարիատը ստեղծեց **Երևանի ժողովրդական համալսարանը**, որը դարձավ Խորհրդային Հայաստանի բարձրագույն կրթության օրրանը: Նորագույն ուսումնասիրությունները պնդում են, որ համալսարանը բացվել է 1919թ. Առաջին համրապետության օրոք՝ Լուսավորության նախարար **Նիկոլ Աղբալյանի** ձեռամբ: Երեք տարի անց այն վերանվանվեց **Երևանի պետական համալսարան**: Իսկ քիչ ավելի հետո համալսարանի առանձին բաժինների հիման վրա ստեղծվեցին մի շարք բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

Երևանի պետական համալսարանի հին շենքը

- Երևանի պետական համալսարանը
 - Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը, իր Լենինականի, Կիրովականի, Դիլիջանի բաժանմունքներով
 - Երևանի բժշկական ինստիտուտը
 - Երևանի ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտը
 - Հայկական գյուղատնտեսական ինստիտուտը
 - Երևանի անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտը
 - Վ. Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների պետական մանկավարժական ինստիտուտը
 - Մ. Նալբանդյանի անվան Լենինականի հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտը
 - Կիրովականի պետական մանկավարժական ինստիտուտը
 - Խ. Աբովյանի անվան Երևանի հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտը, իր Գորիսի բաժանմունքով
 - Մոսկվայի կոոպերատիվ ինստիտուտի Երևանի բաժանմունքը
 - Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոմսերվատորիան
 - Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտը
 - Երևանի ֆիզիկական կուլտուրայի ինստիտուտը
- Անհնար է հաշվել, թե այս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները որքան մասնագետներ են տվել իրենց ստեղծման տարիներից մինչև 21-րդ դար: ...Պատերազմի առաջին իսկ օրերին հանրապետության ԲՈՒՀ-րի ուսանողների մեծ մասը բանակ զորակոչվեց: Պատերազմի տարիներին ուսանողության 85 տոկոսը միայն աղջիկներ էին: Ռազմաճակատ էին մեկնել նաև դասախոսները: Մնացել էին միայն տարեց դասախոսները և հիվանդության պատճառով չզորակոչվածները: Բայց, այնուամենայնիվ, պատերազմի տարիներին Հայաստանի ԲՈՒՀ-րը երկրին տվեցին 3800 բժիշկ, ճարտարագետ, գյուղատնտես, ագրոնոմ, անասնաբույժ, ուսուցիչ... Եվ զարմանալին այն էր, որ այս դաժան տարիներին ոչ միայն չփակվեց որևէ

ինստիտուտ, այլ ընդհակառակը, 1943-45թթ. բացվեցին **Գեղարվեստա-թատերական, Ֆիզիկական կուլտուրայի, Ռուսական մանկավարժական ինստիտուտները...** 1943 թվականին բացվեց նաև **Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան**:

ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Ես հիմա նետվելու եմ փոքրածավալ այս ժողովրդի գիտության լայնածավալ ծովը և հաստատ գիտեմ, խեղդվելու եմ՝ ափին չհասած:

Քաղաքական կյանքի հազարամյակներ շարունակվող իր ելևէջումների ներսում նա կոչել էր իր **Գիտությունը**՝ հայացքը հառելով երկրի ընդերքից մինչև անպարագրելի տիեզերքի խորախորհուրդ հեռուները և կոչել էր իր **իմացությունը, Ոգեղեն** պոռթկումներով ստեղծել իր **մշակույթը**, նրան տալով **հավերժության մեջ ապրելու բացարձակ իրավունք**:

Գիտությունների ազգային ակադեմիայի շենքը

1935 թվականին ստեղծվում է Խորհրդային Միության Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը՝ **Արմֆանը**, որի նախագահին էր **Հովսեփ Օրբելին**: Ահա այս մասնաճյուղն էլ դառնում է 1943 թվականի նոյեմբերի 29-ին հիմնադրված **Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի** հիմքը: Պատերազմի տարիներն էին: Լինել-չլինելու հարցն էր որոշվում ժողովուրդների սոսկալի բախման մարտա-

դաշտերում: Հայոց զավակները նույնպես այդ մարտադաշտերում էին: Սակայն Հայոց մշտապես անընկճելի Ոգին աշխարհի կործանումների ու զենքերի դղիրդների մեջ ամրագրեց իր լուսավոր Տաճարի մշտնջենական իրավունքը:

Նախորդ հատորում պատմել ենք **Հովսեփ Օրբելի** սքանչելի գիտնականի մասին, որին իր ծանր հիվանդության պատճառով, գրեթե կիսակույր, հաշվի չառնելով նրա բողոքները, հանեցին շրջապատման մեջ գտնվող Լենինգրադից և ուղարկեցին Երևան: Աչքերի վիրահատությունից հետո՝ նա դարձավ նորաստեղծ **Ակադեմիայի** առաջին նախագահը:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումով ընդարձակվեցին գիտական հիմնարկների ուղղություններն ու խնդիրները: Լայն ուսումնասիրություններ ու հետազոտություններ կատարվեցին քիմիայի, գյուղատնտեսության, հասարակական գիտությունների, հայագիտության ասպարեզներում:

Ավանդական գիտական ուղղությունների հետ զարգացում ապրեցին աստղագիտությունը, ֆիզիկան, մաթեմատիկան, մեխանիկան, քիմիան, ֆիզիոլոգիան, կենսաքիմիան՝ 20-րդ դարի գիտական նորագույն առնչությունների հետ զուգորդվող գրեթե բոլոր գիտությունները:

Ակադեմիան բաղկացած էր բաժանմունքներից, որոնք միավորում էին գիտության մեկ կամ մի քանի հարակից ճյուղերի գիտական հիմնարկներ:

Հայ գիտնականների միջազգային ու համամիութենական գիտական կապերի ու արդյունքների մասին հոդվածներ էին հրատարակվում հանրապետական, կենտրոնական ու արտասահմանյան գիտական պարբերականներում, տպագրվում առանձին ժողովածուներում:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան հրատարակում էր. «Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի զեկույցներ», «Աստղաֆիզիկա», «Պատմաբանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Հայաստանի կենսաբանական հանդես», «Հայաստանի քիմիական ամսագիր», «Տեղեկագիր՝ ՀՍՍՀ ԳԱ», «Էքսպերիմենտալ և կլինիկական բժշկության հանդես», «Նեյրոքիմիա» պարբերական հանդեսը...

Գործում էին Գիտությունների ակադեմիայի 32 գրադարաններ և ինստիտուտների 30 ճյուղային մասնագիտական գրադարաններ: Ակադեմիայի բոլոր գրադարանները միասին իրենց գրապահոցներում ունեին 3.491.143 գրադարանային միավոր, այդ թվում 1.045.430 օտար լեզուներով:

Փորձենք ճանաչել հարյուրավոր հայ տաղանդավոր գիտնականներից մի քանիսին, որոնք գիտական ձեռքբերումներով մասնակցեցին աշխարհի քաղաքակրթական զարգացմանը:

ՖԻԶԻԿԱ

17-րդ դարից բնագիտական հեղափոխությունը հանգեցրեց ֆիզիկայի ծնավորմանը: Հայերն անմասն չեն մնացել այս առաջընթացի ասպարեզում:

Ստեղծվել են ուսումնական հաստատություններ, որոնցում մեծ տեղ էին գրավում բնական գիտությունները: Դպրոցների մասին պատմելիս մենք մշտապես նշել ենք այս հանգամանքը: Հատկապես մեծ էր **Վենետիկի Սուրբ Ղազար Մխիթարյան միաբանության** դերը այս գործում: Միաբանության **Մուրատ-Ռաֆայելյան** վարժարանի երկարամյա տնօրեն **Մանվել Քաջունու** ջանքերով ստեղծվել ու կահավորվել է ֆիզիկայի լաբորատորիա, կազմվել են դասագրքեր, այդ թվում նաև տեսական և փորձարարական ֆիզիկայի եռահատոր դասընթացը: **Հայր Քաջունու** գործունեության տարիներին միաբանության «Բազմավեպ» պարբերականը ստացել է բնագիտական ուղղվածություն նաև:

Երբ Հայաստանում 1920թ. հիմնադրվեց **Համալսարանը**, ֆիզիկայի և մաթեմատիկայի բաժիններում դասախոսում էին Եվրոպայի նշանավոր համալսարանների շրջանավարտներ **Ա. Ա. Հակոբյանը, Զ. Գ. Անժուրը, Զ. Ա. Նավակատիկյանը, Ա. Մ. Տեր-Մկրտչյանը, Ա. Զ. Տոնյանը** և էլի ուրիշներ, որոնք վերադարձել էին ծայր աստիճան քայքայված և ամենասուղ միջոցներով ապրող Հայրենիք, ամբողջությամբ նրա գիտությանը ծառայելու մտադրությամբ:

Այդպես. 1925 թվականին, շուրջ մեկ տարի, Հայաստանի համալսարանում աշխատեց **գունավոր հեռուստատեսության և լուսահեռագրության մեծ գյուտարար Հովհաննես Ադամյանը**:

Հայր Քաջունի

Հովհաննես Ադամյան

Նրա գյուտը համաշխարհային նշանակության հայտնագործությունների տարեգրության մեջ եզակի տեղ է գրավում:

Շամախեցի **Սահակ Աղամյանը** 19-րդ դարի կեսերին հաստատվեց Բաքվում և իր զբաղմունքով դարձավ նավթարդյունաբերող: **Սահակ Աղամյանի Աբգար** որդու չորս զավակներից **Հովհաննես Աղամյանը** դարձավ մեծ գիտնական, **Յեղիմե** և **Եվգինե** դուստրերը դաշնակահարուհիներ և **Արշակ** որդին Երևանի կոնսերվատորիայի տնօրեն պրոֆեսոր: Հոգևորականի դուստր տիկին **Մարգարիտը** առաջադիմական հայացքների տեր էր, որն իր ամուսնու նյութական կարողությունները, առանց խնայողության, օգտագործում էր իր զավակների բազմակողմանի կրթության համար: Ընտանիքի գերագույն խնդիրն էր օտար միջավայրերում անաղարտ պահել նայրենի լեզուն և Հայոց ավանդական մարդասիրությունը:

Աբգար և Մարգարիտ Աղամյանցների երկրորդ **Յովհաննես** որդին ծնվեց 1879 թվականի փետրվարի 5-ին: Ծնողները, ինչպես իրենց մյուս զավակների, այնպես էլ **Յովհաննես** որդու բազմակողմանի կրթության պարտադրանքին գումարում էին նաև երաժշտական կրթությունը:

Այսպես **Աբգար Ադամյանցի** զավակները դարձան երաժիշտներ, բացի **Հովհաննեսից**, որի երևակայությունը թափառում էր բոլորովին այլ ոլորտներում:

Սովորում է Մյունխենի, ապա Ցյուրիխի համալսարանների փիլիսոփայական ֆակուլտետի քիմիական բաժնում: Երկու տարի անց արդեն ուսանում է Բեռլինի համալսարանում: Ավարտում և ստանում է ճարտարագետ-էլեկտրիկի մասնագիտություն: Հետո անցնում է Փարիզ և դասախոսություններ լսում Սորբոնի համալսարանում:

Ի՞նչ էր փնտրում նա Եվրոպայի համալսարաններում:

Օժտված էր արտակարգ ընդունակություններով, տիրապետում էր եվրոպական մի քանի լեզուների, բազմակողմանի զարգացած, բարեկիրթ, բարեձև արտաքինի տեր այդ երիտասարդը թափառում էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր, և բացի ֆիզիկայի ու քիմիայի լաբորատորիաներից, սիրում էր այցելել նաև թանգարաններ, գրադարաններ, թատրոններ: Ունենալով ահռելի մտավոր պաշար, կարող էր որևէ համալսարանում որևէ առարկայի դասախոս լինել, սակայն պրոֆեսորի տիտղոսից առավել գերադասում էր ինքն իրեն անվանել «**հավերժական ուսանող**»:

Նա իր եղբոր և քույրերի նման երաժիշտ չէր դարձել, սակայն այս ասպարեզում ևս ուներ խոր գիտելիքներ, որը պատիվ կբերեր ճանաչված երաժշտագետներին: Կրթոտ շախմատիստ էր և ծաղրանկարիչ, որի նկարները ծիծաղել էին տալիս դիտողին: Բեռլինում, իր ամենօրյա այցելած սրճարաններից մեկի

նարմարյա տախտակի վրա այնքան գեղեցիկ զավեշտական պատկեր էր նկարել, որ սրճարանատերը այն պահպանելու համար ծածկել էր ապակիով:

Ապրում էր Բեռլինում: Բնակարանի սենյակներից մեկում սեփական միջոցներով կահավորել էր իր լաբորատորիան: Այստեղ նա կյանք տվեց **Երկգույն հեռուստատեսության** իր առաջին նշանավոր գյուտին և ստեղծեց այդ համակարգի առաջին հեռուստացույցը: Մի քանի տարի անց, արդեն Պետերբուրգում, նա աշխարհին տվեց առաջին **եռագույն** հեռուստատեսության համակարգը: Նա իր առաջին գյուտին տվեց հայկական **«Հեռատես»** անունը:

Գերմանիայում **Ադամյանն** աշխատում էր պրոֆեսոր **Կ. Վիդմանի** մոտ: Ահա **Վիդմանի** կարծիքը նրա մասին. «Նրա գյուտարարական ստեղծագործությունն իր ակտիվ արտահայտությունն է գտել առանձնապես լուսահեռագրության և, մասնավորապես, հեռավորության վրա պատկերներ հաղորդելու բնագավառում: Այս ասպարեզում նա այն նորի և մեծ գործի ռահվիրաներից մեկն էր, որի վրա այժմ աշխատում են գիտության և տեխնիկայի լավագույն ներկայացուցիչները, և որը խոստանում է մարդկությանը տալ հեռուստատեսության բնագավառի այնպիսի նվաճումներ, որոնք մեր նախորդների համար անհասկանալի են եղել»:

Ադամյանը 1905թ. Բեռլինում ստացավ իր առաջին գյուտի արտոնագիրը:

Փորձենք հիշել, թե մինչև 20-րդ դարը, որն իր գիտական մտքի փայլատակումներով աննախընթաց վերելք էր ապրում, ի՞նչ էր բերել իր հետ անցյալ դարերից:

Ռաբոտնիկը հարգում է իր աշխատանքային տեղը, որտեղ նա կատարում է իր պարտականությունները:

Երկրորդ շրջանը էլեկտրականության էներգիայի կիրառումն էր:

1820թ. **Էրստեդը** նկատել էր, որ հոսանքատար լարը թեքում է իր մոտ տեղավորված մագնիսական սլաքը: Այդ հայտնագործությունը հնարավորություն տվեց դիտել հոսանքի լինելը կամ չլինելը հաղորդալարի մեջ:

Ֆրանսիացի ֆիզիկոս **Ամպերն** օգտագործեց այդ հայտնագործումը հեռավորության վրա հոսանքի միացման և անջատման միջոցով տարբեր ազդանշաններ հաղորդելու համար:

Յեռագրի գաղափարի առաջնությունը պատկանում է **Ամպերին**: Այս բնագա-
վառում բազմաթիվ գիտնականների կատարած բազմաթիվ փորձերից հետո,
1837թ. **Մորգեն** կառուցեց իր հանրածանոթ հեռագրական սարքը:

Այսպես 19-րդ դարի դեռ սկզբից տեխնիկական միտքը որոնումներ էր կատարում՝ լուծելու գիտության առջև ծառացած մի հրատապ խնդիր. հեռակառավարում՝ լուծելու գիտության առջև ծառացած մի հրատապ խնդիր. հեռակառավարում՝ լուծելու գիտության առջև ծառացած մի հրատապ խնդիր. հեռակառավարում՝ լուծելու գիտության առջև ծառացած մի հրատապ խնդիր.

վորության վրա հաղորդվող էլեկտրական հոսանքի միջոցով լսելի դարձնել կենդանի խոսքը։ Այս խնդիրը լուծեցին **Ամպերը, Հենրին, Ֆարադեյը, Մաքսվելը, Հերցը, Պոպովը**։

Դեռ 19-րդ դարի առաջին կեսին ռադիոյի հայտնագործումը գիտնականներին հնարավորություն տվեց էլեկտրականության միջոցով հեռավորության վրա անշարժ պատկերներ հաղորդելու առաջին փորձերը կատարել:

Անշարժ պատկերներ հաղորդելու առաջին սարքը նախագծեցին շոտլանդացի **Ա. Բեյնը** 1843թ., չորս տարի անց անգլիացի **Ֆ. Բեյկուելը**, 10 տարի անց Ֆլորենցիայի վանահայր **Ջ. Գազելլին**, 10 տարի անց ֆրանսիացի **Ջ. Մեյերը**:

1880-ից մինչև 1900 թվականները տարբեր երկրներում ներկայացվել են պատկերների հաղորդման հարյուրից ավելի սարքեր, սակայն դրանցից մի քանիսը միայն ունեին հեռուստատեսության զարգացման համար հեռավոր գործնական նշանակություն:

Հին հեռուստացույց

1905թվականին **Հովհաննես Ադամյան** գիտնական գյուտարարը հորինեց կատարելագործված «**Հեռավոր տարածության վրա պատկերներ հաղորդող սարք**»: Սարքն արտոնագրված է Բեռլինի Արտոնագրերի Կայսերական բյուրոյի կողմից 1907թ. մարտի 28-ին Արտոնագիր N 197443, ուր առաջին անգամ արտացոլված և հիմնավորված էր պատկերի սև-սպիտակ հաղորդման գաղափարը:

Այս գյուտից երեք ու կես ամիս հետո 1907թ. հուլիսի 12-ին, **Հովհաննես Ադամյանը** Բեռլինում ներկայացնում է իր երկրորդ հայցը և ստանում N 197183 արտոնագիրը, որն աշխարհում **գունավոր հեռուստատեսության առաջին գյուտի**, առաջին գործող հեռուստացույցի արտոնագիրն էր:

Ադամյանը 1913 թվականից ապրում էր Պետերբուրգում, և հեղափոխությունից հետո դարձել էր Խորհրդային քաղաքացի:

Գունավոր հեռուստատեսության առաջին պատկերը **Ադամյանի** եղանակով ցուցադրվեց ոչ թե Խորհրդային Միությունում, այլ 1928թ. հուլիսին Անգլիայում **Բերդի** լաբորատորիայում: Այնուհետև 1940թ. օգոստոսի 28-ին «**Կոլումբիա**» ընկերությունը իր առաջին եռագույն էլեկտրոնային հեռուստատեսային հաղորդումը կատարեց Նյու-Յորքում, իսկ 1945-1951 թվականներին CBS ընկերությունը իր փորձնական հաղորդումները տվեց **Հովհաննես Ադամյանի** սխտեմով: Այսպես սկսվեց **Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում Ադամյանի** գյուտի հաղթարշավը: Հետո նրան հետևեց ֆրանսիական հեռուստատեսության ընկերությունը:

Խորհրդային Միությունում **Ադամյանի** հաջորդական սխտեմի մշակումը սկսվել է 1940 թվականից: 1955թ. մարտին կատարվեց գունավոր պատկերի առաջին հաղորդումը, իսկ մեկ տարի անց ցուցադրվեց առաջին գունավոր կինոնկարը:

Հովհաննես Ադամյանը ոչ միայն **գունավոր հեռուստատեսության առաջին գյուտարարն էր**, այլև գունավոր հեռուստատեսության տեխնիկայի զարգացման գործում նա առաջինն էր, որ իրականացրեց գունավոր պատկերների հաղորդումը «**օպտիկա-մեխանիկական սխտեմի գունային դաշտի**

հաղորդման հաջորդական սխտեմով»: Մեր մեծ հայրենակցի մտքի խորաթափանցությամբ և կանխագուշակմամբ իրականություն են դառնում մեր ժամանակների հեռուստատեսության տեխնիկայի զարգացման նորագույն նվաճումները:

Դեռ 1930 թվականի հուլիսի 30-ին **Ադամյանը** լուսա-հեռագրությամբ Մոսկվայից Լենինգրադ տվեց իր առաջին ծածկագիր հեռագիրը: Նրան հաջողվել էր էլեկտրական հոսանքի միջոցով մի քանի րոպեի ընթացքում հեռավոր տարածություն հաղորդել նկարներ, ձեռագրեր, պլաններ և այլն:

Իր ոչ այնքան երկար կյանքի ընթացքում նա կատարել է նաև այլ գյուտեր բոլորովին այլ բնագավառներում: Դրանք 12-ն են, որոնց վրա նա աշխատել է 1908 թվականից սկսած, մինչև իր վախճանը: **Հովհաննես Ադամյանը գիտության ու տեխնիկայի ասպարեզում մի բացառիկ ԱՆՃ էր:**

Նրա բոլոր աշխատանքները, որոնք վերաբերում են պատկերները հեռավոր տարածության վրա հաղորդելու հարցին, աշխարհի ականավոր մասնագետների կողմից արժանացել են բացառիկ դրական կարծիքների:

Բայց մի՞թե դյուրին է եղել մեծ գիտնականի ստեղծագործական ուղին:

Նա 1913 թվականին եկավ ընդմիջտ ապրելու Ռուսաստանում: Եվ Առաջին համաշխարհային պատերազմի, ապա հեղափոխության զարհուրելի թոհուրթոհերի մեջ ապրեց կրելով այն բոլոր դժվարությունները, որոնք առկա էին քայքայված երկրում:

Միայն մի փոքրիկ դրվագ:

1920 թվականին մասնավոր շենքերի ազգայնացման ժամանակ, նրան հաջողվում է Պետրոգրադում ստանալ Լև Տոլստոյի փողոցի վրա գտնվող չինական նախկին հյուպատոսի վեց սենյականոց բնակարանը: Զբաղեցնելով չինական նախկին հյուպատոսի վեց սենյականոց լաբորատորիայի համար, նա սենյակներից երեքը բնակվելու և անձնական լաբորատորիայի համար, նա ստիպված է եղել մյուս երեքը տալ վարձակալման: Սա նրա ապրուստի կարևոր միջոցն էր: Օժանդակ մի չնչին միջոց էլ հայթայթում էր կինը օտար լեզուներ դասավանդելով: Երրորդ աղբյուրը գյուտերից ստացվող հոնորարներն էին... որոնք շատ ու շատ հաճախ չէին ստացվում: Իսկ նա ահռելի ծախսեր էր անում, իր գյուտերի նյութերը, գործիքները ձեռք բերելու համար: Շատ հաճախ նրա և իր ընտանիքի վիճակը հուսահատական էր դառնում:

Բայց նա ապրում էր Ոգու տիրույթներում, իսկ այնտեղ բնակվողները, իրենց սքանչելի մտահղացումների լույսով պարուրված՝ ձեռք են բերում նախանձելի եռանդ և կարողանում են արժանապատվությամբ հաղթահարել ամեն տեսակի խոչընդոտ:

Նա մեծ գիտնական էր, բայց իր կենդանության օրոք չկարողացավ հրատարակել իր գյուտարարական հարուստ գործերն ընդգրկող աշխատությունները, բացառությամբ 1930թ. Լենինգրադում հրատարակված «**Ջրային շիթերի էլեկտրացում**» խորագրով ռուսերեն գրքույկի: Իր կյանքի վերջին երկու տարին հիվանդ էր այնքան, որ չկարողացավ կատարել քույրերի թախանձանքները բուժվելու գնալ Բեռլին, ուր ապրում էին նրանք:

Նա վախճանվեց Լենինգրադում 1932 թվականի սեպտեմբերի 12-ին լյարդի քաղցկեղից: Նա ընդամենը 53 տարեկան էր և դեռ չէր հասցրել իր բազմաթիվ գիտական մտահղացումները կյանքի կոչել, հեռուստատեսային տեխնիկայի հետագա զարգացմանը մատուցել համաշխարհային նշանակության ծառայություններ:

Նրան թաղեցին Լենինգրադի հայկական գերեզմանոցում:

1970 թվականի հունիսի 30-ին նրա աճյունը փոխադրվեց Երևանի պանթեոն, որտեղ իրենց հանգիստն են գտել իր նման շատ մեծեր: Ողորմի մեծ գիտնականին:

...Երբեմն, երբ աչքդ հառած հեռուստացույցի էկրանին վայելում ես նրա ընծեռած հաճույքը, հիշիր **Հովհաննես Աբգարի Ադամյանին** և մտովի շնորհակալ եղիր աշխարհահռչակ մեծ հային:

ՏԻԵՁԵՐՔԸ ԵՎ ԻՐ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ

Հազարավոր տարիներ մարդը իր հայացքը չի կարողանում կտրել Տիեզերքից: Եվ սակայն 20-րդ դարի անվանի աստղաֆիզիկոս **Գրիգոր Գուրզադյանը** իր «**Մարդու և աստղերի խորհրդավոր տիեզերքը**» էսսեում միանգամայն անկեղծորեն գրում է. «**Տիեզերքի իմաստությանը, տիեզերքի խորհրդին մենք երևի ավելի հասու չենք, քան մեր հեռավոր նախնիները, չնայած նրանց համար տիեզերքի խորհուրդը տարերային էր, այդ խորհուրդը գուցեև այն խորհրդավորությունն էր, որ գալիս էր ընդհանուր գիտելիքների պակասից...**

Հին աշխարհի աստղագիտությունը, իրոք, լուրջ իրադարձություն է գիտության պատմության մեջ՝ ընդհանրապես:

Սկզբում եղել է դիտողական աստղագիտությունը՝ կատարվել են աստղերի, մոլորակների, Լուսնի և Արեգակի դիտումներ: Աստղագիտական դիտումները անհրաժեշտ էին նախ և առաջ գործնական պահանջները բավարարելու համար՝ ժամանակի հաշվում, օրացույցների կազմում, ծովային ճանապարհորդությունների ժամանակ և այլն:

...Աստղագիտության մեջ այսքան մեծ նվաճումների հասած մեր նախնիների համար տիեզերքը չէր կարող չլինել նաև իմացաբանական և փիլիսոփայական մտորումների օբյեկտ, հակառակ այն բանին, որ այն ժամանակ չկար աստղաֆիզիկական և ընդհանրապես ֆիզիկական:

...Այդ, այսօր տիեզերքի մասին մենք անհամեմատ ավելի շատ բան գիտենք, քան մեր նախնիները: Բայց այն, ինչ դեռևս չգիտենք ու անհայտ է մեզ՝ իր ծավալով ու իմաստով, այնքան մեծ է ու անսպառ, որ գրեթե ոչնչով չի տարբերվում այն ամենից, ինչ չգիտեին ու անհայտ էր մեր նախնիներին: Պարզապես և՛ մեր, և՛ նրանց հրապուրանքը աստղային երկնքի նկատմամբ շատ է մեծ»:

Հայաստանում նախկինում ամբարած գիտելիքների հիման վրա 7-րդ դարում ձևավորվեցին **Անանիա Շիրակացու** աշխատությունները: Շիրակացին փաստեց Երկրի գնդաձևությունը և ամենայն ճշտությամբ բացատրեց Արեգակի և Լուսնի խավարումները:

11-րդ դարում աստղագիտության և տոմարագիտության հարցերը քննարկվել են **Հովհաննես Սարկավագի «Պատճեն տոմարի»** և **«Հայկյան օրացույց»**-ի մասին աշխատություններում:

Միջին դարերում Հայաստանի վանական բարձրագույն դպրոցներում **Գլաձորում, Տաթևում**, դասավանդվում էին տիեզերագիտություն, տոմարագիտություն և, իհարկե, մաթեմատիկա...

Հայերենով աստղագիտական գիտելիքների տարածման գործում մեծ աշխատանք կատարեց **Սբ. Ղազարի Մխիթարյան Միաբանությունը: Մխիթար Սեբաստացու** 1749 թվականին լույս տեսած «**Բառագիրք հայկազեան լեզուի**» գրքում որպես ներդիր զետեղվել է «**Աստղալից երկինք**» հայկական առաջին աստղագիտական տպագիր քարտեզը: Հայերեն են թարգմանվել ու տպագրվել աստղագիտական մի շարք հանրամատչելի գրքեր: 19-րդ դարի կեսերին Սբ. Ղազար կղզում Մխիթարյանները հիմնադրեցին աստղադիտարան, որտեղ 17 սմ տրամագծով աստղադիտակով կատարել են աստղագիտական դիտումներ և դրանց վրա հիմնված հետազոտություններ: Այդ հետազոտությունների արդյունքները, ինչպես նաև աստղագիտական բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ, այդ թվում նաև՝ թարգմանական, տեղ են գտել միաբանության՝ 1843 թվականից հրատարակվող «**Բազմավեպ**» հանդեսի էջերում: Հայր **Խորեն Սինանյանի** աշխատանքները կենդանաշրջանի լույսի, երկնային մարմինների պտույտի, աստղերի առկայծումների վերաբերյալ չափազանց հետաքրքիր են: Նույն աստղադիտարանում հայր **Սինանյանը** 1894-ին հայտնաբերում է Յուպիտերի 6-րդ արբանյակը, սակայն Վատիկանի դիտարանի հանձնաժողովն այդ փաստը չի հաստատում և չի գրանցում նրա անունով:

Մխիթարյաններից հայր **Բարսեղյանի «Գիսավորք»** աշխատությունը նույնպես շատ հետաքրքիր է, որտեղ հայտնի պատկերացումներից բացի, շարադրված են արևաբծերի և գիսավորների դիտումների արդյունքները:

Խորհրդային Հայաստանում առաջին աստղադիտարանը հիմնվեց Երևանի համալսարանին կից, 1933 թվականին, ճարտարապետ **Ալեքսանդր Թամանյանի** նախագծով: Աստղադիտարանում տեղակայված 22 սմ տրամագծով աստղադիտակը ծառայում էր ինչպես ուղղակի, այնպես էլ լուսանկարչական դիտարկումների համար: Սակայն Երևանի աստղադիտարանը բնավ նպաստավոր չէր գիտական լուրջ հետազոտությունների մակարդակը բարձրացնելու համար...

1946 թվականին սկսվեց **Բյուրականի աստղադիտարանի** կառուցումը:

ՎԻԿՏՈՐ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

20-րդ դարի մեծագույն աստղաֆիզիկոս, խորհրդային երկրում տեսական աստղաֆիզիկայի հիմնադիր, ակադեմիկոս, Սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս, Հայաստանի Ազգային հերոս...

1908 թվականի սեպտեմբերի 8-ին Թիֆլիսում **Համազասպ Համբարձումյանի** ընտանիքում ծնվեց մանուկը, որ պիտի դառնար մեր ազգային մեծագույն պարծանքներից մեկը:

Հայրը **Համազասպ Համբարձումյանը**, անվանի գրականագետ էր, թարգմանիչ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր: Բայց **Համազասպ Համբարձումյանը** նաև բանաստեղծ էր: Նրա գրական հոգվածները, թարգմանությունները և բանաստեղծությունները տպվում էին ժամանակի լրագրերում և հանդեսներում: Թարգմանել է **Շելլիի, Բայրոնի, Հայնեի, Լոնգֆելդի, Նադսոնի, Լերմոնտովի** բանաստեղծությունները, **Հոմերոսի «Իլիական»** և **«Ոդիսական»** պոեմները հին հունարեն բնագրից: Նա իր ուսումնասիրություններով նպաստել է հոմերոսագիտության նոր բացահայտումներին:

Վիկտոր Համբարձումյան

Ահա այս միանգամայն մտավորական ընտանիքում է ծնվում **Վիկտոր Համբարձումյանը**: Մայրը՝ տիկին **Հռիփսիմեն**, բարեկիր էր, ավանդապահ, կրթության օրիորդական բաժինը լիովին ստացած:

Հայրը ժամանակին նկատեց որդու արտակարգ ընդունակությունները:

Աշակերտական նստարանից նա ինքնուրույնաբար սկսեց զբաղվել աստղագիտության և տեսական ֆիզիկայի հարցերով: Դեռ դպրոցական էր, որ այս թեմաներով երևանում հրապարակային դասախոսություններ կարդաց իրենց խորությամբ ու ձևակերպումների հստակությամբ մոռանալ տալով, որ ամբիոնի մոտ ընդամենը մի դպրոցական է:

16-ամյա **Վիկտոր** պատանին արդեն Լենինգրադի պետական համալսարանի ֆիզիկամաթեմատիկական բաժնում էր, ուր սովորելու հետ միասին հրապարակում է տեսական ֆիզիկայի, աստղաֆիզիկայի և մաթեմատիկական ֆիզիկայի մասին տասը գիտական հոդվածներ:

Ավարտելով համալսարանը՝ գիտական շրջանակում արդեն ճանաչված 20-ամյա երիտասարդը ընդունվում է **Պուլկովոյի** աստղադիտարանի ասպիրանտուրան և սկսում մասնագիտանալ աստղաֆիզիկայի բնագավառում: Այսպես, նա պիտի դառնար խորհրդային առաջին **տեսաբան-աստղաֆիզիկոսը**:

Չորս տարի անց Անգլիական թագավորական ընկերության հանդեսում լույս տեսավ նրա **«Մոլորակածև միգամածությունների ճառագայթային հավասարակշռության մասին»** աշխատությունը, որը դարձավ գազային միգամածությունների ժամանակակից տեսության անկյունաքարը:

1935 թվականին առանց ատենախոսություն պաշտպանելու ստացավ ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Վ. Համբարձումյանի ծնողներ՝ Համազասպ և Հռիփսիմեն Համբարձումյաններ

1939 թվականին ընտրվեց ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ:

1941 թվականին նա նշանակվեց Լենինգրադի պետական համալսարանի Թաթարական ԽՍՀ-ի Ելաբուգա քաղաքի հետազոտական մասնաճյուղի ղեկավար: Այստեղ էին կառուցվել համալսարանի գիտական լաբորատորիաները: Պատերազմ էր: Գիտական ողջ խումբը նրա ղեկավարությամբ կատարում էր պաշտպանական և տնտեսական նշանակություն ունեցող կարևոր հետազոտություններ:

1943 թվականին ստեղծվում է Խորհրդային **Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան**: Վիկտոր **Համբարձումյանը** Ակադեմիայի հիմնադիր անդամներից էր: Նա ընտրվում է նորաստեղծ Ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ, իսկ 1947 թվականից Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ:

1946 թվականին **Վիկտոր Համբարձումյանի** նախաձեռնությամբ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը որոշեց **Բյուրականում** կառուցել աստղադիտարան:

Բյուրականի աստղադիտարանը

Արագած լեռան հարավ-արևելյան բավական զառիթափ լանջին, **Ամբերդ գետի** ձախ կողմում է գտնվում **Բյուրական գյուղը**:

Արագածը հարուստ է անթիվ անհամար սառնորակ աղբյուրներով, որոնք դառնալով գետ ու գետակ՝ հեռանում են իրենց ակունքներից, տանելով Արագածի կենաց ավիշը, որպես Արարատյան դաշտի բերքատվության անխափանելի կարևորություն: Արագած լեռը սրբազան է հին պաշտումով և սրբազան է այսօր նորովի:

1467 թվականին գրված մի հիշատակարանում կարդացինք, որ Բյուրականի վանք-մենաստանը բաղկացած է եղել **Սբ. Աստվածածին** և **Սբ. Հովհաննես** եկեղեցիներից: Վանքը եղել է գրչության կենտրոն... Ասում են այստեղ եղել է նաև թատրոն և գտնվել են **Արտաշես Առաջին Բարի արքայի** կողմից կանգնեցված սահմանաքարեր:

...Իսկ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում աստղերով, արևներով լեցուն այդ անպարագրելի անսկիզբը, անվախճանը՝ Տիեզերքն ու իր գալակտիկաները, ուր այնքան հաճախ աչք են հառնում փիլիսոփաներն ու բանաստեղծները... Մենք՝ հասարակ մահկանացուներս...

Առաջին Գալակտիկան, որ ուսումնասիրեցին գիտնականները, մեր Գալակտիկան էր, այն Գալակտիկան, որի կազմի մեջ է մտնում Արեգակը: Մյուս Գալակտիկաներից զանազանելու համար այն գրվում է մեծատառով: Մեր Գալակտիկայի կազմում կա շուրջ հարյուր միլիարդ աստղ: Աստղերը հեռավոր արեգակներ են՝ շիկացած գազային գնդեր, որ մեծ քանակությամբ էներգիա են արձակում:

Երկիրը Արեգակից գտնվում է 150 մլն կիլոմետր հեռավորության վրա:

Աստղերը մեծ հեռավորությունների պատճառով երևում են միայն գիշերները, պայծառ կետերի տեսքով: Ցերեկը մթնոլորտում Արեգակի ցրված լույսն այնքան ուժեղ է, որ անհնար է տեսնել նույնիսկ ամենապայծառ աստղերի լույսը:

Կենդանակերպ
աստղացույց

Աստղերի մեծ մասը շատ թույլ են, և նրանց մեջ իրենց փայլով աչքի են ընկնում փոքրաթիվ պայծառ աստղերը: Եվ այդ պայծառ աստղերից կազմված տարբեր ուրվա-նկարներ մարդկության նախնիները նմանեցնելով տարբեր կենդանիների, առասպելական էակների անվա-նեցին **համաստեղություններ**: Համաստեղությունների միջոցով երկինքը այժմ բաժանված է 88 առանձին տիրույթների: Սա դյուրին է դարձնում երկնքում այս կամ այն միավորը գտնելը: Եթե, ասենք, երկնքում հայտնվում է մի գիսավոր աստղ, ապա ասում են, որ այն գտնվում է այսինչ համաստեղությունում: Իսկ **նոր աստղերը** կրում

են այն համաստեղության անունը, որտեղ նրանք բռնկվել են:

Աստղային մեծությունները կապ չունեն աստղերի գծային չափերի հետ: Աստղային մեծությունները չափվում են իրենց պայծառությամբ:

Բացենք աստղագետ **Հրանտ Թովմասյանի «Մուլեգին գալակտիկաներ»** գիրքը և կարդանք մի քանի հետաքրքիր հատվածներ մեր **Գալակտիկայի** մասին:

«Այն հանգամանքը, որ մենք գտնվում ենք մեր Գալակտիկայի ներսում, մի կողմից հեշտացնում է նրա ուսումնասիրումը, քանի որ նրա բոլոր մասերը մեզ մոտ են գտնվում: Սակայն այդ նույն հանգամանքը դժվարացնում է պատկերացում կազմելու Գալակտիկայի ընդհանուր կառուցվածքի մասին: Եթե, օրինակ, դուք նստած եք մի մեծ ծառի ծյուղերից մեկին, հատկապես ոչ եզրին մոտ գտնվող, ապա շատ լավ կարող եք ուսումնասիրել ծառի տերևները, մոտ գտնվող ծյուղերը: Բայց ձեզ դժվար կլինի նկարագրել ծառի ընդհանուր տեսքը: Դրա համար դուք կգերադասեիք իջնել ծառից և դիտել նրան որոշ հեռավորությունից, որ մեծ հայացքով ընդգրկեք նրան ամբողջությամբ: Այդ է պատճառը, որ մենք շատ ավելի բան գիտենք արտաքին գալակտիկաների կառուցվածքի մասին, քան մեր սեփական Գալակտիկայի: Սակայն ստույգ գիտենք, որ մեր Գալակտիկան պարուրաձև գալակտիկա է: Այն ունի խիստ սեղմված սկավառակի տեսք: Արեգակը գտնվում է Գալակտիկայի ավելի մոտ եզրին, քան կենտրոնին:

...Ընթերցողներն, անտարակույս, գիտեն, թե որն է Ծիր Կաթինը կամ ինչպես անվանում են Հայաստանում՝ Հարդագողի ծանապարհը: Այդ մի պայծառ շերտ է, որ կիսում է երկինքը, անցնելով նրա մի ծայրից մյուսը և շատ լավ երևում է ամռանը և աշնան պարզ գիշերներին և ստեղծում է գիշերային երկնքի այդ գեղատեսիլ պայծառ շերտը:

Գալակտիկայի կազմում կան տարբեր տիպերի թզուկ, հսկա ու գերհսկա աստղեր, զգալի քանակությամբ գազային ու փոշային նյութ:

...Աստղերը, բացի Գալակտիկայի կենտրոնի շուրջը պտտվելուց, շարժվում են նաև միմյանց նկատմամբ:

Գալակտիկայի կազմություններից են նաև աստղակույտերը: Կան երկու տիպի աստղակույտեր՝ գնդաձև ու ցրված աստղակույտեր:

Գալակտիկայում ամենահետաքրքիրը աստղասփյուռներն են, որոնց քառասնական թվականներին հայտնագործել է ակադեմիկոս Վ. Համբար-ծումյանը:

Աստղասփյուռների կազմի մեջ մտնող աստղերը երիտասարդ, նոր կազմավորված աստղեր են: Գալակտիկայի տարիքը տասնյակ միլիարդի է հասնում, այնինչ կան աստղեր, որոնց տարիքը ընդամենը մեկ միլիոն տարի է:

Բոլոր փաստերի համադրումից Վ. Համբարծումյանը եկավ նախաստղային գերխիտ նյութի գոյության վարկածին: Ըստ այդ վարկածի որոշ պայմաններում գերխիտ նյութը պայթում է և նրա բեկորներից առաջանում են աստղեր: Այս վարկածը շրջեց աստղերի առաջացման վերաբերյալ գոյություն աստղեր: Այս վարկածը շրջեց աստղերի առաջացման պրոցեսում նյութը ոչ թե ունեցող պատկերացումները: Աստղառաջացման պրոցեսում նյութը ոչ թե նոսր վիճակից է անցնում ավելի խիտ վիճակի, այլ ընդհակառակը՝ գերխիտ վիճակից է անցնում ավելի նոսր, աստղային վիճակի»:

Լսեցիք չէ՞, մեր Գալակտիկայի տարիքը տասը միլիարդ տարի է... Չափել են, կշռել են իրենց դատողությունները ու հաստատել են Տիեզերքին ծառայող ժամանակակից քրմերը և... **Վիկտոր Համբարծումյանը:**

Այս խառնիխուռն, բացթողումներով մեջբերումներից ի՞նչ հասկացանք:

Այն, որ մեր **Գալակտիկան** իր ահռելի չափերով հանդերձ մի փոքր կղզի է **Տիեզերքի անպարագիծ անհունության մեջ**: Այդ անհունությունը իր մեջ ունի բազմաթիվ այլ կղզիներ՝ ուրիշ աստղային համակարգեր: Ասում են. մեր Գալակտիկայից անգն աչքով երևում է միայն երեք գալակտիկա. **Մեծ և Փոքր Մագելանները**, մեծ ծովագնաց **Անդրո-Մագելանի** անունով, ապա երկրորդը՝ **Անդրո-Մագելանի** հայտնի գալակտիկան, որը հազիվ է մեղայի հայտնի գալակտիկան, որը հազիվ է նկատվում մշուշոտ փոքրիկ բծի ձևով:

Բայց մինչ կավարտենք մեզ համար չափազանց լուրջ այս զրույցը՝ ծանա-

չենք, թե ով էր **Անդրոմեդան**, որի անունով կոչվում է այդ գալակտիկան:

...Եթովպիայի թագավոր **Կեփեսի** և **Կասսիոպեայի** դուստրն էր **Անդրո-մեդան**: Նրա մայրը պարծենալով իր դստեր գեղեցկությամբ՝ հայտարարում է, թե նա առավել գեղեցիկ է, քան որևէ ջրահարս: Վիրավորված ջրահարսերը գանգատվում են ծովերի մեծ աստված **Պոսեյդոնին**: Պոսեյդոնը Եթովպիա մի հրեշ է ուղարկում, որն անխնա խժռում է մարդկանց: Ըստ պատգամատան գուշակության, երկիրը կազատվի այդ հրեշից, եթե նրան տրվի **Անդրոմեդան**:

Երբ աղջիկն արդեն գամված էր ժայռին և դատապարտված կեր դառնալու ծովային հրեշին՝ հայտնվում է Արգոսյան պատումների հերոս **Պերսևսը**, որը

Անդրոմեդա գալակտիկան

վերադառնում էր ահարկու **Գորգոն Մեդուսայի** գլուխը կտրելուց հետո: Նա սպանում է նաև Պոսեյդոնի ծովային հրեշին, ազատում Անդրոմեդային և ամուսնանում նրա հետ: Մահից հետո **Անդրոմեդան** վերածվում է համաստեղության:

Ահա, այս Անդրոմեդայի միգամածությունն է, որ Մեծ և Փոքր Մագելանների հետ երևում է անզեն աչքով:

Շարունակենք ընթերցել «Մոլեգին գալակտիկաներ» գիրքը. «**Գալակտիկաների աշխարհում հեռավորությունները հարյուր հազարավոր ու միլիոնավոր լուսատարիներով են չափվում, հիշենք, որ լուսատարին այն հեռավորությունն է, որ լույսն անցնում է մեկ տարվա ընթացքում:**

...Եթե մենք այսօր 50 մլն լուսատարի հեռավորության վրա գտնվող գալակտիկայում մի գերնորի բռնկում դիտենք, ապա դա կլինի մի երևույթ, որը տվյալ գալակտիկայում տեղի է ունեցել 50 մլն տարի առաջ:

Բոլոր գալակտիկաները ի վերջո կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ էլիպսաձև, պարուրաձև և անկանոն»:

Պարուրաձև գալակտիկա

Հիշո՞ւմ եք, մեր **Գալակտիկան** պատկանում էր պարուրաձև գալակտիկաների խմբին:

Գալակտիկաների աշխարհում ամեն ինչ այնպես խաղաղ չէ, ինչպես թվում է: Նրանցում ընթանում են ինչ-որ բուռն պրոցեսներ, որոնք բացատրվում են դիտվող հզոր ռադիոճառագայթումով:

Իսկ սրա պատճառն ի՞նչ է: Գիտնականներից ոմանք պատասխանեցին. գալակտիկաների բախումը: Տիեզերքի անհուն տարածության մեջ ահռելի արագություններով շարժվում են բազմաքանակ գալակտիկաներ, որոնց ուղիները ժամանակ առ ժամանակ խաչվում են, և տեղի է ունենում **տիեզերական աղետ:**

Սակայն բախման այս վարկածի դեմ հանդես է եկել ակադեմիկոս **Վիկտոր Համբարձումյանը**: Նա հանգեց այն եզրակացության, որ գալակտիկաները ոչ թե բախման արդյունք են, այլ բոլորովին ընդհակառակը գալակտիկայի կորիզի տրոհման, նրա բաժանման արդյունք:

Շուտով աստղագետների առաջ ծառացավ ևս մի բարդ խնդիր: Հայտնագործվեցին, այսպես կոչված՝ **քվազարները**, որոնք գտնվում են գալակտիկաների հեռավոր կույտերում:

Աշխարհում և Հայաստանում բավական շատ են աստղաֆիզիկոսները, տաղանդավոր և մեծ: Բայց **Վիկտոր Համբարձումյանը** աշխարհի մեծերի մեջ ամենահանճարեղն էր: Նա կառուցեց Բյուրականը և այնտեղ հավաքեց բոլոր նրանց, ովքեր իրենց հայացքը երկնքին հառելով բացում էին **Տիեզերքի գաղտնիքները**:

Պայթած գալակտիկա

1956 թվականին ավարտվեց 1946 թվականից սկսված Բյուրականի աստղադիտարանի կառուցումը: Այն գտնվում է Արագած Սրբազան լեռան հարավային լանջին, ծովի մակերևույթից 1500 մետր բարձրության վրա: Նրա ղեկավարն էր **Վիկտոր Համբարձումյան** աստղաֆիզիկոսը... Բյուրականի հիմնական գործիքներն են **Շմիդի մետրանոց աստղադիտակը**, որը աշխարհում ամենամեծն է իր երեք օբյեկտիվ պրիզմաներով, նաև **Շմիդի 53 սմ աստղադիտակը**, **50 և 40 սմ հայելիավոր աստղադիտակները** էլեկտրալուսաչափերով և էլեկտրաբեռնաչափերով, **25 սմ աստղադիտակ-սպեկտոգրաֆը** և Հայաստանում արտադրվող «Նաիրի» էլեկտրոնային հաշվողական մեքենաները:

1976 թվականին Բյուրականում շարք մտավ նաև խոշորագույն, **2,6 մետր տրամագծով հայելիավոր աստղադիտակը**...

...Աստղագիտության զարգացման մեջ ունեցած հաջողությունների և բարձրորակ մասնագետների պատրաստման համար Բյուրականի աստղադիտարանը, խորհրդային աստղադիտական հիմնարկների մեջ առաջինը, 1967թ. պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով:

Աստղադիտակ

Նորից **Վիկտոր Համբարձումյան** մարդու և գիտնականի մասին մի քանի խոսք, որով կփորձենք ամբողջացնել Աստծո կամեցողությամբ հանճարի լույսով ճառագող իմաստունի մասին պատմությունը:

Նախ.

Նա անչափ մտահոգ էր ճշգրիտ գիտությունների գծով երիտասարդ մասնագետներ պատրաստելու և գիտահետազոտական աշխատանքներ ծավալելու գործում: Բյուրականի աստղադիտարանի գիտական խումբը կազմվում էր հիմնականում երևանի համալսարանի սաներից:

Լենինգրադի և Երևանի համալսարաններում, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայում, Բյուրականի աստղադիտարանում նա ղեկավարում էր խորհրդային երկրի տարբեր ծայրերից, ինչպես նաև սոցիալիստական երկրներից եկած տասնյակ ասպիրանտների աշխատանքները:

Անդրեյ Սեվերնի

Նրա անմիջական աշակերտներից շատերն անվանի գիտնականներ են և աշխատել են խորհրդային Միության գրեթե բոլոր խոշոր աստղադիտարաններում և համալսարաններում: Նա նույնիսկ վաղուց ձևավորված գիտնականների լավագույն խորհրդատուն էր:

Դրիմի աստղադիտարանի տնօրեն, ակադեմիկոս **Անդրեյ Սևերնին** գրել է. «**Գիտական կյանքի դժվարին պահերին, երբ կասկածներ են ունեցել ընտրված ուղու ճշմարտության վերաբերյալ... շատ անգամ կարիք են**

ունեցել նամակով դիմել Վիկտոր Համբարձումյանին և նրա մոտ գտել կամ նոր ձեռնարկների պաշտպանություն կամ այլ ուղիով ընթանալու բարի, օգտակար խորհուրդ»:

Վիկտոր Համբարձումյանը «Տեսական աստղաֆիզիկա» ռուսերեն լեզվով առաջին դասագրքի (1939թ.) հեղինակն է: Այս դասագրքով են դաստիարակվել երիտասարդ աստղագետների մի քանի սերունդ:

1952 թվականին լույս տեսավ **Վիկտոր Համբարձումյանի** խմբագրությամբ և մասնակցությամբ նշանավոր աստղաֆիզիկոսներ **Է. Մոստելի, Վ. Սոբուլևի և Ա. Սևերնու** հետ համատեղ ստեղծած տեսական աստղաֆիզիկայի նոր դասագիրքը, որը թարգմանվել է անգլերեն, գերմաներեն և չինարեն լեզուներով:

Ֆրանսերեն և գերմաներեն է թարգմանվել **Վիկտոր Համբարձումյանի «Ժամանակակից կոսմոգոնիայի պրոբլեմները»** գիրքը, որտեղ շարադրված են աստղերի և գալակտիկաների էվոլյուցիային նվիրված նրա գաղափարները: Հիշենք, որ **կոսմոգոնիան** աստղագիտության այն բաժինն է, որն զբաղվում է երկնային մարմինների առաջացման և զարգացման հարցերով:

Անուրանալի է նրա աշխատանքը Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների ինստիտուտի հիմնադրման գործում, որով կազմակերպվեց **մաթեմատիկական մեքենաների** արդյունաբերությունը:

Բյուրականի աստղադիտարանի հիմնադրման օրից նրա գիտական խումբը, իր իսկ ղեկավարությամբ, կարճ ժամանակամիջոցում հասավ այնպիսի հաջողությունների, որ շատ արագ համաշխարհային ճանաչման արժանացավ:

Համբարձումյանի ջանքերը կան նաև «**Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի զեկույցների**», «**Բյուրականի աստղադիտարանի հաղորդումների**» պարբերականների հրատարակման գործում, որոնց պատասխանատու խմբագիրն էր: Անդամ էր ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի «**Ձեկույցներ**» և «**Աստղագիտական հանդես**» պարբերականների խմբագրական կոլեգիաների: Նաև՝ ղեկավարում էր մեր ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ հրատարակվող «**Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի**» աշխատանքները:

1965 թվականին Երևանում սկսվեց հրատարակվել ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի համամիութենական «**Աստղաֆիզիկա**» հանդեսը, որի գլխավոր խմբագիրն էր **Վիկտոր Համբարձումյանը**: Նրա աշխատանքներին սկսեցին մասնակցել նաև արտասահմանյան հեղինակները: Հանդեսը թարգմանվում էր անգլերեն և հրատարակվում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում:

Համաշխարհային աստղագիտությունը խոստովանել էր **Վիկտոր Համբարձումյանի** առավելությունները և 1948 թվականին արդեն նրան ընտրել **Միջազգային աստղագիտական միության փոխպրեզիդենտ**, իսկ 1961 թվականից՝ **պրեզիդենտ**: Նա նաև 1968 թվականից ընտրվել էր **Գիտական ընկերությունների միջազգային խորհրդի** պրեզիդենտի պաշտոնում: Այս խորհուրդը միավորում էր 15 միջազգային գիտական ընկերություն և 60 երկրների գիտությունների ակադեմիաներ: Սա առաջին դեպքն էր, երբ խորհրդի պրեզիդենտ էր

ընտրվում սոցիալիստական երկրի ներկայացուցիչ: 1970թ. **Վիկտոր Համբարձումյանը** վերընտրվեց **Գիտական ընկերության միջազգային խորհրդի** պրեզիդենտի պաշտոնում, որն աննախադեպ էր այդ կազմակերպության կյանքում:

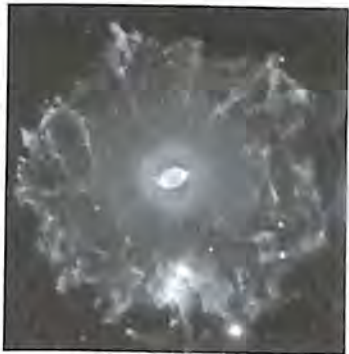
Այս սքանչելի գիտնականը երկար տարիներ ղեկավարել է նաև Պետական մրցանակների կոմիտեն, Խաղաղության պաշտպանության հայկական կոմիտեն, մասնակցել խաղաղության համամիութենական և համաշխարհային կոնգրեսներին:

Ես անկարող եմ գրել բոլոր այն երկրների անունները, որոնց ակադեմիաների անդամ էր, նրանց համալսարանների դոկտոր էր, աստղագիտական ընկերությունների պատվավոր անդամ էր... Անկարող եմ մանրամասնել այդ երկրների կողմից նրան ոսկե մեդալներով, պատվավոր շքանշաններով պարգևատրումների ցանկը: Ստատվորապես կես հարյուրյակից ավելի: Ցանկացողները մանրամասն կարող են տեղեկանալ Հայկական համառոտ հանրագիտարանից, ծանոթանալ նաև նրա գիտական աշխատությունների ցանկին, որոնք թարգմանվել են օտար լեզուներով, մտել աստղաֆիզիկական շատ մեծագրությունների, հատուկ ձեռնարկների, դասագրքերի մեջ, օգտագործվել պարբերականներում:

Ահա համաշխարհային համբավի մեծ գիտնականների մի քանի կարծիքների պատառիկներ:

Հոլանդացի աստղագետ, Միջազգային աստղագիտական ընկերության պրեզիդենտ, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի օտարերկրյա անդամ **Յան Օորտ**. «**Աստղագիտության մեջ սովետական գիտնականների ամենակարևոր ներդրումը ներկայացնում են ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանի հետազոտությունները՝ գալակտիկաների էվոլյուցիայում նրանց կորիզների դերի վերաբերյալ և այդ կորիզների առեղծվածային բնույթի վրա: Նա ցույց տվեց, թե դա որքան կարևոր է գալակտիկաներում դիտվող որոշ երևույթները հասկանալու համար: Նույնքան կարևոր են նրա գաղափարները լայնացող աստղասփյուռներում աստղերի առաջացման վերաբերյալ: Ես դադարել եմ զարմանալ, թե ինչպես մեկը մյուսի ետևից հաստատվում են Վիկտոր Համբարձումյանի բոլոր վարկածները, որ նա մարգարեաբար արել է շատ տարիներ առաջ»:**

Ամերիկյան նշանավոր գիտնական **Հալտոն Արալի** պատասխանը. «**Այն, ինչ թվում է փայլուն ինտուիցիաներ գալակտիկաներից արտավիժումների, կորիզների դերի, պարուրաթևերի աստղասփյուռների, կապույտ օբյեկտների և քվազարների մասին, իրականում Վիկտոր Համբարձումյանի կողմից պրոբլեմը մեծ համընդհանրությամբ քննարկելու և ամենից ավելի նրա ճշգրիտ դատողության արդյունք է՝ միացած շատ մեծ թվով գալակտիկաների իրական ձևերի վիզուալ զննության և ուսումնասիրության հետ»:**

Կատվի աչք գալակտիկա

Ամերիկյան աստղագիտության ընկերության պրեզիդենտ, հռչակավոր աստղագետ **Չանդրասեկարը** հայ գիտնականին գրել է. «*Դա ամենաբարձր գնահատությունն էր, որ Ամերիկյան ընկերությունը կարող էր հատուցել՝ ընտրելով Ձեզ իր անդամը: Կարող եմ ասել, որ ինձ հատկապես գոհունակություն է պատճառում այն բանը, որ Ձեր հիանալի գործը այդ ծնով ծանաչվեց: Ես միշտ ջերմ հիացմունքով եմ վերաբերվել Ձեր փայլուն գաղափարներին և ուրախ եմ, որ նրանք այժմ ամենուր ծանաչված են*»:

Գալակտիկաների
աշխարհ

Ամերիկյան «Popular Astronomy»՝ «Հանրամատչելի աստղագիտություն» հանդեսի բնութագրումը. «*Ամերիկյան աստղագիտական ընկերության պատվավոր անդամ Վիկտոր Համբարձումյանը ներկայումս ապրող ամենամեծ աստղագետներից մեկն է: Նրա ֆիզիկական խորաթափանցությունն արտակարգ է: Նա մեծ ազդեցություն է թողել աշխարհի մյուս աստրաֆիզիկոսների աշխատանքի վրա*»:

Անվանի աստղագետ, ԱՄՆ-ի Կիտ-Պիկի ազգային աստղադիտարանի տնօրեն **Ն. Մեյոլի** խոսքը 1960թ. Վիկտոր Համբարձումյանին խաղաղօվկիանոսյան աստղագիտական ընկերության ոսկե մեդալով պարգևատրելու առթիվ. «*Այդ պատկերացումը անգնահատելի է աստղերի առաջացման և զարգացման պրոցեսները հասկանալու մեր ջանքերում: Վիկտոր Համբարձումյանի աշխատանքը այդ հրապուրիչ բնագավառում, անկասկած, ամենահզոր ազդեցություններից մեկը եղավ աստղային էվոլյուցիայի և Գալակտիկայի կառուցվածքի վերաբերյալ արդի հետազոտությունների խթանման գործում*»:

Ավստրալացի, Կամբերայի համալսարանի պրոֆեսոր **Հաքսլի**. «*Վիկտոր Համբարձումյանը որպես կարմիր գերհսկա աստղ փայլում է գիտության երկնականարում*»:

Կարմիր գերհսկաները ամենամեծ աստղերն են, որոնք իրենց չափերով հարյուրավոր, հազարավոր անգամ գերազանցում են Արեգակին:

Վիկտոր Համբարձումյանը մեծ գիտնական լինելով հանդերձ և աշխարհի քաղաքակրթության մեջ իր ահռելի ներդրումը ունենալով՝ նաև **հայրենասեր** էր այդ բառի ամենալայն ընդգրկումով:

Երբ սկսվեց Արցախյան մեծ գոյամարտը... Այս գոյամարտի մասին կպատմենք առանձին, իր տեղում, երբ հասնենք 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներին:

...Նա **ԽՍՀՄ** Գերագույն խորհրդի նիստերում ելույթներով դատապարտեց բռնություններն ու կենտրոնի կիրառած հակահայկական քաղաքականությունը Արցախում: Ապա 1990 թվականի սեպտեմբերի 12-ին Մոսկվայում 82-ամյա աշխարհահռչակ գիտնականը միանալով մի խումբ մտավորականների՝ հացադուլ հայտարարեց՝ բողոքելով Արցախում տիրող անօրինականությունների դեմ՝

պահանջելով վերականգնել **Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի** իրավական-վարչական և սահմանադրական իրավունքները:

Նույն օրը **Գորբաչովի** անունից գիտնականի ծննդյան 82-ամյակը շնորհավորելու եկավ մեկը հսկա մի ծաղկեփունջ բերելով նրան: Չընդունելով ծաղկեփունջը այդ շնորհավորանքին **Համբարձումյանը** պատասխանեց այսպես. «*Այս պահին ինձ համար ամենաթանկագին շնորհավորանքն այն կլինեք, որ հայտնեիք, թե Լեռնային Ղարաբաղում վերականգնված է օրինական իշխանությունը, և ԽՍՀՄ նախագահը ծանաչում է արցախահայության իրավունքները...*»:

Հայ ժողովրդի խանդավառանքը իր հանձարեղ գավակի հանդեպ, անսահման էր: 82-ամյա մեծ գիտնականի արարքը այնպիսի խրատ էր, բոլոր նրանց ուղղված, որոնք իրենց ողորմելի անձից դուրս ուրիշ ոչինչ չեն կարողանում տեսնել և պարզապես չգիտեն, թե ինչ է անձնագոհությունը հանուն ճշմարտության և արդարության:

Նա մարդու ճանապարհն էր հարթում Տիեզերական ուղիներում... Բայց նա իր գերագույն գերաբեկությունը տեսնում էր նաև այստեղ՝ Հայրենիքում, իր ժողովրդի ազատ ճանապարհը հարթելու կարևոր գործում:

Վիկտոր Համազասպի Համբարձումյանը վախճանվեց 1996 թվականի օգոստոսի 12-ին: Նրա շիրիմը Բյուրականի աստղադիտարանում է: Հազար ողորմի:

Վ. Համբարձումյանի տուն-թանգարանը Բյուրականում

ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ

Նորից պիտի բարձրանանք Արագածի գագաթներին մերձ հրապարակ... 1908 թվականին Հայոց իրականությունը տիեզերական գիտության ասպարեզին երկու մեծատաղանդ կյանք շնորհեց: Ծնվեցին **Վիկտոր Համբարձումյանը** սեպտեմբերի 18-ին և նրանից երեք ամիս առաջ՝ հունիսի 24-ին, երկաթուղային մեքենավար **Իսահակ Ալիխանյանի** որդի **Արտեմ Ալիխանյանը**: Բայց արդեն 1904թ. փետրվարի 20-ին ծնվել էր **Իսահակ Ալիխանյանի** ավագ որդին՝ **Աբրահամ Ալիխանյանը**, որը ծառայում էր միջուկային ֆիզիկային, տիեզերական ճառագայթների և տարրական մասնիկների ֆիզիկային, արագացուցիչների տեսությանը և ստեղծման գիտությանը:

Աբրահամ Ալիխանյան

Երբ 1942 թվականին Արագած լեռան վրա ծովի մակերևույթից 3200 մետր բարձր գտնվող Քարի լճի մակերևույթին **Ալիխանյան եղբայրները** «*Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայան*» ստեղծեցին, Բյուրականի աստղադիտարանի հիմքերը

դեռ չէին դրվել Արագածի հարավային լանջին: Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում այս կայանը:

Աբրահամ Ալիխանյանը նույն գործին ծառայող եղբորից տարբերվելու համար ազգանվան հայկական վերջավորությունը փոխել էր ռուսականով: Սակայն իր էությանը հայ էր, հայ գիտնական և, եթե Խորհրդային Միության տարածքում բարձր մի լեռ էր պետք տիեզերքից թափանցող ճառագայթները ուսումնասիրելու համար, Կովկասյան բարձրաբերձ գագաթները թողած, իր եղբոր հետ, պիտի ընտրեր Արագած լեռը:

Ավարտել է Լենինգրադի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը 1929 թվականին, բայց արդեն 1927 թվականից աշխատում էր Խորհրդային Միության գիտությունների ակադեմիայի ֆիզիկատեխնիկական ինստիտուտում: Եղբոր **Արտեմ Ալիխանյանի** հետ հայտնաբերել և հետազոտել է «գրգռված միջուկներից էլեկտրոն-պոզիտրոն զույգերի արձակման երևույթը», և ուրիշ հայտնագործություններ, որոնք կապված էին միջուկային ֆիզիկայի ասպարեզի իրեն հետաքրքրող ճյուղերին:

1940 թվականն էր:

Աբրահամ Ալիխանյանը կազմակերպեց էլբրուսի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման առաջին արշավախումբը՝ հետազոտելու համար արագ պրոտոնների և նեյտրոնների ներգործությամբ կատարվող պրոցեսները և պարզելու ծնվող մասնիկների բնույթը:

Արտեմ Ալիխանյան

Արտեմ Ալիխանյանը ավարտել է Լենինգրադի համալսարանը և դեռ ուսանողական տարիներից զբաղվել գիտահետազոտական աշխատանքով ֆիզիկատեխնիկական ինստիտուտում, որտեղ աշխատում էր նաև **Աբրահամ** մեծ եղբայրը:

30-ական թվականների սկիզբը միջուկային ֆիզիկայի բուռն զարգացման տարիներն էին: Միջուկային թեմատիկան դարձավ Լենինգրադի ֆիզիկատեխնիկական ինստիտուտի հետազոտությունների գլխավոր և հեռանկարային ուղղություններից մեկը: **Ալիխանյան եղբայրների** հետաքրքրություններից առաջնայինը միջուկային ֆիզիկան էր, իր հրատապ խնդիրներով: Նրանք մասնակցում էին միջուկային ֆիզիկայի նախապատերազմյան համամիութենական կոնֆերանսների աշխատանքներին, որոնք մեծ դեր խաղացին Խորհրդային Միությունում այդ ճյուղի կազմավորման և զարգացման գործում:

Արտեմ Ալիխանյանը կատարում էր բարձր էներգիաների մասնիկների միակ աղբյուր հանդիսացող տիեզերական ճառագայթման հետազոտությունները: Հայրենական պատերազմի ժամանակ զբաղվում է նավերը մագնիսական ականներից պաշտպանելու միջոցներ ստեղծելու խնդրով:

Եղել է Մոսկվայի ինժեներաֆիզիկական ինստիտուտի միջուկային ֆիզիկայի

ամբիոնի և Խորհրդային Միության գիտությունների ակադեմիայի ֆիզիկայի ինստիտուտի տարրական մասնիկների լաբորատորիայի վարիչ: Աշխատանքները վերաբերում էին միջուկային ֆիզիկային, տիեզերական ճառագայթների և տարրական մասնիկների ֆիզիկային, արագացուցիչների տեսությանը և ստեղծմանը: Եղբոր՝ **Աբրահամ Ալիխանյանի** հետ կատարել է միջուկային ֆիզիկային վերաբերող հայտնագործություններ:

1942 թվականին եղբայրներն ստեղծեցին «Արագածի տիեզերական ճառագայթների հետազոտման կայանը», տիեզերական ճառագայթների հեղեղի մեջ մեծ մասնիկների «նեղ հեղեղներ», տիեզերական ճառագայթների ազդեցությամբ էներգիայի պրոտոնների հոսք, տիեզերական նեյտրոնների ազդեցությամբ առանցքային արագ պրոտոնների առաջացման երևույթը:

Եղբայրները փորձարարական հետազոտությունների հիման վրա առաջինը նշեցին **տարրական նոր մասնիկների** գոյությունը տիեզերական ճառագայթներում: Այս գյուտերը համաշխարհային առումով վճռական դեր խաղացին տիեզերական ճառագայթների ֆիզիկայի ասպարեզում կատարվելիք հետագա ուսումնասիրությունների համար: **Արտեմ Ալիխանյանը** կատարել է տարրական նոր մասնիկների տարբեր հատկությունների, նրանց տրոհման ուսումնասիրման աշխատանքներ, ստեղծել և կատարելագործել է մեծ էներգիայով մասնիկների հետազոտման սարքեր, կայծային խցիկներ:

Նրա նախաձեռնությամբ է ստեղծվել **Երևանի էլեկտրոնաօդակային արագացուցիչը**, որտեղ բարձր էներգիայի ֆիզիկայի և տարրական մասնիկների ֆիզիկայի ասպարեզում տարվող հետազոտությունները լայնորեն հայտնի էին ոչ միայն Խորհրդային Միության, այլ նաև արտասահմանյան գիտական մտքին: Իսկ 1958 թվականին հիմնադրել է «**Նոր Ամբերդ**» կայանը, որտեղ նրա ղեկավարությամբ սկսեց գործել տեսական և փորձարարական ֆիզիկայի միջազգային դպրոցը, որին մասնակցում էին Խորհրդային և արտասահմանյան առաջատար գիտնականներ: Դրանից առաջ կազմակերպել էր նաև Մոսկվայի ինժեներաֆիզիկական ինստիտուտի միջուկային ֆիզիկայի ամբիոնը: «**Արագած**» և «**Նոր Ամբերդ**» բարձր էներգիայի կայանները Խորհրդային Միությունում ամբողջ տարին գործող տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրման առաջին կայաններն էին:

Ալիխանյանները իրենց գործունեությամբ պատրաստեցին հայ գիտնականների մի ամբողջ համաստեղություն: Նրանք նաև դասախոսում էին առարկայի համապատասխան ամբիոններում, շատ անգամ լինելով այդ ամբիոններն ստեղծողները ոչ միայն Երևանում, այլ նաև Մոսկվայում:

Եղբայրները Խորհրդային Միության դափնեկիրներ էին և ամենաբարձր կարգի շքանշանակիրներ՝ յուրաքանչյուրից մի քանի անգամ պարգևատրված:

Աբրահամ Ալիխանյանը ապրեց ընդամենը 66 տարի, վախճանվեց 1970 թվականին Մոսկվայում և թաղված է այնտեղ:

Արտեմ Ալիխանյանը վախճանվեց 1978 թվականին և թաղված է Երևանում:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՐԶԱԴՅԱՆ

Գրիգոր Գուրգադյան

«Դասախոսելով պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ծարտարապետության ամբիոնում՝ ականատեսն եմ եղել ու հիացողը Գրիգոր Գուրզադյանի ուսումնառության շնչեղության արդյունքներով: Ընդառաջելով իր ցանկությանը՝ բացառության կարգով նրան թույլատրվեց զուգահեռաբար կրթություն ստանալ երկու ֆակուլտետներում միաժամանակ՝ շինարարա-ծարտարապետական և հիդրոինժեներական մասնագիտություններով: Նույն տևողությունն

Նա դարձել էր ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, ապա ակադեմիկոս, աշխատել Բյուրականի աստղադիտարանի տիեզերական հետազոտությունների մասնաճյուղի տնօրեն, իսկ հետո արդեն Գառնիում իր հիմնադրած **Տիեզերական աստղագիտության կենտրոնի** ղեկավար, որտեղ

Յուրի Գազարին

Հաջորդը «**Վոսխոդ**» բազմատեղանոց տիեզերա-
նավով կատարված փորձերն ու հետազոտություններն

Ավարտել է ֆիլադելֆիայի բժշկական քոլեջը,
մարզվել օդաչուական դպրոցում, մասնակցել բազմաթիվ օդային մրցումների և
արժանանացել մրցանակների և մարզական կոչումների: Հեղինակ է մի շարք
ճարտարագիտական գյուտերի:

ԶԵՆԱ ԲԱՊՅԱՆ

ԱՄՆ-ի տիեզերագնացների խմբում է 1980 թվականից: Աշխատում է Թեքսասի նահանգի Ջյուստոնի տիեզերական տարածության կառավարման և հետազոտման ազգային վարչությունում **«ՆԱՍԱ»**-ում:

1981 թվականին որոշվել է, որ տիեզերական թռիչքի պետք է մեկնեն **Բաղյանն** ԱՄՆ-ից և 25-ամյա աշտարակցի **Յաշա Գևորգյանը** ԽՍՀՄ-ից: Լոս Անջելեսի **«The Armenian observer»** թերթը գրեց. **«Միմյանց հետ հայերեն պիտի խոսեն»**: Քանի որ միատեղ թռիչքը չի կայացել, այդպես էլ չիմացանք, թե տիեզերքում ինչ լեզվով պիտի խոսեին աշխարհի տարբեր ծայրերում ապրող երկու հայը:

Ջեյմս Բաղյանը 1986 թվականին եղել է **«Չելենջեր»** տիեզերանավի անձնակազմում, սակայն, ի վերջո, չի ընդգրկվել... **«Չելենջերն»** աղետի ենթարկվեց: Ճակատագիրը խնայեց այս համառ հային, որ ամեն կերպ ուզում էր լինել Տիեզերքում:

1989 թվականի մարտի 13-18-ը, որպես բժշկա-կենսաբանական հետազոտությունների մասնագետ, թռիչք է կատարել **«Սփենյա Շաթլ»** ծրագրի **«Դիսքավերի»** տիեզերանավով:

Այս նույն ժամանակ Արցախում գոյամարտի ամենաբռնկուն շրջանն էր: Նրա արմատները Արցախից էին... Նրա թռիչքը տևեց չորս օր 23 ժամ, 38 րոպե: **«Դիսքավերին»** անցավ նաև երկրաշարժից քարուքանդ եղած, պատերազմի թոհուրթոհի մեջ գտնվող Ջայաստանի վրայով: Եվ նա՝ հայ աստղանավորդը, իր ողջ համակրանքը արտահայտելով իր նախնիների հայրենիքի հանդեպ, դեպի նա ուղղեց հայերեն արտասանած **«Ողջույն»** և **«Խաղաղություն»** բառերը:

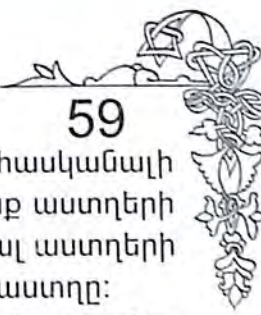
Վերադառնալից **Գառնիի** տիեզերական աստղագիտության կենտրոն, որտեղ **Գրիգոր Գուրգադյանի** ղեկավարությամբ մշակվեցին **«Օրիոն-1»** և **«Օրիոն-2»** աստղաֆիզիկական աստղադիտակները:

Ինչպե՞ս դա հնարավոր եղավ:

Օրիոն-1

«Օրիոն-1» աստղադիտակը տեղակայված էր **«Սոլյուտ»** ուղեծրակայանի վրա և նախատեսված էր որոշակի թվով աստղերի կարճալիք լուսապատկերների ստացման և վերլուծման համար, իսկ **«Օրիոն-2»**-ը **«Սոլյուզ-13»** տիեզերանավի վրա՝ տիեզերագնացներ **Պ. Ի. Կլիմուկ և Վ. Լեբեդև**: Այն ուղեծրում էր 1973 թվականի դեկտեմբերի 18-26-ը: Նախատեսված էր մի քանի հազար աստղերի կարճալիք լուսապատկերների ստացման և վերլուծման համար: 8-օրյա թռիչքի ընթացքում կատարվել են աստղային երկնքի 16 տիրույթների նկարահանումներ: **«Օրիոն-2»**-ով աշխարհում առաջինն ստացվեցին թույլ աստղերի ուլտրամանուշակագույն լուսապատկերներ: **«Օրիոն-2»**-ից ստացվել ու վերլուծվել է մոլորակաձև միգամածության կարճալիք լուսապատկերագիր, հայտնագործվել են գերհզոր

գունուլորտներ որոշ սառը աստղերի մոտ, տաք թզուկ աստղերի անհասկանալի մի խումբ **Կառավարի** համաստեղությունում: Ստացվել են նաև տաք աստղերի շուրջը աստղամերձ ամպերի գոյությունը հաստատող որոշ ոչ նորմալ աստղերի մասին տվյալներ, հայտնաբերվել է նոր **«տարօրինակ»**՝ **Գտալ-7** աստղը:

Գրիգոր Գուրգադյանը միջազգային աստղագիտական միության անդամ էր դեռ 1950 թվականից, երբ ընդամենը 28 տարեկան էր:

Ինչո՞ւ, երբ կար աշխարհահռչակ **Բյուրականի** աստղադիտարանը, հարկավոր էր ունենալ նաև **Գառնիի** աստղագիտության կենտրոնը:

Պատասխանը կարդում ենք **Գուրգադյանի «Կոսմիկական կատաս-Պատասխանը կարդում ենք Գուրգադյանի «Կոսմիկական կատաս-տրոֆա»** գրքի 283 էջում. **«Ինչպես գործունեության բոլոր բնագավառները, գիտությունն էլ ունի իր զարգացումը, իր առաջընթացը խթանող ուղղություններ: Մեր ժամանակներում այդպիսին էր, օրինակ, հաշվողական տեխնիկան՝ համակարգիչների ասպարեզը: Կոսմոսը նաև:**

Ես դեռ այն ժամանակ, առաջին ռակետները երևալուն պես, եկել էի նա դեռ այն ժամանակ, առաջին աստղադիտարանները ապագա այն խոր համոզման, որ գետնի վրայի աստղադիտարանները ապագա չունեն: Աստղագիտության ապագան կոսմոս դուրս գալն է: Երեք մետրից չափվելի փոքր տրամագիծ ունեցող հայելիով տեղեսկոպը գետնի վրա գիտությանը այլևս ոչինչ տալ չի կարող, այդպիսի աստղադիտարանները պիտի փակվեն: Այդպես էլ եղավ: Ամերիկայում երեք մետրից փոքր տեղեսկոպներով աստղադիտարանները փակվել են վաղուց, իսկ Եվրոպայում հիմա գրեթե չկա գործող և ոչ մի աստղադիտարան: Այսօրվա գետնի վրա գործող աստղադիտարանները գոյատևում են ի հաշիվ ութ-տասը մետրանոց հայելի ունեցող գերգիգանտ տեղեսկոպների, ընդամենը մի քանի հատ՝ աշխարհի տարբեր կետերում տեղակայված: Աստղագիտության ապագան տեղեսկոպը կոսմոս հանելն է»:

«Օրիոն-2»-ը առաջին աստղադիտարանն էր, որ **«Սոլյուզ-13»**-ի նպատակն էլ հենց **«Օրիոն-2»**-ը տիեզերք հանելն էր: **«Օրիոն-2»** տիեզերական աստղադիտարանը մտահղացվել, նախագծվել ու կառուցվել էր Ջայաստանում հայ գիտնականների ու ճարտարա-գետների ուժերով: Գլխավոր կոնստրուկտոր և այդ աշխատանքի գիտական ղեկավարը ակադեմիկոս **Գրիգոր Գուրգադյանն** էր:

«Օրիոն-2»-ը բոլորովին նոր խոսք էր, նոր գաղափար և նոր համակարգ... **«Օրիոն-2»**-ը գիտական աշխարհի կողմից ընկալվեց որպես մեծ իրադարձություն:

Կարդում ենք ակադեմիկոս **Միշինի** հեռագիրը. **«Սրտանց շնորհավորում եմ Ձեզ «Սոլյուզ-13» տիեզերանավով «Օրիոն-2» կոսմիկական աստղադիտարանի պատմական թռիչքի 25-ամյակի առթիվ, որը կոսմիկական աստղաֆիզիկայի և ամբողջական կոսմիկական հետազոտությունների**

Օրիոն-2

կարևոր փուլ դարձավ: Հայաստանը եղավ առաջին հանրապետությունը, որը դուրս եկավ և այն էլ՝ այդպիսի փայլուն հաջողությամբ, տիեզերական տարածություն»:

...Հետո Գառնիի տիեզերական աստղագիտության կենտրոնում ծնվեցին նոր նախագծեր ավելի հզոր ու ավելի կատարյալ «Քրոմոս», «Վեստալ Գառնի» և ուրիշներ: Այս նախագծերը քննարկվեցին, հավանության արժանացան աշխարհի բազմաթիվ գիտական կենտրոններում, Ամերիկյան «ՆԱՍԱ»-ում... Սակայն, ի դժբախտություն մեր անվան, 20-րդ դարի վերջի և 21-րդ դարի սկզբի պետական և տնտեսական վիճակը հնարավորություն չտվեց մտածել դրանցից գոնե մեկի իրականացման մասին:

Կարդում եմ **Գուրգադյանի** խոսքը. «**Գիտության հանդեպ լուրջ վերաբերմունք ստեղծելը ինտելեկտի հարց է: Ավադ, նրանք, ովքեր տնօրինում են այսօր երկրի, պետության ներկան և ապագան, կարեկցանքի արժանի իրենց մտածողությամբ՝ անկարող են հասկանալ, որ 21-րդ դարի շենին երկիրը կարող է չունենալ ոչինչ, բայց ունենալ գիտություն, ու այդ դեպքում երկիրը կունենա ամեն ինչ: Այսպես են մտածում այսօր ամենուր աշխարհում:**

...Ղեկավարելը, այն էլ պետություն ղեկավարելը շատ դժվար գործ է, դա բնատուր հատկություն է՝ ոչ բոլորին տրված... Մարդկության գոյակցության հետաքրքիր պարադոքսներից մեկն էլ արդեն դա՝ է. հանձարեղ պոետը, կոմպոզիտորը կամ գիտնականը այնուամենայնիվ հայտնվում է շատ ավելի հաճախ, քան հանձարեղ պետական գործիչը...»:

Իսկ ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում «Քրոմոսը»:

«Քրոմոսը» չորս աստղադիտակից բաղկացած տիեզերական հզոր աստղադիտարանի նախագիծ է, որը քննարկվեց և հավանության արժանացավ աշխարհի բազմաթիվ գիտական կենտրոններում՝ մեր սեփական ղեկավար այրերին թողնելով բացարձակ անտարբեր:

«**«Քրոմոսը» պետք է դարձնել միջազգային տիեզերական աստղադիտարան՝ մտցնելով այն ամերիկյան մյուս տիեզերական աստղադիտարան-արբանյակների սիստեմի մեջ»**, - պրոֆ. Լինսկի, պրոֆ. Կաշ, ԱՄՆ:

«**«Քրոմոսի» ծավալի նախագիծ չունի և ոչ մի առաջնակարգ պետություն՝ առաջիկա տասը տարվա իր կոսմիկական ծրագրերում»**, - պրոֆ. Պերինոտտո, Իտալիա:

«**ՆԱՍԱ-ն բարձր է գնահատում «Քրոմոսի» անուրանալի արժանիքները և գտնում է, որ պետք է արագացնել սովետա-ամերիկյան բանակցությունները՝ «Քրոմոսը» համատեղ քանքերով իրականացնելու համար»**, - պրոֆ. Ուայլեր, պրոֆ. Պելերին, ԱՄՆ:

«**Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիան հաստատում է «Քրոմոսի» անուրանալի արժանիքները և առաջադրված գիտական խնդիրների անվիճելի կարևորությունը»**, - ակադեմիկոս Օսիպով, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահ:

«**Խիստ ինքնատիպ ու նոր են «Քրոմոսի» աստղադիտակների օպտիկական համակարգերը: Կա իրական հնարավորություն «Քրոմոսը» միջազգային տիեզերական աստղադիտարան դարձնելու»**, - ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյան:

Սրանք ընդամենը մի քանիսն են այն բազմաթիվ կարծիքներից, որոնք հավաքել է իր շուրջը «Քրոմոսը»:

Այն չիրականացավ, չնայած երկու միլիոն դոլարի պայմանագիր էր կնքված Ռուսաստանի տիեզերական կենտրոնների հետ: Իսկ ամերիկյան չափանիշներով «Քրոմոսի» արժեքը 300 միլիոն դոլար էր: Դա 1992 թվականն էր:

Գիտնականի հույսը Հայաստանը չէր: Նա գիտեր և խորապես ապրում էր 90-ական թվականների իր Հայրենիքի ծանր վիճակը: Մենք դեռ կպատմենք այդ տարիներին գոյամարտի ելած հայ ժողովրդի անսահման կորուվի մասին: Խոսքը բոլորովին այլ տարբերակի մասին է:

Գրում է **Գրիգոր Գուրգադյանը**. «**Այն ժամանակ այդ գումարը գտնել կարելի էր, բայց ինձ ոչ միայն չհավատացին, չօգնեցին, այլ նույնիսկ խանգարեցին, ես մնացի մեկուսացված: Եթե չխանգարեին Ամերիկա մեկնելու, համոզված եմ՝ այդ գումարը այնտեղ կհավաքվեր: «Քրոմոսը» կստեղծվեր ամենաշատը 4 տարում, այն երկրի շուրջ օրբիտա կհանվեր 1996-ին: Դա չեղավ, կորուստը եղավ ճակատագրական, հետո ամեն ինչ փոխվեց, այդ հնարավորությունն այլև չի կրկնվի...»:**

Արդեն անկախացած Հայաստանի «տերերը» ինչո՞ւ աշխարհահռչակ գիտնականին չհավատացին, ինչո՞ւ մեկուսացրին, ինչո՞ւ խանգարեցին Ամերիկա մեկնել, որտեղ սպասում էին **Գուրգադյանի «Քրոմոս»** նախագծին:

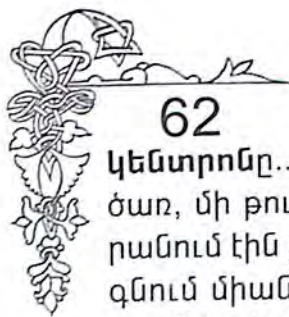
Անբացատրելի, տարօրինակ մի վերաբերմունք... Հայաստանի համար հենց այդ ծանր տարիներին հայրենասեր գիտնականի երազանքն այնքան փառահեղ էր և այնքան իրականանալի...

Գ. Գուրգադյանը և Վ. Սարոյանի հետ

«**...Անկասկած էր, որ մենք չենք հասնի նյութական ու տնտեսական այն հզորությանը, որն իրավունք տա մեզ հավակնել աշխարհի առաջատարների շարքում լինելուն: Աշխարհի աչքին մենք տեսանելի կարող ենք դառնալ միայն հայկական արբանյակը կոսմոս մեծ տեսանելի կարող ենք դառնալ միայն, տարիներ ճախրի՝ վկայելով, նետելով, որ նա երկրի շուրջը օրեր, ամիսներ, տարիներ ճախրի՝ վկայելով, հաստատելով մեր լինելիությունը, շարժելով ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի հաստատելով մեր լինելիությունը, մի բուռն հողի վրա զարմանքը, որ այս հողագնդի վրա կա մի ժողովուրդ՝ մի բուռն հողի վրա ծվարած, այսօր դժվարությամբ իր հացի ու ծրագի հարցը լուծող, բայց ունակ ապրելու նաև տիեզերական երազանքներով...»:**

Այնքան արժանապատվորեն ազդեցիկ է այս խոսքը, այնքան իր ժողովրդի հանդեպ հավատով լի, այնքան իր մի բուռն հողի հանդեպ սիրով լի... Այդ հավատով ու սիրով նա կառուցեց **Գառնիի տիեզերական աստղագիտության** հավատով ու սիրով նա կառուցեց

Կենտրոնը... Կառուցեց ամայի վայրում, ուր օծեր ու կարիճներ էին վխտում. մի ծառ, մի թուփ անգամ չկար: Այստեղ սկսվեց մի հսկա շինարարություն: Բարձրանում էին շենքերը, ձգվում էր երկուսուկես կիլոմետրանոց նոր ճանապարհ, որ գնում միանում էր մայրուղուն, գետի վրա կանուրջ էր գցվում ու կառուցվում բարձրավոլտ ենթակայան, կաթսայատուն... **Ստեղծվում էր Հայոց ապագա տիեզերական կենտրոնը...** Ինչպե՞ս եղավ, ինչպե՞ս կառուցվեց այս ամենը...

Այն ժամանակ **Գուրգադյանը** դեռ ոչինչ չուներ. միայն մի տեսիլք և մի երազանք՝ հասնել այնտեղ... Խորհրդային Հայաստանի կառավարողները հավատացին նրա երազանքին...

Գառնիի աստղագիտության կենտրոնը

Եվ, ահա հառնեց աշխարհով մեկ հայտնի **Գառնիի տիեզերական աստղագիտության կենտրոնը**՝ հատուկ փորձարարական բաժնով, որտեղ ստեղծվում, նախագծվում ու պատրաստվում էին տիեզերական սարքեր: Այո՛, Հայաստանում տիեզերական սարքեր են ստեղծվել, տիեզերքի ահարկու պայմաններում գործող տիեզերական աստղադիտարաններ... Քչերը գիտեն դրա մասին:

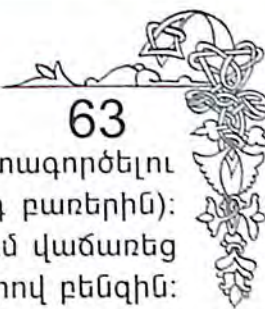
«Մեզ մոտ,- գրում է **Գուրգադյանը,-** **աշխատում էին մոտ 500 մարդ... Եվ ես հպարտանում եմ ոչ այնքան մեր ստեղծածով, այլ այն մարդկանցով, որոնք հասան այդ մակարդակին, այդ մտածողությանը... Դրանք սքանչելի տղաներ էին... Հայաստանը Խորհրդային Միության առաջին հանրապետությունն էր, որ կարողացավ աստղադիտարանով դուրս գալ կոսմոս:**

Քսան տարի մենք կարողացանք աշխատել անդադար որոնումների պայմաններում... Ու ամենատարբեր բնագավառներում աճեցին, ձևավորվեցին հրաշալի երիտասարդ մասնագետներ: Հիմա այդ կոնստրուկտորները, ինժեներները գնացին, ցրվեցին՝ ով որտեղ կարողացավ...»:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև նորանկախ երկրի կառավարության նորաթուխ ղեկավարները անտարբեր եղան համաշխարհային համբավի տեր գիտական այս կենտրոնի հանդեպ: Թշնամաբար անտարբեր: Նույնիսկ այն աստիճան, որ թույլ տվեցին խելքից-մտքից դուրս նրա թալանը:

...Գառնիի տիեզերական աստղագիտության կենտրոնին կից գործում էր **«Գրանիտ»** կոնստրուկտորական-արտադրական ձեռնարկությունը, որն զբաղվում էր ճշգրիտ օպտիկական, գիտական ու կոսմիկական սարքաշինությամբ: Այն ֆինանսավորվում էր Խորհրդային Միության համապատասխան նախարարության կողմից: Երբ վերացավ այդ կախվածությունը՝ **«Գրանիտի»** տնօրենը մեկը մյուսի ետևից սկսեց վաճառել ամեն ինչ: Կառավարության կողմից հսկողության բացարձակ բացակայությունը նրան դարձրին սանձարձակ ու լկտի:

(Ներողություն եմ հայցում ընթերցողից՝ նման կոպիտ բառեր օգտագործելու համար: Այդ մարդու արարքը ճիշտ համապատասխանում է այդ բառերին): Բացարձակ ամոքը կորցրած այդ մարդը շատ կարճ ժամանակում վաճառեց ավտոմեքենաներ, թանկարժեք հաստոցներ, տասնյակ տոննաներով բենզին: Գիտնականները, ճարտարագետները անգոր էին պաշտպանել գիտական կենտրոնի ունեցվածքը այդ ոճրագործ ահաբեկչական թալանից:

Իսկ ո՞ւր էին իշխանությունները, ո՞ւր էին իրավապահ մարմինները: Տեղի էր ունեցել այսպես կոչված **«գների արծակում»**, որը բացել էր վայրագ առուծախի դռները: Ամենուր թալան, անիշխանություն, մտավորականության անապահովություն, ընկճվածության զգացում:

Ոչ: Բավական է: Այստեղ պետք է կանգ առնել: Դեռ ժամանակը չէ այս բոլորի շուրջը ծավալվելու: Նորից անթույլատրելիորեն խախտեցինք ժամանակի սահ- շուրջը ծավալվելու: Նորից անթույլատրելիորեն խախտեցինք ժամանակի սահ- մանները: Երբ գա ժամանակը՝ մենք կխոսենք այս մասին: Հիմա ժամանակի ընթացքով քայլենք ակադեմիկոս **Գրիգոր Գուրգադյանի** կյանքի անչափ հետաքրքիր ոլորտներով, ուր **«Օրիոն-1»**, **«Օրիոն-2»**, **«Քրոմոս»** տիեզերա- կան աստղադիտակների հեղինակից բացի՝ նույն անձի ներսում կհանդիպենք նաև նկարչի և սքանչելի էսսեների հեղինակի:

Գիտելիքների աննախադեպ ընդարձակությամբ, խորապես պրպտող մտքով **Գուրգադյանը** գրում էր այն, ինչ միայն ինքը կարող էր գրել: Իր ընկալումներն ու զգայնությունները, իր հարուստ ներաշխարհը անցկացնելով փաստերի ու երևույթների միջով՝ ստեղծում է մեր իրականության մեջ նախադեպ չունեցող եզակի գրականություն, հայերեն լեզվի նրբությամբ, նաև ներքին հզոր ռիթմով եզակի գրականություն, հայերեն լեզվի նրբությամբ, նաև ներքին հզոր ռիթմով

ու բանաստեղծությամբ շաղախված: Նրա մայրենի լեզուն փայլում է նաև գիտական աշխատություններ գրելիս: **Գուրգադյանի** հանրագիտարանային միտքը նրան հնարավորություն է տվել մեծագույն վայելչությամբ գրելու ամենատարբեր ասպարեզների մասին: Գրում էր և ինքն էլ ձևավորում իր գրքերը...

Ճարտարապետություն և բանաստեղծություն, երաժշտություն և պատմություն, կերպարվեստ և սոցիոլոգիա, մաթեմատիկա և աստղագիտություն, ֆիզիկա և տեխնիկա, փիլիսոփայություն և քաղաքագիտություն, լեզվաբանություն և հնագիտություն, բժշկագիտություն և կոսմոս, ռազմական արվեստ և տնտեսագիտություն, նույնիսկ ալպինիզմ և ուրիշ բնագավառներ, որոնք մոռացանք այստեղ նշել: Այս բոլորի մասին պատմություններն այբան հետաքրքիր մասին պատմություններն այբան հետաքրքիր մասին պատմություններն այբան հետաքրքիր մասին

Քրքիր են ու բովանդակալից: Դրանք պարզապես անհրաժեշտ է հանձնարարել Բարձր դասարանների աշակերտներին և կրթության ողջ համակարգի ուսանողությանը՝ իբրև նրանց ընդհանուր զարգացման համար կարևոր անհրա- ժեշտություն:

Գրիգոր Գուրգադյան գիտնականը մարդկային հասարակության շարժիչ ուժը համարում է հոգևոր հարստությունը: Իսկ գիտելիքների հանդեպ նրա պաշտամունքը սահմաններ չունի **«Գեղեցիկի առջև նա կարկամում է, հուզմունքից շնչահեղձ լինում, ապրում է ու ապրեցնում հրձվանքի սքանչելի պահեր»:**

Թե գիտության ամենատարբեր ճյուղերի, թե հողի ընդերքից արևերես ելած ծաղկի ու բնության բարդ երևույթների, թե կառույցի և թե կնոջ մասին խոսելիս գեղեցկության հանդեպ նրա զգայնությունը կախարդանքի ուժ ունի: Գեղեցկության համապարփակ պաշտումի հետ նրան զբաղեցնում է բարոյականության խնդիրը համընդհանուր տարածքում և հատկապես գիտության բնագավառում:

Գրիգոր Գուրգադյանը աստղաֆիզիկայի ասպարեզում համարվում է առաջին մեծության գիտնական: Նրա մենագրությունները տարբեր լեզուներով թարգմանվում և հրատարակվում են արտասահմանում: Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, ֆիզիկոս-տեսաբան, ամերիկյան ատոմային ռումբի ստեղծողներից մեկը՝ **Ջանս Բետեն**, երբ իր մի աշխատությունը գրելիս կանգ էր առել մի կարևոր խնդրի բացահայտման վրա՝ **Գուրգադյան** գիտնականին հրավիրեց լուծելու այդ խնդիրը:

Կարելի է թվարկել գիտական հոդվածներից գոնե մի քանիսի անվանումները, որոնք մատչելի են միայն աստղաֆիզիկայի ասպարեզի մասնագետներին և սովորական ընթերցողի մտքին անհասանելի: Ուրեմն՝ խուսափենք այդ անվանումներից:

Բայց նրա էսսեները գիտական ամենաբարդ հարցերի մասին այնքան հասանելի են, այնքան բանաստեղծորեն գեղեցիկ, ինչպես իր նկարչությունը...

Ջարմանալ կարելի է, թե ինչպես այդչափ բազմազբաղ գիտնականը, գիշեր ու գոր գրասեղանին հակվելուց հետո, ժամանակ է գտնում ստեղծել հազարավոր կտավներ: Այդ կտավներում արվեստագետի էպիկական շունչն է, նաև երազուն ռոմանտիկ ներաշխարհը... Նա սիրում է նկարել Չայաստանը, նրա բնությունը, հատկապես ծաղիկները... Նա նկարում է Չայաստանի բնության կյանքը գունագեղ, տաք արևածին: Կյանքը տրոփում է այդ նկարներում... Անչափ խոսուն են նրա գծանկարները նաև, որոնցով նկարագարողում է իր էսսեների ժողովածուները:

Էսսեների ժողովածուները, ահա այս ընդհանուր վերնագրերի տակ. **«Տիեզերքն ափի մեջ»**, **«Գալակտիկաների աշխարհը»**, **«Մի սիրո պատմություն»**, **«Կոսմիկական կատաստրոֆա»**, **«Մի կում ջուր»**, **«Կաքավաբերդի առեղծվածը»**, **«Նարեկացու աղերսանքը»**, որոնք ընդգրկում են 120-ից ավելի սքանչելի պատմություններ, գրված տաղանդավոր գրողի գրչով:

Էսսեներում բոլոր բնագավառները մատուցված են համաշխարհային ճանաչում ստացած գիտնականների, մտքի մեծությունների, փիլիսոփաների, պետական ու տարբեր գործիչների տեսակետների հեղինակավոր և ծանրակշիռ քննարկմամբ՝ սեփական անառարկելի եզրահանգումներով:

Էսսեների բովանդակության մեջ մեծ տեղ են գրավել ճարտարապետության և կերպարվեստի ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայկական խոշորագույն գործերի քննարկումները, որոնք մատուցվում են ոչ թե տարբեր արվեստագետների, այլ իր սեփական ընկալումներով: Եզիպտական բուրգերն ու տաճարները, հռոմեական ճարտարապետության հիասքանչ կոթողները, Պանթեոն տաճարը, Կոլիզեոն կրկեսը, Հռոմի հաղթականարները, Վենետիկի Դուքսերի պալատը, Սանսովինոյի գրադարանը, Ֆլորենցիայի Սանտա Մարիա դել Ֆիորենտ տաճարը և մնացած բոլորը, որոնց մասին գրել է գիտական Մարիա դել Ֆիորենտ տաճարը և մնացած բոլորը, որոնց մասին գրել է գիտական Վերլուծությամբ և արվեստագետի ճշմարիտ զգայնությամբ:

Թողնելով համաշխարհային ճարտարապետական կոթողների նրա պատումները մի կողմ, որոնք, ի դեպ, հեղինակը կատարել է տեղերում կատարված այցելությունների արդյունքում՝ խոսենք հայկական ճարտարապետության մասին, որոնց այնքան սքանչելի տողեր է նվիրել նա:

Նախ՝ վաղ միջնադարում կառուցված **Բագարանի** տաճարի մասին:

Սբ. Պետրոսի տաճարը. Վատիկան

Գուրգադյանը բացառիկ տեղ է տալիս **Բագարանի** տաճարի բուն գաղափարի ներթափանցմանը Եվրոպա՝ նշելով, որ Ռենեսանսի խոշորագույն կառույցները ու առաջին հերթին **Սուրբ Պետրոսի** տաճարը, ամբողջովին **բագարանատիպ** են: Եվ Եվրոպայի ողջ տարածքում մինչև այդ տիրապետող հունական բազիլիկը դուրս մղելու հարցում վճռական դեր խաղաց բագարանածև տաճարի գաղափարը:

«...Բագարանի միջոցով հայ ճարտարապետությունը դուրս եկավ ազգային արվեստ կոչվելու սահմաններից ու դարձավ համաշխարհային արվեստի զարգացման ու ձևավորման ընդհանուր հոսանքի անբաժան մասը... Մարդկային կուլտուրայի ու էսթետիկայի գանձարան մտավ մի մեծ ներդրում՝ հանձին վաղ միջնադարյան հայ ճարտարապետության, հիմա արդեն որպես հարստությունը համայն մարդկության...»:

Մի առիթով աստղաֆիզիկոս **Գուրգադյանն** ասել է. **«Սերը տիեզերական զգացմունք է»:** Սերը երկրիդ հանդեպ, սերը աստղերի հանդեպ, մոր ու զավակի հանդեպ, սերը կնոջ հանդեպ, սերն այն ամենի հանդեպ, որը մարդկային հոգում արծագանքվում է անհատակ, տիեզերական հուզականությամբ:

Սերը Հայաստանի հանդեպ և Անիի հանդեպ... Նա մանրամասն ներկայացնում է Անին և նրա կառուցվածքը գերագույն զգայնությամբ և ավարտում իր բանաստեղծական էությանը հարիր ամփոփումով. «*Ինչքա՛ն, ինչքա՛ն սրտեր է հուզել, հոգիներ քրքրել առասպել դարձած այդ անունը՝ Անի: Տիեզերական տեսիլք Անին... Անըմբռնելի, անհասկանալի ներդաշնակություն... Բնության, երկնքի ու հոգու ապշեցուցիչ հարմոնիա... Մի՞թե ամայի է Անին...*»:

Իսկ հիմա, նրա պատումի ուժով, այցելենք **Կաքավաբերդ**, միջնադարյան հայկական ամրոց, որը գտնվում է **Գառնիի տիեզերական աստղագիտության կենտրոնից** բավական հեռու՝ լեռների մեջ, Ազատ գետի անդնդախոր ձորի եզրին, վիթխարի քարաժայռի կատարին, երեք կողմից գահավեժ պատերով՝ բացարձակապես անմատչելի: Հյուսիսային կողմից, որ նայում է Աժդահակ լեռանը՝ մի նեղ պարանոց է սարալանջին միացնող... Վայելելու համար նրա խոսքի գեղեցկությունը կարդանք այս փոքրիկ հատվածը «**Կաքավաբերդի առեղծվածը**» էսսեից:

«...Ու այստեղ էլ ինքը՝ բերդն է, դարեր առաջ կանգնեցված, հիմա էլ կանգուն, ամուր, տեղ-տեղ միայն փոքր ինչ քայքայված: Ներքևում, շատ ներքևում Ազատ գետն է պսպղում նեղ երիզի տեսքով՝ սլացիկ բարդիների ու մինչև ջուրը խոնարհված ուռենիների արանքում սեղմված: Հեռվում, շատ հեռվում Արարատի ձյունապատ կեսն է երևում լեռների վրայից՝ կապույտ շղարշով պատված:

Արդեն մի շաբաթ է, ինչ ապրում եմ այս հեքիաթային վայրում: Աննկարագրելի է արևածագը՝ լեռների արանքից ու նորովի ամեն օր, բոլորովին ուրիշ է ինքը՝ Արևը կեսօրին, գլխավերևում, կատակապույտ երկնքից կախված: Ուրիշ է օդը՝ զմրուխտին տվող լանջերի թունդ բուրմունքով հագեցած, ուրիշ է ծվվոցը ծննդունակների, սլացքը վայրի աղունիկների, ճախրանքը բազեի: Չեմ կշտանում այս ամենից, ու չես պատկերացնի, թե ինչքան լավ եմ ինձ զգում այստեղ, այս մենության մեջ. մոռացել եմ արդեն, որ կա, գոյություն ունի մի այլ աշխարհ, մի այլ կյանք՝ առօրյա հոգսերով լեցուն, ծապաղ, միալար, մոռացել եմ այդ ամենը, ու չզգացի նույնիսկ, թե ինչպես հայտնվեցի տեսակ-տեսակ մտքերի, խոհերի, մտածումների գալարապտույտ հորձանուտում: Այն, որ անթիվ-անհամար արհավիրքներ

ԿԱՔԱՎԱԲԵՐԴԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Գ.Գ.ԳՐԻԳՈՐ
ԳՈՒՐԶԱԳՅԱՆ

Գ.Գուրգադյան.
«Կաքավաբերդի
առեղծվածը»
գրքի կազմը

ու զրկանքներ, պատերազմներ ու կոտորածներ, բռնություն, վայրագություն, նենգություն ու հալածանք տեսած այս հողագունդը, ազգերն ու ժողովուրդները և մարդ արարածը վերջապես ունեցել են նաև փառահեղ պահեր, որ ստեղծել է, թողել է նաև արժեքներ հավերժ մնալուն, որ մարդկության գոյության ընթացքում վատն ու արգահատելին անցնում է, մոռացվում վերջին հաշվով, մինչդեռ լավն ու գեղեցիկը մնում է, կուտակվում ու դառնում է արժեք, հոգևոր հարստություն, - արդյոք դա չէ պատճառը, պատճառներից ամենակարևորը մարդկության հարատևության: Սերունդները ժառանգում են անցյալի ստեղծած ու թողած արժեքները միայն, բայց ո՛չ գարշելի ու մերժվելիքը: Ու ապրում դրանով:

...Այս սքանչելի շրջապատն ու այս օդը օգնեցին ինձ վերհիշել ու վերապրել մարդկության աստեղային պահերը...
...Կաքավաբերդը մտածել է տալիս... Կաքավաբերդը ստեղծվել է դժնդակ ժամանակներում, երբ գոյատևելու խնդիր կար և ճնշող անորոշությունը գալիք ժամանակների՝ երբ չկային սպասելիքներ և ոչինչ հուսադրող:

Սակայն ժողովուրդը, հարուստ իշխանից մինչև ընչազուրկ գյուղացին, չի լքել իր հողը, չի մտածել օտար անկյունների մասին: Ակամա մտածում ես՝ ինչ գնով է հատուցվել ու ձեռք բերվել մեր ժողովրդի գոյատևումը, ինչպիսի մաքառումներ ու զրկանքներ... Ամենուր ու դարեր շարունակ: Արդեն այն, որ կա այսօր, ունենք մեր պատմական տարածքի բոլոր ծայրերում սփռված են քիչը՝ 700 բերդի գիտական նկարագրությունը, շատ բան է ասում: Դա նշանակում է, որ առնվազն այդ 700 բերդեր ստեղծող 700 իշխան, ավելացրած այդ նույն բերդում հետագայում ապրող նրանց ժառանգները ու ժողովուրդը չեն մտածել, չեն փորձել հանգստություն ու ապահովություն փնտրել օտար ափերում... Ազգ լինելու, ժողովուրդ լինելու, պետություն լինելու պայմանը դա է. կառչած մնալ մայր հողին:

Բայց ով էլ լինի Կաքավաբերդ ստեղծողը, պարզ է արդեն, որ նրա հոգում տեղ է գտել գեղեցիկի զգացողությունը նաև: Անօրինակ երևակայություն է պետք, բաբախուն սիրտ, խորունկ մի թախիծ, նման մի վայր հայտնագործելու համար: Եվ թող որ անառիկ ու անմատչելի լինելու հանգամանքն է որոշել բուն խնդիրը՝ բերդի ու պարսպի տեղի ընտրու-

ԳՐԻԳՈՐ
ԳՈՐԻՍՅԱՆՅԱՆ

ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ
ՍՈՒՐՄԱՆԵՐԸ

«...Մտածել ես երբևիցե, ով մարդ, թե ինչ հրաշք է արևածագը: Ես դիտում եմ արևածագն ամեն օր: Դիտում եմ նույնիսկ, եթե օրն ամպամած է ու արևը չի երևում: Այդ պահին ես ապրում եմ մի աստվածային երանությամբ, որ կա այդ հրաշքը, տիեզերական այդ խորհուրդը՝ արևա-

Հայերը ի սկզբանե կառուցող էին, իսկ մա գլխալուսն է, որ հարմար է բարձր
մաթեմատիկական գիտելիքների տեր էին... Նվաճողների ահռելի հարձա-
կումներին մշտապես ենթակա Հայոց Աշխարհը հաճախ է վերածվել ավերակների
կույտերին մշտապես ենթակա Հայոց Աշխարհը հաճախ է վերածվել ավերակների
կույտերի, բայց այն կառույցները, որոնք, ի վերջո, կանգուն են մնացել բնության
և մարդու դաժան ավերումներից՝ վկայում են **համարողական արվեստի** հրաշք
աշխարհում Հայոց մտքի մշտական ներկայությունը:

Հեռավոր ժամանակների **համարողների** անունները, ի ցավ մեզ, հայտնի չեն: Նրանց անունները որպես կառուցողներ նույնպես հայտնի չեն: Միայն մի երկուսինը, այն էլ 6-7-րդ դարերից հետո... ինչպես **Անանիա Շիրակացի** գիտնականի անունը 7-րդ դարից, **Հովհաննես Սարկավագինը** և **Գրիգոր Մագիստրոսինը**՝ 11-րդ դարից... Նրանք բացի ուրիշ գիտությունների տեր լինելուց մեծ մաթեմատիկոսներ էին, որոնք այլևայլ գրքերի հետ կազմել են մաթեմատիկական դասագրքեր: Հիշո՞ւմ եք, **Անանիա Շիրակացու** թվաբանության դասագրքի մաթեմատիկական աղյուսակները հնագույնն են աշխարհում... Հիշո՞ւմ եք, **Մաշտոցյան գրերի** գյուտից հետո Հայոց դպրոցներում ամենակարևոր առարկաներից էր **մաթեմատիկան**... Նրանից առաջ էլ, հեթանոս շրջանում, քրմական դասի ջանքերով բարգավաճում էր այդ արվեստը... Գիտնական քրմերը «**համարողական արվեստի**» իմացությամբ կառուցում էին իրենց ամուր տաճարները, և այդ տաճարների տանիքներից իրենց հայացքը հառում աստղազարդ Տիեզերք՝ բացելու համար նրա գաղտնիքները...

Հայտնի է նաև 14-րդ դարի մաթեմատիկոս **Նիկողայոս Արտավազը**: Աշխատել է բյուզանդական պալատում և ստացել **Ռաբդա՝ Գավազանակիր** մականունը: Մեզ է հասել նրա մաթեմատիկական երկու աշխատություն: Նա նույնիսկ տվել է ձեռքի մատների միջոցով 1-ից 9999 թվեր ներկայացնելու եղանակը: Հետաքրքիր է ինչպե՞ս:

Հետագա դարերը **Հայոց մտքին** նույնպես պարգևել են մաթեմատիկական գիտության ջատագովներ, որոնք գրել են իրենց դասագրքերը և որոնցով ուսանել են դպրոցներում:

Բայց խոսքը հիմա 20-րդ դարի մասին է:

Արտաշես Շահինյան

Խորհրդային Հայաստանում մաթեմատիկական գիտությունների հետազոտություններն սկսվել են 1930 թվականից: 1944 թվականին Գիտությունների ակադեմիայում բացվեց **մաթեմատիկայի և մեխանիկայի** բաժին: Այն հետո դարձավ Ակադեմիայի երկու **մաթեմատիկայի և մեխանիկայի** առանձին ինստիտուտներ:

1940-ական թվականներից սկսվեց ֆունկցիաների փոփոխական մեծությունների տեսության հայկական դպրոցի կազմավորումը ակադեմիկոսներ **Արտաշես Շահինյանի, Մխիթար Ջրբաշյանի, Սերգեյ Մերգելյանի** և ուրիշ շատերի շնորհիվ:

1965 թվականին Երևանում անցկացվեց **Անալիտիկ ֆունկցիաների՝ փոփոխական մեծությունների տեսության** ժամանակակից հարցերին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսը, որը աշխարհի մաթեմատիկոսների կողմից գնահատվեց որպես խոշոր իրադարձություն: Այս նույն թվականից էլ լույս է տեսնում «**Մաթեմատիկա**» հանդեսը, որպես Գիտությունների ակադեմիայի

տեղեկագիրք **Մխիթար Ջրբաշյանի** խմբագրությամբ: Այն թարգմանվում և հրատարակվում է նաև ԱՄՆ-ում. «**Soviet journal of Contemporary Mathematical Analysis, Armenian Academy of Sciences**»:

Հայաստանում մաթեմատիկական կիբեռնետիկայի զարգացման գլխավոր գործոններից է 1956 թվականի **Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը** և հաջորդ տարի ստեղծված **Գիտությունների ակադեմիայի հաշվողական կենտրոնը**:

Սերգեյ Մերգելյան

Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի կազմակերպիչն ու առաջին տնօրենն էր **Սերգեյ Մերգելյանը**: Այս ինստիտուտի աշխատանքը հիմնականում նվիրված էր Հաշվողական տեխնիկայի միջոցների մշակմանը:

Այս տարիներին մեծ առաջընթաց ապրեց նաև **Մեխանիկայի** բնագավառը, իր ամենատարբեր ճյուղերով:

Մխիթար Ջրբաշյան

Պիտի պատմեմ մի գիտնականի մասին, որին հիշել ենք «**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» վկայագրքի Ա հատորում, երբ խոսում էինք Հայոց հնագույն քաղաքակրթության մեծագույն արտահայտություններից մեկի՝ **7500-ամյա Քարահունջի աստղադիտարանի մասին**:

ՊԱՐԻՍ ՀԵՐՈՒՆԻ

Հայրը **Միսակ Հերունին** և մայրը՝ **Սեդա Հերունին** գաղթել էին Արևմտյան Հայաստանից, հանդիպել Երևանում, ամուսնացել և դարձել զարմանալի **Պարիս Հերունու** ծնողները: Ուսուցիչներ էին:

Որդին ծնվել է 1933 թվականի դեկտեմբերի 17-ին, սովորել և ավարտել է Մոսկվայի Էներգետիկական ինստիտուտի ռադիոտեխնիկական բաժինը, դարձել ռադիոինժեներ, գիտաշխատող, ռադիոֆիզիկական կոնստրուկտորային բյուրոյի պետ Բյուրականի աստղադիտարանում: 1960 թվականին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտի տնօրենի տեղակալն էր գիտության գծով:

Իր առաջին գյուտի հայրը նա ներկայացրել է 1957 թվականին: Իսկ 1959-62 թվականներին նախագծել և ստեղծել է 5 մետրանոց «**Սֆերիկ երկհայելի անտենան**»: Հիմնադրել է մեծ անտենաների ստեղծման նոր ուղղություն, աշխարհում **մմ կարծ ալիքների** տիրույթում խոշորագույնը: Հետո նախագծել, կառուցել, համալրել և օգտագործել է աշխարհում առաջին **անշարժ գնդային**

գլխով երկհայելի ռադիո-օպտիկական աստղադիտակը, որի 54 մետրանոց տրամագծով **Մեծ անտենայի** բնութագրերը գերազանցում են աշխարհի բոլոր մեծ անտենաների բնութագրերին: Այն կոչվում է **«Յերունու հայելային դիտակ»**:

Մի խոսքով, իր գիտական գործունեության ընթացքում նա հիմնել է տեսական և փորձարարական մի շարք նոր գիտական ուղղություններ, որոնք ճանաչվել են և կիրառվել զարգացած երկրներում:

Պարիս Յերունի

Պարիս Յերունին անտենաների չափագրության գիտական ուղղության հիմնադիրն է: Թռչող ապարատների վրա տեղադրված անտենաների բնութագրերի չափման համար ստեղծել է սարքավորումների առաջին համալիրը... Մի խոսքով, այն ամենը ինչը վերաբերում է անտենաներին:

Նախագծել է նոր տիպի բարձր արդյունավետությամբ և էկոլոգիապես մաքուր **«Արև» Արեգակնային հզոր էլեկտրակայան** 350 ԿՎՏ հզորությամբ, Արագածի գիտական կենտրոնում 1750 մ բարձրության վրա կառուցել է նրա առաջին փորձարարական օրինակը:

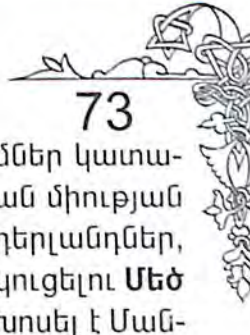
«Արև» կոչվող այս նախագիծը, քիչ է ասել, թե շատ հարկավոր է էներգիայի նվազ պաշարներ ունեցող Հայաստանի համար: Արեգակնային էներգիան, որը Հայոց աշխարհին առատորեն բաշխվում է Տիեզերքից որպես աստվածային մանանա՝ **Մեծ գիտնականը** չէր կարող հասցնել իր հայրենի պետության ղեկավարներին նրանց չնչին մի պատճառաբանության պատճառով, որ առանց հասկանալու, առանց խղճի խայթի նրանք նետում էին դեպի Արագածի բարձունքը **«Ֆինանսներ չկան»**: **Արեգակնային հզոր էլեկտրակայանը**, որի հիմքը ակադեմիկոս գիտնականը դրել է 1992 թվականին, 2006 թվականին դեռ անգործության էր մատնված:

Բարձր մտածողության տեր մարդու, աշխարհի գիտական մտքին հանրաճանաչ **Պարիս Յերունու** գործունեությունը պիտի փորձեի թվարկել, եթե կարողանայի գիտական անունները վերածել սովորական բառերի: Եվ որպեսզի չսխալվեմ, ուղղակի մի նախադասությամբ ամփոփեմ այն ամբողջը, որն էջեր է գրավում...

Ակադեմիկոս **Պարիս Յերունին** ունի 350 հրապարակված գիտական աշխատություն, այդ թվում՝ 243 տպագիր, 3 մենագրություն և 23 արտոնագիր:

Չենք հաշվել նրա բազմաթիվ ելույթները թերթերում, ամսագրերում, ռադիոյով, հեռուստատեսությամբ... Չենք հաշվել նաև այն բոլոր հրապարակումները, որոնք եղել են նրա մասին ԽՍՀՄ-ի, Ռուսաստանի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, իր հայրենիքի և էլի ուրիշ երկրների զանգվածային լրատվական միջոցներով:

Նրա հիմնական գիտական հրապարակումները և նոր հիմնադրած գիտական ուղղությունները ոչ ճիշտ հաշվումներով 50-60 են:

Նա հրավիրվել է Զինաստան 1958 թ. Արևի խավարման դիտումներ կատարելու համար: Բազմիցս հրավիրվել է Միջազգային աստղագիտական միության գլխավոր գիտաժողովների. ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Նիդերլանդներ, Զեխսլովակիա, Ռուսաստան. Մոսկվա, Պետերբուրգ, Նովգորոդ զեկուցելու **Մեծ երկհայելի անտենաների** տեսության, **Արև** ծրագրի մասին: Դասախոսել է Մանչեստրի, Քեմբրիջի, Մասաչուսեթսի, Կորնելի, Կալիֆորնիայի, Նյու-Մեքսիկոյի համալսարաններում և աստղադիտարաններում:

Աշխարհի բազմաթիվ ակադեմիկոսների գիտական խորհրդի անդամ է, գիտական ամսագրերի խմբագրական կոլեգիայի անդամ: ԱՄՆ-ի **«People's Ambassador»**՝ **«Ժողովուրդների դեսպան»** խմբի անդամ՝ կազմված աշխարհի 30 խոշորագույն գիտնականներից... Դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում և պոլիտեխնիկական ինստիտուտում:

Նա ռադիոֆիզիկայի ուղղությամբ գիտակազմակերպչական մեծ գործունեություն է ծավալել Բյուրականի աստղադիտարանում: Ռադիոֆիզիկական ֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտը Աշտարակում: Ռադիոֆիզիկական չափումների հայկական բաժանմունք և սրա փորձարարական գործարանը՝ Երևանում: Տեղեր և Օրգով գյուղերի մոտ Արագածի անտենաների պետական էտալոնային գիտական կենտրոն... Գիտական կոնֆերանսներ էր անցկացնում երեք տարին մեկ Երևանում...

15 մեծագույն ոսկե մեդալների, շքանշանների, պարգևների տեր է, որոնք ստացել է Հայրենիքում, Ռուսաստանում, արտասահմանում:

Պարիս Յերունին այն գիտնականն էր, որ հետազոտություններ կատարելով ապացուցեց, թե Հայաստանում Սիսիան քաղաքի մոտ գտնվող հնագույն քարե հուշարձանը եղել է աշխարհում ամենահին, մեծ և զարգացած **«Քարահունջ»** անունով Աստղադիտարանը, որն ակտիվ գործել է մեզանից ավելի քան 7500 տարի առաջ...

Պարիս Յերունին կնքեց իր մահկանացուն, հեռանալով՝ իր **«Արև»**, ժողովրդի համար այնքան կարևոր ծրագրի իրականացումը չտեսնելով:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱՎԹՅԱՆ

Հովհաննես Դավթյան

1911 թվականի ապրիլի 15-ին Ախուրյան գյուղում **Դավթյան** տոհմիկ հողագործների ընտանիքում ծնվեց **Հովհաննես** որդին, որն արտակարգ ընդունակությունների տեր էր, և հողագործ ծնողները նրան ուղարկեցին Երևան՝ համալսարան: Երևանի հալալսարանում երկու տարի սովորելուց հետո տեղափոխվում է Մոսկվայի պետական համալսարան: Ավարտում է առաջին կարգի դիպլոմով **Ֆիզիկական քիմիա** մասնագիտությամբ: Շուտով նա պաշտպանում է թեկնածուական թեզը և հրավիրվում աշխատելու Մոսկվայի **Գուբկինի** անվան համալսարանում: Մի տարի անց՝ 1939

Հոդվածներից մեկը, որպես հավելված ընդհանուր տեսական սահմանումի՝ հիմնավորում էր **Տիեզերքում գերբանականության գոյության հնարավորությունը**: Այս վարկածն անմիջապես մեծ արձագանք գտավ աշխարհի ամենաբազմազան գիտական շրջանակներում և պատճառ հանդիսացավ, որ ԱՄՆ-ի մաթեմատիկայի հարցերով զբաղվող «**Matematikal Reviews**» ամսագիրը առաջարկեր հայ գիտնականին դառնալ տեսական ֆիզիկայի ընդհանուր գրախոսը: Նրա գրաքննությանն էին ուղարկում նաև խորհրդային և արտասահմանյան գիտնականների թերմոդինամիկայի՝ ջերմութականության դաշտի տեսության, տիեզերական ձգողության տեսության, մաթեմատիկական և վիճակագրական ֆիզիկայի տեսությանը վերաբերող աշխատություններ:

[illegible]

«Դիցաբանական բառարանը» և 49-րդ էջում կարդանք այս խնդրին վերաբերող առասպելը:

«Գեա (հունարեն երկիր) - երկրի անծավորում: Ըստ Հեսիոդոսի Գեան առաջինը անջատվելով քաոսից, իրենից ծնում է Ուրանոսին (երկինքը), և Պոնտոսին (ծովը):»

Մենք հիշում ենք, որ, ըստ հնագույն շատ ժողովուրդների ընկալումների, **Քաոսը սկզբնապատճառն է՝ սկիզբը:** Իսկ **Գեա** հասկացությունը **Մայր Երկիրը** լինելով՝ իրենով ընդգրկում է այն ամենը, ինչ **Երկրի** վրա է: Եվ գիտությունն էլ հազարամյակների ընթացքում ծավալվելով **Գեա-Գեո** հասկացությունը մինչև այսօր կապում է այն ամեն հայտնագործությունների հետ, որոնք կատարվում են Երկրում: Այսօրվա գիտական շատ ուղղությունների անունների առաջին վանկը հենց այս բառն է: Ընդամենը մի քանի օրինակ. **Գեոդեզիա**՝ երկրաբաշխություն, **Գեոլոգիա**՝ երկրաբանություն, **Գեոմորֆոլոգիա**՝ ֆիզիկական աշխարհագրության այն ճյուղը, որն ուսումնասիրում է երկրի մակերևույթի կազմությունն ու պատմությունը, **Գեոքիմիա**՝ երկրագնդի քիմիական բաղադրության և երկրագնդի վրա քիմիական տարրերի տարածման, բաշխման տեղաշարժերի ու փոխանցումների ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտություն, **Գեոֆիզիկա**՝ երկրի ֆիզիկական հատկությունների ու պրոցեսների ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտություն և վերջապես **Գեոպոլիտիկա**՝ երկրի քաղաքականությամբ զբաղվող գիտություն:

Գուցե էլի գիտություններ կան **գեո** մասնիկով, որ չգիտենք, բայց այսքանն էլ բավական է հասկանալու համար, թե ինչ է **Գեա-Գեո** հասկացությունը, որը, անշուշտ, իր օրենքներով կապված է անպարագիծ **Տիեզերքի** էության հետ:

Գեա

Առասպելից մի մանրամասն ևս:

Դասական արվեստում Պերգամ քաղաքի գոհասեղանի բարձրաքանդակում **Գեա մայր աստվածուհին** պատկերված է կիսով հողի մեջ, ծախ ձեռքին **առատության եղջյուր** բռնած, աջը պարզած դեպի երկինք: Չափազանց թափանցիկ մի խորհրդանշան, որով աստվածուհին ցուցադրում է **հողի, երկրի, նրա բարիքների կապը երկնքի հետ...**

...Հովհաննես Դավթյանն իր գիտական պրպտումներում, որի ժամանակ նրան օգնեց **Նարեկացու** փիլիսոփայական գաղափարների վերլուծությունը, ապացուցեց, որ **Տիեզերքում գոյությունի ունի այն տեղը, ուր հավաքվում է Երկրից առաքված տեղեկատվությունը:** Այս տեղը նա անվանեց **Գեոնային համակարգ**, որն իրենից ներկայացնում է տիեզերական ձգողականության հավասարակշռությունը պահպանող էլեկտրամագնիստային ճառագայթում: **Գեոնային համակարգը** ինքնակարգավորվող համապարփակ հզոր հիշողություն է անսահմանափակ հզոր **Բանականությամբ:** Յուրաքանչյուր տեղեկատվություն, որ հասնում է **Գեոնային համակարգ**, նրա հիշողության մեջ

գտնում է նույնանման տեղեկությունների ազդանշաններ: Նման մի բան տեղի է ունենում մարդու ուղեղում իր ճանաչողության ընթացքում: Իմացության կուտակումը և պահպանումը համապատասխանում է տվյալ անձնավորության հոգեկանի, ընկալումների, երևակայության, պատկերացումների առանձնահատկություններին, նյարդային համակարգին:

Ուրեմն, մարդկային բանականություն և տիեզերական բանականություն:

Երկրագունդը անպարագիծ **Տիեզերքի** մի հյուլեն է և այն նույնպես դեպի այդ բանականությունն է ճառագում իր գործունյան մտքի հավերժական հիշողությանը: Կրկնենք արդեն ասվածը. **«Մարդու անհատականությունը, նրա հոգին, նրա ուղեղի աշխատանքի արդյունքը, նրա վախճանից հետո չի անհետանում, այլ ճառագայթվում է հավերժական ժամանակի և անպարագրելի տիեզերական տարածության մեջ գոյություն ունեցող Գեոնային համակարգի պահեստարան»:**

Առկա է նաև հակառակ ընթացքը: Մարդու ուղեղը նույնպես հնարավորություն ունի և ընդունակ է ճառագվող ամենատարբեր միջոցներով ընկալել և իրագեկ դառնալ **անսահմանափակ հզոր բանականությամբ օժտված տիեզերական հիշողության մեջ պահվող տեղեկատվությանը:**

Այսպես. **Հովհաննես Դավթյան** մեծ գիտնականն ապացուցեց, որ գոյություն ունի **Տիեզերքի անպարագրելի Բանականություն, որն անխախտելիորեն կապված է մարդու բանականության և հոգու հետ:**

Ի սկզբանե Բանն էր...

Գուցե սա է պատճառը, որ երբեմն մարդուն շփության է մատնում, նրան անհանգստացնում սեփական հիշողության հետ որևէ կապ չունեցող հիշողության պատառիկները, կամ սրանց ընդհանուր քաոսային պատառիկները, որը գուցե իր նախնիներից իրեն ժառանգված վիճակը, որը գուցե իր նախնիներից իրեն ժառանգված հիշողության մնացորդներն են: Կամ երազների մինչև այժմ չբացահայտված երևույթը ի՞նչ է: Ինչո՞ւ է մարդը երազ տեսնում: Իսկ չբացատրվող զգացումները, կանխատեսումները, հայտնատեսությունը, ի վերջո, ներշնչանքը: Ի՞նչ է **ներշնչանքը...** Արդյոք այս ամենի «մեղավորը» **Տիեզերական Բանականության հիշողությունից** մեզ թելադրվող տեղեկատվությունն է... յուրաքանչյուր ժառանգականության թելադրանք, որ մեր այսինքն ժառանգականության թելադրանք, որ մեր ուղեղի անօգնականության պատճառով չենք կարողանում ամբողջությամբ ընկալել, բացատրել և մոլորվում ենք մեր կռահումների բավիղներում... **Հովհաննես Թումանյան** իմաստուն բանաստեղծը անսխալ ներշնչանքով գրել է.

«Հազար տարով, հազար դարով առաջ թե ետ, ի՞նչ կա որ, ես եղել եմ, կա՛մ, կըլի՜նեմ հար ու հավետ, ի՞նչ կա որ, Հազար էսպես ձևեր փոխեմ, ձևը խաղ է անցավոր, ես միշտ հոգի, տիեզերքի մեծ հոգու հետ, ի՞նչ կա որ»:

Եվ իսկապես:

Հովհաննես Դավթյանը վախճանվեց 1990 թվականին: Հավատում ենք, որ **բանականությունը իր տեղն է գտել Տիեզերական ամբողջական Բանականության ներսում:**

Ողորմի:

Եթե գրվի...

Եթե գրվի Հայաստանի ողջ Գիտության պատմությունը այն կլինի բազմա-
հատոր և ծավալուն, որովհետև չկա գիտության այնպիսի ճյուղ Տիեզերքից մինչև
Երկիր, հող և լեռան ընդերք, որ չունենա իր համապատասխան գիտական
ինստիտուտները, կոնստրուկտորական բյուրոները, տաղանդավոր գիտնա-
կանների ընտրանի: Նրանք այդ գիտնականները, մեծ վաստակ ունեն
Հայաստանում և Սփյուռքում գիտական աշխատանքները կազմակերպելու, բար-
ձրագույն կրթությունը բարձր մակարդակի վրա պահելու գործում: **Հայկական
գիտական դպրոցը** նրանց շնորհիվ միջազգային ճանաչում ունեցավ
բազմաթիվ ասպարեզներում:

20-րդ դարի Հայաստանում, մինչև 90-ական թվականները, գործում էին ավելի
քան 100 գիտահետազոտական ինստիտուտներ, 200 կոնստրուկտորական և
հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոներ: Այս սրտի չափ փոքրիկ Հայաստանում
շուրջ 21 հազար գիտաշխատող կար: Հարքային գիտաշխատողներից մինչև
մեծահամբավ աշխարհահռչակ գիտնականներ... որոնք իրենց կարևոր խոսքն
էին ասում համաշխարհային քաղաքակրթության ասպարեզում: Ես կուզեմայի
շատերի մասին պատմել այստեղ, սակայն նորից ու նորից խոստովանում եմ իմ
անզորությունը, ավելացնելով միայն, թե Հայաստանում չէր միայն, որ **Հայոց
Միտքը** իր կարևոր խոսքն էր ասում **գիտության ասպարեզում: Սփյուռք** կոչված
ահռելի տարածքում չկար մի տեղ, ուր չգործեր Հայոց Միտքը իր ամենաբազ-
մազան ու տարողունակ դրսևորումներով:

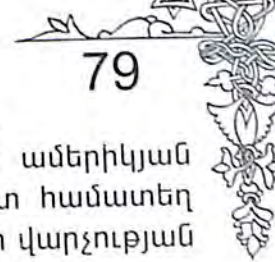
Նշենք **Տիեզերքի և ատոմագիտության** հետ կապված մի քանի անուններ
միայն:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՅՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Ներսես Գրիգորյան, ֆիզիկոս, Ամերիկյան ատոմային ռումբի ստեղծող-
ներից: Աշխատել է Լոս Ալամոսի համալսարանի ատոմային ռումբի լաբորատորի-
այում:

Հերի Դադլյան, ատոմագետ: Պաշտոնավարել է Լոս Ալամոսի ատոմային
զենքերի գործարանում: Աշխարհում առաջին գիտնականն է, որ մահացել է
ատոմային ճառագայթման հետևանքով, 24 տարեկան հասակում...

Վազգեն Լորենս-Բարսեղյան, ատոմային ճարտարագետ: Դասավանդել է
Վաշինգտոնի և Նյու-Յորքի համալսարաններում: Նրա բազմաթիվ գիտական
ուսումնասիրություններից նշենք երկուսը՝ «**Ատոմային գիտության ներածու-
թյուն**», «**Այս կիբեռնետիկական աշխարհը**» աշխատությունները:

Ռոբերտ Մեղրաբյան, տիեզերագնացության ճարտարագետ:

Առնոլդ Նիկողոսյան, տիեզերական բժիշկ: Աշխատել է ամերիկյան
տիեզերագնացության կենտրոն ՆԱՍԱ-ում: Եղել է ՆԱՍԱ-ի հետ համատեղ
«Սոյուզ-Ապոլլոն» թռիչքի բժիշկը: Նշանակվել է ՆԱՍԱ-ի գլխավոր վարչության
կենսական գիտությունների բաժանմունքի տնօրեն:

Վահե Պետրոսյան, աստղագետ: Աշխատությունները վերաբերում են տիե-
զերագիտությանը և բարձր էներգիաների աստղաֆիզիկային: Միջազգային
աստղագիտության անդամ: Հայտնաբերել է երկու նոր աստղային մարմին:

Հարիսոն Սարաֆյան, աստղագետ: 14 տարեկանում ստեղծել է մի աստղա-
դիտակ 12 կողմով, որը պաստառի վրա կամ առաստաղին ցուցադրում է 1500
աստղ 89 համաստեղության մեջ:

Ջեկ Օհանյան, ֆիզիկոս, ատոմագետ: Ամերիկյան համալսարաններում
դասավանդել է ատոմային ճարտարագիտություն: Արժանացել է ամերիկյան
միջուկային ընկերակցության հատուկ մրցանակի և ընտրվել նրա նախագահ:

Առաքել Սվազլյան, աստղաֆիզիկոս:

Դոնալդ Մինասյան, աստղաֆիզիկոս: Երկուսն էլ՝ ճանաչված համաշխար-
հային աստղագիտության ասպարեզում... և այլք: Հավատացնում եմ, որ այս
«այլքը» անչափ տարողունակ է:

ԺՈՋԵՖ ԴՈՐՅԱՆ

Ահա, այս «**տարողունակից**» պիտի առանձնացնեմ **ժոզեֆ Խաչա-
տուրյան-Դորյան** անհատականությանը: Թե ինչո՞ւ հատկապես նրան՝ քիչ հետո:

Ժոզեֆ Դորյան

Դեպի Լուսին ուղարկվող ԱՄՆ տիեզերանավերի
Ապոլլոն անունը պատահական չէր ընտրված: Նրանք
դեպի Լուսին էին նավելու որպես երկրից ուղարկված
լույսի խորհրդանիշ, ուսումնասիրելու խորհրդավոր այդ
մոլորակը, և եթե հնարավոր է, գաղութացնելու
ապագայի համար:

Ամերիկյան Ապոլլոնները, որոնց ընդհանուր թիվը
17-ն էր, 1968 թվականից սկսած, դեռ առանց անձնա-
կազմի, ապա յուրաքանչյուրում երեք տիեզերագնաց,
առանց իջնելու Լուսնի վրա, կատարեցին իրենց տրված
առաջադրանքները և բարեհաջող վերադարձան:

«**Ապոլլոն 11**»-ին էր վերապահված վայրէջք
կատարել Լուսնի վրա: 1969 թվականի հուլիսի 20-ին
Հետո, այսպես, գնացին ու եկան
մյուս Ապոլլոն տիեզերանավերը՝ տասը ուրիշ տիեզերագնացների և իջեցնելով
Լուսնի վրա:

Պարզվեց, որ Լուսնի վրա չկան կենսաբանական գոյացումներ և ջուր: Սա էր
երկի պատճառը, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կողմից Լուսնի գաղու-
թացումը անորոշ ժամանակով հետաձգվեց:

Այս բոլոր Ապոլլոնների պատրաստության և ուղևորության ծրագրավորմանն

ուղարկում նրան:
Կարնեցի **Յովհաննես** և **Աստղիկ Էիրամճյանների Ալիս** և **Լևոն** զավակները ծնվել էին Ամերիկայի Բոստոն քաղաքում և Կարինում երբեք չէին եղել: Կարինում գործում էին բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից մեկն էլ օրիորդ **Ալիսի** մախապապի **Տեր-Ազարյան** վարժարանն էր և նույնանուն մանկապարտեզը... Առհասարակ այս ընտանիքի և՛ հայրական, և՛ մայրական կողմի զավակները սերունդներ, շարունակ եղել են Հայոց լեզվի ու պատմության ուսուցիչներ, բանաստեղծներ, քահանաներ, դպրոցաշինարարներ: Օրիորդ **Ալիսի** հայրը՝ **Յովհաննեսը** և **Գառնիկ** հորեղբայրը 1954 թվականին ի հիշատակ Մեծ Եղեռնին զոհ դարձած իրենց ծնողների և հարազատների Բեյրութում հիմնեցին **Էիրամճյան ազգային վարժարանը**:

Էիրամճյանների զավակները ստիպված հաճախեցին ամերիկյան դպրոց: Սակայն մայրենի լեզվի հանդեպ ծնողների ունեցած սերն ու պաշտամունքը փոխանցվեց զավակներին, և նրանք փայլուն տիրապետեցին հայերենին: Այն, ինչ հայկական էր՝ օրիորդ **Ալիսի** պաշտամունքն էր՝ լեզուն, գրականությունը, եկեղեցին, հավատը, հոգևոր մեղեդին...

Ահա, հայկականության հանդեպ մեծ սերն ու հայ լինելու հպարտությունն էր, որ հասավ նույն պաշտամունքի տեր **Ժողեֆ Խաչատուրյան-Դորյանի** սրտին, որի ծնողները գաղթել էին Կիլիկիայի Այնթափ քաղաքից:

...Նրանց մասնագրությունը սքանչելի հայերենով էր, նրանց խոստովանությունները այդ լեզվի փառահեղ կերտվածքին արժանի: Վեց ամիս անց նրանք ամուսնացան: Երբ մտերիմները հարցնում էին տիկին **Ալիս Դորյանին**, թե ինչպես գտավ այդպիսի «*հազուադիս երիտասարդ մը*»՝ պատասխանում էր «*Հայերեն լեզուին հանդեպ ունեցած սերն ու յարգանքս*»:

Ի դեպ, **Ալիսը** մասնագիտությամբ դաշնակահար էր: Եղբայրը՝ **Լևոնը**, քիմիկոս էր, քիմիայի գծով դոկտոր, աշխատել է հանրահայտ «*Դյուպոն*» ընկերությունում: Սակայն բարձրագույն երաժշտական դպրոց էր ավարտել, դարձել մասնագետ ջութակահար, Վելմինգտոնի համայնքային սիմֆոնիկ նվագախմբի դիրիժոր և մենակատար, երաժշտության ուսուցիչ և խմբավար: Սիմֆոնիկ նվագախմբի հետ ջութակահար մենակատարի իր համերգները և դիրիժորական ավեստը միշտ բարձր են գնահատվել ամերիկյան երաժշտագետ քննադատների կողմից:

...Այսպես, ցրոնքի ենթարկված գաղթական ընտանիքների զավակներից որքան շատերը ի լուր Աշխարհին փողհարեցին Հայոց անընկճելի Ոգու կենսունակության մասին:

Նաև **Խաչատուրյան և Էիրամճյան** ընտանիքների զավակները:

Ժողեֆ և Ալիս Դորյանները կազմել էին մի ընտանիք, որտեղ **Հայոց Ոգու կենսական սնունդը Հայոց լեզուն ու Հայեցի մտածողությունն էր**: Այս էր, որ թույլ տվեց մշտապես կապ պահպանել Սփյուռքի հայրենակիցների հետ և ամենատարբեր թեմաներով դասախոսություններով հանդես գալով օգտակար լինել հատկապես երիտասարդությանը Բեյրութում, Հալեպում, Միացյալ Նահանգներում:

Բեյրութում **Ուսանողական Թեքեյան Միության** հիմնադիրը և նրա առաջին ատենապետը եղավ **Ժողեֆ Դորյանը**: Միացյալ Նահանգներում նույնպես գիտնականի իր թանկագին ժամանակից մաս խլելով՝ մշտապես օգտակար եղավ այս մշակութային միությանը:

...**Ժողեֆ Դորյանը** 70-ական թվականներից սկսած հաճախ էր այցելում Հայաստան: Նա **Վիկտոր Համբարձումյանի** կողմից գնահատված սփյուռքահայ այն գիտնականներից էր, որին ակադեմիկոսը կարող էր դիմել որևէ կարևոր հարց սփյուռքի միջոցով լուծելու համար:

Հայաստանում նա իրեն զգում էր կատարյալ հայ... Դա մեծ զգացում էր:

Երևանյան հյուրանոցի իր պատուհանից նա ամեն օր ընթռչխնում էր Սրբազան Լեռան փառահեղ ներկայությունը, որն իր երևույթով պայծառ խորհրդածությունների մեջ էր ընկղմում նրան: Սիրում էր լինել էջմիածնում շաբաթօրյա ժամերգությանը և կիրակնօրյա պատարագին:

Գիտնականի իր սուր հայացքն ուղղված տիեզերքին՝ ներքին տեսողությամբ և զգացողությամբ կապված էր մայր հողին: Եվ հասուն տարիքում այցելելով և ճգացողությամբ կարծես բացահայտում էր մի նոր տիեզերք՝ իր լուսավոր առկայծում-Հայրենիք, կարծես բացահայտում էր մի նոր տիեզերք՝ իր լուսավոր առկայծում-ներով ու մութ խորշերով, ինչպես անպարագիծ Տիեզերքն ինքն էր իր սքանչելի գաղտնիքներով, որը կարիք ուներ բացահայտման:

Հետո 1988 թվականն էր: Արցախյան պատերազմի դաժանությունը խտացած ահարկու երկրաշարժով: Տեր և տիկին **Դորյանների** զգայուն հոգին պիտի պատասխաներ. ինչպես օգնել քարուքանդ դարձած երկրին:

Տեր և տիկին Դորյաններ

Ժողեֆ Դորյանը, նախ իր անձնական օգնությունը բերելու համար, բազմիցս եկավ ավերակների կույտերի վերածված Լեռնական: Փլատակների վերածված դպրոցների ողջ մնացած աշակերտներին, որոնք ծվարել էին վրանների ու տնակների մեջ, նա բերում էր գրեմական պիտույքներ՝ տուրք տալով այն գաղափարին, թե ժողովրդի ամենաողբերգական պահերին դպրոցի կարևորությունն անգնահատելի է, մանուկներին հավաստելն է, թե իրենցով է, որ պիտի նորոգվի Հայոց Աշխարհի ապագան: Բայց դա քիչ էր: Նա պիտի աղետի գոտում օգտագործեր իր էլեկտրիկ ճարտարագետի մասնագիտությունը:

1990 թվականին Հայաստանի Կառավարության և Ամերիկայի Հայկական Համագումարի օգնության ֆոնդի միջև կնքած համաձայնագրով Լեռնական քաղաքի մոտ գտնվող Մայիսյան ավանում կառուցվելու էր Տնաշինական գործարան, որը թողարկելու էր բետոնե բլոկներ, ամրաններ, տանիքի թիթեղներ, դռներ, պատուհաններ: Կառուցվող Տնաշինական գործարանի էլեկտրական համակարգի ստեղծման աշխատանքները ավարտելուց հետո **Դորյանը** մեկնեց Միացյալ Նահանգներ՝ ձեռք բերելու համար հզոր տրանսֆորմատոր, որը պահանջվում էր այս գործի համար: Գնահատելով **Դորյանի** անձը և նաև այն, որ հանջվում էր այս գործի համար, արտադրող ամերիկա-տրանսֆորմատորը անհրաժեշտ է աղետի գոտու համար, արտադրող **Դորյանին** և իր ծախսով յան այս գործարանը մեծ զեղչով այն տրամադրեց **Դորյանին** և իր ծախսով անվճար տեղափոխել տվեց Լեռնական: Ամենակարճ ժամանակում **Դորյանը** տեղադրեց տրանսֆորմատորը, կատարեց լարերի և հոսանքի միացումը:

Իր անձնական մասնագիտական ներդրումներից բացի՝ նա կատարում էր նաև դրամական ներդրումներ՝ մասնակցելով Ամերիկայի Հայկական Համագումարի և Հայաստանի Համահայկական հիմնադրամի դրամահավաքների գումարի և Հայաստանի Համահայկական հիմնադրամի կազմավորման օրվանից: Կան հիմնադրամի աջակից անդամ են հիմնադրամի կազմավորման օրվանից:

Հիմնադրամի 2000 թվականի նոյեմբերի դրամահավաքին 25.000.000 դոլարի ընդհանուր բաժնին **Դորյանները** նվիրեցին 440.000 դոլար: Դա ամենաբարձր նվիրատվությունն էր: Գումարը պետք է օգտագործվեր Արցախի հյուսիս-հարավ մայրուղու և Լենինականի վերակառուցման համար:

Սակայն ինչ-որ բան դեռ անավարտ էր մնում: Գրեմական պիտույքներ նվիրելով դպրոցականներին՝ անբավարար էր համարում... Եվ նա իր տիկնոջ հետ, որի նախնիները **դպրոցաշինարարներ** են եղել, որոշեցին Լենինականում դպրոց կառուցել: Նրանք գիտեին, Հայոց մշտնջենական դժվարություններով լեցուն կյանքում **դպրոցը** եղել է այն հիմնարար ուժը, որը կենդանի է պահել **Ազգի Ոգեղեն** կապը իր անցյալի, իր ներկայի ու իր ապագայի միջև: Ուրեմն, թող վերակառուցվող դպրոցներից մեկը **Դորյան** ընտանիքի նվերը լինի Գյումրի դարձած Լենինականին: Եվ երկրաշարժից ավերված N29 դպրոցի տեղում, իր նախագծով, **Ժողեֆ Դորյանը** կառուցել տվեց նոր դպրոցը, որտեղ սովորում են 700-ից ավել աշակերտ:

Դորյանն իր նախագծային մտահղացմամբ դպրոցը կառուցել տվեց այնպես, որ հաշմանդամ երեխաները այնտեղ իրենց զգան ազատ և նրանց սայլակները խնդիր չունենան հարկերը բարձրանալիս և իջնելիս:

Դա թերևս նմանօրինակ միակ դպրոցն է ոչ միայն Հայաստանում...

Նա մի մեծ գումար է տրամադրել դպրոցին, որի տոկոսներով մշտապես կարելի է հոգալ նրա բոլոր կարիքները: Ապա նաև մի գիտական ինստիտուտի արժանի իր անձնական գրադարանը, իր վախճանից հետո, պիտի նվիրվի դպրոցին: Նա սիրեց և կապվեց Գյումրի քաղաքի հետ այնպես, ինչպես, եթե այն լիներ իր նախնիների ծննդավայր Այնթափը:

Մշտապես մեզապոլիսներում ապրած ու ստեղծագործած մարդու հոգին, որի հայացքն ուղղված էր տիեզերքի հեռուներին, մեծագույն ցավ ապրեց, տեսնելով ավերումը մի քաղաքի, որը չգիտես ժառանգական հիշողության ինչ մղումով՝ նույնացրեց Այնթափի հետ:

Նա մշտապես մտովի Հայաստանի ու այդ քաղաքի հետ է և գիտի, որ իր ընտանիքի հետ ապրելով ամեն առումով ժամանակակից, շքեղ, ինքն իրենից հեռու տարածված Լոս Անջելես քաղաքում, պիտի շարունակ վերադառնա Գյումրի՝ նրան օգտակար լինլու ներքին մղումով և հոգու պահանջով:

Երկար և առողջ կյանք **Դորյան** ամուսիններին:

Շարունակենք մեր այցելությունները Սփյուռք՝ հանդիպելու համար հանրահայտ գիտնական հայորդիների:

ՖԻԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

Հակոբ Թերզյան, աստղագետ, մաթեմատիկոս: Լիոնի աստղադիտարանի փոխտնօրեն: Աշխատությունները վերաբերում են աստղերի ֆիզիկայի հարցերին: Հայտնաբերել է 11 զնդածև աստղակույտեր, որոնք կոչվում են իր անվամբ: Անդամ է աստղագիտության միջազգային միության: Արժանացել է մի շարք մրցանակների:

Գևորգ Արծրունի, 1932 թվականին նախագծել և կառուցել է առաջին թարգմանական մեքենան: Մեքենայական թարգմանությունը սերտորեն կապված է մանական մեքենան: Մեքենայական թարգմանության, մաթեմատիկական լեզվաբանության և կիրառական լեզվաբանության, մաթեմատիկական լեզվաբանության, ծրագրավորման տեսության և պրակտիկայի, հաշվողական մեքենաների ավտոմատ ծրագրավորման, ինֆորմատիկայի հետ: Ահա այս բարդ համակարգը կարողացավ հաղթահարել հայ ճարտարագետը:

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Արմեն Աբաշյան, ատոմային էներգետիկ: «**Էներգիա**» գիտաարտադրական միավորման և ատոմակայանների շահագործման համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրեն:

Յուրի Աբով, ֆիզիկոս: Ստեղծել է ԽՍՀՄ-ում առաջին նեյտրոնային բյուրեղային սպեկտրաչափը և նեյտրոնային դիֆրակտրաչափը:

Սերգեյ Ադյան, մաթեմատիկոս: Մաթեմատիկային նրա նվիրված մի շարք աշխատություններ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի մաթեմատիկայի ինստիտուտի կողմից արժանացել են բարձր մրցանակի:

Դմիտրի Ալխազով, ֆիզիկոս: Պետերբուրգի ֆիզիկամաթեմատիկական ինստիտուտի աշխատանքի վարիչ: Նրա ղեկավարությամբ է ստեղծվել ԽՍՀՄ-ի խոշորագույն ցիկլոտրոններից մեկը:

Էդուարդ Այանյան, մաթեմատիկոս: ԽՍՀՄ հերոսի կոչման է արժանացել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Մեխանիկայի խնդիրների գիտահետազոտական ինստիտուտի գիտնական քարտուղար:

Ռուբեն Համբարձումյան, ֆիզիկաքիմիկոս, երկու անգամ արժանացել է ԽՍՀՄ պետական մրցանակի:

Յուրի Հովհաննիսյան, ֆիզիկամաթեմատիկոս: Դուբնայի միջուկային ինստիտուտների ինստիտուտի փոխտնօրեն: Սինթեզել և ստացել է հետազոտությունների ինստիտուտի փոխտնօրեն, որոնք բնորոշվել են որպես **Մենդելեևի** աղյուսակի 114-րդ և 116-րդ տարրերը, որոնք բնորոշվել են մի քանի «**ատոմային ֆիզիկայի երկրորդ շնչառություն**»:

մրցանակների և եղել Նոբելյան մրցանակի թեկնածու:

Դավիթ Յան, կիբեռնետիկ: Հիմնել է համակարգչային ընկերություն, որը դարձել է համակարգչային գերարդիական սարքավորումների կարևորագույն կենտրոն: Ստեղծել է նաև «**Սիբիկոն**» ձեռքի համակարգիչ:

Անդրանիկ Պետրոսյանց, ատոմային էներգետիկ: Հեղինակ է «**Ատոմային էներգետիկայի զարգացումը**», «**Ատոմային գիտության և տեխնիկայի ինժեներները**», «**Ատոմային էներգետիկա**» և այլ աշխատությունների,

որոնք թարգմանվել են անգլերեն, ֆրանսերեն, ճապոներեն: Արժանացել է ԽՍՀՄ պետական մրցանակների և շքանշանների: Այս ասպարեզում գրավել է պատասխանատու կարևոր պաշտոններ:

Ալեքսեյ Սիսակյան, ֆիզիկոս, Դուբնայի միջուկային հետազոտությունների միացյալ ինստիտուտի գիտնական քարտուղար: Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, նշանավոր կենսաքիմիկոս **Նորայր Սիսակյանի** որդին:

Լեվ Փիրուզյան, կենսաֆիզիկոս: Քիմիական միացությունների կենսաբանական փորձարկումների և կենսաֆիզիկայի հետազոտման ինստիտուտի տնօրեն: Ընտրվել է ամերիկյան աստղագնացության և կենսաստղագնացության միջազգային ակադեմիաների իսկական անդամ: Հեղինակ է այս ասպարեզի աշխատությունների: Պարգևատրվել է ԽՍՀՄ շքանշաններով:

Ալեքսանդր Քենուրջյան, ճարտարագետ, կոնստրուկտոր, լուսնագնացության «հայրերից»: Մշակել է տարբեր լուսնագնացներ, նաև՝ «**Լուսնա-9**», որը Լուսնի վրա փափուկ վայրէջք է կատարել, մոլորակագնաց ռոբոտներ Վեներայի, Մարսի և նրա արբանյակ Ֆոբոսի հետազոտման համար: Հեղինակ է 200 գիտական աշխատությունների: Նոր կոնստրուկտորական դպրոցի հիմնադիր է: 1986 թվականին մի քանի շաբաթում ստեղծել է տրանսպորտային ռոբոտներ, որոնք մաքրել են աղետի ենթարկված Չեռնոբիլ ատոմակայանը: Արժանացել է Լենինյան մրցանակի: Ընտրվել է Ռուսաստանի տիեզերագնացության ակադեմիայի, ԱՄՆ-ի մոլորակային միության, Եվրոպայի երկրաֆիզիկայի ընկերության անդամ: 1999 թվականին նրա անվամբ է կոչվել թիվ 5933 մոլորակը: Պետերբուրգի հայերի միության հիմնադիրն է:

Անդրանիկ Իոսիֆյան, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Լենինյան և ԽՍՀՄ մրցանակների դափնեկիր, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս: Ա. Իոսիֆյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց էլեկտրամեխանիկայի համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտը, որի տնօրենն էր ու գիտական ղեկավարը: Նրա աշխատանքները վերաբերում են էլեկտրամեխանիկայի տեսական և կիրառական հարցերին: 1996թ. առաջինը ԽՍՀՄ-ում, առաջարկել է տիրատրոններն օգտագործել հետևող համակարգերում՝ հաստատուն հոսանքի էլեկտրամեքենաները կառավարելու համար: Հրատարակել է էլեկտրամեքենայական ուժեղացույցի (ամպլիֆիկ) և ուժային սինքրոն հետևող համակարգերի ընդհանուր տեսության վերաբերյալ աշխատությունների շարք: Գիտնականը «**Մետեոր**», «**Մետեոր-պրիորդա**», «**Ինտերկոսմոս-Բուլղարիա 1300**» օդերևութաբանական արբանյակների գլխավոր կոնստրուկտորն է, «**էլեկտրատեխնիկա**» հանդեսի գլխավոր խմբագիրը: Իոսիֆյանի նախաձեռնությամբ էլեկտրամեխանիկայի համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի բաժանմունքներ են ստեղծվել Սանկտ Պետերբուրգում և Միության մի քանի այլ քաղաքներում և Երևանում:

Իոսիֆյանը ծնվել էր Արցախի Ծնակահող գյուղում, դարձել տաղանդավոր գիտնական, ողջ կյանքը ապրել և գիտությամբ զբաղվել Մոսկվայում, սակայն Հայաստանի հանդեպ զգայական մի պարտավորությամբ իր չափազանց կարևոր

գիտելիքներով ծառայել է նաև նրան: Նա Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի փոխարեգիդենտ էր, նրա նախագահության անդամ, և Երևանի Մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի կարևոր հիմնադիրներից մեկը:

Բագրատ Իոանիսյան, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, Լենինյան մրցանակի դափնեկիր, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, Լենինգրադի օպտիկա-մեխանիկական գործարանի գլխավոր կոնստրուկտոր, խոշոր աստղագիտական սարքերի կոնստրուկտորական բյուրոյի պետ: Աշխատել է Լենինգրադի պետական օպտիկական ինստիտուտում, դարձել ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի գլխավոր՝ Պուլկովոյի աստղադիտարանի աստղագիտական ակադեմիայի գլխավոր կոնստրուկտոր: Գիտնականի աշխատանք-գործիքաշինության բաժնի գլխավոր կոնստրուկտոր: Մախագծման ու կառուցմանը: Ները վերաբերում են խոշոր աստղադիտակների մախագծմանն ու կառուցմանը: Նրա գլխավորությամբ են ստեղծվել ԽՍՀՄ բոլոր խոշորագույն աստղադիտակները: Նրան համարել են աստղագիտական գործիքաշինության ռաիվիրա: Եվրոպական աստղադիտարանի հետ գիտական և գործնական սերտ կապերի մեջ է եղել և շատ հարցերում չափազանց օգտակար այդ ասպարեզի հայրենի գիտությանը:

ԱՐՏԵՍ ՄԻԿՈՅԱՆ

Հայրենական պատերազմում տարած փառահեղ հաղթանակների մի մասը նաև նրա **կործանիչների** շնորհիվ նվաճվեց:

Ծնվել է 1905 թվականին Սանահինում և եղբայրն էր Խորհրդային Միության պետական և կուսակցական գործիչ **Անաստաս Միկոյանի**:

Խորհրդային Միության Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս էր, ինժեներա-տեխնիկական ծառայության գեներալ-գնդապետ, Սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս, Լենինյան մրցանակների դափնեկիր, Խորհրդային Միության 10 կարևորագույն շքանշանների ասպետ:

1940-ից՝ ինքնաթիռաշինության փորձակոնստրուկտորական բյուրոյի գլխավոր կոնստրուկտորն էր, որի ղեկավարությամբ ստեղծվեց մեծ բարձրությունների վրա օդային մարտեր մղելու «**Միգ-1**» կործանիչը, որը մասնակցեց Հայրենական մեծ պատերազմին: «**Միգ-1**»-ը Խորհրդային Միության առաջինը ստեղծեց նաև «**Միգ-3**» **ռեակտիվ** ավիացիայի պիլոներներից է: Միկոյանը ստեղծեց կործանիչը, որը անբողիքանալիկական հատկություններով, կշռով և զինվածությամբ գերազանցում էր գերմանական կործանիչներին: «**Միգ-9**» կործանիչն ուներ հզոր սպառազինություն, և արագությունը հասնում էր 910 կմ/ժ:

Բայց սա դեռ կոնստրուկտոր **Միկոյանի** վերջին սահմանը չէր: Նա ստեղծեց «**Միգ-19**» գերձայնային խորհրդային առաջին միտեղանի կործանիչը՝ արագությամբ 1050 կմ/ժ: Ապա «**Միգ-21**» գերձայնային կործանիչը... Իսկ 1967

Արտեմ Միկոյան

թվականի հոկտեմբերին Արտեմ Միկոյանի ստեղծած միտեղանի «Ե-266» որսող կործանիչով սահմանվել է համաշխարհային երեք ռեկորդ. բարձրությունը՝ 30010մ, երկու տոննա բեռ, արագությունը՝ 2930կմ/ժ:

Երբ 1970 թվականի սեպտեմբերի 12-ին կնքեց իր մահկանացուն՝ 65 տարեկան էր և գտնվում էր իր տաղանդի ու մտահղացումների բարձրակետում:

ՉԻՆՇԵՑԻՆՔ...

20-րդ դարի տիեզերքի և ատոմագիտության հետ կապված բոլոր գիտնականների քչերի անունները միայն հիշեցինք այստեղ: Չհիշեցինք նաև գեներտիկների, քիմիկոսների, բժշկագետների, համաճարակագետների, կենսաբանների, բոլոր ասպարեզների ճարտարագետների և կոնստրուկտորների, հողի, բույսի հետ կապված գյուղատնտեսական գիտությունների, ընդերքի հարստություններն արևերես հանող և ուսումնասիրող գիտնականների անունները:

Չհիշեցինք մշակույթի ամենատարբեր դրսևորումների, աշխարհով մեկ ցրված տաղանդաշատ հայերին: Գիտության և մշակույթի որևէ ասպարեզ դատարկ չէ հայերի ներկայությունից:

Թող ծիծաղելի չթվա՝ 20-րդ դարը տվել է նաև աշխարհահռչակ **Ֆաբիր, ոգետես Գրիգոր Գալֆայան** անունով մեկին, որին կոչում էին **Թահրաբեյ**: Այնուամենայնիվ, որպես չափազանց յուրօրինակ մի ասպարեզ, մի քանի խոսք ասենք այս **Թահրաբեյ Գրիգոր Գալֆայանի** մասին:

Այս ֆաբիր ոգետեսը ծնվել է 1900 թվականին և ապրել է Եգիպտոսում, արաբական կրթություն ստացել Կահիրեում: Ինը տարեկանից բնակվել է Կոստանդնուպոլսում, եղել է սուլթան **Ռեշադի** աստղագուշակը: Ուսանել է օկուլտ գիտություններ, հիպնոս, ոգեհարցություն, մեռելահամայություն: Հիմնադրել է Շավգ ֆաբիրական ընկերությունը: 1920-ական թվականներին Եվրոպայի քաղաքներում ցնցող հաջողություններ է ունեցել ֆաբիրական ելույթներով. մարմնի քարացում, կենդանիների կարծրացում, մարմինը դանակներ խրել: Բեռլինում փակվել է դագաղում, թաղվել հողի տակ և անցկացրել **երկու ամիս, 12 օր և ութ ժամ...** Մտածում ես՝ որ ի՞նչ... Թերևս մարդու անսահմանափակ հնարավորությունն ի ցույց դնելու համար: Ինչևէ, **Թահրաբեյը** շրջագայելով աշխարհի մի ծայրից մյուսը՝ ընդունվել է երկրների ղեկավարների կողմից: **«Ֆաբիր Թահրաբեյի զարմանահրաշ գործերի մասին»** տարբեր լեզուներով գրքեր են գրվել:

Ասում են նրա հետնորդներից են եղել հայազգի ֆաբիրներ **Հայկը, Արթինը, Շադրաբեյը**: Չգիտեմ, հպարտ ենք մենք, թե անտարբեր, որ այս ասպարեզն էլ դատարկ չէ հայերից...

Մենք շեղվեցինք այս տարօրինակ «մասնագիտության» մասին խոսելիս... Բայց դե, հետաքրքիր է...

ԱՐԾՎԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳԻՐՔԸ

Խոսենք Արծվի Բախչինյանի «Հայազգի գործիչներ» գրքի մասին, որտեղից էլ օգտվել ենք սփյուռքահայ գիտնականների անունները շարադրելիս: Գիրքն ընդգրկում է 2165 հայ և հայազգի գործիչների վերաբերյալ բառահողվածներ:

Արծվի Բախչինյանը հայագետ է, պատմաբան, կինոգետ, սփյուռքագետ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

Ծնվել է 1971 թվականին Երևանում: Ուսանել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի հայոց լեզվի և գրականության բաժնում: 1996-1997թթ. եղել է Ուփսալայի համալսարանի (Շվեդիա) հրավիրված հայագիտության ասպարեզի գիտաշխատող: Աշխատում է ՀՀԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի Սփյուռքի բաժնում, Հայաստանի և արտա-ինստիտուտի Սփյուռքի բաժնում, մշակույթին, հայ Սփյուռքին, սահմանի մամուլում հանդես է գալիս կինոյին, մշակույթին, հայ Սփյուռքին, հայազգիության տարբեր բնագավառներին վերաբերող հայերեն, ռուսերեն և հայազգիության տարբեր բնագավառներին վերաբերյալ ավելի գործություններով: Հայ իրականության տարբեր կողմերի վերաբերյալ ավելի քան տասը գրքի հեղինակ և խմբագիր է, ներառյալ՝ «Հայերը համաշխարհային քան տասը գրքի հեղինակ և խմբագիր է, ներառյալ՝ «Հայերը համաշխարհային կինոյում» ծավալուն մենագրության: Կինոգետների և կինոլրագրողների միջազգային ընկերակցության հայկական մասնաճյուղի փոխնախագահն է:

Արծվի Բախչինյան

Արծվի Բախչինյանի գրքի կազմը

Սակայն խոսքը հիմա **Ա. Բախչինյանի «Հայազգի գործիչներ»** կոթողային գրքի մասին է: **«Այս կենսագրական հանրագիտակը ճանաչողական բնույթի աշխատանք է, որը «Սփյուռքագիտություն» հասկացության մեջ է ներառվում»:**

Արծվի Բախչինյանն իր այս գրքի **Առաջաբանում** բացահայտում է այն շարժառիթները, որոնցով հավուր պատշաճի կատարել է սքանչելի իր աշխատանքը:

Կարդացեք այս գիրքը: **Արծվի Բախչինյանը** կատարել է մատենագիտական և բանասիրական մեծ աշխատանք: Գիրքն այնքան կարևոր է, որ 2002 թվականին հրատարակվել է 2-րդ անգամ:

Կարդանք գրքի առաջին հրատարակության առթիվ **«Հայաստանի Հանրապետություն»** թերթի 1.01.1994 թվականի համարում կարծիքը, որը բացահայտում է Հայոց

թվականի համարում գետեղված կարծիքը, որը բացահայտում է Հայոց բնավորության մի հետաքրքիր շերտ:

«Խոստովանենք՝ նման գրքի կարիք վաղուց կար: Ասում էինք, լսում էինք, զարմանում էինք, թե այս ինչքան թագավոր ու կայսր ենք տվել հին ու մեծ Բյուզանդիային, ինչ գորավարներ ենք տվել Ֆրանսիային, Ուրիշներին,

Ահա, այսպիսին էին ետպատերազմյան **Հայաստանի** գիտության ասպարեզի հզոր կուտակումները Հայրենիքում և Սփյուռքում, որոնց մասին խոսեցինք հպանցիկ և ոչ ամբողջական: Նպատակը նույնն է. ոմանք կբավարարվեն այսքանով, ոմանք կցանկանան ընդլայնել իրենց գիտելիքները այս կամ այն ասպարեզի մասին: Եվ այս առումով **Արծվի Բախչինյանի «Հայազգի գործիչներ»** սքանչելի գիրքը իր առաքելությամբ լավագույն բարեկամը կարող է լինել, բոլորի համար համաշխարհային քաղաքակրթության անդաստանում Հայոց անչափ կարևոր տեղն ու դերը ամրագրելով:

անդրադառնալ ետպատերազմյան տարիների քաղաքական
 րազմյան կոչվող շրջանի ներսում ողջ աշխարհում սկիզբ
 20-րդ դարի այս կարճ հատվածում, բոլոր առումներով
 ռառապականքների կորագիծը ընդհանրացումների տեսք էր
 ությանը կանգնեցնում լինել-չլինելու, երբեմն չափազանց
 արցի առջև:

Այս ճառից մի շաբաթ անց Ստալինը «Պրավդա» թերթին տված հարցա-
գրույցում **Չերչիլին** անվանեց **Յիտլեր** և հավաստեց, որ այս ճառով **Չերչիլը**

Փաստորեն, **Սառը պատերազմը** սուր աշխարհաքաղաքական, տնտեսա-կան, գաղափարական հակամարտություն էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ու իր դաշնակիցների և ԽՍՀՄ-ի ու իր դաշնակիցների միջև, որը պիտի հանգեցներ հակամարտող կողմերի զինվորական-քաղաքական **ՆԱՏՕ** և **Վարշավյան Պայմանագիր** երկու դաշինքի ստեղծմանը:

Ավարտվել էր **Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը** և սկսվել էր **Սառը պատերազմը**, որի խաղասպարեզը ողջ **Հողագունդն** էր: Սկսվել էր **հոգեբանական պատերազմ**, որի նպատակն էր սեփական գաղափարախոսության պրոպագանդունը և մյուս կողմի վարկաբեկումը:

Երրորդ համաշխարհային պատերազմի սանձազերծումը կասեցնում էր ընդդիմադիր կողմերի կուտակած մեծ քանակությամբ ատոմային զենքի առկայությունը և գիտակցումը, թե ինչի կվերածվի Աշխարհը ատոմային բախումից հետո... Սակայն **Երկրորդ համաշխարհայինից** հետո դեռ այստեղ ու այնտեղ դաժան պատերազմներ էին մղվում:

ԿՈՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ, 1950-1953 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

Դեռ 1910 թվականին ճապոնիան գավթել էր Կորեան, իսկ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1945 թվականի օգոստոսի 8-ին Սովետական զորքերը մտնելով Հյուսիսային Կորեա, ստիպեցին ճապոնիային հեռանալ այդ երկրից: Ամերիկյան զորքերը գրավել էին Հարավային Կորեան:

Կիմ Իր Սեն

Օգոստոսի 10-ին ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն Կորեան բաժանվեց **Հյուսիսային** և **Հարավային** մասերի 38-րդ զուգահեռականով: **Հարավային Կորեայում** կառավարությունը ղեկավարում էր հակակոմունիստ **Լի Սին Մանը**, **Հյուսիսային Կորեայում** կոմունիստ **Կիմ Իր Սենը**: Երկու առաջնորդներն էլ մեծ ցանկություն ունեին միացնել երկու մասի անջատված երկիրը և դարձնել ամբողջական համապատասխան իրենց գաղափարների:

Այս նույն ժամանակ Չինաստանի առաջնորդ **Մաո Ցզե Դունը** հավատացած էր, որ ամերիկյան զորքերի ներկայությունը Ասիայում անբարենպաստ է դարձնելու պայքարը Տայվանում հաստատված Գոմինդանական

իշխանության ղեկավար **Չան Կայչիի** դեմ: Բանն այն էր, որ Չինաստանը նույնպես երկար տասնամյակներ գտնվում էր քաղաքացիական կռիվների մեջ:

Հիշեցնենք, որ Տայվանը չինական բավական մեծ կղզի է, որը բուն ցամաքից բաժանված է Տայվան նեղուցով, և որտեղ ապրում է գրեթե 19 միլիոն չինացի... Ինչևէ. Չինական 1949թ. հոկտեմբերի 1-ից Սոցիալիստական դարձած Հանրապետության առաջնորդ **Մաո Ցզե Դունը** հույս ուներ, որ Տայվանի հարցը կփակի՝ այն միացնելով հիմնական երկրին, եթե Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ուժային կառույցները չընդարձակվեն Ասիայում, իսկ այս դեպքում՝ Կորեայում:

Կորեան հյուսիսում սահմանակից է Չինաստանին և Խորհրդային Միությանը և գտնվում է Կորեա թերակղզու նրան հարող մայր ցամաքային մասի և կղզիների վրա: Ողողվում է ճապոնական և Դեղին ծովերով, և Կորեական նեղուցով բաժանվում է ճապոնիայից:

Կորեա, կորեերեն՝ **Հոսոն**, բառացի նշանակում է **Վաղորդյան զովության երկիր**... Ահա, այս գեղեցիկ անվան տեր երկիրը Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո գտնվում էր **քաղաքացիական**, այսինքն **եղբայրասպան** կռիվների մեջ:

Հյուսիսային Կորեան, որը կոչվում էր **Կորեական Ժողովրդադեմոկրատական Հանրապետություն**, մեծ ջանադրությամբ սկսեց զինվել, Խորհրդային Միության օգնությամբ, որով և կարողացավ անցնել 38 զուգահեռականը: 1950 թվականի հունիսի 28-ն էր: Հյուսիսային Կորեայի զորքերը գրավեցին Հարավային Կորեայի մայրաքաղաք Սեուլը և նրա օդանավակայանը:

Ամերիկյան զորքերը, այնուամենայնիվ, ետ մղեցին հյուսիսկորեական զորքերին, նորից գրավեցին Սեուլը:

Չինաստանը հայտարարեց, որ եթե հարավկորեական և ամերիկյան զորքերն անցնեն 38 զուգահեռականը, նա կհարձակվի Կորեայի վրա: Չինական զորքերը կուտակվեցին Յալուցգյան գետի ափին՝ սպասելով **Մաո Ցզե Դունի** հարկուտակվեցին Յալուցգյան գետի ափին՝ սպասելով **Մաո Ցզե Դունի** հարձակման հրամանին: Իսկ նա այդ միջոցին փորձում էր համոզել **Ստալինին**, որ եթե ԱՄՆ-ը իր իշխանության տակ առնի Կորեան, կհարձակվի նաև Չինաստանի վրա:

Մաո Ցզե Դուն

Ստալինն այս անգամ էլ բավարարվեց միայն զենք տրամադրելով՝ ավելացնելով նաև «**Միգ-15**» ռմբակոծիչներ:

Չինաստանը Կորեայի վրա հարձակվեց 1950 թվականի հոկտեմբերի 25-ին: Ջարդելով ամերիկյան բանակի 2000 և կորեացի 6000 զինվոր, զոհ տվեց 10 հազար չին զինվոր: Այս կռիվների ընթացքում չինացիները կորցրին 100 հազար և ամերիկակորեական բանակը 60 հազար զինվոր, չհաշված խաղաղ բնակչության ահռելի քանակի բնաջնջումը, տեղահանումը, գերեվարությունը:

Պատերազմը՝ պատերազմ էր, և Կորեա երկրի հողում կռվում էին ոչ միայն օտարները, այլև միմյանց դեմ կորեացիներն իրենք:

1952 թվականի նոյեմբերի 4-ին Ամերիկայի 1952 թվականի նոյեմբերի 4-ին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահ ընտրվեց **Էյզենհաուերը**, իսկ 1953 թվականի մարտի 5-ին վախճանվեց **Ստալինը**: Չինաստանը զրկվեց Խորհրդային Միության օժանդակությունից, և համաձայնվեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները: 1953 թվականի ապրիլի 20-ն էր:

Կորեա երկիրը նորից մնաց անջատված 38 զուգահեռականով՝ երկու քաղաքական կարգավիճակով: Իսկ ժողովուրդը մեկն էր՝ **կորեացիներ**, որոնք իրենց երկիրը սիրով ու հպարտությամբ անվանում էին **Վաղորդյան զովության երկիր**:

Կորեական պատերազմ

Խոսքն, անշուշտ, Կարիքյան ծովում **Կուբա կղզու** վրա գտնվող **Կուբա երկրի** մասին է: Սա մի կիսափակ ծով է Ատլանտյան օվկիանոսում, Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայի, Մեծ և Փոքր Անթիլյան կղզիների միջև: Պանամայի ջրանցքով Ատլանտյան և Խաղաղ օվկիանոսների նավահանգիստները միացնող ամենակարճ ծովային ճանապարհն է:

Կուբան բնիկներով բնակեցված մի կղզի էր, որը 1492 թվականին հայտնաբերեց **Քրիստափոր Կոլումբոսը** և կարծելով, թե հասել է Հնդկաստան, բնիկներին անվանեց հնդկացիներ: Երբ իսպանացիներն ամբողջությամբ նվաճեցին կղզին, գլխովին ոչնչացրին բնիկներին, իսկ պլանտացիաներում աշխատելու համար Աֆրիկայից բերեցին նեգր ստրուկներ: Մնացորդ հնդիկների, նեգրերի և սպիտակամորթ իսպանացիների խառնուրդից ստացվեց մի նոր ժողովուրդ, որը կոչվում է **կրեոլ**:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ցանկացան տիրել Կուբային և պատերազմ հայտարարեցին Իսպանիային: 1898 թվականն էր: Իսպանիան անմիջապես հրաժարվեց Կուբայի նկատմամբ ունեցած իր իրավունքից: Կուբան, իր ձևական ինքնավարությամբ, հիմա էլ կախման մեջ էր Միացյալ Նահանգներից:

1925 թվականին Հավանայում՝ երկրի մայրաքաղաքում, հիմնադրվեց Կուբայի կոմունիստական կուսակցությունը:

Բատիստա

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և հետո ուժեղացավ ամերիկյան մոնոպոլիաների թափանցումը Կուբա: **Բատիստան**՝ երկրի նախագահը, նպաստում էր սրան: Նա խզեց Խորհրդային Միության հետ դիվանագիտական հարաբերությունները, արգելեց կոմունիստական կուսակցությունը Կուբայում:

Ահա, այս ժամանակ էր, որ քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց երիտասարդ **Ֆիդել Կաստրո Ռուսը** և կարողացավ զինված պայքար սկսել **Բատիստայի** վարչակարգի դեմ: 1959 թվականի հունվարի 1-ին **Բատիստայի** վարչակարգը տապալվեց և հաղթանակեց **Կուբայական հեղափոխությունը**: Ազգայնացվեցին արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտը, բանկերը, առևտուրը: **Կուբան հռչակվեց սոցիալիստական**:

Ֆիդել Կաստրո Ռուսը դարձավ նոր Կուբայի ղեկավար առաջնորդը:

Միացյալ Նահանգները դադարեցրեց նավթի մատակարարումը Կուբա, ինչպես նաև նրա շաքարի գնումը: Կուբայի կառավարությունը, ազգայնացնելով Միացյալ Նահանգներին պատկանող ունեցվածքը, ստացել էր մեկ միլիարդ դոլարի շահույթ: Միացյալ Նահանգները հարձակման պատրաստվեց Կուբայի վրա:

1962 թվականի ամռանը Խորհրդային Միությունն սկսեց Կուբայում գաղտնորեն տեղադրել դեպի ԱՄՆ ուղղված միջին շառավիղի հայրենական հրթիռներ, զինելով նաև ամենատարբեր զենքերով:

Ֆիդել Կաստրո

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները ռազմածովային ուժերով հայտարարեց Կուբայի շրջափակումը: Նախագահ **Ջոն Բենեդիկ**ն հարձակման պատրաստվելու հրաման արձակեց: Սկսվեց **Կարիքյան ճգնաժամը**:

Երրորդ համաշխարհային պատերազմի վտանգը կախվեց աշխարհի վրա:

Միացյալ Նահանգների նախագահ **Ջոն Բենեդիկ**ն ելույթ ունենալով ռադիոյով, ի լուր ողջ ամերիկյան ժողովրդի, հայտարարեց, թե Խորհրդային Միությունը դեպի իրենց երկիրն ուղղված հրթիռներ է տեղադրել Կուբայում և Կուբայի ծովային շրջափակումը կատարվել է զսպելու համար Խորհրդային Միության՝ Կուբայում նոր հրթիռային հենակետեր ստեղծելու հրաժարվելու պայմանով:

Կուբայում նոր հրթիռային հենակետեր ստեղծելու հրաժարվելու պայմանով: **Բենեդիկ**ն իր այս ելույթում կոչ արեց ԽՍՀՄ ղեկավար **Խրուշչովին** հրաժարվել աշխարհի խաղաղությանը սպառնացող գործողություններից:

Խրուշչովը ուղերձ է հղում **Բենեդիկին** առ այն, որ Խորհրդային կառավարությունը պատրաստ է հավաքել իր հրթիռները Կուբայից, եթե **Միացյալ Նահանգներն** էլ հավաքեն Խորհրդային Միության կողմն ուղղված **Թուրքիայում տեղադրված իրենց հրթիռները**:

Բենեդիկն մերժեց այս ուղերձը:

Աշխարհը շունչը պահած հետևում էր երկու գերտերությունների շախմատային խաղին, որոնց խաղաքարերը գերմիջուկային զենքերն էին:

Ի վերջո, Խորհրդային Միությունը համաձայնեց հավաքել իր հրթիռները Կուբայից: Սակայն ինքը՝ Կուբան, այսինքն **Ֆիդել Կաստրոն** համաձայն չէր դրան:

Շտապ Կուբա հասավ **Անաստաս Միկոյանը**:

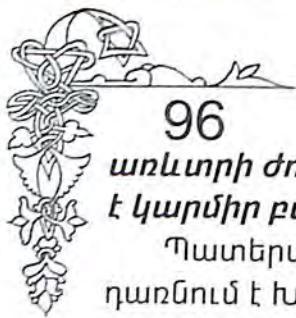

Անաստաս Միկոյան

Մի քանի հանրագիտարանային խոսք նրա մասին. «**Անաստաս Հովհաննեսի Միկոյանը ծնվել է 1895 թվականի նոյեմբերի 11-ին գյուղ Սանահինում: Սովետական պետական և կուսակցական գործիչ, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս: ՍՍՀԿ անդամ է 1915 թվականից: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, սովորել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Ընդունվելով ՌՍԴԲԿ շարքերը՝ հեղափոխական աշխատանք է կատարել... 1926-30-ին եղել է ՍՍՀՄ արտաքին և ներքին առևտրի ժողկոմ: 1930-34-ին՝ մատակարարման ժողկոմ, սննդարդյունաբերության ժողկոմ: 1934-46-ին ՍՍՀՄ ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ, միաժամանակ՝ արտաքին**

Ջոն Բենեդի

առևտրի ժողովում: 1941-45-ի Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ եղել է կարմիր բանակի մթերա-իրային մատակարարման կոմիտեի նախագահ»:

Պատերազմից հետո անցնելով բարձրագույն ևս մի քանի աստիճաններով դառնում է խորհրդային Միության Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ և միաժամանակ առևտրի մինիստր, իսկ հետո 1964 թվականին ՍՍՀՄ Գերագույն Սովետի Նախագահության նախագահ:

Անկախ իր բոլոր բարձր պաշտոններից՝ **Անաստաս Միկոյանը** մեծ դիվանագետ էր: Նրա՝ **Ջոն Բենեդու** հետ բանակցությունները ավարտվում են երկու կողմերի համաձայնությամբ:

Ահա թե ինչ է պատմել **Ֆիդել Կաստրոյի** և **Միկոյանի** մասին **Պրիմակովը**. «Կաստրոն ասում էր. «Սկզբում ձեռքերս ջարդում էին՝ տեղադրիր հրթիռներ, հետո էլ ջարդում էին ձեռքերս՝ ասելով, թե պետք է հանել հրթիռները»:
Կաստրոն զիջումների չէր գնում: Բանակցությունների համար Մոսկվայից եկավ Միկոյանը: Առաջխաղացում չկար: Հանկարծ Մոսկվայից եկավ շտապ հաղորդագրություն՝ Միկոյանի կնոջ մահվան մասին: Ֆիդելն ասաց նրան. «Ես կարգադրել եմ, ինքնաթիռն այժմ պատրաստ կլինի»:
Միկոյանը լուռ էր, հետո պատասխանեց. «Ես ոչ մի տեղ չեմ գնա» և մոտեցավ պատուհանին: Ֆիդելը նայում էր նրան, թույլեցին անցնում էին: Միկոյանը շարունակում էր կանգնած մնալ պատուհանի մոտ. այնտեղ օվկիանոսն էր: Միկոյանի այտից դանդաղորեն գլորվում էին արցունքները: Ֆիդելն ասաց. «Այս թույլին ես որոշում ընդունեցի, և երեկոյան բանակցությունների ժամանակ հաղորդեցի հրթիռները հեռացնելու իմ համաձայնությունը»:
Ահա թե ինչպես է եղել այդ ամենը: Չորեք, տղամարդկային, երկու ահռելի մարդկային ոգիներ: Նրանք հավասար էին այն բարձունքում, որին այդքան դժվար են հասնում մարդիկ: Միայն հատուկ ենտներ...»:

Ի դեպ. ամերիկյան բարձր ոլորտի պաշտոնյաները գնահատելով **Անաստաս Միկոյանի** դիվանագիտական տաղանդը, ասում էին. «Միկոյանն այն դիվանագետն է, որը կարող է էսկիմոսներին սառնարան վաճառել...»:

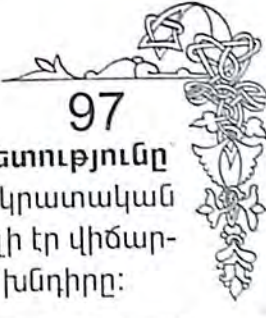
Կարիքյան ձգնաժամն ավարտվեց: Ջերմամիջուկային երրորդ համաշխարհային պատերազմի վտանգը՝ նույնպես: Աշխարհի ժողովուրդները թեթևացած շունչ քաշեցին: Բայց աշխարհում դեռ կային չլուծված խնդիրներ. **Սառը պատերազմը** շարունակվում էր:

ԲԵՌԼԻՆՅԱՆ ՊԱՏ

Բեռլինյան պատը **Սառը պատերազմի** ամենամռայլ խորհրդանիշներից մեկն էր: Այն ծնունդ առավ խորհրդային Միության ղեկավար **Նիկիտա Խրուշչովի** գլխում և իրագործվեց մարդու նկատմամբ խորին անտարբերությամբ և արհամարհանքով:

Ինչո՞ւ կառուցվեց այս պատը:

Բանն այն էր, որ պատերազմից հետո, երբ Գերմանիան բաժանվեց **Ֆեդերատիվ** և **դեմոկրատական** հանրապետությունների, **Գերմանիայի Ֆեդերատիվ Հանրապետությունը** գտնվում էր ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ազդեցու-

թյունների ոլորտում, իսկ **Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունը** խորհրդային Միության, և բացակայում էր Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության իրավաբանական ճանաչումը և մշտապես կարելի էր վիճարկել Գերմանական դեմոկրատական պետության օրինական լինելու խնդիրը:

Որպեսզի այս հարցում կարողանա ի չիք դարձնել արևմտյան գործընկերների դիմադրությունը՝ **Նիկիտա Խրուշչովն** առաջ էր մղում Բեռլինի հարցը, որի մի մասը գտնվում էր խորհրդային Միության իրավասության տակ: Երկու մասի բաժանված մայրաքաղաքը մեծ գլխացավանք էր Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության համար: Գոյություն ուներ բաց դուռ, որտեղից անարգել մարդիկ քոչում էին Բեռլինի արևելյան մասից դեպի արևմտյան կողմ, մանավանդ, արդեն 60-ական թվականներին, Արևմտյան Գերմանիան իր տնտեսությամբ և արտադրության վերելքով հասել էր բավական բարձր բարգավաճման: Եվ 1961 թվականի հունիս ամսին, երբ ամեն օր Արևելյան Բեռլինից Արևմտյան էին անցնում հազարից ավելի մարդ իրենց ունեցվածքով՝ խնդիրը դարձավ չափազանց հրատապ. նման գաղթը կարող էր հանգեցնել անելանելի իրավիճակի: Պարզապես մի գեղեցիկ օր կարող էր դատարկվել Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետության կես մայրաքաղաքը:

Բայց այս շատ կարևոր խնդրից բացի, կար նաև մեկ ուրիշ կարևոր անհանգստություն. այս բաց դռնից Արևմտյան Բեռլինից ազատ ելուժուտ էին անում կապիտալիստական երկրների հետախույզները, որոնք ձեռք էին բերում անույն կապիտալիստական երկրների խորհրդային գործերի և նրա զինվածության Արևելյան մասում տեղակայված խորհրդային զորքերի և նրա զինվածության մասին տեղեկություններ: Եվ 1958 թվականից մինչև 1961 թվականը, Բեռլինը ամենապայթյունավտանգ տարածքն էր աշխարհում:

1961 թվական, օգոստոսի 13:

Խրուշչովը կառուցեց հանրահայտ **Պատը** Արևմտյան Բեռլինի շուրջը ընդամենը մի գիշերվա ընթացքում: Քաղաքի այդ մասը Գերմանական Դեմոկրատական Հանրապետությունից մեկուսացվում է հզոր բետոնե սալերով: Այն խորհրդային զինվորները պահպանում էին ամենայն աջալրջությամբ:

Թե ի՞նչ կատարվեց հաջորդ առավոտ՝ հնարավոր չէ նկարագրել... Ահռելի քանակու-

Բեռլինյան պատ

թյամբ մարդիկ, որոնք հաշվվում էին տասնյակ հազարներով, երկու կողմից հավաքվել էին ամբողջ **Պատի** երկարությամբ՝ մի գիշերում հառնած այդ տարօրինակ սահմանի մոտ: Այդ տասնյակ հազարները անօգուտ ջանքեր էին թափում հաղթահարել անհաղթահարելի այդ **Պատը**, հասնելու համար իրենց

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները այս տարվա համար 303 վիրավոր, որոնք վնասվելիք բան 58 հազար 177 մարդ, տվեց 153 հազար 2300 ամերիկացի զինվոր դարձան հայրենիք ծանր հաշմանդամներ դարձած: 2300 ամերիկացի զինվոր համարվեց անհետ կորած անանցանելի ջունգլիների խորհրդավոր խորքերում, ուր

իրենց պարտիզանական պատերազմն էին մղում վիետնամցիները: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դաշնակիցների զոհերի թիվը հասավ մինչև 254 հազարի: Պատերազմի ողջ ընթացքում ամերիկյան ռազմական տեխնիկայի կորուստներից հիշենք միայն այն 5000 ռազմական ինքնաթիռները, որոնք կործանվեցին մարտերի ընթացքում... Պատերազմի ընթացքում Միացյալ Նահանգները ծախսեց ավելի քան 350 մլրդ դոլար, որ այժմյան համարժեքությամբ հավասար է մոտ 1 տրիլիոն դոլարի:

Սովետական Միությունն այդ պատերազմի վրա ծախսեց 15 միլիարդ, իսկ Չինաստանը 21 միլիարդ դոլար:

Վիետնամական պատերազմի ողջ ընթացքում Միացյալ Նահանգները չհամարձակվեց պատերազմական գործողությունները տեղափոխել հյուսիսային կողմ, որովհետև և խորհրդային Միությունը, և Չինաստանը անմիջապես ոչ միայն զենքով, այլև զինվորներով կմտնեին կռվի մեջ: Իսկ դա կնշանակեր նոր երրորդ համաշխարհային պատերազմի սանձազերծում: **Սառը պատերազմը** կդառնար արյունահեղ պատերազմ, և աշխարհը կվերածվեր անգուսպ սպանդանոցի, որտեղ չէին լինի հաղթողներ և հաղթվածներ: Կլիներ միայն համատարած ավերումի քաոս:

Վիետնամական պատերազմ

Ամերիկյան զինվորները Վիետնամ մտնելուց հետո շատ արագ հասկացան, որ հարազատ կառավարությունը, որին այդքան վստահում էին, ստել է իրենց: Խաղաղ բնակչության ոչնչացումը Համաշխարհային հասարակայնության կողմից խիստ բացասական վերաբերմունքի արժանացավ: Գրեթե բոլոր արևմտյան երկրներում, այդ թվում նաև ԱՄՆ-ում հակապատերազմական ցույցեր էին կազմակերպվում:

Կերջապես նախագահ Ռիչարդ Նիքսոնը որոշեց ամերիկյան զորքերը դուրս բերել Վիետնամից: **1973 թվականի հունվարի 27-ին Փարիզում Վիետնամում կրակի դադարեցման համաձայնագիր կնքվեց:** Մարտ ամսին արդեն ԱՄՆ-ը իր զորքերը դուրս բերեց այնտեղից թողնելով միայն քսան հազար ռազմական խորհրդատուներ և շարունակելով ռազմական, տնտեսական և քաղաքական օգնություն ցույց տալ **Հարավին:**

Կրակը պետք է դադարեցվեր, բայց դեռ շարունակվում էր նույն դաժանությամբ: Միայն 1975 թվականին **Հյուսիսի** վիետնամական բանակը ջախջախեց հարավվիետնամական բանակին և ապրիլի 30-ին գրավելով **Սայգոնը** և միացնելով ողջ Վիետնամը՝ ավարտեց պատերազմը, հաստատելով **Դեմոկրատական Հանրապետության Սոցիալիստական** կարգավիճակը:

Վիետնամի զինվորական զոհերի թիվը **մեկ միլիոն հարյուր հազար էր:** Խաղաղ բնակչության զոհերի թիվը **երեք միլիոն:**

...Ամերիկյան այն զինվորներից շատերը, որոնց հաջողվել էր կենդանի վերադառնալ հայրենիք, խաղաղության մեջ սկսեցին տառապել զանազան հոգեկան խանգարումներից...

ՀԻՊՊԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

20-րդ դարի համամարդկային արժեքների գնահատումը չի կարող կայանալ առանց երկու համաշխարհային պատերազմների, ցեղասպանությունների, այս ու այն երկրում սկսվող և շարունակվող հաջորդական պատերազմների, ոչ միայն քաղաքական, տնտեսական, այլև բարոյական արժեքների խորին վերլուծությամբ:

Բարոյական նման մի արժեքի արտահայտություն էր **հիպպիների շարժումը**, որը ծնունդ էր առել անհրապույր 20-րդ դարի ներսում ծնված անկումային տրամադրություններից: Հասարակությունից խորթացած երիտասարդ սերնդի շարժում էր սա:

Ամերիկյան Սան-Ֆրանցիսկո քաղաքը համարվում էր Հիպպիների կուտակման վայրը: Նրանք ապրում էին միասին, խմբերով, հագնում մաշված զգեստներ, 60-պահում մորուքներ, օգտագործում թմրադեղեր: Երկրպագության թվականներին նրանց համար կարևորվեց Վիետնամի պատերազմը, այնտեղ զոհվող հարյուր հազարավոր մարդկանց ճակատագիրը: Նրանք դեմ էին դուրս եկան այդ ահարկու պատերազմին և քայլեցին ուս-ուսի ամերիկյան քաղաքների փողոցներով... Նրանցից շատերը ձերբակալվեցին: Նրանց **«Ապրել միայն այսօրվա համար»** հիմնական կարգախոսին միացավ նաև **«Խաղաղություն Վիետնամին, խաղաղություն աշխարհին»** կարգախոսը:

Հիպպիներ

Հասարակությունը սկզբում հետաքրքրվում էր **հիպպիներով**, նրանց կենսա-կերպով, երաժշտությամբ, պարերով: Գնում էին նայելու նրանց իրենց ապրած թաղամասերում: Նյու-Յորքի **Բրոդվեյում** 1968 թվականին բեմադրված ներկայացումը, որը գովերգում էր **հիպպիներին**, մեծ հաջողություն ունեցավ: Նրանց մասին նկարահանվեց մի քանի ֆիլմ: 1969 թվականը **հիպպիների** շարժման գագաթնակետը եղավ: Վիետնամական պատերազմը շարունակում էր թափ առնել, թափ էր առնում նաև **հիպպիների** շարժումը: Ավելի ու ավելի շատ էին ամերիկյան մեկնում երիտասարդ ամերիկացիները, ուսանողները, որպեսզի Վիետնամ վերադառնան փակ դագաղներով:

Հիպպիների երաժշտությունն սկսեց իր արմատները որոնել ժողովրդական մեղեդիների, երգերի մեջ, դրանք դարձնելով բողոքի երգեր: Անկումային տրամադրությունն իր տեղը սկսեց զիջել բողոքի տրամադրության, որի արտահայտությունը դառնում էին երաժշտական փառատոնները:

Ինչ-որ գաղափարներով գործող այդ **«կեղտոտ, թմրադեղեր ծխած» հիպպիները**, որոնք դուրս էին գալիս կառավարության դեմ, պահանջում Վիետնամի պատերազմի ավարտ, կոչ անում երիտասարդներին խուսափել զորակոչվելուց,

իրենց ետևից տանելով «սովորական, ոչ հիպպի» քաղաքացիներին, ամեն ինչի ընդունակ են: Ճիշտն, ուրեմն, արգելելն է նրանց ելույթները: Եվ փորձում էին արգելել... Սակայն դա այնքան էլ դյուրին չէր:

Վուդստոկում կայացած փառատոնը գագաթնակետն էր մինչ այդ կայացած բոլոր հավաքույթների: Հավաքվել էր ավելի քան կես միլիոն **հիպպի**: Փառատոնը տևեց երեք օր, որի ընթացքում այդ ահռելի ամբոխը, այդ «խելագար հիպպիները» ապրեցին միասնաբար ներդաշնակ խաղաղության մեջ:

Նրանք իրենց թմրադեղեր օգտագործելը և պատառոտում, կեղտոտ հագուկապը համարում էին իրենց բողոքի մի մասը՝ որպես մերժում հասարակության բարոյական կանոնների, որոնք աշխարհը դարձնելով արյունաշաղախ կեղտոտ ճահիճ և շնչելով փտող դիակների գարշահոտությունը՝ երևակայում են մաքուր և ազնիվ ապրելակերպի ջատագովներ:

Երբ ավարտվեց Վիետնամի պատերազմը, երբ Ամերիկայում մեղմացավ ռասսայական խտրականությունը, քաղաքացիական իրավունքներն ավելի պաշտպանված դարձան **հիպպիական շարժումը** կամաց-կամաց հետաճ ապրեց: Այն գաղափարը, որի համար նրանք պայքարում էին, կորցրել էր իր արդիականությունը: Գործում էր միայն «Ապրել այսօրվա համար» կարգախոսը:

Թմրամոլությունը նրանց համընդհանուր վիճակն էր: Երգն ու երաժշտությունն այլևս հետաքրքիր չէին: Նրանք ծնվում էին թմրադեղերի ազդեցության տակ: Հազարավոր **հիպպի** ընտանիքներ, կորցնելով իրենց ոտքի տակի հողը, դարձան անտուն թափառականներ:

ՊԱՂԵՍՏԻՆ-ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՎԵՃԸ

Ասիայի արևմուտքում, Միջերկրական ծովի արևելյան ափին է գտնվում Պաղեստինը, իր դիրքով Ասիան և Աֆրիկան միացնող խաչուղին: Հյուսիսով սահմանակից է Լիբանանին, հյուսիս-արևելքով՝ Սիրիային, հարավով՝ Եգիպտոսին, արևելքով՝ Հորդանանին:

Այստեղ սկզբում, մոտավորապես մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում ապրել են քանանացիները: Հետո նրանց նվաճել են հրեական ցեղերը, ստեղծել Իսրայելի և Հուդայի թագավորությունները: Ապա այս տարածքով անցել են Ասորեստանի թագավոր **Սարգոն Երկրորդի**, Բաբելոնի թագավոր **Նաբուգոդոնոսոր Երկրորդի** զորքերը, նվաճել են, թալանել, գերեվարել:

Թողնելով պատմական դեպքերի մանրամասները՝ հիշենք միայն, որ մ.թ.ա. I-ին դարի առաջին կեսին Պաղեստինի տարածքը գտնվել է **Տիգրան Մեծի** և ին դարի առաջին կեսին Պաղեստինի տարածքը գտնվել է Տիգրան Մեծի գերիշխանության տակ: Իսկ մ.թ.ա. 63 թվականին Պաղեստինում հաստատվել է Հռոմի տիրապետությունը: Ապա այստեղ տիրել է Բյուզանդիան, իսկ 640 թվականից հետո՝ արաբները: Խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ եկան խաչակիրները և ստեղծեցին Երուսաղեմի թագավորությունը: Հետո 1187 թվականին խաչակիրները պարտվեցին Եգիպտոսի սուլթան **Սալահ ադ Դինի** կողմից, որի արդյունքում Պաղեստինը միացվեց Եգիպտոսին:

19-րդ դարի կեսից, Սուեզի ջրանցքի գործարկումից հետո, Պաղեստինի ռազմավարական և տնտեսական նշանակությունը այնքան մեծացավ, որ սրվեց եվրոպական պետությունների միջև պայքարը՝ այդ շրջանում ազդեցություն հաստատելու համար:

Հին պաղեստինցիներ

Ովքե՞ր էին այս երկրի բնակիչները: Երկիր, որն անընդհատ, առանց դադարի գտնվում էր պատերազմական վեճերի խաչուղիներում: Այսինքն, ովքե՞ր էին պաղեստինցիները, որոնք դարեր շարունակ ապրել են այստեղ: Հին քանանացիների, հին սեմական ցեղերի, և այստեղ, որի դավանանքը իսլամն էր:

Պաղեստինցի պատմաբան **Մուխսին Սալախի** խոսքերով. «Պաղեստինի որդիները բնակություն են հաստատել այս տարածքում հրեաներից 1500 տարի առաջ: Պաղեստինի որդիները (նկատի ունի քանանացիներին) շարունակում էին բնակություն հաստատել այստեղ հրեական պետության տիրապետության ժամանակ և նրանից հետո: Հրեաները կառավարեցին Պաղեստինը մոտ չորս դար: Նրանց իշխանությունը անհետացավ այնպես, ինչպես

պետության ժամանակ և նրանից հետո: Հրեաները կառավարեցին Պաղեստինը մոտ չորս դար: Նրանց իշխանությունը անհետացավ այնպես, ինչպես

Գուցե այսպես: Սակայն աշխարհով մեկ ցրված հրեաները բազմաթիվ դարերի ընթացքում հայրենիքի մասին ունեցած իրենց պատկերացումները նույնացրել են **Ավետյաց Երկրի** հետ, որը Պաղեստինն է:

19-րդ դարի վերջին տարբեր երկրներում ապրող հրեական բուրժուազիան կարողացավ ի մի գալ և ստեղծել ազգայնական գաղափարի սիոնիստական կազմակերպությունը:

1897 թվականին **Թեոդոր Յեքցլի** ղեկավարությամբ Բազելում տեղի ունեցավ սիոնիստական I-ին կենդրեսը, որտեղ հիմնվեց **Համաշխարհային Սիոնիստական կազմակերպությունը՝ ՀՍԿ-ն**, և որը սիոնիզմի պաշտոնական նպատակ հռչակեց Պաղեստինում հրեական պետության ստեղծումը: **Սիոնիզմը**

Սիոնիզմի գաղափարախոսության հիմնական դրույթներն են. աշխարհի տարբեր երկրների հրեաները իրենցից ներկայացնում են «միասնական համաշխարհային հրեական ազգ», հրեաները «առանձնահատուկ», «բացառիկ», «աստծո ընտրյալ» ժողովուրդ են, բոլոր այն ժողովուրդները, որոնց մեջ ապրում են հրեաները, այս կամ այն կերպ հակասեմիտներ են: Հրեաների ձուլումը շրջապատի ժողովուրդների հետ «հակաբնական և մեղսական» է, հրեաներն ունեն «պատմական իրավունքներ» իրենց «բիբլիական նախնիների հողերի (Պաղեստինի և նրան հարող տարածքի)» նկատմամբ, որտեղ և նրանք պետք է ստեղծեն իրենց «զուտ հրեական», «հավասարապաշտ պետությունը»՝ «դասակարգային համերաշխություն»՝ «բոլոր հրեաները եղբայրներ են» կարգախոսով: Դասակարգային պայքարը հրեաների մեջ հայտարարվեց ազգային դավաճանություն:

Մինչև 1895 թվականը, լրագրող, ազգությամբ հրեա, **Թեոդոր Յերցլը** 35 տարեկան հասակում լրագրությունից և գրականությունից կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի սիոնականություն:

Ենթադրվում է, որ Հերցլի կոչը դեպի հրեականություն բացատրվում է նրա առաքյալ, փրկիչ և քաղաքական առաջնորդ լինելու անձնական պահանջով:

Թեոդոր Յերցլ

Նա իր առաջին համախոհներին գտավ Լոնդոնում մեծ ազդեցություն վայելող հրեական **Մակաբեյական ակումբում**: Ակումբն այսպես էր կոչվում մ.թ. 2-րդ դարում Պաղեստինում հռոմեական իշխանության դեմ հրեական ապստամբության ղեկավար **Մակաբեյ** եղբայրների անունով:

Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը 1918 թվականից գրավեց Պաղեստինը և տիրակալեց մինչև 1948 թվականը: Անգլիացիների օգնությամբ հրեաներն սկսեցին բնակություն հաստատել Պաղեստինում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Պաղեստինի բնակչության 31 տոկոսը հրեաներ էին: Նրանք արդեն հիմնել էին 292 բնակավայրեր, ստեղծել իրենց տնտեսական, սոցիալական, ռազմական կազմակերպությունները և ձևավորել 70-հազարանոց բանակ:

Բանակ:
Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Գերմանիայում ոչնչացվեց մոտ վեց միլիոն հրեա: Սա հակահրեության ծայրահեղ դրսևորում էր, որից կարողացան օգտվել սիոնիստները: Նրանք ճնշում գործադրեցին **Միավորված ազգերի կազմակերպության** վրա և 1947 թվականին, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի որոշման հիման վրա ստեղծեցին **Իսրայել** հրեական պետությունը: 1948 թվականի մայիսի 14-ի գիշերը հրեաները հայտարարեցին իրենց **Իսրայել** երկրի ծնունդը: Դարավերջին Իսրայելում հավաքվել էին արդեն 5 միլիոն հրեա:

Պաղեստինցիները, որոնք կարծես թե գտնվում էին լեռների վրա, ընդերքում՝ վերջապես արթնացան և սարսափով ընկալեցին, թե քիչ էլ ու պիտի զրկվեն իրենց երկրից, պիտի դուրս վրնդվեն և դառնան անհայրենիք ու անտանիք ազգի մեքնող խլյակներ:

Պաղեստինը երկու մասի բաժանելու ՄԱԿ-ի որոշումից անմիջապես հետո սիո-նիստները կատարեցին իրենց գործողու-թյունների առաջին քայլը, գյուղերում կազմակերպեցին պաղեստինցիների համա-տարած ջարդեր, ներխուժեցին քաղաքները և զավթեցին, զենքի ու ժով իրենց հայրենիքից դուրս վտարեցին ավելի քան 750 հազար պաղեստինցի: **«Պաղեստինի ազատա-գրության կազմակերպությունը»՝ ՊԱԿ-ը** ստեղծվեց 1964 թվականին: Սկսվեց պաղե-հակամարտությունը:

1967 թվականի պատերազմն ավարտվեց պաղեստինցիների ծանր պարտուհական արտությունը:

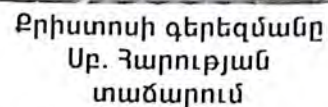
Պաղեստինա-իսրայելական
հականարտություն

Երուսաղեմ նշանակում է «**խաղաղության բնակավայր**», բայց միշտ եղել է պատերազմի խաչներուկում: Հրեաների **Դավիթ** թագավորի օրոք Երուսաղեմը դարձել է հրեական թագավորության կենտրոն: Այստեղ **Դավթի** որդի **Սողոմոնը** մ.թ.ա. 10-րդ դարում կառուցել է տաճար, որտեղ դրվել է Ուխտի տապանակը՝ դառնալով սրբավայր: Այն ավերվել է բաբելոնացիների կողմից մ.թ.ա. 587 թվականին, հրեաների բաբելոնյան գերության ժամանակ: Գերությունից հետո վերակառուցված տաճարը չի ունեցել Ուխտի տապանակը: Տաճարը կապված է նաև **Հիսուս Քրիստոսի** երուսաղեմյան գործունեության հետ, ապա նաև **Փրկչի** երկրորդ գալուստի հետ, որն իջնելու է նոր, երկնային Երուսաղեմ: Տաճարը

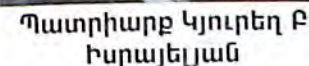
A black and white illustration of a fortified city, likely Jerusalem, with a large dome and many towers, surrounded by a high wall and a deep moat. The foreground shows rocky terrain and palm trees.

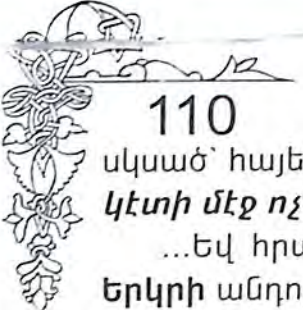
Սուրբ Հայության տաճարի կենտրոնական միջնաբայրը հիմնադրվել է Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ 12 սյուն-
 գերեզմանն է, որի վրա կառուցված է Մերձավոր Արևելքի ամենամեծ 12 սյուն-
 թուղ զմբեթով տաճարը, որը համատեղ տնօրինում են Հայ, Հույն, Կաթոլիկ եկեղե-
 ցիները: Եկեղեցական սպասքն ու առարկաները հավասար չափով բաժանված
 են նրանց միջև: Հայ եկեղեցու իրավասությունների շրջանակում մասնավոր
 իրավունքներ ունեն մահ զպտիները և ասորիները... Ամեն գիշեր ժամը 12-ից
 մինչև առավոտյան 7-ը, նախ՝ հույները, ապա՝ հայերը, հետո կաթոլիկները **սուրբ**
Պատարագ են մատուցում **Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանի** վրա:

Իսրայելի պետության ստեղծման օրերի արյունոտ ու անխնա պայքարի թիրախ դարձան նաև Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանը և պաղեստինահայությունը: Վանքն ու դեպի վանք խուժող հայ գաղթականների անվերջ շարքերը հարձակման ենթարկվեցին, և վանական ներքին կառույցները ռումբերի հարվածների տակ վտանգավոր տարիներ անցկացրեցին: Ավելի քան 3000 հայեր, դեռ պատերազմի սկզբին, պատսպարվել էին վանքապատկան պատսպարանների ներսում: Հետո նրանց թիվը ավելացավ ու ավելացավ:

Իսկ **Կյուրեղ պատրիարքը**, որի ուսերին էր ծանրացել Հայոց երուսաղեմյան պաշտպանության խնդիրը, քարոզում էր «**արդարության և եղբայրության**» ոգու դիրքերից գործել և հիշեցնում վիճող կողմերին այն մասին, թե ոչ ոք չի կարող ժխտել այն ճշմարտությունը, որ Քրիստոնեության առաջին իսկ դարերից

սկսած՝ հայերը Երուսաղեմում կառուցել են իրենց հավատի տաճարները և «այս կէտի մէջ ոչ մէկ եկեղեցի կրնայ հայ եկեղեցին գերազանցել»:

...Եվ հրավիրում էր **Կյուրեղ պատրիարքը** վիճող կողմերին աղոթել **Սբ. Երկրի** անդորրության ու ապահովության համար:

Իսրայելա-պաղեստինյան անագորույն պատերազմից հետո (որը դեռ չի ավարտվել) զոհվածների և մեծահարուստների հեռանալու պատճառով կիսով պակասեց Երուսաղեմում ապրող հայերի թիվը: Այնտեղ հիմա ընդամենը 2000 հայ է ապրում. արհեստավորներ, առևտրականներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, բանվորներ:

ԼԻՔԱՆԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Երբ պաղեստինյան արաբները վճռովեցին իրենց երկրից, և այն դարձավ Իսրայելի հրեական հայրենիք, երբ պաղեստինցիները հարյուր հազարներով դարձան անտուն-անօթևան փախստական և մի կերպ ապաստան գտան տարածաշրջանի այս և այն արաբական պետությունների հովանու տակ նրանք իրենց պարտությունը չհամարեցին վերջնական և իրենց պայքարը՝ ավարտված: Պաղեստինի ազատագրության ջոկատը գործում էր ջանադիր կազմակերպվածությամբ, նորից հաստատելու համար իր իրավունքները: Պաղեստինցիները հրեական ծայրահեղականության զոհն էին և երազում էին ոչնչացնել Իսրայել պետությունը:

Այսպես պետք է սկսվեր պատերազմը **Լիբանանում**, որի բնակիչ արաբները ոչ մի կապ չունեին պաղեստինա-հրեական հակամարտության հետ: Սակայն 1968 թվականից Լիբանանի հարավում **Պաղեստինի դիմադրության շարժումը** ազատ գործելու իրավունք ստացավ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի

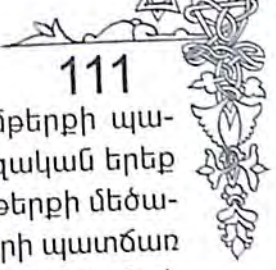
Բեյրութը թշնամական ուժի ծիրաններում

ավարտից հետո, երբ ֆրանսիացի գաղութատերերը հեռացվեցին երկրից, Լիբանանի տնտեսության մեջ ներթափանցեցին ԱՄՆ-ի մոնոպոլիաները: Եվ պաղեստինցիների հանդեպ Լիբանանի վերաբերմունքը առաջացրեց ԱՄՆ-ի դժգոհությունը:

1982 թվականի հունիսի 6-ին, մեծ նախապատրաստությունից հետո, իսրայելական բանակն անցավ Լիբանանի սահմանը, և արդեն ինը օր անց նրա տանկերը շրջապատեցին **Արևմտյան Բեյրութը**, և,

չնայած օգոստոսի 4-ի **Միավորված ազգերի կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի** Լիբանանում կռիվը անմիջապես դադարեցնելու որոշման, հրեաները գրավեցին Բեյրութի միջազգային օդանավակայանը և շարունակեցին քաղաքի գնդակոծումը, որը որոշել էին շարունակել այնքան, մինչև պաղեստինյան դիմադրության շտաբկայանները դուրս կբերվեն Լիբանանից:

Ահռելի գնդակոծման և ավերման ենթարկվեց Բեյրութի մարզադաշտը, որի

ներքնահարկում էին գտնվում պաղեստինցիների զենքի և զինամթերքի պահեստները: Ոչնչացվեցին նաև Բեյրութի շրջակայքում գտնվող մարզական երեք կայանները, ուր մարզվում էին պաղեստինցի զինվորները: Ռազմամթերքի մեծակայանները, ուր մարզվում էին պաղեստինցի ավերածությունների պատճառ քանակ պայթեցումը մարզադաշտում հսկայական ավերածությունների պատճառ դարձավ Լիբանանի մայրաքաղաքում՝ մեծաքանակ զոհեր տանելով նաև խաղաղ բնակչությունից: Իսրայելի կառավարությունը վստահ էր, որ բարոյական իրավունքը ունի. «**ահաբեկիչների**» հետ խաղաղ բնակչությանը ևս ոչնչացնելու: Այս բարբարոս գնդակոծումից երկու ժամ անց պաղեստինյան ազատագրական ճակատը հրետանային կրակ տեղաց իսրայելա-լիբանանյան սահմանին մերձ իսրայելական բնակավայրերի վրա:

Օգոստոսի 24-ին Լիբանանը ընտրեց իր նոր նախագահին՝ **Բաշիր ժմաելին**, որը քրիստոնյա արաբների պարագլուխն էր: Լիբանանում ապրող արաբների զգալի մասը քրիստոնյա արաբներ էին:

Իսրայելի ղեկավար **Մենահեմ Բեգինը** հույս ունենալով թելադրել իր կամքը, հանդիպման հրավիրեց Լիբանանի ղեկավարին: Սակայն **ժմաելը** որոշել էր նոր քաղաքական ծրագիր իրագործել, այլևս չհենվել իսրայելական և Միացյալ Նահանգների օգնության վրա, այլ լսելով սիրիացիներին, աշխատել ընդհանուր «**արաբական բարիքի**» օգտին:

Պաղեստինցիները նույնպես արաբներ էին: Սակայն մի քանի օր անց պաղեստինյան ահաբեկիչները սպանեցին **ժմաելին**: Որպես պատասխան լիբանանյան քրիստոնյա ծայրահեղականները՝ ֆալանգիստները, իրենց ղեկավարի վրեժը լուծեցին **Սաբր և Շատոլ** պաղեստինյան փախստականների ճամբարում ջարդ կազմակերպելով: 1983 թվականի մայիսի 17-ի կնքված Իսրայել-Լիբանանյան համաձայնագրով Իսրայելին հաջողվեց Պաղեստինի ազատագրական ջոկատները հեռացնել տալ Լիբանանից: Սակայն համաձայնագրի մյուս կետը՝ իսրայելական զորքերի դուրս հանումը Լիբանանից՝ չկատարվեց...

Սա պատճառ դարձավ, որ ավելի սրվի ահաբեկչությունը, որը հատկապես ուղղված էր Լիբանանում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայության դեմ: Միացյալ Նահանգները 1984 թվականի փետրվարին ստիպված եղավ հեռանալ Լիբանանից, իսկ մեկ տարի անց իսրայելական զորքերը նույնպես հեռացան՝ իրենց հսկողության տակ պահելով միայն Լիբանանի հարավային մասը:

Անտանելի էր Լիբանանի ներքին կացությունը, որն անընդհատ ենթարկվում էր իսրայելական ռմբակոծումներին. **Բուրջ Համուդը** նույնպես, որը հայերի թաղամասն էր Բեյրութում: Հայերը բացի նյութական հսկայական վնասներ կրելուց՝ տալիս էին նաև մարդկային զոհեր: Հայերի տնտեսական կյանքը վերջնական կաթվածահարության եզրին էր կանգնած: Ծայր էր առել դեպի Եվրոպա և Ամերիկա արտագաղթը, հատկապես այն բանից հետո, երբ Լիբանան-

Բաշիր ժմաել

ցիներն իրենք օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ հարձակումներ կատարեցին հայերի վրա: Վտանգվեց կաթողիկոսարանը, պայթեցվեց Մեծ Եղեռնի հուշարձանը, ամբողջ տասը օր ռմբակոծվեցին հայկական թաղերը, մեծ թվով մարդիկ սպանվեցին ու վիրավորվեցին: Հայերը փորձում էին պաշտպանել իրենց թաղամասերը: Այդ կռիվներում հայ երիտասարդները ձեռք բերեցին որոշակի փորձառություն:

Հակամարտությունը դեռ պետք է շարունակվեր և իրենով ընդգրկեր ողջ 20-րդ դարը և դեռ նրանից էլ հետո:

Առհասարակ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, ոչ միայն բուն Արևելքում, այլ նաև Մերձավոր Արևելքում, Աֆրիկայում և Եվրոպայի կենտրոնում 20-րդ դարը դեռ պետք է փոթորկվեր պատերազմի չղադարող քաոսում:

ԱՖՂԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

Սա արդեն 70-ական թվականների պատերազմ էր:

1973 թվականի հեղափոխությանը տապալվեց Աֆղանստանի միապետությունը, և երկիրն սկսեց կառավարել նախագահ **Մուհամեդ Դաուդ** խանը, որ գահընկեց արված թագավորի հորեղբոր որդին էր: Այս նախագահին իրեն բավական

Մուհամեդ Դավուդ

ուժեղ էր զգում Աֆղանստանի ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության հովանավորությամբ, որն ստեղծվել էր 1965 թվականին և տոգորված էր կոմունիստական գաղափարներով: Սակայն շուտով մարտավարական տարածայնությունների պատճառով աֆղանական այս կուսակցությունը բաժանվեց երկու՝ «**Խալակ**»՝ «**Ժողովուրդ**» և «**Պարզան**»՝ «**Երկիր**» խմբավորումների:

Սակայն միապետությունը տապալած հեղափոխական կառավարությունը չկարողացավ լուծել սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգային համապագայի հարցերը: Դեռ ավելին. **Մուհամեդ Դաուդ** նախագահը ամեն կերպ ջանում էր վերականգնել միապետական կարգը: Երկրում արգելվեցին արհմիությունները, քաղաքական կուսակցությունները, սկսվեցին բռնարարներ:

Ժողովրդադեմոկրատական կուսակցության բաժանված երկու թևերը միանալով՝ կարողացան բանակին բերել դեպի ներքաղաքական պայքար և 1978 թվականի ապրիլին տապալեցին Դաուդի վարչակարգը և սկսեցին **սոցիալիզմ** կառուցել: Այս հանգամանքը երկրի ներսում, հատկապես մուսուլմանական հոգևորականության շրջանում խիստ դժգոհություն առաջացրեց: 16 միլիոն աֆղանացիներն ունեին 40 հազար մզկիթ և 250 հազար մոլլա:

Նոր իշխանության հակառակորդներին ջանադրաբար սկսեց օգնել Պակիստանը, որն, անշուշտ, ուզում էր ազատվել իր երկիր լցված երկու միլիոն աֆղան փախստականներից՝ հնարավորություն ստեղծելով, որպեսզի նրանք վերադառնան հայրենիք: Այս երկու միլիոնի մեծ մասը պակիստանյան սպաների և

հրահանգիչների մոտ դասեր առնելով կազմակերպեցին զինված ջոկատներ, որոնք միավորվելով դարձան «**Ժողովրդական ճակատ**» և երկրի մի քանի գավառներում խոշոր խռովություններ սկսեցին: Իսկ 1979 թվականի գարնանը Պակիստանի տարածքից Աֆղանստան մեծածավալ ներխուժում կատարվեց: Մայրաքաղաք Քաբուլում նույնպես խռովություններ սկսեցին: Սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ:

Աֆղանական կառավարության նոր ղեկավար, վարչապետ **Ամինը** ամեն կերպ աշխատում էր ձեռք բերել ԽՍՀՄ-ի բազմակողմանի օգնությունը:

1979 թվականի դեկտեմբերի 12-ին Խորհրդային Միության Կենտրոնական Կոմիտեի Կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար և ԽՍՀՄ զերա-գույն խորհրդի նախագահ **Լեոնիդ Իլյիչ Բրեժնևի** աշխատակազմը, նրա իսկ ղեկավարությամբ, զերա-գույն խորհրդից և նույնիսկ Քաղբյուրոյից գաղտնի ընդունեց սովետական զորքերը Աֆղանստան մտցնելու ճակատագրական որոշումը: Փաստաթուղթը կրում էր «**Առանձնահատուկ կարևոր փաստաթուղթ**» կնիքը:

Լեոնիդ Բրեժնև

Եվ սկսվեց Խորհրդային Միության օգնությունը «**Եղբայրական**» Աֆղանստանին, այն **երկերեսա-նիորեն անվանելով ինտերնացիոնալ պարտք հանուն խաղաղության**:

Աֆղանստան ուղարկվեցին ուղղաթիռներ, տանկեր, ռազմական մեքենաներ իրենց անձնակազմերով, բազմահազարանոց հետևակազորքեր: Քաբուլ մտան հատուկ մասնագիտական խմբեր, օդանավակայաններ բախրամն ու Շինդագը պաշտպանելու զորքեր, երկու-օդադեսանտային զորքեր, հատուկ գումարտակ, որպես **Ամինի** անձնական պահակախումբ: Աֆղանստան մուտք գործեց նույնիսկ Խորհրդային միլիցիան, որը պաշտպանում էր խորհրդային կայազորները և Հյուսիսային Աֆղանստանի ճանապարհները:

Մինչև 1979 թվականի դեկտեմբերի 24-ը Աֆղանստան ուղարկվեց զորքերի 50 հազար բարձրաստիճան հրամանատարներ, սպաներ, սերժանտներ, զինվորներ: Խորհրդային զորքերի մուտքը Աֆղանստան, աֆղան ժողովրդին իրենց **ինտերնացիոնալ պարտքը** հատուցելու մտադրությամբ՝ ավելի բորբոքեց քաղաքացիական պատերազմը: Խորհրդային ռազմական մեքենան էր դրվել շարժման մեջ, որը չէր կարող չսրել միջազգային լարվածությունը, ռազմա-քաղաքական մրցակցությունը Խորհրդային Միության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև:

Հաֆիզա Ամին

Աֆղանական պատերազմը տևեց մինչև 1989 թվականի փետրվարի 15-ը: Տասը տարի շարունակ աֆղանական հողի վրա իրենց առաջնությունն էին փորձում հաստատել երկու գերտերություններ, զոհ տալով սեփական երիտասարդներին և անընդհատ զինելով միմյանց դեմ պատերազմող աֆղաններին:

Սովետական զորքերի մուտքը
Աֆղանստան

մահկանացուն Աֆղանստանի լեռներում և անապատներում: Նրանց հետ մասնա ժողովրդի բազմաթիվ որդիները: Հանուն ինչի՞: **Հանուն ոչնչի՞:**

1989 թվականի սկզբներին խորհրդային Միության ղեկավար **Միխայիլ Գորբաչովի** և Աֆղանստանի ընդդիմադիր ուժերի ղեկավար մախկին թագավոր **Մ. Ջահիր Շահի** միջև կայացած հանդիպումներ պատերազմը դադարեցնելու, երկրում խաղաղությունը վերականգնելու համար:

1989 թվականի փետրվարի 15-ին խորհրդային զորքերը դուրս բերվեցին Աֆղանստանից: Աֆղանստանի վրա հսկողություն իրականացնում էին ՄԱԿ-ի դիտորդները:

Խորհրդային Միությունն այս պատերազմում **քաղաքական պարտությունից բացի՝ կրեց նաև բարոյական պարտություն** ոչ միայն համաշխարհային ասպարեզում, այլ նաև սեփական ժողովրդի մոտ: Աֆղանական անտեղի պատերազմը հոգեբանական խորը ճեղքվածք առաջացրեց նրա՝ իր երկրի ղեկավարների հանդեպ ունեցած հավատի ներսում, որը ոչ թե ժամանակ անց պիտի սպիանար, այլ բերեր ահռելի ճեղքվածքի և հասցներ փլուզման...

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԹՆՋՈՒԿԸ

1980 թվականին Իրաքը գրավեց Իրանի նավթաբեր հողերի մի մասը:

Սկսվեց **Իրանա-Իրաքյան** պատերազմը, որը փոփոխական հաջողությամբ ձգվեց մինչև 1988 թվականը: Վերջապես կնքվեց զինադադար, և Իրաքը ստիպված Իրանին վերադարձրեց նրա նավթաբեր տարածքը:

Հետո՝ 1989 թվականին **Քուվեյթը** Իրաքի սահմանի մոտ շեղությամբ հորանցք փորեց և դեպի իրեն դուրս քաշեց Իրաքին պատկանող նավթ: Իրաքի հարձակումով Քուվեյթի վրա սկսվեց տարածաշրջանում մասնա պատերազմը: Քուվեյթը արագ գրավվեց և հայտարարվեց Իրաքի 19-րդ մարզը:

Միավորված ազգերի կազմակերպության Անվտանգության խորհուրդը չորս ամիս ժամանակ տվեց Իրաքին ազատելու համար Քուվեյթի տարածքը: Իրաքը, որի նախագահն էր **Սադամ Հուսեյնը**, հրաժարվեց կատարել այդ պահանջը:

Այսպես սկսվեց ԱՄՆ-ի հանրահայտ **«Փոթորիկ անապատում»** գործողությունը: Դա մի սոսկալի օդային պատերազմ էր, որն ստիպեց Իրաքին հանել իր զորքերը Քուվեյթից: Իրաքը պարտավորվեց Քուվեյթին ռազմատուգանք վճարել և ոչնչացնել իր քիմիական և կենսաբանական զենքերը, որպես հանընդհանուր ոչնչացման զենքեր: Միավորված ազգերի կազմակերպությունը չկարողացավ վերահսկել Իրաքի կողմից այս **համաձայնագիրը իրագործելու գործողությունը**: Մի քանի տարի շարունակ այն պետք է նոր ճգնաժամերի առիթ հանդիսանար և շարունակվեր մինչև 21-րդ դարի սահմաններից այն կողմ:

Օդային հարձակումները, ըստ ամերիկյան պաշտպանության մատչելի տեղեկությունների, բացառել քիմիական և մանրէաբանական զենքերով հարևան երկրներին սպառնալու Իրաքի հնարավորությունը: Սակայն այս պատերազմը ԱՄՆ-ի համար ուներ նաև այլ նպատակներ: Կար նաև նավթի գործոնը: ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան պիտի ապահովեին տարածաշրջանի նավթի պաշարներից անարգել օգտվելու հնարավորությունը, և իբր արաբական երկրներում կայունություն հաստատելով՝ հասնեին բարգավաճման:

Իրան-իրաքյան հակամարտություն

Քանդուքարափ էր եղել, անմեղ զոհերի քանակը հարյուր հազարների էր հասել: Զոհվել էին նաև բազմաթիվ ամերիկյան զինվորներ, ինչպես զոհվում էին Վիետնամում: Ծայր էին առել քաղաքացիական կռիվները իսլամական կրո-

Սադամ Հուսեյն

նական **շիա** և **սունի** երկու ուղղություններին պատկանող արաբների միջև:

Մերձավոր Արևելքը բորբոքում կռիվների մեջ էր և հնարավոր չէր կանխատեսել, թե ինչո՞վ կավարտվի կամ ե՞րբ կավարտվի և ի՞նչ հետևանքներ կթողնի իրենից հետո:

Միացյալ Նահանգները սպառնում է ներխուժել նաև **Իրան**: Դեռ իրենց հարցերը չեն լուծել **պաղեստինցիները**: Կիսատ են մնացել **լիբանանցիների** ու **հրեաների** խնդիրները: Նավթը ժայթքում է հողի ընդերքից և բարեկեցություն բերելու փոխարեն տարածաշրջանի երկրներին օվկիանոսներից ու սահմաններից անդին ապրող գերիզոր պետությունների ախորժակն է գրգռում...

ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐ...

1945 թվականին, երբ Միացյալ Նահանգները ճապոնական **Հիրոսիմա** և **Նագասակի** քաղաքների վրա իր սոսկալի ատոմային ռումբերը նետեց խորհրդային Միությունը գրավեց **Կուրիլյան կղզիները**, որը պատկանում էր ճապոնիային և գտնվում էր խաղաղ օվկիանոսի և Օխոտի ծովի սահմանագծերում, Հոկայդո կղզու և Կամչատկա թերակղզու միջև:

Սառը պատերազմը շարունակվում էր խորհրդային Միության **Կուրիլյան կղզիներում** հեռահար հրթիռների ռազմակայաններ տեղադրելով և դրանք ուղղելով դեպի Միացյալ Նահանգների հյուսիսային կողմը, որոնք կարող էին հակակշռել Թուրքիայում տեղադրված ամերիկյան հրթիռային բազաների գործունեությունը՝ ուղղված խորհրդային Միության կողմը:

...1973 թվականին **Թուրքիան ներխուժեց Հյուսիսային Կիպրոս**:

...խորհրդային Միությունը և Միացյալ Նահանգները առանձին-առանձին օգնում էին **Աֆրիկայում** գտնվող երկրներին դուրս գալու Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութատիրությունից, որպեսզի զցեն իրենց ազդեցության ոլորտը:

Աֆրիկայում ծայր էին առել ազատագրական պատերազմները և քաղաքացիական կռիվները:

Պատերազմը ծայր էր առել նաև Եվրոպայի կենտրոնում:

ՀԱՐԱՎՍԼԱՎԻԱ

Հարավսլավիայի Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ Բելգրադ մայրաքաղաքով: Բնակչության ընդհանուր թիվը 70-ական թվականների մարդահամարով 21 միլիոն 968, ազգությամբ սերբ, խորվաթ, սլավոն, մակեդոնացի, չեռնոգորցի, ալբան, հունգար, սլովակ, ռումին, գնչու, թուրք: Գտնվում է Բալկանյան թերակղզու հյուսիս-արևմուտքում ու կենտրոնական մասում, Դանուբ գետի ավազանում և ողողվում Ադրիատիկ ծովի ջրերով: Սքանչելի բնության տեր մի աշխարհ, որ դարեր շարունակ գրգռել է նվաճողների ախորժակը և ուր չեն դադարել ազգային-ազատագրական կռիվները: Եվ այն, դեռ 20-րդ դարը չավարտված առավել դաժանությամբ նորից պետք է բորբոքվեր:

Հարավսլավիան, որպես այդպիսին կազմվել է 20-րդ դարի 20-ական թվականներին՝ վեց երկրների հանրագումարից. **Բոսնիա-Հերցեգովինա, Սերբիա, խորվաթիա, Սլովենիա, Չեռնոգորիա, Մակեդոնիա**:

Այս բոլոր երկրները 14-րդ դարի կեսերից գտնվում էին թուրքերի տիրապետության տակ: Օսմանյան կայսրության տիրապետությունների բաժանման համար 18-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև 20-րդ դարի սկզբները մեծ տերությունների միջև ծավալված պայքարը հանգեցրին **Արևելյան հարցի** առաջացմանը, որի միջև ծավալված պայքարը հանգեցրին Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող ոչ թուրք առանցքը կազմում էին մի կողմից Օսմանյան կայսրության մեջ մտնող ոչ թուրք ժողովուրդների պայքարը իրենց անկախության ու պետական ինքնուրույնության համար, մյուս կողմից Եվրոպական պետությունների գաղութակալական միտումների ուժեղացումը Մերձավոր Արևելքում:

1875 թվականին Բոսնիայում և Հերցեգովինայում, մեկ տարի անց նաև Բուլղարիայում, բռնկվեցին ապստամբական կռիվներ թուրքական լծի դեմ: Բուլղարիայում, բռնկվեցին ապստամբական կռիվներ թուրքական լծի դեմ: Ցարական Ռուսաստանն իր ազդեցությունը Բալկաններում ուժեղացնելու նպատակով, աջակցում էր ապստամբներին, իսկ 1877 թվականի ապրիլին պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Պատերազմի ելքը 1878 թվականին որոշիչ եղավ Բալկանյան երկրների համար: Թուրքական լծից ազատագրվեցին և անկախացան Ռումինիան, Բուլղարիան, Բոսնիա-Հերցեգովինան, Սերբիան, Չեռնոգորիան, խորվաթիան, Սլովենիան:

Բալկանյան պատերազմը, որն սկսվեց 1912 թվականի հոկտեմբերի 9-ին Բուլղարիայի, Հունաստանի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի միացյալ դաշինքի և Թուրքիայի միջև՝ ավարտվեց 1913 թվականի օգոստոսին: Բալկանյան պատերազմից հետո Թուրքիան կորցրեց իր Եվրոպական բոլոր տիրույթները, բացառությամբ Ստամբուլի և Արևելյան Թրակիայի մի փոքր մասի:

Թուրքերից ազատագրվելուց հետո այս երկրների մի մասն ընկավ Ավստրո-Հունգարիայի ազդեցության տակ: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ պարտվեց Ավստրո-Հունգարիան, Բոսնիա-Հերցեգովինան, Սերբիան, խորվաթիան, Սլովենիան, Չեռնոգորիան, Մակեդոնիան 1928-1929 թվականներին հայտնվեցին Հարավսլավիայի կազմում: Իսկ 1945 թվականի երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Հարավսլավիան դարձավ **Սոցիալիստական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն**:

Ինչո՞ւ Հարավսլավիան ընդունեց և առաջ շարժվեց սոցիալիզմի ուղիով: Խորհրդային Միությունը Եվրոպայի մեծ մասը ազատագրել էր ֆաշիզմից: Եվ այն երկրները, որտեղ ոտք էին դրել խորհրդային զինվորները՝ պետք է կառուցեին սոցիալիզմ: Մանավանդ, եթե խորհրդային Միությանը հավատարիմ ղեկավար գտնվեր այդ երկրում: Սկսվել էր **Սառը պատերազմը**, և կողմերից յուրաքանչյուրի ազդեցության ոլորտը որքան ընդարձակ լիներ, այնքան ուժեղ և վստահ կարող էր զգալ նա:

Հարավսլավիայում **Բրոզ Տիտոն** միանգամայն համապատասխանում էր խորհրդային ղեկավարների առաջ քաշած չափանիշներին: Նա հարավսլավական և միջազգային բանվորական շարժման գործիչ էր, սոցիալիստ և կոմունիստ: **Բրոզ Տիտոն** ծնունդով խորվաթիացի էր, գյուղական ընտանիքից: Եվ երբ խորհրդային

Բրոզ Տիտո

Ամերիկացիներն, իբր թե տարածաշրջանում խաղաղությունը վերականգնելու համար, սկսեցին դաժանորեն ռմբակոծել Հարավսլավիան նրա միությունն էլ, նրա սոցիալիզմն էլ քանդելու և ոչնչացնելու համար:

Հագարամյակներ շարունակ քաղաքակրթություն մտնող՝ մարդկությունը այսօր իր ստեղծածի դահիճն է, դաժան, անխնա դահիճը կատարելագործված իր գեներոով, որոնք դեռ շարունակում են կատարելագործվել: Բարբարոսաբար իր գեներոով, որոնք դեռ շարունակում են կատարելագործվել: Բնությունը հիմա ավելի հաճախ հոշոտվում է բնությունը, ջուրը, հողը, երկինքը... Բնությունը հիմա ավելի հաճախ քան երբևէ՝ իր կատաղի զայրությամբ է նետում մարդկության գլխին իր բնական համարված աղետներով, որոնցից շատերը բնավ էլ բնական չեն, այլ մարդկության կողմից հրահրված: Հիրոսիմայի և Նագասակիի գլխին նետված ատոմային ռումբերը փոքրիկ խաղալիքներ են այսօրվա գերիզոր գեներոի հետ համեմատած:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արդյոք ինչպե՞ս էր ապրում Հայաստանը հսկայական տարածքներ ընդգրկող հորհրդային Միության ամենատարբեր ժողովուրդների միասնական «**ԵՂՔԱՅՐԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔՈՒՄ**», որի յուրաքանչյուրի ազգային անհատականությունը այնքան տարբեր էր մյուսներից:

Բայց, այնուամենայնիվ, պետք է խոստովանել, սոցիալիզմ կառուցող «եղբայրական» բոլոր ժողովուրդները, որոնք երկրորդ համաշխարհային պատերազմը յուրաքանչյուրն իր համար դարձրել էր Հայրենական և բոլորի հետ իր զոհերը տալով՝ հաղթանակել, վերականգնում էր թշնամուց քարուքանդ եղած հարազատ հորհրդային Միությունը և հարազատ հորհրդային Միության կազմի մեջ գտնվող իր մեծ կամ փոքր, կամ շատ փոքր սիրելի երկիրը:

Հայերը նույնպես: Սակայն հայերը խորհրդային Միության մյուս ժողովուրդներից տարբերվում էին մի կարևոր հանգամանքով. նրանք ապրում էին ոչ միայն այս վերջին հայրենական պատերազմում քառորդ միլիոն զոհված զավակների չսպիացող ցավի հետ, այլ նաև կորցրած հայրենիքի հիշատակներով, որը պատերազմի ավարտին խորհրդային հաղթանակած բանակների շնորհիվ պիտի միանար իր մի բուռ երկրին, սակայն նորից մնաց անմատչելի՝ որպես այլևս միայն երազելի առասպելական պատկեր:

Հայոց Հայաստանը Արարատով և Արարատից անդին:

Սակայն, 1915 թվականի ապրիլի 24-ը յուրաքանչյուր հայի մտապատկերում, էության խորքերում գաղտնորեն ապրող անմեռ հիշողություն էր, որն անպայման մի օր ոգեկոչվելու էր և վերարժեքավորվելով՝ դառնալու էր իր սեփական խղճի փորձաքարը:

ԾԱՄՈՒՐ ԱՂԱՅԱՆ

...1964 թվականի հուլիսի 16-ին **Մարքսիզմ-լենինիզմի** ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր **Ծատուր Աղայանը**, գիտությունների ակադեմիայի արևելագիտության սեկտորի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր **Հովհաննես Ինժիկյանը**, Հայաստանի կոմունիս-

1965 թվականին լրանում էր Հայոց եղեռնի 50-ամյա տարելիցը: Այլևս լռել հնարավոր չէր: Պետք է սկիզբը դրվեր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը՝ խորհրդային Միությունում և նրանից դուրս:

Ես հիմա պետք է օգտվեմ «**Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը և Խորհրդային Հայաստանը**» Ազգային արխիվի փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուից, որը կազմել, խմբագրել և առաջաբան է գրել **Ավագ Հարությունյանը**:

...1964 թվականի հուլիսի 16-ին **Մարքսիզմ-լենինիզմի** ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր **Ծատուր Աղայանը**, գիտու-

տական կուսակցության կենտկոմի գաղափարախոսության բաժնի վարիչ, պատմաբան-միջազգայնագետ **Ջոն Կիրակոսյանը** Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեին նամակ հղեցին Եղեռնի 50-ամյակը նշելու վերաբերյալ: Ներկայացվեց 11 կետից բաղկացած առաջարկություններ, նաև առաջարկություն հուշարձան կառուցելու մասին:

Հովհաննես Ինճիկյան

Փաստաթղթի հիմնական նախաձեռնողն ու հեղինակը **Ջոն Կիրակոսյանն** էր։ **Ջոն Կիրակոսյանի** ուսումնասիրությունները նվիրված են հայ ժողովրդի նորագույն պատմությանը, Հայկական Հարցին, Հայոց ցեղասպանությանը, ազգային-ազատագրական շարժման խնդիրներին. «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը», «Թուրքական դիվանագիտությունը և Հայաստանը», «Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առջև», «Հայաստանի փոփոխությունները 1918-1922 թվականներին» և այլն։

ստանտանի առջև», «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում»: Եվ նրա հեղինակած փաստաթուղթը հիմք է ծառայել Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին ուղարկած Հայաստանի կոմկուսի առաջին քարտուղար **Յակով Ջարոբյանի** նամակի համար:

Յակով Ջարոբյանի նամակը ուղարկելու հետ կապված Հայաստանի դեկավարությունից
Խորհրդային Հայաստանի «պահանջվում էր հիրավի քաղաքական խիզախու-
թյուն՝ Մոսկվայից թույլտվություն ստանալու, իր իսկ
ներսում գոյություն ունեցող ապագգային ընդդիմու-
թյունը չեզոքացնելու (ինչը շատ դեպքերում ավելի
դժվար ու ցավագին էր, նաև՝ վտանգահարույց),
...»

Ջոն Կիրակոսյան

Հայոց եղեռնի 50-ամյակին բազմա-
այն նշանավորելու ուղղությամբ»:

Մոսկվայում, Կենտկոմի քաղբյուրոյում հարցը քննարկելու համար հատուկ հանձնաժողով կազմվեց և երկար քննարկումների արդյունքում, որին մասնակցում էր իր հայատյացությամբ հայտնի **Մ. Սուսլովը**, հնարավոր եղավ թույլտվություն ստանալ նշելու Հայոց եղեռնի 50-ամյա տարելիցը:

Ի պատիվ Հայաստանի ղեկավար **Յակով Զարոբյանի**, պետք է ասել, որ նա կարողացավ հաղթահարել բոլոր արգելապատնեշները:

...Արդվինում 1908 թվականին ծնված երեխան 1915 թվականին թուրքերից հալածված փախեցի Խիսի ժամանակ ոտքով ընտանիքի հետ հասնում է Ռոստով... Աշխատասեր **Զարոբյան** ընտանիքը կարողանում է իր գոյությունը պահպանել հեղափոխական Ռուսաստանում տիրող թոհուրթոհի մեջ և նույնիսկ բարձրագույն կրթության տալ զավակներին:

Յակով Ջարոբյանը ավարտելով էլեկտրատեխնիկական ինստիտուտը, որպես հավատավոր կոմունիստ աշխատել է կուսակցական տարբեր պաշտոններում: Հետո գործուղվում է Հայաստան և 1960 թվականի նոյեմբերից նշանակվում Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար:

Յակով Ջարոբյան

«Հայաստանից դուրս ապրած Յակով Ջարոբյանը սեփական անձի ու գերդաստանի ծակատազրի վրա զգացել էր Մեծ Եղեռնի արհավիրքները: Խորհրդային Հայաստանի և ինչու չէ՝ անուղղակիորեն նաև սփյուռքահայության համար պատասխանատվություն ստանձնելով, նա կարողացավ կոմունիստական հասարակարգի պայմաններում առաջ քաշել և իրականություն դարձնել զուտ համազգային (նաև ակամայից որոշակի հակախորհրդային երանգավորմամբ) միջոցառումներ, որը արմատապես հեղաշրջեց խորհրդահայության մտածելակերպը, ձևավորեց միանգամայն նոր հոգեկերտվածք»:

1961 թվականից Յակով Ջարոբյանը սկսել էր լրջորեն նախապատրաստվել Եղեռնի 50-ամյակի նշման և Սփյուռքի հետ կապերի ամրապնդման գործընթացին:

1964 թվականի ապրիլի 10-ին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի որոշմամբ ստեղծվեց **Սփյուռքահայության հետ կապերի կոմիտեն** և նրա նախագահ նշանակվեց **Վարդգես Համազասպյանը**:

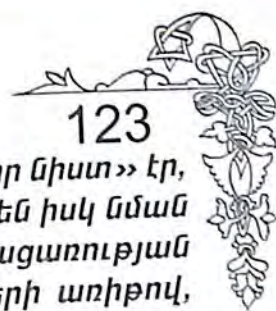
Սկսվեց հրատարակվել *«Հայրենիքի ծայն»* շաբաթաթերթը, որը նույնպես ուղղված էր սփյուռքահայության հետ կապերի ամրապնդման խնդրին:

Ինչևէ:

1965 թվականի մարտի 9-ին Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի նախագահությունը հաստատեց *«Հայերի կոտորածի 50-ամյակի նախապատրաստման հետ կապված միջոցառումների»* ծրագիրը:

1965 թվականի ապրիլի 20-ին Երևանի պետական համալսարանի մեծ դահլիճում Գիտությունների ակադեմիայի և համալսարանի միացյալ գիտական նստաշրջանը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանությանը: Իսկ ապրիլի 24-ին Օպերայի և բալետի թատրոնում տեղի ունեցավ *«1915 թվականի եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված Երևան քաղաքի հասարակության ներկայացուցիչների ժողով»*, որին ներկա էր Խորհրդային Հայաստանի ողջ ղեկավարությունը: Ժողովին իրավունք ունեին մասնակցելու միայն հատուկ հրավիրատոմս ստացածները, որոնք տրամադրել էր Կենտկոմը:

Ժողովը բացեց Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ **Նազուշ Հարությունյանը**: Ձեկուցեց Գիտությունների ակադեմիայի նախագահ **Վիկտոր Համբարձումյանը**: Ապա եղան այլ ելույթներ, որոնք ավարտվում էին *«Խորհրդային ժամանակների ավանդույթներին հարիր բուռն ծափահարություններով, իսկ ծրագրավորված համերգը տեղի չունեցավ միայն շենքի առջև հավաքված ցուցարարների բողոքից հետո: Կարելի է փաստել, որ այս*

ժողովը ավելի շատ արդեն սովետական դարձած «հանդիսավոր նիստ» էր, քան թե սգո և ոգեկոչման երեկո: Չնայած հարկ է նշել, որ արդեն իսկ նման ժողովի գումարումը, երբ այդպիսի միջոցառումներն առանց բացառության կատարվում էին կոմունիստական տոների կամ հոբելյանների առիթով, անտարակույս ուներ կարևոր նշանակություն՝ իր կազմակերպական թերություններով հանդերձ՝ այն ողջ ԽՍՀՄ-ում առաջին ոչ խորհրդային միջոցառումն էր՝ այն էլ զուտ ազգային թեմայով» (Ա. Հ.):

Դեռ 1964 թվականի օգոստոսի 17-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը Եղեռնի 50-ամյակի առիթով հրապարակած Կոմիտեում նշել էր. *«Մեր նահատակները մեռան ապրելու հույսով և հայ հայրենիքի վերածնունդի տեսիլքներով»:* Հրահանգել էր նաև, որ 1965-ի տարին հռչակվի մեր եկեղեցու և համայն մի ժողովրդի համար ազգային սուգի և աղոթքի տարի, որ բոլոր եկեղեցիների մեջ ապրիլի 24-ին տեղի ունենան կրոնական հատուկ արարողություններ և հոգեհանգստյան պաշտոններ:

Վազգեն Առաջին հայրապետը Եղեռնի 50-ամյակի առթիվ 1964 թվականի սեպտեմբերի 24-ին նամակներ հղեց Հռոմի Պողոս Վեցերորդ պապին, սեպտեմբերի 24-ին նամակներ հղեց Հռոմի Պողոս Վեցերորդ պապին, Մոսկվայի և համայն Ռուսաստանի պատրիարք **Ալեքսիին**, Քենթերբերիի արքեպիսկոպոս և համայն Անգլիայի մետրոպոլիտ **Մայքլ Ռեմգիին**, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի ընդհանուր քարտուղար **Վիսսեր դ' Յուֆտին**. *«Խորհելով, թե առաջնորդված քրիստոնեական գուրի և արդարության զգացումից, նրանք պիտի կամենան ապրիլի 24-ին իրենց աղոթքները միացնել մեր աղոթքներին՝ երկու միլիոն նահատակ քրիստոնյա հայերի հոգիների խաղաղության համար»:*

1965 թվականի ապրիլի 24-ին **Վազգեն Առաջին** հայրապետը Մայր Տաճարում պատարագ մատուցեց, կատարվեց հոգեհանգիստ *«հայ ժողովրդի հավաքական մարտիրոսագրության հիսունամյակին նվիրված»*, ապա Մայր Տաճարի հյուսիսային կողմում տեղի ունեցավ Եղեռնի նահատակների հուշարձանի հիմնարկեքի օրհնությունը. ճարտարապետ **Ռաֆայել Իսրայելյան**: Բացումը կատարվեց հոկտեմբերի 31-ին:

...Երեկոյան **Վազգեն Առաջին հայրապետը** իր շքախմբով ներկա գտնվեց Օպերայի և բալետի թատրոնում կազմակերպված կառավարական հանդիսավոր նիստին: Երեկո կազմակերպվեց ապրիլի 23-ին Գրողների տանը, նվիրված նահատակ գրողների հիշատակին:

Եվ ամենակարևորը՝ 1965 թվականի ապրիլի 24-ին Երևանում ժողովուրդն առաջին անգամ միանգամայն կազմակերպված հայրենասիրական, համազգային երթեր և հանրահավաքներ կատարեց:

...Իսկ ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը 1965 թվականի ապրիլի 28-ին որոշում ընդունեց *«Երևան քաղաքում 1965 թվականի ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած անկարգությունների փաստերի մասին»:*

Ի՞նչ էր տեղի ունեցել: Այս մասին պետք է խոսել մանրամասն: Կարևոր է: Անշուշտ կխոսեն միմիայն վկաները, որոնց խոսքերը գրանցված և հրատարակված են:

Մկրտիչ Արմենի նամակը ՀԿԿ Կենտկոմին
1965թ. ապրիլի 24-ի ցույցի մասին,
որպես ժողովրդական ցույցի
շարքային մասնակից և ակնատես

«Որոշված էր եղեռնին նվիրված սգահանդեսը կատարել Օպերայի և
բալետի թատրոնում: Գուցեև այդպես էր պետք, և ոչ թե, ասենք, ստա-
դիոնում: Դա իմ գիտեմալու բանը չէ: Սակայն, Լենինի հրապարակում վաղ

Մկրտիչ Արմեն

առավոտից հավաքվել էին մի քանի հազար
երիտասարդներ և միտինգ էին անում: Գտնվելով
Լենինի արձանի մոտ, նրանք չէին բարձրանում
Լենինի արձանի տակ գտնվող ամբիոնը, այլ
հռետորներին բարձրացնում էին իրենց թևերի վրա և
պահում նրան խոսելու ընթացքում: Դա արդեն
ապացուցում էր այն օրինակելի կարգապահու-
թյունը, որը պահպանում էին նրանք: Հրապարակում
գտնվում էին նաև որոշ թվով միլիցիոներներ, բայց
նրանք, թեկուզ և լինեին շատ ավելի մեծ քանա-
կությամբ, չպիտի կարողանային զսպել հավաքված-
ների ամբոխը, եթե վերջինս չլինեի օրինակելի
կերպով կարգապահ և լոյալ:

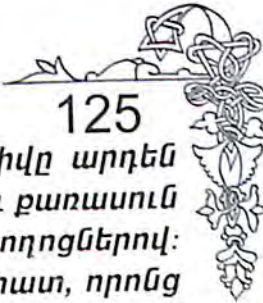
Հայտարարում եմ ականատեսի և ազնիվ մարդու ամենայն պատասխա-
նատվությամբ, որ այդ հավաքույթի և ծառերի մեջ չկար և ոչ մի դատապար-
տելի խոսք կամ նախադասություն:

Ամբիոն բարձրացան ընկերներ Քոչինյանը, Վիկտոր Համբարձումյանը,
Էդվարդ Թոփչյանը և ուրիշներ: Դա շատ ուրախալի բան էր, քանի որ
հարկավոր էր, որպեսզի մեր ղեկավար ընկերները հունի մեջ դնեին
ժողովրդական ընդվզումը, ընթացք տային դրան, վերցնեին իրենց ձեռքը:

Ընկերներ Քոչինյանի և Վ. Համբարձումյանի ծառերը ընդհանուր առմամբ
շատ լավն էին և խելացի, միայն այն թերությամբ, որ վերջում նրանք կոչ
արեցին «ստեղծագործական աշխատանքի» անցնելու, այսինքն տվեցին մի
ընդհանուր լոզունգ և ոչ թե կոնկրետ կերպով ուղի ցույց տվեցին, թե ինչ անեն
հավաքվածները հենց այսօր, հենց հիմա:

Այդ ուղին փորձեց ցույց տալ մի մարդ, որին ես չէի ծանաչում, և որին
անվանեցին ուրիշները. Բադալ Մուրադյան: Նա ասաց. «Իսկ հիմա, ով գործ
չունի այստեղ, թողեք հրապարակը, թողեք հրապարակը, թողեք հրապա-
րակը»...

Ավելի անխելք բան հնարավոր չէր ասել: Եվ բնական է, որ ինքն ընկավ
խիստ ծիծաղելի վիճակի մեջ, քանի որ հենց ինքն ստիպված եղավ «թողնել
հրապարակը», իսկ հավաքվածներից ոչ մեկը չչարժվեց տեղից:
Երիտասարդներից մեկը բարձրացավ ամբիոն և ընկ. Քոչինյանին տվեց մի
կույտ թղթեր, ըստ երևույթին հավաքվածների բանաձևը կամ խնդրանքը
կամ դրա նման մի բան:

Ղեկավարների գնալուց հետո հավաքվածները, որոնց թիվը արդեն
հասնում էր, ամենահամեստ թվերով հաշված, երեսունից մինչև քառասուն
հազար մարդու, ծանապարհ ընկավ շրջելու մայրաքաղաքի փողոցներով:
Ցուցարարները իրենց առջևից տանում էին երկու տրանսպարատ, որոնց
վրա գրված էր. «2.000.000», ապա մի պլակատ, որի վրա գրված էր՝
«Արդար լուծեք Հայոց հարցը» և նկարված Մասիսը, ապա ևս մի պլակատ,
որի վրա գրված էր՝ «Ազատել յոթը հայրենասերներին» և վերջապես
որի վրա գրված էր՝ «Ազատել յոթը հայրենասերներին, որի վրա գրված էր.
Հարքերի առջևով տարվող գլխավոր տրանսպարանտը, որի վրա գրված էր.
«Ազնիվ հայեր, միացե՛ք մեզ»: Ցուցարարները տանում էին նաև Կոմիտասի
և նահատակված գրողների նկարները:

Ամիրյան փողոցով դուրս գալով Լենինի պողոտա, Ելան Տերյան փողոցը
և կանգ առան Պոլիտեխնիկ ինստիտուտի շենքի առջև:

Զգիտեմ որ խելացիի կարգադրությամբ, ուսանողներին լցրել էին
Լսարանները և չէին թողնում դուրս ելնել: Ցուցարարները միահամուռ
կանչում էին «Միացե՛ք մեզ», սակայն ներսում գտնվող ուսանողները
բավականանում էին դուրս նայելով և հասկացնելով, թե ուզում են դուրս
գալ, բայց չեն թողնում:

Հայտնում և հայտարարում եմ ամենայն պատասխանատվությամբ, որ
ամբողջ ծանապարհին, սկիզբից մինչև վերջ ցուցարարները չտրորեցին ոչ
մի խոտ կամ սեզ, մի բան, որ համարյա անխու-
սափելի է նման մասսայական երթերի ժամանակ:
Հանդիպող տրանսպորտը կանգ էր առնում, ծանա-
պարհի տալով երիտասարդությանը, և վարորդները,
ի նշան համերաշխության, չչափում էին ամբողջ
ժամանակ:

Կոմիտասի շիրիմը
Պանթեոնում

Հետո քայլերն ուղղեցին դեպի Պանթեոն, դեպի
Կոմիտասի գերեզմանը: Այստեղ ելույթներ ունեցան
մի քանի գրողներ, գիտնականներ և երիտասարդ
տղաներ ու աղջիկներ: Դա սկզբից մինչև վերջ մի
օրինակելի և հիանալի ցույց էր, որ հպարտությամբ
էր լցնում մեր սրտերը մեր սքանչելի երիտասարդու-
թյան համար:

Ի՞նչ էին ուզում նրանք: Ուղղված էր ցույցը որևէ մեկի դեմ: Ո՛չ, քանի որ
մեր մայրաքաղաքում չկային ոչ թուրքական դեսպանություն, ոչ մի այլ
այդպիսի բան: Ցույցը ուղղված չէր ոչ ոքի դեմ: Ցույցն ուղղված էր
պատմական անարդարության դեմ: Ոչ մի անթույլատրելի արարք, ոչ մի
դատապարտելի խոսք, ոչ մի մեղանշում ժողովուրդների եղբայրության դեմ
և այլն և այլն:

...Հետո ես տեսա Լենինի պողոտայով անցնող տասնյակ ու տասնյակ
հազարավոր ցուցարարների: Օպերային թատրոնն օղակված էր միլիցիո-
ներներով: Գուցե այդպես էր պետք պետականորեն, ես այդ չգիտեմ, բայց
տպավորությունը շատ վանող էր և տհաճ: Այդ հայակերպ անհայրենիք

մարդիկ, երեսունյոթ թվից մնացած, որոնց վրա էր դրվում այդպիսի դեպքերում ժողովուրդը ժողովրդից «պաշտպանելու» պարտականությունը...

Ի՞նչ կարող եմ ասել հանդիսավոր երեկոյի մասին: Բեմի վրա ոչ մի տեղում գրված չէր ոչ «50» և ոչ էլ «1915»... Ծափերը հաջորդում էին ծափերին, կարծես քեֆի և ուրախության երեկույթ էր հրավիրված: Ընդ որում, դահլիճի մի կողմում, զգվելի ավաշկարությամբ, նստեցված էին «ծափեր սկսողների» կադրերը, որոնք ծափահարում էին հանրահայտ տեղերում...

Ընկ Ն. Հարությունյանի խոսքը և Վ. Համբարձումյանի զեկուցումը, ինչ խոսք, լավ էին և խիստ արժեքավոր: Դահլիճը և, ինչպես հետո իմացվեց, հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով լսողները, գոհ մնացին:

Դեռ չէր ավարտվել ընկեր Համբարձումյանի զեկուցումը, երբ դրսից սկսվեցին լսվել ցուցարարների թնդուն ծայները: Բեմի վրա նստածներն անհանգստացան, խառնվեցին իրար, սկսեցին ներս ու դուրս անել: Հանդիսավոր մասը փակվեց, մենք դուրս եկանք ֆոյե և լսեցի նախազգուշական խոսքեր. «չմոտենալ լուսամուտներին, խփում են քարերով»:

Ես ապշեցի, չհավատացի:

Ինչպես կարող են քարեր նետել ամբողջ օրվա ընթացքում իրենց այդքան օրինական պահած երիտասարդները, ուսանողությունը: Առաջին միտքը, որն ըստ շաբլոնի գալիս է մեր գլուխն այդպիսի դեպքերում, այդ այն էր, որ՝ «խուլիգանական տարրերը օգտվելով առիթից, կատարում են վարկաբեկիչ արարք»:

Բոլորովին չարդարացնելով օպերայի թատրոնը քարկոծելու ամոթաբեր դեպքը, ես, այնուամենայնիվ, պիտի ետ վանեմ այն ձևակերպումը, թե դա «խուլիգանական տարրերի գործն էր»: Ես կասեի այսպես. դա ցուցարարների առավել անզուսպ տարրերի գործն էր, անզուսպ տարրերի, որոնց առիթ էր տվել մի վերին աստիճանի խայտառակ և զայրացուցիչ դեպք:

Ինչպես հետագայում պարզվեց, ցուցարարները, ընկ. Համբարձումյանի զեկուցման ավարտից հետո, իրենց մի քանի ընկերներին ուղարկել են ներս, իմանալու համար ընկ. Քոչինյանից իրենց նրան տված թղթերի պատասխանը: Բայց ներս ընդունելով այդ մի քանի երիտասարդներին, այլևս դուրս չէին թողել և, ըստ բազմաթիվ վկայությունների, ծեծել էին և ուղարկել շտապ օգնության մեքենաներով: Ահա այդ պատճառով էլ զազազել էին հավաքվածները և քարկոծել Օպերայի շենքը:

Հետո ինչ որ անպատասխանատու մարդու կարգադրությամբ բաց արվեցին շենքի հրշեջ ծորակները և սկսեցին ջուր չպրտել հավաքված ժողովրդի վրա... Սա այնպիսի զայրացուցիչ արարք էր, որ ես խոսքեր չեմ գտնում բնորոշելու համար: Եվ դրա հեղինակ բախտախնդիրը, ով էլ լինի նա, մի՞թե մնալու է մեր կուսակցության շարքերում: Վզակոթին պիտի տալ այդպիսի «ղեկավարի», որը գիտե ղեկավարել միայն ստալինյան ահաբեկումից ավտոմատների վերածված մարդկանց, բայց իսկական

ժողովրդի հետ առաջին իսկ անգամ երես առ երես հանդիպելով կորցնում է իր չունեցած գլուխը... Թող միանգամայն բանական ու բնական համարի այդ մարդը այն փաստը, որ այդպիսի խայտառակ, ամոթաբեր արարքից հետո ապակի չմնաց շենքի լուսամուտներում...

Հարյուր կամ երկու հարյուր երիտասարդ ցուցարարների հաջողվեց վերջապես մտնել դահլիճ: Ես սխալ ասացի: Եթե ուզենային ներս մտնել բոլորը, դա կհաջողվեր բոլորին, քանի որ շենքի մուտքի մոտ փաստորեն ձգնված էր պաշտպանությունը: Բայց, ի պատիվ մեր սքանչելի երիտասարդության, պիտի ասել, որ հնարավորություն ունենալով բոլորը միասին ներխուժել դահլիճ, նրանք չարեցին այդ, այլ ուղարկելով մեկ կամ երկու հարյուր մարդու, հանգիստ սկսեցին սպասել նրանց վերադարձին և պատասխան բերելուն:

Բայց այդտեղ, դահլիճում տեղի ունեցավ մի բան, որի մասին ես չեմ կարող չարտահայտել իմ միանգամայն բացասական վերաբերմունքը:

...Նախագահության սեղանի հետևում նստածները, փոխանակ հանդես գալու և երիտասարդների ներկայացուցիչների հետ խոսելու, բացատրելու, հունի մեջ դնելու նրանց ընդվզումը և զսպելու չափազանցությունները, փակեցին վարագույրը և շտապեցին հեռանալ Օպերայի թատրոնից... Առաջին անգամ Գույրը և շտապեցին հեռանալ Օպերայի թատրոնից: Մի սիմվոլիկ արարք, որն լինելով, վար իջավ բեմի երկաթյա վարագույրը: Ահա այդ պատճառով էլ անջրպետեց ժողովուրդն իր կառավարությունից և կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեից...

Ես դահլիճում էի և պիտի հայտարարեմ ամենայն պատասխանատվությամբ. ներս եկած մի կամ երկու հարյուր երիտասարդներից և ոչ մեկը, կրկնում եմ, և ոչ մեկը իրեն թույլ չտվեց որևէ անվայել արարք կամ խոսք: Ուղղակի խղճահարություն էր առաջացնում, թե ինչպես նրանք, հրշեջ խողովակների ջրից թրջված, հագուստները մարմիններին կպած, ներս եկան և համեստաբար գրավեցին ամենահետին աթոռները, թեև կարող էին գրավել նաև ամենաառաջինները, քանի որ հրավիրատոմսավոր «թորված» հասարակությունը վախենալով, թե «հանկարծ մի բան դուրս չգա», շտապել էր հեռանալ դահլիճից և համարյա բոլոր տեղերն ազատ էին մնացել:

Այն, ինչ որ պիտի աներ մեր կառավարության կամ կուսակցության ղեկավարներից որևէ մեկը, այսինքն՝ խոսեր դահլիճ մտած կամ դրսում սպասող երիտասարդության հետ, արեց... Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը: Նա խոսեց ոչ թե «սևսքեն ասաց այն, ինչ որ պետք էր ասել տվյալ պահին: Նա խոսեց ոչ թե «սևսքեն կրոնավորի» պես, այլ իսկական հայրենասեր մարդու: Պատիվ նրան:

1965թ. ապրիլ

«Սիրելիներ, սիրելի երիտասարդներ, ես միանգամայն բաժանում եմ ձեր զգացմունքները, սակայն հասկացեք, սիրելիներ, ամեն ինչ այնքան հեշտ չի լուծվում, որքան որ դուք եք ցանկանում: Կան միջազգային նշանակություն ունեցող հանգամանքներ, կան այլևայլ շատ պատճառներ: Մենք սպասել ենք հիստուն տարի, մի՞թե չպիտի կարողանանք սպասել ևս այնքան, որքան որ հարկավոր է: Վստահ եղեք, որ ձեր կառավարությունը և կուսակցությունը կանեն և անում են ամեն բան, որպեսզի լուծվեն մեր առաջ կանգնած բոլոր հարցերը» և այլն...

Ինչ ապացուցեցին 1965 թվի ապրիլի 24-ի այդ դեպքերը: Ապացուցեցին այն, որ մեր մի շարք ղեկավար ընկերները նախապատրաստված չեն ղեկավարելու այսօր մեր ժողովրդին: Նրանք դեռ դատում են երեկվա օրով, ստալինյան ժամանակի ժողովրդի մասին ունեցած իրենց պատկերացումներով:

...Իսկ այն ինչ տեղի ունեցավ հաջորդ օրը, ապրիլի 25-ին, վեր է ամեն մի խայտառակությունից: Զինվորները, միլիցիոներները, դրուժինիկները և այլ մարդիկ շրջափակել էին հրապարակը, որպեսզի թույլ չտան երիտասարդությանը հավաքվել այդտեղ: Իսկ, ինչ որ կատարվում էր դատարկ հրապարակի վրա բացվող փողոցների անկյուններում, ամենամեծ խայտառակությունն էր այդ օրերի ընթացքում: Միանգամայն անմեղ կանգնած երիտասարդներին ու պատանիներին բռնում, ուրորում էին թևերը և նետելով երիցս անիծյալ «սև ագռավ» ավտոմեքենաները տանում: Եվ այդ խայտառակ օպերացիան անձամբ ղեկավարում, անձամբ մեր պատանիների թևերը ուրորում էին մեր շրջկոմների որոշ քարտուղարներ: Զգվելի էր այդ բոլորին նայելը և նրանք ոչինչ չէին շահում, բացի բուռն ատելությունից, այդ թվում նաև իմ ատելությունից և ինձ նման հազարավորների:

Ես գիտեմ, երեխա չեմ. միջազգային ինչ-ինչ նկատառումներով հարկավոր չէր կաշել «թուրքերի խաթրին»: Բայց միթե դա նշանակում էր կաշել սեփական ժողովրդի խաթրին, վիրավորել նրա ամենամկրակյալ զգացմունքները: Եվ եթե Թուրքիայի լկտի ղեկավարներն այնքան անամոթաբար համարձակվում են բաց անել իրենց մոտ հայ ժողովրդի դահիժ Թալեաթի արձանը, ապա մենք խիստ ուշացել ենք, որ չենք բաց արել նրան շան սատակ անող, ժողովրդական անմահ վրիժառու և հերոս Սողոմոն Թեհլերյանի արձանը: Հարկավոր է գլուխ խոնարհել մեր ժողովրդի վերածնված ոգու առջև:

Թույլ տվեք սրանով ավարտել իմ այս նամակը և մի անգամ ևս վստահեցնել, որ մեր կուսակցության և կառավարության հետ են ոչ միայն մեր գրողները, մեր ինտելիգենցիան, մեր հասակավոր աշխատավորությունը, նաև այն սքանչելի երիտասարդությունը, որը հիստուն տարի առաջ դեռ գոյություն չուներ՝ ընդամենը երկու-երեք տասնամյակ առաջ ծնված,

իր ազգային պարտքն է համարում հավատարիմ ժառանգորդը դառնալ մեր ոչ միայն ազգային կուլտուրայի գանձերի, այլև ազգային մեծ եղեռնի, իր վրա վերցնել դրա մեկ և կես միլիոն զոհերի վերջին երազանքի իրավորժման պարտականությունը, խորհրդային Հայաստանն ավելի երջանիկ դարձնելու, իր հազարամյա հայրենիքն ամբողջովին ազատ տեսնելու և շենացնելու պատմական պարտքը

Մկրտիչ Արմեն (ստորագրություն)»:

1965 թվականի ապրիլի 27-ին տեղի ունեցավ Գրողների Հայաստանի խորհրդային Միության կազմակերպության դռնբաց ժողովը:

«Այդ ժողովին ներկա էին Կոմկուսի 75 անդամները, նախագահը՝ Կուսակցական բյուրոյի քարտուղար Սերո Խանգադյանն էր, քարտուղարը՝ Ստեփան Ալաջաջյանը:

«Եղեռնի 50-ամյակի նշման մասին» զեկուցեց միության վարչության պատասխանատու քարտուղար Էդվարդ Թովչյանը: Նա շեշտեց, որ 50-ամյակի նշումը պետք էր, և որ այն «կապված էր ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայության բախտի հետ, որ դեգերում էր արտասահմանում»: Նկարագրելով «խուլի-ապրիլի 24-ի դեպքերը, նա օգտագործեց «խուլի-գաններ» ձևակերպումը. «Նրանք ձեռք էին բարձրացրել մեր կուլտուրայի տաճարի (նկատի ուներ օպերայի շենքը) վրա, նրանք թույլ էին տվել ամենակոպիտ անկարգություն»: Մասնակիցներին անհամարժեք տարրեր», նա պիտակավորում է. «հանցագործ տարրեր», «թափ-«տականքներ», «անարժան մարդիկ», «թափ-փուկ էլեմենտներ», «հակահասարակական տարրեր»: Նա միանշանակ առաջարկում է դատապարտել այդ արարքը:

Սիլվա Կապուտիկյանի խորին համոզմամբ. «Անհրաժեշտ էր, պատմական և քաղաքական մոմենտի թելադրանք՝ անդրադառնալ այդ տարեթվին, նշել այն պետականորեն, անհրաժեշտ լայնությամբ և լրջությամբ մինչդեռ, այն, ինչ արվեց, արվեց շատ մասնակի, կիսաբերան ասված խոսքով, կիսատ-պռատ միջոցառումներով: Ապրիլի 24-ի ցույց-շարժումը երկու տասնյակ երիտասարդների գործ չէր, այլ ողջ ժողովրդի, քանզի բոլորն ուզում են ասել՝ իրար, ամենքին, աշխարհին, թե՛ տեսեք, ի հեծուկս ցեղասպանների, և նրանց լռելայն հովանավորների, ի հեծուկս ամենի ու ամենքի, մենք ապրում ենք, մենք ծնվեցինք, մենք կանք: Այս առումով, տարերային շարժման խորհուրդը առողջ է, բարձր է, համամարդկային է»:

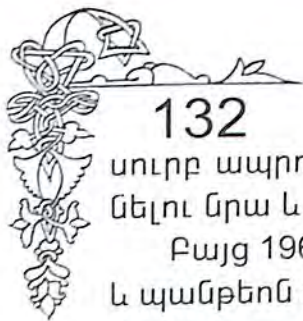
Էդվարդ Թովչյան

Համո Սահյանը սրտացավորեն հավաստեց. «Ախր, սառը ջուր ենք բաց թողել նրանց վրա, և ուզում ենք նրանց դատապարտել: Մեղք չեն այդ

Նրանք պատահական, իրարից անկախ չէին եկել ու ծովացել Լեւինի հրապարակում: Նրանցից ոմանք արդեն մի քանի տարի ապրիլի 24-ին գնում էին Կոմիտասի այգի՝ ծաղիկներ դնելու, ամեն մի հայի սրտում, որպես մեծագույն

սուրբ ապրող Կոմիտասի շիրիմին և թեկուզ ցածրաձայն մրմունջով շարակա-
նելու նրա և մյուս երկու միլիոնի հոգիների հանգստությանը:

Բայց 1965 թվականն ուրիշ էր: Միայն կառավարության հանդիսավոր նիստով
և պանթոն այցելելով այս անգամ չպետք է բավարարվեին նրանք:

Կարեն Սմբատյան

Ես կարդում եմ **Կարեն Սմբատյան** նկարչի հուշերը, որի հոգին մշտապես այրվում է կորցրածի ցավով և որի Վասպուրականի Կոռուպաշ գյուղի ջրաղացապան պապին և պապի երկու ավագ եղբայրներին ջրաղացը պաշտպանելիս, իրենց շատությանը հաղթելով հոշոտել են թուրք զինվորները:

«Ապրիլի 20-ի մոտերքը կեսգիշերային իմ սովորական մտորումների ժամանակ մի լուսավոր միտք ծագեց զլխումս: Տաղանդավոր քանդակագործ ընկերոջս՝ Սահակ Սահակյանի հետ ամսի 22-ի գիշերը տարածել թռուցիկներ «Հայեր, Ապրիլի 24-ին Լենինի հրապարակ՝ ցույցի» բովանդակությամբ:

Սահակը անմիջապես համաձայնեց: Մնում էր թռուցիկներ պատրաստել: Նա հանձնարարեց թիվ 66 դպրոցի մեր աշակերտներից մեկին՝ Աշոտ Հարությունյանին լուսանկարել գրած թռուցիկը 100 հատ: Սա բացարձակ գաղտնիք էր: Ապրիլի 22-ի կեսօրին ամեն ինչ պատրաստ էր: Երեկոյան Սահակի հետ ելանք թռուցիկները տարածելու: Որոշեցինք սկսել Ձեյթունի ուսանողական հանրակացարանների մոտից: Հետո կոչերը ցրեցինք Լենինի հրապարակի շուրջ գտնվող տների մոտակայքում, ի վերջո մութն ընկնելուն պես մեր գործն ավարտեցինք Կիևյան փողոցում և 3-րդ մասում: Վերադարձանք տուն ուշ գիշերով:

...Հաջորդ օրը, Ապրիլի 24-ին, ժամը 12-ին հրապարակը լիքն էր ցուցարարներով: Ահա, Ամիրյան փողոցի կողմից հրապարակին է մոտենում ուսանողների մեծ ու հզոր մի շարասյուն ու դանդաղ, հանդիսավոր կանգ առնում: Ուսանողների հրաշալիորեն կազմակերպված այդ շարժումը անչափ տպավորիչ էր իր կոչ-պաստառներով: Առջևից քայլում էին սևազգեստ ուսանողուհիները, կրծքներին փակցված Կոմիտասի, Գրիգոր Զոհրապի, Սիամանթոյի և մեր մյուս նահատակ մտավորականների լուսանկարները... տեսարանը ցնցող էր: Ոչ ոք նման բան չէր տեսել խորհրդային իշխանությունների ողջ ընթացքում:

...Ի՞նչ երանելի օրեր էին, երբ ամբողջ հայ ժողովուրդը մեկ մարդու պես նշում էր մեր բազմաչարչար ազգին բաժին հասած դժնդակ 50-ամյա սգահանդեսը»:

Իհարկե կազմակերպված էր: Կազմակերպված էր երկար օրերի մտորումների, կարևորը անկարևորից ջոկելու, քաղաքակիրթ երիտասարդների բացարձակ պահվածքով: Ականատեսների վկայությամբ, այդ փառահեղ երթին մասնակցում էին նաև կույրերը՝ համապատասխան ցուցապաստառներ ձեռքներին:

Ջարմանալի, զարմանալի և էլի զարմանալի է. այս ազգը գիտի մի գաղա-
փարի շուրջ միավորվելու գաղտնիքը: Բայց և, դժբախտաբար, կարող է տարան-
ջատվել, մանրանալ, նույնիսկ փոշիանալ: Այդ մասին գուցե խոսենք, երբ գա-
ժամանակը, կամ ամոթի զգացումից լռենք: Հիմա դեռ հաղթանակի պահն էր:
Միասին լինելու հաղթանակի:

Պարզապես այստեղ ավարտենք 1965 թվականի ապրիլի 24-ի պատմություն-
ը և տեղափոխվենք 1966 թվականի ապրիլի 24-ը:

Արդեն գիտենք. սաղրանքի ուժով խափանվեց 1965-ի ապրիլի սքանչելի երթը
և օրվա պայծառությունն ընկղմվեց հզոր ջրերի շիթերից Օպերայի թատրոնի
շենքի խշրտվող պատուհանների աղմուկի և բեմը փակող երկաթե վարագույրի
դղրդյունի մեջ: Արգելված էին խաղաղ երթերը, այդ օրը միմյանց շուրջ հավաք-
ված մարդկանց ամենամեծ կուտակումն անգամ:

Եվ 1966 թվականի ապրիլի 24-ին, երիտասարդները կարողացան հավաքվել
միայն Կոմիտասի պանթոնում:

Պատմում է լրագրող հրապարակախոս **Գեղամ Բյուրումյանը**. **«...Այնտեղ էր նաև ՆԳ նախարարը (կարծեմ՝ Պողոսյան) և կարգադրեց՝ ցրվել: Մենք փորձեցինք բացատրել, թե ինչ նպատակով ենք եկել, հավաստիացրինք, որ միտինգի, «անկարգության» ոչ մի նպատակ չունենք: Նա էլ, չկարողանալով հակադրվել մեր փաստարկներին, մեզ տաս րոպե ժամանակ տվեց ու հեռացավ: Սակայն հազիվ էր հեռացել մեզանից, երբ Լենինյան շրջանի միլիտեր (մայոր Մարտիրոսյան) անմիջապես մոտեցավ մեզ և ռուսերենով հրամայեց ցրվել: Մենք տեղեկացրինք, որ նախարարը մեզ տաս րոպե ժամանակ է տվել, սակայն նա կրկին ռուսերենով, կտրուկ՝ արդեն պետության անունից հրամայեց ցրվել:**

Պանթոնում մի քառասուն-քառասունհինգ հոգի էինք: Սփյուռքահայ ուսանողների խումբը սկսեց **«Տեր ողորմյա»** երգել: Հոգևոր երգը հիմնավորապես անհանգստացրեց բարձրաստիճան համազգեստավորներին: Մեզ նստեցնելով մեքենա-
ները տարան Լենինյան շրջանի միլիցիա:

Սամվել Սուրադյան

**Մենք ընդամենը ժառանգներն էինք նահատակ-
ների ու ցիրուցան եղած վերապրածների: Թե ոգու ո՞ր տեսակն էր տեղավորվել մեր դիմաց կանգնած մարդկանց հոգիներում, մեզ հասու չէր...»:**

Գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր **Սամվել Սուրադյանը** շարունակում է պատմությունը, որը մի մեծ խումբ կալանված երիտա-
սարդների հետ հայտնվել էր Սպանդարյան շրջանի միլիցիայում:

«...Իր տգիտությամբ ու չարությամբ առանձնապես փայլեց ստորին միլիցիան: Պետանվտանգության ծառայողների հետ միասին, նրանք «պատվով կատարեցին պետական հրամանը և երևանյան բանտախցերը Լցվեցին ուսանողներով ու երիտասարդներով:

...Մեզ՝ «հող ուզողներին», (այդպես էին մեզ կոչում միլիցիոներները և այդ հասցեով էլ ուղարկում էին իրենց բազմահարկ հայիոյանքները) դատապարտեցին տասնհինգ օրվա ազատազրկման, որովհետև «1966 թվի ապրիլի 24-ին Երևան քաղաքի Լենինի անվան կենտրոնական հրապարակում թույլ էինք տվել խուլիգանական արարքներ...»:

Մեզ անմիջապես ուղարկեցին կալանավայր, տարան մի սենյակ խուզելու: Նոր-նոր ծիծաղում էինք մեր վիճակի, մեր խուզված գլուխների վրա, բայց չհասցրինք կատակել, որովհետև միլիցիոներները մեզ հետ շատ կատակ արին, մասամբ բավարարելու համար մեր հողային պահանջը, ամեն մեկիս պսպղուն գլխին մի դույլ հող լցնելով:

– Հո՞ղ էիք ուզում՝ առեք ձեզ հող, ձեր... (և այլն)»:

Այսպես. հայ ժողովրդի զարթոնքը Մոսկվայի կողմից համարվեց ամբոխի խուլիգանական արարք: Մոսկվան իրեն թույլ տվեց վիրավորել մի ամբողջ ազգի համագային օրվա համագային պոռթկումի համար:

Ի դեպ. 1966 թվականի փետրվարին **Յակով Ջարոբյանին**, որը ժամանակին պարզևատրվել էր Կարմիր աստղի շքանշանով, Մոսկվան հանեց Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնական կոմիտեի բարձրագույն պաշտոնից: Նրա ազգային հանդեպ ունեցած հայացքներն անհարիր էին մոսկովյան դրածոների գաղափարների հետ:

Ստեփան Ջատիկյան

Ուզում եմ 1966 թվականի ապրիլի 24-ի մասին պատմությունն ավարտել նրան հիշատակելով:

Ստեփան Ջատիկյան. «Ես հայ ժողովրդի մատաղն եմ»:

1979 թվականի հունվարի 29-ին, գնդակահարության վճիռն ի կատար ածելուց մի օր առաջ հարազատների հետ թույլատրված տեսակցության ժամանակ նրա ասված վերջին խոսքերն էին սրանք:

1966 թվականի ապրիլի 24-ին նա նույնպես Պանթեոնում էր և իր բախտակիցների հետ նույնպես հայտնվել էր բանտախցում: Ընկերները նրա մասին գրում են, որ նա իր ողջ էությանը նվիրաբերվել էր հարազատ ժողովրդի ազատության գործին, անկախ պետականության վերականգնմանը: Ժողովրդավարության պայքարի կանչով ընդհատակյա **Ազգային Միացյալ կուսակցության** ԱՄԿ-ի և նրա օրգան «Փարոս» թերթի երեք հիմնադիրներից մեկն էր: Նա իր ազատախոհությամբ ճանաչված էր հայրենասեր մտավորականության միջավայրում, հատկապես 1968 թվականին ստացած առաջին երկարաժամկետ բանտարկությունից հետո:

Ստեփանն իր երկու ընկերների հետ գնդակահարվեց 1977 թվականի հունվարի 8-ին Մոսկվայի մետրոյի պայթյունը կազմակերպողի մեղադրանքով: Այդ բացարձակ սուտը, հորինված հրեշավոր մեղադրանքը խորհրդային արդարադատությունը կոտրեց անմեղ երիտասարդների վրա: Երկրում հետզհետե

ընդարձակվող այլախոհությանը դիմակայելու համար, ցուցադրելու համար իր կատաղի ու անգիջում ուժը, իր բարբարոս, մարդատյաց բնույթը, որը տիրապետող էր դարձել խորհրդային երկրում 1937 թվականից սկսած և շարունակվում էր թեև ոչ մասսայական ջարդով, բայց, ահա, այսպես, **Ստեփան Ջատիկյանի** նման ազգասեր, այլախոհ երիտասարդներ որսալով և նման մեղադրանք տալով, առանց դատ ու դատաստանի, առանց պաշտպանի գնդակահարելով:

1967 թվականին ճարտարապետներ **Արթուր Թարխանյանի** և **Սաշուր Բալաշյանի** նախագծով խորհրդային Հայաստանի կառավարության նախաձեռնությամբ կառուցվեց **Եղեռնի զոհերի հիշատակի հուշահամալիրը**, որը դարձավ Երևան քաղաքի ճարտարապետական կերպարի անբաժանելի մասը, մտավ աշխարհի ամենատար-

Արթուր Թարխանյան

մտավ աշխարհի ամենատարբեր մասերում ապրող հայերի հոգու և էության մեջ, որպես նրա կյանքի ողբերգական և հերոսական պատմության էջերի, գոյատևման ու հավերժացման պայքարի խորհրդանիշ, որպես սրբավայր և ուխտատեղի:

Ի դեպ. նրանք, այն երիտասարդները և ուսանողները, որոնք 1965 թվականի ապրիլի 24-ին կուռ շարքերով անցել էին Երևանի փողոցներով և ապա Պան-ժարքերով անցել էին Երևանի փողոցներով և ապա Պան-թեոնում խոնարհվել իր կյանքի վերջին տարիները եղեռնորեն ապրած **Կոմիտաս վարդապետի** շիրիմին, ոգևորությամբ մասնակցեցին Եղեռնի հուշահամալիրի

Սաշուր Բալաշյան

կառուցման աշխատանքներին, իսկ շաբաթ, կիրակի օրերին մշտապես կազմակերպեցին ուսանողական շաբաթօրյակներ:

Սա **Ջարթոնքի սերունդ** էր, որ պիտի 20 տարի անց, իր շարքերին միացած նոր քաջերի հետ, զենք վերցնելու համար **Արցախի** ազատության:

Այս մասին իր տեղում:

Իսկ հիմա խորհրդային Հայաստանից պետք է անցնենք **Սփյուռք**՝ հանդիպելու համար զարմանալի, իր արարքով շատերին հիռելի ու հասկանալի, շատերին անհասկանալի ու դատապարտելի ողբերգորեն պաշտոնադրում:

Ծիծեռնակաբերդ՝ Հայոց Եղեռնի հուշահամալիր

Նա իր ճակատագրական գործը կատարելուց առաջ, մի քանի հարյուր հասցեով գրած նամակներ գցեց փոստարկղ, որտեղ հասցեատերերին պարզաբանում էր իր մտադրության դրդապատճառները: Նամակները ստորագրված էին. «Նեմեսիս դարձած մի հայի գավակ՝ Գուրգեն Յանիկյան, Սանտա Բարբարա, Սեպտեմբեր 1972թ.»:

Կարդանք մի քանի հատված հայ ժողովրդին ուղղված այդ ուղերձից:

«Սիրելի հայրենակից

Ո՞վ չի խաբել մեզ... Ո՞վ չի աշխատել օգտագործել մեր ազգը իր սեփական շահերի համար: Մենք, որ աշխարհի ամենահին ազգերից մեկն ենք, մենք որ քանիցս, երբ պատմության փոշին ուզեցել է մեզ ծածկել,

Գուրգեն Յանիկյան

շնորհիվ մեր գավակների կամքին, նոր ծնունդ ենք առել և նրանց զոհողությամբ մինչև այսօր էլ ապրում ենք մեր անունով ու նաիրյան կամքով. պիտի մոռանա՞նք արդյոք թուրք կոչվող վայրենի ցեղը: Պիտի մոռանա՞նք մարդկության վերաբերմունքը դեպի մեզ, դեպի Հայ ազգը:

Մենք ունենք այսօր մեր Հայաստանը՝ փառք ստեղծողներին: Մենք ունենք մեր երկրի մի մասը՝ փառք կերտողներին: Մենք ունենք մեր դպրոցները, համալսարանները և շատ ուրիշ հիմնարկություններ, որոնք իրենց գործերով հետ չեն մնում շատ ավելի բազմամարդ ու հարուստ ազգերից: Փառք ազգի գավակներին, որ կերտում են մի նոր Նաիրյան երկիր,

որ պիտի զարմացնի արար մարդկությանը: Չպետք է հայրենիքից դուրս ապրող հայը իրավունք ունենա կարծելու, որ մեր ունեցած հաշիվը թուրքի հետ պիտի լուծվի երևանում, մեր փոքրիկ երկրի կողմից:

Հարցը անհատական է ամեն հայի համար և լուծվելու է անհատապես:

Միայն վրեժի ցասումը չէ, որ դեկավարելու է մեր արարքները, այլև մեր ցանկությունը ապացուցելու մարդկությանը, որ Հայ մարդը, անխտիր, ինչ երկրում էլ նա ապրում է, ում հպատակությունն էլ որ կրում է, դեռ մեռած չէ, իր սրտում պահում է վառ արդարության ու հաշվետվության պահանջները: Տասնյակ տարիներով մեզ քնեցրել են խոստումներով և մենք բացի թղթի կույտերից՝ դիվանագետների սեղանների վրա դրված՝ ոչ մի արդյունքի չենք հասել: Մի՞թե պատմությունը մեզ չի սովորեցնում, որ այս աշխարհում ուժն է թելադրում մարդկային գործերը:

Մեր պատմությունը փաստել է աշխարհին, որ Հայ ազգը կարող է կռվել: Հայ անհատը կարող է կռվել ու հաղթել ամեն մի միջավայրում: Հայկական կոչված նոր ձևի պատերազմ գոյություն չունի: Գոյություն ունի Հայ անհատի հարցը:

...Եթե ամեն մի բարոյականությունից զրկված մարդկությունը գրկաբաց

ընդունում է թուրք մարդասպանների ներկայացուցիչներին և այդ ցեղի ներկայացուցիչների գրպանները լցնում է ոսկով, որ նրանք կարողանան շարունակել իրենց բարբարոսությունները, արդյոք որևէ մեկը աշխարհում իրավունի ունի մեղադրել Հայ անհատին, որ այդ մարդասպանները ստանան իրենց արժանի պատիժը ու զրկվեն հնարավորություններից ապագայում նոր ոճրագործություններ գործելուց:

Եկեղեցին, միությունները, կուսակցությունները ոչ մի կապ չպետք է ունենան իր իրավունքները պահանջող Հայ անհատի որոշման հետ: Ամեն անհատ իր վրա է վերցնում իր գործի պատասխանատվությունը և եթե կարիք լինի վճարում է իր արածի արժեքը իր սեփական կյանքով:

Հայ անհատի որոշումը այս է. ստեղծել մի դրություն, որ վայրենի թուրք ազգը չունենա ոչ մի հնարավորություն հարաբերվելու աշխարհիս մյուս ազգերի հետ: Ստեղծել դրություն, որ մարդկությունը ընդունելով իր սխալները, ստիպի այդ գազաններին վերադարձնել տիրոջը իր գրաված սիսալները, ստիպի այդ գազաններին վերադարձնել տիրոջը իր գրաված հողերը ու վճարե անիրավ կերպով սեփականացրած վեց միլիարդ արժեքող նրանց ունեցվածքը:

...Անցած տարիները եկան ինձ ապացուցելու, որ այս աշխարհում ազատության, արդարության, ճշմարտության և սրանց նման բարձր գաղափարների իմաստը, եթե այսպես շարունակվի՝ մեր կյանքը միայն շուտով բառարաններում են գտնվելու: Բավական է որքան հայը գնչու դառած՝ դռնեդուռ ընկած ողորմություն է աղերսում մարդկությունից:

Ես՝ Անհատս, ոչ ցանկություն ունեմ այլևս լռելու և ոչ էլ ժամանակ: Միակ ցանկությունը, որ ունեմ, հիմա իմ պատերազմը իրականացնելու գործում միակը չլինելն է: Ես պիտի աշխատեմ, որ իմ անելիքը գաղտնի չմնա, ես պիտի աշխատեմ, որ ինձ ձերբակալեն և որ ես հնարավորություն ունենամ մարդկանց դատարանի առաջ պաշտպանել իմ Հայ անհատի իրավունքները:

Իմ կինը ծանր անբուժելի հիվանդությամբ, ահա, վեց տարի է գտնվում է հիվանդանոցում: Ես պիտի անցնեի գործի նրանից հետո, որովհետև բացի ինձանից նա ոչ ոք չունի այս երկրում: Երբ վերջերս նա դադարեց այլևս ինձ ճանաչելուց՝ ես ինձ ազատ զգացի իմ որոշումը իրագործելու համար»:

Ո՞վ է նա, որ պիտի հնչեցներ իր պատերազմի փողը: Նա՝ Գուրգեն Յանիկյան հայը ծնվել է Կարինում (Երզրում) 1895 թվականի դեկտեմբերի 24-ին: Հազիվ վեց ամսեկան էր, երբ սուլթան Զամիդը ջարդի երախը նետեց 300.000 հայի: Հայրը սերտ կապեր ուներ Կարինում պարսկական հյուպատոսի հետ: Հյուպատոսը նրա ընտանիքը 28 հարազատներով թաքցրեց պարսկական հյուպատոսարանի այգու հեռավոր, ծածուկ խորքերում գտնվող մի նկուղում: Վեցամյա մանուկը ծայրը գլուխը գցած լալիս էր, առանց հասկանալու սարսափահար գերդաստանի ծանր վիճակը: Մայրը ստիպված, անսալով հարազատների հրամանին, գլխաշորը ծայրը խցկում է երեխայի բերանը... Իսկ նա, երբ թվում է մեռել է արդեն, գլխաշորը հանում է նրա բերանից... Իսկ նա, Ավետարանի Ղազարոսի պես հարություն առնելով, նորից ծայրը գլուխը գցած

լաց էր լինում: Հետո, երբ նրան մի քանի անգամ խեղդում էին, ու նա չէր խեղդվում, մայրը նրան կրծքին սեղմած դուրս է գալիս նկուղից, հեռանալով պարտեզի մյուս ծայրը թաքնվում է այնտեղ, որ եթե ջարդարարները լսեն երեխայի լացի ծայրը զոհը լինեին միայն երկուսը:

Բայց նրանք ապրեցին: Երբ ջարդերը քիչ հանդարտվեցին, **Յանիկյան** գերդաստանը փախեց փախ ընկավ դեպի Կարս քաղաք... Նրանք փախչում էին խոր ծյուների մեջ ճամփա բացելով: Մայրը չիմացավ ինչպես են ընդարմացած բազուկները ետ գնացել... մանուկն անհետացել էր գրկից: Երբ ուշքի գալով բղավեց, թե կանգնեք... հարազատները նրան ասացին, թե վաղուց մանուկը սառել է, մեռել է ծյան մեջ, թե սոված գայլերը հոշոտել են արդեն, թե թշնամուց հալածված պիտի միշտ առաջ գնան և չկա այլևս դարձի ճանապարհ...

Բայց մայրը **Արաքս Յանիկյանը**, ետ դարձավ... Նրա տասը տարեկան **Հակոբ** որդին կպավ նրա փեշից ու նրա հետ ետ քայլեց եկած ճանապարհով: Գայլերը ոռնում էին, իսկ նրանք գնում էին գայլերին ընդառաջ... Այդպես մի քանի ժամ... Նրան գտան ծյուների մեջ, փակ աչքերով... բայց նա, զարմանալի չէ, նա դեռ շնչում էր: Նրանք ետ դարձան: Գայլերը չհասան նրանց, երևի դիակներ էին գտել ու խրախճանում էին: 1895 թվականի ծնունդ էր:

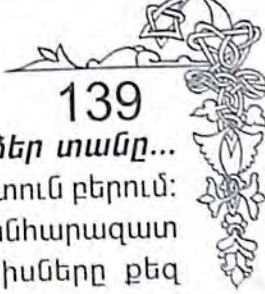
Ինչո՞ւ են պատմում այսպես մանրամասն, չգիտեմ: Երևի այն քանի համար, որ ճիշտ ընկալվի 77-ամյա ծերունու **«պատերազմի»** իմաստը: Դեռ մանուկ նա երեք անգամ ենթարկվել է ճակատագրի փորձությանը, հայտնվելով անխուսափելի մահվան դիմաց:

Երրորդ անգամ նա նորից պիտի մեռներ, սակայն...

...Երգրումի իրենց տան ախոռում հայրը **Սկրտիչ Յանիկյանը** մի մեծ երկաթյա սնդուկ ոսկեղեն ու կարևոր թղթեր էր թաղել: Նա վեց տարեկան էր, **Հակոբ** եղբայրը 16 տարեկան: Նրանք մայրը և երկու որդիները գտան իրենց տունը, ախոռը և գանձի թաղված տեղը: Մայրն ու Գուրգենը թաքնվեցին կից սենյակում, որի ճեղքից **Հակոբին** էին հետևում, որը բրիչով սկսել էր քանդել գետինը: Դրսից երկու թուրք լսեցին քանդելու ծայրը: Նրանք ներս մտան, բռնեցին **«արևի սման գեղեցիկ Հակոբ որդուն»** և մորթեցին... Թուրքերից մեկը բուռ արեց խմեց գլխատվածի արյունը, մյուսը հռհռաց: Մայրը հասցրել էր ձեռքը խոթել փոքր որդու բերանը, որ արգելի նրա բղավոցը: Տղան այնպես էր կրծոտել մոր ձեռքի ջլերը, որ նա մինչև կյանքի վերջ մնաց հաշմված աջով:

Մոր աչքի առջև մորթում էին ավագ որդուն... Նա կարողացավ բնագոյով, գիտակցությամբ, թե երբևէ որևէ տեղ չգրված և չպատճառաբանված զգացմունքների, զարհուրելի ապրումների անգիտակցական, թե գիտակցական զսպումով փրկել երկրորդ որդուն: Թուրքերը առան երկաթե արկղով գանձը և հեռացան: Մայրը դուրս եկավ թաքստոցից, գրկեց մորթված որդու գլուխը, համբուրեց և այդպես արյունոտ շուրթերով բռնեց փոքր որդու ձեռքն ու հեռացավ:

Ինչպես ապրեց հետո այդ կինը: Խելագարվեց: Նա **Մեծ եղեռնի** ժամանակ կորցրեց նաև իր **Լևոն** և **Սահակ** որդիներին և խելագարվեց: Հեռու Ռուսաստանի ինչ-որ անծանոթ փողոցների օտար տան դռները ծեծելով աղաղակում էր. **«իմ**

որդի Հակոբը, իմ որդի Լևոնը, իմ որդի Սահակը պահվել են ձեր տանը... կանչում են, թող գան...տուն պիտի գնանք»: Նրան գտնում էին ու տուն բերում: Հետո նորից նրա աղաղակը թափառում էր անհարազատ քաղաքի անհարազատ փողոցներում: Երկրային դժոխքում մոլորված խեղճ կին... քանիսները քեզ նման... վերապրած խենթեր...

Հայրը **Գուրգեն** մանկահասակ որդուն ուղարկում է Շվեյցարիա՝ Ժնև, ուր տղան հաճախում է ֆրանսիական վարժարան: Ապա երեք տարի անց վերադառնալով հաճախում է ֆրանսիական վարժարան: Ապա երեք տարի անց վերադառնում սովորելու: Գնում է Նոր Նախիջևանի Դոնի Ռոստովի, հայկական վարժարանում սովորելու: Սովորում և ավարտում է նաև Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Բարձրագույն կրթությունն ստանում է Մոսկվայի համալսարանի ճարտարագիտական բաժնում:

Դեռ համալսարանը չավարտած պայթում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Թերթերն ամեն օր հաղորդում են լուրեր հայկական ջարդերի մասին: Նա ռազմը: Թերթերն ամեն օր հաղորդում են լուրեր հայկական ջարդերի մասին: Նա ռազմա-շտապ մեկնում է Թիֆլիս: Մոսկվայից ժամանած 50 ուսանողների և հրամա-նատար **Դրաստամատ Կանայանի** կամավորական գնդի հետ շուտով անցնում է թուրքական սահմանը:

Նա տեսնում է մինչև հորիզոններ պարզված ավերակներ, ամայություն, մահ-վան թագավորություն: **Լքված հայրենիք**, ծաղկուն հովիտներ, լեռների բարձրու-թյունների միջև տեղավորված Հայոց հազարավոր քաղաքներն ու գյուղերը թյունների միջև տեղավորված Հայոց հազարավոր քաղաքներն ու գյուղերը սաղայելյան վայրագությունների, գեհեմական չարչարանքների ասպարեզ... սաղայելյան վայրագությունների, գեհեմական չարչարանքների **նեխումի դժոխք**... Նա այդ երկու միլիոն զավակների անշիրիմ մարմինների **նեխումի դժոխք**... Նա այդ դժոխքում ամենաահավոր պահերն ապրեց: Մորթված Հակոբ եղբոր հիշատակն օր օրի ուռճանում էր մղձավանջային այս սահմեկեցնող տեսարաններով, որոնք անջնջելիորեն քանդակվեցին նրա հուշերի ու հոգեկան ապրումների վրա՝ դառ-նալով նրա **մեծ երդումի և ծրագրի** առաջ մղիչ ուժը:

Հետո հեղափոխությունն էր: Բանակը կազմալուծվեց և ետ վերադարձավ: **Յանիկյանը** մեկնեց Մոսկվա՝ շարունակելու կիսատ մնացած ուսումը: Ավարտեց, դարձավ ճարտարագետ: Շվեյցարիայի համալսարանում կատարելագործեց իր մասնագիտությունը, վերադարձավ Ռուսաստան և խարկովում կառավարության կողմից նշանակվեց պատասխանատու աշխատանքի:

Հեղափոխության խառը շրջանում բոլո-րովին խանգարվում է **Յանիկյանների** ընտանեկան կյանքը: Ծնողները կորցրել էին իրենց ողջ ունեցվածքը, տները, կալվածք-ները: Լևոն եղբայրը հոր աչքի առաջ գնդա-կահարվում է: Հայրը կաթվածից մահանում է: Սահակ եղբայրն անհետ կորչում է: Մայրը խելագարվում է:

Գուրգեն Յանիկյանը ամուսնանում է խարկովում հայտնի **Քյոմուրձյան** ընտանի-քի աղջկա՝ բժշկուհի **Շուշանիկի** հետ: **Շուշանիկն** ամենայն սրտացավությամբ խնամում է ամուսնու խելակորույս մորը:

Յանիկյանը կնոջ՝ Շուշանիկի հետ

1929-30 թվականների խիստ ծնունդն **Ստալինի** կոլեկտիվացման պատճառով Հյուսիսային Կովկասից մինչև Դոն գետը ընկած տարածաշրջանի 40 միլիոն բնակիչներ հայտնվեցին բաղնի ճիրաններում: Հարկավոր էր շուտափույթ ցանքսի սերմացու բերել Սիբիրից: Ստալինը խոստացել էր բոլորին գնդակահարել, եթե չկատարեն հրամանը:

Կառավարությունն արտակարգ լիազորություն է տալիս **Գուրգեն Յանիկյանին**, որովհետև նա քանդված, ավերված ճանապարհներով տեղափոխություններ կատարելու փորձ ուներ: Նա սերմացուով լի գնացքների համար անանցանելի տեղերով ռելսեր է գցել տալիս, ապա գնացքների ետևից հավաքում ռելսերը, առաջ տանում ու շարունակում է հաղթահարել անհաղթահարելին... Այս անձնուրաց աշխատանքի համար նրան պարգևատրեցին պատվոգրով և դրամով: Ինչպես նաև անձամբ **Ստալինի** և **Կալինինի** ստորագրություններով վավերացվեց **Յանիկյան** ամուսինների Պարսկաստան մեկնելու արտոնագիրը: Նա տաղանդաշատ ճարտարագետ էր և փնտրված Պարսկաստանի նման հետամնաց մի երկրում:

Թավրիզում **Գուրգեն Յանիկյանը** հիմնում է երկրի առաջին մետաղածուլարանը, առաջին և մեծագույն ստորերկրյա զինագործարանը: Կառուցում է երկաթուղագծեր, ճանապարհներ, կամուրջներ, կարգավորում Թեհրանի էլեկտրական լուսավորության գործը: Իր աշխատանքի դեռ առաջին տարում արժանանում է շքանշանի և դրամական պարգևների: Նա ուներ իր սեփական գրասենյակը, որտեղ աշխատում էին 300-ից ավելի ծառայողներ: Սա ճանապարհներ կառուցող՝ **ՌԱՀՄԱԶ** ընկերությունն էր, որը գործում էր միայն կառավարական պատվերներով: Նա արդեն ուներ հողեր, տներ, եվրոպական և ամերիկյան բանկերում գումարներ: Նա մեծահարուստ էր, միլիոնատեր և հանգիստ կարող էր իր սիրելի կնոջ հետ ապրել և մոռանալ իր մղձավանջները: Սակայն նա անընդհատ ավելացնում էր իր հարստությունը միայն մի նպատակի համար: Այդ նպատակը գերագույնն էր իր ողջ կյանքի համար և վերջնականը:

Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ դաշնակից բանակները գտնվում էին Պարսկաստանում: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարությունը իր հյուպատոսի միջոցով առաջարկում է **Յանիկյանին** վեց տարով վարձել նրա 15 հեկտար ջրառատ հողամասը ամերիկյան բանակատեղի հաստատելու համար՝ որպես վարձ առաջարկելով նրան 250 հազար դոլար: Նա մերժում է վարձը և խնդրում, որ պայմանագրում գրվի՝ «**առանց վարձի**»:

Ինչո՞ւ:

Խորհրդային Միությունը կռվում էր ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ: Խորհրդային Հայաստանի զավակները նույնպես կռվում էին, զոհվում, հերոսանում: Նա չէր կարող իր հողի համար վարձ վերցնել Միացյալ Նահանգներից, որը պիտի այն դարձներ իր զորքերի բազան և օգներ Խորհրդային Միությանը հաղթելու ֆաշիզմին:

Հետաքրքիր է Պարսկական ծոցից մինչև Թեհրան-Թավրիզ 315 կմ երկարությամբ երկաթգծի կառուցման պատմությունը:

Միացյալ Նահանգները Լա Մանչով զինամթերք և մարդասիրական օգնու-

թյուն էր ուղարկում Խորհրդային Միության: Գերմանական սուզանավերը խորտակում էին այդ նավերը: Հարյուրավոր ամերիկացի զինվորներ էին զոհվում չհաշված նյութական մեծ կորուստները: Դաշնակիցների գերագույն հրամանա-տարությունը որոշեց Պարսկական ծոցից օգնությունը տեղ հասցնել, իսկ դրա համար հարկավոր էր նոր ճանապարհ կառուցել մինչև Ջանջան կայարանը, որտեղից Խորհրդային կառավարությանն էր հանձնվելու Միացյալ Նահանգներից եկող օգնությունն ու զինամթերքը:

Գուրգեն Յանիկյան գրող ճարտարագետը

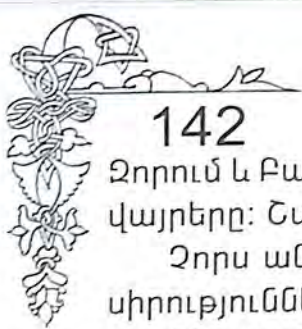
ճանապարհի կառուցումը վստահվում է **Յանիկյանին**: Ըստ մասնագետների հաշվումների՝ այն կարելի էր ավարտել մեկ տարում: Սակայն հրեշավոր պայմաններում, կատարելով աշխատանքը՝ **Յանիկյանը** 12 ամսի փոխարեն, ճանապարհը շահագործման հանձնեց վեց և կես ամսում: Արժանապատվության ու պատասխանատվության մեծ զգացումով, հայի համառ կամքով ու ճիգով նա կատարեց այդ գործը, որի համար արժանացավ թե՛ պարսկական, թե՛ ամերիկյան կառավարությունների շքանշանների, իսկ Պարսկաստանում իրագործել: Նա համաձայնվեց, որովհետև գիտեր, որ իր **Մեծ ուխտը**, իր **Մեծ երազանքը** ու պարգևների: Արդյոք հնարավոր էր հաշվել այն բոլոր ամերիկյան զինվորներին, որոնք չզոհվեցին **Յանիկյան** հայի անձնագրի աշխատանքի շնորհիվ... Նրա կերպարն այնքան ամբողջական ազնիվ էր, այնքան կարևոր էին ռազմական գործում նրա ճարտարագիտական գիտելիքները, որ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը նրան, տիկնոջ հետ, հրավիրեց դառնալ իր երկրի քաղաքացի:

Նա համաձայնվեց, որովհետև գիտեր, որ իր **Մեծ ուխտը**, իր **Մեծ երազանքը** ու պարգևների: Արդյոք հնարավոր էր հաշվել այն բոլոր ամերիկյան զինվորներին, որոնք չզոհվեցին **Յանիկյան** հայի անձնագրի աշխատանքի շնորհիվ... Նրա կերպարն այնքան ամբողջական ազնիվ էր, այնքան կարևոր էին ռազմական գործում նրա ճարտարագիտական գիտելիքները, որ Միացյալ Նահանգների կառավարությունը նրան, տիկնոջ հետ, հրավիրեց դառնալ իր երկրի քաղաքացի:

Պատմում է ինքը՝ **Գուրգեն Յանիկյանը**. «**Իմ տիկինը՝ Շուշանիկը, ինձանից պակաս չէր ոգևորված այդ գաղափարով: Մեր ծրագիրը շատ պարզ էր. մեր անձնական դրամով գաղտնի կերպով պատրաստել մի շարժանկար՝ ցույց տալու աշխարհին մեր ժողովրդի քաջած տանջանքները և վայրենի գազան թուրքերի կոտորածները, Հայկական ցեղասպանությունը՝ չմոռանալով, այսպես ասած, քաղաքակրթված ազգերի դավադրությունները՝ հանդեպ մեր իրավունքները:**

Սևրը և Լոզանն իրենց արժանի տեղն ու գնահատականն էին գտնելու այդ շարժանկարի մեջ: Գիրքը և սցենարը ես պատրաստել էի արդեն, իսկ անունը տիկինս էր ընտրել՝ «**Դրախտ**»։ Շարժապատկերը (բացատրական գրքույկների հետ միասին) ծրի պիտի ցուցադրվեր աշխարհի բոլոր անկյուններում: Մեր ցանկությունն էր ցնցել մարդկության խիղճը, արթնացնել մեր քնած ժողովրդին, նոր կյանք և հույս ներշնչել նոր սերնդին, բուռն պայքարի մի նոր ձև՝ շղթայազերծելու մեր հողային իրավունքները...»:

Մինչև Կալիֆորնիայում հաստատվելը **Յանիկյանը** երկու անգամ եղել էր Տեր

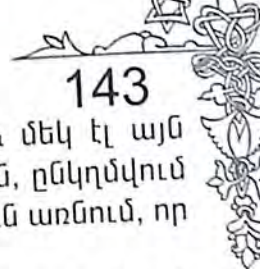

Չորում և Բաղդադում: Մի քուրդ գյուղապետի օգնությամբ այցելել կոտորածների վայրերը: Շատ տեղեր պեղել տալով հազարավոր կմախքներ էր դուրս հանել:

Չորս անգամ աշխարհի շուրջը ճամփորդելով կատարել է լուրջ ուսումնասիրություններ ազգերի ու կրոնների պատմության վերաբերյալ: Իր շրջագայությունների ընթացքում մոտիկից ծանոթացել է Հունաստանի **Գրիգորիս Երկրորդ թագավորի**, Եգիպտոսի **Ֆարուք թագավորի**, վարչապետների, նախարարների ու բարձրաստիճան այլ պետական այրերի հետ, որոնց բոլորի ստորագրությունները հավաքել էր թուրքական մի թղթադրամի վրա, որը հետագայում ժամանակին սուլթան **Համիդի** ննջասենյակում կախված թանկարժեք յուղաներկ նկարի հետ ճակատագրական դեր պիտի կատարեր իր **վերջին գործը** կատարելիս:

Գրել է քաղաքական, աստվածաբանական հոդվածներ եվրոպական թերթերում **Նեգրուզ** ստորագրությամբ: Իր «**Հուդայի հաղթանակը**», «**Հարենի խաչը**», «**Մի ամերիկացու ծայն**», «**Համբարձված Հիսուս**», «**Անհատը**», «**Կյանքի սիմֆոնիա**», «**Մեր Մեսիան**» և «**Դրախտ**» գրքերը թարգմանվել են ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն: Այս գրքերը խոր ապրումների և փիլիսոփայական խորհրդածությունների արդյունք են: Իր գրական վաստակի համար **Յանիկյանն** արժանացել է ամերիկյան մի քանի կարևոր գրական կազմակերպությունների պատվավոր անդամի և **Շվեյցարական գեղարվեստական գրականության** ինստիտուտի ցմահ պատվո անդամության լինելով 1800 անդամներից երկրորդ հայը **Վիլյամ Սարոյանի** կողքին:

Ինչ էլ որ աներ նա, ինչ գործով էլ որ զբաղվեր, ինչքան էլ որ վաստակեր՝ երկու միլիոնի բաց գերեզմանոց դարձած, բզկտված, քանդված, չարչրկված երկրի համար պիտի աշխատեր: Նա հանձն էր առել ողբերգական աշխարհին պատմել **նահատակ Հայաստանի եղերական ու անմխիթար, դողդոջուն փոքրիկ ուրվականների մասին** նաև, որոնք գնում էին մեն-մենակ, առանձին, հուսաբեկության ու աղետի միջով... Կարողացել էին փախչել դահիճների ձեռքից և անգետ զարհուրելի վտանգներին, թափառում էին այս ու այն կողմ, պահվում այստեղ ու այնտեղ հոգնած, բզկտված ոտքերը քարշ տալով փորձում էին հասնել տուն: Իսկ թե որտեղ էր տունը՝ չգիտեին... Աշխարհի տերերը փակել էին նրանց դռները... Նա ուզում էր ահռելի երկար, 20 ժամանոց շարժապատկերում պատկերել նաև նրանց... Տան տեղը կորցրած այդ ժառանգներին... Ամայի ճանապարհներին մոլորվածներին, հոգնածությունից, քաղցից, ցրտից, վախից, չորս դին մեռելների առատությունից սարսափահար հեգ մանուկներին, որոնք երբեք տեղ չհասան... Պառկեցին հորիզոնից-հորիզոն ձգվող բաց գերեզմանում և զարհուրանքից լայն բացված աչքերը երկնքի դատարկությանը հառած մեռան... Բայց խելքից-մտքից դուրս, զարմանալի բան, փլատակված հայրենի եզերքներում նրանցից ոմանք երկար շաբաթներ ու ամիսներ ապրեցին... Բոլորովին մեռակ հինգից տասներեք տարեկան մանկտիք, որ չէին ուզում մեռնել... Շատերը թշնամու գնդակից վիրավոր, իրենց սեփական վերքերը լիզելով, արմատիքով ու միջատներով սնվելով, մերկ ու վայրենացած, երբեմն խոսելը մոռացած, պահվտելով դիակների ու ոսկորների տակ, երբ առնում էին վտանգի հոտը... Որտեղի՞ց է գալի, զավակս, և արդյոք մինչև ո՞ր է ձգվում քո

երկրային ուղին... Այս հարցն էր հնչելու նրա շարժանկարում և մեկ էլ այն հավաստումը, որ հեքիաթի արքայազնի նման նրանք մեռնում էին, ընկղմվում խավարի ընդերքները, ապա միշտ կենդանի ավիշներով հարություն առնում, որ արքայական ցեղին տան շարունակություն...

Այսպես ուրեմն, **շարժապատկեր Հայոց կոտորածի** մասին, որը պիտի հանձնվեր աշխարհի դատին: Սակայն այն դադարեցվեց...

Ինչո՞ւ:

Իր և կնոջ ողջ դրամը ծախսվել էր նախապատրաստական աշխատանքների վրա: Նկարահանման աշխատանքները պետք է սկսվեին, երբ պարսկական կառավարությունը կվերադարձներ **Յանիկյանին** նրա հասանելիք երկու միլիոն դոլարի պարտքը, որը դեռ չէր վճարել այն բոլոր կառույցների և ճանապարհների համար, որ իրագործել էր ճարտարագետը: Նրան չտվեցին նաև այն կես միլիոն դոլարը, որը ամերիկյան կառավարությունը հատկացրել էր նրան պատերազմական գլխավոր ճանապարհը կառուցելու համար: Պարսկական դատարանը որոշեց, որ այդ դրամը վճարվի, բայց շահի, որը որդին էր **Յանիկյանի** բարեկամ շահի, արգելք դրեց պետական դեպարտամենտի կատարման վրա...

Ինչո՞ւ:

Որովհետև Պարսկաստանի շահը բարեկամ էր Միացյալ Նահանգների նախագահ **Նիքսոնին** և խնդրեց, որ պետական դեպարտամենտը չխառնվի այդ գործին: Շահին ձեռնառու չէր իր գանձարանից երկու և կես միլիոն դոլար դուրս հանել մեկի պարտքը փակելու համար, որն արդեն իր քաղաքացին չէ: Ամերիկյան կառավարությունը նույնպես չպետք է ցանկանար, որ ֆիլմը նկարահանվի: Եվ այն չէր նկարահանվի, եթե այդ համառ հայը գրկվեր իր դրամական միջոցներից:

Ինչո՞ւ:

Թուրք կառավարությունը գիտեր **Յանիկյանի** 20 ժամանոց շարժապատկեր նկարելու գաղափարի մասին, որը պետք է անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով անվճար ցուցադրվեր աշխարհին: Թուրք կառավարությունը ճնշում գործադրեց ամերիկյան կառավարության և նրա նախագահի վրա: Ամերիկյան կառավարության շահերը, որով խնամիություն էր խաղում Թուրքիայի հետ, շատ ավելի կարևոր էին, քան **Յանիկյանն** իր շարժապատկերով ու **Հայ Դատի** շահերով: Եվ հետո Ամերիկյան կառավարությունը գիտեր, որ շարժապատկերը ցույց էր տալու նաև մեծ երկրների վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովուրդը, պիտի բացահայտեր նրանց, ովքեր ուզում էին խեղդել **Հայկական Հարցը**: Շարժապատկերի մեծ մասը թուրքական փաստաթղթերի և եվրոպական ու ամերիկյան մեծապատիվ անձանց վկայությունների հիման վրա էր նկարահանվելու:

Նա՞ **Գուրգեն Յանիկյան** հիասթափված մարդը պիտի մտածեր մեկ այլ միջոց, որ կարողանար աղաղակել աշխարհի խլացած լսողությանն ի լուր:

Նախքան այդ միջոցի մասին խոսելը՝ պատմենք մի չնչին թվացող միջադեպի մասին:

Յանիկյանը ստեղծել էր **Յանիկաքոֆ** իր անունը կրող սարքը, որի միջոցով

Ներկայումս հայրենիքի համար, որքան այդ անսման անհատներ
երևանում ինձ ցույց տվեցին զանազան գործարաններ, որոնք աշխա-
տում էին ամբողջ թափով: Արդյունաբերական ցուցահանդես-տաղավար-
ների տպավորությունը սքանչելի էր: Գնացի Սևան, կերա Սևանի անսման
ծկան խորովածը:

1973 թվականի հունվարի 27-ն էր:
Իր այդ օրվա ապրումների մասին **Յանիկյանը** գրում է. «**Կյանքումս միշտ էլ հակառակ էի եղել ուժին, սպանությանը, որովհետև դրանով ոտնատակ տալով մեկ ուրիշի իրավունքները, նույն չափով կորցնում ես և քոնը: Գիտեի,**

թե ինչ էի անելու առավոտյան: Հանդեպ նրանց, որոնք ինքնական գալու էին ինձ տեսնելու, ես ոչ մի զգացում չուների: Նրանք ինձ համար միջոց էին հասնելու ցանկությանս: Եթե լինեին ուրիշները, ինձ համար տարբերություն չէր ունենալու: Եվ ամեն միջոց պիտի ձեռք առնեմ, որ ձերբակալվեմ և ողջ մնամ, որ կարողանամ դատարանի առաջ գոռալ մարդկության երեսին սրտիս տենչանքը ու պահանջել արդարություն թե՛ իմ ազգի, թե՛ մեզ պես ազգերի համար»:

Դատավարության ժամանակ **Յանիկյանի** հայտարարություններից մի քանի հատվածներ. «Այո՛: Ես սպանել եմ երկու թուրք, որ լինի այս դատավարու-

ԳՈՒՐԳԵՆ ՅԱՆԻԿՅԱՆԸ ՌԱՏԱՐԱՆՈՒՄ

Գուրգեն Յանիկյանը դատարանում

...Ես որևէ կուսակցության չեմ պատկանում: Եվ ընդհանրապես, եկեղեցին, միությունները, կուսակցությունները ոչ մի կապ չունեն իմ արարքի հետ: Ես գործել եմ որպես անհատ: Ես իմ վրա եմ վերցնում իմ գործի պատասխանատվությունը և կվճարեմ իմ արածի արժեքն իմ կյանքով...»:

Երբ **Մեղադրողը** հայտարարեց, թե մեղադրյալը Նոր Թուրքիան խառնել է Հին Թուրքիայի հետ, շփոթել տարեթվերը... Որ Նորը մախկինի մման չէ, փոխել է արաբական գրերը լատինականով, ֆեսը փոխարինել է գլխարկով, վերացրել է բազմակնությունը, կրթված է, համալսարանական ուսում է առնում և այլն **Դատապաշտպանը** դատարանում ներկայացրեց Նոր Թուրքիո համալսարանական, Միացյալ Նահանգներում ուսում առնող թուրքերի լատինատառ գրված թուրքերեն մամակը, որ ապրիլյան եղեռնի 50-ամյակի առիթով ուղարկվել էր բազմաթիվ հայերի և հայկական կազմակերպությունների:

Ահա այդ նամակը. «**ՅԵՂ, դուք, նսեմ, աղտոտ, ապօրինի, մարդկային թափթփուկներ, տգետ անասունների հոտեր: Ձեր հետին նպատակների համար նույնիսկ օրորոցի մանուկներին օձի թույնով պատվաստեցիք և ամեն կողմ թույն սրսկեցիք: Դուք ապերախտ խոզերի հավաքածուներ,**

ստոր շահատակներ, ազգի դավաճան դաշնակցականներ, թուրք ազգի մեծագույն փորձանքներ, յոթ տեղից վտարված խամաճիկներ, հիսուն տարիներից ի վեր քաղաքակրթության օրոցքի մեջ եք ապրում, բայց տակավին չկարողացաք մարդ դառնալ... ո՞վ դուք, իմաստակ էջեր... Ասում եք. «թուրքերը մեզ ջարդեցին»... ո՞ւմ հետ եք չափվում, ումից ի՞նչ եք ուզում, աշխարհի առաջ խայտառակված հիմար ավանակներ: Ահավասիկ. աշխարհի ազգերի մոտ համբավ ունեցող թուրքերը, զենքին ապավինելով, տակավին քանի՞ միլիոն անիծված հայերի սրի անցկացնելու համար ժամանակի ենք սպասում: Անիծյալ հայեր, աշխարհիս երեսից պիտի մեկ անգամ ընդմիշտ ձեզ մաքրենք: Սա մեր սրբազան մարգարեի պատգամն է: Ո՞վ իսլամ աշխարհ, լավ իմացեք, թե հայ թշվառականները աշխարհի երեսից չոչնչացված՝ խաղաղություն ու ազատություն պիտի չունենաք: Մուհամեդի սիրույն համար, ամեն մեկդ, որ մի թշվառական հայ էլ սպանեք՝ արքայության պիտի արժանանաք: Ով վախկոտ, անպիտան, ողորմելի կեղծ ֆիդայիներ, պոռոտախոս հեղափոխականներ, առանց շան գյուղ եք գտել, առանց գավազանի աջ ու ձախ եք հարվածում: Էշ ֆիդայիներ, ո՞ր եք, ինչի՞ առանց գավազանի աջ ու ձախ եք հարվածում: Էշ գնում վանը, Մուշը, Կարսը, եք սպասում, եթե կարող եք, ինչո՞ւ չեք գնում վանը, Մուշը, Կարսը, Լորդահանը առնում, վախկոտ կռվարարներ: Գնացեք, ձեզ սպասում է թուրքը: Ալլահի ուժով ու մարգարեի օրհնությամբ ձեր Հայաստանն էլ շուտով պիտի գերեզմանի վերածենք: Ալլահը հայ ազգի ճակատագիրը թուրքի ափի մեջ է դրել: Լավ իմացեք, որևէ ազգ, որևէ պետություն ձեզ չի կարող մեր ձեռքից ազատել: Պոլսում ապրող հայերը մեր ձեռքում պատանդ են, մորթվելու պատրաստ մեր ոչխարները: Ձեր բոլոր եկեղեցիները ձեր գլխին պիտի կործանենք, իսկ ձեր ղեկավարներին իրենց ոտքերից պիտի կախենք: Փողոցներում ձեր կրոնավոր առաջնորդների փորոտիքները դուրս պիտի թափենք: Թող ամբողջ աշխարհը ականատես լինի և տեսնի, որ թուրքի անսահման ուժի դեմ հավասար ոչինչ չկա: Դուք լավ գիտեք թուրքի կտրող սուրը: Ձեր նահատակների հիշատակին այս նամակն էլ Նյու Յորքի թուրք ուսանողության անունից իր ղեկավար Օրհան Գարազեազիմի միջոցով ավելացրեք ի հայտարարություն աշխարհին»:

Կարդալուց հետո թուրքի այս ուղերձը հայերին և աշխարհին՝ Դատապաշտ-
միջոցով ավելացրեք ի հայտարարություն աշխարհին»։

Դատարանում հայտարարվեց, որ բոլոր հայերը չեն, որ պաշտպանում են

Գուրգեն Յանիկյանը
դատարանում ելույթի
պահին

Յանիկյանի արարքը, որ օրինակ «Սանտա Բարբարա» անգլերեն թերթում տպված նամակը ուղղված էր օրենսդիր ժողովին. ««Հայ նահատակների ամերիկյան բարեկամներ» հանձնախումբը համամիտ չէ Յանիկյանի կատարածին և չի արդարացնում նրան և երբեք չի պաշտպանելու նրան: Յանիկյանն իր արածի համար չի ստացել մեր իրավունքը»:

Գուրգեն Յանիկյանը
դատարանում ելույթի
պահին

Յանիկյանի բացատրությունն այս առիթով. «Երբ ես սպանեցի երկու թուրքերին, Ամերիկայում գործող բոլոր հայ կուսակցությունները հավաքվեցին և միասին ստեղծեցին այդ հանձնախումբը, որ ամբողջ հայությունից դրամ հավաքելով կազմակերպեն իմ պաշտպանությունը: Բայց այդ հանձնախումբն իմ անունով դրամ հավաքելով իմ փաստաբաններին չէր թողնում մասնակցել իմ հարցով հրավիրված ժողովներին և բացի այդ թելադրում էր իր կամքը ինձ. ինչպես վարվել, ինչպես խոսել և այլն: Ես չէի կարող խոսել և շարժվել նրանց թելադրանքով: Այդ պատճառով հրաժարվեցի այդ հանձնախմբից և ստիպեցի, որ այն 40 հազար դոլարը, որն ստացվել էր աշխարհի տարբեր ծայրերից՝ ետ ուղարկվի: Ես ստիպված եղա հանդես գալ հայտարարությամբ, որ որևէ մեկը չմտածի իմ պաշտպանության համար դրամ ուղարկել... Ինչպես տեսնում եք, նախ ե՛ս եմ հրաժարվել այդ հանձնախմբից և նոր միայն իրենք, այն էլ լուծարվելուց հետո: Ո՞վ էին նրանք ինձ համար, որ ես նրանցից իրավունք խնդրեի... Այս դատավարությանը, ինչպես նաև հանձնախմբի հայ ղեկավարներին պարտադրվել է. «Ի՞նչն է ավելի կարևորը՝ Ամերիկայի շահերը, թե՞ մի անհատ Յանիկյանի կյանքը» կարգախոսը, որը պարտադրվեց նաև իմ գլխավոր պաշտպան Պեյսի Ֆորմանին, ամենահայտնի փաստաբաններից մեկին, որն սկզբում ուրախությամբ, նույնիսկ հպարտությամբ ստանձնեց իմ պաշտպանությունը, սակայն դատավարությունն սկսելուց մեկ օր առաջ կառավարության ձեռք առած միջոցները, թուրքական կառավարության միլիոնները և ճնշումը ազատ, ժողովրդավար Միացյալ Նահանգների վրա՝ տվեցին իրենց արդյունքը: Մեծ պետությունների մեզ ծանոթ շահերն են նորից ասպարեզում: Այդ շահերի ծախսում կուլ գնացին Հայոց Հարցն ու Դատը... Եվ մի աշխատասեր, իմաստուն ժողովուրդ, որ տասը հազար տարի մարդկության քաղաքակրթության զարգացման ընթացքին իր կարևոր տեղն էր մշտապես ունեցել, որ երբեք վաչկատուն ու նվաճող չի եղել և հայտնվել է Աստծո ստեղծած աշխարհում իր լեռնաշխարհի հետ միաժամանակ, հիմա սրա-նրա երկրում քարշ է տալիս իր գոյությունը, լավ կամ վատ, հարուստ թե ունևոր, բայց ոչ երբեք աղքատ... Որովհետև այս ժողովուրդը որտեղ էլ լինի, գիտի իր ազնիվ աշխատանքով իր ապրուստը հայթայթել... Երեկվա որբերը Ամերիկյան և Խորհրդային ատոմական ու տիեզերական գիտությունների փիլիսոփաներ են... Երեկվա որբերն ու նրանց զավակները... Դուք ուզում եք

իմանալ, թե Յանիկյանն ո՞վ է, որ Ամերիկայի կառավարությունն ու նրա
 դատարանը ցանկանա պաշտպանել նրան... Յանիկյանը, պարզապես, այդ
 զարմանալի, իմաստուն, գեղեցիկ ժողովրդի մի հյուլեն է, որին չափազանց
 ուժգին է այրում նպատակի հանդեպ ունեցած թախիծը... »:

ուժգին է այրում նպատակի հանդեպ ունեցած թախիծը...»։

Եվ իր կտակը իր ժողովրդին՝ մահապատժից առաջ. «...Մնաք բարով։ Նախքան իմ անհատական պատերազմը սկսելը՝ ես գնացի իմ աչքերով տեսնելու և սրտով համոզվելու, որ իմ փոքրիկ Հայաստանն ապրում է... ես գնացի նաև հրաժեշտ տալու նրան, որ մահապատժի պահերին հոգիս միայն ցավով լեցուն չլինի, այլ նաև ուրախությամբ ու հպարտությամբ... Մահապատժի գնալուց առաջ իմ կտակը քեզ... Մենք դժվարին, գրեթե անանցանելի բավիղներով քայլում ենք դեպի բաղձալի նպատակը... Տեղ կհասնեն միայն նրանք, ովքեր այդ ճանապարհին ոտք կդնեն ազատված, մաքրված քինախնդրությունից, մանր-մունր կրքերից, չարությունից, բոլոր տեսակի փառասիրական շնուքներից... Եթե ուզում եք հզոր աշխարհի մեջ, կոչված եք փառասիրական շնուքներից... Դուք իրավունք չունեք հզորների կողքին հզոր լինել՝ միասին եղեք... Դուք իրավունք չունեք միմյանց հետ խնդիր ունենալու... Դուք ինչ գաղափար էլ որ փայփայեք, ամենակարևոր գաղափարը ձեր գերված հայրենիքի ազատագրումն է...»։

Ես եմ մասիկան։ Նրան դատապարտեցին ցմահ բան-

Ոչ, նրան
տարկության:

Ինչո՞ւ:

Ինչո՞ւ:
Դատարանը կարծում էր, որ եթե նրան դատապարտեն մահվան՝ նա կդառնա հայերի ազատության խորհրդանիշը Միացյալ Նահանգներում: Եվ այն բոլոր խռովությունները, որոնք երբեմն-երբեմն ուսանողությանը և գռեհին փողոց են նետում կառավարությունից ինչ-որ բաներ պահանջելու համար, կարվի մահ նրա անունով: Ցմահ բանտարկությունները շատ արագ մոռացվում են, և նրանց չըջապատող լուսապսակը՝ շատ արագ խամրում: Հանուն այդ խամրումի՝ ցմահ բանտարկություն:

Ամերիկյան դատարանը սխալվեց: Շատ շուտով նկատվում էր, որ հարկ է դրոշմակալել հարկային համակարգը: Հարկային համակարգը պետք է փոխարինվեր «Հարկային ծախսեր» ամերիկյան

Յանհիկյան մարդու մասին պատմությունը:
...Ավելի քան 10 տարի բանտում մնալուց հետո «մարդասեր» ամերիկյան իշխանությունները, որոնք մերժել էին նրան դատապարտել որպես քաղաքական հանցագործ, ծանր հիվանդ ծերունուն բանտից հանելով՝ դրեցին տնային կալանքի տակ:

Մի քանի շաբաթ անց՝ 1984 թվականի մարտի 27-ին մա վազեց ԵՂԵՂԸ
1998 թվականի «Ֆրեզնո Բի» թերթի հունվարի 25-ի համարում 25 տարի
Լուսթյունից հետո, Յանիկյանի դատախազ Միները գրեց. «Ցավում եմ, որ թույլ
չտվեցի ցեղասպանության վերաբերյալ փաստերի լիարժեք ներկայաց-
մանը, ոչ թե նրա համար, որ պետք է Յանիկյանը ազատ արձակվեր, այլ նրա
համար, որ պատմության ամենամոռի էջերը՝ ցեղասպանությունները, պետք
է բացահայտվեն, որպեսզի այլևս չկրկնվեն արհավիրքները: Դժբախ-
տաբար, Հայկական ցեղասպանությունը ցարդ չի դատապարտված...»:

Նրանք, որ եկան, չէին պատկանում որևէ խմբակցության և կուսակցության: Նրանք եկան ստեղծելու համար **Համահայկական Ազատագրական շարժում**: Նրանք եկան շարունակելու համար **Գուրգեն Յանիկյան** հայի սկսած **Անհատի պատերազմը**, որովհետև նրանք գիտեին, որ Սփյուռքի հայությունը դանդաղորեն ձուլվելով ի վերջո որպես հայ կնքելու է իր մահկանացուն: Նրանք գիտեին, որ հարկավոր է ապրելու հնարավորություն տալ համայն հայությանը փաստելով, թե **կորսված Հայրենիքը վերագտնելու և նրա հողի վրա նորից ամրանալու դեպքում Հայ Ազգի ապրելու ժամանակը ձգվելու է մինչև Անմահություն**:

Ես պետք է փորձեմ ճանաչել նրանց: Կկարողանա՞մ չգիտեմ: Թերևս քիչ, կամ գուցե ավելին քան քիչը: Ես պարտավոր եմ թերթել սփյուռքահայ և օտարալեզու մամուլի հարյուրավոր էջերը, պատմաբանների՝ հետազայում նրանց կատարած գործի առիթով կատարած վերլուծությունները, հենց իրենց **Գաղտնի բանակի** մարտիկների օտար և հայրենի լրագրողներին տված հարցազրույցները:

Ես հիշում եմ 70-ական թվականներին նրանց մասին խորհրդային Հայաստան հասած լուրերը: Մեր առօրյա գիտակցությունից հազարավոր մղոններ հեռու, գաղտնիքներով լեցուն **Գաղտնի բանակ** կոչվող տարօրինակ բառակազմությունը ցնցել էր մեզ և կանգնեցրել բազմաթիվ հարցականների առջև:

Հետո սփյուռքահայ մամուլը թերթելիս՝ նրա էջերից մեկում կարդացի նույն հարցականների մասին... Սփյուռքահայ **«Մասիս»** թերթը գրում էր. **«Օր մը հանկարծ, ինքզինք «Հայաստանի ազատագրության համար գաղտնի բանակ» կոչվող կազմակերպություն մը մեր ուշադրությունը գրավեց: Նո՛ր անուն էր: Նորություն էր. խումբ մը մարդիկ, ի գին կյանքի գերագույն զոհողության, դուրս կուգային «թուղթե շերեփ» հասկացողութենե, կը հրաժարվեն պատերուն փակցված գունավոր զենքեր գործածելէ: Այդ տղոց ո՞վ ըլլալուն, դեպի ո՞ր ձգտելուն, վերջապես ի՞նչ գործոններով շարժելուն մասին սպասողական հարցականները՝ վերապահումներ ստեղծեցին մեր շուրջը:**

Կասկածելի էին: Մեր կազմակերպություններեն չըլլալով, վախ կար որ թշնամիին նուրբ սադրանք ըլլային անոնք: Ոմանք փորձեցին անտեսել զանոնք, մեռցնել լռության դագաղով: Հետգիտե միջազգային ասպարեզներու վրա ցուցաբերած անոնց վճռականությունը եկավ փաստելու, թե լուրջ արմատներ ունեն, թե երևույթը՝ ժամանակավոր չէր...»:

...1975 թվականի հունվարի 20-ին Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութում ռմբակոծվեց **«Աշխարհի եկեղեցական միության» ԱՆՉԱ** կազմակերպությունը, որը զբաղվում էր օգնության և գթասիրության պատրվակով հայությանը Մերձավոր Արևելքից դեպի Ամերիկա գաղթեցնելու աշխատանքով: Այն պարզապես ամերիկյան գործակալների զարհուրելի մի որջ էր, որը փորձում էր Մերձավոր Արևելքը դատարկել հայությունից՝ նրան օվկիանոսի չափ տարածքով հեռացնելով Հայաստան Աշխարհից: Սա անշուշտ կատարվում էր թուրքական

իշխանությունների գաղտնի հովանավորության ներքո: Ամերիկան սիրով կնդունի հայերին, միայն թե իր դաշնակից Թուրքիան, որտեղ տեղադրված են դեպի խորհրդային Միություն ուղղված իր հրթիռային բազաները, հայերի մոտիկությունից անհամգստություն չապրեր:

Գործողությունը հանձն առավ **«Արգելափակյալ հերոս Գուրգեն Եանիկյանի հեղափոխական խմբակը»**, որը մինչև հոկտեմբերի 24-ը շուրջ մեկ տասնյակ գործողություններ կատարելուց հետո վերանվանվեց **«Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակ»՝ ՀԱՅԳԲ**: Օտարները թարգմանելով այս անունը հապավումով կոչեցին **ԱՍԱԼԱ**:

Հայ գաղտնի բանակի ծնունդը համարվեց 1975 թվականի հունվարի 20-ը: Այնուհետև նրա ողջ գործունեությունը ուղղված պետք է լինի մի նպատակի. Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը: Դրա համար հարկավոր էր հեղաշրջել սփյուռքահայության լճացած վիճակը և **«անոր երակներեն ներս հեղափոխական ոգին զարկ տալ»**: Հարկավոր էր միջազգային ասպարեզում վերստանալ Հայոց ճանաչումը իբրև ժողովուրդ, որն ունի բռնագրավված հայրենիք Թուրքիա կոչվող տարածքում: **Հայ գաղտնի բանակը** հրաշալի գիտակցում էր, թե ովքեր էին հայ ժողովրդի թշնամիները. **«թուրքական բռնատիրությունը, ամերիկյան ինպերիալիզմը, սիոնիզմը և արևմտաբռնատիրությունը, ամերիկյան ինպերիալիզմը»**: Ուրեմն, Հայոց զինյալ պայքարը եվրոպական կայսերապաշտությունը: Ուրեմն, Հայոց զինյալ պայքարը սրանց դեմ էր լինելու:

Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը իր զինյալ գործողությունների շարքով խուճապի ու սարսափի մատնեց թուրքական կառավարություններին: Աշխարհին հայտնի դարձավ, թյանը և նրա **«բարեկամ»** մեծ պետություններին: Այդ չղադարող պայքարի որ հայությունը, զարմանալի բան, դեռ կենդանի է: Այդ չղադարող պայքարի շնորհիվ 1984 թվականին Միացյալ ազգերի կազմակերպության Մարդու իրավունքների հանձնախումբը, 1987 թվականին Եվրախորհրդարանը դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը:

Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը հայտարարել էր համայն աշխարհին, թե թուրքական բոլոր հաստատությունները, որտեղ էլ որ լինեն նրանք, Թուրքիայում կամ որևէ պետության ներսում, մտնում էին **«իր թիրախի շրջագծի մեջ»**:

«Վաթսուն տարվան մեջ գաղթականի տառապակոծ և նվաստացուցիչ կյանքի ընթացքին, մենք շարունակեցինք ըլլալ քաղաքակիրթ և համբերող, դիմեցինք խաղաղ միջոցներու, հուսալով որ պիտի ստանայինք այն, ինչ որ էապես մերն է: Բայց, դժբախտաբար, ցարդ աշխարհը՝ կը շարունակե կույր և խուլ ձևանալ:

Մեր դատը իրավունքի և արդարության դատն է: Եվ մենք կը հիշեցնենք արար աշխարհին, թե այժմ ձերն է պատասխանատվության ժամը: Որովհետև մենք պիտի չմոռանք մեր հողերն ու ջարդերը: Պիտի չմոռանանք մեր ավանդություններն ու բարքերը, մեր պատմությունն ու լեզուն: Պիտի չմոռանանք անցնող վաթսուն տարիներու պատմության դառն դասը, երբ

Ծանոթանանք լրագրող **Սագո Օգանյանի** հրատարակվող քսան մամուլի վերլուծությանը. «**Ի՞նչ կըբովանդակեն այս թերթերը: Հայկական հարցն ու անոր նորագույն ազգային ազատագրական զինեալ պայքարը առաջ-**

Դժբախտաբար Պողոս Ջ պապը շատ ավելի առաջ գացած է իր այդ
 արտահայտությանց մեջ: Կիրակի հունիսի 12-ին Սբ. Պետրոս հրապարակին
 վրա, բազմահազար հավատացյալներու ներկայության, իր պատգամին
 մեջ՝ զուտ քաղաքական արարք մը ներկայացուցած է որպես սովորական

«Հայաստան» պարբերականի
գլխագիրը

Պողոս Զ, ըլլալով բարձրագույն ուսումնասիրող և աստվածաբանական գիտություններու ու հին թե նոր պատմության լավագույն գիտնական, պետք է լավ գիտցած ըլլա, և գիտէ՝ Թուրքիոյ գործադրած ցեղասպանության մանրամասնությունները: Դժբախտաբար սակայն, ան որոշած է լռության պատ մը քաշել այդ բոլորի առջև:

Ինչպե՞ս կրնանք մենք դատել Պողոս Զ պապը:
Արդյոք միլիոն հայ անմեղ նահատակները
մարդկային արարածներ չէի՞ն, անոնց կյանքը նույն-
պես թանկագին չէ՞ր. մի՞թե Զրիստոս չէ քարոզած
մարդկային կյանքի անձեռնմխելիության մասին:
Արդյոք հայերը ևս պե՞տք չէ ունենան միևնույն
մարդկային իրավունքները, պետք չէ՞ ունենան իրա-
վունքը ապրելու, իրավունքը՝ ունենալու հայրենիք,
իրավունքը՝ որոշելու իրենց սեփական ծակատա-
գիրը: Արդյոք այս բոլորը Զրիստոսի իսկ քարոզած
գաղափարները չե՞ն:

Անոնք պետք է լավ գիտակցին, որ եթե պաշտպանած ըլլային ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդը, ծանչցած ըլլային անոր դատի արդարությունը, այսօր հազարավոր հայեր ամբողջ աշխարհի տարածքին բնավ ստիպված պիտի չըլլային դիմելու զենքի և պատժելու չարին ու պաշտպանելու արդարությունը՝ իրենց հասկցած ձևով:

Թահա Քարիմը այն անձերեն էր, որ ոչ միայն չէր ընդունել Թուրքիոյ հանցապարտութիւնը հայկական ցեղասպանութեան մեջ, այլև բազմիցս հայտարարած էր ծիշտ հակառակը: Այս բոլորէն ետքը, Պողոս Չ պապը Թահա Քարիմը կը կոչէ «խաղաղութեան առաքյալ»: Եթէ այդպէս են

Մարդ արարածի սրբազան պարտականությունն է պայքարիլ իր
իրավունքներու համար: Եվ մենք պատրաստ ենք ու որոշած ենք ծիշտ այդ
ընել մինչև վերջ:

Նրանց համարում էին ահաբեկիչներ:

A black and white portrait of an elderly man with glasses, resting his chin on his hand. He is wearing a dark jacket over a light-colored shirt. The background is dark and out of focus.

Ստեփան Պողոսյան

Եթե կա արդարացի պատերազմ, ինչո՞ւ չի կարող լինել նաև արդարացի
ահաբեկչություն: Ով խնդրի չափանիշը համարում է ոչնչացված մարդկային
կյանքերը, ապա թող միշտ հիշի, որ առաջին և երկրորդ աշխարհամարտերը
խլեցին 70 միլիոն մարդկային կյանքեր՝ ավելի շատ, քան ոչնչացման մյուս
եղանակները մարդկության պատմության ամբողջ ընթացքում: Ուրեմն
ինչո՞ւ կարելի է հակահիտլերյան բլոկի մղած պատերազմը համարել
արդար, իսկ, օրինակ, Պաղեստինի ժողովրդի մաքառումները սեփական
ինքնիշխան հայրենիք ունենալու համար՝ անթույլատերլի ահաբեկչություն:
Ինչո՞ւ է օրինականացվում թուրքական բռնատիրությունը քրդերի վրա

և դատապարտվում 35 միլիոն քրդության պայքարը ազատ, անկախ Բրդստանի համար: Դժբախտաբար պայքարի եղանակների գնահատականները որոշվում են աշխարհի հզորների շահերից ելնելով:

Պատերազմը ուժեղի սեփականությունն է, թույլը, այսինքն ռազմատնտեսական փոքր հնարավորություններ ունեցող երկիրը, չնչին բացառությամբ, իրենից հզորի վրա չի հարձակվի: Քաղաքական ահաբեկչությունը որդեգրում է նա, ով հնարավորություն, գործություն ու կարողություն չունի այս կամ այն էական նշանակության խնդիրը լուծել պատերազմի, բացահայտ առձակատման միջոցով: Պատմության մեջ մինչև օրս էլ քաղաքական ահաբեկչությունը դուրս է դրված քաղաքական պայքարի շրջանակներից, զինված ապստամբությունը համարվում է քաղաքական պայքար, իսկ ահաբեկչությունը՝ ոչ: Քաղաքական ահաբեկչությունը չնչին վերապահումով նույնացվում է հանցագործության հետ: Ինչո՞ւ: Արդյո՞ք հանցագործ էին Չե Գեվարան, Անդրանիկը, Աղբյուր Սերոբը, Թեհլերյանը, Երկանյանը: Իհարկե ոչ:

Ահաբեկչությունները լինում են քաղաքական և քրեական, միջազգային և ներքին, կոլեկտիվ և անհատական, պետական և ոչ պետական: Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է քաղաքական ահաբեկչությունը, որը կարող է լինել թե անհատական և թե կոլեկտիվ: Ընդ որում, ոչ քիչ դեպքերում, կոլեկտիվ ահաբեկչությունը դժվար է զանազանել պատերազմից, որովհետև, վերջին հաշվով, պատերազմն այլ բան չէ, եթե ոչ ահաբեկչություն: Քաղաքական կոլեկտիվ ահաբեկչությունները, որպես կանոն, կրում են պարտիզանական կռիվներ, որոնք հիմնականում ահաբեկչական գործողություններ են:

Ուրեմն ի՞նչ է քաղաքական ահաբեկչությունը. միայն հանցագործություն, թե՞ նաև ազատագրական կռիվ: Իհարկե, նաև ազատագրական կռիվ: Լավ կյանքից չէ, որ ժողովուրդները դիմում են պայքարի ահաբեկչական եղանակներին: Եթե նրանք ունենային համապատասխան հզորության ռազմական ուժեր, ազատագրական պայքարի խնդիրները կլուծեին պատերազմի միջոցով, բայց քանի որ այդ հզորությունը չունեն, դիմում են անհատական կամ խմբակային պարտիզանական կռիվների:

...Ով ազատագրական նպատակադրումներով կամ անարդարության դեմ հարկադրված է կռվելու ահաբեկչական եղանակով, ահաբեկիչ չէ, այլ ազատագրական պայքարի մարտիկ»:

Ահա, այսպես, ասպարեզ էր իջել հայ ազատագրական պայքարի մարտիկը: Նա գնաց՝ Հայրենիքի փրկության գոհասեղանին իր մատաղ կյանքը նվիրաբերելու հաստատ մտադրությամբ:

Ո՞վ էր այս Առաջնորդը, որ կարողացավ իր շուրջը հավաքել նվիրյալ երիտասարդությանը և ստեղծել Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը:

Հակոբ Հակոբյան: Սա նրա ծածկանուններից մեկն էր, ինչպես նաև Մուշահեղը, որ արաբերեն նշանակում է ճշմարտության համար պայքարող զինվոր: Իր զինակիցները և բոլոր մյուսները՝ հայեր և օտարներ, նրան ճանաչում են որպես Հակոբ Հակոբյան:

Զբաղիր ընտանիքի գավակ էր: 1915 թվականին նրանց գերդաստանի 89 մարդուց կենդանի էր մնացել միայն հայրը, որն այն ժամանակ հինգ տարեկան էր և հարված ստանալով թուրքի յաթաղանից, այնուամենայնիվ ողջ էր մնացել:

Մանկան հիշողության մեջ անջնջելիորեն իր թախծոտ հոր թախծոտ պատմություններն էին կորցրած դրախտավայր հայրենիքի մասին, ահավոր ջարդի մասին, հինգամյա մանկան սարսափահար հայացքի առջև մոր, եղբայրների, քույրերի, մյուս հարազատների դաժան սրածումների մասին, դիակների տակից դուրս սողացող վիրավոր մանկան մասին, որը հայտնվել էր թանձր արնագույն մշուշի մեջ, ցավից մղկտալով սողում էր ու սողում, մինչև... Զգիտեր ինչպե՞ս, ե՞րբ և ո՞ւմ միջոցով հայտնվեց որբանոցում:

Հակոբը ծնվել է Իրաքում: Իրենից փոքր քույր և եղբայր ուներ: Զարդերի մասին հոր պատմածներին գումարվել էր օտարության մեջ հասակ առնելու հանգամանքը, և տարիների հետ խտացել էր նրա ընդվզելու և ընդդիմադրության բնավորությունը, իր «դրախտավայր» հայրենիք վերադառնալու բուռն ցանկությունը:

1967 թվականին Հակոբը որոշում է ստեղծել մի կազմակերպություն, որը պետք է հետապնդեր Հայկական Հարցը: Սակայն զգալով, որ իրեն պակասում է քաղաքական, կազմակերպչական և ռազմական փորձառությունը, մեկ տարի անց անդամագրվում է Պաղեստինյան Հարժմանը՝ սիոնիզմի դեմ պայքարը համարելով արդարացի պայքար: Նա 17 տարեկան էր, բայց համառ էր, խիզախ, սթափ: Ուներ համոզելու և առաջնորդելու հիմնալի ընդունակություն: Հինգ տարի շարունակ նա ղեկավարեց Պաղեստինի ներքին կյանքին առնչվող գործողություններ, որոնցից մեկի ժամանակ վիրավորվեց: Նա իրեն արդեն պատրաստ էր զգում կազմակերպելու և առաջնորդելու Հայոց Ազատագրական պայքարը:

Նա վերադարձավ Բեյրութ և փորձեց իր ծրագիրն իրականացնել Դաշնակցության օգնությամբ: Բայց Դաշնակցությունը մերժեց զինված պայքարի հնարավորությունը: Եվ նա որոշեց գործել ինքնուրույն: Նրա շուրջն արդեն հավաքվել էր երիտասարդ համակիրների քաջարի մի խումբ: Ահա այս խումբն էլ իրագործեց ԱՆՁԱ-յի ռմբակոծումն ու ավերումը: Ապա նույն ճակատագրին արժանացան Բեյրութի թուրքական զբոսաշրջիկային ընկերության և Բեյրութի թուրքական օդանավային ընկերության գրասենյակները:

Հարություն Թագուկչյան,
նույն ինքը՝
Հակոբ Հակոբյան

Թվում էր, թե Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի կենտրոնը գտնվում էր Բեյրութում: Սակայն իրականությունն այն էր, որ նա բազմաթիվ կենտրոններ ուներ ամենատարբեր երկրներում:

Ֆրանսիայի «Եվրոպա» ռադիոկայանի ղեկավարներից Շ. Վիլնեովը, որը մի քանի անձնական հանդիպումներ է ունեցել Հ. Հակոբյանի հետ, գրում է. «Հակոբյանը յուրահատկություն մը, տարբեր անհատականության խորհրդանիշ մըն է և հույսը հայ ժողովրդին: Անձնավորություն մը, որ վերջին 10 տարիներուն գործեց հայոց պատմությունն ու կարողացավ դառնալ

Հայ գաղտնի բանակի մարտիկները մարզվելիս

ղեկավարը Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակին: Ականավոր բազմաթիվ թղթակիցներ կը շեշտեն, թե Հակոբյան ապրող ուղեղն է ՀԱՀԳ բանակին: Հակոբյանը մեծ զինվորական էր և զինվորական գործողություններ կազմակերպող, տեսությունների վերլուծող: Հ. Հակոբյանը խորհրդանիշ էր, որ բնավ չէր նմանվում քաղաքական այլ գործիչների հոգևոր և գործնական հատկություններին»:

Անչափ հետաքրքիր փաստաթուղթ է Բեյրութի «Լիբանանահայության Ձայն» ռադիոկայանի հետ ունեցած Հակոբ Հակոբյանի հարցազրույցը: Ներկայացնենք մի քանի կարճ հատվածներ հարցազրույցին Հակոբ Հակոբյանի տրված պատասխաններից. «Այսօր, ինչպես կը տեսնեք ՀԱՀԳԲ կը ներկայացնե ամբողջ հայությունը իր բոլոր խավերով ու պատկանելիությամբ: Այսօր ան ունի պուրժուա և համեստ խավերե եկած երիտասարդներ... Մենք որևէ խտրություն չենք դներ հայ քաղաքացիներու միջև, ըլլան անոնք դաշնակ, հնչակ, ռամկավար, համայնավար թե չեզոք, բոլորն ալ անխտիր հայ ժողովրդի զավակներն են: Մեր հեղափոխականները կը գործեն և անոնց միակ մտահոգությունը հայ ժողովրդի շահերն են, բռնագրավված հողերի ազատագրությունը: Որևէ կուսակցապետ չի կրնար վնաս հասցնել մեզի, որովհետև մենք ժողովրդի զավակներ ենք:

...Իսկական հեղափոխականը ան է, որ կը զրկվի իր ընտանիքեն, իր սիրելիներեն, ու կը տոկա անոթության, ցրտին ու հոգնությանը:

Հեղափոխական աշխատանքը պետք է խարսխվի քաղաքական ու զինվորական ռազմավարության վրա: Ինչպե՞ս կարելի է պայքար մղել միմիայն թուրքերու դեմ և անոր ոտքի պահող կայսերապաշտ երկրներ նկատել բարեկամ հայ ժողովրդին: Պայքարել

Հայ գաղտնի բանակի մարտիկները մարզվելիս

թուրքին դեմ և չտեսնել ու կարևորություն չտալ մեր բռնագրավյալ հողերու վրա կայք հաստատած ՆԱԹՕ-ի ուժերը: Պայքարել թուրքին դեմ և չտեսնել Արևմտահայաստանի վրա հիմնված ամերիկյան զինվորական խարխիսներ և անտեսել հազարավոր ամերիկացի մասնագետները, որոնք կը զորացնեն և թրջական բանակը: Ինչպե՞ս կարելի է պայքարել միմիայն թուրքին դեմ և լռել մեր սրբազան Արարատ լեռը պղծող ամերիկյան ուժերու ներկայության առջև: Ինչպե՞ս անտեսել թուրք ֆաշիստ պետության քաղաքական, զինվորական ու տնտեսական հավիտենական շտեմարան Գերմանիան: Մեկ խոսքով պետք է պայքարել թուրքական պետության դեմ, առանց երբեք մոռանալու այդ պետությունը ոտքի պահող կայսերապաշտ ու հետադիմական վարչակարգերը... Պետք է պայքար մղենք թուրք ֆաշիստ պետության և դաշնագրերով հայ ժողովրդի իրավունքը ուրացող պետության դեմ»:

Նրա կարծիքը Սովետական Հայաստանի մասին. «Իրականության մեջ, երբ խոսինք Սովետական Հայաստանի շուրջ մեր հոգիները կը պարուրվին հայրենասիրական խոր ապրումներով և հարազատ զգացումներով:

Սփյուռքի մեջ կապրինք բաժան-բաժան, սակայն ունինք կռվան մը, ունինք հիմք մը: Այդ կռվանն ու հիմքը Սովետական Հայաստանն է: Ունինք 3 միլիոն հայություն համախմբված մեր փոքր հայրենիքին՝ Սովետական Հայաստանին մեջ, որ մեծ դեր կը խաղա միջազգային գետնի վրա... Սովետական Հայաստանի մեջ արմատացած է հայ ժողովրդի ազգային, տնտեսական ու քաղաքական ինքնությունը: Այսօր էջմիածնի մեջ բարձրացած է նահատակներու նվիրված կոթողը: Այսօր Երևանի մեջ կանգնած է Մայր Հայաստանը, 1915-ի երկու միլիոն նահատակներու հուշարձան կոթող Ծիծեռնակաբերդը: Այսօր Սարդարապատի հերոսական ճակատամարտը արժևորող կոթողը կանգնած է Սասունի Դավթի արձանը: Երևանի սրտին մեջ հպարտորեն կանգնած է կառուցվեցան: Ամեն

Արդյոք այս բոլորը դյուրությամբ է, որ շինվեցան ու կառուցվեցան: Ամեն անհատ լավ գիտե, թե մեր փոքր հայրենիք Սովետական Հայաստանի մեջ մեր եղբայրներն ու բույրերը տքնեցան ու պայքարեցան: Առանց Սովետական Հայաստանի գոյության, սփյուռքահայ մը անկարող կ'ըլլա իր հայկական ինքնությունը պահպանել: Այսօր եթե մենք՝ սփյուռքահայերս, կառչած կը մնանք մեր հայկական ինքնության, ապա այս կը պարտինք կեդրոնական ուժի մը և կեդրոնական ուժը միշտ Սովետական Հայաստանի մեր մեջ հերոս ժողովուրդն է: Մենք մասը մըն ենք Սովետական Հայաստանի մեր ժողովուրդեն և Սովետական Հայաստանի հայ ժողովուրդը մաս մըն է սփյուռքի հայության»:

Հայ գաղտնի բանակի մարտիկները մարզվելիս

«Սովետական ճաշաստանի պատասխանատուներ հայ ժողովրդի հեղափոխական գործողությունները կը նկարագրեն որպես ահաբեկչական արարքներ: Արդյո՞ք ինչ պատճառով մեզ ահաբեկիչ կը կոչեն: ՀԱՀԳԲ-ի երիտասարդները կը նահատակվին, կը գնդակահարվին, կը բանտարկվին, կը խոշտանգվին հայ դատի հետապնդման ճամբուն վրա և այս անգին զոհողություններու դիմաց Սովետական ճաշաստանի պատասխանատուներ անձնագոհ երիտասարդները կը նկատին ահաբեկիչներ: Ահավասիկ մեր դժբախտությունը: Արդյոք ինչո՞ւ այսպիսի կեցվածք կ'որդեգրե ճաշաստանի պատասխանատուները: Հավանաբար պատճառը այն է, որ մենք կպահանջենք հայ ժողովրդի կեդրոնական դատի հաջողությունը:

Մեծ հույս ունինք, որ Սովետական ճաշաստանը պիտի վերածվի հեղափոխական խարիսխի, ուրկե պիտի մղվի հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարը...»:

Իմաստուն կանխատեսում. տարիներ անց Արցախյան գոյամարտը, ճաշաստանի ազգային ազատագրական պայքարը հաղթանակի դափնիներով պիտի պսակվեր: Ժողովուրդը խոր հավատով էր վերաբերվում իր այդ զավակներին, որոնք իրենց ամենաթանկագին հարստությունը կյանքն էին նվիրաբերում ի տանում Հայրենիքի ազատագրության, նրա արժանապատիվ վերականգնումի ճանապարհն անցնելիս: Եթե այդպես չլիներ, հայ մեծահարուստները թիկունք չէին կանգնի Գաղտնի բանակին:

Ահա Հակոբ Հակոբյանի վկայությունը. «ՀԱՀԳԲ-ը իր օժանդակության և օգնության մեծ մասը կը ստանա հայ պուրժուա դասակարգեն: Նյութականը կը հայթայթվի հայ պուրժուա դասակարգի կողմե, պայքար կը տարվի հայ հեղափոխականներու կողմե: Բացարձակապես աններելի է ուրանալ հայ պուրժուաներու այս հայրենասեր կեցվածքը: Անոնք մեծ դեր խաղցած են հայ ազգային ազատագրության պայքարի մեջ, տակավին կը խաղան և դեռ պիտի խաղան...»:

Սեփական մարզատեղի...

Հարկ է, որ բացահայտվի մի կարևոր հանգամանք ևս. բազմաթիվ օտար և արաբական թերթեր հաճախ էին գրում այն մասին, թե Հայ Գաղտնի բանակը մարզված է Պաղեստինյան հեղափոխության ռազմաճակատներում: Այս թերթերը նշում էին նաև, որ հայ մարտիկները մարզվում էին Խորհրդային ճաշաստանից եկած հատուկ զինվորական մասնագետների կողմից. «Մեր կազմակերպությունը բնավ կարոտ չէ պաղեստինյան զինվորական կայաններուն: Մեր ֆետայինները գյուղեր կը բարձրանան և կը մարզվին առանց որևէ օտարի օգնության: Նույնիսկ կը մարզվին որսորդությամբ: Երբ մեր ֆետայիններու թիվը ավելցավ ու

բազմացավ, հարկ զգացինք մեր սեփական ռազմակայանները հիմնելու: Մեր տքնաջան աշխատանքներով ահա այսօր հայ տարասփյուռ ժողովուրդը ունի սեփական իր ռազմակայանները ու մարզվողները ՀԱՀԳԲ-ի ֆետայիններն են ու մարզողները դարձյալ ՀԱՀԳԲ-ի ֆետայինները:

Մեզի կ'ամբաստանեն, թե մենք կը մարզվինք Սովետական ճաշաստանեն եկած զինվորական մասնագետներու կողմե: Մեծ հպարտանք է մեզի համար օգնություն ստանալ մեր փոքր հայրենիք՝ Սովետական ճաշաստանեն: Բայց դժբախտաբար տակավին Սովետական ճաշաստանի իշխանությունը հայ հեղափոխականները ձգած է առանձին թրքական ֆաշիզմի դեմ»:

Հակոբ Հակոբյանը նահատակվեց 1988 թվականի ապրիլի 28-ին Հունաստանի մայրաքաղաք Աթենքում:

Նրանք շատ էին, Հայ Գաղտնի բանակի նվիրյալ զինվորները: Հակոբ Հակոբյանն առաջնորդի իր դիրքերում նույնպես միայնակ չէր: Համախոհ հրամանատարների շրջանակը մշակում ու կյանքի էր կոչում առաջադրանքները: Մեծ ցանկություն ունեւ նրանց բոլորի, թե զինվորների, թե ղեկավարների անունները մեկիկ-մեկիկ տալու և պատմելու նրանց կատարած 300-ից ավելի գործողությունների մասին: Ուզում են նաև նրանց գործը հաղթանակով ավարտելու, կամ զոհվելու, վիրավորված գերի ընկնելու, տանջահարվելու ոչ միայն թուրքական, այլ նաև եվրոպական բանտերում, որպես ահաբեկիչներ գնդակահարվելու և կախաղան հանվելու պատմությունները հերոսներին արժանի խոսքով զրուցելու... Եվ զրուցել նաև նրանց մասին, ովքեր Եվրոպայի դատարաններում Հայոց Դատի ծայրը բարձրացրին իրենց խրոխտ ու արժանապատվությամբ լի կեցվածքով: Ես դա կանեի, եթե համձն առնեի գրելու Հայաստանի ազատագրության հայ Գաղտնի բանակի ամբողջական պատմությունը... Բայց ես հիմա ներկայացնում եմ միայն Երևույթը:

Երևույթ, որ իրենով իսկ պիտի մեր թմրած հոգիներում բուն դրած կասկածանքը փարատեր և հավատի լույսով լուսավորեր տեսնելու համար ամբողջական և միասնական ճաշաստանի ապագա իրականությունը:

Ահա արժևորելու համար այդ Երևույթի ճշմարիտ իրողությունը՝ Նահատակի «Վան» գործողությունը:

1981 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Փարիզում «Նահատակ Եղիա Քեչիշյան անձնասպանական քոմանտոն» գրավեց թուրքական հյուպատոսարանը: Եղիա Քեչիշյանը հիմնադիրն էր Պարսկաստանում գործող Հայ Գաղտնի բանակի: Թեհրանի թուրքական դեսպանատան վրա հարձակում կազմակերպելիս ձերբակալվել էր և երկու ամիս անց գնդակահարվել: Նա նահատակվել էր 1981 թվականի սեպտեմբերի 17-ին: Եվ «Վան» գործողության մարտիկները իրենց նոր զոհված ընկերոջ հիշատակին խումբը կոչեցին նրա անունով: Վազգեն Սիսլյանի հրամանատարությամբ էր

Եղիա Քեչիշյան

գործում **Հակոբ Ջուլֆայանի, Գևորգ Կյուզեյանի, Արամ Պասմաճյանի** խումբը: Չորսից **Վազգենը** և **Գևորգը** հնչակյան էին, **Արամը** դաշնակցական, **Հակոբը** անկուսակցական:

Վազգեն Սիսլյան

Նրանք գրավեցին հյուպատոսարանը առավոտյան: 15 թուրք ոստիկաններ և ներսում գտնվող 120 թուրք մյուս աշխատակիցները չկարողացան դիմադրել չորս հայ երիտասարդներին և ականա ենթարկվեցին նրանց կարգադրությանը: Մարտիկները պատանդ պահելով 60 մարդ, մյուսներին ազատեցին: Պատանդները կարծելով, թե իրենց զենքի տակ պահողները սովորական թալանչիներ են, սկսեցին դատարկել իրենց գրպանները: Սակայն նրանք արգելեցին, ասելով, որ հայեր են **ԱՍՏԼԱ-ի** զինվորներ:

Այդ պահին թուրք ոստիկանապետի կրակոցով վիրավորվեց **Վազգեն Սիսլյանը**, իսկ **Հակոբ Ջուլֆայանին** ծանր վիրավորեց հյուպատոսը: Սկսվեց փոխհրաձգություն, որի ընթացքում վիրավորվեցին և սպանվեցին մի քանի թուրք ոստիկաններ: Ապա հանգստացնելով պատանդներին հայերը հայտարարեցին, թե իրենց գործը միմիայն թուրք կառավարության հետ է: **Գևորգը** հեռախոսով կապվեց ֆրանսիական լրատվական գործակալությունների հետ՝ հայտնելով կատարվածի մասին:

Պատանդներից մի քանիսը ժ. 17-ին պետք է դպրոցներից վերցնեին իրենց երեխաներին և խիստ անհանգստացած էին: Հայ մարտիկները թույլ տվեցին նրանց հեռախոսով կապվել ոստիկանության հետ և տալ իրենց երեխաների հասցեները: Ոստիկանները երեխաներին ապահովաբար տուն հասցրեցին և զանգելով թուրքական հյուպատոսարան այդ մասին հայտնեցին պատանդ ծնողներին:

Գևորգ Կյուզեյան

...Երկու օր շարունակ միջազգային մամուլը հետևում էր «**Վան**» գործողության ընթացքին: Հաղորդագրություններն ուղեկցվում էին **Հայկական Հարցի** մասին տեղեկություններով: Թուրքական պետությունն անկարող էր այլևս անտեսել **Հայկական Հարցի** գոյությունը: **Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը** իր վրա վերցնելով «**Վան**» գործողության պատասխանատվությունը, մամուլի և ռադիո-հեռուստատեսության միջոցով հայտարարեց.

—«**«Վան» գործողությունը կազմում է թուրքական ֆաշիզմի դեմ հայ ժողովրդի պայքարի մի մասը:**

Հակոբ Ջուլֆայան

—Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայ ժողովուրդը թուրքական ֆաշիզմի կողմից ենթարկվել է ահավոր ցեղասպանության:

Արամ Պասմաճյան

—Հայ ժողովրդի կրած ահավոր փորձությունների մեջ իրենց պատասխանատվությունն ունեն արևմտյան տերությունները, որոնք տասնամյակներ շարունակ շահագործեցին հայ ժողովրդին ու **Հայկական Հարցը:**

—Արևմտյան տերությունները դրժեցին 1920 թվականի օգոստոսի 10-ին Սևրի դաշնագիրը, հրաժարվեցին հայ ժողովրդին տված խոստումներից և պաշտպանեցին ֆաշիստական Թուրքիային:

—1923 թվականի հուլիսի 24-ին արևմտյան տերությունները Թուրքիայի հետ կնքեցին **Լոզանի դաշնագիրը** և թաղեցին **Հայկական Հարցը**»:

Հայտարարության մեջ ասվում էր նաև, թե «**Հայ ժողովրդի պատմական հողերուն 9/10-րդը կը մնա թրքական ֆաշիստ պետության գրավման տակ:** **Հայ ժողովրդին մեկ կարևոր մասը կը մնա հայրենագուրկ, հեռու իր հողերեն:** **Հայկական բռնագրավյալ հողերուն վրա հայ մշակույթի հազարամյա բեկորները կենթարկվեն սիստեմատիկ քանդումի, անոնք վերածված են ախոռներու և թրքական բանակի կողմէ կը գործածվին որպէս ռազմափորձերու թիրախներ:** **Նույն այդ հայկական հողերուն վրա մնացած և ջարդերեն հրաշքով փրկված հայերու բեկորները տասնյակ տարիներէ ի վեր կենթարկվին բռնի թրքացման քաղաքականության»:**

Հայտարարության մեջ ասված էր նաև այն մասին, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները ծերբակալել հայ հոգևորականներ **Մանուել Երկաթյանին** և **Հրանդ Կյուզեյանին** այն բանի համար, որ նրանք համարձակվել են բռնի թուրքացված հայ երեխաներին սովորեցնել Հայոց ազգային լեզուն և պահանջվում էր երկու հոգևորականների անմիջապես ազատումը բանտից:

Պաշտոնական երաշխիքներ էր պահանջվում միջազգային կազմակերպություններից թուրքական բանտերի մեջ արգելափակված հայ քաղաքական բանտարկյալների ազատ արձակելու մասին, Թուրքիայում դեռ ապրող հայերի ազգային, մշակութային և կրոնական ավանդների պահպանման մասին: Եթե ինչպես նաև հայկական մշակութային կոթողների պահպանման մասին, թուրքական ֆրանսիական կառավարությունը բացառի այս պահանջները, թուրքական

Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի զինանշանը

Թուրքական իշխանությունները մերժեցին հայերի ներկայացրած պահանջների կատարումը, գերադասելով զոհել հյուպատոսարանի շենքում պատանդ վերցված թուրք աշխատակիցներին: Սակայն Ֆրանսիայի ներքին գործերի նախարարը, իր վրա վերցնելով պատասխանատվությունը, հայտնեց չորսին, որ կկատարի նրանց բոլոր պահանջները և քաղաքական ապաստան կշնորհվի նրանց, եթե դադարեցնեն իրենց գործողությունները և դուրս գան թուրքական հյուպատոսարանից:

Երկուսն արդեն ծանր վիրավոր էին: Բայց սա չէր պատճառը, որ նրանք հավատացին Ֆրանսիայի ներքին գործերի նախարարի հայտարարությանը, այլ թերևս **հայկական դյուրահավատության հազարամյա անժխտելի բնավորությունը**: Բնավորության այս գիծը հատուկ է միայն ազնիվ կեցվածքի մարդկանց, որոնք հարգելով իրենց տված խոսքի արժեքը՝ հարգանքով էին վերաբերվում նույնիսկ թշնամու տված խոսքին ու երդումին: Դարերի ընթացքում մեր պատմության քառուղիներով անցնելիս, որքան անգամ ենք հանդիպել այս երևույթի դաժան փորձությանը և չենք խրատվել: Հիմա նույնպես այդպես:

Ի դեպ. նախքան դուրս գալը հայ մարտիկները խուզարկել էին հյուպատոսարանի շենքը, հայտնաբերել մեծ քանակությամբ զենք, պայթուցիկ նյութեր ու փաստաթղթեր, որոնք վկայում էին, թե թուրքական հյուպատոսարանը եվրոպայի տարածքում ահաբեկչություն կազմակերպելու և իրականացնելու որջ է եղել: Եվ որտե՞ղ, Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, նրա բուն կենտրոնում:

...Ֆրանսիական ոստիկանությունը **չորսին** երեք օր շարունակ տանջանքների ենթարկելով հարցաքննեց, բայց որևէ արդյունքի չհասավ: Եվրոպայի «**ամենադեմոկրատական**» պետության իշխանությունները կտտանքների ենթարկեց նույնիսկ երկու վիրավորներին: Հարցաքննությունը կատարվում էր հայ թարգմանչի միջոցով: Ահա նա էլ տանջահարության լուրը դուրս բերեց բանտից:

Փարիզաբնակ հինգ հազարից ավելի հայեր, հավաքվելով ոստիկանատան մոտ, պահանջեցին դադարեցնել **չորս ազատամարտիկների** տանջահարությունը: Մի քանի օր անց ցուցարարների թիվը հասել էր ութ հազարի: Քննիչները ստիպված եղան հայ ցուցարարների ճնշմամբ դադարեցնել հերոսների ծեծ ու ջարդը:

4. Սիսլյան — «Մեզի, հայ երիտասարդ հեղափոխականներուս համար միայն պայքարի ճամբան գոյություն ունի, մենք կմերժենք ծուլումը, կմերժենք մեր դասական կուսակցություններու 60 տարվա լծացումը, կը մերժենք մեր

Փարիզաբնակ հայերի հավաքը
ոստիկանատան մոտ

լծացումը, կը մերժենք մեր հողերու բռնագրավումը ֆաշիստ թուրքիո կողմէ, և այս պատճառով տարիներ ի վեր կը մղենք զինյալ պայքար... Ես և իմ ընկերներս լավ գիտենք, որ մեր պարտականութեան ընթացքին կրնանք զոհվիլ, բայց ասիկա մեզի ավելի ուժ և հավատք կու տա: Պայքարին, մանավանդ հեղափոխական զինեալ պայքարին միացող ամեն մարտիկ լավ գիտէ, թէ իր մահը բնական մահ պիտի չըլլա, ան կամ պիտի նահատակվի կռվի դաշտին վրա, կամ վերքեր պիտի ստանա, կամ փախստական պիտի ապրի և կամ ալ պիտի բանտարկվի և չարչարանքներու պիտի ենթարկվի»:

[illegible]

Ա. Պասմաճյան – «Մտա հեղափոխական գործի մեջ լավ գիտենալով, որ ան մեր յուրաքանչյուրեն կը պահանջե ամբողջական զոհողութիւն, աշխատանք և նվիրում: Ես գիտեմ, որ ինծի հանձնված պարտականութիւնը ծանր է և այդ գործի մեջ ես կրնամ իմ կյանքս զոհել... Կոչ կուղղեմ

իմ ծնողքիս, որպեսզի հպարտ ըլլան ինձնով, հպարտ ըլլան, որ պայքարող և հայ ժողովրդի համար զոհվող զավակ մը ծնած են»:

3. Ջուլֆայան—«Պարտականությունը ինձի կը կանչե ծակատ, կատարելու համար իմ պարտքս ժողովրդիս և հայրենիքիս հանդեպ: Տեղյակ եմ, թե ինձի վստահված գործը դժվար է և կրնա ճակատագրական ըլլալ ինձի համար: Սակայն ես կը կատարեմ իմ համոզմունքներուս համաձայն գիտնալով, թե մեր հողերը պետք է ազատագրվին և այդ հողերը կազատագրվին միայն պայքարով, զինյալ պայքարով»:

«Վան» գործողությունն ավելոծեց Ֆրանսիայի հայ համայնքը, որը բաղկացած էր 400-450 հազար մարդուց:

«Վան» գործողությունն ավելոծեց նաև ողջ Սփյուռքը, որը դժվար էր հաշվել, թե արդեն քանի միլիոն էր...

«Վան» գործողությունն այնպիսի ոգևորություն առաջացրեց Սփյուռքում, որ նրա չորս անդամների սխրագործությունը դարձավ բազմաթիվ երգերի թեմա: 1984 թվականի հունվարի 14-ին Փարիզում սկսվեց «Եղիա Բեշիշյան անձնասպանական քոմանտոյի» չորս ազատամարտիկների դատավարությունը, որը գտնվեց Ֆրանսիական և միջազգային լրատվության ուշադրության կենտրոնում:

Շառլ Ազնավուր

Այս դատավարությանը ներկա գտնվեցին հայ քաղաքական բոլոր հոսանքների ներկայացուցիչները, ֆրանսիական հայ համայնքի աշխարհաճանաչ ներկայացուցիչները, երգիչ Շառլ Ազնավուրը, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ֆրանսիական դիմադրական շարժման ղեկավարներից մեկի՝ զոհված Միսաք Մանուշյանի այրի Մելինե Մանուշյանը և էլի շատերը: Որպես վկա էին ներկայացել ցեղասպանության ժանր ակիբներով անցած ու ողջ մնացած Ֆրանսիայի քաղաքացի դարձած վերապրողները: Դատավարության ողջ ընթացքում տեղի էին ունենում հայերի բազմահազարանոց բողոքի ցույցեր:

Զորսին տրված դատավորի մեղադրանքներին ի պատասխան նրանք դատարանում հանդես եկան հայտարարությամբ, որտեղ բացատրվում էին Փարիզի թուրքական հյուպատոսարանը գրավելու դրդապատճառները: Համիդյան, ապա Ադանայի ջարդերի, Մեծ Եղեռնի և արևմտահայության տեղահանումի մասին, ինչպես նաև Սան Ստեֆանոյի և Բեռլինի դաշնագրից մինչև Սևրի և Լոզանի դաշնագրերի խեղաթյուրումների մասին ընդարձակ տեղեկություններ:

Դատավարության ժամանակ հաստատվեց, որ հյուպատոսարանում առաջինը կրակել են թուրքերը, իսկ մարտիկները պատասխանել են ինքնապաշտպանության մղումով: Մարսելի «Հայ տիկնանց միության» ներկայացուցիչը

հայտնեց դատարանին, որ մարտիկների պաշտպանության համար հավաքվել է 2 միլիոն ստորագրություն:

Մելինե Մանուշյան

Մելինե Մանուշյանը, երբ որպես վկա հրավիրվեց դատարանի սրահ, ողջ դատական կազմը, դատախազի հետ միասին ոտքի կանգնեց և ողջունեց Ֆրանսիայի ազատագրության համար զոհված Միսաք Մանուշյանի այրուն: Իր խոսքի մեջ տիկին Մանուշյանը հիշեցրեց, որ նացիստները դիմադրության մարտիկներին անվանում էին «թերօրիստներ»: Իսկ իր խոսքի վերջում հաստատեց, թե «ես հայ եմ և գիտեմ, թե մենք ինչու կը պայքարինք»:

Դատարանում հրապարակվեց Շառլ Ազնավուրի և Անրի Վեռնոյի հեռագրերը, որոնցով նրանք պաշտպանում էին հայ մարտիկներին և կոչ անում բոլոր տերություններին ճանաչել Հայկական Հարցը:

Ահա տողեր Շառլ Ազնավուրի դատարանի նախագահին ուղղած մամակից. «Ֆրանսիացի եմ ծննդով, մշակույթով, մտայնությամբ և գեղարվեստական արտահայտությամբ, բայց հայ կրոնով, մորս արցունքներով և ժողովրդիս քվառությամբ... Նրանք ինկան առանց մեզ խոսք ըսելու, առանց ապստամբության, այսօր թռռները անոնց, որոնք չվերապրեցան, գլուխ կը բարձրացնեն և կուզեն, երբեմն ուժի միջոցով պարտադրել իրենց ներկայությունն ու ինքնությունը, ներկա աշխարհի մեր երիտասարդներն իբրև արդարացում ունին իրենց ինքնության փնտրտուքը»...

Զորսին պաշտպանում էին տասնչորս փաստաբան, որոնցից միայն հինգն էին հայ, նրանք հանձն էին առել պաշտպանել իրենց հայրենակիցներին առանց վճարումի: Ի պաշտպանություն ազատամարտիկների ելույթ ունեցան 23 վկաները: Վկայություններ տվեցին նաև ջարդերից փրկվածները: Իսկ թուրք պատանդները չկարողացան վկայություն տալ «ահաբեկիչների» դաժան ու հանցագործ պահվածքի մասին, այնքան կիրք դաժան ու հանցագործ պահվածքի մասին, այնքան կիրք և լավ վերաբերմունքի էին արժանացել նրանց կողմից:

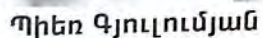
Թուրք պատմաբան Աթա Էովը երկու ժամ շարունակ փորձում էր ապացուցել, որ հայերն են իրագործել թուրք ժողովրդի հանդեպ ցեղասպանություն և ոչ թե թուրքերն են կոտորել հայերին:

...Դատարանը հայ մարտիկներին դատապարտեց յոթ տարվա բանտարկության: Դատավճիռը արձակելու ժամանակ, երբ դատավորը պահանջեց դատապարտյալներին ոտքի կանգնել՝ ոտքի կանգնեցին նաև դատարանի դահլիճում գտնվող բոլոր ներկաները: Եվ երբ դատավորը նրանց խնդրեց նստել՝ դահլիճում գտնվող բոլոր ներկաները, եթե իրենք հանցավոր են»:

Անրի Վեռնոյ

Թվում է այս դատավարությունը շարունակությունն էր **Սողոմոն Թեհլերյանի** դատավարության: Նաև **Յանիկյանի** դատավարության շարունակությունն էր «Վան» **գործողության** մասնակիցների դատավարությունը, ուր մերժվեց **Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակին** վերաբերող ահաբեկչություն վարկածը և հաստատվեց արդար պահանջատիրության գաղափարի համար պայքարի իրողությունը:

Սոյն գործողութիւնը կ'իյնայ մեր արդար յեղափոխական պայքարի
յառաջխաղացքի ժիրին մէջ, ընդդէմ՝ մեր ժողովուրդի թշնամի թուրք ֆաշիզ-

Զոհրապ Սարգսյան

Լևոն Էքմեքչյան

Անկարայում նահատակված Ջոհրապ Սարգսյանի հայրը՝ Աբրահամ Սարգսյանն էլ դիմեց իր որդու ընկերներին. «Սիրելի զավակներս, Հայոց հերոսներ, հայրական մաղթանքներս և օրհնությունս կու գամ բաշխելու բոլոր հերոսներուն, քաջ ազգիս զավակներուն... Սիրելի զավակներս, զավակս դեռ ողջ է և կապրի, քանի որ Ջոհրապի եղբայրները կը պայքարին նույն ծամբով: Իմ զավակս չմահացավ, այլ պսակվեցավ հայոց հողին հետ...»:

Օրինյալ ըլլա ձեր բոլորին սուրբ քայլերը: Թող վարդեր բացվին ամեն մեկ ձեր քայլին: Հաջողություն ձեր բոլորին: Համբույրներս ու հայրական բարևներս ընդունեցեք բոլորդ...»:

Այսպես: Ծնողներն օրինում էին իրենց որդիների ճանապարհը: Որդիները հեռանալիս մայրերից թողություն էին խնդրում նրանց ցավ պատճառելու, վշտի մեջ ընկղմելու համար: Կարդում ես այս նամակները և ականա արցունքոտվում է հոգիդ... Խնդրեմ, ընդամենը մի բանի պատահիկ.

«Սիրելի մայրիկ, անմոռանալի մայրիկ, քաղցր մայրիկ: Ինչ որ ալ ըսեմ քիչ է: Սակայն մայրիկ, մեկ հատիկ մայրիկ, ստիպված եմ իմ կյանքս զոհել որպեսզի մենք այս մեծ բանտեն ազատինք...»

...Մայրիկ չըլլա, որ արցունք իջնե քու աչքերդ, բանի որ այդ ամեն մեկ կաթիլ արցունքը ինձ անեծք կուտա...

...Հպարտացիր, մայրիկ, բոլոր մայրերուն քով, աղոթք ըրած կըլլաս ինձ, մայրիկ: Եվ միշտ աղոթե ինձ, մայրիկ: Գիտեմ որ մոր մը աղոթքը միշտ զորավոր կըլլա...

...Զորավոր եղիր, մայրիկ, քաղցր մայրիկ: Քու զավակը քեզ չի մոռանար մինչև մահ:

...Սիրելի մայրիկ, ներե ինձի, կը ձգեմ քեզ, և կը հեռանամ: Ծունկի եկուր մայրիկ և աղոթե ինձի համար: Երբ թուրքիո փամփուշտը ինձի գա և մարմնիս մեջ խորտակվի, միտքս պիտի ըլլա քու մոտդ, իսկ ձախ ձեռքս պիտի ըլլա հաղթանակի նշանը, որ պետք է կրենք մեր վրա ոչ թե խոսքով, այլ գործով:

...Գլուխդ բարձրացուր, ով սիրելի մայրիկ, ամբողջին մոտ քու տղադ քաջ երիտասարդ մըն է: Չեմ ուզեր, որ լաս ինձի համար: Վերջին խոսքս՝ հպարտություն մը զգա, ուրախացիր ինձի համար...»:

Եվ այսպես շարունակ:

Անձասպանական խմբերը իրենց զոհված ընկերների անունները վերցնելով՝ գործողություններ էին ծավալում ողջ Եվրոպայում: Բրյուսելում ականահարվեց թուրքական զբոսաշրջիկության գրասենյակը և «Մարմարա» ճամփորդության կենտրոնը, ապա նորից Փարիզում ոստիկանական ուժեղ պաշտպանության տակ գտնվող «Օռլի» օդանավակայանում գտնվող թուրքական ավիաուղիների գրասենյակը, նույնը՝ Ստամբուլի փակ շուկայում, Մադրիդում, Հռոմում, Միլանում, Ժնևում, Ֆրանկֆուրտում, Հոլանդիայում, Անկարայում, Լոնդոնում: Այսպես շարունակ: 300-ից ավելի գործողություններ, որոնցով վնասվում էին թուրքական տնտեսական, ռազմական, դիվանագիտական զանգվածները:

Պայքարը՝ պայքար էր: Պայքարն անգիջում և արյունոտ էր... Նրանցից ոմանք 17 տարեկանում արդեն իրենց կենսագրության փառապանծ էջերն էին գրել և

հազիվ 23-ը բոլորած՝ զոհվել հանուն... Չկրկենք նորից՝ գիտենք հանուն ինչի: Եվ յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայ պաշտում էր այդ «հանունը» ու նրա համար զոհված հայորդիներին:

Իսկ նրանք զոհվում էին ոչ միայն ռազմական գործողություններ կատարելու ժամանակ, այլ նաև դավադրաբար, որոնք կազմակերպում էին Թուրքիայի, Ֆրանսիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների գաղտնի գործակալությունները և, ի դժբախտություն հայության, նաև ազգային խնդիրների և երազանքների հետ որևէ կապ չունեցող հայ համարվող անձինք, որոնք կաշառվում էին այդ երկրների գաղտնի գործակալություններից և միջազգային մասոնական օթյակներից՝ հարվածելու համար, նաև պառակտելու համար **Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը:**

Ահա այսպես. **Գաղտնի բանակի** գորակայանում դավադրաբար սպանվեցին կենտրոնական կոմիտեի անդամներ **Վիգեն Այվազյանը** և **Խաչիկ Հավարյանը:** Նրանք խոր գիտելիքների տեր ազատամարտիկներ էին և մեծահարուստ ընտանիքի զավակներ լինելով հանդերձ, իրենց կյանքի իմաստը տեսնում էին հայրենիքի ազատագրության պայքարի մեջ: Դժբախտաբար գտնվեցին դավաճաններ, որոնք իրենց օտարերկրյա տերերի անմիջական օգնությամբ ի կատար ածեցին իրենց սև գործը:

Վիգեն Այվազյան

Բոլոր ժամանակներում ամենածանր եղել է ներքին դավադրությունների ոճրածին գաղափարների դեմ պայքարը, նրա հոգեբանական ու բարոյական էության բացահայտումը, ժամանակին նրա մեկուսացումը կազմակերպելը: Հայոց պատմության քառուղիներով անցնելիս առիթներ ունեցել ենք նման դեպքերի հանդիպելու և ապրելու մինչև այժմ նրանց անդարմանելի ցավը: Եվ հիմա նույնպես:

Խաչիկ Հավարյան

Ներքին դավադրության առկայությունը, նրա բացահայտումն ու վնասագերծումը բավական էր, որ արտասահմանյան մամուլը ցնծությամբ արձա-նագրի, որ **Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը** պառակտվել է և շատ շուտով այդ պառակտումը վերջ կտա նրա գոյությանը: Այս բարբառանքը չիրականացավ: Նորանոր հերոսներ պիտի գային դեպի այդ պայքարը և իրենց մատաղ կյանքը պիտի դնեին հայրենիքի ազատագրության գոհասեղանին, պիտի զոհվածների մայրերը ընկղմ-վեին խոր վշտի մեջ և սակայն ուժ պիտի գտնեին զավակների ընկերներին և ժողովրդին, որին նվիրա-

դիմելու իրենց սիրասուն բերվել էր նրանց մատաղ կյանքը:

«...Այս նամակը կը գրենք ձեզի՝ սիրտներուս մեջ միայն սեր ունենալով բոլորի համար... Ըսին՝ սիրտդ քար եղած է, ինչո՞ւ չես լար: Ըսի՝ ազգին նահատակ է, ինչո՞ւ լամ... Վերջապես տղուս նահատակությունը մեջս ցավ դրավ, բայց այդ ցավը եթե ավելցնեն, ալ չեմ դիմանար: Ան հերոս գնաց ազգային դատ մը պաշտպանելու համար, և հերոսներ գացին: Մենք ալ պատրաստ ենք մեր զավակներուն հետ պայքարիլ մինչև վերջին շունչը: Այս մեկը բոլոր պայքարողներուն ծնողներուն հավատքն է...»

«...Ամեն մեկը հպարտ է, որ շենքեր և այլ հարստություններ ունի, իսկ ես հարուստ եմ, որ հերոս զավակ մը ունեմ...»:

«Սիրելի հայ մայրեր, ես էլ ձեզի պես հեղափոխականի մայր մը ըլլալով, պարտք կը զգամ անհուն սիրով սրտագին ողջույններս դրկել ձեզի և ձեր դշխոյական մեծանձնության կեցվածքը՝ կը շնորհավորեմ, որ անպարտելի արիությանը վկայեցիք աշխարհ տարածքին, ձեր ցեղին արժանի՝ հերոսներու մայրեր ըլլալնիդ փաստեցիք, որուն համար համահայությունը հպարտ է ձեզմով:

Դուք՝ հաղթության բրաբիոնի արժանիներ»:

Ես նորից ու նորից հայ մայրերի նամակներն ու ուղերձներն եմ կարդում... զոհվածների, արգելափակվածների, կռիվների մեջ գտնվողների... բազմաթիվ բանաստեղծության նման տողեր, բայց զգացմունքներիս ներսում նորից ու նորից հնչում են **զոհվածի** մոր խոսքերը. «Ըսին՝ սիրտդ քար եղած է, ինչո՞ւ չես լար» Ըսի՝ ազգին նահատակն է, ինչո՞ւ լամ»:

Բայց մի՞թե չեն լացել այս հերոսական կանայք: Նրանց հոգին բզկտված ցավից, միտքը եղերորեն չարչրկված, ողջ էությունը ողբի շտեմարան: Ողբը փակ շուրթերից ներս, զոհված զավակի հանդեպ անփարատելի կարոտը արյան ու ավիշների թանձր խտացումներով դեպի սիրտը մղվող: **Կարոտ**, որ դառնում է **կարոտախտի ցավ**՝ անբուժելի, անդարմանելի, և, զարմանալի բան, մահ վեհացումի մի կատարյալ պատկեր, վշտի հետ ծուլված անխորտակելի կամք: Պատմության հազարամյա քառուղիներով քայլելիս որքան անգամներ ենք հանդիպել նրանց՝ **մայրերին**... Եվ հիմա նույնպես:

Պայքարը շարունակվում էր այն ըմբռնումով, թե քաղաքակիրթ կոչված երկրների հետ այլ կերպ չի կարելի խոսել, որովհետև պետությունների միջև ճանաչումի արժանացած միակ ըմբռնելի լեզուն ուժն է: Սակայն միայն **ուժը** չէր, որին ապավինել էին քաջորդիները:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄ

Հայկական ժողովրդային շարժում քաղաքական կառույցը հիմնվեց 1980 թվականի հունիսի 15-ին և գործում է մինչև այսօր:

Հայ Նորագույն Ազգային Ազատագրական Պայքարը Հայաստանի Ազատագրության Հայ Գաղտնի Բանակի և Հայկական ժողովրդային Շարժում կազմակերպությունը միասնական կառույց է: Սակայն մահ Հայկական ժողովրդային շարժումը մշտապես աջակցելով ու պաշտպանելով Հայ գաղտնի

բանակի ձեռնարկումներին ինքնուրույն է: Նա զինված չէ և ընդհատակյա կազմակերպություն չէ, ինչպես **Գաղտնի բանակը**:

Աշխարհի բոլոր ատյաններին պիտի լսելի դարձնել Հայոց հողային պահանջատիրության անբեկանելի իրավունքի կարևորությունը: Հողը մարդաբանական, մշակութային իմացություն է: Սա նշանակում է. **հող** ասելով որևէ պետական սահման չենք ենթադրում, մանավանդ եթե, ինչպես հայերիս պարագայում, **հողը** և պետական սահմանները շատ հաճախ չեն զուգահեյլ և այժմ էլ չեն զուգահեյլում:

Հայոց **հողի** մեծ մասը օտար երկրի տարածքային սահմանների ներսում է, բայց դա միևնույն է **Հայոց հողն** է: Ահա, հարկավոր է ազատագրել այդ հողը: Այս դեպքում հողի և երկրի միությունը, նրանց միջև փոխադարձ հարաբերության հիմքը հայ էթնոսի, հայ ժողովրդի բնիկ լինելու հանգամանքն է, որովհետև իր կազմավորման և բարգավաճման հանգրվանը այս հողի վրա է եղել: Գիտենք, թե մեր ժողովուրդը այս կամ այն հանգամանքին ենթակա, որքան է գաղթել նույնիսկ չափազանց հեռու երկրներ: Գաղթել է, ժամանակի ընթացքում բավական հիմնավոր արմատավորվել, դարձել այդ երկրի, կարծես թե լիիրավ քաղաքացին, տասխան միջավայր, սակայն օտար երկրի իրեն հատկացված այդ հողը, որքան էլ սիրելի լինի, չի կարող դիտվել իբրև այն **ազգային հողը**, որը եղել է իր նախնիների ծննդավայրը, որոնք ժառանգել էին **հայրենի հողի** բոլոր քիմիական, ֆիզիկական, էներգետիկ, մագնիսական, ավշային թելադրանքները, ամբարել ժառանգական գենետիկ հիշողության ներսում, փոխանցելու համար հաջորդ սերնդին, եթե նույնիսկ այդ սերունդը գտնվում է օվկիանոսից անդին:

Դժբախտությունն այն է, որ սերնդե-սերունդ կարող է խամրել ժառանգական հիշողությունը, մանավանդ խառը ամուսնությունների պարագայում և հեռավոր հողի հանդեպ կարոտը կարող է դանդաղորեն լուծվել, անհետանալ, ենթարկվել սպիտակ ջարդի: Ուրեմն պետք է **Սփյուռքը** համախմբել այն հողի վրա, որը եղել է իր մարդաբանական, մշակութային գենետիկական թելադրանքների շտեմանը, որով ապահովվել է **հայ լինելու**, մշտապես **հայ մնալու** արարչական կամեցողությունը: Սա այն **գերխնդիրն** է, որն անկախ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, եկեղեցական այլևայլ խնդիրներից՝ ունի լուծելու հայ ժողովուրդը Հայաստանում և Սփյուռքում միասնաբար:

Ինչպես արդեն ասել ենք, այս հարցը մեկնաբանելու և գաղափարին լայն տարածում տալու համար տարբեր երկրներում հրատարակվում էր 20 ամուսնումուլ: **Հայկական ժողովրդային շարժման** Հայաստանյան մասնաճյուղը երևանում նույնպես սկսեց հրատարակել իր մամուլը: Առաջինը «Վասն հայության» հասարակական, քաղաքական, մշակութային շաբաթաթերթն էր, որի հիմնադիր-տնօրենն էր **Վազգեն Պետրոսյանը**, իսկ խմբագիրն էր **Տիգրան Փաշաբեգյանը**:

Ծնվել է 1967 թվականի մայիսի 12-ին Թեհրան քաղաքում: Տարրական և միջնակարգ կրթությունն ստացել է հայկական՝ Լևոն Շանթ, Նոր Անի և Ա. Սողոմոնյան դպրոցներում: Պատանին երազում էր դառնալ աստղաֆիզիկոս-տիեզերագնաց և ընդունվեց սովորելու Իրանի Աստղաֆիզիկայի ուսումնարան:

Վազգեն Պետրոսյան

1982 թվականին, երբ Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի մարտիկները հարձակվեցին Անկարայի միջազգային օդանավակայանի վրա, **Վազգեն Պետրոսյանը** անդամագրվեց Հայկական ժողովրդային շարժում կազմակերպությանը:

Ապրում էր Իրանում և Աստղաֆիզիկայի ուսումնարանն ավարտելուց հետո ստիպված ծառայեց իրանական բանակում: Զորացրվելուց հետո դասավանդել է մաթեմատիկա և քիմիա, հանդիսացել նաև քիմիա-ֆիզիկայի լաբորատորիայի վարիչ Ա. Սողոմոնյան դպրոցում: Այս ընթացքում նա ղեկավարելով աշակերտական 4 հոգանոց խումբը՝ մասնակցեց ՆԱՍԱ-ի

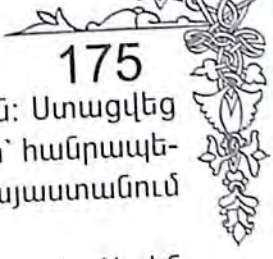
կողմից անցկացվող **«Ճամփորդություն դեպի Մարս»** մրցույթին: Այս խմբի մշակած ծրագիրը Իրանում երկրորդ տեղը գրավեց:

1991 թվականին **Վազգեն Պետրոսյանը** նշանակվեց Հայկական ժողովրդային շարժման ներկայացուցիչը Հարավսլավիայում, որտեղ սովորում էր ճարտարագիտական համալսարանի քիմիայի ֆակուլտետում: Բելգրադի մի շարք թերթերում՝ **«Poletika»**, **«Vayna»** հրատարակեց մի շարք հոդվածներ նվիրված Արցախի հարցին, Հայաստանի պատմությանը, Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի նոր ագրեսիվ քաղաքականությանը Եվրոպայում և Կենտրոնական Ասիայում:

Սերբ-հայկական միության նախագահ **Բողե Մարկովիչի** հետ Բելգրադում, Պրիշտինայում, Վոյվոդինայում և այլ քաղաքներում ցուցահանդեսներ կազմակերպեց՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը և Արցախի ազատամարտին: Գործուն մասնակցություն ունեցավ նախկին Հարավսլավիայի խորհրդարանի վերին պալատի կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևի ընդունման գործում:

1993 թվականին Հայկական ժողովրդային շարժման որոշմամբ **Վազգեն Պետրոսյանը** նշանակվեց կազմակերպության ներկայացուցիչը Հայաստանում: Նա Հայաստան եկավ 1994 թվականի ապրիլի 7-ին: Մասնակիցը եղավ **«Հայ քաղաքական բանտարկյալներ»** կազմակերպության գործունեությանը, որի նպատակն էր կազմակերպել **Սիմոն Նաիրյանի** և **Վարուժան Կարապետյանի** (ՀԱՀԳԲ-ի երկու մարտիկներ, որոնք բանտարկված էին Ֆրանսիայում) վերադարձը Հայաստան: Նույն տարում **Վազգեն Պետրոսյանը** ընդունվեց Երևանի ճարտարագիտական համալսարանի քիմիայի ֆակուլտետի երկրորդ կուրս:

Հետաքրքիր մի միջադեպ. 1995 թվականին **Վազգեն Պետրոսյանը** կազմակերպեց ՀԱՀԳԲ-ի պաշտոնաթերթի՝ **«Հայաստան»** ամսագրի, ավելի քան 300

օրինակի փոստային առաքումը Հայաստանի մտավորականներին: Ստացվեց ընդամենը 4 արձագանք, 12 օրինակ վերադարձավ քաղաքացիների՝ հանրապետությունից բացակայելու պատճառով, մյուսները լռեցին: Ինչո՞ւ: Հայաստանում մեռել էր ԱՍՄԼԱ-ի նկատմամբ նախկին ոգևորությունը:

1997 թվականին **Վազգեն Պետրոսյանը** և **Աննա Պետրոսյանը** ստեղծեցին **«Հիշողության բեմ»** թատրոնը, որը բեմադրեց **Աննա Պետրոսյանի «Բանտախուց 7160»** թատերգությունը նվիրված **Գուրգեն Յանիկյանին**, որի հիման վրա նկարահանվեց հեռուստատեսային ֆիլմ ու ցուցադրվեց Հայաստանի գրեթե բոլոր հեռուստաալիքներով:

1996թ. դեկտեմբերի 12-ին **Վազգեն Պետրոսյանը** ստեղծեց **«Նեմեսիս»** Բարեգործական կազմակերպությունը, որը իրականացնում էր կրթական ծրագրեր, Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքների և մի շարք գյուղերի դպրոցներում կազմակերպում ճանաչողական դասախոսություններ Հայաստանի ազատակազմակերպում ճանաչողական դասախոսություններ Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի հերոսական պատմության և պայքարի մասին: **«Նեմեսիս»**-ի կողմից նախաձեռնվեց նաև 1999թ. **«Նորագույն զինյալ պայքարի հուշահամալիր»**-ի կառուցումը Երևանի **«Նոաբլուր»** պանթեոնում, որտեղ խորհրդանշական կերպով տեղադրվեցին ՀԱՀԳԲ-ի 39 անդամների հուշարժանները, իսկ մեկ տարի անց **«Վասն հայության»** շաբաթաթերթի հրատարակումը հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն և պարսկերեն լեզուներով:

Ավարտելով Երևանի ճարտարագիտական համալսարանի քիմիայի բաժինը՝ ընդունվեց Պետական համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի թուրքերենի բաժինը որպես հայցորդ: Մոռացե՞լ էր արդյոք տիեզերագնաց դառնալու պատանեկան երազանքը: Ո՞վ գիտի: Բայց հաստատ կարելի է ասել. ինչ գործ էլ, որ նախաձեռնում է **Վազգեն Պետրոսյանը** իր երազանքները ամբողջական և վերջնական Հայաստանի ազատագրության մտածումների շրջանակում են:

ՏԻՐԱՆ ՓԱՇԱԲԵՁՅԱՆ

Նա այն գաղափարական նվիրյալներից է, որը մշտապես իր պայքարի դիրքերում է այն մտայնությամբ թե. **«Ազգային ազատագրական պայքարի զինվորը թոշակի չի գնում»:**

Փաշաբեգյանների գերդաստանը բռնագաղթել էր Կիլիկյան Հայաստանից, հաստատվել Լիբանանում և 1946 թվականին հայրենադարձվել խորհրդային Հայաստան, որտեղ էլ, Լեւինական քաղաքում, 1955 թվականին ծնվել է **Տիգրանը**: Բարձրագույն կրթությունը նա ստացավ Լեւինականի Մանկավարժական ինստիտուտի բանասիրական ֆակուլտետում: Սակայն դեռ ինստիտուտում սովորելիս, գրականությունից ու պատմությունից առանձին, նրա հոգում Հայոց նվիրական

Տիգրան Փաշաբեգյան

պայքարի գաղափարական պատրաստության խորին հիմքերը դրվեցին: Եվ, կարծես միանգամայն բնական էր, որ 1980 թվականին հայտնվեց քաղաքացիական պատերազմի ճիրաններում բզկտվող Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութում, հայկական թաղամասերի պաշտպանների շարքերում, որպես Հայոց նորագույն զինյալ ազատագրական պայքարի երդվյալ զինվոր: Հետո աջակցում էր «Հայաստան» պարբերականի հրատարակչական աշխատանքներին, Հունաստանում խմբագրում «Ժողովրդային պայքար», «Հայ ֆետայի» թերթերը:

Բայց նրա մեծագույն երազանքն էր վերադառնալ Հայաստան: Խորհրդային Հայաստանը 1965 թվականից սկսած ապրում էր հանուն հայրենապաշտ գաղափարների դժվարին, գաղտնի թե հայտնի, պայքարի դիրքերում: Նա պետք է լիներ այնտեղ և իր մասնակցությունը բերեր Հայկական ժողովրդային շարժում կազմակերպության խնդիրները նաև բուն Հայրենիքում ծավալելու գործին: Գործերից մեկը «Վասն հայության» շաբաթաթերթի կազմակերպման աշխատանքներն էին, որին որպես խմբագիր նվիրվեց մեծագույն պատասխանատվությամբ: Շաբաթաթերթի խնդիրը Հայոց ազատագրական պայքարին զուգընթաց Հայոց քաղաքակրթական արժեքների և Հայոց աշխարհընկալման հիմնադրույթների վկայակոչումն էր: Սակայն ամբողջ աշխարհում ցրոնքի ենթարկված հայության և հայաստանյան հայության գաղափարական մեկտեղումն այլևս անբեկանելի անհրաժեշտություն էր:

«Ուխտ Արարատի» պարբերականի գլխագիրը և համանուն կազմակերպության խորհրդանիշը

Եվ հանուն այդ անհրաժեշտության Տիգրան Փաշաբեգյանի ջանքերով 2005 թվականի ապրիլին հիմնադրվեցին «Ուխտ Արարատի» պարբերականը և համանուն Հայրենասիրական հասարակական նախաձեռնությունը՝ Հայաստանում հաստատված Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի մարտիկներ, նախկին քաղբանտարկյալներ Ալեք Ենիգոնջյանի, Մարտիրոս Ժամկոչյանի, Վազգեն Սիսլյանի, Հակոբ Ջուլֆյանի, Վարուժան Կարապետյանի, Սիմոն Նաիրյանի, Գևորգ Յազըճյանի մասնակցությամբ: «Ուխտ Արարատի» պարբերականի խնդիրը մի քիչ այլ ձևակերպում ստացավ, պատճառը 1988 թվականից սկսած հայությանն ու Հայաստանին նետված ժամանակակից ռազմա-քաղաքական մարտահրավերներն էին:

Ինչո՞ւ «Ուխտ Արարատի»...

Խնդիրը մեկնաբանում է Տիգրան Փաշաբեգյանը. «...Գալիս են նոր՝ շատ ավելի վտանգավոր ժամանակներ: Տարածաշրջանը անհանգիստ է: Հայկական երկու հանրապետություններն ապրում են կայացման դժվարին փուլ: Խնդիրները բազմաթիվ են. միջազգային, ներպետական, տարածաշրջանային: Շարունակվում է ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի ոչ թե աշխարհագրական, այլ հենց միայն քաղաքակրթական շրջափակումը: Շարունակվում են տնտեսական, բարոյահոգևոր, հասարակական, քաղաքական արհեստածին դժվարությունները: Նորանոր

Ալեք Ենիգոնջյան

վտանգների ու դժվարությունների մեջ է հայտնվում ջախսահայությունը: Այս ամենը պարտադրում է խորհել ամենակարևորի մասին, որը, մեր կարծիքով, Հայաստանի Հանրապետության անկախության և ազգային պետական ինքնիշխանության կայացումն է՝ այնպես, ինչպես պահանջում է Արևելյան Հայաստանի համաժողովրդական կամքը՝ ՀՀ Անկախության Հռչակագիրը՝ որպես ազատ, անկախ, ինքնիշխան, իրավական և սոցիալական պետություն: «Ուխտ Արարատի» կազմակերպության նախաձեռնող խմբի անդամներն այդ հարցը կարևորեցին ու ընդգրկեցին կազմակերպության առաջին հայտարարության մեջ, որը հետագայում հիմք կծառայի կազմակերպության ծրագրային դրույթները ձևակերպելու գործում: Մենք հասկանում ենք, որ առանց հայկական ամուր պետության հնարավոր չէ լուծել հայության առջև ծառացած որևէ ազգային-քաղաքակրթական խնդիր: Ազգային պետական մտածողությամբ է սկսվում ազգային-քաղաքակրթական անվտանգությունն ու զարգացումը, պաշտպանությունն ու պաշտպանվածությունը: Եվ մենք պատրաստ ենք զինվորագրվել այդ հիմնախնդրի իրագործմանը:

Վարուժան Կարապետյան

Ահա թե ինչու՝ «Ուխտ Արարատի» ՀԱՀԳԲ-ի (ԱՍԱԼԱ) ազատամարտիկների և նախկին քաղբանտարկյալների հասարակական նախաձեռնություն: Ահա թե ինչու՝ համախմբվում ենք կրկին, տարբեր ծակատագրերի տեր, սակայն նույն գաղափարներով, վճռականությամբ ու համոզմունքներով ծառայելու մեր ժողովրդին ու Հայրենիքին»:

Օգոստոսի 7-ը հայկական վերանորոգ ազատագրական պայքարին իրենց մատաղ կյանքը զոհած հայորդիների հիշատակի օրն է:

Հիշո՞ւմ եք. սա այն օրն էր, երբ Թուրքիայում ՆԱՏՕ-ի ռազմական հիմնական խարխիսներից մեկի՝ Անկարայի «Էսպանողա» միջազգային օդանավակայանը Հայ գաղտնի բանակի մարտիկները գրավեցին: Այս մասին պատմել ենք: Ահա այդ օրը, զոհված ընկերների պատվին, հայտարարվեց Ազատագրական Պայքարի Նահատակների հիշատակի օր և ամեն տարի խնկարկվում է արժանապատվորեն և ըստ պատշաճի:

Մարտիրոս Ժամկոչյան

Սիմոն Նաիրյան

Նրանց մարմինները չեն հանգչում այդ շիրմաքարերի տակ: Նրանց անանուն, հողին հավասարեցված գերեզմանները ցրված են աշխարհով մեկ: Նրանք կռվեցին ու զոհվեցին հայրենի հողի ազատագրության համար, սակայն ազատագրված փոքրիկ Հայաստանի հողում չգտան իրենց հանգիստը... Կռվում զոհված շատերի ճակատագիրն է դա: Հիշենք միայն Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ զոհված հայորդիներին, որոնց շիրիմները բացակա են հայրենի եզերքներից և միայն լուրա-

«Անոնց միտքերուն մեջ բարձրադասակ դոդանջեր է վերադարձի կանչը: Անոնք կյանքը մերժողներ չեն եղած երբեք: Այլ պարզապես կյանքի իմաստավորումը, բացառաբար պայքարի սալին վրա ստացեր է իր ձևն ու կերպարանքը, իսկ նվիրումի գիտակցությունը իրենց մոտ, գերիզոթ խթան է եղած: Ու որպես այդ, անոնք քալել են հավիտենության ճամբով: Ջարդ ու փշուր են ըրած մարդկային ու անհատական խոչընդոտներն ու արգելքները, անանձնանալով դարձել են բազմամարդ բազմաջիղ ու

Գուրխարանը սկսեց ուսումնասիրել Հայոց պատմությունը և զարմացավ, որ արևելքում գոյություն ունի բարձր քաղաքակրթության տեր մի ժողովուրդ, որ աշխարհում առաջինն է ընդունել քրիստոնեությունը, ստեղծել սքանչելի մշակույթ, ճարտարապետական անգուգական կոթողներ, քաջագուն հերոսների լուսավոր բնավորությամբ հայտնի անմահ դյուցազներգություն, որ կոչվում է «Սասնա ծռեր»։ Իսկ երբ ֆրանսերեն լեզվով կարդաց **Գրիգոր Նարեկացի**

Խոսե Գուրիարանը Հայ գաղտնի
բանակի մարտիկների հետ

խոստովանեց, որ սիրում է այդ ժողովրդին և հպարտ է նրա գոյությամբ ու քաղաքակրթությամբ... Ապա զարհուրանքով ծանոթացավ 1915 թվականի, Հայոց ցեղասպանության և հայ մնացորդ ժողովրդի անփարատելի, տիեզերածավալ վշտի պատմությանը:

Հիվանդանոցից դուրս գալով **Գուրիարանը** շրջեց հայաշատ գաղութներ ունեցող երկրներում, հանդիպեց հայերի, նաև **Հայ Դատի** համար մարտնչող **Գաղտնի բանակի** մարտիկներին, եղավ նույնիսկ նրանց մարզական ծամբարներում, կապվեց նրանց հետ ճշմարիտ բարեկամի նման, սիրեց ու հարգեց նրանց ջանքերը և անսահման մի համակրանքով հայերի մասին գրեց «**Ռումբը**» գիրքը: Գիրքը տարածվեց բոլոր իսպանախոս երկրներում, թարգմանվեց անգլերեն ու ֆրանսերեն: Տարօրինակ չէ՞, մինչև այժմ չի թարգմանվել հայերեն, որքան անտաղանդ ու միջակ գրականություն է թարգմանվել եվրոպական լեզուներից, բայց, ահա, այս տաղանդավոր և կարևոր գիրքը հայերի մասին, որը երեք լեզուներով ողջ աշխարհն է կարդում մայրենի լեզվով մենք չունենք:

1984 թվականին ֆրանկո-իտալական կինոգործիչները որոշեցին նկարահանել «**Ռումբը**»: Թուրքիայի կառավարության ջանքերով ֆիլմի նկարահանումներն արգելվեցին:

20-ՐԴ ԴԱՐԸ ԴԵՌ ՉԷՐ ԱՎԱՐՏՎԵԼ

20-րդ դարը իր վերջին տասնամյակին հայ ժողովուրդին պիտի մատուցեր ողբերգական, սակայն նաև հերոսական իրադարձություններով ու ծանր փորձություններով լեցուն մի ժամանակահատված, ուր պիտի նորից քննության ենթարկվեր Հայոց կամքն ու բնավորությունը:

Հայատառնում 1965 թվականին Եղեռնի 50-ամյա ոգեկոչումի իրադարձություններից հետո կյանքն ընթանում էր խաղաղ միօրինակությամբ, խաղաղ բարգավաճման միտումով, **Սառը պատերազմի** անհրաժեշտության գիտակից ըմբռնումով, Խորհրդային Միության պլանաչափ առաջընթացի հրամայականով, նրա հետ համաքայլ, ապրուստը ծայրը ծայրին հասցնելու խաղաղ համակերպվածությամբ, առանց ցնցումային հոգեվիճակների...

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԵՅՈՒՐՈՆ ԵՎ ԻՐ ՄԻԱՅԵԾԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորհրդային Հայաստանի ոչ մի կուսակցական կոմունիստական կամ կոմերիտական կառույց ի գործու չէր զբաղվել միայն իր հանրապետության Վերաբերյալ խնդիրներով: Այդ կառույցները անվերապահորեն ենթարկվում էին Խորհրդային Միության կենտրոնական ղեկավարության որոշումներին, որը հանդես էր գալիս Կենտրոնական Քաղբյուրոյի և նրա ղեկավարի անունից:

Առաջնորդը քաղբյուրոյի միաձայն համաձայնությամբ որոշում էր կոլխոզներ ստեղծել՝ ստեղծվում էր, որոշում էր հարյուր հազարներին կեղծ մեղադրանքներով մահվան երախը նետել կամ աքսորել Սիբիրի խորքերը՝ կատարվում էր: Որոշում էր հանրապետություններում դաշտերը դնել եգիպտացորենի ցանքերի տակ՝ դրվում էր, անկախ այն բանից, թե տվյալ հողը նպաստավոր է դրա համար, թե ոչ: Որոշում էր պայքարել ռուսական ահարկու չափերի հասած հարբեցողության դեմ և անխնա արմատախիլ էին արվում խաղողի այգիները ու այնպիսի հողերում, ինչպիսին Հայաստանին էր, ոչ նպաստավոր բույսերի, ասենք ծխախոտի և բամբակի մշակմանն էր զարկ տրվում, որի արդյունքում ահավոր անկում էին ապրում արդյունաբերական այն ճյուղերը, որոնք անմիջականորեն կապված էին խաղողի մշակման հետ: Մանավանդ հայտնի էր, թե ռուսական համատարած հարբեցողությունը ոչ մի կապ չունի հայկական խաղողի հետ: Որովհետև հարբեցողները չէին օգտագործում ամբողջ աշխարհում հռչակված և մեծ պահանջարկ ունեցող հայկական բարձրորակ կոնյակն ու գինին:

Ամենազավեշտալիսն այն էր, որ գյուղատնտեսական զարմանալին աշխատանքները ողջ Խորհրդային լայնածավալ կայսրությունում սկսվում էին Կենտրոնական Քաղբյուրոյի որոշումով նույն օրը: Կարևոր չէր, թե որ գոտիում է գտնվում տվյալ գյուղատնտեսական շրջանը՝ հարավում թե հյուսիսում, արևելքում թե արևմուտքում, դաշտավայրային թե լեռնային մասում: Մի տեղ ուշանում էին այդ աշխատանքները, մի այլ տեղ դեռ չուտ էր լինում: Այսպես նաև բերքա-

Եվ սա կատար
համառությամբ:

Սակայն անկախ որևէ բանից, մարդն արդեն տիեզերք էր հասել, հառնում էին դարի մեծագույն նշանակության կառույցները, որոնց մասնակցում էին Խորհրդային Միության բոլոր ազգությունները, անկախ այն բանից, թե որտեղ էին կառուցվում դրանք: Օրինակ՝ Բայկալ-Ամուրյան մայրուղին և էլի ուրիշ հզոր կառույցներ, որոնց շինարարական աշխատանքներին կոմերիտական ուղեգրե-րով գնում էր մասնակցելու հատկապես երիտասարդությունը: Նաև Խորհրդային Հայաստանի կոմերիտների կազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Խոսքը հիմա 20-րդ դարի վերջին տասնամյակների Հայոց հոգևոր դրսևորումների մասին է: Հայ ժողովուրդը մշտապես, անկախ իր կյանքի դաժան վայրիվերումներից, երբ նույնիսկ ստիպված ապրել է օտար երկրների տիրապետության տակ՝ զարմանալի համառությամբ կարողացել է ապրել իր ազգային արժեքների գիտակցությամբ:

Մեծ մասամբ այդ խնդրի կատարման ծանրությունն ընկնում էր դպրոցների վրա, որովհետև հայ ժողովրդի բնավորության կարևոր արժանիքներից մեկը **դպրոցասիրությունն է**: Դպրոցի մասին մեր վերջին պատմությունները գրուցել ենք **Յայոց եղեռնից** առաջ, ներառելով մինչև 1915 թվականն ընկած ժամանակահատվածը: Հետո սրընթաց իրադարձությունների ջրապտույտում կարծես հնարավոր չեղավ անդրադառնալ այդ թեմային: Սակայն նրանց բարգավաճումն ակնհայտ էր և՛ Սփյուռքում, և՛ Հայրենիքում: Նույնիսկ եղեռնից հետո մնացորդ ժողովրդի առաջին հոգսը, հացի կտորն ապահովելու հետ եղել է Մեսրոպյան տառերի ուսուցումը իր զավակներին: Անապատում մի մայր իր մանկանը, կան մի քահանա շուրջը հավաքած կիսամեռ մանուկների մի խումբ, ավագի վրա նկարում էր Յայոց տառերը և սովորեցնում... Իմանալով հանդերձ, որ այդ չարքաշ մանուկները քիչ անց կարող էին **Այբուբենի** բարբառը շուրթերին ավանդել իրենց անմեղ հոգիները քաղցից, ծարավից, անապատի կիզիչ արևից, թշնամու կատաղությունից:

Ինչո՞ւ այդպես: Պատասխանը մեկն էր:

Դարերի հալածանքների միջով եկած ժողովուրդը իր **գիրն** ընդունում էր որպես թալիսման, կյանքի բացառիկ **նշանագիր** ու **խորհրդանշան**: Երբ մեռնողները մեռան, իսկ ապրողները ցրվեցին աշխարհի չորս դիմ, մշտապես, ամենուրեք և՛ Հայրենիքում, և՛ Սփյուռքում իրենց հետ էր Հայոց գոյատևելու **խորհրդանիշ թալիսմանը՝** իրենց **գիրը**, որով ապահովեցին մայրենի լեզվի շարունակությունը՝ ամենուրեք բացված իրենց դպրոցների շնորհիվ:

20-րդ դարի 2-րդ կեսին Հայաստանը մի երկիր էր, ուր վերացված էր անգրագիտությունը՝ ոչ գրաճանաչության իմաստով, այլ միջնակարգ դպրոցի չափանիշներով: 60-ական թվականներին հանրապետությունում գործում էր 1219 հանրակրթական դպրոց 320 հազար սովորողներով:

Հայաստանում գործում էին մանկավարժներ պատրաստող Երևանի «**Խաչատուր Աբովյանի**», «**Վալերի Բրյուսովի**» անվան ռուսաց և օտար լեզուների, Լենինականի «**Միքայել Նալբանդյանի**» անվան և Կիրովականի «**Պետական մանկավարժական**» չորս ինստիտուտները:

Կարծես սերնդի հայեցի դաստիարակության հաճար ամեն ինչ արված էր:

Դպրոցները գեղեցիկ, հարմարավետ, լուսավոր կառուցված շենքեր էին, որտեղ յուրաքանչյուր ուսումնական տարվա սկզբին իրեն հատկացված տեղը կարող էր ստանալ յուրաքանչյուր յոթնամյա մանուկ։ Առաջին զանգի հուզիչ ընդունելությունը մշտապես վերածվում էր տոնախմբության։ Ո՞վ չի զգացել այդ պահի հանդիսավորությունն ու գեղեցկությունը, երբ առաջին դասարանցիները,

դպրոցական իրենց առաջին համագգեստներով, իրենց առաջին ուսուցչուհու հետ ծաղկեփնջերով, երաժշտության սքանչելի հնչյունների տակ առաջին անգամ ոտք էին դնում դպրոցի շենից ներս, բակում թողնելով հուզմունքից ու խանդավառությունից լացակուլմած ծնողներին:

7-ամյա կամ 8-ամյա ոչ լրիվ միջնակարգն ավարտելուց հետո պատանին կարող էր ընդունվել որևէ արհեստագործական դպրոց և տեխնիկական ուսումնարան, 2-3 տարի սովորելուց հետո դառնալ տարեցտարի տեխնիկական առաջընթաց ապրող բազմաթիվ արհեստագործական մասնագիտություններից մեկի բանվոր: Նա կարող էր նաև արհեստագործական ուսումնարանն ավարտելուց հետո ուսումը շարունակել բարձրագույն ուսումնական հաստատությունում:

Յուզումն:

Դպրոցների հետ զուգընթաց կարելի էր սովորել նաև նկարչական, երաժշտական դպրոցներում: Եվ նրանք, որոնք արվեստն էին ընտրում իրենց նասնագիտություն շարունակում էին ուսումը Կոմսերվատորիայի, Գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի ամենատարբեր բաժիններում: Եվ դպրոցները և տեխնիկումները ունեին ֆիզիկայի, քիմիայի, կամ այլ առարկաների համապատասխան լաբորատորիաներ փորձեր կատարելու հնարավորությամբ:

Հայաստանում գործում էր Պետական համալսարանը՝ որի մեջ գտնվում էին 92 ամբիոններով, 123 լաբորատորիաներով, որը կադրեր էր պատրաստում 24 մասնագիտությունների գծով։ Ընդհանուր թվով երևանում և ուստում 24 մասնագիտությունների գծով։ Ընդհանուր թվով երևանում և Հայաստանի մյուս քաղաքներում, համալսարանից բացի, գործում էին ամենատարբեր մասնագիտությունների 18 ինստիտուտներ իրենց բազմաթիվ բաժիններով։ Մի խոսքով, ուսումը գտնվում էր խորհրդային Հայաստանի ամենաբարձր ուշադրության ոլորտում, և ամեն բան արվում էր հասարակությունը կրթված և պատրաստված մասնագետներով համալրելու համար։

Բայց, հորհրդային Միության բոլոր հանրապետությունները հաշվառելի
իրավունքների տեր էին: Սակայն Ռուսական կայսրության նոր փոփոխակ
հորհրդային Ֆեդերացիան իր մեծ եղբոր կարգավիճակով նույնն էր, ինչ
անցյալում՝ վեֆիկոռուսական շովինիզմով, մյուս հանրապետությունները իրեն
ենթարկելու բացառիկ իրավունքով:

Ենթարկելու բացառիկ իրավունքով:

Ճիշտ է, մայրենի լեզուն համարվում էր տվյալ հանրապետության պետական լեզուն, սակայն ռուսերենի ուսուցումը դպրոցներում պարտադիր էր: Խորհր- լեզուն, սակայն ռուսերենի ուսուցումը դպրոցներում պարտադիր էր: Խորհր- լեզուն, սակայն ռուսերենի ուսուցումը դպրոցներում պարտադիր էր: Խորհր-

Դային Միության յուրաքանչյուր քաղաքացի, ինչ ազգի էլ որ պատկանելիս լիներ, պարտավոր էր իմանալ ռուսերեն լեզուն: Այստեղ դատապարտելի ոչինչ չկա: Կարտավոր էր իմանալ ռուսերեն լեզուն: Այստեղ դատապարտելի ոչինչ չկա: Կարտավոր էր իմանալ ռուսերեն լեզուն: Այստեղ դատապարտելի ոչինչ չկա:

Դպրոցներում անցնում էին նաև որևէ օտար լեզու անգլերեն, ֆրանսերեն, կամ գերմաներեն, սակայն չափազանց թույլ էր այդ լեզուների ուսուցումը, համարվում էր երկրորդական առարկա և դպրոցն ավարտելիս պատանիների մեծ մասը անտեղյակ էր մնում այդ լեզուներից: Կարևորը ռուսերեն լեզուն էր: Յուրաքանչյուր հանրապետությունում ռուսական դպրոցների լայն ցանց գոյություն ուներ, որտեղ սովորում էին ոչ միայն տվյալ հանրապետությունում ապրող ռուսների, այլ մեծ մասամբ տեղացիների երեխաներ: Եվ անհավանա-

կանն այն էր, որ ազգային լեզուն այդ դպրոցներում համարվում էր երկրորդական, և նրա հանդեպ վերաբերմունքը ճիշտ այնպիսին էր, ինչպես օտար լեզուների հանդեպ էր: Եվ պատանիները ռուսական դպրոցն ավարտում էին՝ անտեղյակ մայրենի լեզվից, հաճախ գրել-կարդալ չիմանալով՝ զուրկ մայրենի մտածողության հնարավորությունից:

Սա չափազանց վտանգավոր երևույթ էր: Երևույթի վտանգավորությունը խտանում էր նաև այն պատճառով, որ որևէ աշխատանքի ընդունվելիս գերադասությունը տրվում էր ռուսական կրթություն ստացած անձնավորությանը: Բոլոր հիմնարկներում փաստաթղթերի գրագրությունը կատարվում էր ռուսերեն, ոչ միայն այն դեպքում, երբ նրանք հարկավոր էին **կենտրոնական** պետական կառույցներին, այլ հենց հանրապետության ներսում: Այստեղից էր ռուսական կրթության օր օրի ահագնացող պահանջը: Ծնողները մտահոգված իրենց զավակների ապագայով նրանց տալիս էին ռուսական դպրոցներ: Հետզհետե ընդլայնվում էր ռուսական դպրոցների ցանցը ի հաշիվ ազգային դպրոցների: Երբեմն ազգային դպրոցները չէին հավաքում համապատասխան առաջին դասարանցիներ և պետական իշխանությունների առջև հարց էր առաջանում փակելու այդ դպրոցները:

Այսպես էր նաև Հայաստանում. առանց ճնշում գործադրելու երկրորդ պլան էր մղվում ազգային ուսուցումը: Սա նման չէր անցյալի կայսերական պարտադրանքին, երբ, հիշո՞ւմ եք, մի հրամանով փակվում էին հայկական դպրոցները: Հիմա վիճակն այլ էր: Իրենց զավակներին ռուսական դպրոցներ տալով՝ նպաստում էին **հայեցի** դաստիարակության, սեփական ազգի ներսում **Հայոց** **լեզվի** դանդաղ ոչնչացմանը:

Մեկ ուրիշ խնդիր ևս. հայկական դպրոցներում պատշաճ կերպով չէր դասա-
վանդվում **«Հայ ժողովրդի պատմություն»** առարկան: Դասավանդվում էր
«Սովետական Միության պատմություն» առարկան, որն իրականում Ռուսաս-
տանի պատմությունն էր իր կազմավորման ժամանակներից սկսած մինչև
հեղափոխություն, իսկ շարունակությունն արդեն Խորհրդային Միության
հաղթանակների ու ձեռքբերումների մասին էր:

Խորհրդային կայսրությունը վերջապես որոշեց, որ պատրաստ էր նոր **Սահմանադրությամբ** բացառել ազգային լեզուն, որպես տվյալ հանրապետության պետական լեզու, բնականաբար բացառել նաև հայկական և վրացական այբուբենները... Միակ պետական լեզուն դառնում էր ռուսերենը և ռուսերեն գիրը, նույնիսկ հանրապետությունների ներսում: Հատկապես հայ և վրաց մտավորականների մի ստվար բանակ, որովհետև միայն այս երկու ժողովուրդները ունեին սեփական այբուբեն, ակադեմիաների առաջնորդությամբ, պայքար սկսեց այդ ահավոր ազգային արժեզրկումի դեմ: Պայքարն ավարտվեց հաղթանակով: Նոր Սահմանադրության հեղինակները վերականգնեցին ազգային լեզուն հանրապետությունների պետական լեզու հռչակելու օրենքը:

Սակայն, մինչև 2015 թ. «**Քարեկամություն և ժողովուրդների եղբայրություն**» կարգախոսի քողի տակ ազգային լեզվի և մշակույթների համահարթեցումով 80-ական թվականներին աղետալի չափերի էր հասել հայեցի

դաստիարակության խնդիրը: Հարկավոր էր ինչ-որ կերպ այդ աղետի առաջն
առնել:

առնել:

Ինչպե՞ս: 40-ական թվականների վերջերին, երբ պատերազմից հետո նորից մոլեգնում էր ստալինյան վարչակարգի բռնությունը, սովորում էի խորհրդային դպրոցում: Ունեցել եմ և լավ, և միջակ ուսուցիչներ: Սակայն բախտ եմ ունեցել հենց այդ տարիներին, 5-րդ դասարանից սկսած մինչև դպրոցն ավարտելը՝ լինել աշակերտը սքանչելի մի ուսուցչի:

ՅՈՒՆԱԿ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ

ՅՈՒՆԱԿ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ

Ցուցափայտը սահուն էր քարտեզի վրայով և գտնում այգին: «Սա իմ այգին է: Եվ իմ տունն է: Այս տանը ծնվել եմ ես: Այս այգում խաղացել եմ: Դա շատ-շատ վաղուց էր: Ինչպես տեսնում եք՝ փոքր լինելու պատճառով այն չեն նշել քարտեզի վրա: Կարևորը քարտեզի վրա լինելը չէ: Կարևորը աշխարհի վրա լինելն է: Ահա, այստեղ Վասպուրական շքեղ երկիրն է ու այդ երկրում Կղզի Գյուղը»:

Գյուղը շատ օգտեցիկ էր:

Գյուղը»:
 Իմ աշխարհագրության ուսուցիչը շատ գեղեցիկ էր: Ծերանալուց հետո էլ նա գեղեցիկ էր: Ութսունչորս տարեկան էր, որ կնքեց իր մահկանացուն, բայց ճակատագիրը զարմանալի կերպով խնայել էր նախկին մարզիկի կեցվածքը, նրա աշխույժը, կորովը, հրաշալի սիրտը...

Ցուլակ Հայկազյան

Նա այնպիսի սիրով էր պատմում համայն աշխարհի մասին, որ ընկնում էի պատրանքի մեջ, ինձ թվում էր, թե աշխարհը ինքն էր ստեղծել ճիշտ, ներդաշնակ, հրաշալի աշխարհը, գեղեցիկ, իմաստուն ու նախնահրաշալի աշխարհը, գեղեցիկ, իմաստուն ու նախնական, զարմանալի մարդկանց երկիրը: Նա մեկընդմիջտ անմնացորդ սիրել տվեց **Աշխարհը** ու այդ **Աշխարհում** սքանչելի **Հայաստան երկիրը** ինձ ու իր սաներից շատերին, իսկ պատկերացրեք, թե դրանք որքան են 51 տարվա նրա ուսուցչական կյանքում:

...Յուզափայտը սահում էր քարտեզի վրա, և ես երևակայության հրաշալի գորգին նստած ուզում էի հասնել այն հեռավոր երկրները, ուր առաջնորդում էր ինձ իմ պաշտելի ուսուցիչը՝ **Յուլակ Յայկազյանը**: Եվ իհարկե, դասի վերջին նաև մի քանի թուպեով՝ Հայաստան, լսելու համար նրա որևէ գավառի, որևէ լեռան կամ գետի պատմությունները:

Նա պատմում էր մարդկանց մասին, որ եղել են ու հիմա չկան... Եվ նրանց մասին, որ կան: Պատմում էր ոգևորված, ներշնչված: Պատմում էր իր խնկեղի, խնկեղի, ինչպես ինքն էր ասում, ուսուցիչների մասին՝ **Եղիշե Շամախյանի** և **Տիգրան Մարգարյանի** մասին: Որբանոցների մասին: Հայրենական պատերազմի մասին, որի մի զինվորն էր եղել...

Որբանոցներից առաջ եղել էր Վասպուրական աշխարհի Հայոց Ձորը, Կղզի գյուղը, եղել էր հողագործ մի ընտանիք: Հայրենի գյուղի պաշտպանությունը

կազմակերպողը հայրն է եղել, ապա և մայրը, իր անուշ, զրնգուն ծայնով, որի արծազանքները մինչև իր մահը թափառում էին եւթյան տաք անկյուններում: Մյուս երեխաների հետ **Յուլակ** տղեկի երգն է եղել գյուղի օդաներում և դպրոցում:

«**Ահա բացվեց կարմիր արև...**»: Եղել է մի անուշ մանկություն Վասպուրականի չքնաղ բնության մեջ բանաստեղծության ու երգի հետ, մեծերի անկոտրում կամքի ու քրտնաթոր աշխատանքի միջավայրում:

Հետո 1915 թվականն է եղել: Գերդաստանի մահն է եղել: Մեծ ու շեն երկրագործ ընտանիքի 35 անդամի սրածում, հոշոտում է եղել հենց նրա աչքի առաջ: Գաղթ է եղել: Որբանոցներ. Էջմիածին, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ:

Թիֆլիսում սովորում է կոնսերվատորիայում, իսկ Ալեքսանդրապոլի Պոլիգոնի որբանոցում դառնում է մարզիկ, **Վահան Չերազի** կազմակերպած ֆուտբոլի առաջին թիմի կենտրոնական հարձակվողը:

Նա կարող էր գնալ Իտալիա, որպեսզի դառնար երգիչ, որովհետև նա ուներ բացառիկ ձայն և լսողություն: Նա կարող էր շատ համբավավոր մարզիկ դառնալ, սակայն նա դարձավ **Ուսուցիչ**: Նա գիտեր իր ժողովրդին Ուսուցիչ էր պետք:

Տքնաջան հավաքեց իր գիտելիքները փոխանցելու համար իր աշակերտներին ոչ միայն աշխարհագրություն առարկայի... Իր մատների ճարտարությամբ գծեց ու պատրաստեց գործիքներ... Աշակերտների տեսողական հիշողությունը զարգացնելու և նյութը ավելի լավ հասկանալ տալու համար նա հարյուրավոր քարտեզներ, նկարներ պատրաստեց իր ձեռքով, հարմարեցրեց իր ձեռքով պատրաստած շրջանակների մեջ: Դպրոցի բակում աստղաբաշխական դիտարկումների համար գործիքներ դրեց և, որպեսզի անխաթար մնան իր ձեռքերով մետաղյա նուրբ ցանց հյուսեց և շրջափակեց իսկա տարածությունը: Ապա նորագույն վարպետությամբ, աչքերին գերհոգնածություն տալու գնով պատրաստեց ռելիեֆ քարտեզներ, որպեսզի աշակերտը ավելի լավ տպավորվի:

Ոչ մի կոպեկ, ոչ մի ժամանակ չի վերցրել դպրոցից նյութի համար, բոլորն իր ուսուցչի սուղ միջոցներով էր արել: Արել է այդ բոլորը, հետո կանգնել է դասարանի առաջ և իր հրաշալի ձայնով, արտիստիկ խառնվածքով, սրտի ամենասքանչելի տրոփով, իր աշակերտներին դասից բացի, կարդացել է բանաստեղծություններ, պատմություններ, իր կախարդական ցուցափայտով 51 տարի շարունակ աշխարհից աշխարհի ճամփորդելու է տարել նրանց, մեծ ոգևորությամբ և ներշնչանքով պատմելով **Աշխարհի սքանչելիքների մասին**, ապա վերադարձրել **Հայրենիք** և ասել. «**Սա է ձերը՝ անկրկնելին, անփոխարինելին...**»:

Մի հին պատեֆոն էր բերում դասարան և դաս պատմելիս լսել էր տալիս աշխարհի մեծագույն կոմպոզիտորների գործերը, ապա **Կոմիտասի** ձայնապնակը դնելով ձայնարկիչին՝ ասում. «**Ահա, նա՛ է հանճարեղը: Նա մերն է...**»:

Յուլակ Հայկազյանը Կոմիտասի անմնացորդ երկրպագուն էր: Ոչ մի դժվարության և զոհողության առաջ կանգ չառնելով՝ նա հավաքել էր կոմիտասյան ձեռագրերի պատառիկներ, հազվագյուտ հրատարակություններ, լուսանկարներ, **Կոմիտասի** ձայնով ձայնապնակներ: Ձայնապնակները տրամադրել էր Հայաստանի պետական ռադիոյին՝ վերածայնագրելու համար, որի շնորհիվ արժանի տանի պետական ռադիոյին վերածայնագրելու համար, որի շնորհիվ արժանի դարձանք Կոմիտասի անմահ ձայնը և կատարումը լսելու: Իսկ կոմիտասյան մյուս նյութերը նվիրեց Էջմիածնի կոմիտասյան թանգարանին:

Հայկազյանը Լենինականի գիշերօթիկ դպրոցում հիմնել էր պատկերասրահ 180 բարձրարժեք գործերով: Իր գեղեցիկ ներդաշնակ ձեռագրով նա գրել է յուրաքանչյուր նկարի ինքնության փոքրիկ պատմությունը և լուսանկարով առել իր ձեռքով պատրաստած շրջանակի մեջ և ամրացրել նկարի կողքին: Իմ սիրելի, իմ խնկելի **Ուսուցիչը** գիտեր գեղարվեստի մեծ, բարերար ազդեցությունը իմ հատկապես մանուկ հոգիների վրա: Եվ այդ պատճառով նրանց ձեռքից բռնած առաջնորդում էր նաև գեղագիտության տիրույթը:

Նաև դեպի բնություն: Տանում էր օրեր տևող դժվարին արշավների: Բարձրացնում էր լեռների գագաթները, իջեցնում խորխորատները, գիշերում աստղազարդ երկնքի տակ, կռաւում էր լեռներից բխող զուլալ ջրերի վրա, լսում բնության լեռան գագաթին... Այս ահռելի, գեղեցիկ լուծությունը, դիմավորում արևածագը լեռան գագաթները բարձրամենը նա նվիրում էր իր սաներին: Նվիրում էր Արագածի գագաթները բարձրամալու հրճվանքը, որտեղից նայում էր Սրբազան լեռան կողմը և ասում. «**Ես չեմ լինի... Բայց դուք մի օր կքայլեք Արարատի լանջերով դեպի նրա լուսեղեն գագաթը...**»:

Նա իր բոլոր աշակերտներին նույն կերպ էր վերաբերվում՝ նրանց, որ լավ էին սովորում և նրանց, որ լավ չէին սովորում: Սակայն դժվար դաստիարակվող երեխաները նրա հոգեզավակներն էին...

1915 թվականից սկսած նա բուժում էր իր սրտի ահռելի ցավոտ վերքերը: Բուժում էր իր հիվանդ հիշողությունը ամիսոնջ, անդուլ աշխատանքով, մեծ, անտարողունակ սիրով և նվիրվածությամբ դեպի իր աշակերտները, որոնց դասավանդում և դաստիարակում էր **Ճամարիտ Ուսուցչի** գնահատելի կարողությանը: Նրանք պետք է սիրեին այն ամենը, ինչը պետք է հետո նրանց համար թյամբ: Նրանք պետք է սիրեին այն ամենը, ինչը կյանքի բավիղներով անցնելիս և ուղեցույց դառնար հակասական ու բարդ կյանքի բավիղներով անցնելիս և ճամարիտին ծառայելիս, անկախ այն բանից, թե ինչ վարչակարգի տիրապետության տակ կլինեին նրանք:

Այսպես. նա հաշվի չառնելով բռնատիրության սարսափի միջավայրը՝ **Հայոց պատմություն և աշխարհագրություն** էր սովորեցնում մեզ՝ իր հիմնական դասերից մի քանի րոպե խլելով:

Ես բառեր եմ որոնում իմ պաշտելի **Ուսուցչի** կերպարը նկարագրելու համար, բայց զգում եմ, թե որքան անգոր են իմ ջանքերը... Ես միայն կարող եմ շնորհակալ լինել ճակատագրից, որ իմ պատանեկան շրջանում ունեցել եմ **Յուլակ Հայկազյանի նման Ուսուցիչ, բարեկամ և դաստիարակ**:

Ծնրադրում եմ նրա խնկելի հիշատակի առջև:

Սա արյան, մտային ու զգացումային համապարփակ, սրբազան հիշողության թելադրանքն է, **հոգևոր հարստություն**, որի շնորհիվ հավերժություն է ստանում միայն իրեն հատուկ ազգային **բնավորությունը և ազգային ինքնությունը**: Եվ որևէ ազգի յուրաքանչյուր անհատ պիտի երկյուղածությամբ, հոգու ամենատաք անկյունում պահի իրեն ժառանգություն հասած իր ժողովրդի հոգևոր հարստությունը՝ նախ լեզուն, ապա ժողովրդի հանճարի այն բոլոր դրսևորումները, որոնք պատմության անագորույն ճանապարհներին բազմիցս թռիչքներ ու անկումներ են ունեցել և վերակենդանացման անբացատրելի հրաշքով շարունակել են ապրել:

Ինչպե՞ս, ովքե՞ր պիտի կատարեն այդ չափազանց կարևոր խնդիրը: Պետությունը, իշխանությունները ոչ: Ուրեմն՝ անհատները: Ովքե՞ր են նրանք: Ես պատմեցի նրանցից մեկի մասին: Հիմա մտնենք երգի ասպարեզ:

Ամխնա աղավաղվում է Հայոց երգը: Անգիտությամբ, քաղքենի անիմացությամբ և անտարբերությամբ, ճաշակի արատավոր վնասարարությամբ, մոլուկմանական մոլեհամի՝ Հայոց բնավորության հետ ոչ մի եզր չունեցող սոսկալի կլկլոցով, երբեմն թուրքերեն բառերը հայերենով փոխած, որն ավելի զարհուրելի տպավորություն է թողնում, սպանվում է Հայոց լեզուն և երգը: Ռաբիսը, որը հապավվել էր ռուսերեն «Рабочее искусство» բառերից, իր հաստատուն տեղն է գրավել կենցաղում: Այն պարտադրվում է հարևանների, բակերում մեքենաները կարգի գցող ու լվացող տների, խանութների «երաժշտասեր» վարիչների ու վաճառողների, բնությունն աղտոտող քեֆչիների ջանքերով՝ ձայնարկիչների, ձայնասփռիչների աջակցությամբ և օգնությամբ: Մյուս կողմից էլ ինքնագործ կոչվող այն անհաշիվ մանր ու խոշոր խմբերը, որոնց ելույթների համար դահլիճներ, իսկ հեռուստատեսությունն ու ռադիոն կանոնավոր կերպով իրենց էկրանը և ժամերն են տրամադրում: Նյութական միջոցներ վատնողին պատիժ է հասնում, իսկ զարմանալի ու տարօրինակ կերպով անտարբեր ու սառնասիրտ թույլ է տրվում մեր ժողովրդի լինելությունը հաստատող լեզվի ու երգի, նույնն է թե՝ ոգու հաշմունը: Այն, ինչ այդ ուղղությամբ անում են պրոֆեսիոնալ մի երկու խումբ՝ նրանց արածը բավական հաջող և ներշնչված կերպով կարողանում են ավերել մյուսները:

...Բայց ահա, մի օր, մի սքանչելի օր, մի գեղեցիկ օր ծայնասփյուռից հնչող տղամարդու տաք, անչափ մեղմ մի ծայն էր երգում՝ պատմելով Առնոս սարի մասին, այնքան սրտալի, այնքան զգայուն, ելևէջների մաքուր ու մտերիմ ջերմությամբ հոգիդ սեղմելով անժամոթ, անիրական և նաև շատ որոշակի զգացում-

Որտե՞ղ էր այս երգը մինչև այժմ, ո՞ւր էր պահվել, ուսի՞ց էր բաժնվել և բաժնվել
այժմ այսպես ազատորեն, այսպես քնքշորեն ներխուժում է իմ՝ մարդկային
անպաշտպան էությունից ներս և ստիպում սարսուռների մեջ ընկղմվել...

Հայրուր, հայրուր, հայրուր»:

Հայրուր, հայրուր, հայրուր...
Իսկ հետո կարոտի ու հանդիպման տենչանքով հնչող «Մոկաց սարերը»:
Երգի սքանչելի ելևջներում սարը շնչավոր, սիրելիի չափ բաղձալի...
Ես հիմա պիտի պատմեմ նրա մասին: Նրա՝ որին ոչ միայն ես, այլև ողջ հայ
Ժողովուրդը պարտական է Հայոց սքանչելի երգի ոգեղեն վերածննդի համար:

Հայրիկ Մուրադյան

Կա մի **Մոկաց աշխարհ**: Անտառներ ունի Մոկաց աշխարհը այնքան խիտ, որ Կա մի **Մոկաց աշխարհ**: Անտառներ ունի Մոկաց աշխարհը այնքան խիտ, որ Կա մի **Մոկաց աշխարհ**: Անտառներ ունի Մոկաց աշխարհը այնքան խիտ, որ

Ինչ պատումներ ասես, որ չեն հորինվել Առնոսի մասին վաղնջական ժամանակներից ի վեր: Հիշո՞ւմ եք, իր տեղում պատմել ենք, թե որտեղից է ծագել Առնոս անունը... Երբ համաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ **Նոյի** տապանը հասել է ջրերի տակից հագիվ երևացող այս լեռան գագաթին ու կանգնել **Նոյը** խնդրել է լեռանը. **«Առ զնոյս»**: Իսկ լեռը թե **«Գնա ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս»**: Այստեղից էլ **Առնոս** անունը:

Եթե դու ծնվել ես Շատախում և նախնիներդ եղել են բնիկ ժողովրդից, արյանդ կանչը հանգիստ չի տալու քեզ... Եթե դու դարձել ես քո ծննդավայրից շատ հեռու քաղաքի քաղաքացի և զբաղվում ես քաղաքին հատուկ որևէ գործով, միևնույն է դու պիտի հիշես, թե ինչպես հարյուր տարեկան չխոսկան տատդ, երբ հոտի հետ բարձրանում էիք Առնոսի լանջերն ի վեր, առավոտ լույս լույսին հարում էր խնոցին ու երգում:

«Առնոսն ի մըկյլիր խոնավն ի կյալու...»:

Եթե 7-8 տարեկան ես ու մանուկ հայացքիդ առջև տեղի է ունենում ցեղասպանության ու տեղահանության ոճիրը և դեռ երեխայի միամիտ ու զուլալ հոգով չես ըմբռնում այդ ոճրից ծնված ողջ ողբերգությունը, սակայն հետո ողջ կյանքում էությանդ թաքուն խորշերը լցվում են կարոտի մոռացող ցավով հասկանում ես, որ կարոտի ամենակարող բալասանը **երգն** է:

Շատախի Ջնուկ գյուղի մեծ ու շեն տանը 1907 թվականին ծնվեց **Հայրիկ Մուրադյանը**: Հիսունչորս մարդուց էր բաղկացած **Մուրադյան** գերդաստանը. նահապետական նախնական իր իմաստությամբ, կենցաղում խորապես մաքուր, մարդկային փոխհարաբերություններում անկեղծ, վարք ու բարքով անաղարտ:

Այս ընտանիքում բոլորը երգում էին մեծ ու փոքր, տղամարդ-կին: Պապը երգում էր, երբ հիվանդանում էր, և երբ երգում էր առողջանում էր: Պապի եղբայրն ամեն առավոտ իր գերդաստանին արթնացնում էր **Տեր ողորմիայի** հնչյուններով և սրինգ-փողի ելևէջներով, **Ջադու** հորեղբայրը ծայրից ծայր պատմում էր **«Սասնա ծռերը»** և ինքն էլ կատարում երգերը: Հորեղբոր կինը **Սինամ** մայրիկը, ծայնակցում էր նրան: Իսկ իր մայրը **Մարթա-Ջոզան**, այդ տան հարս լինելու պատվին արժանացել էր իր բազմաթիվ բարեմասնությունների հետ ունենալով երգելու արտակարգ սեր և շնորհք:

Դժվար կյանք, դժվար աշխատանք ու երգ... Երբեմն խաղաղ կյանք, ավելի հաճախ՝ ծայրահեղ կարիքի և ֆիզիկական գոյությանը մշտապես սպառնացող օսմանյան հրեշավոր բռնապետության վտանգ: Սակայն այստեղ ապրող ժողովուրդը երբեք չընկճվեց, երբեք չմոռացավ իր արժանապատվությունը բարձր պահելու կարողությունը: Իր **լեզուն, հավատը, երգը**, նաև՝ նախնիների **քաջագուն ոգին**:

Հայրիկ Մուրադյանը 8 տարեկան էր, երբ 1915 թվականին սկսվեց Հայոց մեծ եղեռնը: Շատախցին դիմեց ինքնապաշտպանության և զանգվածաբար չկոտորվեց: Նա 30 հազար ժողովրդով հեռացավ դեպի անապատները՝ ունեցվածքով, զենքով, կռվելով ու պաշտպանվելով: Դա հերոսական նահանջ

էր: Վեց տարի ժողովուրդն ապրեց վրանների տակ: Դպրոցներ բացեց այդ նույն վրանների տակ, գիր սովորեցրեց իր մանուկներին և անապատում անգամ չմոռացավ, որ ժողովուրդը, երբ փրկվում է ֆիզիկական բնաջնջումից՝ շարունակում է ապրել իր մտավոր կարողություններն ի մի բերելու հաշվին...

1921 թվականի աշնանը, անապատում մոլորված քամու նման վեց տարի թափառելուց հետո շատախցիները հնարավորություն ունեցան վերադառնալ Արևելյան Հայաստան: Նրանց հետ նաև **Մուրադյան** ընտանիքը:

Հայրիկ Մուրադյանն աշխատող ձեռք էր իր ընտանիքի համար և սովորող էր նաև: Աշխատելով սովորել, սովորելով՝ աշխատել: Համալսարանի պատմաբանասիրական բաժնի հինգ տարվա ծրագիրը ավարտեց երկու տարում, անցավ աշխատանքի, Հայրենական պատերազմի ժամանակ գնաց կռվելու, վերադարձավ զինվորական պարգևատրումներով և որպես Հայաստանի մետալուրգիական արդյունաբերության բանվորական արհմիության հանրապետական կոմիտեի նախագահ աշխատեց մինչև 1962 թվականը, մինչև թոշակառուի իր տարիքը:

Թոշակի անցնելուց հետո սկսվեց նրա կենսագրության երկրորդ շրջանը:

Կարդանք **Հայրիկ Մուրադյանի «Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից»** աշխատության ներածականից. **«Հիշելով մեր դժնդակ անցյալը, մենք շարունակ այրող ցանկություն ենք ունեցել երախտագիտական խոսքով վերհիշելու այն խնկելի հայորդիներին, ովքեր անծնվիրաբար ընկան անհավասար գոտեմարտում, որ մենք ապրեինք և այսօրվա լուսավոր դարին հասնեինք: Դրա արդյունքն է ներկա աշխատությունը: Այն չենք գրել պատմաբանի պատվավոր անուն վաստակելու կամ որևէ կոչման արժանանալու անկնկալությամբ, այլ գրել ենք խղճի թելադրանքով, որպես**

հոգեկան պահանջ, հարգանքի տուրք՝ ի հիշատակ ընկածներին:

Ցեղասպանությունը ամենահրեշավոր ոճրագործությունն է, հետևաբար դրա դեմ ուղղված զինված պայքարը ամենամարդկային, ամենասրբազան ընդվզումն է: Եթե տեղի չունենային հայկական գոյամարտերը, մեր ժողովուրդը ամոթապարտ կմնար իր ապագա սերնդի և առաջադեմ մարդկության առջև, կատարած չէր լինի իր համամարդկային սրբազան պարտքը»:

1962 թվականից սկսած **Հայրիկ Մուրադյանը** սկսեց նյութեր հավաքել արտասահմանյան, քուրքական, օտարերկրյա, ռուսական, հայկական հազարից ավելի աղբյուրներից և ընթերցողների սեղանին դրեց այս շատ սիրելի և սպասված գիրքը, որը անկախ այն բանից, թե սա **«հարգանքի տուրք է ի հիշատակ ընկածների»**, այն նաև պատմաբանի վերին աստիճանի բարեխիղճ ու սթափ գիտական վերլուծություն է կատարված անցքերի շուրջը: Գիրքն ընդգր-

կում է Մուսա լեռան, Վանի, Շատախի, Տարոնի, Յոզղաթի, Ուրֆայի և այլ վայրերի Հայոց հերոսամարտերի պատմությունը:

Շուտով **Հայրիկ Մուրադյան** պատմաբանի մյուս «**Վարդանանց քննական պատմությունը**» աշխատությունը ևս դրվեց ընթերցողի սեղանին: Այն, ինչ նա որպես պատմաբան իրագործեց, կարևոր էր և շատ հետաքրքիր: Բայց հայ պատմաբանների մի ամբողջ բանակ նույնն է անում, լավ կամ վատ, ազնվորեն կամ գրաքննության պարտադրանքներից ելնելով, պատմությունն իր բարձրության վրա դնելով, թե կեղծ արժեքներին տուրք տալով: **Հայրիկ Մուրադյանն** ազնիվ պատմաբան էր: Խոսքը սակայն այս մասին չէ, այլ այն անգնահատելի, սակայն կորսված ժառանգության մասին է, որը կտակեց մեզ:

1960 թվականն էր:

Նա սկսեց երգել իր գերդաստանի երգերը: Եվ ոչ միայն գերդաստանի, այլ նաև Հայոց բոլոր գավառների ժողովրդի երգերը: Մինչ այդ **Հայրիկ Մուրադյանը** երգում էր իր ընկերների, բարեկամների համար, հոգեկան մեծ հաճույք պատճառելով նրանց: Այժմ ծայնասփյուռի ալիքներով մեզ էր վերադարձնում մեր ժողովրդի հիշողության մեջ տաքուկ ապրած հնագույն ստեղծագործությունները:

53 տարեկան հասակում նա պարբերաբար սկսեց ծայնագրել և նոտագրել 200 երգ: Հետո այդ երգերը ծայնարկիչի ժապավենից վերածնվելով կազմվեց «**Հայ Զնար**» ժողովածուն, որի առաջաբանը, ծանոթագրությունները գրել և գիտական տառադարձությունը կատարել է **Հայրիկ Մուրադյանը**: Սա ևս նրա սրտի պարտքն էր:

Երգերը, որ մատուցում էր **Հայրիկ Մուրադյանը** ընդգրկում էր Հայոց կյանքի բոլոր դրվագները: Այդ երգերը Վիպական «**Սասնա ծռեր**» ու «**Մուկաց Միրզա**» դյուցազնավեպերից էին, պանդխտության, օրորոցային, սիրո, աշխատանքի, ծիսական, քաղաքային քնարական, հայրենասիրական, կատակերգական երգեր էին, պարերգեր, ժողովրդական շուրջապարերի ու ռազմական պարերի մեղեդիներ էին: Եվ այս բոլորի մեջ ամբարված էր իր ամենօրյա հացը երբեմն տաժանակիր աշխատանքով վաստակողի և այդ աշխատանքի հանդեպ գերագույն իր վերաբերմունքով զարմանալի, հայրենի բնության հանդեպ իր հիացմունքով սիրելի, իր գուտ անձնական հույզերով լեցուն **համապարփակ իր բնավորությունը**:

Անկախ զգացմունքային ընկալումներից, որ ունենում է լսողը, այս երգերը խորապես գիտական, ազգագրական տեղեկություններ պարունակող նյութեր են: Ուրեմն, որքան մեծ է **Հայրիկ Մուրադյանի** ծառայությունը հայրենի երգարվեստին: Նա երգը փնտրում էր ամենուրեք: Իր հայրենակիցների շրջանում, Արևմտյան Հայաստանից այստեղ բնակություն հաստատած, ամենատարբեր գավառների երգերը իրենց հոգու խորքում ամբարած բոլոր նրանցից, ովքեր

իրենց շուրթերին ծաղկող կիսածայն երգը բարձրաձայնում էին նրա մոտ...

Նա ներկայացնում էր այդ գավառների երգերի տարբերակները, նրանց մեղեդային, ելևէջային նրբին կառուցվածքը, բարբառների անսահման հարստությունը: Նա հաղորդում էր նաև երգերի ստույգ անձնագրային տվյալները, տոնությունը: Նա հաղորդում էր նաև երգերի ստույգ անձնագրային տվյալները, ազգագրական տեղեկություններ, հետաքրքիր դրվագներ ժողովրդական լավագույն երգիչների, երգաստեղծների մասին: Նա նաև գտնված և դասդասված երգերի առաջին սքանչելի կատարողն էր. բարձրաձայն, զգայուն կատարողը, բնությունը նրան օժտել էր նուրբ լսողությամբ, մեծ երաժշտականությամբ, թավշյա գեղեցիկ, ճկուն ձայնով, և իհարկե, շռայլ հիշողությամբ:

Բայց նրա մեծ երախտիքն ազգային երգի ասպարեզում այն էր, որ նա երգն ազատում էր օտար ազդեցություններից, Հայոց ոգուն և ճաշակին անհարիր աղավաղումներից և ժողովրդի լսողությանն էր հասցնում միանգամայն անաղարտ մաքրությամբ:

Իսկ ինչպե՞ս էր **Հայրիկ Մուրադյանն** ազգային երգը հասցնում ունկնդրին, միայն ծայնասփյուռով և Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի կողմից...

Ոչ ծայնագրություններ կատարելով... Ոչ իհարկե: «**Գիտելիք**» ընկերության կողմից կազմակերպված համերգ-գրույցների միջոցով ունկնդրին Հայոց գեղջկական երգի փառավոր նմուշները ներկայացնելով և բացատրություններ տալով, Երևանի պետական համալսարանում կազմակերպված «**Հայ մշակույթի սարանում**» կազմակերպված «**Հայ մշակույթի ակումբի**» հանդիպումներով, ճարտարագիտական ինստիտուտում ամեն տարի ժողովրդական երգարվեստի և պարարվեստի ամենամյա փառատոններով, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության ժողովրդական երաժշտական արվեստին նվիրված ասուլիսներում, իր կողմից ստեղծած դական երաժշտական արվեստին նվիրված ասուլիսներում, իր կողմից ստեղծած «**Վան**», «**Ջարթոնք**», «**Չվարթոնք**» ազգագրական երգի-պարի խմբերով, որտեղ երիտասարդությունն ստանում էր հայրենի բնաշխարհի սքանչելի երգերի կատարումների իմացություն, նաև ծանոթանում մշակութային մեծ արժեք կատարումների իմացության, բարբառների հետ:

Հայրիկ Մուրադյանը իր «Ջարթոնք» խմբի հետ

Նրա կատարմամբ Հայոց ճշմարիտ երգերը հնչել են Հայֆիլմի «**Երգ հայրենի**», «**Պետրոս Դուրյան**», «**Վասպուրականի պարեր**» վավերագրական կինոժապավեններում: Նրա երգերի ծայնագրություններով է ձևավորվել Մուն-դուկյանի անվան թատրոնի **Վիլյամ Սարոյանի «Խաղողի այգին»** ներկայացումը: «**Մեղրիկա**» ընկերությունը լույս է ընծայել նրա կատարած երգերի ձայնասկավառակը: Նրա երգերը տեղ են գտել չորս ձայնասկավառակներից առաջինում, որոնք 1971 թվականին հրատարակվեցին Փարիզում, և կազմեցին «**Աշխարհի ժողովուրդների ֆոլկլոր**» ծրագրված շարքի հայկական ժողովրդական երգարվեստը ներկայացնող առաջին բաժինը: Եվ նրա բազմաթիվ

Ինչ պատումներ ասես, որ չեն հորինվել Առնոսի մասին վաղնջական ժամանակներից ի վեր: Հիշո՞ւմ եք, իր տեղում պատմել ենք, թե որտեղից է ծագել Առնոս անունը... Երբ համաշխարհային ջրհեղեղի ժամանակ **Նոյի** տապանը հասել է ջրերի տակից հագիվ երևացող այս լեռան գագաթին ու կանգնել **Նոյը** խնդրել է լեռանը. «**Առ զնոյս**»: Իսկ լեռը թե «**Գնա ի Մասիս, զի բարձր է քան զիս**»: Այստեղից էլ **Առնոս** անունը:

Եթե դու ծնվել ես Շատախում և մախնիներդ եղել են բնիկ ժողովրդից, արյանդ կանչը հանգիստ չի տալու քեզ... Եթե դու դարձել ես քո ծննդավայրից շատ հեռու քաղաքի քաղաքացի և զբաղվում ես քաղաքին հատուկ որևէ գործով, միևնույն է դու պիտի հիշես, թե ինչպես հարյուր տարեկան չխոսկան տատդ, երբ հոտի հետ բարձրանում էիք Առնոսի լանջերն ի վեր, առավոտ լույս լույսին հարում էր խնոցին ու երգում.

**«Առնոսն ի մըկյլիր
խոնավն ի կյալու...»:**

Եթե 7-8 տարեկան ես ու մանուկ հայացքիդ առջև տեղի է ունենում ցեղապանության ու տեղահանության ոճիրը և դեռ երեխայի միամիտ ու զուլալ հոգով չես ըմբռնում այդ ոճրից ծնված ողջ ողբերգությունը, սակայն հետո ողջ կյանքում էությանդ թաքուն խորշերը լցվում են կարոտի մոմռացող ցավով հասկանում ես, որ կարոտի ամենակարող բալասանը **երգն** է:

Շատախի Ջնուկ գյուղի մեծ ու շեն տանը 1907 թվականին ծնվեց **Հայրիկ Մուրադյանը**: Հիսունչորս մարդուց էր բաղկացած **Մուրադյան** գերդաստանը. մահապետական մախնական իր իմաստությամբ, կենցաղում խորապես մաքուր, մարդկային փոխհարաբերություններում անկեղծ, վարք ու բարքով անաղարտ:

Այս ընտանիքում բոլորը երգում էին մեծ ու փոքր, տղամարդ-կին: Պապը երգում էր, երբ հիվանդանում էր, և երբ երգում էր առողջանում էր: Պապի եղբայրն ամեն առավոտ իր գերդաստանին արթնացնում էր **Տեր ողորմիայի** հնչյուններով և սրինգ-փողի ելևէջներով, **Ջադու** հորեղբայրը ծայրից ծայր պատմում էր «**Սասնա ծռերը**» և ինքն էլ կատարում երգերը: Հորեղբոր կինը **Սինամ** մայրիկը, ծայնակցում էր նրան: Իսկ իր մայրը՝ **Մարթա-Չոզան**, այդ տան հարս լինելու պատվին արժանացել էր իր բազմաթիվ բարեմասնությունների հետ ունենալով երգելու արտակարգ սեր և շնորհք:

Դժվար կյանք, դժվար աշխատանք ու երգ... Երբեմն խաղաղ կյանք, ավելի հաճախ՝ ծայրահեղ կարիքի և ֆիզիկական գոյությանը մշտապես սպառնացող օսմանյան հրեշավոր բռնապետության վտանգ: Սակայն այստեղ ապրող ժողովուրդը երբեք չընկճվեց, երբեք չմոռացավ իր արժանապատվությունը բարձր պահելու կարողությունը: Իր **լեզուն, հավատը, երգը**, մահ՝ մախնիների **քաջագուն ոգին**:

Հայրիկ Մուրադյանը 8 տարեկան էր, երբ 1915 թվականին սկսվեց Հայոց մեծ եղեռնը: Շատախցին դիմեց ինքնապաշտպանության և զանգվածաբար չկոտորվեց: Նա 30 հազար ժողովրդով հեռացավ դեպի անապատները ունեցվածքով, զենքով, կռվելով ու պաշտպանվելով: Դա հերոսական մահանջ

էր: Վեց տարի ժողովուրդն ապրեց վրանների տակ: Դպրոցներ բացեց այդ նույն վրանների տակ, գիր սովորեցրեց իր մանուկներին և անապատում անգամ չմոռացավ, որ ժողովուրդը, երբ փրկվում է ֆիզիկական բնաջնջումից՝ շարունակում է ապրել իր մտավոր կարողություններն ի մի բերելու հաշվին...

1921 թվականի աշնանը, անապատում մոլորված քանու մման վեց տարի թափառելուց հետո շատախցիները հնարավորություն ունեցան վերադառնալ Արևելյան Հայաստան: Նրանց հետ մահ **Մուրադյան** ընտանիքը:

Հայրիկ Մուրադյանը աշխատող ձեռք էր իր ընտանիքի համար և սովորող էր մահ: Աշխատելով սովորել, սովորելով՝ աշխատել: Համալսարանի պատմաբանասիրական բաժնի հինգ տարվա ծրագիրը ավարտեց երկու տարում, անցավ մախնական բաժնի հինգ տարվա ծրագիրը ավարտեց երկու տարում, անցավ աշխատանքի, Հայրենական պատերազմի ժամանակ գնաց կռվելու, վերադարձավ գինվորական պարգևատրումներով և որպես Հայաստանի մետալուրգիական արդյունաբերության բանվորական արհմիության հանրապետական կոմիտեի նախագահ աշխատեց մինչև 1962 թվականը, մինչև թոշակառուի իր տարիքը:

Թոշակի անցնելուց հետո սկսվեց նրա կենսագրության երկրորդ շրջանը:

Կարդանք **Հայրիկ Մուրադյանի «Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից»** աշխատության ներածականից. «**Հիշելով մեր դժնդակ անցյալը, մենք շարունակ այրող ցանկություն ենք ունեցել երախտագիտական խոսքով վերհիշելու այն խնկելի հայորդիներին, ովքեր անձնվիրաբար ընկան անհավասար գոտեմարտում, որ մենք ապրեինք և այսօրվա լուսավոր դարին հասնեինք: Դրա արդյունքն է ներկա աշխատությունը: Այն չենք գրել պատմաբանի պատվավոր անուն վաստակելու կամ որևէ կոչման արժանանալու անկնկալությամբ, այլ գրել ենք խղճի թելադրանքով, որպես**

հոգեկան պահանջ, հարգանքի տուրք՝ ի հիշատակ ընկածներին:

Ցեղասպանությունը ամենահրեշավոր ոճրագործությունն է, հետևաբար դրա դեմ ուղղված զինված պայքարը ամենամարդկային, ամենասրբազան ընդվզումն է: Եթե տեղի չունենային հայկական գոյամարտերը, մեր ժողովուրդը ամոթապարտ կմնար իր ապագա սերնդի և առաջադեմ մարդկության առջև, կատարած չէր լինի իր համամարդկային սրբազան պարտքը»:

1962 թվականից սկսած **Հայրիկ Մուրադյանը** սկսեց նյութեր հավաքել արտասահմանյան, թուրքական, օտարերկրյա, ռուսական, հայկական հազարից ավելի աղբյուրներից և ընթերցողների սեղանին դրեց այս շատ սիրելի և սպասված գիրքը, որը անկախ այն բանից, թե սա «**հարգանքի տուրք է ի հիշատակ ընկածների**», այն մահ պատմաբանի վերին աստիճանի բարեխիղճ ու սթափ գիտական վերլուծություն է կատարված անցքերի շուրջը: Գիրքն ընդգր-

կում է Մուսա լեռան, Վանի, Շատախի, Տարոնի, Յոզղաթի, Ուրֆայի և այլ վայրերի Հայոց հերոսամարտերի պատմությունը:

Շուտով Հայրիկ Մուրադյան պատմաբանի մյուս «**Վարդանանց քննական պատմությունը**» աշխատությունը ևս դրվեց ընթերցողի սեղանին: Այն, ինչ նա որպես պատմաբան իրագործեց, կարևոր էր և շատ հետաքրքիր: Բայց հայ պատմաբանների մի ամբողջ բանակ նույնն է անում, լավ կամ վատ, ազնվորեն կամ գրաքննության պարտադրանքներից ելնելով, պատմությունն իր բարձրության վրա դնելով, թե կեղծ արժեքներին տուրք տալով: **Հայրիկ Մուրադյանն** ազնիվ պատմաբան էր: Խոսքը սակայն այս մասին չէ, այլ այն անգնահատելի, սակայն կորսված ժառանգության մասին է, որը կտակեց մեզ:

1960 թվականն էր:

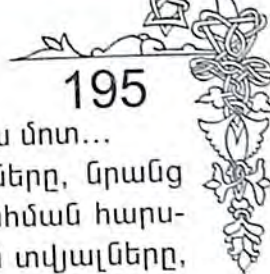
Նա սկսեց երգել իր գերդաստանի երգերը: Եվ ոչ միայն գերդաստանի, այլ նաև Հայոց բոլոր գավառների ժողովրդի երգերը: Մինչ այդ **Հայրիկ Մուրադյանը** երգում էր իր ընկերների, բարեկամների համար, հոգեկան մեծ հաճույք պատճառելով նրանց: Այժմ ծայնասփյուռի ալիքներով մեզ էր վերադարձնում մեր ժողովրդի հիշողության մեջ տաքուկ ապրած հնագույն ստեղծագործությունները:

53 տարեկան հասակում նա պարբերաբար սկսեց ծայնագրել և նոտագրել 200 երգ: Հետո այդ երգերը ծայնարկիչի ժապավենից վերածնվելով կազմվեց «**Հայ քնար**» ժողովածուն, որի առաջաբանը, ծանոթագրությունները գրել և գիտական տառադարձությունը կատարել է **Հայրիկ Մուրադյանը**: Սա ևս նրա սրտի պարտքն էր:

Երգերը, որ մատուցում էր **Հայրիկ Մուրադյանը** ընդգրկում էր Հայոց կյանքի բոլոր դրվագները: Այդ երգերը Վիպական «**Սասնա ծռեր**» ու «**Մոկաց Միրզա**» դյուցազնավեպերից էին, պանդխտության, օրորոցային, սիրո, աշխատանքի, ծիսական, քաղաքային քնարական, հայրենասիրական, կատակերգական երգեր էին, պարերգեր, ժողովրդական շուրջպարերի ու ռազմական պարերի մեղեդիներ էին: Եվ այս բոլորի մեջ ամբարված էր իր ամենօրյա հացը երբեմն տաժանակիր աշխատանքով վաստակողի և այդ աշխատանքի հանդեպ գերագույն իր վերաբերմունքով զարմանալի, հայրենի բնության հանդեպ իր հիացմունքով սիրելի, իր զուտ անձնական հույզերով լեցուն **համապարփակ իր բնավորությունը**:

Անկախ զգացմունքային ընկալումներից, որ ունենում է լսողը, այս երգերը խորապես գիտական, ազգագրական տեղեկություններ պարունակող նյութեր են: Ուրեմն, որքան մեծ է **Հայրիկ Մուրադյանի** ծառայությունը հայրենի երգարվեստին: Նա երգը փնտրում էր ամենուրեք: Իր հայրենակիցների շրջանում, Արևմտյան Հայաստանից այստեղ բնակություն հաստատած, ամենատարբեր գավառների երգերը իրենց հոգու խորքում ամբարած բոլոր նրանցից, ովքեր

իրենց շուրթերին ծաղկող կիսածայն երգը բարձրաձայնում էին նրա մոտ...

Նա ներկայացնում էր այդ գավառների երգերի տարբերակները, նրանց մեղեդային, ելևէջային նրբին կառուցվածքը, բարբառների անսահման հարստությունը: Նա հաղորդում էր նաև երգերի ստույգ անձնագրային տվյալները, տուրքները: Նա հաղորդում էր նաև երգերի ստույգ անձնագրային տվյալները, ազգագրական տեղեկություններ, հետաքրքիր դրվագներ ժողովրդական լավագույն երգիչների, երգաստեղծների մասին: Նա նաև գտնված և դասդասված երգերի առաջին սքանչելի կատարողն էր. բարձրաձայն, զգայուն կատարողը, բնությունը նրան օժտել էր նուրբ լսողությամբ, մեծ երաժշտականությամբ, թավշյա գեղեցիկ, ճկուն ձայնով, և իհարկե, շռայլ հիշողությամբ:

Բայց նրա մեծ երախտիքն ազգային երգի ասպարեզում այն էր, որ նա երգն ազատում էր օտար ազդեցություններից, Հայոց ոգուն և ճաշակին անհարիր աղավաղումներից և ժողովրդի լսողությանն էր հասցնում միանգամայն անաղավաղումներից և ժողովրդի լսողությանն էր հասցնում ունկնդրին, ղարտ մաքրությամբ:

Իսկ ինչպե՞ս էր **Հայրիկ Մուրադյանն** ազգային երգը հասցնում ունկնդրին, միայն ծայնասփյուռով և Գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի կողմից կատարելով... Ոչ

ծայնագրություններ կատարելով... Ոչ իհարկե: «**Գիտելիք**» ընկերության կողմից կազմակերպված համերգ-գրույցների միջոցով ունկնդրին Հայոց գեղջկական երգի փառավոր նմուշները ներկայացնելով և բացատրություններ տալով, Երևանի պետական համալսարանում կազմակերպված «**Հայ մշակույթի ակումբի**» հանդիպումներով, ճարտարագիտական ինստիտուտում ամեն տարի ժողովրդական երգարվեստի և պարարվեստի ամենամյա փառատոններով, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության ժողովրդական երաժշտական արվեստին նվիրված ասուլիսներում, իր կողմից ստեղծած դական երաժշտական արվեստին նվիրված ասուլիսներում, իր կողմից ստեղծած «**Վան**», «**Ջարթոնք**», «**Ջվարթունք**» ազգագրական երգի-պարի խմբերով, որտեղ երիտասարդությունն ստանում էր հայրենի բնաշխարհի սքանչելի երգերի կատարումների իմացություն, նաև ծանոթանում մշակութային մեծ արժեք կատարումների իմացություն, նաև ծանոթանում բարբառների հետ:

Հայրիկ Մուրադյանը իր «**Ջարթոնք**» խմբի հետ

Նրա կատարմամբ Հայոց ճշմարիտ երգերը հնչել են Հայֆիլմի «**Երգ հայրենի**», «**Պետրոս Դուրյան**», «**Վասպուրականի պարեր**» վավերագրական կինոժապավեններում: Նրա երգերի ծայնագրություններով է ձևավորվել Սունդուկյանի անվան թատրոնի **Վիլյամ Սարոյանի «Խաղողի այգին»** ներկայացումը: «**Մելոդիա**» ընկերությունը լույս է ընծայել նրա կատարած երգերի ձայնագրերը: Նրա երգերը տեղ են գտել չորս ծայնասկավառակներից առաջինում, որոնք 1971 թվականին հրատարակվեցին Փարիզում, և կազմեցին «**Աշխարհի ժողովուրդների ֆոլկլոր**» ծրագրված շարքի հայկական ժողովրդական երգարվեստը ներկայացնող առաջին բաժինը: Եվ նրա բազմաթիվ

Առինքնող արտաքինով, արդեն տարեց, սակայն զարմանալի գեղեցիկ այժմարդը ուր հայտնվում էր՝ բարության մի այնպիսի միջավայր էր ստեղծում իր շուրջը, որ նույնիսկ ամենամռայլ տրամադրության տեր մեկը, կարծես վերակերտվում էր և կյանքի հարվածներից սեղմված իր հոգին բացվում էր լավատեսությամբ:

Հայրիկ Մուրադյանը ոչ միայն սկիզբ դրեց մեր ավանդական երգերը մոռացումից փրկելու համազգային շարժմանը, որի առաջին և ղեկավարը, և զինվորը, և ուսուցիչը եղավ, այլև իր անձով, իր սիրով, իր բարեկիրթ վարվեցողությամբ, իր անսահման խանդավառատանքով դեպի ոչ միայն երգը, այլ նաև այն ամենը, ինչ **Հայոց էության** դրսևորումներն էին, ջահելության առջև բացեց և նրան սիրել տվեց **Հայոց բնավորության գերազնիվ կատարելությունը**:

Մարո Մուրադյան

ինստիտուտում, գրաբար դասավանդում համալսարանում, հեղինակ էր «Շատախի բարբառը», «Միջին հայերենի բառագիտությունը», «Գրական միջին հայերենի տարածքային տարբերակները», «Պատմական քերականության բառագիտություն», «Մուկսի բարբառը» աշխատությունների և բազմաթիվ լեզվաբանական հոդվածների:

Իսկ ահա 1977 թվականին **Մարո Մուրադյանը** Ակադեմիայի լեզվի ինստիտուտում կազմակերպեց «**Ակունք**» ազգագրական երգի խումբը: Խմբի անդամները երգի մասնագետներ չէին, այլ լեզվաբան, մաթեմատիկոս, ֆիզիկոս, ուսուցիչ՝ խանդավառ հոգիներ, որոնք իրենց հանգստի ժամերը տրամադրում էին իրենց մեծ ու սքանչելի գործին: Նրանք երբեմն **Մարո Մուրադյանի** հետ հասնում էին ամենահեռավոր գյուղերը, որպեսզի սովորեն ազգագրական որևէ շրջանի պարը կամ երգը:

Մարո Մուրադյանը երաժիշտ բանահավաքի, լեզվաբան բարբառագետի իմացությամբ և անսահման նվիրվածությամբ հավաքում է գերդաստանի հիշողության մեջ և **Հայրիկ Մուրադյանի** միջոցով ժառանգած հայ հնագույն ժողովրդական երգը, ապա նաև 1915 թվականին այստեղ՝ Հայաստանում իրենց

կյանքը հաստատած վերապրողների ժառանգների շուրթերին մնացած երգերը, ինչպես, իր հայրը...

Ես հաճախ էի լինում «Ակունքի» փորձերին: Երբեմն այդ փորձերին ներկա էր լինում նաև **Հայրիկը**... Ես զգում էի նրա ոգեշնչված խանդավառմանը հանդեպ այս սքանչելի հայորդիները: Իսկ երբ **Հայրիկն** էր միանում խմբին՝ երգը դառնում էր կատարյալ ներշնչանք: Հայ ժողովրդի երգերը հարուստ են ու նրբակերտ, որպես ոգեղեն հորինվածքներ... Այդ երգերի մեջ մեր հոգու կատարելությունն է անսահման խորը դրսևորումներով...

Հայրիկ Մուրադյանը կնոջ՝ Աննա և դստեր՝ Մարո Մուրադյանների հետ

Հայրիկ Մուրադյանի, ապա նրա հետնորդների շնորհիվ կատարվեց մեծ մաքրագործում պայծառ, ճշմարիտ, մաքրամաքուր **Հայոց երգի** անդաստանում: Թող օրհնված լինի ժամանակի մեջ այդ մաքրագործումը:

Հազար ողորմի մեզանից արդեն հեռացած **Հայրիկ և Մարո Մուրադյանների** պայծառ հոգիներին:

3.9.

3. Գ.
Իմ գրադարանում գրքեր կան, որոնք իրենց շուրջը ստեղծում են զարմանալի, գուցե և անբացատրելի մի մթնոլորտ, որ երբ պատահականորեն հայտնվում են նրանց դիմաց, զգում են նրանցից ճառագայթվող այնպիսի ջերմություն, որ նեղսրտած հոգիս բացվում է և հանգստավետ մի խաղաղություն է պարուրում ինձ... Ի՞նչ է այդ, չեմ կարող բացատրել: Այդ գրքերից է 1980 թվականին հրատարակված **Հայրիկ Մուրադյանի «Հայրենի երգեր»** նոտագրված ժողովածուն: Բավական է վերցնեն գիրքը գրադարակից և բացեն պատահական մի էջ, կարդան որևէ երգի մի քանի տող՝ նրա մեղեդին կենդանանում է իմ լսողության մեջ և խանդավառանքի մի տաք ալիք ի բաց է մերժում չգիտեն ինչից, չգիտեն երբ հոգուս մեջ կուտակված թախիծը:

...ԵՎ ՀԱՂԹԱՆԱԿԵՑ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՐԳԸ

...ԵՎ ՀԱՂԹԱՆԱԿԵՑ ՀԱՐԱՋԱՏ ԵՐԳԸ
1970-ական թվականներին արդեն, չկար Խորհրդային Հայաստանի մի
շիջան, մի գյուղ, ուր կազմակերպված չլինեի ազգագրական երգ ու պարի որևէ
խումբ: Ուր չդրդար թմբուկն ու չծայնեին դուդուկն ու զուռնան, չհնչեի երգը:
Երգը, ուր մղկտում էր Հայոց կարոտը:
Երգը, ուր մղկտում էր Հայոց մոռ եղիր,

«Քելե՛, լաո՛, քելե՛ երթանք մըր երգիր,
երթանք ըն ձոր քաղինք մատողաշ խավրօիլ,
Քաղինք, քաղինք, էնինք մըզի ճար ու դեղ,
Քելե՛, լաո՛, քելե՛ երթանք մըր երգիր:
Ըմեն բըլին կիջնի քաղցրիկ մընընա,

Մեկ-մեկ փշուր ուտինք մըր սիրտ կհովնա,
Սասնա էրգիր մըր աչվու դեմ կծովնա
Քելե՛, լաո՛, քելե՛ էրթանք մըր էրգիր:

Հոն արոսներ կտուց կտցի կերգին,
Ծիծեռնակներ թևիկ-թևիկ կծափին,
Քըրեր առանց մըզի արցունք կթափին,
Քելե՛, լաո՛, քելե՛ էրթանք մըր էրգիր:

Մըր հեր ընդեղ, մըր մեր ընդեղ կծաղկին,
Անուշ կիլան, մրմուռ ձենով կկանչին,
Իմա՛լ կէղնի, իմա՛լ չէրթանք մըր էրգիր,
Էլի՛ լաո՛, քելե՛ էրթանք մըր էրգիր»:

Երգը, ուր կքած հոգու հատոր գավակի օրորոցին մրմնջում էր ջահել հարս-
նուկը.

«Հայրուր ըսիմ իմ գառնուկին,
Հայրուր ըսիմ գրկանոցին,
Հայրուր ըսիմ՝ դու քնանաս,
Իմ անու՛շ լաճ, բարով մեծնաս...»:

«...Բու՛րի-բու՛րի, բու՛րի-բու՛րի, բու՛րի-լաո՛,
Մշու ծամփեն օլոր-մոլոր, բուրի՛, լաո՛,
Յըս մացեր իմ շիվար-մոլոր, բուրի, լաո՛...»:

Եվ այն երգը, որն օրորոցային է, կարծես սակայն քնեցնելու փոխարեն արթ-
նացումի մարտական կոչ է դառնում.

«...Սուլթան ասքար զորք հավաքեց,
Եկավ Սասնա շուրջը պատեց:
Սուլթան կուգե ջնջէ մըզի,
Չարթի՛ր լաո, մռնիմ քզի...»:

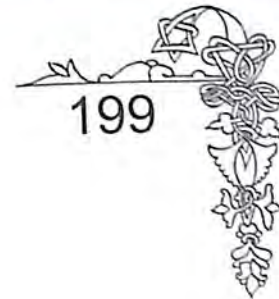
...Երգը հարսանիքի հրավեր և օրհնություն հարս ու փեսայի.

«Թակյաւոր, ի՞նչ պիրիմ քյու նըման
Քյու կանաչ արեւու նըման,
Էն արէկյական, որ կը ծաղկեր
Ծաղկեր քյու արեւու նըման...»:

...Երգը սիրո, աշխատանքի.

«Տընեն էլար տյու կայնար տյուռ,
Մէշկըտ պարակ՝ խանջարի պյուռ՝
Քամին էգար, իտու շուռ-մուռ,
Յէս քու սիրուն շիվար ու ծուռ
Խիօ, խիօ, խանէ, խանէ...»:

...Ռազմի երգեր և շուրջպարեր.

«Մենք անկեղծ զինվոր ենք առանցի վիճակ,
Ուխտել ենք ծառայել երկար ժամանակ:
Հայաստանի խորքեն եկեր է նամակ,
Գնում ենք բարով, կուշանանք տարով,
Արյուն, սուր ու հուր, պատերազմի դաշտ
Կսպասեն մեզի»:

...Եվ որպես հին արյան հավերժական կանչ, աշխատանքի պաշտամունքի
առջև խորախորհուրդ ծնրադրում Հայոց բնավորության անգուգական արտա-
հայտություն.

«Պարի լուսու աստղ էրեվաց,
Աղօթարան տըռներն իպաց,
Պարօվ պացվէր լուս աղօթարան,
Սարված լծեմ էրթամ կյութան:
Կյութնի թախում նմուշ-նմուշ,
Չըկեր վաստակ քյանց էն անուշ,
Աշխարհի շէն վէր կյութնի էր,
Կյութան չէլներ, աշխարհն ի՞նչ էր...»:

Ահա այսպես. հայ ժողովուրդը, ավելի մասնավորեցնենք՝ գեղջուկը, իր
գերզգայուն փիլիսոփայությամբ, սահմանում է համայն մարդկության կարգա-
խոսը. «Գութան չլիներ՝ աշխարհն ի՞նչ էր», այսինքն ոչինչ էր: Գութանը աշխա-
տանքի խորհրդանիշն է, հացի, որով գոյություն ունի մարդը, նաև պատերազմող
մարդը, բարիքը ոչնչացնող մարդը: Կյանքի ու ապրուստի խորհրդանիշը ավելի
իմաստային է դառնում, երբ գութանին լծված եզանը մարդը կոչում է եղբայր և
հմաստային է դառնում, երբ գութանին լծված եզանը դիմի որպես
դիմում նրան անհուն քնքշությամբ. «Հոլ արա, եզո, հոլ արա, ախպեր ջան»:
Ուրիշ որևէ ժողովուրդ չէր գտնի, որը գութանին լծված եզանը դիմի որպես
եղբայր: Սա վեհության այնպիսի բարձրակետ է, որից այն կողմ Արարչի կամքն
է, որով այս ժողովրդի առաքելությունը սահմանվել է հավերժությամբ չափվող
ժամանակի մեջ կատարելու խորհրդով:

Ամփոփենք: Կարիք էր զգացվում Հայաստանի ողջ տարածքով սփռված
ազգագրական խմբերը ի մի բերել, որպեսզի հասկանալի դառնար, թե ինչ
ծեռքբերումներ կային այս ասպարեզում:

Պատմում է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ուսանողական արի-
կոմի նախագահ, ինստիտուտի մշակութային կյանքի ծեռքբերումների կազ-
մակերպիչ Արկադի Դուրինյանը. «Ժողովրդական ավանդական երգի, պարի,
մակերպիչ Արկադի Դուրինյանը. «Ժողովրդական ավանդական երգի, պարի,
տոն-ծեսի առումով մեծագույն բարեբախտություն եղավ ժողովրդական
երգարվեստի լավագույն գիտակ, Շատախ գավառի երգի, բառուբանի
նվիրյալ Հայրիկ Մուրադյանի և դստեր՝ բարբառագետ, երաժշտագետ-
բանագետ Մարո Մուրադյանի առաջարկը՝ ինստիտուտի հարկի տակ
կազմել նաև հայոց ժողովրդական երգի-պարի խմբեր:

Եվ ահա, երկու փայլուն մասնագետների ղեկավարած խմբերի հիմքով 1979 թվականին Պոլիտեխնիկական ինստիտուտի (ԵՊԻ-ի այժմ՝ ՀՊՃՀ) նախաձեռնությամբ անցկացվեց Հանրապետությունում առաջին և միակ փառատոնը՝

Արկադի Դուրինյան

տոհմիկ երգի և պարի զեղչկական ինքնագործ խմբերի և, ամենակարևորը, ավանդական մշակույթը կրող տարեց երգասացների, պարողների և նվագածուների մասնակցությամբ: Բոլոր սերունդները բեմում կողք-կողքի էին:

Տոհմիկ երգի և պարի փառատոնի Կազմկոմիտեն ի սկզբանե ընտրեց մասնագիտական խորհրդատվության և հսկման ուղին՝ հրավիրելով բանահյուսության լայն բնագավառի համբավավոր մասնագետների. Մարգարիտ Բրուսյան, Ալինա Փահլևանյան և Կարինե Խուդաբաշյան (երաժշտագետ-բանագետ), Արուսյակ Սահակյան (բանագետ-էպոսագետ, մշտական համերգավար), Էմմա

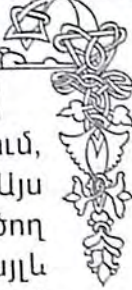
Պետրոսյան և Ժենյա Խաչատրյան (ազգագրագետ-պարագետ), Նազիկ Ավագյան (ազգագրագետ-տարագագետ), Հռիփսիկ Պակիչյան (ազգագրագետ, ծեսերի և ժողովրդական նվագարանների մասնագետ), Էլինար Սարգսյան (աշուղագետ) և իհարկե՝ Հայրիկ և Մարո Մուրադյաններ:

Այսօր ինստիտուտում գործում են տարիներ առաջ հիմնված և նորօրյա խմբեր. «Վան», «Սասուն», «Արատտա», «Մարաթուկցիներ», «Կարին-2» երգի-պարի համույթները: Անցյալ տարի ավանդական խմբերի գիտակ մասնակիցների առաջարկով և նախաձեռնությամբ (հատկապես՝ Հայրիկ Մուրադյանի հիմնած «Վան» խմբի) կազմավորվեց և օրեցօր ընդլայնվեց Հայրիկ Մուրադյանի անվան «Հայ երգ» ակումբը: Ամեն ամսվա վերջին ուրբաթ օրը «Կանաչ դահլիճում» անցկացվում է հայ պարի ուսուցում («Կարին» համույթի և պարի նվիրյալ Գագիկ Գինոսյանի ղեկավարությամբ):

Այսպես.

Համահայկական զարթոնքի տարիներն էին 60-80-ական թվականները: Այս փառատոնը գիտական-մշակութային զարթոնքի մի կղզակ ու բնագավառ՝ ազգային կերտվածքի հարատևության փաստված ապացույցներով: Ահա, այս կերտվածքի մի արդյունքն էր նաև «Այրուծի» խումբը, որը փորձում էր վերականգնել Հայոց Այրուծիի հնագույն ավանդները: Եվ իզուր չէր, որ Արցախյան ազատամարտի առաջին կամավորները փառատոնին երգող-պարող «Այրուծի» խումբն էր իր նժույգներով, որպես ինքնության անկողոպտելի իմաստ:

1979 թվականից սկսած, մայիսի կեսերին Հայրիկ և Մարո Մուրադյանների նախաձեռնությամբ և Արկադի Դուրինյանի ու իր աշխատակիցների ջանքերով կազմակերպվում է «Հայ ազգագրական երգի և պարի» ամենամյա փառատոն: Փառատոնը տևում էր մեկ շաբաթ, և այս մեկ շաբաթվա ընթացքում ոչ միայն

արդեն հայտնի, այլ նաև նոր կազմակերպված խմբեր էին մասնակցում, ընդ որում, մանկական խմբերը նույնպես: Հատկապես հուզիչ էին սրանց ելույթները: Այս փառատոնը իր հարկի տակ խմբեց ոչ միայն Հայաստանում մշտապես գործող համույթներ, անհատ երգասացներ, նվագածուներ և ծիսարարներ, այլև Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներից և Վրաստանից խմբեր, որոնք գալիս էին մասնակցելու փառատոնին: Գալիս էին նույնիսկ համաշխարհային Ղազախստանից, որոնք ճակատագրի բերումով դարձել էին մահմեդականներ:

Աննկարագրելի էր այն զգացմունքային շիկացումը, ոգևորությունը, հզոր ազդեցությունը հայ երգի ու պարի այդ կատարումներից, որ դառնում էր մինչ այդ չեղած, չտեսնված տոնախմբություն: Ճարտարագիտական ինստիտուտի հսկա դահլիճը լեփ-լեցուն էր ողջ շաբաթվա ընթացքում: Հայ երգն ու պարը ըմբռնելով ցանկացողները խոնվում էին միջանցքներում: Եվ շատ անգամ, երբ հնչում էր ղազմական պարի նվագը, և միջանցքներում գտնվողները հնարավորություն չունեին տեսնելու բեմում կատարվող պարը՝ շուրջպարի մեջ էին մտնում իրենք: Ի՞նչ ուրախություն էր, ի՞նչ խնդություն, երջանկության ի՞նչ անչափ զգացում... Եթե իմ մահվան պահին ինձ հարցնեն, թե ինչ հանդիսությունների ժամանակ եմ զգացումնային հզոր պահեր ապրել՝ ես անպայման կհիշեմ նաև մայիսյան այդ շաբաթները...

ՇԱՏԵՐ ԵՎ ԱՐՈՒՄՅԱԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆՆԵՐ

1981 թվականին ազգագրագետ Արուսյակ Սահակյանը հիմնեց «Նարոյ» ազգագրական երգի-պարի խումբը: Արուսյակը հրավիրեց իր հորը, Հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ, իրենց գյուղի դպրոցի տնօրեն Շատեր Սահակյանին և գրականության ուսուցիչ, իրենց գյուղի դպրոցի աշխատանքներին: Շատեր մասնակցելու իր խմբի աշխատանքներին: Շատեր Սահակյանի հիշողությունը ծայրից ծայր լեցուն էր Մուշի և Հայոց մյուս գավառների մեղեդիներով և շատ օգտակար եղավ «Նարոյին», որը հետո 100-ից ավելի ֆոնդային ռադիոձայնագրություններ ունեցավ:

Շատեր Սահակյան

Շատեր Սահակյանը ծնվել է 1919 թվականին գաղթի ճանապարհին: Ծնողները Մուշի Արտոնք գյուղից էին, որը գտնվում է Մեղրագետի ափին և այն գաղթականներից, որոնք հետևում էին Անդրանիկ զորավարի զորքերին: Արտոնք գյուղի «Քափառա-խումբը» վերջապես կանգ առավ Ախուրյանի շրջանի երազգավորս գյուղում, որի սահմանը թշնամուց բաժանվում էր Ախուրյան գետի մի վտակով: Մշեցի գաղթականները վստահ էին, որ մի օր, և այդ օրը շատ շուտ է լինելու, նրանք անցնելու էին գետը և գերի մնացած իրենց հայրենիքի սարերով ու ձորերով, Ալաշկերտի դաշտով հասնելու էին Մուշ... Դժբախտաբար այդպես չեղավ: Սակայն նրանք չէին հուսահատվում: Շատեր Սահակյանը այնքան գեղեցիկ էր պատմում իր հայրենակիցների պատմությունը: Նրանցից մեկը ուզում եմ վերապատմել.

...Ձմռանը գյուղի մեծ գոմերից մեկը ազատում էին անասուններից տեղափոխելով ուրիշ գոմեր: Ձմռանը, որովհետև մյուս եղանակներին գիշեր ու գոր աշխատանքով էին զբաղված: Անասուններից ազատված գոմն ասպարեզ դարձնելով՝ պարում էին, հզոր թռքերի հեքը **Ավիկ** զուռնաչու նվագին խառնած:

Ես ձեզ պատմել եմ ողջակիզված մշեցիների պատմությունները, նրանց հերոսամարտերը, նրանց արժանապատվորեն մահն ընդունելու կարողության մասին: Նրանք կորցրել էին հայրենիքը, ծննդավայրը, գերդաստաններ, վերապորոզների մի չնչին խլակ էր հասել միայն **Արևելյան Հայաստան**: Նրանք ապրել էին եղեռնի բուռն զարհուրանքը և պիտի մինչև մահ կորցրածի հանդեպ ապրեին կարոտախտի ցավոտ զգայնությունը: Պիտի նույնիսկ տասնյակ տարիներ անց կանգնեին գետի ափին և պիտի նայեին այն ափով ծգվող ճանապարհներին... ու պիտի դեռ **հավատային**: Իսկ մինչ այդ զուռնաչի **Ավիկը** պիտի փչեր զուռնան ու պիտի ուս-ուսի պարեին մշեցիները անասուններից դատարկված ու պարի ասպարեզ դարձած գոմում: Պարում էին ու երգում: Պարով ու երգով ցուցադրում էին, թե աշխատում են, կռվի գնում, սիրո խոստովանություն անում, կամ իբր հարսանիքից ետ դառնում գինովցած:

**«Հարսնիս իմ գացե,
Գովնդ իմ խաղցե,
Սիրտս իմ հովցուցե...»:**

Նրանց հետ պարի ասպարեզ էին մտնում իրենց զավակները... Ջավակները կամաց-կամաց փոխարինում էին իրենց ծնողներին: Գյուղը պահեց-պահպանեց իր հայրենի եզերքների սրբազան ժառանգությունը և կտակեց հաջորդ սերնդին...

Արուսյակ Սահակյան

Նրանք այնքան պարեցին գոմերում, դաշտերում, սարալանջներում, մինչև նրանցից շատերը իրենց կազմակերպած խմբերով բեմ բարձրացան... Ահա այս արժանապատիվ ժառանգներից է **Շատեր Սահակյանի** դուստր **Արյուսակը**՝ ծնված 1941 թվականի փետրվարին Ախուրյանի շրջանի Երազգավորս գյուղում:

Արյուսակ Սահակյանը ավարտելով Երևանի պետական համալսարանի բանասիրության բաժինը, հետո Գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ասպիրանտուրան՝ բանագետ-վիպագետի մասնագիտությամբ դարձավ բանասիրական գիտությունների թեկնածու:

Ավարտելով ուսումնառությունը, որպես ավագ գիտաշխատող՝ աշխատանքի անցավ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, միաժամանակ Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Հայ ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործության բաժնի գիտաշխատող էր և Երևանի պետական համալսարանում **«Ազգային ինքնություն և բանահյուսություն»** առարկայի դասախոս: Եվ էլի ամենատարբեր համալսարանների և դպրոցների դասախոս և ուսուցիչ՝ Հայաստանում և Սփյուռքում:

Մի քանի տողի ներսում մանրամասնել **Արուսյակ Սահակյանի** գիտական ու մանկավարժական, բանահավաքչական գործունեությունը, թվարկել գիտական ուսումնասիրությունների արդյունք ժողովածուներն ու մենագրությունները, դասագրքերն ու ձեռնարկները, գիտական հոդվածները հայրենի և սփյուռքի մամուլում, ռադիո և հեռուստատեսային հաղորդաշարերը, տեսաֆիլմերը և բանահյուսության միջոցով հայապահպանմանը նվիրված հսկայածավալ աշխատանքը, որ նա կատարել է Սփյուռքի ամենատարբեր վայրերում՝ պարզապես անհնար է:

Նրա գիտական ուղղվածությունը **«Սասնա ծռեր»** վիպերգն էր և բանահյուսությունը՝ ժողովրդական երգ և պարը, ծեսը և տոնը, հայ կնոջ կերպարը դիցաբանական, վիպական, քնարական ժանրում, հայ ժողովրդական ավանդույթները... Նա գիտի ոգևորելու և խանդավառելու գաղտնիքը, որովհետև ինքը խանդավառ մի հոգի է, որը ծնվելով **Շատեր Սահակյանի** հարկի տակ, աստվածային կամեցողությամբ, ստանձնել էր հայապաշտի սքանչելի առաքելությունը և ծառայել նրան անմնացորդ ոգևորությամբ: Ծառայելով՝ տեր էր եղել նաև, ինչպես հողի մշակը, որ միաժամանակ ծառան ու տերն է իր վար ու ցանքսի: Տեր լինել այսինքն՝ պատասխանատու լինել...

Արուսյակ Սահակյանը ժողովրդական ավանդական երգի-պարի տոնը վարելիս

Նրա սիրելի գործերից էր նաև բանահավաքչական աշխատանքը, որը եղել է և՛ անհատական, և՛ խմբային գիտարշավների կազմում: Եղել է Հայաստանի գրեթե բոլոր գյուղերում, հատիկ-հատիկ հավաքել ժողովրդի շուրթին դեռ ապրող **«Սասնա ծռերի»** բազմաթիվ տարբերակները: Կատարել է գրառումներ, մշակել, իմաստավորել և շռայլորեն հանձնել անտեղյակներիս, որպես հոգու և մտքի վայելում: Ապա պիտի բացահայտեր այդ ողջ ոգեղեն հարստության, նաև **«Սասնա ծռերի»** գաղտնագրերի խորհուրդը, պիտի գրեր իր գիտական աշխատությունները, միջազգային գիտաժողովներում (Պեկին, Լոս-Անջելես, Հալեպ, Թեհրան, Երևան) պիտի բանախոսեր և զեկուցումներ կարդար, որոնք անմիջապես տպագրվում էին տեղի ամսագրերում: Պիտի չմոռանար մանուկների համար, դպրոցական կրտսեր տարիքի համար պատրաստել բանահյուսական նմուշների մշակումների գրքեր:

Հրավիրվել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ՝ Լոս-Անջելես, Փասադենա, Կանադա՝ Տորոնտո, Մոնրեալ, Սիրիա՝ Հալեպ, Ֆրանսիա՝ Փարիզ, Լիոն, Մարսել, Իրան՝ Թեհրան, Արաբական Միացյալ Էմիրություններ՝ Շարժա, Աբու Դաբի... Հայոց ավանդությունները տոհմիկ երգն ու պարը, «Սասնա ծռերը» ներկայացնելու համար:

Անհնար է հաշվել հաղորդումների այն շարքը և տեսաֆիլմերը, որտեղ նա և՛ հեղինակ էր, և՛ բեմադրող: Ինչպես օրինակ **«Հայոց Ոսկե Ծիսաշարը»**,

Նոր բանահյուսության կարգավորված հավաքումը և հետազոտումը սկզբնա-
վորում է **Գարեգին Սրվանձտյանը** իր «**Գրոց ու բրոց**», «**Սասունցի Դավիթ
կամ Սիեթի դուռ**» գործերով, որն առաջ բերեց բանահավաքման մեծ շարժում:

Շնորհակալություն և խորին խոնարհում բոլորիդ հանդեպ:
 Դր կան, և նրանց, որ դեռ պիտի գան նման առաքելությամբ:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ

Հայաստանում գործում էին Կոմիտասի անվան կոմսերվատորիան, Երաժշտական 105 դպրոց, 5 ուսումնարան, Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը, Ֆիլհարմոնիան, Երգչախումբը, Հայկական ժողովրդական երգի ու պարի համույթը, Սիմֆոնիկ և էստրադային նվագախմբերը, Կոմիտասի անվան լարային քառյակը, Երևանի երաժշտական կոմեդիայի թատրոնը: Գործում էին նաև Պարի պետական համույթը, Հայաստանի կամերային նվագախումբը, Փողային նվագախումբը, Երաժշտական ընկերության երգչախումբը, Հեռուստատեսության և ռադիոյի սիմֆոնիկ, ջութակահարների և ժողովրդական գործիքների նվագախմբերը, Հայկական գուսանական երգի համույթը... Այս ամենին էին միացել, ինչպես արդեն պատմել ենք, **Հայրիկ Մուրադյանի** շնորհիվ վերածնունդ ապրող հայ ազգագրական երգի համույթները:

Այդ տարիներին բազմաթիվ տաղանդալատ ստեղծագործողներ ու կատարողներ էին ապրում մեր կողքին: Նրանց բարձր արվեստը կարող էր հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգին լավագույնս ներկայացնել համաշխարհային երաժշտական մշակույթի ասպարեզում: Բոլորին հնարավոր չէ, բայց մի քանիսին հիշենք:

Էդվարդ Միրզոյան

Էդվարդ Միրզոյան, ծնված 1921 թվականին, **Ալեքսանդր Հարությունյան**, ծնված 1920 թվականին, **Ղազարոս Սարյան**, ծնված 1921 թվականին, **Ավետ Տերտերյան**, ծնված 1929 թվականին, **Էդգար Հովհաննիսյան**, ծնված 1930 թվականին:

Նրանք ավարտել էին Երևանի կոմսերվատորիան, կատարելագործվել Մոսկվայում, վերադարձել հայրենիք և ամբողջությամբ նվիրվել նրա երաժշտական մշակույթի զարգացմանը, ծառայել մեծագույն վարպետների գործի շարունակությանը: Նրանց ստեղծագործությունները հոգեբանական խորությամբ, դրամատիկականի և քնարականի միաձուլումով, գաղափարական հագեցվածությամբ, արդիականության զգացողությամբ, բարձր վարպետության օրինակներ են:

Էդվարդ Միրզոյան. «Կվարտետ», «Սիմֆոնիա», «Թավջութակի սոնատ», «Սիմֆոնիկ պարեր», «Տոնական նախերգանք», «Ջութակի և դաշնամուրի սոնատ», «Ինդրողուկցիա և անընդհատ շարժում» ջութակի և նվագախմբի համար, «Լարային նվագախմբի և լիտավրների սիմֆոնիա», «Պոեմ դաշնամուրի համար», «Պոեմ էպիտաֆիա կամերային նվագախմբի համար», **Ավետիք Իսահակյանի** և **Եղիշե Չարենցի** խոսքերով գրված «Ռոմանսներ»:

Ալեքսանդր
Հարությունյան

Ալեքսանդր Հարությունյան. «Հայրենիք» կանտատ, «Տոնական նախերգանք», «Շեփորի կոնցերտ», «Հայկական ռապսոդիա» երկու դաշնամուրի «Սիմֆոնիա», «Սիմֆոնիա», «Սայաթ-համար», «Սիմֆոնիա», «Սիմֆոնիեր», «Սայաթ-հոլա» օպերան, **Հովհաննես Թումանյանի** խոսքերով գրված «Հայրենիքիս հետ» և **Հովհաննես Շիրազի** խոսքերով գրված «Մայրիկիս» ծայրի և դաշնամուրի «Դաշնամուրի մանրանվագ-համար վոկալ շարքեր, «Դաշնամուրի մանրանվագ-ներ», «Թեմա և վարիացիաներ» շեփորի և նվագախմբի համար, և բազմաթիվ գործիքների համար գրված պոեմներ, սոնատներ, կոնցերտներ, ապա նաև կինոերաժշտություն, այդ թվում հանրահայտ «Նահապետ» ֆիլմի համար գրված երաժշտությունը:

Էդգար Հովհաննիսյան. «Մարմար», «Հավերժական կուռք», «Անտունի», բալետներ, «Սասունցի Դավիթ» օպերա-բալետ, կամերային և սիմֆոնիկ ստեղծագործություններ, «Գողգոթա» սիմֆոնիկ պոեմ, «Գրիգոր Նարեկացի» օրատորիա, կվարտետներ, սոնատներ, **Տերյանի** խոսքերով գրված խմբերգեր, երգեր «Էրեբունի-Երևան», «Սարդարապատ», բալետերական և կինոերաժշտություն:

Էդգար Հովհաննիսյան

Ղազարոս Սարյան

Ղազարոս Սարյան. «Սիմֆոնիկ պատկերներ», «Հայաստան» սիմֆոնիկ պանոն՝ իր հոր Մարտիրոս Սարյանի չորս բնապատկերները պատկերող, «Ջութակի և սիմֆոնիկ նվագախմբի կոնցերտ», «Սիմֆոնիա», «Խաղաղության օր» վոկալ-սիմֆոնիկ սյուիտ, «Պոեմ», «Հանդիսավոր նախերգանք», «Սերենադ», «Աղաջիկ և պար» սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, դաշնամուրի և թավջութակի սոնատներ, լարային կվարտետներ, «Դաշնամուրի և ջութակի» տոկատա, դաշնամուրի պրեյլուդներ, «Պասակալի» սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, երգեր և երաժշտություն ֆիլմերի համար:

Ավետ Տերտերյան. Ութ սիմֆոնիաներ բովանդակությամբ, երաժշտական լեզվի, հայկական շարական-

Ավետ Տերտերյան

ների ավանդույթների փոխակերպման նորարարական հնարանքներով կառուցված: Նաև «**Ռիչարդ 3-րդ**» բալետ, «**Երկրաշարժ**» օպերա, «**Հայրենիք**» վոկալ-սիմֆոնիկ շարք, երկու լարային կվարտետներ, «**Թավջութակի և դաշնամուրի սոնատ**», երգեր, դրամատիկ ներկայացումների և կինոնկարների երաժշտություն:

Մի քանի խոսք նաև **Տիգրան Մանսուրյանի** մասին: Նա ավելի երիտասարդ է: Ծնվել է Բեյրութում 1939 թվականին: 1947 թվականին ընտանիքի հետ ներգաղթում է Հայաստան և հայրենիքում կրթություն ստանալով՝ դառնում է հայ երաժշտական կյանքի առանցքներից մեկը իր «**Չլուսնե թագուհի**» բալետով, «**Պարտիտ**», «**Պրեյլուդներ**», «**Գիշերային երաժշտություն**» սիմֆոնիկ երկերով, կոնցերտներով: Գրել է «**Պոստլյուդիա**» կլարնետի, թավջութակի և լարային նվագախմբի համար, բազմաթիվ սոնատներ՝ տարբեր գործիքների համար գրված մադրիգալների շարքով, «**Չորս հայրեն**», «**Նահապետ Քուչակից**», «**Մայրամուտի երգեր**», «**Երկիր Նաիրի**» վոկալ կամերային շարքերը, «**Նռան գույնը**», «**Մենք ենք մեր սարերը**», «**Ագավոր ձյուն**», «**Կտոր մը երկինք**», «**Հին օրերի երգը**», «**Մեր մանկության տանգոն**» ֆիլմերի համար գրած երաժշտությամբ:

Մի կողմ թողնելով կենսագրական մանրամասները՝ ներկայացրինք միայն նրանց երկերի ոչ լրիվ ցանկը, հույսով, որ ընթերցողը ցանկություն պիտի ունենա լսելու այդ ստեղծագործությունները, նրանց գեղեցկությանն առնչվելու և, ինչու չէ, կատարելագործելու համար նաև իր երաժշտական ճաշակը:

Կային և ուրիշները, որոնք տաղանդի և շնորհքի այս կամ այն դրսևորումներով նպաստում էին հայկական երաժշտական համընդհանուր ճաշակի զարգացմանը, երբեմն նաև տուրք տալով խորհրդային կարգերի պարտադրած թեմաներին՝ Լենինի, հեղափոխության, կուսակցության գովերգումներով... Անուրանալի է սակայն, որ երաժիշտ ստեղծագործողների մի հզոր խումբ ապահովեց շարունակական իր երթը՝ տաղանդավոր մեծերից վերցնելով արվեստի անմարելի կրակը և փոխանցելով երիտասարդ ստեղծագործողներին, ապահովելով անխզելի կապը ժամանակների միջև:

Ինչպես ստեղծագործական, այնպես էլ կատարողական արվեստի բնագավառում հայերը միջազգային ասպարեզում գրավեցին իրենց արժանի տեղը: Խոսքը 20-րդ դարի վերջին երեք տասնամյակների մասին է:

Նախ հավաստենք, որ Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի շրջանավարտները բազմիցս մրցանակներ են նվաճել միջազգային, համամիութենական և անդրկովկասյան մրցույթներում: Երևանի կոնսերվատորիայի համբավը դուրս էր եկել Հայաստանի սահմաններից, և այստեղ սովորելու կամ կատարելագործվելու էին գալիս ոչ միայն սփյուռքահայ, այլ նաև արտասահմանյան

երկրների երիտասարդները: Սիրիան, Լիբանանը, Եթովպիան, Մոնղոլիան, Վիետնամը, Եմենը, Մեքսիկան մշտապես իրենց ուսանողներն ունեին Երևանի կոնսերվատորիայում:

1960-ական թվականներից Հայաստանի երաժշտական խմբերն ու անհատ կատարողները ելույթներով հանդես են եկել ոչ միայն խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններում, այլ նաև արտասահմանյան ութսուն երկրներում և ճանաչում գտել: Միջազգային և համամիութենական երաժշտական մրցույթներում մեծ հաջողությունների են հասել հայ մենակատարները. դաշնակահարներ **Սվետլանա Նավասարդյանը**, **Յուրի Հայրապետյանը**, ջութակահարներ **Սվետլանա Նավասարդյանը**, **Յուրի Հայրապետյանը**, կահար **Ռուբեն Ահարոնյանը**, թավջութակահար **Մեդեա Աբրահամյանը**, երգեհոնահար **Վահագն Ստամբուլյանը**, երգչուհիներ **Զարուհի Դոլուխանյանը**, **Լուսինե Զաքարյանը**:

Օպերային բեմի մեծագույն համբավի կատարողներ էին **Պավել Լիսիցյանը**, **Ավագ Պետրոսյանը**, **Նար Հովհաննիսյանը**, **Տաթևիկ Սազանդարյանը**, **Ավագ Պետրոսյանը**, **Նար Հովհաննիսյանը**, որը նաև օպերային **Միհրան Երկաթը**, **Գոհար Գալաշյանը**, **Տիգրան Լևոնյանը**, որը նաև օպերային բեմադրիչ էր, և իհարկե, համաշխարհային համբավի հազվագյուտ ծայնի տեր երգչուհի **Գոհար Գասպարյանը** և ուրիշ շատերը:

ԳՈՅԱՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Զայնի լայն դիապազոնի քնարակոլորատուրային սուպրանո, անբասիր տեխնիկայի տեր, որի ծայնը երանգների ճոխությամբ, անցումների թեթևությամբ, զարմանալի ճկունությամբ, կատարվող ստեղծագործությունների գեղարվեստական իմաստային բովանդակության խորին մատուցմամբ **բելկանտո** ոճի համաշխարհային խոշորագույն վարպետներից էր: Աշխարհի բեմերում նա հայտնի է «**Հայկական սոխակ**» անունով:

Գոհար Գասպարյան

Ծնվել է 1924 թվականին Կահիրեում, ուսանել է տեղի երաժշտական ակադեմիայում, սովորել է Է. Ֆելդմանի և Վ. Կարրոյի մոտ: 16 տարեկանից ելույթներ է ունեցել Կահիրեում: 1948 թվականին հայրենադարձվել է և դարձել Հայաստանի օպերայի և բալետի ազգային ակադեմիական թատրոնի մեներգչուհի, հանդես եկել 23 օպերաների գլխավոր դերերում: Նրա երգացանկում տեղ են գտել ավելի քան 500 ստեղծագործություններ: ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ էր, սոցիալիստական մանկիոր, Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր: Նրա բազմաթիվ աշակերտները դարձել են համաշխարհային լավագույն բեմերի մեներգիչներ: Նրա

աշակերտն է եղել նաև ապագա ամուսինը՝ օպերային երգիչ, բեմադրիչ **Տիգրան Լևոնյանը**: Ընտրվել է Երևանի պատվավոր քաղաքացի: Մահացել է 2007 թ. մայիսի 16-ին:

«Գոհար Գասպարյանի երգը արվեստի ժպիտն է, զարդարում է կյանքը:

Բայց այս նույն ժամանակ՝ 1962 թվականից մինչև 1969 թվականը, **Դուրյանը** գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքի օպերային թատրոնի երաժշտական ղեկա-

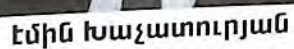
Օհան Դուրյան

1975 թվականին, ինչ-ինչ պատճառներով նա նորից վերադարձավ արտասահման, ապրեց Ավստրիայում և Ֆրանսիայում մինչև իր նոր 1991 թվականի վերադարձը պատերազմի կրակների մեջ, անլույս, խավարի ու ցրտի, կռիվների դժիրդների մեջ դողդողացող Հայրենիք:

Եվրոպայում նա ղեկավարել է ավելի քան 100 սիմֆոնիկ նվագախումբ, այդ թվում Վիեննայի օպերայի և Արևմտյան Բեռլինի «Ֆոն Կարայան» նվագախմբերը: Նրա դիրիժորական անհատականության մեջ զուգորդվում են վառ զգացմունքային ուժը, հուզականությունը, ներքին ամփոփվածությունը, կատարման խորությունը, ստեղծագործական մտքի և մեկնաբանման ինքնատիպությունը, որով և գրավել էր Եվրոպայի երաժիշտ մասնագետներին ու երաժշտասեր հասարակայնությանը:

Նա աշխարհի մեծագույն կոմպոզիտորների և հայրենի ստեղծագործողների սքանչելի մեկնաբանն ու անզուգական կատարողն էր... Բայց ահա վերադարձավ հայրենիք նրա ամենածանր պահին շարունակելու համար այստեղ իր սքանչելի գործը օպերայի և բալետի թատրոնում, հեռուստատեսության և ռադիոյի սինֆոնիկ նվագախմբում՝ նույն ոգևորությամբ և նվիրվածությամբ...

Պատմենք **Խաչատուրյան** ընտանիքի ևս մեկ արժանավոր զավակի մասին:
Էմին **Խաչատուրյանը** Արամ **Խաչատուրյանի** **Լևոն** եղբոր որդին է:

Նա դիրիժոր էր, բազմաթիվ երկրներում անվերապահորեն ընդունված որպես տաղանդաշատ երաժիշտ, որը փայլում էր իր ներքին ուժով և երաժշտության հոգեբանական էությունը մինչև վերջ մատուցելու անսահման կարողությամբ, որով և հասնում էր բացառիկ գեղագիտական արդյունքի:

...Էմին Լևոնի Խաչատուրյանը ծնվել է 1930 թվականի օգոստոսի 5-ին Մոսկվայում: Լևոն Խաչատուրյանը երգիչ էր, իսկ մայրը՝ Անտոնինա Արսենևան՝ դաշնակահարուհի: Չորս տարեկան էր, երբ ծնողները նկատեցին նրա երաժշտական արտակարգ ընդունակությունը: Դաշնամուրի դասերի առաջին ուսուցիչը մայրն էր, այնուհետև երաժշտական դպրոցը, Գնեսին-

Ների անվան երաժշտական ուսումնարանը և, ի վերջո, կոնսերվատորիան, որտեղ նախ **Լ. Օթորինի** ղեկավարությամբ ավարտեց դաշնամուրի բաժինը, ապա նաև դիրիժորական **Ա. Գաուկի** ղեկավարությամբ:

Կոմսերվատորիային նա հրաժեշտ տվեց 1958 թվականին երկու՝ դաշնակահարի և դիրիժորի հրաշալի մասնագիտությամբ: Դեռ ուսանող մասնակցել է

Երաժշտական մրցույթների և արժանացել պարգևատրումների: Դիրիժորական բաժնի երրորդ կուրսում նա որպես դիրիժոր աշխատել է Մոսկվայի մարզային սիմֆոնիկ նվագախմբի հետ և մինչև կոմսերվատորիան ավարտելը բազմաթիվ համերգներ վարել՝ կատարողական ցանկում ունենալով աշխարհահռչակ կոմպոզիտորների լավագույն գործերը: Հետո նրան հրավիրեցին Մոսկվայի Մեծ թատրոն, որտեղ նա ղեկավարեց բավական շատ ներկայացումներ:

Գրում է երաժշտագետ Ի. Իոաննեսյանը, որը մեծ թանկություն է համարում Ռիմսկի-Կորսակովի «Թագավորի հարսնացուն»՝ ղեկավարությամբ դիրիժոր Եմին Խաչատուրյանի: «Երիտասարդ դիրիժորի ողջ նկարագիրը, շարժումները և թե ինչպես էր տիրապետում նվագախմբին, երգիչներին և հանդիսականին՝ զգացվում էր անուրանալի մասնագետը, որը թափանցել է տուրի իմացությամբ, ներկայացման իր զգացողությամբ, զգացմունքային տարերքով: Այս բոլորն արժևորվում էին նրա բազմաշերտ երաժշտական կուլտուրայով, նրա բարձր իմացականությամբ...»:

Խաչատուրյան դիրքերի ձեռքերի զուսպ շարժումներից ճառագող էներգիայից ծնվում է հզոր, հուզավառ երաժշտությունը: Բարձրահասակ, գեղեցիկ, տպավորիչ մարդը կարծես ծուլվում է նվագախմբին, դառնում նրա անդամների մեկը:

Այնուհետև որպես գլխավոր դիրիժոր և գեղարվեստական ղեկավար ընտրվել է Լևոն Մանուկյանը, որը հիմնվել էր 1924 թվականին և Խորհրդային Միության ամենահին խումբը, որը հիմնվել էր 1924 թվականին և Խորհրդային Միության ամենահին երաժշտական համույթն էր: Երեսուներեք տարի նա ղեկավարեց այդ համույթը, և այդ տարիներին նկարահանված ֆիլմերի գրեթե բոլորի տիտրերին նրա անունը կար որպես դիրիժոր:

Մեջբերում հանրաճանաչ կոմպոզիտոր Ա. Ն. Պախմուտովայի՝ էմին խաչատուրյանի մասին խոսքից. «**Ես ցավում եմ, որ չեմ կարող շատ բան ասել էմին խաչատուրյանի մասին, որովհետև մենք այնքան էլ հաճախ չենք հանդիպել: Բայց տպավորությունը մշտապես սքանչելի էր. բարձրարվեստ երաժիշտ, դիրիժոր լինելուց բացի՝ մեծատառով մի մարդ էր, որի հետ չափազանց դյուրին էր հաղորդակցվել: Նա վերին աստիճանի կիրթ մտավորական էր, խստապահանջ էր աշխատանքի մեջ, որը երբեք չէր դառնում կոպիտ, կտրուկ, նյարդային: Նրա հետ միշտ հաճելի և հետաքրքիր էր աշխատել:**

Ընդհանրապես կինոյում աշխատել նշանակում է հիմնական մասնագիտությունից բացի տիրապետել նաև կինոմասնագիտությանը: Նվագախումբը հնարավորություն չունի երկար փորձելու: Նրանք փորձում են մեկ-երկու, իսկ դժվար տեղերը ևս մեկ անգամ և ծայնագրում են, որը անփոփոխելի է, վերջնական: Բայց միևնույն է, աշխատանքը կատարվում էր փայլուն, որովհետև գեղարվեստական ղեկավարը և դիրիժորը էմին խաչատուրյանն էր...»:

Կատարելով ահռելի կազմակերպչական և ստեղծագործական աշխատանք՝ **Էմին Խաչատուրյանը** կարողացավ նվագախումբը դուրս բերել ծայնագրման ստուդիաներից և սիմֆոնիկ համերգներով տանել Խորհրդային Միության, արտասահմանյան ամենատարբեր երկրներ ու քաղաքներ, ապա մասնակցել համամիութենական և միջազգային բազմաթիվ մրցանակաբաշխությունների: Նրա կազմակերպչական ու ստեղծագործական կյանքը դյուրին չի անցել:

Ինչո՞ւ:

Էմին Խաչատուրյանը մի հարցազրույցի ժամանակ մի քանի նախադասությամբ վերլուծել է դժվարին այդ վիճակը. «*Պատճառը բարձրագույն իշխանությունների անտարբերությունն էր, բացորոշ անիրազեկությունը, նրանց տխրահռչակ իրավունքը, որով որոշում էին արվեստի ծակատագիրը:*

Տեղի էր ունենում երկու զուգահեռ ընթացք. արվեստի տարբեր ծևերի որակական կորուստ, ինքնուրույն, նոր ստեղծագործություններով հանդես գալու հնարավորություն և, մյուս կողմից, ստեղծագործելու հնարավորությունից զրկվում էին, նվազում էին տաղանդները: Ուժ չունենալով հաղթահարել իրենց ճանապարհին հայտնված բազմաթիվ հնարամտորեն կառուցված արգելքները՝ կործանվում էին նրանց սքանչելի գեղարվեստական գաղափարները: Հետևանքը՝ ստեղծագործական մտավորականության խաթարված ծակատագրեր, պահանջարկից զուրկ, չհայտնագործված տաղանդներ: Փող էր հարկավոր, որը չկար: Կոմպոզիտորները գրում էին երաժշտություն, իսկ կատարել տալ այն գրեթե անհնար էր: Նվագախմբերը քիչ էին, որի պատճառով կոմպոզիտորների սիմֆոնիկ ստեղծագործությունները չէին հնչում...»:

ԽՍՀՄ-ի կինեմատոգրաֆիայի սիմֆոնիկ նվագախումբը **Էմին Խաչատուրյանի** ղեկավարությամբ, թերևս այն նվագախումբն էր, որ աշխատում էր հնարավորին չափ իրականացնել կոմպոզիտորների նոր ստեղծագործությունները, ներառելով դրանք համերգային ծրագրերում: Չնայած նվագախումբն ինքն էլ երբեմն ծանր դրամատիկական վիճակի մեջ էր հայտնվում և ճգնաժամային ժամանակներ էր ապրում: Նվագախումբն աշխատում էր ահավոր ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությամբ:

«*...Նվագում էր համերգներին էնտուզիազմով, որովհետև նվագախմբին, փաստորեն, անպատշաճության աստիճանի ցածր դրույքով էին վճարում: Ուրեմն, երաժիշտները ելույթի համար անչափ փոքր վարձատրություն էին ստանում...»:*

Բայց, այնուամենայնիվ, նվագախմբի ելույթները հասնում էին ցանկալի մակարդակի: Այսպես նա հայտնի դարձավ որպես խոշոր սիմֆոնիկ համույթ:

Էմին Խաչատուրյանը պահանջում է կառավարությունից, որ նա վերանայի վճարումների կարգը: Ինչպիսի դժվարությունների ու տառապանքների միջով անցավ տաղանդավոր դիրիժորը, բարի սրտի տեր մարդը, կիրթ անձնավորությունը՝ բախվելով Խորհրդային ղեկավարների զայրացուցիչ անտարբերության դարպասներին:

Նրան ինչ-որ բան հաջողվում էր, ինչ-որ բան՝ ոչ: Նրան հաջողվում էր իր նվագախմբի յուրաքանչյուր երաժշտի հոգում, անկախ նրա լավ ու վատ ապրուստից, վառել **Արտիստ** լինելու, **Արտիստ** մնալու գերագույն ցանկությանը: Նրան լիուլի հաջողվում էր նաև անդամաճան մնալ իր արվեստին: Նա թյուրեմ, որ միայն երաժշտությամբ զբաղվող մարդիկ չեն Խորհրդային Միության գիտեր, որ միայն երաժշտությամբ զբաղվող մարդիկ չեն Խորհրդային Միության ողջ տարածքում գտնվում անիմացության, անտարբերության շրջանակներում: Ողջ Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետությունների ստեղծագործող մտավորականությունն էր իր օրվա հացը ծայրը ծայրին բերում:

Էմին Խաչատուրյանը հյուրախաղերով եղել է արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում: Իսկ մի քանի երկրներ՝ Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Մեքսիկա, Կուբա նրան իրավիճակ էր մշտապես: Նա այս երկրներում իր հիմնական ծրագրերի հետ կատարում էր նաև հյուրընկալող երկրի կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները: **Էմին Խաչատուրյանը** Վիետնամի ծանր պատերազմից հետո առաջինն էր, որ **Հանոյի** բոլորովին երիտասարդ սիմֆոնիկ նվագախմբի հետ աշխատելով՝ նրան հասցրեց այն մակարդակի, որ սքանչելի հաջողությամբ կատարելով համերգային մեծ ծրագիր, արժանացավ ունկնդիրների ամենաջերմ ընդունելությանը... Այդ օրը, պատերազմից հետո առաջին անգամ, վիետնամցի ընդունելությանը... Այդ օրը, պատերազմից հետո առաջին անգամ, վիետնամցի ընդունելությանը... **Էմին Խաչատուրյանի** մատուցած սքանչելի արվեստը և ունկնդիրը ընթողխնեց **Էմին Խաչատուրյանի** մատուցած սքանչելի արվեստը և շնորհակալ եղավ նրան իր բուռն ընդունելությամբ:

Եվ ԽՍՀՄ-ում և արտասահմանում դիրիժորի երգացանկը չափազանց հաջող էր և չափազանց բազմազան. **Բախի**. «**Չարչարանքներ ըստ Մաթևոսի**» ռուստ էր և չափազանց բազմազան. **Բախի**. «**Չարչարանքներ ըստ Մաթևոսի**» ստեղծագործությունից մինչև նորից նույն **Բախի** այլ գործեր, մինչև **Բեթհովեն**, **Ջայդն**, **Չայկովսկի**, **Շուման**, **Վերդի**, **Շոստակովիչ**, **Վիվալդի**, և անշուշտ, **Արամ Խաչատուրյան**: Այս թվարկումը ընդամենը մի փոքր մասն է այն ահռելի ցանկի, որ կատարել է դիրիժոր **Էմին Խաչատուրյանը** իր ստեղծագործական կյանքի ողջ ընթացքում:

Ընդամենը մի գնահատական Լեհաստանում 1984 թվականի մայիսի 23-ին դիրիժորի **Արամ Խաչատուրյանի** «**Սպարտակ**» բալետի երաժշտության կատարման առթիվ. «**Ներկայացման աննախադեպ հաջողությունը, երաժշտության տրամադրության անկրկնելի բացահայտումը կատարվեց դիրիժոր Էմին Խաչատուրյանի տաղանդավոր ղեկավարությամբ: Որպեսզի օպերային թատրոնի նվագախմբին կարելի լինի հասցնել նման աներևակայելի հուզական կատարման, հարկավոր է սեփական անձի ներսում կրել իր իրիժորի ներքին հզոր ուժը փոխանցվեց նվագախմբին, և այն կարողացավ վերարտադրել «Սպարտակի» բոցակեզ էությունը: Էմին Խաչատուրյանը**»

Կոնսերվատորիայի շենքը Երևանում

տուրյանն այն վարպետն է, որը ստեղծում է ներկայացման դրամատուրգիան: Բեմում գտնվող բոլոր կատարողները ջանում էին արժանի լինել դիրիժորի մատուցած երաժշտությանը...

...Վաղուց մենք չէինք լսել մեր օպերային թատրոնի նվագախմբի նման լավ կատարում: Այդ կատարումը փայլեց ոչ միայն նրբագույն ծձգրտությամբ, այլ նաև այնպիսի զգացմունքային մեկնաբանությամբ, որ նվագախումբը դարձավ իրավահավասար խաղընկեր բեմական կերպարների կերտողների հետ: Էմին Խաչատուրյանի այս աշխատանքը արժանի է երաժշտական հատուկ մրցանակի»:

Սիմֆոնիկ երաժշտության նրա բազմաթիվ կատարումները Մոսկվայի «Մելոդիա» ձեռնարկությունը թողարկում էր անհաշիվ ծայնապնակներով, որոնք տարածվում էին աշխարհով մեկ, բերելով նրան հանրաճանաչություն: «Շարլ Դյուլմս» ֆրանսիական ձեռնարկության պատվերով թողարկվեց նրա հավաք սկավառակը:

1989 թվականն էր:

Պատերազմ էր Արցախում: Մի քանի ամիս առաջ աշխարհասասան երկրաշարժը կործանել էր Հայաստան աշխարհի մեծ մասը: Արցախյան գոյամարտը դեռ միայն մահու կռիվ էր մղում: Սումգայիթի, Բաքվի փախստականները ամեն ինչ կորցրած, վիրավոր, հոշոտված, գրեթե մերկ, տնանկ ու սնանկ մի կերպ հասել էին Հայաստան: Իսկ Հայաստանում ցուրտ էր, Հայաստանն ապրում էր մոռնի լույսի տակ:

Դստեր՝ Կարինեի հետ Երևանում

արվեստագետները... սակայն մի կենցաղով, որը Խորհրդային Միությունում համարվում էր բավարարից բարձր:

Նա գիտեր ինչ վիճակ է տիրում Հայաստանում: Նա մտածում էր, որ պարտավոր է գալ: Նա մտածում էր, որ մոսկովյան իր հարմարավետությունը չարժե իր այն առաքելությանը, որին կոչված է իր արվեստը: Իր արվեստը անհրաժեշտ էր Հայաստանին հենց այս պահին, նրա ամենածանր պահին: Ուրիշ էլ ե՞րբ: Նրա պայծառ ու լավ օրերին ով ասես կարող է գալ նրանից ստանալու համար, իսկ **ինքը պիտի լինի Հայաստանում անպայման տալու և ոչ վերցնելու համար:**

1989 թվականից նա արդեն մշտապես ընտանիքի հետ ապրում էր Երևանում և ղեկավարում Հայաստանի ռադիոհեռուստատեսության սիմֆոնիկ նվագախումբը: 1991 թվականից **Էմին Խաչատուրյանը** Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի օպերային և սիմֆոնիկ նվագախմբի ղեկավարման ամբիոնի պրոֆեսոր էր, միաժամանակ Երևանի կամերային նվագախմբի դիրիժոր, որի հետ մասնակցեց բազմաթիվ համաշխարհային երաժշտական փառատոների, այդ թվում նաև **Ջագրեթի** ժամանակակից երաժշտության փառատոնին: Հայաստանի ռադիո-հեռուստատեսության սիմֆոնիկ նվագախումբը և Երևանի կամերային նվագախումբը **Էմին Խաչատուրյանի** ղեկավարությամբ մեծ հաջողությունների հասան:

Խաչատուրյանի եռանդուն մասնակցությամբ Երևանում կազմակերպվեց ամենամյա Բեթովենյան փառատոնը և երաժշտական երեկոները նվիրված ֆիննական, շվեդական, իսպանական կոմպոզիտորներին: Այս ավանդույթը մինչև այսօր կամերային նվագախմբի կատարումների ծրագրում է: Կամերային նվագախումբը **Խաչատուրյանի** ղեկավարությամբ մեծ աշխատանք կատարեց նվագախումբը **Խաչատուրյանի** ղեկավարությամբ մեծ աշխատանք կատարեց նաև հայ ժամանակակից կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների տարածման գործում:

Իր մի հարցազրույցի ժամանակ նա ասել է. **«Երաժշտությունը ահռելի ուրախություն է, որը պարզ և տրված կյանքին: Որքան մեծ է ծիրը, այնքան աշխատելու եռանդը դառնում է անհագուրդ: Ստեղծագործական աշխատանքը երբեք չթուլացող ներքին լարվածություն է, անբավարարվածություն, հոգին կրծող անհանգստություն: Եթե դու ունես զգացմունքային ուժ, ուրեմն այդ ժամանակ նվագախումբը տրվելով այդ ուժին՝ հնչում է գեղեցիկ: Իհարկե դիրիժորի համար ամենակարևորը ինտելեկտն է, բայց երբ ձեռքերն սկսում են աշխատել, հարկավոր է երաժշտությանը զգացմունքային ուժ տալ: Երաժշտությունը ոգեշնչված խոսք է»:**

Էմին Խաչատուրյանի համար աշխատել նվագախմբի հետ, նշանակում էր յուրաքանչյուր երաժշտի մեջ արթնացնել **Արտիստ** լինելու ցանկությունը: Ոչ միայն կատարումով, այլ նաև իր ողջ էությամբ: Հենց այդպես էլ նա վարվում էր իր ուսանողների հետ, որոնք ապագայի երաժիշտ դիրիժորները պիտի դառնային և առաջ տանեին իր կիսատ գործը...

Իսկ գործը իրոք մնաց կիսատ: Նա իր մահկանացուն կնքեց իր ուժերի ծաղկման, անսպառ ոգևորություններից շատերը դեռ չիրագործած, համաշխարհային մեծերի ստեղծագործությունները մեկնաբանելու և կատարելու իր անսպառ հնարավորությունների կես ճանապարհին: Նրա սիրտը դադարեց գործելուց հանկարծակի... Նրա անսպասելի մահը ցնցեց ողջ երաժշտական աշխարհը ոչ միայն Հայաստանում:

Էմին Խաչատուրյանը նոտակալի դիմաց...

Աշխարհահռչակ դաշնակահարուհի Սվետլանա Նավասարդյանը գրեց. «Փառահեղ դիրիժոր, հախուռն երևույթ, ներքին բորբոքուն, դյուքող կրակ, միաժամանակ դասական հստակություն, բյուրեղյա ձև, զարմանալի հոգածու, հուզումնալից վերաբերմունք յուրաքանչյուր հնչյունի հանդեպ: Կարկառուն մասնագետ էր նա... Կանգնում էր նոտակալի առջև, ակնածանքով հաղորդակից դառնալու, և ակնածանքով ծառայելու երաժշտությանը: Անձնուրաց բեմում, համեստ կյանքում, կիրթ իր պահվածքով նա գեղեցկացնում էր իր ներկայությամբ մեր կյանքը և արվեստի մեր աշխարհը:

...Էմին Խաչատուրյանի հետ երազում էինք միասին կատարել Բրամսի Դաշնամուրի երկու կոնցերտները մի երեկոյի ընթացքում... Չկատարեցինք...»:

Հնարավոր չէ այստեղ չկրկնել նրա ուսանողների խոսքը.

Տիգրան Հախնազարյան. «Հենց առաջին դասին ես հիացմունք ապրեցի Ուսուցչի՝ իր սաների հանդեպ ունեցած բարեհամբույր և հարգալից վերաբերմունքից... Նա երբեք իրեն թույլ չէր տալիս բարձրացնել ձայնը: Նա պարզապես մեղմորեն, համոզիչ բացատրում էր սխալները, զգուշորեն մեզ հրամցնելով իր գաղափարները... Ես մեծ պատվի եմ արժանացել, որ իմ ուսանողության առաջին իսկ օրից դիրիժորական արվեստին առնչվել եմ ունենալով Էմին Խաչատուրյանի նման Ուսուցիչ և Դաստիարակ»:

Տիգրան Սարգսյան. «Իմ առաջին Ուսուցիչը... Ես ընդունվեցի կոնսերվատորիա Էմին Խաչատուրյանի դասարանը, այդ սքանչելի երաժշտի և մարդու դասարանը...

...1994 թվականն էր, Հայաստանն ապրում էր էներգետիկ ծանր ծգնաժամ: Այդ տարիներին կոնսերվատորիան ձմեռները փակվում էր: Միայն կոնսերվատորիայի մի դասարանի պատուհանից էր երևում վառարանի խողովակ, որից դուրս էր հորդում ծուխը: Ուսուցչի ջանքերով էր դրվել այդ վառարանը դասարանում: Դա ժողովրդական արտիստ պրոֆեսոր Էմին Խաչատուրյանի դիրիժորական դասարանն էր, որի դասերը երբեք, ամենաժանր տարիներին անգամ չընդհատվեցին... Այդ դասերը ես մշտապես պիտի՝ հիշեմ... Իմ ուսուցչի շնորհիվ երևանյան այդ ցրտաշունչ տարիների մասին ես ունեմ ամենաջերմ հիշողությունները...»:

Հարություն Արզումանյան. «Էմին Խաչատուրյանն իմ կյանքի ուղեցույց աստղը եղավ, իմ կենսագրության ուղենիշը: Ազնվաբարո, ծշմարիտ մտավորական, անսահման բարի Էմին Խաչատուրյանը ուսանողների հետ առաջին իսկ հանդիպման ժամանակ թողնում է անջնջելի տպավորություն: Նրա բոլոր դասերն անցնում էին զարմանալի մթնոլորտում՝ երաժշտության հանդեպ սիրո մթնոլորտում:

Նա անչափ հետաքրքիր մարդ էր: Այնքան շատ բան կարելի էր իմանալ նրանից, նույնիսկ ամենասովորական գրույցի ժամանակ: Կյանքի մասին նրա գրույցներից որքան բան կարելի էր սովորել... Նրա հարուստ ստեղծագործական փորձը անուրանալի դասեր էին ուսանողների համար:

Այս ամենը չի կարելի մոռանալ: Դա մեր կյանքի կարևոր մասն է: Էմին Խաչատուրյանը մշտապես պիտի ապրի մեր հիշողության մեջ, որպես արվեստին անսահման նվիրված, պահանջկոտ ինքն իր նկատմամբ, զարմանալի համեստ, բարի, գորովագութ ու մարդասեր, տաղանդաշատ, մեծ սրտի տեր արվեստագետ...»:

Այդ ծանր տարիներին, որի մասին դեռ կխոսենք, շատերը հեռացան Հայաստանից: Իսկ նա եկավ, թողնելով իր մոսկովյան բարեկեցությունը, ապրելով ցրտի և խավարի մեջ՝ կարողացավ իր հոգու լույսը և գաղափարների ջերմությունը հաղորդել իր շրջապատին, իր հետ աշխատող երաժիշտներին, իր ուսանողներին, որոնց համար բոլոր առումներով եղավ ծշմարիտ Ուսուցիչ:

Ես սիրում եմ ուսուցիչների մասին պատմել: Եվ նվիրյալների:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉԵՔԻՋՅԱՆ

Ծնվել է 1928 թվականին Ստամբուլում: Սովորել ու ավարտել է Ստամբուլի և Փարիզի բարձրագույն երաժշտական հաստատությունները: Եղել է Ստամբուլի օպերային թատրոնի երաժշտական ղեկավարը և պետական երգչախմբի գլխավոր դիրիժորը:

1961 թվականին նա եկավ Հայաստան՝ ամբողջությամբ նվիրվելու համար հայրենի մշակույթին: Նա Հայաստանի պետական երգչախմբի գեղարվեստական ղեկավարն ու գլխավոր դիրիժորն է, հինգ տարի շարունակ Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնի գեղարվեստական ղեկավարն ու տնօրենը, Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի դասախոս:

Նա բազմիցս իր երգչախմբով հանդես է եկել Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններում և արտասահմանյան գրեթե վաթսուն երկրներում: Նա աշխարհի միջազգային մշակավոր դահլիճներում հիսունչորս երկրների սիմֆոնիկ նվագախմբեր է իր երգչախմբի հետ նվագավարել՝ ամենուր բացառիկ ընդունելության և բազմաթիվ պարգևների արժանանալով: Միջազգային համբավի դասական կոմպոզիտորների ամենաբարդ գործերի կողքին մշտապես կատարել է Հայոց երգի ընտրանին և իհարկե Կոմիտաս: Զեքիջյանը Խորհրդային Միության և Խորհրդային Հայաստանի պետական մրցանակների դափնեկիր է, Երևան բաղաբի պատվավոր քաղաքացի:

Նա մի անխնայ ճանապարհորդ է, որն աշխարհից աշխարհ էր տանում ոչ միայն իր երգչախմբի կատարյալ որակը, երբևէ աշխարհում ստեղծված հանճարեղ երաժիշտների ստեղծագործությունների բացառիկ կատարումները, այլ նաև իր ժողովրդի ոգին՝ Կոմիտասի երգերով ու մեղեդիներով: Ծակատագրի դաժան խաղերով տարածքով փոքրացած Հայաստանի անպարագրելի Ոգու

Հովհաննես Չեքիջյան

Խմբերգային արվեստի համաշխարհային ֆեդերացիայի, Եվրոպական երգիչների միջազգային ֆեդերացիայի, Մանկական երգչախմբային և

«...Դուք հմայեցիք մեզ, գրավեցիք մեր սրտերը, մեր հոգին, մեր էությունը, երկնքից իջած հրեշտակներ եք դուք, ու ձեր երգը աստվածային էությունը, Երկնքից իջած հրեշտակներ եք դուք, ու ձեր երգը աստվածային էությունը... Յուրահատուկ նվագողներ, ձեր երգը հրեշտակներին համար է...»:

«...Ինչպիսի՝ բավականություն, ի՛նչ ուրախություն տվեց մեզ Հայաստանից ժամանած մանկական երգչախումբը: Երջանկության անմոռանալի պահեր ապրեցինք ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ում»:

Տիգրան Հեքեթյանն իր սամների հետ մշտապես վերադառնում էր մրցույթներից, փառատոններից, շրջագայություններից Հայոց պատիվը բարձր պահած ոսկե, արծաթե մեդալներ և նույնիսկ «**ԳՈՂՆԵՆ ԳԵՅՔ**» միջազգային մրցույթի գլխավոր մրցանակը շահած։ Վերադառնում էր և իր խմբի հետ շտապում էր գլխավոր մրցանակը շահած։ Վերադառնում էր և իր խմբի հետ շտապում էր գլխավոր մրցանակը շահած։ Վերադառնում էր և իր խմբի հետ շտապում էր գլխավոր մրցանակը շահած։

Սաների հետ

ցումներով էին կատարում փոքրիկ երգիչները հոգևոր և ժողովրդական կատակերգերը՝ ժպիտներ կորզելով իրենց հասակակիցների շուրթերից, սիրո խոստովանության ու մխիթարության պահեր պարզելով նրանց:

Տիգրան Յեքեքյան Յայոց մշակույթի անխոնջ մարտիկը իր «**Յայաստանի փոքրիկ երգիչներ**» երգչախմբով քայլում էր աշխարհի ճանապարհներով և օտարներին բացահայտում Յայոց բնավորությունը և իր սերը պատերազմի,

Երգչախումբը
ղեկավարելիս

խավարի ու ցրտի մեջ դողդողացող հայրենիքի հանդեպ... Յայրենիք, որն իր կյանքի ամենածանր ու դաժան պահերին, ապավինած իր քաջորդիների հերոսական կամքին՝ հաստատում էր իր հալածական պատմության ճշմարտությունը և իր մանուկների տաղանդով բացահայտում իր լինելության զարմանալի գաղտնիքը: Արցախյան Յայաստանում պատերազմ էր: Շրջափակված երկիրը ապրում էր ահռելի երկրաշարժի հետևանքները: Կործանվել էին հանրապետության մեծ ու փոքր քաղաքները, գյուղերն ու բնակավայրերը: Իսկ Տիգրան Յեքեքյանը իր մանուկ երգիչների հետ աշխարհի ամենամեծ, ամենասքանչելի, ամենատաք, ամենալուսավոր բեմերում կատարում էր Աշխարհի հանձարների գործերը և Յայոց ժողովրդական երգերը, Յայոց հոգևոր մեղեդին ու սարսուռների մեջ ընկղմում այդ ամենաշքեղ դահլիճներում հավաքված ունկնդիրներին, որոնք այդտեղ մշտապես լսում են տաղանդաշատ անհատ երաժիշտների, նվագախմբերի, երգչախմբերի կատարումները:

Տիգրան Յեքեքյանի ղեկավարած «**Յայաստանի փոքրիկ երգիչներ**» երգչախումբը վերադարձավ հայրենիք՝ ճապոնիայում կայացած փայլուն համերգային շրջագայությունից, որը տևելով շուրջ 40 օր, իր մեջ ներառեց 18 համերգ, 6 հանդիպում, զանազան միջոցառումներ, **Տիգրան Յեքեքյանի** կողմից անցկացված վարպետաց դասեր և այլն: Շրջագայությունը նվիրված էր հայ-ճապոնական դիվանագիտական հարաբերությունների 20, հայ գրատպության 500-ամյակներին և Երևանը «**Աշխարհի գրքի մայրաքաղաք 2012**» հռչակելու նշանակալից իրադարձություններին:

Յյուրախաղերը նախաձեռնել և ֆինանսավորել էր ճապոնական խոշոր երաժշտական մի կազմակերպություն՝ «**Մին Օն**»-ն, որի նախագահ **Յիրոյասու Քոբայասիի** խոսքերով՝ իրենց իրականացրած տարեկան 1000-ից ավել համերգների մեկ երրորդը կազմում են արտերկրներից ժամանած հայտնի կատարողներ, խմբեր: Վերջիններս ընտրվում են հստակ սկզբունքով. բացի համաշխարհային համբավից, նրանք նաև պիտի կարգով բարձր լինեն ճապոնական նմանատիպ խմբերից: Կազմակերպող կողմը շատ լավ ծանոթ էր «**Յայաստանի փոքրիկ երգիչներ**» երգչախմբին: 2002թ. Եվրոպական երգչախմբային ֆեդերացիայի կողմից «**Աշխարհի լավագույն մանկական երգչախմբի**» և «**Եվրոպայի**

մշակույթի դեսպանի» տիտղոսներին արժանացած երգչախմբի համբավը վաղուց էր հասել աշխարհի այս անկյունը ևս: Պարոն **Քոբայասիի** պնդմամբ, ճապոնիայում **Տիգրան Յեքեքյանի** խմբի ունեցած հաջողությունը գերազանցեց իրենց ամենահամարձակ սպասելիքները: Գրեթե բոլոր քաղաքներում համերգների տոմսերը սպառվել էին դեռ հայկական երգչախմբի ժամանելուց ամիսներ առաջ:

Բազմաթիվ հուզիչ կարծիքներից ծանոթանանք միայն մի քանիսին:

«**Բացառիկ է, արտակարգ: Շնորհակալ եմ: Երանի ողջ աշխարհը կարողանար ձեզ ունկնդրել: Ձեր կատարումները մեզ նոր կենսական ուժ տվեցին**», - մաթեմատիկոս, պրոֆեսոր **Յիրուկի:**

«**Շնորհակալ եմ, որ այդքան հեռվից ճապոնիա եք եկել: Իսկապես ցնցված եմ երկնքից իջած ձեր հրեշտակային ձայներից**», - Նամիկոչիկո Օկո:

«**Իմ նեղ և մութ տեսադաշտում ես տեսա երեխաների, որոնց ողջ էությունը փայլում էր երաժշտությամբ: Հուզված եմ արտասվելու աստիճան**», - ի ծնե կույր՝ **Վաանոբե Տենջիկու:**

«**Հրաշալի համերգ էր: Կարծես հոգիս մաքրվեց ձեր հրեշտակային ձայներից: Հուսով եմ ինձ բախտ կվիճակվի ևս մեկ անգամ ունկնդրել այս երգչախմբի հոգեթով կատարումները**», - Շուն Նիչուրա, խմբավար:

Տոկիոյի օպերայի դահլիճում

«**Յայաստանը շատ փոքր է, բայց ունի այսքան խորը երաժշտական պատմություն և այսպիսի հրաշալի երգչախումբ:** Յայաստանը թերևս ճապոնացիներին այդքան էլ հայտնի չէ, սակայն այդ երկրում կան նման տաղանդավոր երեխաներ, որոնք ներկայացնում են իրենց երկրի մշակույթը՝ ամրապնդելով երկու երկրների միջև մշակութային փոխհարաբերությունները», - **Զիֆուրու Մացուբարա**, խմբավար:

«**Շնորհակալ եմ: Անչափ զարմացած եմ, նման հրաշալի խումբ դժվար է անգամ պատկերացնել: Իսկ ճապոններեն երգերը... ճապոներենն իսկապես անհավատալի է: Ես ղեկավարել եմ մի քանի երգչախումբ, բայց նման անհավատալի է: Ես ղեկավարել եմ մի քանի երգչախումբ, բայց նման հայկական երգչախումբ ունկնդրելով՝ իրոք զարմացած եմ: Pianissimo-ն ամենադժվարն է, բայց նրանք կատարյալ են դա ներկայացնում: Իրոք ամենազարմացած եմ մնացել: Բոլոր ունկնդիրներն ապշած են և տպավորված**», - **Յիրոյասու Քոբայասի:**

Աշխարհի երեխաները մեծերից պաշտպանվելու կարիք ունեն: Մեծերից, որոնք պատերազմներով երկրագունդը ընկղմում են արյան ծովերի մեջ՝ հարստանալու, առաջնություն գրավելու, փառասիրությանը հագուրդ տալու անպատկառ ձգտումներով... Մեծերից, որ նոր աշխարհակործան զենքեր ունենալու և դրանք փորձարկելու մրցավազքում կործանում են բնության ներդաշնակությունը և այն դարձնում Աստծո ստեղծած արարածների համար ապրելու անապահով, մահաբեր վայր:

ԱՐԹՈՒՐ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

A black and white portrait of a middle-aged man with glasses, wearing a suit and tie. He is looking directly at the camera with a neutral expression. The background is a plain, light color.

Արթուր Շահնազարյան

երբ առաջին անգամ տեսավ կանաչ թուփը շքեղ տերևներով... Հետո ծառերը: Նրանք չէին խոսում, ինչպես ինքը, բայց նա լսում էր նրանց ու հասկանում: Նա այն կարծիքին է, որ իր մանկությունը շատ շքեղ է անցել. «...Անտառներ, ձորեր, աշուններ, ծաղկունք, ձմեռվա գիշերներ, վառարանի բերանից երևացող կարմիր կրակը, թեքված օրորվող հասկեր, հայրը ձեռքը բռնած տանում է բլուրն ի վեր... իր գունավոր անկողինը, նրա կողքի պատին խալիկ, մուգ կարմիր եղնիկներով... Եղնիկը խորհրդավոր, իմաստուն, նայում է խոշոր աչքերով... Ուրցի հոտ է, կակաչների դաշտեր, ջրերի մանրահատիկ ալիքներ, ծիածան, կանաչ վերնաշապիկ, հեքիաթներ, «Սասունցի

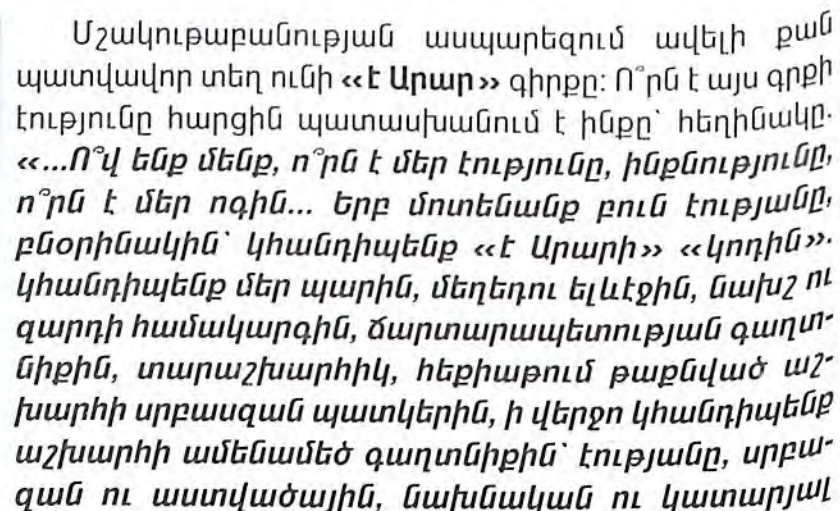
Գնաց և հանդիպեց սասունցիների, ալաշկերտցիների, տիգրանակերտցիների, ցիների, լոռեցիների, համշենցիների, շիրակցիների, սրտի չափ լայն Հայաստան շատախցիների, հավաքված սրտի չափ փոքր, սրտի չափ լայն Հայաստան

231
ուսումնասի-
ւն էր խազա-
եղանակներ,
եզ՝ հրատա-

Ա. Կ. ՏԱՆԱԾԱՐԵՆԵ

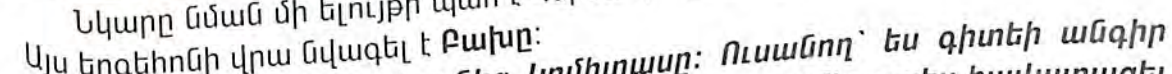
ԽԱՁԵՐԻ
ԿՈՄԻՏԱՅԻՆ
ՎԵՐԾԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԸԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նախ. ասացի չէ՞, որ մաև **Ուսուցիչ** է: Մանկապարտեզի երեխաներից մինչև բարձր դասարանի դպրոցականների համար որպես հայեցի դաստիարակության կարևոր արժեք հրատարակեց **«Երգ ու բան»**՝ տնային աշխատանքային երգեր, **«Երգ ու հաց»**՝ հացի արարման յոթ փուլերի նկարագրություն, աշխատանքային երգեր, **«Խնկի ծառ»**, **«Կաքավիկ»** մանկական ժողովրդական երգերի ժողովածուներ **«Երգ և երաժշտությունը մանկապարտեզում»**, **«Արև»**՝ արևի մասին երգեր, ավանդություններ, առածներ, կրթական բազմաթիվ ծրագրեր, հոդվածներ մամուլում... Այս աշխատանքները անգնահատելի են հայ երեխաներին ազգային ոգով դաստիարակելու հարցում:

...Նա իր ողջ գիտակցական կյանքը ապրել է եռթյան ներսում կրելով տագնապը: Տագնապը, որ իր հնագույն հայրենիքը, իր ժողովուրդը, նրա աշխատասեր ու իմաստուն **Պարզ Մարդիկ** մի օր անհետանալու են աշխարհի երեսից, ինչպես նրա նման հնագույն քաղաքակրթության տեր հարևաններից չատերը, որ կային ու վաղուց արդեն չկան: Հնարավո՞ր է, որ մի օր էլ չորանա

Արթուր Շահնազարյանը Կոմիտասագետ է: Նա Կոմիտասագետ է այս հասկացության ոչ միայն գիտական ընկալումով, այլև պաշտամունքի խոնարհումով նրա կատարած տիեզերածավալ **Գործի** նկատմամբ, **Կոմիտասյան Ոգուհետ** իր ոգու անմնացորդ բարեկամությամբ: Նրա **«Խազերի Կոմիտասյան վերծանության հայտնությունը»** գիրքը այդ վկայությունն է: Կոմիտասի օգնության մասին խազերը վերծանելու նրա գիտական կոռեկցիաներն ու արժեվորումները անգնահատելի են: Նա ոչ միայն իր Հայրենիքում և Սփյուռքում, այլ նաև Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներով և Եվրոպայի շատ երկրներով է տարածել իր խոսքը Հայոց երաժշտական Ոգին բացահայտող **Կոմիտասի** անգլագական էության խորությունը՝ նվագելով եկեղեցիներում տեղադրված երգեհոնների վրա **Քախի** և **Կոմիտասի** ստեղծագործությունները:

«Ինձ միանգամից կլանեց Կոմիտասը: Ուսանող՝ ես գիտեի անգիր Կոմիտասի դիվանում պահվող ձեռագրերը: Ես անմիջապես հավատացել եմ ով է Կոմիտասը: Ես չէի կարող հեռանում եմք մեր հարազատ էությունից, և ես չէի կարող հեռանում եմք մեր հարազատ էությունից:»

Ինչ-ինչ պատճառներով մենք հեռանում ենք մեր հարազատ էությունից, եմ ով է Կոմիտասը:

Մեր տեսակից ու ոգուց և անընդհատ մտածում ենք, թե ինչպես վերագտնել մեր էությունն ու հարազատ ոգին, ինչպես նմանվենք ինքներս մեզ:

Ուղղմաթիվ մեծածավալ նյութերից փրկվել են միայն «Սասնա ծռեր»

Եվ օրհնակները, մեր հին, շքեղ ծեսերից

...Բազմաթիվ մեծածավալ նյութերից փրկվել են միայն «Սահմանափակ»-ի համար փակված հատվածները, որոնց համար արդեն չկարող էին փնտրել հարկային օգուտներ։

...Կոմիտասը կատարել է գիտական խոր և անգերազանցելի, համաշխարհային նշանակություն ունեցող ուսումնասիրություններ, վերականգնել մեր երգեցողության ոճը, այս ամենի հիմքի վրա ստեղծել է պրոֆեսիոնալ երաժշտության ինքնատիպ, հայեցի ոճը, հիմնել այն ճանապարհը, որ տանում է դեպի ապագայի երաժշտությունը: Ձևակերպել է համշակույթի բնույթը, օրենքները, համակարգը, վերականգնել հնագույն տիեզերակարգը, ինչի հիմքում է համաշխարհային քաղաքակրթության ծագումնաբանությունը:

Ուստի վատ «երաժշտությունն» էլ կարող է տալ ամենամեծ վնասը: Նոր սերունդը առանց հասկանալու, իրենից անկախ լսում է աղավաղված ձայների աղմուկ՝ լի բացասական ու ապագգային էմոցիաներով կամ օտար կլկլոցներ, լացակումած ոռնոցով, և չի զգում, թե ինչպես է փոխված իր էությունը, չի զգում, որ ինքն իրեն դարձնում է ուրիշ մարդ...

235

Սա հավուր պատշաճի ասված խոսք է: Չբավարարվելով այն բոլոր գործերով, որ կատարել ու դեռ շարունակում է կատարել՝ **Արթուր Շահնազարյանը** ամենուր դասախոսություններ է կարդում մեծերի, երիտասարդների, ուսանողների համար: Թեմաները՝ **Կոմիտաս, «Սասնա ծռեր»** էպոսի երաժշտությունը, Արևելքի հնագույն երաժշտական համակարգերը... Երբ դասախոսությունն ավարտում է և իր սքանչելի ծայնով կատարում խազերից վերծանված շարականներն ու կոմիտասյան մշակումները՝ ներկաների համար օրը դառնում է տոն...

Ցանկանա՞նք, որ **Արթուր Շահնազարյանը** հնարավորություն ունենա նման տոներ մեզ շատ նվիրել: Եվ որպես **Ոգու Հաց**՝ ազգովի երգել տա կոմիտասյան երգերը: Կոմիտասյան երգերը մեծին ու փոքրին՝ որպես հավատի, հույսի, սիրո եռամեծար աղոթք: Ամեն:

3.9. Նորից անուններ կարելի է տալ, որոնք հատկապես 19-րդ դարի վերջերից եկան 20-րդ դար և երաժշտության ասպարեզում շարունակեցին ազգային գեղագիտական դաստիարակությունը: Նրանք հատկապես ջանացին մանուկների երաժշտական ճաշակը հայեցի կրթելու գործում: Հատուկ նրանց համար գրվել են հայրենապաշտ երգեր, հավաքվել են ժողովրդի շուրթերին հնչող մանուկներին նվիրված երգերը, հրատարակվել մանկական սքանչելի պարբերականներ, նոտագրքեր, ժողովածուներ:

Իր կյանքի ամենածանր պահերին անգամ ժողովրդի մտադրությամբ չէր զավակների կրթության գործը. դպրոցը: Եվ դասավանդվող բոլոր առարկա-ների մոտ՝ հայ երգը երբեք չի եղել վերջինը: Շատ նվիրյալների մասին պատմել ենք Վկայագրքի հատորներում: Շնորհապարտ ենք բոլորին: Պատմել ենք նաև Մեծն Կոմիտասի մասին: Կոմիտասը անընդգրկելի՝ ինչպես **Նարեկացին**:

ՍՓՅՈՒՌԱՅԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սփյուռքահայ երաժշտական արվեստը Հայոց համագային մշակույթի անխաթարելի մի մասն է, առանց որի ամբողջական չէր լինի հայ երաժշտական արվեստի պատմական, իմաստային, գեղագիտական, ոճական արժեքը:

Սփյուռքահայ կոմպոզիտորները օտար երկրներում են հայտնվել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից, իրենց հետ տանելով Հայոց ժողովրդական ստեղծագործության ոգին, մեղեդին, ռիթմը, շարահյուսությունը ու շեշտականությունը, կառուցվածքն ու ոճը:

Սփյուռքահայ Սիաջյալ Նահանգներից **4. Սրվանձությանը, Հ.**

Այսպես, օրինակ. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից **Վ. Սրվանձտյանը, Հ.**

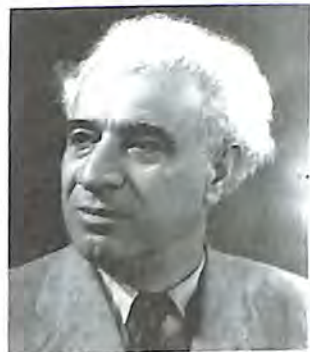
Ափյուռքահայ կատարողական արվեստը ևս գտնվում է արժանի բարձրության վրա: Չկա աշխարհի որևէ հանրահայտ օպերային թատրոն, ուր չլինեն կատարողական արվեստի միջազգային ճանաչման հասած հայ երգիչ-երգչուհիներ: Նրանք մաև ելույթ են ունենում մենահամերգներով և իրենց ծրագրում, եվրոպական դասական երաժշտությունից բացի, մշտապես ընդգրկում են հայկական ժողովրդական, հոգևոր և կոմիտասյան երաժշտության սքանչելի նմուշներ: Ահա նրանցից մի քանիսի անունները. **Ա. Թորատյան, Զ.**

A highly decorative initial letter 'T' in a black and white woodcut style. The letter is formed by a central vertical stem and two horizontal arms. Each arm and the stem are filled with intricate knotwork and floral patterns. At the end of each horizontal arm is a circular medallion containing a complex knot design. The entire letter is surrounded by a decorative border of small, repeating motifs.

Լևոն Քալանթարի բեմադրած Հակոբ Պարոնյանի «Պաղտասար աղբար»-ում գլխավոր հերոսը իր դատը պաշտպանելու համար խորհրդային Հայաստան մեկնելու ցանկություն է հայտնում:

Եվ էլի ուրիշ բեմադրիչներ այս ու այն թատրոնում կարծես արդարացնելու համար դասականների նման «վերարժեքավորումները»՝ առաջ էին քաշում նոր «հավատամք», որը մերժում էր ավանդույթների լավագույն ծեռքերունները՝ հանուն չափազանց կասկածելի որակի:

Վ. Վաղարշյան

Հ. Ներսիսյան

Գ. Ջանիբեկյան

Ա. Ավետիսյան

Համիկ

Դ. Մալյան

Թ. Սարյան

Օ. Գուլազյան

Սակայն, այնուամենայնիվ, իրենց ներկայությունը պարտադրող տաղանդաշատ դերասանների մի պատկառելի խումբ կարողանում էր փայլուն խաղով, անհատական-հոգեբանական բնութագրումներով, խնորման այդ բարդ ընթացքին տալ գնահատելի արդյունքներ և բացել առաջընթացի ճանապարհը:

Ա. Ոսկանյան

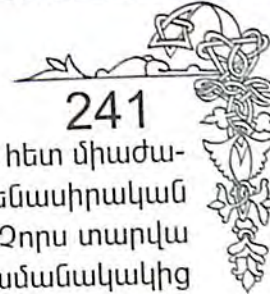

Ց. Ամերիկյան

Այս առաջընթացը դարձավ բուռն, խանդավառ մի գործունեություն:

1941 թվականի հունիսին Սունդուկյանի անվան թատրոնը հանդես էր եկել Մոսկվայում և բարձր գնահատանքի արժանացել: Վերադարձի ճանապարհին՝ հունիսի 22-ին թատերախումբն առավ պատերազմի լուրը:

Հայ թատրոնի 1941-1945 թվականների շրջափուլն անցել է «ամեն ինչ

հանուն հաղթանակի» կարգախոսով: Ընթացիկ ներկայացումների հետ միաժամանակ թատրոնի մարդիկ ամենօրյա կենցաղ դարձրին հայրենասիրական ելույթները գործարաններում, հոսպիտալներում, զորամասերում... Չորս տարվա ընթացքում ավելի քան 10 հազար ելույթ... Այս ընթացքում էր, որ ժամանակակից հայ և ռուս դրամատուրգների հայրենասիրական գործերի հետ բեմադրվեցին հայրենիքի «Երկիր հայրենի», Սուրաբանի «Գևորգ Մարգարե-Դերենիկ Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենի», Մուրացանի «Գևորգ Մարգարե-Դերենիկ Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենի», Սուրաբանի «Գևորգ Մարգարե-Դերենիկ Դեմիրճյանի «Երկիր հայրենի» թատերգությունները:

Այս տարիներին թատրոնների խաղացանկերում իր արժանապատիվ տեղն ուներ նաև Շեքսպիրը: Բարձր գեղարվեստական ճաշակի դրսևորումներ էին ունենում «Համլետ»-ը և «Օթելլո»-ն Սունդուկյանի անվան թատրոնում, «Տասներկուերորդ գիշերը» Լենինականի թատրոնում, «Ամառային գիշերվա երազը» Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում: Այս ներկայացումների շնորհիվ 1944 Պատանի հանդիսատեսի թատրոնում, Հայրենական պատերազմական Շեքսպիրյան համամիութենական փառատոնը, Հայրենական պատերազմի եռուկն օրերին, կայացավ Երևանում, դառնալով մշակութային կյանքի աննախադեպ երևույթ: Փառատոնին անմիջապես հետևեց համամիութենական կոնֆերանսը, որտեղ բարձր գնահատվեց Վաղարշ Վաղարշյանի Համլետը, Հրաչյա Ներսիսյանի և Գուրգեն Ջանիբեկյանի Օթելլոն:

...Հիշո՞ւմ եք, հանձարեղ հայ դերասան՝ Վահրամ Փափազյանը, իր արվեստի ուժով հույս էր ներարկում պաշարված ու քաղցի ծիրաններում տառապող Լենինգրադ քաղաքի բնակիչներին:

Վափիկ Վարդանյան

Ինչևէ: Պատերազմը՝ պատերազմ էր, դաժան ու անխնա էր: Հայաստանը նույնպես ապրում էր դժվարին կյանքով, սակայն թատրոնի դերն այնքան գնահատելի էր Հայաստանի ղեկավարների համար, որ պատերազմի ահարկու տարիներին ոչ միայն բացվեց Հայաստանի Ակադեմիան, այլ նաև 1942 թվականին բացվեց Երևանի երաժշտական կոմեդիայի թատրոնը: Իսկ 1943 և 1944 թվականներին՝ Մարալիկի և Նոյեմբերյանի շրջանային թվականներին: 1944 թվականին բեմադրիչ և դերասան թատրոնները: 1944 թվականին բեմադրվեց Վափիկ Վարդանյանի տնօրինությամբ հիմնադրվեց Երևանի թատերական ինստիտուտը՝ դերասանական, ռեժիսորական և թատերագիտական բաժիններով: Իսկ քիչ անց գեղարվեստական բաժինը միանալով՝ դարձավ

Գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտ: Թատրոնների պատմության ուղին որոշում էին մեծ թատրոնները՝ հիմնականում Սունդուկյանի անվան և Լենինականի դրամատիկական թատրոնները: Բայց կային նաև Երևանի Ստանիսլավսկու անվան ռուսական և Պատանի հանդիսատեսի, Տիկնիկային թատրոնները, Կիրովականի, Ղափանի, Ալավերդու, Արթիկի, Գորիսի, Կոտայքի, Հոկտեմբերյանի, Մեղրիի, Եղեգնաձորի, Սիսիանի, Ստեփանավանի, Դիլիջանի, Վաղարշապատի, Ստեփանակերտի, Արտաշատի թատրոնները, որոնք ազնվորեն կատարել են անչափ կարևոր իրենց գործը՝ պահել են ազգային արվեստի ավանդները գավառում:

Դժբախտաբար գավառական այդ թատրոնների մեծ մասը փակվեց 50-ական թվականների սկզբներին և չբացվեցին նույնիսկ Ի. Ստալինի մահից հետո: Գավառական կամ շրջանային այդ թատրոնները սպասարկում էին շրջանի բոլոր գյուղերին ու ավաններին: Մեծ քաղաքներից հեռու ապրող ժողովրդին որքան անհրաժեշտ էր այդ թատրոնների գործունեությունը: Նույնիսկ 1945-55 թվականներին, ետպատերազմյան տարիներին, Կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի պարտադրած անկոնֆլիկտ գրականության և դրամատուրգիայի առկայությունը թատրոններում փոխհատուցվում էր դասական գործերի բեմադրություններով:

Հայ ժողովուրդը միշտ էլ սիրել է ոչ միայն իր դպրոցն ու եկեղեցին, այլ նաև թատրոնը... Ուրիշ բան, որ այնքան էլ զգայուն չի եղել այն պահպանելու և խնամելու գործում...

60-ական թվականներից սկսած մինչև դարեվերջ Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնի մեծ համաստեղությունը գործեց հզոր փայլատակումներով: **Հրաչյա Ներսիսյան, Վաղարշ Վաղարշյան, Գուրգեն Ջանիբեկյան, Ավետ Ավետիսյան, Թաթևիկ Սարյան, Դավիթ Մալյան, Արուս Ոսկանյան, Օլգա Գուլազյան, Հասմիկ, Ռուզաննա Վարդանյան, Լենինականի դրամատիկական թատրոնից Լևոն Ջոհրաբյան, Ցոլակ Ամերիկյան, Գեղամ Հարությունյան, Ժաննա Թովմասյան:**

Գրիգոր Մկրտչյան

Այս թատրոնում, որպես գեղարվեստական ղեկավար և բեմադրիչ իր 15-ամյա գործունեությամբ **Գրիգոր Մկրտչյանը** հետաքրքիր մեկնաբանություններով մի շարք տաղանդավոր ներկայացումներով նոր վերելքի հնարավորություն տվեց թատրոնին: Իր տաղանդին հարիր բեմադրություններ է ունեցել նաև Գ. Սունդուկյանի, Հ. Պարոնյանի անվան կոմեդիայի և մարզային թատրոններում: Միաժամանակ Գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտում պատրաստել է դերասանների և բեմադրիչների ստվար մի խումբ: Այսպես նաև երաժշտական Կոմեդիայի, Պատանի հանդիսատեսի, նաև շրջանային թատրոնների սքանչելի դերասան-դերասանուհիներն, ավել կամ պակաս տաղանդով ու շնորհքի չափով, և ահռելի դժվարություններ հաղթահարելով՝ հաստատում էին թատրոնի կարևորությունը:

Քննարկվող ժամանակահատվածում տեղի էր ունենում նաև սերնդափոխություն: Սունդուկյանի թատրոն էր եկել թատերական ինստիտուտն ավարտած երիտասարդ դերասան-դերասանուհիների տաղանդաշատ մի խումբ, որը հետագայում դարձավ թատրոնի հիմնասյունը: **Մետաքսյա Սիմոնյան, Խորեն Աբրահամյան, Սոս Սարգսյան, Մարգո Մուրադյան, Միլեր Մկրտչյան, Արմեն Խոստիկյան, Լուսյա Հովհաննիսյան, Էդգար Էլբակյան, Վարդուհի Վարդերեսյան, Վլադիմիր Աբաջյան, Հովակ Գալոյան** և ուրիշներ՝ ավել կամ պակաս շնորհալիներ, նաև գրեթե բոլոր թատրոններում:

Մի քանի խոսք **Երևանի դրամատիկական թատրոնի** մասին:

Երևանի դրամատիկական թատրոնը 1969 թվականի մարտի 8-ին հիմնադրվեց **Հրաչյա Ղափլանյանի** ղեկավարությամբ: Առաջին ներկայացումը **Հովհաննես Թումանյանի «Անուշն»** էր: Թատրոնի նպատակն էր ընդլայնել բեմարվեստի հնարավորությունները: Եվ իրոք, թատրոնը հենց սկզբից կարողացավ պայմանական լուծումներով ներկայացումներ տալ, մեծ ընդունելություն գտնելով հանդիսականի կողմից:

Հրաչյա Ղափլանյան

Թատրոնի լավագույն ներկայացումներից էին **Գուրիչի և Հակերտի «Աննա Ֆրանկի օրագիրը»**, **Երվանդ Օտյանի «Սեր և ծիծաղ»**, **Եղիշե Չարենցի «Երկիր Նաիրի»**, Ուիլյամ Շեքսպիրի **«Ռիչարդ 3-րդ»**, **Հրանտ Մաթևոսյանի «Մեծ աշխարհի մեր անկյունը»**, **Պերժ Չեյթունցյանի «Ամենատխուր մարդը»**, **Աննա Պետրոսյանի «Ամազոններ»** թատերգությունների բեմադրությունները:

Լևոն Թովսիկյան

Շնորհալի և տաղանդավոր դերասանների խմբում էին **Իշխան Ղարիբյանը, Հանրի Ջարյանը, Ռաֆայել Քոթանջյանը, Էմմա Վարդանյանը, Վիլյետա Գևորգյանը, Վլադիմիր Մարյանը, Աննա Պետրոսյանը, Ժասմեն Մարյանը:**

Թատրոնի առաջատարն էր ողբերգական ու կատակերգական դերերի փայլուն կատարումներով հանրապետական ղեկերի փայլուն կատարումներով հայտ **Լևոն Թովսիկյանը:** Ռիչարդ 3-րդի կատարումով նա միացավ շեքսպիրյան համաշխարհային դերա-կատարումների փայլուն շարքին, իսկ **Դե Ֆիլիպոյի «Ֆիլոմենա Մարտուրանո»** թատերգության **Դոմի-նիկոյի և Պարոնյանի «Ատամնաբույժն արևելյան»** կատակերգության **Թափառնիկոսի** վարպետ կատարումներով փաստեց նաև իր փայլուն կատակերգու դերասանի կարգավիճակը:

1974 թվականից սկսեց գործել **Երևանի Մնջախաղի թատրոնը Ա. Փոլադովի** ղեկավարությամբ, 1980 թվականին **Երիտասարդականը՝ Հ. Ղազարյանի**, 1982 թվականին **Կամերայինը՝ Ա.Երնջակյանի** ղեկավարությամբ:

Առանձնահատուկ էր 1980 թվականին բացված տաղանդաշատ կինոռեժիսոր **Հենրիկ Մալյանի Կինո-դերասանի թատրոն-ստուդիան**, արտահայտչամիջոցների ու նոր ձևերի բացառիկ թարմությամբ: Երևանում 1966 թվականից արդեն գործում էր (Խոր-

Հենրիկ Մալյան

**Վաղարշակ
Արզումանյան**

Վաղարշակ Արզումանյանը:
1930-ական թվականներին փայտաշեն կրկեսի տեղում կառուցվեց կրկեսային արվեստի ժամանակակից խնդիրները բավարարող շենք: Այն գտնվում է Երևան

քաղաքի կենտրոնում: Ահա այս շենքում էլ իր աշխատանքն սկսեց նորաստեղծ հայկական կրկեսը իր բոլոր ժանրերով. խմբակային ակրոբատիկա, վարժեցրած գազաններ, լարախաղացներ, ձեռնածուներ, ածպարարներ, գեղարվեստական ակրոբատիկա, կենդանիների խառը խումբ, օդային մարմնամարզություն, մնջախաղ, ծաղրածուներ...

Հայկական կրկեսային արվեստը տարբեր ժանրերում իր բազմաթիվ տաղանդավոր արտիստների շնորհիվ համբավավոր էր ոչ միայն իր հայրենիքում և Խորհրդային Միությունում, այլև արտասահմանյան շատ երկրներում:

Եվ նրանցից մեկը, ահա, **Լեոնիդ Ենգիբարյանն** էր, միջազգային մրցույթների բազմակի դափնեկիրը, ծաղրածուն, մնջախաղի անզուգական վարպետը, տխուր-ուրախ, երկչոտ-համարձակ, մարդկային ամենաբազմազան ապրումները իր անսպառ երևակայությամբ, իր զգայուն սրտի ողջ ունակությամբ ու հուզավառությամբ հանդիսականին նվիրաբերող հրաշագործ մարդը:

Նա մահ բանաստեղծ էր, որ իր ստեղծագործություններն անվանում էր նովելներ...

«Ես գրպանահատ եմ:

Ես գրպանահատների արքան եմ:

Ես հարուստ եմ ու երջանիկ:

Ես համարյա երջանիկ եմ:

Միայն ափսոս, որ գրպանում սիրտ չի պահվում»...

ԿԻՆՈԱՐՎԵՍՏ

Հայկական կինոն իր նախապատմությունն ունի, երբ չունենալով սեփական կինոարտադրություն, փորձել է իր առաջին քայլերը կատարել: Ռուս և եվրոպացի օպերատորները 1907 թվականին Էջմիածնում նկարահանել են **Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսի** թաղման արարողությունը, որը ցուցադրվել է Բաքվում և Թիֆլիսում: 1910 թվականին այսպես նկարահանվել է մահ **Մաթևոս Երկրորդ Կոստանդնուպոլսեցի կաթողիկոսի** թաղումը:

Ռուս կինոօպերատորները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին փաստագրական բազմաթիվ կինոնկարահանումներ են կատարել Կովկասյան ռազմաճակատում, որոնց մեծ մասը նվիրված էր հայ ժողովրդին: 1920 թվականին նկարահանվել է վավերագրական կինոակնարկ՝ նվիրված Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը:

Սակայն դեռ մինչ այս՝ 1913 թվականին թիֆլիսյան ռուսական ստուդիայում էկրանավորվել է **Շիրվանզադեի «Նամուս»** վիպակը: Սցենարի հեղինակը և գլխավոր դերակատարն էր **Վահրամ Փափագյանը**:

Նախահեղափոխական ռուսական ֆիլմերում նկարահանվել են բավական

թվով հայ դերասաններ: Այսպես, Եկատերինոդարում ռուս օպերատոր և ռեժիսոր **Ա. Միներվինը** մի խումբ հայ դերասանների մասնակցությամբ նկարահանել է **«Թուրքահայերի ողբերգությունը»** կինոնկարը:

Կինոյի բնագավառում մեծ փորձ ուներ կուտակած հայ գեղարվեստական կինոյի հիմնադիր **Համո Բեկնազարյանը**: Մինչև հեղափոխությունը նա

Համո Բեկնազարյան

ռուսական կինոյի ճանաչված դերասաններից էր: Իսկ 1923 թվականից Կրաստանում հիմնադրված Պետկինոարտադրության առաջին տնօրենը և գեղարվեստական ղեկավարն է եղել: **Բեկնազարյանի** հետ վրաց կինոստուդիայում են աշխատել մահ մի շարք հայ կինեմատոգրաֆիստներ, որոնցից շատերը հետագայում տեղափոխվեցին Հայաստան:

Այս նույն 1923 թվականին Երևանում նույնպես հիմնվել է **Պետկինո**, որի առաջին նախագահն էր **Դանիել Դզնունին**՝ հայկական կինեմատոգրաֆիայի հիմնադիրը, 1937 թվականին անհիմն բռնադատված ու աքսորված տառապյալներից մեկը, որն արդարացվել է 1954 թվականին Ստալինի մահից հետո: Նա մինչև իր մահը 1967 թվականը հասցրեց հայ կինոյի մասին մի քանի ուսումնասիրություններ գրել: Մի քանի տարի անց **Դզնունու** ջանքերով **Պետկինոն** կոչվում է **Հայկինո** և ձեռք բերում կինոլաբորատորիա: Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում, Նոր Բայազետում, Ստեփանավանում բացվում են կինոդահլիճներ, նկարահանվում են վավերագրական կինոակնարկներ, դրանց թվում մահ **«Սովետական Հայաստան»** վեցմասնոց վավերագրական ֆիլմը, որը ուրախությամբ ընդունվեց մահ Սփյուռքում: Սակայն **Դանիել Դզնունու** նպատակը գեղարվեստական ֆիլմերի արտադրություն ստեղծելն էր: Եվ դա նրան հաջողվեց:

Առաջին գեղարվեստական ֆիլմը նորից **«Նամուս»** էր, որի նկարահանումը իրագործեց Թիֆլիսից Երևան տեղափոխված **Համո Բեկնազարյանը**: Դա 1925 թվականին էր: Իսկ հաջորդ տարիներին **Համո Բեկնազարյանը** նկարահանեց **«Զարե»** դրաման, **«Շոր և Շորշոր»** կատակերգությունը՝ **Համբարձում Խաչանյան** և **Արամ Ամիրբեկյան** կատակերգակ դերասանների կատարմամբ: **Խաչանյանը** հոգեբանական նրբերանգներով հագեցած գեղարվեստական խաղի վարպետ էր, որը կարող էր հանդիսականից միաժամանակ հոմերական ծիծաղ և արցունք կորզել թատրոնում կատարած իր լավագույն դերերով (օրինակ Պաղտասար աղբար) և կինոյում կատակերգակի իր տաղանդով: **Արամ Ամիրբեկյանը** իր կատակերգական դերերով նույնպես սիրելի է դարձել հանդիսականին: **Խաչանյանի** և **Համբարձում Խաչանյան**

Համբարձում Խաչանյան

Համը կհնոյի ֆիլմերից էր «**ԽԱՍՍԻՈՒԼ**» Պարսկաստանում գյուղացիների ապստամբութեան մասին պատմական դրաման: Առաջին **ԽԱՄԻ ԼԻՆՈՒԻ** շարքին

Արամ Ամիրբեկյան

Հայկական հնչյունային կինոյի սկիզբը 1935 թվականին էր: Առաջին ֆիլմը «Պեարոն» էր՝ Համո

Փորձենք մեկնել ռազմաճակատ, Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրերին դաժան կռիվների թոհուբոհի մեջ հայտնված հայ կինոօպերատորների հետ: Հայաստանից պատերազմի դաշտում հայտնված ռեժիսորների ու կինոօպերատորների նկարահանած կադրերը մտել են այդ տարիների կինոխրոնիկա և դարձել հետագայում նկարահանվող նույնիսկ գեղարվեստական ֆիլմերի համար թանկարժեք նյութ: **Վ. Հայկազյանը, Ի. Դիլդարյանը, Գ. Սանամյանը, Գ. Եղիազարյանը** Կերչում նկարահանել են **Թամանյան**

Նոր սերունդը իր վարպետությունը փորձում է նշագրել գաղափարապես ֆիլմերի ասպարեզում: Այսպես, 60-ական թվականներին նկարահանվեցին

Մ. Մկրտչյան

Խ. Աբրահամյան

Ս. Սարգսյան

Մ. Սիմոնյան

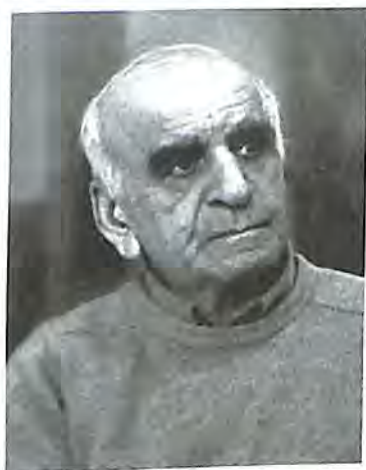
Վ. Վարդերեսյան

Ուրիշներ:

Հետպատերազմյան տարիներից մինչ 1990-ական թվականները, 1957 թվականից «Հայֆիլմ» անվանված և Համո Բեկնազարյանի անունը կրող կինոստուդիայում նկարահանվել է գրեթե 2000 գեղարվեստական և

A black and white portrait of a man with a mustache, resting his chin on his hand. He is looking directly at the camera with a serious expression. The image is framed by a thick black border.

նկարչական մեծ ճաշակի տեր կինոբեմադրիչ **Սերգեյ Փարաջանովը** իր «**Նռան գույներ**» ֆիլմով ցնցեց մշակութային հասարակությանը իր բացառիկ տաղանդավոր յուրօրինակությամբ և համաշխարհային կինոարվեստում գրավեց իր չափազանց կարևոր ու պատվավոր տեղը: Նա սիրում էր ժողովրդական բանահյուսության վերացարկված մոտիվները բերել իր ստեղծագործություն, լինել ֆիլմ, թե նկար, կամ կուլաժային արվեստ: Ֆանտաստիկ գաղափարների բազմազանություն, որոնք մարմնավորվում էին իրականության մեջ

Սակայն եղան տաղանդի փայլատակումներ գրեթե երկու տասնյակ ֆիլմերի բեմադրիչների գործերում, որոնք ապացուցեցին կենսական այն ուժի ներկայությունը, որը գործում է մարտնչող միջավայրում... Ահա, այս կինոնկարներից են Ֆրունզե Դովլաթյանի «Բարև, ես եմ», «Երկունք», Յենրիկ Մալյանի «Եռանկյունի», «Մենք ենք մեր սարերը», «Նահապետ», Արկադի Չայրապետյանի և Խորեն Աբրահամյանի «Սարոյան եղբայրներ», Արման Մանարյանի, Ալբերտ Մկրտչյանի, Դմիտրի Կեսայանցի ֆիլմերը:

Իսկ փիլիսոփայական մտքի խորությամբ հարուստ, գեղասկի տեր կինոբեմադրիչ **Սերգեյ ՆՈՒԱՆ ԳՈՒՅՆԸ**» ֆիլմով ցնցեց կուրյանը իր բացառիկ տաղանսամբ և համաշխարհային կինոարժիագանց կարևոր ու սլատվավոր ողովորդական բանահյուսության լմերը բերել իր ստեղծագորնկար, կամ կոլաժային արվեստ: փարների բազմազանություն, և էին իրականության մեջ երևակայության անսահման

տարբերակներով: **Սերգեյ Փարաջանովը** իր մահից հետո դարձավ լեգենդ, և 20-ից ավել ուսումնասիրություններ նրա մասին առայժմ չեն բացահայտել այդ լեգենդի գաղտնիքը: Գուցե նորերից որևէ մեկին կհաջողվի այդ: Հուսանք:

Բազմաթիվ էին վավերագրական կինոյի մասնագետները, բայց ահա Արտավազդ Փելեշյանն էր, որ իր ֆիլմերում «Տարածական մոնտաժ» տեսության իրականացմամբ առաջին անգամ ընդարձակում է առհասարակ կինո հասկացողության սահմանները: «Լեռնային պարեկ», «Մարդկանց երկիր»,

Բանաստեղծական ներշնչվածությամբ առանձնանում են նաև **Արա Վահունու** փաստագրական ֆիլմերը: Պայծառ գույների ներսում ինչ-որ թախծոտ համակերպվածություն, վավերագրական ճշմարտության և գեղարվեստական մտածողության ու զգացողության լավագույն միահիյուսում: «**Տոհմածառ**», «**Մուսա լեռ-88 վիշապի տարի**», «**Յեռավոր շչակների արծազանքը**», «**Կանչ**», և էլի ուրիշները գեղեցիկ պատումներ են իրականության մասին, որոնց հեղինակ **Արա Վահունին** համամիութենական փառատոներում արժանացել է առաջին մրցանակների:

Հայաստանում առաջին մուլտֆիլմը նկարահանվել է 1937 թվականին: Դա **Հովհաննես Թումանյանի «Շունն ու կատուն»** էր **Ատամանյանի** բեմադրությամբ: Այդ հայկական մուլտֆիլմը լռեց քսան տարի (1947-1967թթ.): Հետո Վ. Պողոսյանի գլխավորությամբ **Հովհաննես Թումանյանի «Մի կաթիլ մեղրը»**: 1970-ական թվականներից սկսած հորիզոնական Միության բազմազգ մուլտֆիլմերը հայկական մուլտֆիլմերը համարվել են առաջնային իրենց յուրօրինակ, կինոյում հայկական մուլտֆիլմերը համարվել են առաջնային իրենց յուրօրինակ, տաղանդավոր կատարումներով. **«Արևի հարսնացուն»**, նկարիչ և ռեժիսոր Ս. Անդրանիկյան, **«Աբու Հասանի մաշիկները»**՝ Ռ. Բաբայան, **«Ծուլը»**՝ Լ. Խաչատրյան, **«Աղվեսագիրք»**՝ Ռ. Սահակյան, **«Մկների ժողովը»**՝ Լ. Սահակյան:

1970 թվականին ստեղծվեց հեռուստաֆիլմերի «Երևան» ստուդիան, որի հաջողված գեղարվեստական ֆիլմերից էին «Վերջին նետումը»՝ ռեժիսոր Վ. Զաքարյան, «Ձորի Միրոն»՝ Ժ. Ավետիսյան, «Անուշ»՝ կինոնկար-օպերան՝ Մ. Վարժապետյան: «Երևան» ստուդիայում նկարահանվեցին նաև բազմաթիվ Վարժապետյան: «Երևան» ստուդիայում նկարահանվեցին նաև բազմաթիվ փաստա-վավերագրական ֆիլմեր, որոնցից էր **Հովիկ Հախվերդյանի** նկարա-
հանած «Մատենադարանը», որի ցուցադրությունը մեծ սիրով ընդունվեց ժողո-
վրդի կողմից:

Վրոյի կողմից:
Կինոյի մասին միայն այսքանը, որպես կատարված աշխատանքի ոչ բավարար թվարկում: Այնուամենայնիվ, հայաստանյան կինոն դեռ չի հասել հայ թատերարվեստի և մանավանդ հայ կերպարվեստի մակարդակին:

2էր լինի այս թատրոնը Լենինական քաղաքում, եթե չլիներ քաղկոմի առաջին քարտուղար Դոնարա Չարությունյանի բարեգութ վերաբերմունքն ու աջակցությունը: Բոլոր ներկայացումների առաջնախաղին, որքան էլ զբաղված՝ նա պետք է ներկա գտնվեր: Ներկայացումների մասնակիցների համար նրա ներկայությունը առանձնակի ուրախություն էր: Նրանք գիտեին, նրա շնորհիվ էր, որ կա, գոյություն ունի դպրաթատրոնը: Որևէ ներկայացումից հետո նրա շնորհավորանքները և դիտողությունները անչափ կարևոր էին դարձել: Նա իր առինքնող անձով, իր սքանչելի մտերմիկ վերաբերմունքով դպրաթատրոնի անմնացորդ բարեկամն էր»:

Բայց ի՞նչ վիճակում էր հին թատրոնի շենքը, երբ այն հատկացվեց դպրաթատրոնին: Հին թատրոնը վաղուց տեղափոխվել էր նոր, ժամանակակից շենք: Իսկ հին շենքը դարձրել էին Շինարարների պալատ: Բայց դա ի՞նչ պալատ էր: Հսկա, գեղեցիկ պատուհանները փայտեղծված մեխել էին այնպես, որ լույսի ոչ մի շող չէր թափանցում ներս: Բեմի տակից մի քանի բեռնատար մեքենա աղբ հանվեց: Բոլորը միասին մաքրեցին, նորոգեցին, լայն բացեցին փակ պատուհանները, որ արևի լույսը անարգել ներս թափանցի, կառուցել տրվեց դարպաս-վարագույրը, Միշա Գյուրջոյանը նկարեց այնտեղ Հայոց Աշխարհի քարտեզը և իր ձեռքով կառուցեց առաջին ներկայացման դեկորները, քանդակեց Հայկ նախահայր աստծուն առյուծի վրա: Գոհար Մովսիսյանը նկարեց և կարեց հնագույն ժամանակների զգեստներ, Անդրանիկ Ներսիսյանը գրեց երաժշտությունը:

Առասպելի դպրաթատրոնի դարպաս-վարագույրը

Երբ ավարտեցին բոլոր գործերը՝ 1985 թվականի մայիսի 9-ին «Մինուա» ներկայացումով բացվեց դպրաթատրոնի դարպաս-վարագույրը: Մեզանից երեք հազար տարի առաջ ապրած արքայի մասին էր ներկայացում-ասքերգությունը, որի կառուցած 80 կիլոմետրանոց ջրանցքը, երեք հազար տարի անցնելուց հետո՝ գործում է Վասպուրական աշխարհում առանց չնչին իսկ խաթարման:

Դյուրի՞ն էր մեծ փորձությունների ու ջանքերի գնով, չկամության ու անհասկացողության մթնոլորտում, մարդկանց տարակուսանքն անընդհատ հաղթահարելով՝ Լենինական քաղաքում բացել Առասպելի դպրաթատրոն: Դյուրի՞ն էր թողնել Երևանի Դրամատիկական թատրոնի խաղացանկի իր սքանչելի դերակատարումները, հեռուստատեսությամբ ժամանակ առ ժամանակ բեմադրվող թատերգությունները և հանձն առնել դժվարին այս աշխատանքը: Եվ ինչո՞ւ հատկապես Լենինականում: Իր ծննդավայրն էր: Այստեղ էր, որ առաջին անգամ «Արա Գեղեցիկ» ներկայացումով նախորոշվեց վեցամյա աղջնակի կյանքի ուղին... Նա իր մանուկ ոգևորությանը պարտք ուներ տալու:

Առասպելի դպրաթատրոնի ստեղծումը իրադարձություն էր ոչ միայն Լենինա-

կանում: Երևանից այդ օրը Լենինական հասած մտավորականներն ու թատերագետները գրեցին մամուլում:

«Օրինյալ լինի «Առասպել» թատրոնի ծնունդը: Խորհուրդ մեծ և սքանչելի: Եկանք, տեսանք, զարմացանք ու հիացանք»:

«Երևան եմ վերադառնում ցնցող տպավորություններով: Հույս ունեմ այս սքանչելի բեմադրությունը նորից դիտել մայրաքաղաքի բեմահարթակներում»:

«Առասպելի թատրոնի ծնունդը հայ ժողովրդի կյանքում անակնկալ հրաշքի էր նման, որը անմիջականորեն մեզ՝ հայերիս կանգնեցրեց Հայոց առողջ, կենսունակ, լիարյուն ոգեղենիկ աշխարհի առջև և հայ ավանդականության, հերոսականության, հարատևելու կամքի անսպառ աղբյուր բացեց, որից մեր սերունդները պիտի օգտվեն հայ ապրելու համար»:

«Այս թատրոնը, որ կրում է «Առասպել» անունը, այսօր եղած թատրոններից ամենահավակնոտն է. պեղել-մեջտեղ հանել Հայոց բազմաբնույթ միջավայրը, ոգին, մշակույթը: Անշուշտ, այդ գործը ծանր է ու հազարամյա միջավայրը, ոգին, մշակույթը: Այդուհանդերձ, մեծ, շատ մեծ, ավելի մեծ, քան որևէ մեկի կարողությունը, նվիրումը, հավատը, այն, ինչ արված է այստեղ, այն խանդավառությունը, նվիրումը, հավատը են ներշնչում և սերը, որով ստեղծված, ծնված է այս գործը, մեծ հավատ են ներշնչում և համոզում, որ այս թատրոնը դեռ շատ մեծ խոսքեր կասի»:

«Առասպել է «Առասպելը» և հոգեցունց ու հայրենամիտ տառապանքի պտուղ: Օն անդր, սիրելիք: Աստված օգնական»:

Հետո հին թատրոնի շենքը, երբ արդեն նամշահուղ և խոնավությունն արտաքսվել էին այնտեղից՝ վերցրին դպրաթատրոնի ձեռքից: Ինչո՞ւ: Մրցակցություն էր: Շենքը մեկ ուրիշի՞ն էր պետք: Շենքը պատկանում էր շինարարներին և նրանց ձեռնադրու չէ՞ր թատրոնի ներկայությունը այնտեղ: Եթե չլիներ շենք և հարմար բեմ՝ Աննա Պետրոսյանը պիտի հուսահատված ավարտված համարեր իր գործը և հեռանա՞ր: Ինչ որ մեկը դա՞ էր ցանկանում: Ամեն ինչ էր, որ հիացումի բարձր նոտաների վրա էր: Յուրաքանչյուր մեծ գործին սովերի պես ուղեկցում են դժվարություններ...

Բայց թատերախումբը իր ձեռքբերումներով ուժեղ էր՝ մեծ ու փոքրը որոշել էին թույլ չտալ, որ կործանվի իրենց սիրելի գործը, որին տրվել էին ամբողջ էությանը: Ձեռք հարկավոր շենքը վերցրեց: Նրանք՝ բոլորը միասին, փնտրեցին ու վերջապես գտան: Սբ. Նշան եկեղեցին, որն իրենց գործի հավատավոր կոմունիստները դարձրել էին Աթեիստի ակումբ, այսինքն՝ անաստվածների ակումբ ու փակել «յոթ կողպեքով», պատերին աթեիստների նկարներ կախելուց հետո՝ կոչելով նաև (երևի ի արդարացում հավատն այստեղից վոնդելու համար) պլանետարիում: Անաստ-

Սբ. Նշան եկեղեցին

[illegible]

DIE GROSSE DICTATOR
 VON CHARLIE CHAPLIN
 (DIE GROSSE DICTATOR)

[illegible]

257
ԴՆՆԵ ԷՐ ՆՂԵԼ
ՍՈՒՅԵՐ, ՈՐՈՆՔ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**ԳՐՈՄԵԹԵԱՄԸ
ՇՈՒՔՈՎ**

ԻՐ ԳՐՔԵՐԻ ԿԻՄՈՒՆԻԿԱՆԵՐԸ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐ

Թատրոնի առաջնահերթ խնդիրը բարոյական և գեղագիտական դաստիարակությունն է, նրա հիմնաքարը՝ հայրենասիրությունը, նրա պաշտամունքը՝ աշխատասիրությունը, քարոզը՝ մարդասիրությունն ու բարո-

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ. «Դյուրի՞ն էր աղետի ցավը տանել սրտի վրա... Ես կորցնում էի հավասարակշռությունս. ո՛չ ֆիզիկական, ո՛չ հոգեկան... Ներքին, ավելի խորը, բառերով անբացատրելի ինչ-որ բանի հավասարակշռությունը, որով ապրել էի, եթե ոչ կատարյալ, ապա, գոնե՝ Ազատ: Հիմա, ինչ-որ վիճակի ստրուկ եմ... Անպարագիծ վշտի եղերամայր, որի անձայն

...Աշնանային անձրև է մաղում: Սա օրեր է տևելու: Քիչ անց ողջ քաղաքը պիտի ընկղմվի ծանր, կաշուն ցեխի մեջ: Բայց մի՞թե սա պատճառ է, որ ես

չհավատամ, թե կգա մի օր, որ պայծառորեն կծագի Արևը, և լույս կլինի ոչ միայն Լենինական քաղաքում, այլ Հայոց ողջ աշխարհում: Լո՛ւյս, հավա՛տ, սե՛ր, գո՛ւթ, խաղաղություն կլինի: Հավատո՛ւ՛մ եմ ասում:

...Ես հիմա չեմ մտածում, թե ինչպես կարող եմ արիաբար մեռնել: Ես մտածում եմ, թե ինչպես արիաբար ապրել: Ես ինձ հրամայել եմ ապրել, որովհետև շատ հաճախ ապրելն արդեն մեծագույն սխրանք է... Եվ նա, ով հեռացել է մահվան սարսափից, նրա հոգին այլևս չի կարող երկնչել: Եվ հետո, երազանքը ծնվում է հոգսերի առատությունից, Փառք Աստծո, հոգս՝ որքան ասես, ուրեմն և երազանք՝ որքան ասես: Իսկ դա ինձ պետք է, որովհետև երազանքից է ծնվում այն իրականություն դարձնելու տենչը, նրա համար պայքարելու ուժը: Ուրեմն, հուսով եմ, որ Առասպելի դարաթատրոնը պիտի վերապրի և դառնա այն, ինչպիսին այն տեսնում եմ իմ երազանքներում:

Տեր իմ, Արարիչ իմ, սովորեցրու մեզ բոլորիս միմյանցից չպահանջել Անկարելին և սովորեցրու ամեն օր, ամեն ժամ, ամեն վայրկյան չտառապել Անուղղելիից»:

Փլատակների վերածված
Դպրաթատրոնը

Եկանք Երևան: Տուն ու տեղ կորցրած դպրաթատրոնը տեղավորեցին Երիտասարդական պալատի հյուրանոցում, դպրոցահասակներին՝ դպրոցներում: Պալատում մեզ տրամադրեցին բեմ և ասացին՝ եթե կարող եք... Կարողացանք: Կարողացանք նորից վերապրել, ստեղծագործել, ինքներս մեզ և աշխարհին մեկ անգամ ևս հավաստելու, թե հայի անընկճելի Ոգին, թե հայի անընկճելի Կամքը, թե...»:

Դպրաթատրոնը Երևանում էր, երբ հրավիրվեց հեռուստատեսության գրական-գեղարվեստական հաղորդումների խմբագրության կողմից: Աղետից հրաշքով փրկված այդ երեխաները և մեծերը՝ դերասանները, հայության վերընձյուղման առաքյալներ լինեին կարծես: Աղետից փրկված սաները, դերասանները, աշխատողները արժանապատիվ զսպվածությամբ պատմում էին իրենց

թատրոնի մասին, արտասանում «Մինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում», «Հեյ, ո՞վ կա այդտեղ» ներկայացումների իրենց դերերի մենախոսություններից հատվածներ, նստած իրենց տեղերում, առանց շարժվելու, սակայն զգացմունքային հուզավառ լարվածությամբ ու շիկացումով:

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ ներկայացնում էր նրանց... աղետից զոհվածներին և ողջերին, իր շուրջը նստած տղաներին ու աղջիկներին: Իսկ նրանցից շատերը կորցրել էին իրենց հարազատներին: Սակայն այդ օրը առանց լացակումած շեշտերի Առասպելը հառնեց բազմահազար հեռուստադիտողների առջև որպես Հայոց առողջ, կենսունակ, լիարյուն ոգեղենիկ աշխարհ, հայ ավանդակա-նություն, հերոսականություն, հարատևելու անսպառ կամք, բնության, արևի, ջրի, հողի հանդեպ ունեցած պաշտամունքը իր էության մեջ ներառած գաղափար: Հաղորդումից պահված պատառիկները դարձել են ոչ հեռու պատմության մասունքներ:

Երիտասարդական պալատում դպրաթատրոնն սկսեց աշխատել ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ «Տիրամոր ճիչը» ողբերգության վրա: Թվում էր, պետք էր ավելի նուրբ բովանդակություն առաջարկել աղետի սարսափներն ապրած անձնակազմին:

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ, խորքային նուրբ աշխարհներ բացահայտող ու վերապրեցնող արվեստագետը, քաղց-մեղցրությունից հեռու է: Նա ճիշտ ժամանակին ընտրում է ճիշտ թեման, անկախ այն բանից, թե որքան ցավոտ է այն ու կրկին մրմռացնել կարող է վիրավոր հոգին: Բանից, թե որքան ցավոտ է այն ու կրկին մրմռացնել կարող է վիրավոր հոգին: Ցավը բուժել ցավով, անցյալի փորձարկված տրամաբանության մեջ առկա լուսավոր ճառագայթներով հուսավորվել, միտքը չքնեցնել, այլ հենց ցավի արթուն պահին գտնել առաջ գնալու լուսավոր կետը: Այդպես է վարվել նաև հետագայում՝ սառնաշունչ և անլույս ծնեռներին Հայոց պատմության տառապալից էջերում դեգերելով և ծանրածանր հարցերի պատասխաններ որոնելով: Այսօր այդ հատորները ընթերցողին են հանձնված ոչ հետահայացի լալահառաչով, այլ իրականության բովում ծնված առնականությամբ պինդ ու զորեղ:

Հայոց եղեռնի պատմությունն է «Տիրամոր ճիչը», սակայն այդ օրերին այն նաև Աղետի, Արցախյան պատերազմի իրականության ընդերքից ժայթքող աղաղակ էր, բոլոր զոհվածների ոգեկոչության ծես, բոլոր ապրողների հավատո հանգանակ: Լավատեսության հիմն՝ հույսի պսակներով զարդարված: Դպրաթատրոնն այս ողբերգությունը Երիտասարդական պալատի բեմում խաղաց 1989 թվականի մայիսի 28-ին: Երկրաշարժից անցել էր ընդամենը վեց ամիս:

Դպրաթատրոնը Երիտասարդական պալատում

«Տիրամոր ծիչը» ողբերգության գլխավոր հերոսը դանիացի Մարիա Յակոբսոնն է, որը գալիս է Խարբերդ՝ հայերին օգտակար լինելու առաքելությամբ: Ականատես է լինում 1915 թվականի թուրքական դաժանություններին, հայերի կոտորածներին, որոնց մասին օր-օրի գրում է իր «Օրագրություն» հուշագրությունը: Հայոց եղեռնից հետո զբաղվել է հայ մանուկների որբահավաքությամբ և Լիբանանի Բեյրութ քաղաքի մոտ հիմնել «Թռչնոց բույն» որբանոցը:

Աշխարհը լի է բարության մասին հրաշալի պատմություններով ու ասքերով: Թատերգությունը նրանցից մեկի՝ Մարիա Յակոբսոնի մասին է, բայց հավաքականության մեջ նվիրված է նաև բոլոր նրա նմաններին: Աննա Պետրոսյանը հեղինակն էր, բեմադրիչը, առաջին անգամ նա խաղաց իր խմբի հետ՝ ողբերգակ դերասանուհու բարձր արվեստով կերտելով Մարիա Յակոբսոնի հրաշալի կերպարը:

Գրում է թատերագետ Հայկազ Երանոսյանը. ««Տիրամոր ծիչը» ներայացման մեջ Մարիա Յակոբսոնի դերը մեծ ներշնչանքով կատարում էր դպրաթատրոնի արարիչ Աննա Պետրոսյանը: Նա ներկայացման համար գտել էր պատումը ըստ արժանվույն մատուցելու ինքնատիպ միջոցներ, կարողացել էր ստեղծել դարաշրջանը պատկերելու բեմական հավաստի մթնոլորտ, ամբողջական գործողություն և դեպքերի նպատակասլաց զարգացում: Իմ հիշողության մեջ անջնջելի է մնացել «Տիրամոր ծիչը» ներկայացման ամենացնցող տեսարաններից մեկը՝ նահատակված հայ մանուկների ոգիները այցելում էին Մարիա Յակոբսոնին: Թվում էր, հենց այստեղ է հնչում Տիրամոր ծիչը, որը միաժամանակ դպրաթատրոնի մանուկ սաների կորստյան ծիչն էր»:

Անապայում հյուրախաղերի ժամանակ

սեղմած հոգիներում՝ որոշեցին թույլ չտալ, որ Դպրաթատրոնն էլ վերածվի հոգեբանական ավերակի:

Կանգուն մնացած հյուրանոցի մի փոքրիկ ցուրտ սենյակում Աննա Պետրոսյանն սկսեց փորձել իր նոր թատերգությունը՝ «Կաղանդ է, կաղանդ» նոր

տարուն նվիրված ծիսաներկայացումը: Այն առաջին անգամ հայ մանուկներին ներկայացրեց հայկական նոր տարվա տոնախմբությունը՝ մերժելով օտարամուտ Չմեռ պապին և Չյունանուշին՝ որպես գործող անձինք ներկայացնելով Ռաֆայել Կանաչյանի պաշտամունքային կերպարներ Վանատուրին և Ամանորին, Հայոց հնագույն պաշտամունքային կերպարներ Վանատուրին և Ամանորին, ապա նաև՝ չար շվուտներին: Տոնածառը Կենաց ծառն էր, և նրա շուրջը կատարվող գործողությունները բխում էին ազգային էությունից: «Կաղանդ է, կաղանդ» ներկայացումը խաղացին Տեքստիլագործների ակումբում, որը լեցուն դահլիճներով: Դերակատարները Դպրաթատրոնի սաներն էին, նրանք, որ փրկվել էին երկրաշարժից և նրանք, որ նոր էին եկել: Աղետից անցել էր ընդամենը 13 ամիս, և արդեն երկու նոր ներկայացում «Թափառախմբի» վերածված դպրաթատրոնում:

Հետո Մշակույթի նախարարությունն ավտոբուսով նվիրեց: Մի քանի ջարդուփշուր եղած խարխուլ տնակներ էլ նվիրեց Լեւոնակյանի գործկոմը: Թատրոնի աշխատողներն ու դերասաններն իրենց ձեռքերով մի կերպ վերանորոգեցին տնակները և, տեղադրելով Տեքստիլագործների ակումբի բակում, կառուցեցին դպրաթատրոնի «Առասպելավանդ»:

...Ավտոբուսը դպրաթատրոնը տանում էր հիվանդանոցներ, որտեղ բուժվում էին աղետից խեղված երեխաներ, և Սպիտակ ու Շոջակա գյուղեր, որտեղ տնակ-դպրոցների մեղիկ միջացքներում խաղում էին «Փոքրիկ իշխան», «Կաղանդ է, կաղանդ» ներկայացումները: Իսկ փորձասենյակ տնակում թատրոնի ղեկավարը նորից սաներին պատմում էր Հայոց անընկճելի Ոգու մասին պատմությունները, սովորեցնում ընթերցանել բանաստեղծության հմայքը և նոր ներկայացումների փորձեր վարում...

Աղետից հետո առաջին ուրախությունը... Դպրաթատրոնում հարսանիք է

Զվարթնոց տաճարի ավերակներում 1990 թվականի մայիսի 28-ի գիշերը, էլեկտրական լույսերի ներքո դպրաթատրոնը խաղաց Աննա Պետրոսյանի առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց» ներկայացումը: Ներկայացման իրականացման օգնեց Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության պետ Լավրենտի Բարսեղյանը:

Հիշո՞ւմ եք, թե 1990 թվականն ինչ էր Երևանի համար: Խորհրդային զորքերը Երևանի մատույցներում էին, հայ կամավորական ազատամարտիկները փակել էին քաղաք մտնող ճանապարհները: Սակայն ճանապարհին անմիջապես բացվում էր, երբ երևում էր «Առասպելի դպրաթատրոն» ազդագրով ավտոբուսը: Գիտեին, գիշերը Զվարթնոց տաճարում ներկայացում է լինելու:

Որքա՞ն մարդ էր հավաքվել Երևանի մոտիկ գյուղերից, Լեւոնակյանից: Հերոսապատում ներկայացումը պատմում էր արաբների դեմ թունդ կռիվների ժամանակ Զվարթնոց տաճարի կառուցման և Հայրենիքի պաշտպանության համար ոտքի ելած քաջերի մասին: «Ելեք, ցասման ժամ է, ելեք... Դողս կանչում

Հատված Ներսես Տալեցի կաթողիկոսի մենախոսությունից. «Հաղթություններն ու պարտություններն այնքան արագ են հաջորդում միմյանց... Լսիր ինձ, վարդապետ, Հայոց կռիվը կիրակի չունի... Չունի կիրակի կառուցելը նույնպես... Ավելի շատ պիտի

«...Այսօր մենք հնարավորություն ունենք ներկայացնել մի բեմադրության հատվածներ, որը շատ սիրելի է մեզ: Դա պայծառ նկարագրի, բարի և գթասիրտ ֆրանսիացի գրող Անտուան դը Սենթ Էքզյուպերիի «Փոքրիկ իշխանը» հեքիաթն է: Այս ներկայացումը թանկ է մեզ համար, որովհետև հիմնական հերոսների դերերը կատարում են դպրաթատրոնի սաները,

Դեռ աշխարհի լավն ու վատը չտարբերակող դպրոցական ֆիլմերի թունավոր արտամղումներով վարակող հանցագործների ձեռքերը հարկավոր է անհապաղ բռնել: Ես կրկնում եմ՝ հանցագործների: Որովհետև վտանգվում է սերնդի դաստիարակությունը, խախտվում է ազգային նկարագրի ամենակարևորը՝ հենքը: Մեր ազգին պետք չեն էությանմբ

ոճրագործներ, մեր ազգին պետք են էությանմբ հերոսներ և քաջեր, որոնց մոտ բացառվում է արյունոռուշտ նկարագիրը: Մեր գրականությունը, մեր արվեստը, որը ժառանգություն ենք ստացել հնուց՝ հոգացել են սերնդի հոգևոր բարձր դաստիարակության մասին: Բայց ի՞նչ է կատարվում հիմա: Աղետի մղձավանջները դեռ չթոթափած երեխան ընկղմվում է նոր, հեռուստատեսային էկրանից նրա հոգին ներխուժող մղձավանջների մեջ: Նրա դեռ լավն ու վատը չտարբերակող գիտակցությունն սկսում է հղանալ այն ահարկու միտքը, թե, եթե ուզում ես հաղթել և զոհ չլինել, ուրեմն պետք է ինքդ լինես այն մարդակերպ գազանը, որն արյունոռուշտ է, պետք է ինքդ ունենաս այն ահարկու ժանիքները, որոնք հոշոտում են, պետք է խմես դիմացինիդ լերդացող արյունը, որպեսզի նա չխմի քոնը:

Ես դիմում եմ բժիշկներին, ուսուցիչներին, ծնողներին, երկրի ղեկավարներին, բոլոր նրանց, ում համար թանկ է մեր ժառանգների վաղվա առաքելությունը: Մենք նրանց, ոչ մեր մեղքով, կտակում ենք հազար հոգս ու ցավի տեր Հայոց Աշխարհ: Հայրենիքի վաղվա հոգսը նրանցն է: Եվ սադիզմի ահավոր դասեր առած պատանին, որը վաղվա տղամարդն է, դժվար թե դառնա հայրենիքի այն զավակը, որի վրա հույսով պիտի աչքը պահի ազգը:

Ուզում եմ խոսել նաև ձեզ հետ: Դուք, որ Դպրաթատրոնի սաներն եք, կամ հանդիսականը կամ էլ հանդիսականը չեք... Ես այսօր ձեզ հետ ուզում եմ քննել մի մեծ մտահոգություն: Եվ, ի սեր Աստծո, չմտածեք, թե ես ձեր գլխին խրատ եմ կարդալու: Ո՛չ: Լսեք ինձ, մտածելով, որ ձեզ սիրող մեկն եմ: Երևի համաձայն կլինեք, եթե ասեմ, որ ամեն մարդ աշխարհ է գալիս կատարելու ի վերուստ իրեն սահմանած գործը: Բայց կարող է տեղի ունենալ անուղղելի: Հանկարծ մի օր նկատեք, որ պարզապես պատրաստ չեք այդ գործին ոչ միայն գիտելիքներով, ոչ միայն մտածելով, այլ նաև՝ հոգեբանությամբ:

Դուք աղետից հետո սկսել եք վատ սովորել: Դա հասկանալի է: Աղետը՝ աղետ էր, և այն մինչև հիմա արձագանքվում է ոչ միայն մեծերիս, այլ նաև փոքրերի հոգիներում: Բայց, սիրելիներս, ես հավատում եմ, որ դուք կարող եք հաղթահարել այն մեծ արգելքը, որ կա ձեր հոգում, ձեր մտածումներում: Ես հավատում եմ, որ դուք կարող եք հաղթահարել ձեր և՛ վախը, և՛ անտարբերությունը, և՛ դրան հետևող գռեհկությունը, մեծերից ժառանգած նյութապաշտությունը: Գիտե՞ք, թե դա ի՞նչ է. անպայման ամեն ինչ ունենալ, և, երբ չեք ունենում, ձեզ դժբախտ եք զգում: Ուղղակի ափսոս է ձեր երազանքը, որ վատնեք շքեղ հագուկապի, շքեղ իրերի ձեռք բերումով: Երազանքը մարդկությանը փրկում է գռեհկությունից, փրկում է աշխարհը կործանումից, որովհետև երազանքից են սկիզբ առնում մեծ ու փոքր օգտակար գործերն իրականություն դարձնելու ջանքերը:

Վաղվա հուսալի տունը դո՛ւք պիտի կառուցեք, վաղը տիեզերք դո՛ւք պիտի թռչեք, Հայոց հնագույն արհեստներին նոր ոգի դո՛ւք պիտի

հաղորդեք: Դո՛ւք պետք է իրականացնեք Հայոց Աշխարհը ամբողջական ունենալու միասնական մեր երազանքը: Դուք ձեր ուսերին պիտի տանեք Հայոց Աշխարհի ծանրությունն ու ապահովությունը: Հիշեք այս՝ Ապահովությունը:

Նախքան ձեզանից բաժանվելը, ուզում եմ ասել. բզկտված, ողբերգականորեն զուսպ, անելանելի կացության մեջ հայտնվածի տառապանքը մեծապես ապրող, սակայն Հայոց նկարագրին արժանի պահվածքով մենք պիտի կառուցենք մեր ավերակված երկիրը: Մաղթանք և օրհնանք բոլորին: Եվ միայն մի հավաստում. դիմացե՛ք: Դժվար է՝ դիմացեք: Ցուրտ է՝ դիմացեք: Ծարավ եք՝ դիմացեք: Քաղցած եք՝ դիմացեք: Եվ մի հարցրեք՝ մինչև ե՞րբ: Մինչև լուսաբաց դիմացեք:

Լինելու է լուսաբաց:

Հավատով եմ ասում:

Թող գթասիրտ, անհուն կորովով և մերձավորի հանդեպ ինքնագոհաբերման կամքով լեցուն Փոքրիկ Իշխանը, որի հոգում ցոլում էր Վարդի անաղարտ կերպարը և կարոտը հանդեպ իր փոքրիկ մոլորակը՝ միշտ մեզ հետ լինի: Թող մեզ հետ լինի, որովհետև մարդկությունը մշտապես կարիք ունի սիրո և մեծ մխիթարության»:

Խոսքը ասվել է ճիշտ իր ժամանակին: Որովհետև պատմության իմացության խորքերից էր գալիս և առաջին ու վերջին դժվարությունը չէր լինելու: Հավերժ դիմանալն էր, պատվով դիմանալն ու հաղթելը: Աննա Պետրոսյանին երկու բան ևս հաջողվեց. համոզել քաղաքի շինարարական կազմակերպություններին տնակների կողքին կառուցել 100 տեղանոց բեմասրահ (մոդուլ) առանց որևէ հարմարության, սակայն այնտեղ կարելի էր անխափան կազմակերպել Դպրաթատրոնի աշխատանքներն ու ներկայացումները: Երկրորդ նրա հաջողությունն այն էր, որ հողատարածք հատկացվեց Աբովյան փողոցում Առասպելի դպրաթատրոնի շենք կառուցելու համար:

Նորից Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության պետ, պատմական գիտությունների դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանի աջակցությամբ, ճարտարապետներ Գուրգեն Մնացականյանի և Խաչատուր Հակոբյանի կողմից երևանում նախագծվեց Դպրաթատրոնի շենքը, ընդ որում՝ որպես նվեր Առասպելին: Այն հաստատվեց Պետշինում:

ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահին ուղարկվեց 5.08.1991թ. 24/266 գրությունը, որի տակ ստորագրել էին ՀՀ Լուսավորության, Մշակույթի, Առողջապահության, Աշխատանքի և սոցիալական ապահովագրության նախարարները, Լենինականի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահը: Նրանք հանձն էին առել իրենց նախարարությունների ընդհանուր միջոցներով կառուցել Դպրաթատրոնի շենքը:

...Դյուրին չէր երեք տարի ապրել ավերված քաղաքում, հինգ մետրանոց երկաթյա խարխուլ տնակում, ուր ծնեմները սառչում էր այնպես, որ վերարկուով էր մտնում անկողին, իսկ ամառները՝ շիկանում արևից: Էլ չենք խոսում առնետ-

ԿՈՐՆԷԼԴԻՐ ԿՈՄԻՏԵ

Республика Армения
ЮМАРЕНКОБА ГОРОДСКОЙ
СОВЕТ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ
ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ

23-54-00, 7-08-04

File: 28-59-03, 7-08-04

08.91 № 24/266

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՏԱՐՈՆ Կ.ՄԱՍԻՍԻԱՆՍԻՆ

1985 թվականից, ՝ Սոսազեւի, դըրաժաորնը գործում էր սք.Նշան եկեղեցում, 1988 թ. դեկտեմբերյան աղետից սք.Նշանը ավերվեց, և դըրաժաորնը կորցրեց իր ողջ ունեցկանքը: Կուսարիի քաղաքային խորհրդի անդիշման շահերի և խմաիցի շնորհիվ, դըրաժաորնը նորից գործում է ժամանակավոր տնայնորում և բնասպարան: Սա, իհարկե, խնդրի լուծումն չէ, բազմապէս դըրոցականների համար 100 անդաւոց, բացառակաւսն մի հորմարոթյուն լոււնեղող դաշինիում ներկայացումներ աւլը կամ 9 մետրանոց տնայում անցկացկող սանիւրի դասերը /խոսքի, ժայլի, ժողի վարժանքների, դեռաստեւանակ մեղգաւթւթյան, երգչախմբային աղվեսի, յայոց անտաթյան, մշակույթի, բանայուսության, գրաւորի, աղետահայերենի/ սանդուխտն են գերլարվան աշխատանքային միտուրոց: Այազիսի գայմանները շնն կարող բարեաղատա լինել դըրոցանաակ ներխաների համար, որոնք դաժան աղետաց հետո դեռ շնն լրիթաթիւն իրենք տնայնակն և հոգկան անարբերուպանթությունը: Դաւաժաորնը ավախաթ ամենազոր մի շրոցներով կարող է գազաւթ լինել երեսնաներին այս իմաստով: Անդաթեշտ և քարե ամուր համապատասխան շնք, որի համար ներդոսորաւըրդանքս դիմում ենք Ձեզ խնդրեցով՝ Կուսարիի, ՝ Սոսազեւի, դըրաժաորնի ներքին շնք կարուցեցնել և մշակույթի նման մի օշակի լիակաւարդութեւնությունը վերականգնելու համար:

», Առաջինը, զորովհետև նա չէր հասկանում, որ ինչպե՞ս է հայոց արմատներին՝ հասանելով ազգային բնավորության բարոյական և գեղագիտական դաստիարակության նկատմամբ իր հավատամքը՝ իսլամ ազգային հոգսերը կրող վաղվա սերունդի։

ԿՈՒՄՍՈՐԻՈՒ ՔԱՂԱՔԱՑՈՒՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

ԳՐԻՄԻՆԻՐ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ~~Կ. Դ. ՀԱՐԱՐԱՐՈՒՄՅԱՆ~~ ²⁵

2.2. ԼՈՒՄԱՎՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ՝

2.2. ՄԵԱԿՈՒՑՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

2.2 ԱՌՂՋԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ՝

ՀՀ ԱՇԽԱՏԱՆԻՔԻ ԵՎ ԱՌՅԱՆԱԿԱՆ,

ԱՊՐԷԼԻԱՆԻ ԳԵՂԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԸ

25
26 Oct 1947

M. L. Long
18 Dec 1891

Ch. Turner

Ա. Բ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Գ.Ա. ԶԵՅԹՈՒՆՑՅԱՆ

Մ. Կ. ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆ

[illegible]

Հոգեբանական վերլուծության անհրաժեշտություն կա, թե ինչո՞ւ քաղաքի շատ սիրելի արվեստի ու հույսի այս օջախը թիրախ ընտրվեց: Նրա համառ ու անճկուն աշխատանքը աչքի փուշ դարձավ: Նրա լուսավոր ապագան ատելի դարձավ: Առասպելի դպրաթատրոնը դատապարտված էր: Որովհետև, ի դժբախտություն ազգային կորովի բնավորության, որով կերտվում են ճշմարիտ ու անհրաժեշտ գործերը, մշտապես հայտնվում էին մահ նրանք, որոնք գործում են եսանդության, քինախնդրության, մախանձի հոգեբանությամբ: Միևնույն է, թե որն է ասպարեզը. թշնամու հետ կենաց ու մահու կռվի դաշտը, թե՞ հայության ոգով արվեստ քարոզող փոքրիկ մի թատրոնը: Երկրաշարժի արհավիրքներին

ցածրին, հոգով դատարկվածին։

Այս համառ կնոջ անպարփակ սերը իր ծննդավայր քաղաքի ահաբեկված և հոգեպես ընկճված մանուկների հանդեպ մեծարանքի արժանի հպարտություն և հույս պիտի լիներ։ Երեք տարի ահռելի դժվարությունների գնով արդեն պատ-
րաստ էր մողուկ-բեմասրահը։ Այնտեղ պետք է տարվեին Դպրաթատրոնի աշխա-
տանքները՝ մինչև Աբովյան փողոցում կկառուցվեր Դպրաթատրոնի հիմնական
շենքը։ Բայց, բանից պարզվեց, որ կառուցված սրահը պետք էր ինչ որ
գիշատիչների՝ շահ ստանալու համար, որոնք հետևում էին, թե ինչպես է **ԱճՆԱ**
Պետրոսյանը, ահավոր դժվարություններ հաղթահարելով, կառուցել տալիս այն։
Դպրաթատրոնի նոր շենքի կառուցման տեղը նույնպես պետք էր ասպարեզ իջած
նրանց, «**որոնց դեմ խաղ չկար**»։ Նրանք այնտեղ պիտի կառուցեին... Ի՞նչ
կարևոր է, թե՛ ինչ... Նա կարող էր լինել ամեն բան, բայց ոչ այն ոգեղեն տաճարը,
որը կոչվում էր **Առասպելի դպրաթատրոն**։ Եվ ահա, ստի, բամբասանքի,
հալածանքի գարշելի միջավայր ստեղծելով Դպրաթատրոնի շուրջը, նրանք,
ալան-թալանի սովոր այդ գիշատիչները, ոչինչ նողկալիի առջև չկանգնելով՝
նվիրյալ կնոջ համար կյանքը դարձրին ահարկու մղձավանջ։ Մղձավանջի
ակտիվ դերակատար դարձավ թամաշայի սիրահար մամուլը։

Եվ այնպես **Դոնարա Ջարությունյանը**, Դպրա-

Դժբախտաբար իր պաշտոնին չէր այլևս համարձակվում և չէր կարողանում իր ֆունկցիաները կատարել: Քաղաքի ղեկաթատրոնի մեծ բարեկամը, որը նրան կարող էր պաշտպանել: Քաղաքի ղեկաթատրոնի մեծ բարեկամը, որը նրան կարող էր պաշտպանել: Քաղաքի ղեկաթատրոնի մեծ բարեկամը, որը նրան կարող էր պաշտպանել:

Այն, ինչ մինչ այժմ կարդացել ենք, կարելի՞ էր պատկերացնել նման շրջա-
դարձ: Իսկ այդ ուլքե՞ր հայտնվեցին մեր այս գեղեցիկ ու վեհասքանչ պատումի
արանքում ու կրկին հուսահատության մատնել են մեզ փորձում: Մեզ, որ
զգացմունքների ծով աշխարհ ունենք ու անպաշտպան ենք մեր մասին վատը
լսելու ամեն փոքրիկ փաստի դեմ: Չասե՞լ, որ պատերազմի, մեծ աղետի այդ
սարսափելի ժամանակներում ասպարեզ էին իջել նաև «**դիակապտողները**»:
Պետք է ասել, ու խիստ անհրաժեշտ է նաև՝ չգարմանալ ու չտառապել դրանից:
Պետք է ասել, որ խիստ անհրաժեշտ է նաև՝ չգարմանալ ու չտառապել դրանից:

Ժամանակը հիշելով՝ կարող ենք պատմությունը գիտնալիս
Պետրոսյանը որևէ կուսակցության չէր պատկանում: Ժամանակին Կոմունիս-
տական կուսակցության անդամ էլ չի եղել: Իր կուսակցությունը համապարփակ
Արվեստն է եղել՝ **Մշակույթը, գրականությունն ու Թատրոնը**: Իսկ հիմա դա
քիչ էր: Որովհետև կուսակցությունները՝ ՀՀԸ-ն և Ղաշակցությունը և մյուսները
պաշտպանում էին իրենց կառքին լծվածներին միայն: Արցախյան գոյամարտի
դիրքերում միավորված քաջազույններ, իսկ թիկունքում՝ իրար հետ մրցության
ելած պառակտված կուսակցություններ և կուսակցական խաղեր նրանց գլխին,
ովքեր իրենցից չէին և հեռու էին կուսակցական հոխորտանքներից:
Այսպես ահա ստի, բամբասանքի, հալածանքի համընդհանուր զարհուրելի
միջավայրն ընդարձակվեց այնքան, որ կլանեց նաև Առասպելի դպրաթատրոնը:

Նա ևս այդ կյանքի մի մասնիկն էր, այն էլ՝ արդեն որոշակի ունեցվածքի տեր էր դարձել։ Սա էլ պատճառներից մեկը կարող էր լինել։ Աննա Պետրոսյանի դեմ մի զարմանալի կռիվ սկսվեց։ Կռիվ, որի բովանդակությունը առ այսօր պարզ չէ, այնքան բովանդակազուրկ էր այն։

Աննա Պետրոսյանի դերակատարումներից. Մեղեա՝ ժան Անույի «Մեղեա» ողբերգությունից

Մեջբերում 1992թ. «Գարուն» ամսագրի 11-12-րդ համարում հրատարակված լրագրող, բանաստեղծ, թատերագիր Կարինե Խողիկյանի «Եթե մտավորական ես, վառիր քո ջահը» հոդվածից։

«Գյումրիում փակվեց Առասպելի դպրաթատրոնը։ Այսինքն՝ Թատրոնը մեռավ...» բայց ես չեմ կարող շարունակել «...Կեցցե թատրոնը», քանզի, եթե թագավորի վախճանը նորի գալուստն է ազդարարում միաժամանակ, ապա «Առասպելը» չունի իր շարունակողը, ժառանգորդը։ Պարզապես, Թատրոնը մեռցրին։

1989թ. մայիսի 28-ին «Տիրամոր ծիչը» ներկայացման առաջնախաղը պատճառ դարձավ իմ առաջին հանդիպմանը դպրաթատրոնի ու նրա տնօրեն, գեղարվեստական ղեկավար Աննա Պետրոսյանի հետ։ Ինձ ցնցել էր թատերախմբի ոգու արիությունը, երկրաշարժից կես տարի էլ չէր անցել, բայց այնքան վիշտ ու կորուստ տեսած դերասանները վերագտել էին իրենց։ Ս.Նշան եկեղեցու փլատակերի տակ գետնված թատրոնի շունչը ու դեռևս պաշտոնապես չնշվող Անկախության օրը նոր ներկայացմամբ /առաջինը հանրապետությունում դեկտեմբերի 7-ից հետո/ հաստատեցին նրանց ապրելու և ստեղծագործելու իրավունքը։ Այն ժամանակ ես հավատացած էի, որ թատրոնը կշարունակի իր առաքելությունը։ Իսկ երբ կարճ ժամանակ անց Ձվարթնոցում բեմադրվեց Պետրոսյանի նոր պիեսը՝ «Ձվարթնոցը», այդ հավատը կրկնապատկվեց։ Առավել ևս, թատրոնի նոր շենքի կառուցումը խոսքից վերածվում էր գործի...

Բայց, կատարվեց զարմանալին. երբ, թվում էր վերքերը կամաց-կամաց սպիանում էին, թատրոնի գոյությունը դրվեց հարցականի տակ՝ իսկ հետո եղավ այն, ինչի մասին արդեն ասացի սկզբում՝ թատրոնը մեռցրին։

Ո՞վ։ Ինչո՞ւ։ Եվ ո՞վ է շահողը։ Բնական է, որ այս հարցերն են պաշարում ամենից առաջ նրան, ով թեկուզ փոքրիշատե ծանոթ էր «Առասպելին» ու

գոնե մարդկայնորեն մասնակից նրա ճակատագրին։ Այնքան հեշտ էր ստեղծել կենդանի ու նուրբ մարմին, ինչպիսին թատրոնն էր, որ այսօր հեշտությամբ էլ հնարավոր լիներ հրաժարվելն ու մոռացության տալը։ «Առասպել» դպրաթատրոն-երևույթը, կարծում եմ, այն կաթիլն է նման, որում արտացոլվում է աշխարհը, և նրա վախճանը մեր այսօրվա մշակույթի անմխիթար վիճակի ամրագրումն է։

...Օրեցօր «հարձակումները» դառնում են անխնա այն աստիճան, որ երևի սեփական նկարագիրը չխաթարելու զգացումը ստիպեց քաղաքի իշխանություններին հեռու բաշվել։ Ֆարսը հասավ այնտեղ, որ «աչալուրջ» լրագրողների օգնությամբ, քաղաքի օրինապահ մարմինները բացահայտեցին, որ Ա. Պետրոսյանը պետությանը նյութական վնաս է հասցրել, որը որակվել էր ՀՀ քր. օր-ի 90 հոդվածի առաջին մասով։ Սակայն, հաշվի առնելով նրա անձը (ինչպիսի՝ նրբանկատություն), քրեական գործ չի հարուցվել։ Իսկ այդ վնասը կազմել է 1485 ռուբլի, որը թատրոնի տնօրեն Ա. Պետրոսյանը իր հայեցողության տակ գտնվող ֆոնդից վճարել է թատրոնի առավել կարիքավոր անդամներին, որն ի դեպ, իր տնօրենի իրավունքն էր։ Ես չեմ արդարացնում պետությանը «հսկայական» վնաս հասցրած տիկին Աննային։ Գուցե ավելի ծիշտ կլիներ, եթե նա չփորձեր ինչ-որ կերպ չնչին հավելավճարներով օգնել իր գործընկերներին, գոնե այդքան բամբասանք-զազրախոսություններ չէին լինի։ Բայց, եթե նման «սարսափելի» փաստը հայտնաբերված էր, որքանո՞վ էր ծիշտ այդպիսի ծանր հոդվածը բարդել արվեստագետի վրա... Երանի՝ մեզ։ Գյումրիում ամեն ինչ օրինական է ու մաքուր, ու միայն այդ 1485 ռուբլին է, որ խարխուլեց քաղաքի օրինականության հիմքերը։

...Իսկ այդ «ազնիվ» լրագրողները, որ պայքարում էին օրինականության ու «մաքուր ձեռքերի» համար, այսօր նույն եռանդով պայքարո՞ւմ են հայրենի քաղաքում միլիոնների հասնող վատնումների, կողոպուտի փաստերի դեմ։ Պետրոսյանի գործած դարի հանցանքը բացահայտելուց հետո էլ ի՞նչ լրագրողական հետաքննություններ են կատարել, մաֆիայի քանի՞ կամակատարի դիմակ են

Աննա Պետրոսյանի դերակատարումներից. Թագուհի Եղիսաբեթ՝ Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ» ողբերգությունից

պատռել: Թե՞ ավելի հեշտ է մարտնչել մտավորական արվեստագետի դեմ, որը մագիլներ չունի, ընդամենը՝ մտքի թռիչք ու նվիրվելու կարողություն:

...Տարիներ առաջ քաղաքում չկար թատրոն, որն առասպելի հրեղեն լեզվով գյումրեցի փոքրիկներին պատմեր նախնիների հերոսական անցյալի մասին ու բեմի վարագույրների փոխարեն Մեծ Հայքի քարտեզ-դարպասով նրա աչքերի մեջ դրոշմեր արժանապատիվ ապրելու խորհուրդը, ու հիմա էլ չկա: Կարելի է թեթևացած շունչ քաշել: Երբ վերջնականապես իջավ դպրաթատրոնի վարագույրը, հաղթանակած կողմը արձանագրեց. «Ֆինիտա լա կոմեդիա»:

Քաղաքում, որ այսօր էլ՝ երկրաշարժից չորս տարի անց դեռ չի կարողանում վերջնականապես ուշքի գալ, ուղղել շանթահարված ողնաշարը, մեկ թատրոն պակասեց, քանի երեխա, որ պիտի դառնային փոքրիկ իշխան կամ ապագա ջրանցք կառուցող, ինչպես իրենց նախահայր Մինուան, զրկվեցին առասպելների ու թատրոնի հրաշքից:

Աննա Պետրոսյանը հեռացավ իր հայրենի քաղաքից: Չկարծե՞ր պարտված: Նրա՝ արվեստագետի, մտավորականի նկարագիրը, «Առասպելի» դպրաթատրոնն է, Կումարի մեծ տիկնոջ մասին պատմող հիասքանչ գիրքը, որն իրականում սիրո խոստովանություն է սեփական ժողովրդին, նրա անցյալին ու ապագային, նաև հայրենի աշխարհին: Եվ ինչքան էլ ոմանք փորձեն զազրախոսել, Գյումրիում նա գործ է թողել՝ դպրաթատրոնի սաներին, ովքեր առաջին քայլերն են արել բեմի վրա, մաքուր հայերենին ու առասպելական պատմությանը տեր դարձել և որպես աղոթք արտասանել Այբ, Բեն, Գիմ:

Նա ջահ է վառել ոչ միայն իր, այլև ուրիշների՝ համար: Իսկ դո՞ւք»:

Տնակ-դասարանում...

Շարունակենք ընթերցել այս զարմանալի շրջադարձին արձագանք-հրապարակումները: Հատված 1992 թվականի մարտի 19-ի «Ավանգարդ» թերթում հրատարակված բանասեր, վիպագետ, գիտնական Արուսյակ Սահակյանի «Մտավորականը պաշտպանում է մտավորականին» հոդվածից:

«Մարխի առաքելությանը գնաց Աննա Պետրոսյանն իր հայրենի քաղաք: Արձակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի, օրվա խնդիրների այրվող կետերին հարեհաս ակնարկագիր, ծանաչված մտավորական: Գրականու-

թյան մեջ նրա ուղղվածությունն անցյալն է, ազգային անցյալի անըմբռնելի հիշողությունը: Այդ հիշողությունը նրան իր հետևից տարավ մինչև Առասպելի դպրաթատրոնի գաղափար: Այսինքն՝ ազգային, ապա և համամարդկային բարձրագույն երևակայության ոլորտներում կրթել մանուկ ու պատանի սերնդի ոգին և արվեստ-գիտելիքի ուղի հանել նրան այս օրվա թատրոնը և դպրոցը առ այսօր կանգուն, մնացած ամեն ինչում այս օջախի կենսագրությունը եղել է բազմաչարչար գոյություն: Եվ առնվազն դաժանություն կամ անհեթեթություն է դպրաթատրոնի գոյության յոթերորդ տարում հարցնել, թե ո՞ւմ է ծառայում թատրոնը:

...Մինչ Աննա Պետրոսյանն այսօր էլ դպրաթատրոնի ցրտից սրթսրթացող սաներին նեղլիկ տնակում հաղորդակից է անում բեմական խոսքի ու վարպետության, պատմության և մշակույթի իր ամբարած գիտելիքներին, մեծերը քաղաքային դատախազության ուշադրությունն են հրավիրում մեծերը քաղաքային դատախազության ֆինանսատնտեսական գործունեության և այնտեղ տեղ գտած թերություններին և բացթողումներին վերաբերող թյուրիմացությունները, պարզվում է, այն էջաշար ակտեր գրելու համար: Այս թերությունները, ապագայում է, այն աստիճան ծանր, աղետալի հետևանքներ են ունեցել առանց այդ էլ աղետյալ Գյումրիի համար, որ Աննա Պետրոսյանին պետք է բերման ենթարկել դատախազություն: Ինչ անհեթեթություն:

1988-ի երկրաշարժից հրաշքով փրկվեց, օգնեց ու ճանապարհեց փրկված Գյումրեցիներին, իսկ ինքը մնաց դրսում՝ կորցնելով իր ժամանակավոր բնակարանը, անհրաժեշտ բուրդ իրերը և հազվագյուտ, հարյուրների հասնող գրադարանը: Մնաց իր թատրոնի փլատակների վրա, թևի տակ հավաքեց իր՝

Աննա Պետրոսյանի դերակատարումներից. Ալիս՝ Դյուրենմաթի «Խաղում ենք Սթրինբերգ» թատերգությունից

նաև որբացած սաներին: Եթե ժամանակավորապես վերադարձավ երևան, խաղաց նոր ներկայացում՝ «Տիրամոր ճիչը» վերադարձավ ողջ թատրոնով, խաղաց նոր ներկայացում՝ «Տիրամոր ճիչը» ու ապա՝ նորից Գյումրի, այս անգամ տնակային գոյակերպ, տնակային թատրոն: Հետադետյան ժամանակների Աննա-մտավորականի ապրած թատրոն: Հետադետյան ժամանակների արժեքը ցածգին ակտերով, հողվածներով, գուտ մարդկային ողբերգության արժեքը ցածգին ակտերով, հողվածներով, նամակներով փոխհատուցելը թողնենք նրա ականատես. «գործընկերների» խղճմտանքին:

...Սիրելի իմ Գյումրեցի մտավորականներ՝, լուսապաշտ իմ հայրենակիցներ՝, հանգցրեք մարխերը և մտածեք, թե ինչո՞ւ մեր դաժան ժամա-

«Ավանգարդի» այդ նույն համարում «ԱՆՊՐԿՈՒԼԻՅԱՆ ԽԱՐՈՎԱՆՔՆԵՐ» վերնագրով, որպես վերջաբան խմբագրության կողմից, խոսք է գրել Վարուժան Բալյանը:

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒՄՆԵՐԻԳ.
ԹԱԳՈՒԽԻ ՌՈԴՈՎԻՍ՝
ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ
«ԱՄԱԳՈՆՆԵՐ»
ՈՂԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԻԳ

...Չեմ ուզում տալ ստահող խարդավանքների հեղինակների անունները, ովքեր փորձեցին ցեխ չայրտել մաքրամաքուր մի անձի և իր գործի վրա: Այդ ճղձիմ անունները արժանի չեն նույն թղթի վրա գրվելու Դպրաթատրոն երևույթի կողքին: Չեմ ուզում հարցնել նաև և իմանալ, թե այդ ինչպես դատախազության կողմից բոլորովին անմեղ ծանաչված անձն արժանացավ ՀՀ քր.օր-ի 90 հոդվածի առաջին մասով դատապարտվելու և միայն «նկատի ունենալով նրա անձը»՝ քրեական գործ չհարուցվեց: Ծիծաղե՞նք, թե լաց լինենք»:

...Միգրացե մեր ժողովուրդը իր մեջ ուժ գտնի դուրս գալու այն պահին, երբ տեր կանգնելու իր արժեքներին, բայց մինչ այդ, այսօր Կոմայրիում «Առասպելի դպրաթատրոնի» փակմամբ և Մինասի գործերի ավերմամբ

տեղի ունեցավ ժողովրդի անունից խոսող և նրան իր կամքը թելադրել փորձող փողոցի խուժանի նոր հաղթանակը»:

Աննա Մխիթարյան, լրագրող, «Աստղերը քո աղամանդներն են»:

«Երկրաշարժից հետո (երեքից ավելի տարիներ հետո), երբ այցելում ես գյումրի, ներքուստ կծկվում, խեղճանում ես: Հենց բնակիչներն իրենք, ցավով ու անկեղծությամբ պատմում են քաղաքի ներքին բարոյալքման, ցավի ու խղճահարության, ոգու սովի, չափ ու սահման չունեցող անարդարությունների մասին: Ամեն մի գյումրեցի «Հառաչանքի» մի ծերունի է: Սակայն մեր այցելության նպատակը այլ էր: Մենք պետք է հանդիպեինք տաղանդավոր դերասանուհի, գրող, «Առասպելի դպրաթատրոնի» /նախկին/ տնօրեն և գեղարվեստական ղեկավար Աննա Պետրոսյանին: Խաչից իջվածի իմաստությամբ է մկրտված նրա «Մերկ, ինչպես Ադամը» պոեմը, որն ինձ վրա, իբրև հեղինակի ժամանակակցի, ցնցող ազդեցություն թողեց: Եվ դուք ծիշտ էիք, Տիկին Աննա, որ գտնում էիք, թե աշխարհի առաջին մեղավորները պիղատոսներն են, որովհետև Չարին հնարավորություն ու ասպարեզ են տալիս:

Աննա Պետրոսյանը պատմավիպասան

...Գտանք վագոն-տնակը: Այստեղ էր ապրում Աննա Պետրոսյանը: Երևանի կենտրոնում թողնելով իր տունն ու իր այնքան ազնվակիր ու մտավորական միջավայրը, երեխաներին ու թոռնիկներին՝ նա գերագույն նվիրումով եկել էր իր ծննդավայրը: Եկել էր ստեղծելու «Առասպելի դպրաթատրոնը»: Եվ արեց ամեն ինչ, որպեսզի պատանի հոգիները զգան Ոգու արարչագործության հաճույքը: Մարդը, տագնապող-մեղսակից՝ կարող է փրկվել միայն առ Աստված ձգտումներով: Եվ Աննա Պետրոսյանը «Մերկ ինչպես Ադամը» պոեմում գրում է.

«Ինչպե՞ս գուշակեի,
Ինչպե՞ս իմանայի իմ չնչին մտքով,
Որ մարդն ազատ է,
Երբ Աստծո հետ է»:

Նա պատռում է երկիր մոլորակը ծածկող վարագույրը և տեսանելի է

դարձնում աղամական, կայենական, հուղայական մեղքերի հետևանքները: «Մերկ, ինչպես Ադամը» պոեմը քամված ու զուլալվող տառապանք է: Մարդկային մի աղերս Աստծո հետ: Նա, ով իր ազգային արմատներին է հասնում, նա հասնում է Աստծուն: Այստեղից էլ հենց սկսվում է Աննա Պետրոսյանի հաղթանակը, բարոյական հաղթանակը...

«Հոգուս աչքերին
Դու տեսանելի հայտնություն լինես,
Անտես Արարիչ...
Ուրիշ էլ ոչինչ,
Ուրիշ էլ ոչինչ...»:

Այս պոեմը Աննա Պետրոսյանը գրել է 1991թ. դեկտեմբերին, երբ մոլեգնում էր ստահող խուժանը: Իսկ նա ամեն առավոտ իր խոնավ, անբարեհամբույր վագոն-տնակում խոնավությունից ծնված սնկեր էր հավաքում, մտովի զրուցելով իր ապրած ու ապրող (երկրաշարժից զոհվեցին դպրաթատրոնի շատ սաներ) հարազատների հետ, լսելով ներսից բարձրացող Տիրամոր ծիչը:

...Մի անգամ, երբ դուստրն ասել է, թե իրենք աղա-մանդներ չունեն, տիկին Աննան խնդրել էր նրան տնից դուրս գալ և նայել երկնքին: Աղջիկը կատարել էր խնդրանքը: Վերադարձին մայրը հարցրել է. «Ի՞նչ տեսար, աղջիկս»: «Աստղեր տեսա, մայրիկ»:

«Աստղերը քո աղամանդներն են, բյուրբյուրավոր աստղերը, և մի դժգոհի, որովհետև դու հարուստ ես»:

Ես Կումայրիից վերադառնում էին հարստացած: Իսկ գիշերը չկարողացա բնել: Աստղերը նման էին մարդկանց, ինձ անծանոթ ու հարազատ, ինձ օտար ու մտերիմ աստեղային մարդկանց: Նրանցից մեկը Աննա Պետրոսյանն էր, նրա ոգին... Եթե կարողանայի բոլոր մարդկանց այնտեղ գտնել, միանգամից կլուսանար երկիր մոլորակը...»:

Մարդիկ ահագանգել են ու պաշտպան կանգնել նրան, սակայն ներողություն խնդրողներ ու զոհե բարոյական պատիժներ կրողներ չեն եղել:

Աննա Պետրոսյանը պատմավիպասան

Ամենա Պիտրոսյան

ԲՈՒՆՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

A black and white photograph of a village scene. In the foreground, there are several houses with dark roofs and light-colored walls. Some houses have small windows or doors visible. There are trees with dark foliage scattered throughout the scene. The background shows more houses and trees, creating a sense of a small settlement. The overall tone is somber and historical.

Ես հոգնել էի, բայց դիակի չէի վերածվել: Ծանր տարիներ էին: Ահարկու երկրաշարժը դեռ դղրդում էր ողջ մնացածների հոգիներում: Իսկ պատերազմը Արցախյան լեռներում՝ հաղթանակներ էր բերում ու զոհեր տանում: Ժողովուրդն ապրում էր ցրտի ու խավարի մեջ: Ես նույնպես: Բայց ես չէի զգում ոչ ցուրտը, ոչ խավարը: Ես գրում էի: Գրում էի ինքնամոռաց տարվածությամբ: Ինչ էր սա: Գուցե դարերով ազգային ինքնության մեջ կուտակված գեներտիկական թելադրանք, խորհրդապաշտական մի հավատամք... Այն, ինչ գրում էի. վեպեր, թատերգություններ, փաստա-վավերագրական գրքեր, հեքիաթներ մանուկների համար, հրապարակա-խոսական հոդվածներ, արվեստագիտական վերլուծումներ և «Բոլոր ժամանակների Հայաստանի» յոթհատորյա ծավալուն վկայագիրքը, սիրո սքանչելի գիտակցության նվիրումներ էին. սիրո՝ հանդեպ համապարփակ Հայաստան Աշխարհը, որտեղ ապրում էր, թեկուզ և նրա փոքրիկ, սրտի չափ մասունք իմ բարի, քաջարի, աշխատասեր, իմաստուն ժողովուրդը... Երկար տառապանքներից հետո ես հասկացա, թե ինչո՞ւ եմ այս երկիրը սիրում... Լալու չափ խղճում եմ ու սիրում, բայց և անչափ հպարտ եմ նրանով: Ես գրում էի իմ գրքերը և ուզում էի բոլորին՝ ներսիններին ու դրսիններին

աշխատողները գրում են մեզ ու պահանջում օգնություն: Որոշեցինք խոսել այդ մասին «Նոր դար»-ի այս համարում: Եվ հրատարակել այդ նամակներից մի քանիսը»:

«Կսկիծով հիշում եմ այն երանելի օրերը, երբ կար Առասպելի դպրաթատրոնը, որը ստեղծել էր Աննա Պետրոսյանը իր անշահախնդիր ու ջանասեր, քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ: Թատրոնը, որի կազմի մեջ մտնում էին աշակերտներ, բանվորներ, կոշկակարներ, շինարարներ կամ էլ փողոցում աննպատակ ժամանակ վատնող պարապ տղաներ, որոնք մեծ սիրով հավաքվեցին տիկին Աննայի շուրջը, որոնց միջից պրպտում, դուրս էր բերում, հավատացնում՝ որ մեկը կարող է երաժշտության հեղինակ լինել, մյուսը՝ պարուսույց, մեկ ուրիշն էլ՝ նկարիչ, դերասան, երգիչ՝ մի խոսքով ստեղծագործել, և այդ հավատը ներարկում նրանց: Այսպես միմյանց հետևից բեմադրվեցին ներկայացումներ: Իսկ ի՞նչ ներկայացումներ էին, մաքուր, անարատ, ուսանելի, ազնվություն ու բարձր գաղափարներ սերմանող բեմադրություններ: Մենք ոչ միայն աշխատում էինք, այլ նաև դարձել էինք մի

Դպրաթատրոնին անսահման նվիրված, նրա մեծ բարեկամ Գոհար Մովսիսյան

ընտանիք խմբված տիկին Աննայի շուրջը: Սակայն ինչո՞ւ, ի՞նչ պատահեց, ու հանկարծ այդ մեր օջախը ինչ-որ չարականի ձեռքով այլևս չգործեց, փակվեց: Ինչ է՝ վա՞տ էր, որ քանի-քանիսը մկրտվեցին մեր թատրոնում և դարձան պրոֆեսիոնալ դերասաններ: Կամ վա՞տ էր, որ սովորում էին մաքուր հայերենով խոսել, որ իմանում էին մեր պատմությունը հնագույն ժամանակներից սկսած: Կա՞րողոք հիմա մեկ այլ այդ սկզբունքներով գոյություն ունեցող որևէ թատրոն: Ոչ, չկա»:

Գոհար Մովսիսյան, Դպրաթատրոնի զգեստների նկարիչ և դերձակ

«Մի անգամ Լենինականում հայտնվեց մի կին, բոլորովին ոչ նման ուրիշներին, և մենք բոլորս գնացինք նրա ետևից՝ մի կողմ ձգելով նախկին զբաղմունքները և աշխարհը փոխելու սեփական գաղափարները, որոնցում խաղաղ ապրում, գոյատևում էինք...

Լյուդա Բիլիբիլիդի

Ինչպե՞ս նրան հաջողվեց այդքան կարճ ժամանակամիջոցում մեզ վարակել իր գաղափարներով: Պատասխանը պարզ է: Նախ, Առասպելի թատրոնը, որը մեզ իր շուրջը հավաքեց, շնչում էր դրամատիկ գաղափարների նորարարությամբ: Երկրորդ, Աննա Գրիգորյանի թատերգությունները մեզ օգնում էին ավելի լավ ճանաչել ու իմանալ հայ ժողովրդի ոգին: Երրորդ, հոգուս խորքում ես սկսեցի հպարտանալ, որ գիտեմ ոչ միայն իմ նշանավոր հայրենակից Լեոնարդոյին, այլև Մինուա արքային:

Այժմ ամեն ինչ ավելի հստակ է: Այդ տարիները ամենամեծ ուրախությունն էին, որ ես ունեցել եմ: Դրանք ինձ օգնեցին ապրել: Ապրել և հասկանալ: Իսկ ինչ կա դրանից առավել արժեքավոր»:

Լյուդա Բիլիբիլիդի, Դպրաթատրոնի երաժշտական ձևավորող

««Առասպելի» թատրոնն այսօր իրոք արդեն առասպել է մեզ համար, առասպել, որ երբեք չի կրկնվելու, քանզի չկա այն, ինչը եղավ 1984 թվականին: Ծնվեց հանկարծ ու զարմացրեց բոլորին: Ինձ համար այն երազ դարձավ՝ թանկ ու հիմա արդեն անհասանելի: Տիկին Աննան (նա մեծատառով մարդ է) մեծ ջանքերով մոռացության միջից հանեց մի գանձ, որն անվանեցինք «Առասպելի թատրոն»՝ մի օջախ որն անվանեցինք հայ մանուկներն ու հայկական, ուր հավաքվեցին հայ մանուկներն ու մեծերը, որտեղ բոլորին համախմբեց մի թանկ գաղափար՝ բարձրացնել ազգի ոգին, ուժն ու հավատը սուրբ հողի նկատմամբ: Այսօր գուցե հասկանալի չլինի այս ամենը շատերի համար, որովհետև ամեն ինչ խառնվել է իրար: Ես թատրոնում գտա և մեծ տիկնոջը հայոց, որ կարողացավ խորհրդային բիրտ կարգերի ժամանակաշրջանում հերոսաբար բացահայտել ազգի ոգին, ցատումը և գաղափարը հավերժության, ազգի ուժը ու դիմակայելու ընդունակությունը: Վստահորեն կարողացավ ներկայացնել այն ցավը, որը կոչվում է Մեծ եղեռն: Ես չեմ մոռանում այն օրը, երբ առաջին անգամ մեր քաղաքում վստահ, անվախ քայլով հասարակությանը ներկայացվեց տասնհինգ թվականը և ողջ ցավը ազգի: Ես մեծ կարոտ եմ զգում թատրոնի ու անցած օրերի նկատմամբ: Այո, կարոտախտն է պատել ինձ, կարոտում եմ իմ թատրոնը, իմ սիրելի տիկին Աննային»:

Սարգիս Սարգսյան

Սարգիս Սարգսյան, Դպրաթատրոնի դերասան, նկարիչ

«Հավաքվել էին բարձրագույն կրթությամբ մարդիկ, ու նաև դպրոցականներ, դեռ թոթովախոս մանուկներ ու...սովորում էին «Առասպելի» դպրաթատրոնում: Դպրաթատրոն բառն արդեն խորհրդավորություն ու դարերի բույրն ուներ իր հնչյուններում, իսկ առասպելները հառնում էին բիբլիական օրերից ու նույն բիբլիական ազդեցությամբ հանգրվանում բոլորիս հոգում, աչքերում ու արյան մեջ: Ես աշխատում էի գործկոմի մշակույթի բաժնում, հրաշալի գիտեի այն տարիների Լենինականի բազմաթվաճանաչ ու գեղեցիկ մշակութային կյանքը, ոգևորվում ու հիանում էի ամեն մի նորով ու արժեքավորով: Իսկ Աննա Պետրոսյանի ստեղծած «Առասպելի» թատրոնն իսկապես մի հայտնություն

Հասմիկ Խաչատրյան-Սարգսյան

էր ավանդապաշտ քաղաքի մշակույթի էջերում: Մինուայի, Շարայի, Հայկի ու Մրափի, Պրոմեթևսի ու մյուս առասպելական հերոսների կողքին Աննա Պետրոսյանի թատրոնը ներկայացնում էր Շավարշ Կարապետյանի սխրամբը և «Փոքրիկ Իշխանի» հրաշք մոլորակը: Եվ «Առասպելի» թատրոնն ինքը մի հրաշք մոլորակ էր: Այդ մոլորակի բնակիչներն ամեն օր հաղորդակցվում էին վեհի ու գեղեցիկի հետ: Դպրաթատրոնի անդամներից շատերը սնվեցին ու հասունացան այն հոգևոր սնունդով, որ կոչվում էր Աննա Պետրոսյանի «Առասպելի» դպրաթատրոն: Նրանցից մեկը ես եմ»:

Հասմիկ Խաչատրյան-Սարգսյան՝ Եվրոպական ակադեմիայի
Գյումրու մասնաճյուղի դեպարտամենտի վարիչ,
Հայոց լեզվի և գրականության դասախոս

««Առասպելի» դպրաթատրոն... Իմ թատերական կենսագրությունն սկսվում է այստեղից: Սկիզբ, որը երջանիկ պատահականության արդյունք էր: Սկիզբ, որը ծակատագրական եղավ ինձ համար:

1984թվականն էր: Աննա Պետրոսյանը վերադարձել էր Գյումրի՝ թատրոն հիմնելու մտադրությամբ: Նա այդ ժամանակ նոր-նոր դպրոցներից հավաքում էր շնորհալի տղաներին ու աղջիկներին, որոնք հետագայում դառնալու էին դպրաթատրոնի սաներ: Ու այդպես ես դարձա առաջին սաներից մեկը:

Դպրաթատրոն հաճախելու առաջին իսկ օրից ինֆորմացիայի ու տպավորությունների տեղատարափի տակ հայտնվեցի: Առաջին մեծ տպավորությունը կապված է հենց Աննա Պետրոսյանի հետ: Մեր ծանոթության առաջին օրը նա հագած էր ամբողջովին սև զգեստ, գլխին կար սև գլխարկ: Այդ սև զգեստի վրա կրում էր մի հիասքանչ արծաթե վզնոց, արծաթե գոտի, ձեռքերին ուներ արծաթե ապարանջան ու արծաթե մատանի: Հետո երբ հանեց գլխարկը, պարզվեց, որ մազերն էլ են արծաթափայլ: Եվ այդ գեղեցիկ ու հմայիչ կինը սկսեց մեր մեջ ներարկել գեղագիտություն, ճաշակ, մեզ հասու դարձրեց թատերական արվեստի հիմունքներին: Շատ երկար ու մանրամասն կարելի է խոսել դպրաթատրոնի մասին: Բայց ես կուզենայի խոսել այն մասին, ինչը կարևոր է եղել հատկապես ինձ համար: Մեր դասերը անցնում էին զրույցի միջոցով: Նախ դասն սկսվում էր Այբ, Բեն, Գիմով, որը մեր համար նույն էր, ինչ բարեպաշտ քրիստոնյայի համար ուտելուց առաջ «Հայր մեր» աղոթքը: Մենք խոսում էին այնպիսի թեմաների շուրջ, որոնց մասին միջնակարգ դպրոցական ծրագրով չէին անցնում:

Դպրաթատրոնի վարագույրը բացվեց Աննա Պետրոսյանի «Մինուա» ներկայացումով: Ավելի ծիշտ, վարագույր որպես այդպիսին, չկար: Վարագույրի դերը կատարում էին դարպասները, որոնց վրա նկարված էր Հայկական Լեռնաշխարհը: Դարպասները բացում էին ասքերգուները, որոնք

Կարեն Խաչատրյան

նույն դերակատարումն ունեին ներկայացման մեջ, ինչը երգչախումբը հունական թատրոնում: Ես այդ ներկայացման մեջ խաղում էի Անանուն կառուցողի դերը: Առաջին ներկայացումը տեղի ունեցավ այգու հին թատրոնի շենքում: Ես այլ մարդ էի մինչ դպրաթատրոնը, ու այլ մարդ դարձա դպրաթատրոն հաճախելուց հետո: Սկսեցի շատ կարդալ: Բակի տղաների հետ ընկերությունս դարձավ անհետաքրքիր: Ինձ սկսեց հետաքրքրել այն ամենը, ինչ կապված էր թատրոնի հետ:

Աննա Պետրոսյանը բացեց թատրոն: Աննա Պետրոսյանը այդ թատրոնում բեմադրում էր իր իսկ գրած պիեսները: Իսկ «Տիրամոր ճիչը» պիեսի բեմադրության մեջ հանդես եկավ նույնիսկ գլխավոր դերակատարումով: Ցավով պիտի նշեմ, որ այդ տարիներին ոչինչ չնկարահանվեց: Այս կամ այն չափով պատկերացումներ կարելի է կազմել միայն հուշագրություններով ու լուսանկարներով:

Ոչ մի տեսագրված նյութ չկա «Զվարթնոց» բացօթյա ներկայացումից, որը կարելի է նշանակալից երևույթ համարել հայ թատրոնի պատմության մեջ: Այդ ներկայացումը տեղի ունեցավ 1990թ. մայիսի 28-ի գիշերը Զվարթնոց տաճարի ավերակների վրա, որտեղ ես հանդես եկա գլխավոր դերակատարումով: Մի բան ուզում եմ հատկապես նշել: Դա Աննա Պետրոսյանի կազմակերպական քիղն է: Կազմակերպել ներկայացում այդ անհորմալ ժամանակներում, այն էլ բացօթյա, կարող էր միայն Աննա Պետրոսյանը»:

Կարեն Խաչատրյան, Դպրաթատրոնի սան,
Համազգային թատրոնի դերասան, բեմադրիչ

«Հետերկրաշարժյան ցուրտ ու մութ տարին էր: Այդ դաժան ու տխուր օրերին ինձ համար մի լույս երևաց թունելի ծայրին: Պատահաբար հանդիպեցի Աննա Պետրոսյանին և հաճելի առիթ ունեցա ներկայանալու նրան: Նա ինձ ու ամուսնուս ընդունեց իր ստեղծած Առասպելի դպրաթատրոն: Մենք լծվեցինք ստեղծագործ աշխատանքի: Այդ օրերին մեզ համար փորձասենյակ էր ծառայում «Կումայրի» հյուրանոցի ցուրտ ու տխուր սենյակը, ուր մոմի լույսի տակ աշխատում էինք մինչև կեսգիշեր, մեզ հետ փորձերին ներկա էին նաև մեր երկու փոքրերը: Անգամ նրանք չէին հոգնում և ծանծրանում և մեծերիս նման զմայլված լսում էին Հայոց պատմության դասերը, պատմություններ, որոնք չէին գտնի ոչ մի դասագրքում: Դրանք իմանալու համար երախտապարտ ենք մեծ հայրենասերին: Մինչև հիմա էլ ամեն մի մանրուք նրանց համար մի արժեք է ու թանկ հիշողություն:

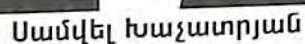
Տիկին Աննան մեզ նվիրել է իր հոգու մարգարիտները: Տիկին Աննան

Աստղիկ
Հարությունյան

«Հիշում եմ այն օրը, երբ հայրս ինձ տարավ «Առասպելի» դպրոցատնոն: Նրա կարծիքով դա միակ կրթօջախն էր, ուր կկարողանայի լինել իմ ներաշխարհին բնորոշ միջավայրում: Ես ավարտել էի պարարվեստի դպրոցը, սակայն ցանկանում էի դառնալ ոչ թե պարուհի, այլ դերասանուհի:

Ես ոչ միայն համարյա բոլոր բեմադրվող ներկայացումներում
կենտրոնական դերեր էի խաղում, այլ դպրաթատրոնի գեղարվեստական
ղեկավարի օգնականն էի: Այդ էր պատճառը, որ ես անընդհատ տիկին
Աննայի կողքին էի ու բազմաթիվ զավեշտական ուրախ պատմություններ էի
հավաքում... Մի անգամ մի խումբ դերասաններով տիկին Աննայի հետ

Սամվել Խաչատրյան, Դպրաքատրոնի,
ապա Գյումրիի Վ.Աճեմյանի անվան թատրոնի դերասան

ՆՈՒՆԵ ՍԵՐՈՒՅԱՆ

ՆՈՒՆԵ ՍԵՐԵՐԺՅԱՆ

Տիկին Աննան իմ կյանքում, ծնողներիցս հետո, դարձավ այն մարդը, որին երախտապարտ եմ ու պարտական: Նրա շուրթերից հնչած Այբ, Բեն, Գիմ-ը դարձավ իմ առաջին աղոթքը: Հետո միմյանց հաջորդեցին «Առավոտ լուսոն», «Վահագնը», «Արտաշես և Սաթենիկը», «Արտավազդը» և «Հայր մերը»: Իսկ գրաբարը ինձ համար մի հայտնություն էր: Լեզու, որի միջոցով սկսեցինք հաղորդակցվել նախնիներիս դարավոր ժառանգության հետ և աղոթել առ Աստված: Ամեն օր մենք՝ մանուկներս, միաձայն աղոթքի նման արտասանում էինք մեր նախնիների հիասքանչ լեզվով: Ժամ առ ժամ, րոպե

«Երբ մահն էր մրցակիցը»՝ Շավարշ Կարապետյանի սխրանքի մասին պատմող այս ներկայացումը դարձավ մեր վերջին ներկայացումը: Դեկտեմբերյան այդ օրը ոչ մեկս չէինք էլ մտածում, որ հաջորդ օրը այդ նույն մահը լինելու է մեզանից յուրաքանչյուրի մրցակիցը... Այդ օրը փլատակների ու դիակների միջով անցնելով՝ հասա եկեղեցի: Մթագնած ուղեղով մտա քարուքանդ եղած եկեղեցի և, թանկագին մասունքի նման գրկելով, դուրս բերեցի պիեսները: Մարդիկ խելագար ծիչերով փլատակների տակից փորձում էին փրկել իրենց հարազատներին, իսկ ես եկեղեցու փլատակներից հանում էի պիեսները: Հիմա միայն տարիների հեռվից եմ կարողանում իմաստավորել ենթագիտակցաբար արված իմ այդ անհեթեթ քայլը: Այդ օրը ես փորձում էի փրկել իմ փլատակված մանկությունը... Հետո երևանում նորից հավաքվեցինք ֆիկին Աննայի շուրջը, և նա օգնեց մեզ դուրս գալու երկրաշարժի մղ-ձավանջից: Եվ սկսեցինք նորից: Կորստի ցավը մեզ պարտադրեց էլ ավելի համառորեն պայքարել և ստեղծել: Հին ներկայացումներին միացավ նորը՝ «Տիրամոր ծիչը»: Եղեռնի արհավիրքների մասին պատմող այս ներկայացումը մեր հոգու ծիչն էր, կարծես մեր կերտած հուշարձանն էր երկրաշարժի որտեղ մեծ թվով հայեր էին ժամանակավորապես ապաստանել: Վերադարձը ծանր էր: Անցյալն ու ներկան խառնվեցին իրար: Եվ սկսվեց դաժան ու սաստիկ պայքար իրականության և երևակայության միջև: Մենք, որ ուզում էինք վերագտնել ինքներս մեզ, մոլորվեցինք վերջնականապես: Իսկ հետո օրեցօր մասնատեցին և բեկոր առ բեկոր փլուզեցին Առասպելի դպրաթատրոն անունով արդեն իսկ կայացած իրողությունը: Այն դարձավ երազ ու պատրանք... Բայց քանի դեռ ապրում է ինձ համար թանկագին այն մարդը, որն ստեղծել էր այս հեքիաթը, հուսով եմ՝ մի օր, եթե ոչ ինձ, այլ գոնե իմ երեխաների համար կստեղծվի ու կվերակենդանանա իմ խոցված երազանքը»:

ՆՈՒՆԵ ՓԻԼՈՍՅԱՆ-ՍԵՐՈԲՅԱՆ, Դպրաթատրոնի սան

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ Առասպելի դպրաթատրոնին նվիրված արխիվային
թղթապանակներում աշակերտական ձեռագրով գրված մի տետրի թուղթ

Եվ շքեղ Բյուսիսափայլը Երկրի վրա...

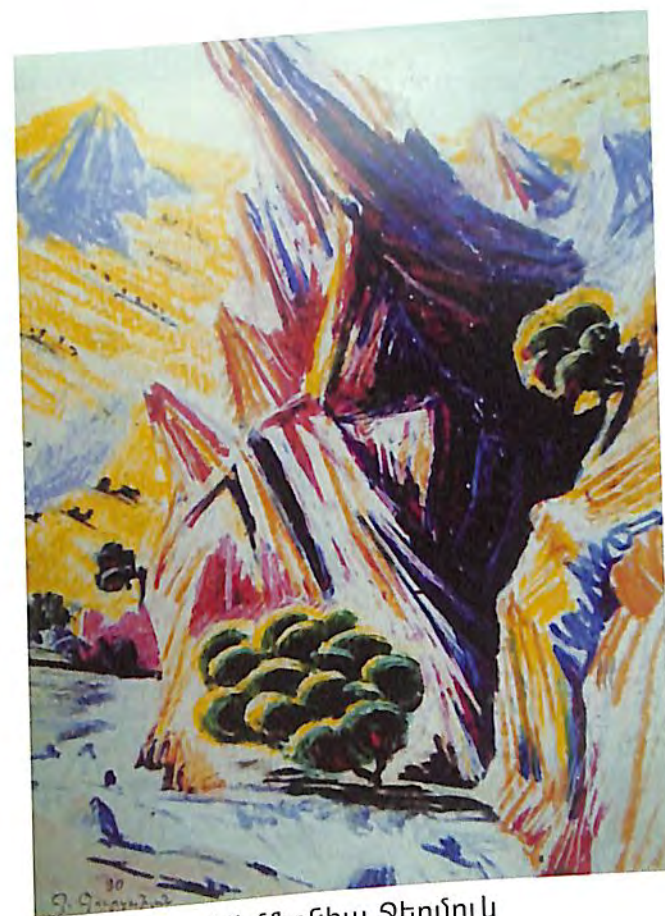
Սա իմ կարոտն է երբեք չմարող

Պայթյուն
Գրիգոր Գուրգադյան

Վայրի ծաղիկներ

Սիմֆոնիա Ջերմուկ
Գրիգոր Գուրգադյան

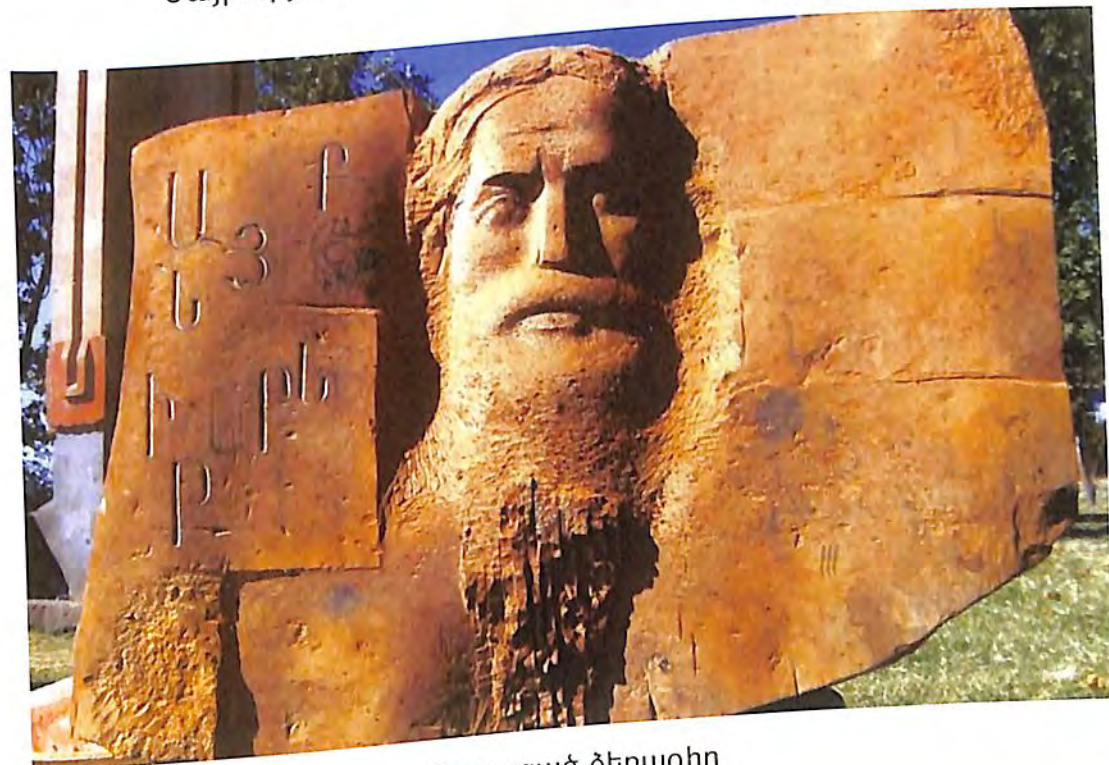
Աստղիկ Գևորգյանի ձեռքով կատարված
մանրանկարները տերևի և խեցեղենի վրա...

Մայրություն

Պատկեր «Քաջավարժներ» գրքի
ձևավորումից

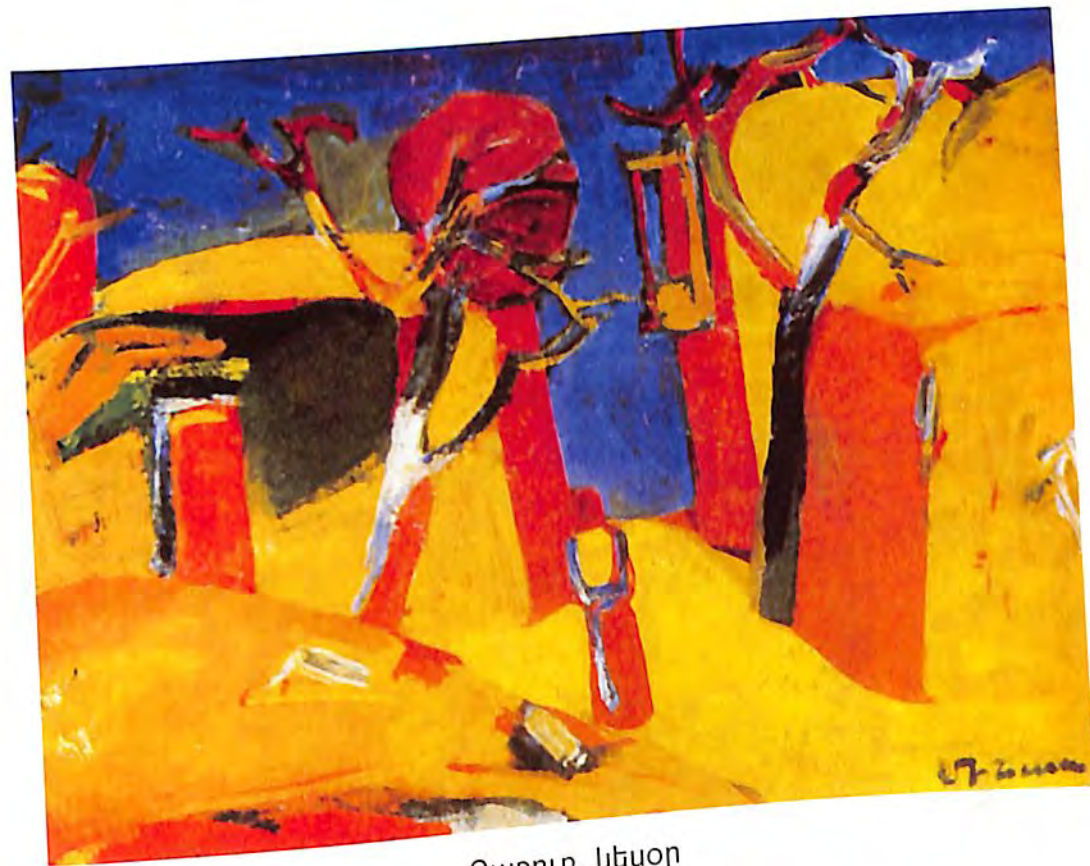
Քարացած ձեռագիր
Լևոն Վարդանյան

Բնանկար խաչքարերով

Խաչելություն
Մինաս Ավետիսյան

Ջաջուռ. կեսօր

Մայրամուտ
Մինաս Ավետիսյան

Կարմիր գլխարկով ինքնանկար

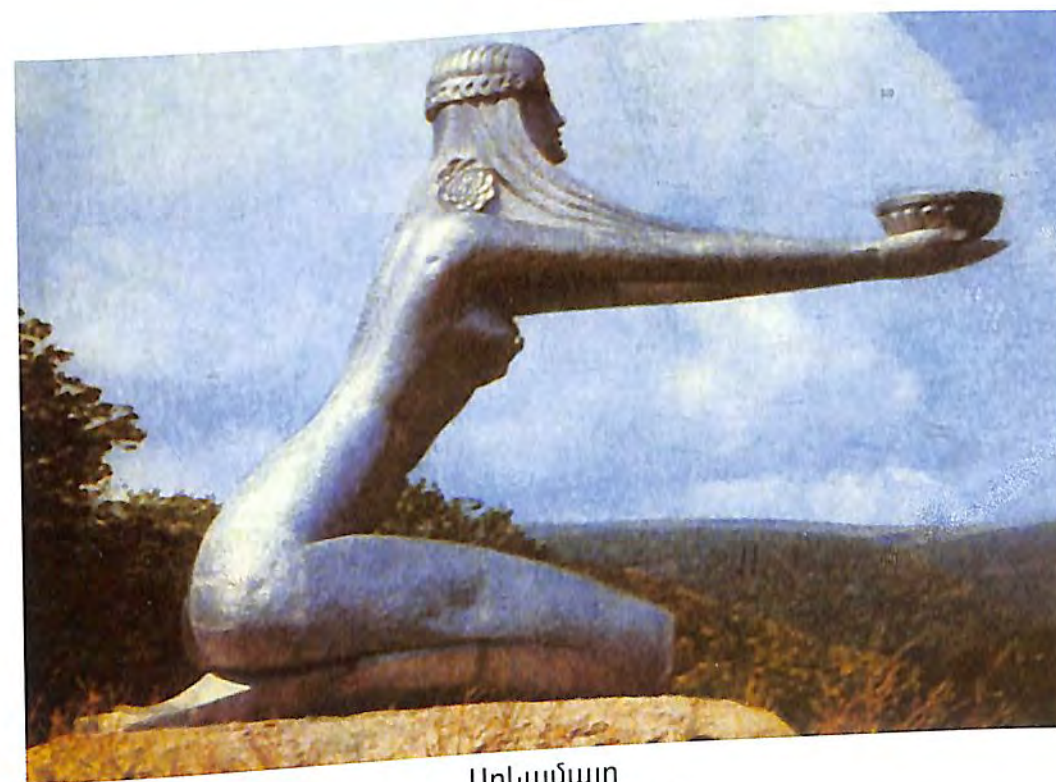
Հայկ

Վահագն

Մտածում
Մինաս Ավետիսյան

Արևամայր
Կառլեն Նուրիջանյան

Ոսկե թռչուն

Արա և Շամիրան

Արամազդ

Մարկոս Գրիգորյան. Հողապատկերներ

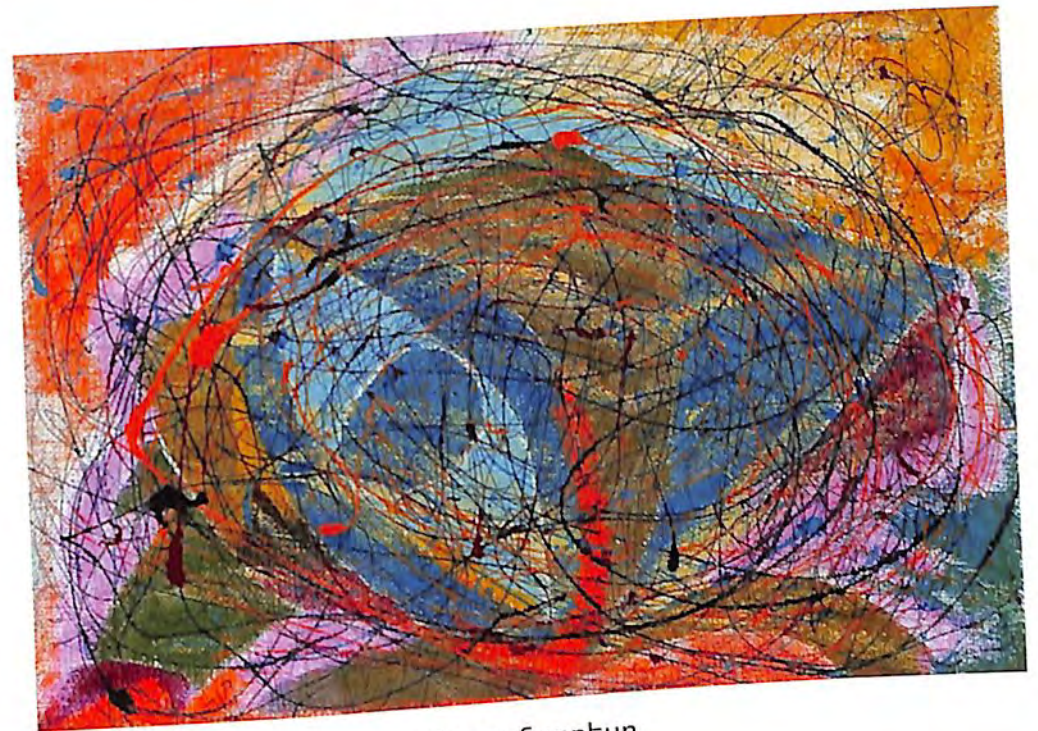
Մարկոս Գրիգորյան

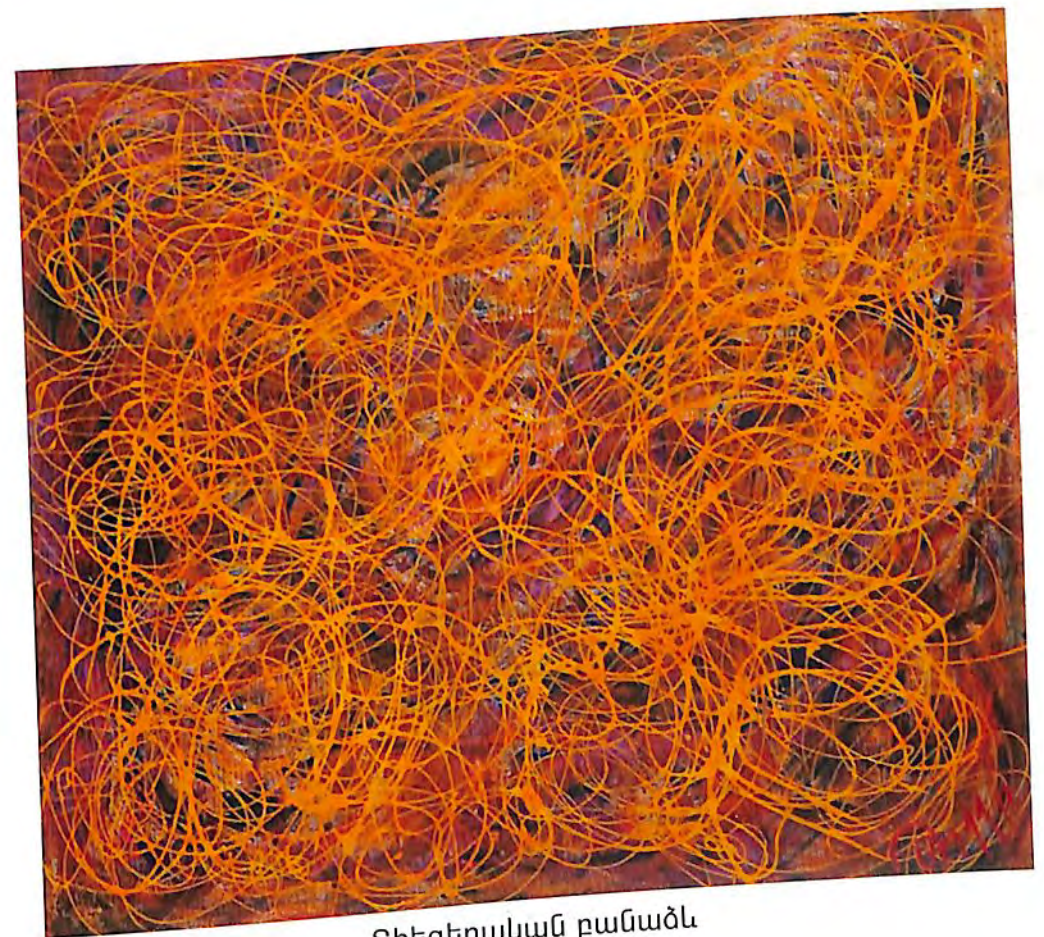
Օջախի խորհուրդը

Նատյուրմորտ սալորով
Սվետլանա Հակոբյան

Գաղտնատեսը

Տիեզերական բանաձև
Սվետլանա Հակոբյան

Ծաղկեփունջ բազմագույն քարե փոշեհատիկներից

Քրիստափոր Կոլումբոսի նավերը շաքարի մեկ ավազահատիկից

Դոն Կիխոտը և Սանչո Պանսան ասեղի արանքում

Միլոսյան Վեներայի արձանը մազի հաստությամբ

Աբու Լալա Մահարին և իր քարավանը ոսկու փոշեհատիկներից - Էդուարդ Ղազարյան հրաշագործը և իր զարմանալի մանրաքանդակները

Միջնադարի հայ հայտնի 60 գործիչների գլուխները սուտակի վրա

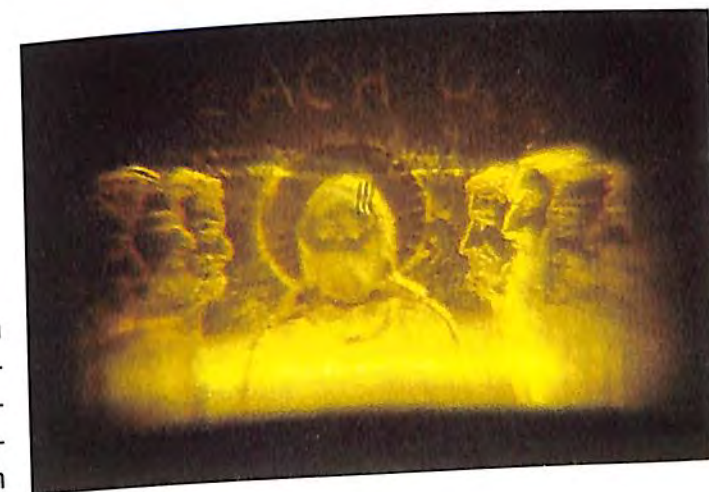
Պազանինիի ոսկե քանդակը ասեղի արանքում

Պարուհու արձանը մազի ծայրին

Չարլի Չապլինը ասեղի արանքում

Հիսուսն աշակերտների հետ (շարժվող մանրաքանդակ) - Էդուարդ Ղազարյան հրաշագործը և իր զարմանալի մանրաքանդակները

«Նոր դար» համահայկական հանդես, 2003թ. Վարսիկ Գրիգորյան թատերադրության վերը նշված ուսումնասիրություններից մի փոքրիկ հատված միայն:

«Ամփոփենք: Աննա Պետրոսյանը 20-րդի երկրորդ կեսի հայ թատերգության նշանակալի դեմքերից է, որը նպատակաուղղված գործունեություն է վարում հայ թատերգության մեջ ժամանակի ինտելեկտուալ-հոգեբանական դրամայի զարգացման, նրա ժանրա-ոճային առանձնահատկությունները յուրովի մարսելու բնագավառում. սա կարևոր է: Աննա Պետրոսյանը մեր թատերգություն բերեց իր գրական բարձր ճաշակը, ազգային-պատմական հիշողությունն արժարժեցի ծառայությունը, խղճի ու բարոյականության, մաքուր խղճի ու մաքուր ձեռքերի երազանքը, ազգային մաքրամաքուր ակունքների ու արմատների հարազատության հուզիչ պատգամները, անհատական գույնն ու կերպը, որ միմիայն իրենն են. վերստին կարևոր է սա՛»:

Նաև

«...Հեռուստատեսության համար հատուկ գրած Աննա Պետրոսյանի պիեսներից կարելի է դատել, որ հեղինակը լավ գիտի փոքր էկրանի արտահայտչալեզուն, կուռ երկխոսության գիմը, լավ է պատկերացնում դրվագից դրվագ անցնելու տեխնիկական կերպը, հստակ տեսնում է առանձին կերպարները, որոնք սովորական գործող անձինք չեն, այլ անհատականություններ՝ կյանքին, աշխարհին, մարդկանց ուղղված իրենց հայեցումով: Աննա Պետրոսյանը հայ հեղինակներից առաջինն էր, որ գրեց հոգեբանական ծավալուն ընդգրկումով թատերգություններ հատուկ հեռուստատեսային փոքր էկրանի համար»:

Վարսիկ Գրիգորյանի այս ուսումնասիրությունն ամբողջությամբ կարելի է կարդալ «Նոր-Դար» համահայկական հանդեսի 2003 թվականի 2-3 համարում: Հանդեսը այն տպագրեց՝ «ցանկանալով վերականգնել արդարությունը»:

Հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են Աննա Պետրոսյանի «Խոր ջրհորներ», «Սիգիփոսի քարը», «Հանի՛ր, խնդրում եմ, դիմակս» ժամանակակից և «Աբգար դպիր Թոխատեցի», «Եկա, որ մնամ», «Երկար վերադարձ» պատմական թատերգությունները: Իսկ «Եկա, որ մնամ» թատերգության և հեղինակն էր, և բեմադրիչը, և դերակատարը: Առաջին անգամ այս բեմադրությամբ ներկայացումը ստուդիայից դուրս հանվեց բնության մեջ:

Այսպես. նման ողորմելի խարդավանքներով հնարավոր չէ ջնջել Աննա Պետրոսյան արվեստագետի, տաղանդավոր մարդու, նվիրյալ գործչի աշխատանքի գնահատականը այդ նույն հանրագիտարանի, նաև մշտապես լույս ընծայվող ամենատարբեր հանրագիտարանների նրան նվիրված էջերից:

«Եկա, որ մնամ». Դոփ իշխանուհի՝ Աննա Պետրոսյան, Ջաքարե իշխան՝ Լևոն Թուխիկյան

Առանցքային պատկերացումների դարձակադարձություն

Պիտի հատվածաբար մեջբերում կատարեմ նաև բազմալատակ ռադիոլրագրող, արձակագիր և մանկագիր **Կլարա Թերզյանի** համրահայտ «Բյուրակն» ռադիոծրագրի 1999 թվականի մայիսյան հաղորդումից: Առիթն **ԱՍԱԼԱ**-ի Հայկական ժողովրդային շարժում կազմակերպության «Նեմեսիս» բարեգործական հիմնադրամի հրավերով և միջոցներով **Աննա Պետրոսյանի** հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնն էր, որի առաջին ներկայացումը կայացավ 1999 թվականի ապրիլի 20-ին:

Կլարա Թերզյան

Ուրեմն, խոսքը հիմա **Կլարա Թերզյանին** է:

Կլարա Թերզյան. «Օրերս երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի օպերային ստուդիայի դահլիճում ներկայացվեց իր տեսակի մեջ մի եզակի պիես, որ կոչվում է «Բանտախուց 7160»՝ նվիրված Հայոց Մեծ եղեռնին և հայրենասեր Գուրգեն Յանիկյանին, որը 1979 թվականի հունվարի 27-ին Միացյալ Նահանգներում սպանեց թուրք հյուպատոսին և նրա օգնականին, որպեսզի իր դատավարության ընթացքում ցեղասպանության արդյունքում հայրենիք կորցրած հայության բողոքի ձայնը լսելի դարձնի համայն աշխարհին: Հեղինակը և բեմադրիչը **Աննա Պետրոսյանն** է: Նրա մասին ասել ճանաչված գրող՝

քիչ է: Նա մի կին է՝ օժտված բազմակողմանի տաղանդով, առասպելական աշխատասիրությամբ ու հայրենասիրությամբ: Արձակագիր է, դրամատուրգ, դերասանուհի, բեմադրիչ, պատմագիր: Կարծում եմ մի հոգու համար շատ է: Հապա ստեղծած տասնյակ ու տասնյակ գրքերը: Հաճախ նա ինձ պատկերանում է միանձնուհու տեսքով, որի մենաստանում գրքի, գրչի ու թղթի թագավորությունն է: Գրում է մեր ժամանակներից, հետո սլանում պատմական անցյալ, այդ երկուսը կամրջում իրար, դարձնում գիրք, հնչեցնում թատերական բեմից, հեռուստատեսային էկրանից, ռադիոյով: Բայց ինչի մասին էլ որ գրի, ուշադրության կենտրոնում է մեր պատմությունը:

Գրում է, որովհետև աշխարհ է եկել այդ հանձնարարականով: Եվ «Բանտախուց 7160»-ը այդ պատմություններից մեկն է:

Ինչո՞ւ է թատրոնը կոչվում «Հիշողության բեմ»՝ հարցիս պատասխանում է «Նեմեսիս» բարեգործական հիմնադրամի նախագահ, թատրոնի տնօրեն **Վազգեն Պետրոսյանը**».

Վազգեն Պետրոսյան. «Շատ պարզ պատճառով. մեր պատմության ողջ ընթացքում ունենք ժամանակահատվածներ, իրադարձություններ, որոնց մասին քիչ ենք հիշում կամ, ընդհանրապես չենք հիշում: Այս թատրոնը ստեղծվեց, որ այդ հիշողությունները

դարձնի մեր ժողովրդի սեփականությունը, այլ ոչ սոսկ պատմաբանների ուսումնասիրությունների խնդիր»:

Յանիկյանից հետո **ԱՍԱԼԱ**-ի կատարած գործողությունների արդյունքն է, որ սկզբում՝ 1984թ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների պաշտպան հանձնախումբը դատապարտեց Հայոց Մեծ եղեռնը, իսկ 1987թ. նույնը արեց Եվրոխորհուրդը ու դրանից հետո էլ տեսնում ենք, որ անկախ Հայաստանի օրոք այդ ընթացքը շարունակվում է:

Ուզում եմ գովեստի խոսքեր ասել **Աննա Պետրոսյանին**, որ ոչ միայն «Բանտախուց 7160»-ի հեղինակն ու ռեժիսորն է, այլ մարմնավորել է Տեր Զորի սարսափներից ու հարազատների կորուստներից բանականությունը կորցրած ծեր կնոջ կերպարը: Ինչ համոզիչ էր խաղում, որքան պլաստիկա կար նրա շարժումներում և պարում: Այդքան ընդմիջումից նորից նրա բեմ ելնելը ողջունելի է և կարծում եմ, որ պիտի խաղա բեմում:

Ի դեպ. մինչ այդ, երկար ընդմիջումից հետո խաղաց մեծ դանիացի Մարիա Յակոբսոնի դերն իր «Տիրամոր ճիչը» պիեսում, որը նույնպես նվիրված էր Հայոց Մեծ եղեռնին»:

...Զրույցը շարունակում է **Վազգեն Պետրոսյանը**. «Տիկին **Կլարա**, դուք ասացիք, որ ծիշտ ընտրություն եք արել **Աննային** հանձնարարելով այդ պիեսը գրել: Մինչև նրան դիմելը մենք բավականին պրպտումների մեջ էինք: Տիկին **Աննա** այդ մասին, իրոք, չգիտեր: Այդ պրպտումներն ամիսներ տևեցին և շատ դժվար էր ներկա պայմաններում ընտրություն կատարել, որովհետև ամեն մեկն իրեն մտավորական է հռչակում, բայց շատ հեռու է այդ բառի բուն իմաստից: Ես, որպես նոր սերնդի ներկայացուցիչ, կարող եմ ասել, որ համամիտ չեմ այն մտքին, որ այսօր հրամցվում է մեր ժողովրդին, մտավորական ասած բառի հետ: Մարդը, որ համալսարան է ավարտում կամ գրող է, լրագրող՝ կատարում է մտավոր աշխատանք, է, լրագրող՝ կատարում է մտավորական բառը բայց դեռ մտավորական չի, մտավորական չի կարելի ամեն մարդու շնորհ տալ: Իմ կարծիքով մտավորականն այն մարդն է, որը կարողանում է պատկերացնել իր ազգի ներկան ու ապագան: Դրա համար էլ նա ինչ-որ իրադարձություններից հիասթափության մեջ չի ընկնում, ընտրություն-

Խելագար կինը Տեր Զորից. տեսարան «Բանտախուց 7160» ներկայացումից և համանուն կինոֆիլմից

Ներից ընտրություն դիմակը չի փոխում, ավելի կայուն է: Տիկին Աննան հենց այդ մտավորականն է, որին անվերապահորեն հավատացինք և վստահեցինք»:

Ահա այսպես. վերը բերված **ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ** մասին հավաստումները նորից այնքան պերճախոս են... Ի դեպ. Հայոց ցեղասպանության մասին իր երրորդ **«Արտոնված եղեռն»** թատերգությունը բեմադրվեց Արցախում՝ Ստեփանակերտի թատրոնում:

Ես փակում եմ փակագիծը, որը չէր ցանկանում բացել **ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ**, այն պատճառաբանությամբ, թե իր անձի և ստեղծագործությունների մասին, նրանց իրագործելու դժվարությունների մասին խոսելը պատշաճ չէ:

Ես փակում եմ փակագիծը՝ ընթերցողին թողնելով այս ամենից համապատասխան եզրահանգումներ կատարելու իրավունքը, թե ինչու ազատ, անկախ Հայաստանում հնարավոր եղավ Դպրաթատրոնի նման մի երևույթի կոթմանում:

Ի դեպ, նրանք, ովքեր կցանկանան ծանոթանալ **ԱՆՆԱ Պետրոսյանի** ստեղծագործական կյանքի ու գործունեության համապարփակ գրականագիտական վերլուծությանը, կարող են ընթերցել **Լուսյա Մեհրաբյանի «Ես արդեն վաղուց ծնված էի»** գիրքը:

Ավարտելով խոսքս՝ պատմության հետագա շարադրանքը նորից հանձնում եմ «Բոլոր Ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի հեղինակ Աննա Պետրոսյանին:

Լուսյա Մեհրաբյան:

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ԸՆԴԱՐՉԱԿ
ԱՆԴԱՄՏԱՆՈՒՄ

Արվեստաբան, երևանում «Մանկական պատկերասրահի», «Ժամանակակից արվեստի թանգայրանի», «Մանուկների գեղագիտական դաս- տիարակության հանրապետական կենտրոնի» հիմնադիր, բազմաթիվ տիարակության հանրապետական կենտրոնի» հիմնադիր, բազմաթիվ արվեստաբանական ուսումնասիրությունների և մենագրությունների, քննադատական հոդվածների հեղինակ, վերատպություն-պատկերագրեր կազմող և տական հոդվածների հեղինակ, վերատպություն-պատկերագրեր կազմող և տական հոդվածների հեղինակ, «...Հայ մեկնաբան Հենրիկ Իգիթյանը կերպարվեստի նոր սերնդի մասին գրել է. «...Հայ մեկնաբան Հենրիկ Իգիթյանը կերպարվեստի նոր սերնդի մասին գրել է. «...Հայ մեկնաբան Հենրիկ Իգիթյանը կերպարվեստի նոր սերնդի մասին գրել է.

Հատ նկարիչներ վառ են նկարում, մաշտորային, գուլյնի հնչեղությունը բարծր է, նրանք ի բնե գունանկարիչներ են։ Հայ մանրանկարչության գուլյնի է, նրանք ի բնե գունանկարիչներ են։ Հայ մանրանկարչության գուլյնի է, նրանք ի բնե գունանկարիչներ են։

Քենոմենը բազմադարյան նիրհից կրկին արթնացավ ու հնչեց 20-րդ դա- ռում։ Որոշ ուսումնասիրողներ այդ երևույթը պարզամտորեն բացատրում են բնությամբ, հայկական արևով, ասես նույն արևը չի շողում նաև հարևան երկրներում, աշխարհագրական ողջ տարածքում, ուր նկարիչների կտավնե- ղում հիմնականում գերիշխում են մուգ գույները:

«...Հայ մեկնաբան Հենրիկ Իգիթյանը կերպարվեստի նոր սերնդի մասին գրել է. «...Հայ մեկնաբան Հենրիկ Իգիթյանը կերպարվեստի նոր սերնդի մասին գրել է.

Գեներտիկական կոդի գաղտնիքը Աստծո ձեռքին է: Երբ արվեստից հեռանում է գաղտնիքը, նա դադարում է արվեստ լինելուց»:

Պատերազմի տարիներին բացված Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի շրջանավարտներից շատերը կարողացան իրենց տաղանդը ծախայեցնել ճշմարիտ արվեստի ժառանգականությունը նորովի տեսնելու և մեկնաբանելու հնարավորությունը և նույնիսկ հրաժարվել խորհրդային ժանր գաղափարախոսությանը տուրք տալու ստիպողականությունից:

Խոսքն, իհարկե, բոլորի մասին չէ:
Անունները, որոնք կշարադրվեն այստեղ, կարող են անհատական հետաքր-
քային հետաքրքրություններով, որով կկործեն ճանաչել անձանոթին:

Քրուքյուն առաջացնել ընթերցողի մոտ, որով պարզվում ամառը
 Յովհաննես Զարդարյան, Սարգիս Մուրադյան, Գրիգոր Խանջյան,
 Էդուարդ Իսաբեկյան, Խաչատուր Եսայան, Հենրիկ Սիրավյան, Մարիամ և
 Երանուհի Ասլամազյան քույրեր, Միեր Աբեղյան, Ալեքսանդր Բաթբեուկ-
 Մելիքյան և դուստր Լավինա Բաթբեուկ-Մելիքյան, Նանա Գյուլիբեխյան,
 Քնարիկ Վարդանյան, Յովհաննես Շարամբերյան, Տիգրան Սիմոնյան, Ար-
 տաշես Աբրահամյան, Հմայակ Ավետիսյան, Արմեն Վարդանյան, Վարուժան
 Վարդանյան, Կարեն Սմբատյան, Սերինե Բեժանյան, Ալեքսանդր Գրիգորյան,
 Անատոլի Գրիգորյան, Վիլիկ Գաբազյան, Ռաֆայել Աթոյան, Աշոտ Մելքոն-
 յան, Ռուբեն Ադալյան, Վրույր Գալստյան, Ռուդոլֆ Խաչատրյան, Յովսեփ
 Կարալյան, Ջոտտո՝ Գևորգ Գրիգորյան, Հակոբ Անանիկյան, Հենրի և Ռոբերտ
 Էլիբեկյան եղբայրներ, Արա Բեքարյան, Վրույր Գալստյան, Աշոտ Յովհան-
 նիսյան, Վարոս Շահմուրադյան, Սեյրան Խաթլամաշյան, Գայանե Խաչա-

տրյան, **Հովհաննես Մինասյան, Սարգիս Սաֆարյան, Գաբրիել Գյուրջյան, և իհարկե՝ Մինաս Ավետիսյան:**

Տանք նաև քանդակագործներից մի քանիսի անունները, որոնք գործեցին քննարկվող ժամանակում և իրենց քանդակներով երևանի տեսարժան վայրերը դարձրին ավելի քան հետաքրքիր:

Արա Հարությունյան, Նիկողայոս Նիկողոսյան, Ղուկաս Չուբարյան, Արտաշես Հովսեփյան, Արա Շիրազ, Գրիգոր Գևորգյան, Լևոն Թոքմաջյան, Սարգիս Բաղդասարյան, Լևոն Վարդանյան, Կառլեն Նուրիջանյան, Հմայակ Բդեյան (խեցեգործ):

Արվեստաբանները հաստատում են, որ Հայաստանում այս շրջանի քանդակագործության զարգացմանը նպաստել է 1959 թվականին մեծանուն քանդակագործ **Հակոբ Գյուրջյանի** Փարիզից Հայաստան ուղարկված և նվիրաբերված ստեղծագործությունները, որոնք հայրենիք էին հասել Տոկիոյում, Օսլոյում, Բրյուսելում, Անտվերպենում, Նյու-Յորքում, Փարիզում ցուցադրվելուց և մեծ համբավ ձեռք բերելուց հետո:

1960-ական թվականներից արվեստի վարպետների շարքում էին նաև հայրենադարձ նկարիչներ **Հարություն Կալենցը, Արմինե Կալենցը, Հակոբ Հակոբյանը, Բարդուղ Վարդանյանը, Պետրոս Կոնտուրաջյանը**, քանդակագործ **Գրիգոր Ահարոնյանը**, որոնց ստեղծագործությունների ազդեցությունը հայկական համընդհանուր կերպարվեստի վրա անուրանալի է:

600-ից ավելի էին այդ տարիների Նկարիչների միության անդամները... Շատերը տաղանդավոր: Տարբեր ճակատագրերի տեր, կերպարվեստի ասպարեզում իրենց տարբեր դիրքն ու տեղը գրաված ստեղծագործողներ:

Բայց միայն սրտի չափ կծկված հայրենիքում չէ, որ նրանք հարյուրներով էին: Նրանք աշխարհի բոլոր ծիրերում էին, հսկայածավալ Սփյուռքում, և անուրանալի է նրանց հոգևոր կապը Հայրենիքի հետ: Նրանցից շատերը Եղեռնի ծանր բովանդակությունն էին տալիս իրենց նկարներին ու քանդակներին:

Ոմանք փոխել կամ անճանաչելիորեն կրճատել են իրենց անունները: Սակայն ոմանք էլ, ապրելով հայկական միջավայրից կտրված, պահպանեցին իրենց հայկական անունները, ինչպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների քաղաքացի **Ռուբեն Նալյանը**: Իր տարեց հասակում ստեղծեց Նյու-Յորքի Սբ. Վարդան եկեղեցու մուտքի մոտ դրված **Մեծ Եղեռնի** կոթողը: Աշխարհով մեկ ցրված հայ ստեղծագործողները փոխում կամ աղավաղում էին իրենց անունները՝ հայության ողբերգական ճակատագրին արհեստականորեն դիմակայելու կամ Եղեռնի թերաբժեքությունից ազատագրվելու համար: Սակայն, միևնույն է, հայ լինելու հանգամանքն այնքան ուժեղ էր նրանց արյան, ավիշների, գիտակցության խորքերում, որ ճանաչում ու բարձր գնահատական ստացած լինելու հանգամանքը չէր խանգարում, որ նրանք իրենց ստեղծագործությունների մեծ մասը նվիրաբերեն հեռավոր Հայրենիքին:

Սփյուռքահայ ստեղծագործողը՝ կերպարվեստագետ, գրող, թե երաժիշտ, իր ներաշխարհի խորհրդավոր միջավայրում մշտապես զգում է, բացատրելի, թե

անբացատրելի թախծոտ անհանգստության ներկայությունը: Եվ այս դեպքում հեռավոր հայրենիքը լուսավոր այն հանգրվանն է, որ եթե ոչ իր անձի, ապա զոնե իր ստեղծագործությունների ապահով **պահեստարանն է:**

Հայաստանին իրենց գործերն են նվիրել ֆրանսահայ **Գառզուն՝ Գառնիկ Ջուլումյանը և Ժանսենը՝ Հովհաննես Սենեքյանը**, որն այնքան հաճախ է անդրադարձել Եղեռնի զարհուրելի թեմային: Իտալահայ **Ժիրայր Օրագյանի** գործերի զգալի մասը նույնպես գտնվում է Հայաստանում, և նրանցից շատերը հայրենիքից հեռու նետված անտունիների ողբերգական հուշերն են: Ամերիկյան քաղաքացի, նկարիչ ու քանդակագործ **Խորեն Տեր-Հարությունը**, որի ստեղծագործությունները գտնվում են աշխարհի բազմաթիվ թանգարաններում, 1983 թվականին Հայաստան բերեց և նվիրեց 92 քանդակ, 175 գծանկար, 17 գեղանկարչական գործեր:

Հայաստանում, թե Սփյուռքում, հայ կերպարվեստի շատ նվիրյալներ համաշխարհային անմահների կողքին իրենց արժանի տեղն են գրավել: Ահա, նրանցից մեկի մասին հիմա պիտի պատմեն:

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳԵՐՂԱՍՏԱՆԸ

Ոգեղենի տիրույթներում ես փնտրում եմ ազգային լավագույն բնավորության տեր Հայոց զավակներին և փորձում եմ ճանաչել նրանց՝ որքան հնարավոր է: Հիմա իմ մտորումները նրա հետ են՝ **Աստղիկ Գևորգյանի**, որն իր ծանրաբեռ վաստակն է տարել իր 90-ամյա կյանքի ընթացքում սիրո և խանդավառության անսուտ պահանջով, զարմանալի պայծառ հոգով, զարմանալի զգայուն իր մտորումներով, իր պաշտելի գործերի նկատմամբ զարմանալի պարտաճանաչությամբ:

Աստղիկ Գևորգյան

Տարիներ շարունակ փորձել եմ հասկանալ զուտ կանացի, զուտ մարդկային նրա երևույթը, զարմանալի նրա **էությունը**, որը միայն իրեն հայտնի, ուրիշներից ծածուկ իր ներշնչանքի պահեստարանն էր:

...Ապրում էր **Հովհաննես Թումանյանի**

թանգարանի ետևի բլրի վրա տարածված տներից մեկում: Ամեն առավոտ իջնում էր այդ բլուրից, հետո փողոց տանող երկար աստիճաններից: Հասնելով փողոց՝ թեթևաքայլ, ոտքերը հազիվ գետին հպելով, ազատ ճախրանքի նման, աչքերի խորքից առկայծող գաղտնի ժպտի ցուլանքը դնեքին, թվում էր՝ գնում է ժամադրության: Իսկ ժամադրության վայրը ուրիշ մի բլրի վրա հպարտորեն բազմած **Մատենադարանն** էր: Բարձրանում էր Մատենադարանի աստիճաններով, հասնում իր գրասեղանին, որտեղ երեկ երեկոյից կիսատ մնացած իր գործն էր՝ իր նվիրումի անսահման աղբյուրը. **«Ես եկա»**: Այդպես 67 տարի շարունակ: Ամերիկայելի է: 91 տարեկան էր, երբ վախճանվեց և ընդամենը 2-3

տարի էր ինչ դադարեցրել էր ծիսակատարման երևույթ դարձած իր երթը դեպի **Մատենադարան**: Այսինքն, 67 տարի շարունակ նույն քայլով, նույն տրամադրությամբ, այնպես, ինչպես առաջին անգամ, 1945 թվականին համալսարանն ավարտելուց հետո գնաց աշխատելու **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարանում**:

Մեծ մարդկանց առաքելությունն առեղծված է: Նրանց **Արարչից** տրված է այդ առաքելությունը և վերջ: Բացատրել այն՝ անհնաստ է:

Մատենադարանը տաճար էր, ուր նա գնում էր աղոթելու:

Նա՝ **հայտնագործողը**:

Ես հիմա նրան պիտի փորձեմ փնտրել իր պայծառ կյանքի լուսավոր էջերում: Քիչ դյուրացնելու համար աշխատանքս՝ արտագրում եմ համրագիտարանային ժլատ տեղեկություններ:

«Գևորգյան Աստղիկ Բագրատի (1919թ. Ալեքսանդրապոլ), բանասեր, արվեստաբան: Արվեստագիտության թեկնածու (1972թ.): Ավարտել է ՀՊՄԻ (1945թ.): 1945-ից՝ Մատենադարանի գիտաշխատող: Զբաղված է միջնադարյան ձեռագրերի մանրանկարչության գիտական ուսումնասիրությամբ: Հեղինակ է մի շարք ալբոմների («Արհեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարչությունում» 1978թ., «Հայկական զարդարվեստ» 1991թ., «Կենդանազարդեր» 1996թ.), աշխատությունների («Վայոց Ձորի և Որոտանի մանրանկարչությունը 13-17-րդ դարեր» 2003թ., «Գրիգոր Նարեկացին մանրանկարներում և մեծ քերթողի տաղերը» 2005թ., «Հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն IX-XV դարեր», «Անանուն հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն IX-XV դարեր», «Ծաղկաբաղ Ավետարան» 2001թ., «Ծաղկաբաղ սաղմոսներ» 2001թ., «Անանուն հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտություն XVIII-XIX դարեր» 2007թ., «Հայկական մանրանկարչություն. դիմապատկեր» պատկերագիրքը): Մանրանկարներ է ստեղծել տերևների, խեցիների, մարմարի, բազալտի վրա: Անհատական ցուցահանդես երևանում 1989թ.»:

Սուրեն Վարդանյան

մասնակցել է հանրապետական և համամիութենական ցուցահանդեսների:

Նա դեռ ուսանելու տարիներին բացահայտել էր իր մեծ հետաքրքրությունը հնագույն մագաղաթյա մատյանների հանդեպ: Վստահ էր, որ պիտի մի օր հանդիպի այդ հնաբույր մատյաններին և նրանց էջերում պիտի բացահայտի իր կյանքի կարևոր, սակայն դեռ գաղտնի իմաստը:

Ամուսինը՝ **Սուրեն Վարդանյանը**, քանդակագործ էր՝ մոնումենտալ քանդակի վարպետ: Հայաստանի այս ու այն վայրերում կարելի է հանդիպել նրա կերտած՝ Հայրենական պատերազմում զոհված հերոսների և անհայտ զինվորների հուշարձան-կոթողների: Սիրում էր նաև քանդակել աշխատավոր պարզ մարդկանց կերպարներ: Այդ քանդակներով նա բազմաթիվ անգամ

Պրոֆեսոր էր, դասավանդում էր Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի քանդակի բաժնում, և մերօրյա շատ քանդակագործներ սովորել են նրա արվեստանոցում:

Աստղիկ և Սուրենը՝ արվեստին անմնացորդ նվիրված ամուսինները երկու հրաշալի զավակների ծնողներ էին:

Լևոն Վարդանյան

Լևոն Վարդանյանը ժառանգել էր հայրական ծիրքը և դարձել հրաշալի քանդակագործ: Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտի քանդակի բաժինն ավարտելուց երեք տարի անց նրան հրավիրեցին դասավանդելու Երևանի գեղարվեստի ակադեմիայում: Կարելի է պատկերացնել, թե նրա դասավանդման 36 տարիների ընթացքում որքան երիտասարդներ են հմտացել իրենց սիրելի, բարի, վերին աստիճանի նրբանկատ ուսուցչի ձեռքի տակ և դարձել քանդակագործ:

Նա ևս մեծ մասամբ ստեղծագործում է մոնումենտալ քանդակագործության ասպարեզում: Բայց նաև փոքր չափերի քանդակների և հարթաքանդակների սքանչելի վարպետ է: Նրա հարթաքանդակներին կարելի է հանդիպել Երևանի քաղաքապետարանում, Մետրոպոլիտենի կայարաններում, Հայաստանում Ռուսաստանի դեսպանատանը, նաև Հայաստանից դուրս Ռուսաստանի Վոլգոդոնսկ, Իտալիայի Ռավեննա քաղաքներում և էլ ինչ-որ տեղերում...

Լևոն Վարդանյանը ներքին, անչափ զգայուն կապվածություն ունի Հայոց հնագույն մշակույթի հանդեպ՝ ոչ միայն հարթաքանդակներում: Նրա նորագույն ռիթմով ստեղծած խաչքարերը նույն հնագույն խաչքարերի գծի անսկիզբ-անվերջ անսահմանությունն ունեն: Նրա նույնիսկ գրքի ձևավորումները հնագույն մշակույթի հանդեպ նույն զգայնությունն ունեն: Օրինակ **«Աննա Պետրոսյանի «Քաջավարժներ»** գրքի սքանչելի ձևավորումը: **Լևոն Վարդանյանը** սիրում էր նաև նկարչական ձևավորումներ կատարել թատրոններում և կինոյում: Նման ձևավորումներից են **«Հիշողության բեմ»** թատրոնում բեմադրված **Աննա Պետրոսյանի «Բանտախուց 7160»** ներկայացումը, ապա **«Արտավազդ և Կլեոպատրա»**, **«Համլետ»**, **«Սպարտակ»**, **«Ամբոխները խելագարված»** ֆիլմ-բալետների, **«Անուշ»** օպերա-ֆիլմի նկարչական ձևավորումները:

Լևոն Վարդանյանը մշտապես մասնակցել է համամիութենական և միջազգային սինպոզիումների ու բիենալեների: Անհատական ցուցահանդեսներ են կազմակերպվել Երևանում, Դիլիջանում, Իջևանում:

«Լեռների որդի» դրված է Իջևանում բարձրավանդակի վրա

Ի դեպ. Արցախյան ծանր գոյամարտի ժամանակ 1990 թվականի հունվարին մի փոքրիկ խումբ քանդակագործ ընկերների հետ **Լևոն Վարդանյանը** մեկնեց մասնակցելու Իջևանի շրջանի Ոսկեպար սահմանամերձ գյուղի պաշտպանական կռիվներին: Թշնամու հետ մի քանի թեժ գոտեմարտերից հետո՝ ջոկատի հրամանատարն արգելեց քանդակագործների խմբին մասնակցել մարտերին, ետ ուղարկեց Երևան, այն պատճառաբանությամբ, թե նրանց արվեստը այսօր ավելի է պետք, քան խաղաղ ժամանակ:

Ծանր ծնեռ էր: Ցուրտ, անլույս, արվեստանոց: Մոմի լույսի տակ **Լևոն Վարդանյանը** սառչող մատներով հունցում էր կավը, քանդակում երևակայության ընդերքից իր հետ խոսող կերպարը, որ հետո կավից այն փոխանցի քարին, այս անգամ էլ սառած մատներով բռնելով հատիչն ու մուրճը: Այսպես ամեն օր առանց դադարի՝ ծնեռվա ցրտին, ամառվա տապին:

Ահա այս համառ ոգևորությունն էր, որ նրան տարավ Ռավեննա՝ մասնակցելու 1992, ապա 1994 և 1998 թվականներին այնտեղ կազմակերպված բիենալեներին, հաղթել՝ այնտեղ թողնելով իր քանդակներից մեկը: Բիենալեների կազմակերպիչների և մասնակիցների

համար երկրաշարժից քարուքանդ եղած և պատերազմի իրողության մեջ գտնվող Հայաստանը, բանից պարզվում է՝ ապրում էր նաև իր ստեղծագործական Ոգու կորովով:

Աստղիկ և Սուրեն ամուսինների մյուս զավակը **Բագրատն** է: Նա սիրում էր նկարել, բայց դեռ անչափ փոքր՝ իր համար պարզել էր իր մեծ սքանչելի սերը ջութակի հանդեպ: Ավարտելով Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիան՝ դարձավ Երևանի պետական կամերային նվագախմբի առաջին ջութակը և կոնցերտմեյստերը՝ համերգներով հանդես գալով Ռուսաստանում, Եվրոպայի տարբեր երկրներում:

Բագրատ Վարդանյանը մասնակցել է համաշխարհային երաժշտական բազմաթիվ փառատոնների: Իր ծավալուն կատարողական գործունեության հետ միասին նա Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի պրոֆեսորն է, լարային ամբիոնի, նաև Չայկովսկու անվան երաժշտական մասնագիտական դպրոցի լարային բաժնի վարիչը: **Բագրատ Վարդանյանի** սաները արժանացել են բարձր գնահատականների միջազգային մրցույթներում:

Նա անդամակցել է «**Ռեներսանս**» 3-րդ միջազգային երիտասարդ երաժիշտների մրցույթ-փառատոնի ժյուրիին՝ նվիրված Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյակին: Եղել է Դելֆյան խաղերի ժյուրիի նախագահ Քիշնուում:

Բագրատ Վարդանյան

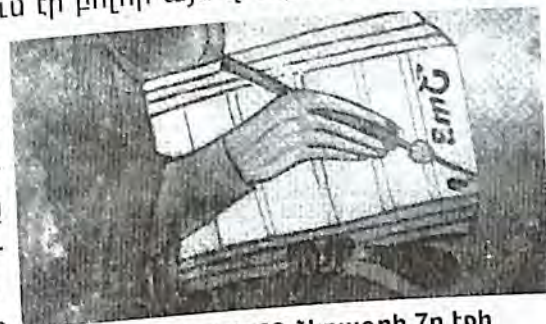
Հայրենապաշտ և արվեստապաշտ այս ընտանիքը կատարյալ այն արժեքն է, որով պայմանավորվում է հայ ընտանիքի լավագույն համապարփակ բնավորությունը: Անսահման բարի, անմնացորդ իրենց գործին նվիրված այդ ընտանիքի անդամները մշտապես ապրել են քչով բավարարվելով և երբեք կենցաղը չեն դարձրել իրենց մտածումների առարկան: Երբեք չեն մտածել իրենց արժանի չափով ստանալ: Որովհետև նրանց ստեղծագործական Ոգու պահանջը տալն էր և ոչ՝ ստանալը:

Հիմա պիտի նորից վերադառնանք այս սքանչելի ընտանիքի մորը՝ **Աստղիկ Գևորգյանին**, որը կնոջական և մայրական վսեմ պարտավորությունների հետ ուներ նաև միայն իրեն պատկանող առանձին, գաղտնի սրբազան զգացումը:

Բացի իր հետաքրքիր ուսումնասիրություններից, որոնցից յուրաքանչյուրը գիտական արժեք էր, նա հայտնագործել էր ինքն իրեն որպես նկարիչ: Երբեք նկարչությամբ չէր զբաղվել, երբևէ նկարելու ցանկություն չէր ունեցել: Բայց հիմա նկարում էր: Հնագույն մանրանկարիչ ծաղկողները իրենց ոգեղեն ներկայությամբ սկսեցին սովորեցնել նրան՝ այդ արվեստին վերաբերող բոլոր օրենք-կանոնները: Եվ նա օր օրի կատարելագործում էր իր նորահայտ ձիրքը, որը հնարավորություն էր տալիս նրան խորասուզվել հոգևորի անբացատրելի տարերքի մեջ:

«**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» վկայագրի 4 հատորի 348-353 էջերում պատմել ենք **Մատենադարանի** ներսում ամփոփված գանձերի, գրիչ ու ծաղկող վարպետների մասին: **Աստղիկ Գևորգյանը** դարձել էր նրանցից մեկը և Մատենադարանի 10.000 ձեռագրերից հառնող բոլոր մանրանկարիչ-ծաղկողների հետ թափառում էր իր մեծ, սքանչելի, անչափ պաշտելի **Հայրենիքի** բոլոր անկյուններում, նրանց հետ մտնում-ելնում էր բոլոր այն վանքերն ու եկեղեցիները, որտեղ գրվել էին ձեռագիր մատյանները և նկարազարդվել էին տաղանդավոր ծաղկողների կողմից: Եվ նրանց ներկայացնելուց բացի, նորանոր հայտնագործումներ էր կատարում և Հայաստանը ներկայացնում մեծագույն հպարտությամբ ու անչափելի խանդավառությամբ:

Օրինակ այս մեկը: 21-րդ դարի մարդուն սա այնքան անկարևոր կթվա: 1166 թվականին Հռոմկլայում գրված մի ավետարանում, որը **Մատենադարանի** պահոցում գտնվում է 7347 համարի տակ, չորս ավետարանիչների սեղանների վրա դրված են **գնդիկավոր գրիչներ**: Գրիչի երկու մասերն իրար միացած են սնամեջ գնդիկով, որը թանաք է պարունակում: Այդպիսի մի գրիչ էլ կա նաև Կիլիկիայի Սկևռա վանքում 1177 թվականին ընդօրինակված «**Մատյան ողբերգության**»

Հատված N 1568 ձեռագրի 7ր էջի մանրանկարից

Հատված N 2848 ձեռագրի 245ր էջի մանրանկարից

ծեռագրում **Գրիգոր Նարեկացու** ծեռքին: Այսպես **Աստղիկ Գևորգյանը** բազմաթիվ գնդիկավոր գրիչներ հայտնաբերեց 12-րդ դարում Կիլիկիայում և 13-րդ դարում Հայաստանի տարբեր շրջաններում գրված ծեռագրերում: Այդ մասին նա առաջին անգամ գրեց 1960 թվականի «**Բանբեր Մատենադարանի**» հանդեսում:

Բացի մանրանկարչական բազմաթիվ օրինակներից՝ գնդիկավոր գրիչի մասին նա հայտնաբերեց նաև գրավոր տեղեկություններ: 1435 թվականին գրված (N 1380) ծեռագրի հիշատակագրություններից մեկում գրիչ **Յովհաննեսը** գրում է. «**Ձսուտ գծագիրկս գյովանես քաղաքցիս յիշման արժանի արարեք, ով սուրբ գրոց աշակերտեալ անձինք, որ յուրս տեստրակս Զ. (900) գիր ի Ա. (1) անգամ թաթախելոյն գրեցի և այլ՝ Ի. (20), Լ. (30) ավելի, վարդապետիքս վկայ**»: Նույն ծեռագրում մեկ այլ գրիչ գրում է. «**Ձ Ստեփանոս սարկաւահիկս յիշեցէք ի Քրիստոս, որ տասն ու վեց տետր գրեցի: Բայց մի թաթախելոյն էն. (700) գիր գրեցի: Բայց կաթավ թանաքն, թէ չէ այլ կա գրէի**»:

Զեռագիր մատյաններ ստեղծելու համար օգտագործված գնդիկավոր գրիչները խոսում են դեռ վաղ միջնադարում կատարելագործված գրչության պիտույքներից մեկի մասին և որոնց մասին իմանում ենք կարդալով **Աստղիկ Գևորգյանի «Գրենական գործիք՝ գնդիկավոր գրիչի մասին»** հոդվածը:

Հայկական հին ու մեծարժեք ծեռագրերի երբեմնի վիթխարի հարստությունից փրկվել ու մեզ է հասել շուրջ 25.000 հատոր, որից 10.000 գտնվում է **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում**: Այս 25.000 հատորը հարուստ նյութ է բովանդակում հայ ժողովրդի, ինչպես նաև ուրիշ ժողովուրդների պատմության և մշակութային կյանքի վերաբերյալ:

Աստղիկ Գևորգյանի արվեստաբանական հետաքրքրությունները ներառում են հայ ժողովրդին վերաբերող մշակութային ամենաբազմազան կյանքը: Նախ բացենք «**Արիեստներն ու կենցաղը հայկական մանրանկարներում**» պատկերագիրքը: Ի՞նչ է իրենից ներկայացնում սա:

Դիմում ենք **Աստղիկ Գևորգյանի** բացատրությանը:

«**Հայ միջնադարյան մանրանկարչությունը հանդիսանում է այն մեծ գանձարաններից մեկը, որն առարկայական փաստերով հարստացնում է միջնադարյան մշակույթի բազմաթիվ բնագավառների մասին մեր գիտելիքները: Մեր պատմիչների երկերում և այլ կարգի սկզբնաղբյուրների մեջ առկա փաստերը, որոնք վերաբերում են հայ միջնադարյան արվեստների ու արհեստների, գրչության ու գիտության**

Գրչի մանրանկարների բացառիկ ընդօրինակումները Աստղիկ Գևորգյանի

թյան այլևայլ բնագավառներին՝ ավելի պարզ և որոշակի է դառնում միջնադարյան մանրանկարիչների վարպետ ծեռքի տակից դուրս եկած գունագեղ պատկերների շնորհիվ:

...Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի, արհեստների և կենցաղի մի

շարք մութ կողմերի լուսաբանմանը մեծապես նպաստող մեր ծեռագրերի մանրանկարները գիտական հասարակայնության տրամադրության տակ դնելու մտահոգությամբ, մենք տարիների ընթացքում ծեռագրերից ընտրել և ընդօրինակել ենք ըստ բովանդակության մանրանկարչական նյութերը:

Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 10.000-ից ավելի ծեռագրերից, որոշ դասակարգումով ընտրված նմուշները խմբավորել ենք ըստ աշխատանքի և զբաղմունքի գլխավոր բնագավառների, որոնք հանդիսացել են մեր միջնադարյան նախնիների կյանքի և կենցաղի հիմքը: Չպետք է կարծել, թե հայկական մանրանկարչական ծեռագրերում ժողովրդի առօրյան արտացոլող նկարները գոյություն ունեն հոգևոր թեմաներով արված մանրանկարներից անկախ և նրանցից անջատ: Զեռագրերում այդ արված մանրանկարներից անկախ և նրանցից անջատ գաղափարների բոլորը միասին, միջնադարում իշխող քրիստոնեական գաղափարների շնորհիվ, կազմում են մի օրգանական ամբողջություն: Քիչ չեն նաև զուտ աշխարհիկ բովանդակություն ունեցող ծեռագրերը, որոնց մանրանկարներն էլ, ըստ այդմ, ունեն միանգամայն աշխարհիկ բովանդակություն:

Ալբոմը ժամանակի առումով՝ ընդգրկում է 10-18-րդ դարերը, իսկ աշխարհագրական առումով՝ ամբողջ պատմական Հայաստանը, այդ թվում, Կիլիկիան և գաղթօջախները: Ընտրված մանրանկարները խմբավորել ենք ըստ աշխատանքային և զբաղմունքային բնագավառների՝ ներքին ենթախմբավորումներով:

Փաստերը և հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ յուրաքանչյուր մանրանկարիչ, անգամ սրբապատկերներ ընդօրինակելիս, իր գործին տալիս է տեղային երանգներ: Տեղայնացման այս երևույթը այնքան բնորոշ է հայ մանրանկարիչներին, որ նրանց ստեղծագործությունները, նույնիսկ հիշատակարան չունեցողները, հեշտությամբ ճանաչվում են որպես այս կամ այն օջախի կամ դարոցի (Կիլիկիա, Վասպուրական, Սյունիք և այլն) արդյունք»:

Աստղիկ Գևորգյանը պատկերագրելով մանրանկարների հետ տալիս է նրանց հակիրճ բնութագրերը: Իսկ դրանք վերաբերվում են երկրագործությանը, այգեգործությանը, անասնապահությանը, որսին, ձկնորսությանը, մավաշինություն-մավաշությանը, շինարարությանը, կահույքագործությանը, դարբնությանը, զինագործությանը, պղնձագործությանը, խեցեղենին, բրուտագործությանը, մանածագործությանը, անվագործությանը, մանածագործությանը, տարագին, ծությանը, գորգագործությանը, կրկեսին, մարմնամարզությանը, երաժշտական պարարվեստին, թատրոնին, կրկեսին, մարմնամարզությանը, երաժշտական գործիքներին, որոնցից շատերը չեն գործածվում այլևս, սակայն **Աստղիկ Գևորգյանի** այս սքանչելի պատկերագրի միջոցով հասանելի են դարձել մեզ և եթե ցանկանանք՝ կարող ենք վերականգնել:

Հայոց տառերը խեցու վրա. 3-րդ դ. Ա. Գևորգյան

Այսպիսի մի պատկերագիրք է նաև «Հայկական մանրանկարչություն. դիմանկարներ»-ը, որտեղ զետեղված 129 մանրանկարները մեզ ճանոթացնում են վաղուց ապրած մեր թագավորների ու թագուհիների, իշխանների, կաթողիկոսների, սրբազան անձանց, ավետարանիչների, մշակույթի գործիչների, գրիչների, ծաղկողների, պատվիրատուների և նույնիսկ հասարակ մարդկանց հետ: Մանրանկարչական դիմանկարները բաժանվում են երկու խմբի. դիմանկարներ, որոնք կատարված են բնորոշից, և փաստական նյութի հիման վրա կատարված երևակայական դիմանկարներ:

**Խորան. Ա. Գևորգյանի
ընդօրինակումներից**

Պիտի փորձեն ազատ շարադրանքով մի քանի տող օգտագործել հեղինակի՝
Աստղիկ Գևորգյանի այս գրքերի առաջաբաններից:

Հայ մանրանկարչությունը, որը շուրջ տասնչորս հարյուրամյակի (6-19դդ.) պատմություն ունի, իր ոճական առանձնահատկությունների, գեղարվեստական բարձր մակարդակի, ընդգրկված թեմաների և դրանք ստեղծող տաղանդավոր նկարիչների շնորհիվ, այսօր համաշխարհային ճանաչման է արժանացել ու գիտական բազմաթիվ ուսումնասիրությունների նյութ դարձել։ Սակայն հայ մանրանկարչությունն ամբողջությամբ վերցված, ինչպես հարկն է չի ուսումնասիրվել։ Քիչ չեն այն ձեռագրերը, որոնց ծաղկողների ինքնությունը չի որոշված։ Հաճախ պարզված չի նաև, թե այս կամ այն գրչագիրը մանրանկարչական որ դպրոցին է պատկանում կամ հարում։ Մինչ օրս չկան անհրաժեշտ տեղեկություն-

Ահա, այս բնագավառում եղած թերին լրացնելու և հայ մանրանկարչության համապարփակ և ընդգրկուն աշխատություն է **Աստղիկ Գևորգյանի երեք-հատորյա կոթողային մատենագիտությունը**: Աշխատանքի ընթացքում նա հայտնաբերեց բազմաթիվ ծաղկողների նոր գործեր, որոնց հեղինակների մասին հիշատակարաններում տեղեկություններ չկան, բայց նրանց անվամբ կան մակա-գրություններ, որոնք թաքցված լինելով ձեռագրերի զարդերի մեջ, աննկատ էին մնացել: Գիտնական-արվեստաբանը կատարել է նաև մասնագետների ուսումնա-սիրություններում ճշտումներ և լրացումներ: Օգտվել է Սփյուռքում և աշխարհով մեկ ցրված ձեռագրերի ցուցակներից և իր մատենագիտության մեջ ընդգրկել մի շարք ծաղկողների վերաբերյալ նոր տեղեկություններ:

**Գիտնական
մանրանկարչուհին
Վիլյամ Սարոյանի հետ**

Ծաղկողների մասին կենսագրական տեղեկությունները հարուստ չեն: Դրանք հանդիպում են հիշատակարաններում և հիշատակագրություններում, որոնք քաղվածաբար և հարկը հարկին լրացված՝ տրված են մատենագիտության մեջ: Այդ տվյալները վերաբերում են ծաղկողների սոցիալական վիճակին, աշխատանքի բնույթին, նկարագարողման տեխնիկային, օգտագործված ներկերին և դրանց շնորհիվ պարզաբանվում է, թե վաճ ներկերին և դրանց շնորհիվ պարզաբանվում է, թե գրքի գեղարվեստական հարդարման ինչ ձևեր են կիրառվել, գունագարդման ինչպիսի հնարքներ, ինչ ներկանյութեր ու գույներ են օգտագործվել: Տեղեկություններ նաև ներկերի բաղադրության, ներկերի մշակման՝ լույս ու ստվերի, ոսկու օգտագործման մասին: Ծաղկողները ավետարանիչների դիմապատկերների մոտ հաճախ պատկերել են գրչական, նկարչական պարագաներ, ներկամաններ, կարկին, կոկիչ, մկրատ, շեքրոն՝ հատուկ տախտակ, որի վրա ամրացվում էր թուղթը:

ամրացվում էր թուղթը:

Որքան էլ արհավիրքներն ու երկրի անբարենպաստ պայմանները ոչնչացրել են հայ մշակույթը և ձեռագիր գանձերը, այնուամենայնիվ, ի մի բերվելով **Աստղիկ Գևորգյանի** մատենագիտության մեջ՝ պարզորեն երևում է յուրաքանչյուր դարի մանրանկարչական արվեստի զարգացման պատկերը, ինչպես նաև ժամանակագրության գրչատներում սպեղծվածները:

Այսպես, այս կոթողային մատենագիտության երեք հատորներից հաջորդում են հազարից ավելի տաղանդավոր ծաղկողների ամբողջական կերպարները՝ իրենց սքանչելի մանրանկարների օրինակների հետ միասին: Երևանի **Մատենադարանում** գտնվող 10.000 ձեռագրերից, ապա նաև գաղթօջախներում գտնվող 15.000 ձեռագրերից շատերից տաղանդավոր ծաղկողների անուններ է մանրամասնել **Աստղիկ Գևորգյանը** և նրանց դարձրել մեզ մտերիմ ու հարազատ:

Անչափ գնահատելի է «Գրիգոր Նարեկացին մանրանկարներում և մեծ քերթողի տաղերը» հատորյակը, որտեղ ամփոփված են Գրիգոր Նարեկացու տասնյոթ դիմանկարները:

Գրում է Աստղիկ Գևորգյանը. «Գրիգոր Նարեկացու դիմապատկերները կան ոչ միայն հռչակավոր «Մատյան ողբերգության» աղոթամատյանում, այլև բազմաթիվ ժողովածուներում, որտեղ տեղ են գտել նրա մյուս գործերը՝ տաղերը, գանձերը, երգերգոցի մեկնությունը, աղոթքները, ներբողները և այլն:

Գրիգոր Նարեկացի

Գրիգոր Նարեկացու դիմանկարներն ստեղծող նկարիչներն ապրել են տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր վայրերում: Նրանցից յուրաքանչյուրը, անդրադառնալով Նարեկացու կերպարին, երբեմն կրկնել է պատկերագրական հին օրինակները, երբեմն էլ ստեղծել համահունչ նոր հորինվածքներ, բնականաբար հարազատ մնալով իրենց ինքնուրույն ոճական, գեղարվեստական առանձնահատկություններին»:

Աստղիկ Գևորգյանը ոչ միայն ամենայն մանրամասնությամբ, առանց չնչին իսկ չափով խախտելու գծանկարները, ընդօրինակում էր ծաղկողների մանրանկարները իր գիտական ուսումնասիրությունների և պատկերագրքերի համար, այլև սեփական զգացմունքների ու մտքի թելադրանքները իր տաղանդի ուժով դարձնում էր սքանչելի մանրանկարներ: Ամենագարմանալի նյութերի՝ տերևների, խեցիների, մարմարի, բազալտի վրա նա թողել է իր երևակայության արգասիք, ամենատարբեր բովանդակություններ ընդգրկող հարյուրավոր մանրանկարներ:

Աստղիկ Գևորգյանը հավատացյալ էր այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով: Նա գիտեր, որ իր հոգում մանրանկարիչ դառնալու հանկարծահաս բռնկումը Արարիչ Աստծո կամեցողության թելադրանքն էր: Երևի այս զգացողությունն էր նաև, որ նա միջնադարյան գրիչների նման, իր սքանչելի ձեռագրով գրեց, նկարագարեց և հրատարակեց «Ծաղկաքաղ սաղմոսներ», որտեղ հավաքված են միայն բարոյախոսական երգերը և «Ծաղկաքաղ Ավետարան» գրքույկները, որոնք ի վերջո, աստվածահաճո աղոթամատյաններ են...

Հազարավոր խնկաբույր մատյաններ գերզգայուն հպումով, ակնածանքով, նվիրումով և վերջապես պաշտումով շրջել է էջ առ էջ և լույսի, իմաստության ու հանճարի հյուլներ կորզել, դարձրել գիրք ու պատկերամատյան, որպեսզի հազարամյակների ընթացքում կուտակված ազգի անկողոպտելի Ոգեղեն գանձերը որպես ժառանգություն թողնի ներկա և գալիք ժամանակների մարդկությանը...

...Սուտասանս, նվաստս, անարժանս, մեղապարտս, մեղսասերս, անիմաստս, փծուն մտքով և գրչակ՝ այսպես, դեռ ավելի դաժան ինքնախարազանման բառերով են Գրիչն ու Ծաղկողը որակել իրենց, ապա գեղեցկորեն մագաղաթին են հանձնել փիլիսոփա գիտնականների գործերը, երաժիշտների շարականներն ու տաղարանները, բոլոր ժամանակների պատմիչների մատյանները, դատաս-

ՅԻՍՈՒՍԻ

ԽԱՅԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

«Նրանք առան Յիսուսն և տարան և խաչափայտը նա ինքն էր վերցրել և բարչրացնում էր այն տեղը, որի անունն էր Գազար. իսկ երբայնե՛ն կոչում էր Գողգոթա, որտեղ և խաչը հանցյին Նրան ու Նրա հետ նրկու ուրիշների՝ այս եւ այն կողմից, իսկ մեջտեղում Յիսուսին Պիղատոսը մի տախտակ էլ գրեց և դրեց խաչի վրա. և գրում էր. «Յիսուս նազարեցի՝ հրեաների թագաւոր»։ Այդ տախտակը հրեաներից շատերը կարդային, որովհետեւ այն տեղը ուր Յիսուս խաչուեց, խաչվին մօտ էր (և գրում էր երբայնե՛ն, լատիններն և յունարեն)։

Հատված Գրիչ և Ծաղկող
Աստղիկ Գևորգյանի
«Ծաղկաքաղ
Ավետարան»-ից

տանագրքերը, բժշկարանները, քերթվածքները: Գրիչն ու Ծաղկողը չեն դադարել երբեք իրենց սրբազան գործը կատարել մի կտոր հացով ու մի կում ջրով, թե վանքի պատերից ներս, թե նվաճողի սրից հալածված որևէ քարանձավի լռին անկյունում, որպեսզի այսօր, այս տարօրինակ 21-րդ դարում հասկանալի լինենք ինքներս մեզ, ապրենք ինքներս մեզ նման և ճանաչելի լինենք հազարամյակների դժվար երթի ճանապարհներից թողնված մեր Սքանչելի Ոգուն:

«...ես չեմ արժանի այս գործին...»:

Մի՞թե այս զարմանալի համեստությունը նույնպես Հայոց Բնավորության կարևոր դրսևորումներից մեկն է, որը գուցեև շատ հաճախ խանգարել է ինքնաճանաչումի շրջանակից դուրս գալ դեպի համամարդկային տարածք և այնտեղ ամրագրել կարևորագույն այն մշակույթի, որի Ոգեղեն Ուժը հանճարներ է պարգևել համաշխարհային քաղաքակրթությանը:

Բայց անառարկելի ճշմարտություն է նաև այն, որ իսկական Հանճարը և Տաղանդը կարիք չունեն թմբկահարումների: Նրանք դրա ժամանակն էլ չունեն... Նրանք կան առանձին և կարևոր, որպես Աստվածային Ոգու անհրաժեշտ գոյություն: Նրանք եղել են Հայոց բոլոր ժամանակներում:

Նրանց հետ նաև Աստղիկ Գևորգյան գիտնական-արվեստաբանը, Ծաղկողն ու Գրիչը:

ՄԻՆԱՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Արվեստաբան Հենրիկ Իգիթյանը գրում է. «Լուկալ, լարված գույնի պրոբլեմը, որ արդի հայ գեղանկարչության մեջ իր արտացոլումն ստացավ Սարյանի վաղ երկերում մինչև Մինաս Ավետիսյանի հայտնվելը, որևէ լուրջ լրացումներ չունեցավ: Մինասը մեկն էր ժամանակակից այն հայ նկարիչներից, որոնք գեղանկարչությանը վերադարձրին գույնը»:

Մինաս Ավետիսյան

Իգիթյանը նկատի ունի մանրանկարների գույնը, որտեղ «Կարմիրը տապ է, կարմիրը՝ եռանդ ու ավյուն, կարմիրը արև է»:

Իսկ հանճարեղ Մարտիրոս Սարյանը Մինասի նկարների մասին գրել է. «Նկարիչները նկարում են լուսաբացը: Լուսաբացը տրամադրություն է, լույս ու խավար՝ իրար միաձուլ: Եվ շատ քչերն են համար-

ձակվում նկարել արևը: Արևի ժամանակ ամեն ինչ խիստ սրվում է, արևը ջարդում է սովորական ձևերը, խառնում գծերը. որսալ այդ ամենը և հաղորդել ներկերով, դժվար է: Մինասը չի վախենում պայծառությունից, նա քայլ է արել դեպի արևի աշխարհը: Կարևոր է, որ նա առանց իրեն կրկնելու առաջ գնա...»:

Վերջին հաշվով բանը միայն իրական արևը չէ, այլ այն արևը, որն ապրում է ստեղծագործողի էության ներսում... Բացատրել թե ի՞նչ է սա անհմար է: Առեղծված է: Առեղծված է նաև, թե ինչպես մածուկատուփից աղտանդված ներկը ընկնելով կտավի վրա, դառնում է արևային միջավայր, արևային լույսով հագեցված գույն: Իսկ նա ծնվել է հայկական մի սովորական գյուղում Ջաջուռում: Անսովոր միայն այնքանով, որ այստեղ որևէ հին հուշարձանի, նույնիսկ եկեղեցու փլատակներ չկան, որոնք բոլոր հայկական շենքերում ինչ-որ չափով մնացել են:

«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» գրքի 4-րդ հատորի 389-րդ էջում կարդում ենք, որ Ջաջուռը գտնվում է Գյումրի քաղաքից 9 կմ հյուսիս-արևելք, որ կլիման ցուրտ է, մթնոլորտային տեղումները բավարար, կան դեկորատիվ ծառեր, այսինքն ոչ մրգատու, տները քարակերտ են՝ թեք տանիքով, որ խմելու ջուրը բերված է երկու կիլոմետր հեռավորությունից, ունի կրաքարի, սև տուֆի, գորշ ածուխի պաշարներ, բնակչությունը երկրաշարժից առաջ՝ 1979 թվականի մարդահամարով, 742, իսկ երկրաշարժից հետո՝ 563 մարդ, որոնց մեծ մասի նախնիները գաղթել են Խնուսից: Նաև որ այստեղ է ծնվել տաղանդաշատ նկարիչ Մինաս Ավետիսյանը, որի տուն-թանգարանը կառուցվել է 1982 թվականին... Ի դեպ, Ջաջուռի լեռը, որը գտնվում է Փամբակի լեռնաշղթայում, մշտապես գտնվում է սաստիկ մրրիկների և խելացնոր ցուրտ քամիների միջավայրում, որն իր իսկ անունը կրող լեռնանցքով փչում է դեպի Ջաջուռ գյուղ և հատկապես ձմռան խիստ ծնաբուքին՝ փակում ելունուտի ճանապարհները: Ահա այս ոչ մի բանով աչքի չընկնող ցրտաշունչ գյուղում է 1928 թվականի հուլիսի 20-ին ծնվել արևը փառաբանող նկարիչ Մինաս Ավետիսյանը:

Ինքնանկար

Սովորել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում, ավարտել Լենինգրադի Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության և ճարտարապետության ինստիտուտը, և դեռ այնտեղ սովորելիս ստեղծել է «Տեր Զորի ճանապարհին», «Գաղթ» Հայոց ողբերգական անցյալին նվիրված կտավները...

Եղեռնի տարիներին Մինասի մշեցի ծնողները հրաշքով էին փրկվել Ջաջուռի ձորում թուրքերի արյունոտ կոտորածից, որի գոհը դարձավ մի քանի հազար մարդ: Ձմռան բքառատ գիշերներին, երբ խելագարված հազարաբերան քամին չափը կորցրած վայոցով սլանում էր գյուղի վրայով՝ Ջաջուռի ձորի ջարդից

հրաշքով փրկված գեղջուկը օջախի շուրջը հավաքված ունկնդիրներին պատմում էր ականատեսի իր եղերապատումը... Մինաս մանուկը լսում էր այդ պատմությունները, և նրա աչքերի խորքում կուտակվում էր անհուն մի թախծոտ Նայեցեք նրա լուսանկարներին և ինքնանկարներին և կճանաչեք նրա թախծոտ ապրումները իր կորցրած հայրենիքի որբացած կոթողների՝ «Աղթամարի տակ» կամ «Ճանապարհ: Ծնողներիս հողը» կտավների ողբերգությունը:

Մուշը և Ջաջուռը նկարչի մտածումների կիզակետում էին, սակայն նրա համար Հայաստանը արևով ու լույսով հավերժական է, որոշակիությունից դուրս: Որովհետև որոշակին անկարող է իր մեջ ընդունել նրա խորությունը, նրա ապրածը, նրա անցյալն ու ներկան: «Ջաջուռը» մի գյուղ չէ, ուր ծնվել էր նկարիչը: Կամ «Իմ ծնողները» կտավը հոր և մոր ստույգ դիմանկարը չէ: Նրանք իրենց ներսում հողին երկրպագողի, արևի ու քամու, ցուրտ ու շոգի, ողբերգության ու բերկրանքի հավերժական իմաստն են կրում: Այդ հայրն ու մայրը երեկվա, այսօրվա և վաղվա հայ մարդիկ են: Նրա ստեղծագործությունների արմատները հեռանում են հայրենի հողի ընդերքները, իսկ գագաթը մխրճվում է արևային երկնքի բոցեղեն շիկացումների մեջ:

Յուրաքանչյուր ժամանակ իր գեղանկարչական համակարգն ունի: Որքան էլ որ մեր օրերի նկարիչները օգտվում են անցյալի վարպետների գեմային ժառանգությունից, նրանք իրենց մտածողությամբ այժմեական են: Խոսքը տաղանդների մասին է: Այդպես նաև Մինասը, որն այսօրվա կյանքի նկատմամբ ուներ ժամանակակից մարդու լարված հետաքրքրություն և նրան վերաբերվում էր իր հուզական աշխարհին համապատասխան:

Հենրիկ Իգիթյանը գրում է. «Մինասի աշխատանքները դիտելիս քեզ համակում է այն անբացատրելի զգացումը, ասես օտարության մեջ պատահաբար եթերում որսացել ես Կոմիտասի երգը, ծնվել, նվվացել է սիրտդ, սեղմվել է կոկորդը, և պատրաստ ես աշխարհի բոլոր հարստությունները, օվկիանոսները, աստղերը, տիեզերքը տալ, երազելով գեթ մի բան՝ հայտնվել հեռավոր հայկական գյուղում՝ մենակյաց կիսաքանդ բակեղեցով, լավաշի բույրով, կավաշեն տներով ու գտնել երջանկությունը...»:

1972 թվականի հունվարի լույս 2-ի գիշերը հրդեհվեց Մինաս Ավետիսյանի արվեստանոցը: Շուտով բացվելու էր նրա հերթական ցուցահանդեսը, և արվեստանոցում ժողոված էին բազմաթիվ սքանչելի գործեր: Այստեղ էր արվեստանոցում ժողոված էին բազմաթիվ սքանչելի գործեր: Այստեղ էր «Ճանապարհ», «Ծնողներիս հողը», «Խաչելություն» և... շատերը: Պատահաբար պահպանվել են մի քանի գունավոր լուսապատկերներ, որոնք թույլ են տալիս արտապատկերել կորած գործերի մի մասը: Հրդեհը տարավ շատ գլուխգործոցներ, և դա ոչ միայն նկարչի, այլև արվեստասեր մարդկանց ողբերգությունն էր: Հրդեհի բոցերի մեջ կարող էր ոչնչանալ նրա պայծառ ու թախծոտ Ոգին... Բայց նա չդադարեց ստեղծագործել և մեկը մյուսի ետևից «Մտորում», «Սափորով հայուհին», «Լավաշ են թխում», «Երեկոն «Մտորում», «Սափորով հայուհին», «Լավաշ են թխում», «Երեկոն «Մտորում», «Սափորով հայուհին», «Լավաշ են թխում», «Մայրամուտ» և «Գյուղում», «Ջաջուռ», «Սպասում», «Խաչքարի մոտ», «Մայրամուտ» և ուրիշ շատ սքանչելի գործեր...

Որդու հետ...

Արդյոք թախիծը կարմիր ու ծիրանի գույն ունի՞... Ի հեծուկս ճակատագրի դավադիր հարվածի՝ նա իր վառվռուն ներկապնակի հզոր շնչառության թափը մի ակնթարթ անգամ չդանդաղեցրեց և ձոներգեց մայր երկիրը՝ երկրպագելով հողին, արևին, Հայոց հրակարմիր, բորբոքուն Ոգուն: Հասկանալի՞ են, արդյոք նման անհատականությունները, նրանց մղումները ժամանակակիցներին. դժբախտաբար՝ ոչ բոլորին: Բայց այդ է՛կարևորը, այլ այն, որ արհավիրք-հրդեհը չկարողացավ մարել նրա արվեստի լույսը:

Որդու հետ...

«Նեգրական թաղամաս», Ս. Պրոկոֆև «Մոխրոտիկը», Ա. Սպենդիարյան «Երեք արմավենի», «Ալմաստ», Գ. Հախինյան «Ախթամար», «Ուռենի», «Լոռեցի Սաքուն», Ա. Տերտերյան «Կրակե օղակ» և վերջապես Ա. Խաչատուրյան՝ «Գայանե»:

Պարզաբանում է Յենրիկ Իգիթյանը. «Գտնել ամեն ներկայացման բանալին, «կարդալ» այնքան տարբեր կոմպոզիտորների երաժշտությունը թափանցել նման սյուժետադրամատուրգիական հյուսվածքի մեջ, ստեղծել ահռելի քանակությամբ զգեստներ, դեկորացիաներ՝ բարդագույն խնդիրներ, որ կարող է լուծել միայն մեծ վարպետը... Նա բենը նկարագարողում էր այնպես շռայլ, այնպես հզոր, որ թվում էր թե հարյուր նկարիչ հսկա ներկապնակ առած՝ նկարել են մոլեգին, ինչ-որ նորաստեղծ եռանդով, ուժ ներարկելով ներկայացման մյուս բաղադրիչներին, ոգեշնչելով ողջ հանդիսասրահը»:

«Գայանե» բալետը Մինասի լավագույն աշխատանքն է օպերային թատրոնում:

Այս կապակցությամբ Արամ Խաչատուրյանը գրել է. «Մինասի վառ ու զորեղ տեմպերամենտը շատ մոտ է ինձ: Միմֆոնիկ շնչառությամբ օժտված նկարիչը թատրոն ներխուժեց լայն ու խոր հիացումներով: Եվ նա թատերական նկարչություը բերեց իր հուժկու սիմֆոնիզմը: Գույների վիթխարի գամման, երանգապնակի անսահման ամպլիտուդը հանդիսատեսն ընկալեց և գնահատեց անվարան: Մինասի մեջ զուգորդվում են ազգայինն ու արդիականը բառիս ամենալայն իմաստով: Սա մոդեռնի և ազգային ոգով, և ոչ էքնոգրա-

Էսքիզ Ա. Խաչատուրյանի
«Գայանե» բալետից

Ֆիական իմաստով, ազգային բարձրագույն հատկանիշ է»:

Մինասը նաև հոյակապ որմնանկարներ իրականացրեց, բայց դժբախտաբար աչքի չընկնող, չնչին շինություններում: Մեծ ծավալները, **Իգիթյանի** վկայությանմբ, ազատ էին արձակում նրա գեղանկարչական թափը, ստեղծագործական ներշնչանքը... Զբաղվել է նաև գրաֆիկայով, սակայն կյանքի վերջին տարիներին: Իսկ այդ վերջին տարիները անդադար աշխատանքի, «**ածխացած սիրելիների**» փոխարեն նորերը կյանքի կոչելու տարիներ էին, որ տևեց ընդամենը 38 ամիս:

...1975 թվականի փետրվարի 24-ի երեկոյան նա խաղաղ քայլով վերադառնում էր տուն՝ ըմբռնվելով ձմեռային սառը օդի թարմությունը: Արդյոք դեռ չիրականացած ինչ մտահղացումներով էր նա տարված, ինչ խոհերով, երբ ուղղությունը կորցրած մի ավտոմեքենա սլացավ մայթ և հանճարի արյունոտ դին թողնելով այնտեղ, սլացավ առաջ, անհետացավ ու այդպես էլ մնաց անհայտ... Եվ հարցը, թե այս ահռելի ողբերգությունը պատահականություն էր, թե՞ դիտավորություն՝ մնաց անպատասխան, սոսկալի ցավի, անզորության մի զգացում քարի ծանրությամբ թողնելով հարազատների և նրա արվեստի երկրպագուների սրտերում: Չարացած ճակատագիրը քրքջաց հայության ունկերն ի վար, խլելով նրա ամենաարժանավոր զավակներից մեկին: Մահեր կան, որոնց սուգը ողջ ազգինն է: Նա 47 տարեկան էր:

Գրեթե նույն տարիքին և կյանքի վերջին մարիսերին համարժեք է համարվում հաճախ հարվածները կրելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, իր մահկա-
դաժան հարվածները կրելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, իր մահկա-
նացումն էր կնքել մի ուրիշ հայ հանճարեղ նկարիչ՝ **Ոստանիկ Աղոյան-Արշիլ**
Գորկին:

Նրա մասին դեռ կապատմենք:

Իսկ հիմա հայաստանյան մի ուրիշ արվեստագետի մասին, որին ճակատագիրը նույնքան խորհրդավոր ու դժբանորեն հարվածեց:

ԿԱՌԼԵՆ ՆՈՒՐԻԶԱՆՅԱՆ

ԿԱՌԼԵՆ ՆՈՒՐԻՋԱՆՅԱՆ
 Խոստովանելով, որ յուրաքանչյուր նկարիչ և քանդակագործ արժանի է
 առանձին պատումի, սակայն շատերից պիտի ընտրեն
Կառլեն Նուրիջանյանին:

Կառլեն Նուրիջանյանին:
Թե ինչո՞ւ հատկապես այս քանդակագործին ընտրեցինք՝ կրացատրենք քիչ անց: Հիմա հանրագիտարանային կարճ տեղեկություն:

«Ծնվել է Երևանում, 1929 թվականին: Ավարտել է Երևանի գեղարվեստա-թատերական ինստիտուտը: Նուրիջանյանի տարաբնույթ հորինվածքներից բնորոշ են կոթողայնությունը, պլաստիկ արտահայտչականությունը («Արծիվ» 1969թ., դրվագված ալյումինից, Քանաքեռի ալյումինի գործարանի պուրակ, «Վահագն վիշապաքաղ» 1968թ., դրվագված պղնձ):

Կառլեն Նուրիջանյան

ձից, էջմիածնի խճուղի, «Հայկ նահապետ» 1970թ., դրվագված պղնձից, Նոր Նորքի I-ին զանգված): Նուրիջանյանը բազմիցս անդրադարձել է Կոմիտասի ընդհանրացված կերպարի ստեղծմանը («Կոմիտաս» 1969թ., դրվագված պղնձից)»:

Այսքանը:

Ավելացնենք միայն. կատարել է նաև հայտնի մարդկանց դիմաքանդակներ, տարբեր բնույթի բարձրաքանդակային կոմպոզիցիաներ, խորհրդապաշտական քանդակներ, գյուղերում դրված Հայրենական պատերազմի հերոսների հուշարձաններ՝ որպես **«Հավերժական փառքի»** խորհրդանշաններ, աղբյուր-հուշարձաններ, տարբեր շենքերի վերնաճակատները զարդարող եզրագարդեր, հարթաքանդակներ, ինչպես նաև մետաղադրոշմունով զարդարվեստի գործեր: Մասնակցել է բազմաթիվ ցուցահանդեսների:

Կենսագրության այս մասը, քիչ ավել կամ քիչ պակաս, նման է շատ ստեղծագործողների աշխատանքային կանսագրությանը:

Նուրիջանյան արվեստագետը ինձ հուզում է անչափ կարևոր երազանքով, որը դժբախտաբար անկատար մնաց, չդարձավ իրականություն: Նա իր երազանքի մասին սիրում էր խոսել ընկերների, մտերիմների հետ: Խոսել է նաև ինձ հետ, երբ ժամանակին այցելել եմ իր արվեստանոցը:

Տորք Անգեղ. Կառլեն Նուրիջանյան

Նուրիջանյան քանդակագործը իր բոլոր ստեղծագործությունները կատարել է իր անուրանալի տաղանդի ուժով: Սակայն իր երազանքի գերագույն նպատակը եղել է Հայոց առասպելների վերակենդանացումը քարե և պղնձե հզոր հուշարձանների տեսքով, որոնք պետք է տեղադրվեին իր իսկ կազմակերպած **«Առասպելի այգում»**:

Հարցնում եմ՝ ինչո՞ւ...

«Որպեսզի փոքրերն ու մեծերը զբոսնեն այս պարտեզում և առնչվեն իրենց հնագույն նախնիների կերպարներին ու պաշտամունքներին... նորից հիշեն, եթե մոռացել են, նախնիների պատմությունը... Կարևոր է: Պատկերացնում եմ մանուկներին այդ պարտեզում խաղալիս, դպրոցահասակներին պարտեզի ծառուղիներում զբոսնելիս: Պիտի կանգնեն ու կարդան. «Հայկ նահապետ»,

«Վահագն Վիշապաքաղ», «Տորք Անգեղ», «Անահիտ», «Արա Գեղեցիկ և Նուարդ», «Շամիրամ», «Տրդատ», «Արքա Արտավազդ» և էլի շատ անուններ... Անպայման պիտի ցանկանան ավելին իմանալ, կջանան իմանալ, հավատում եմ... Սրանք արդեն կան, բայց դեռ շատերը պիտի լինեն... Շատերը... Ես իմ երազանքը պարտավոր եմ նվիրել նրանց...»:

Ես պարզ տեսնում էի այդ Այգին և մտովի խոսում նրանց հետ, ովքեր համաձայն իրենց պաշտամունքի կերտեցին **Հայոց Բնավորությունը**: Նա արդեն շատերի մանրակերտներն ուներ, որոնք քարի ու պղնձի հզոր ձուլվածքով պիտի

դառնային հուշարձաններ, ինչպես **«Հայկ նահապետը»**, **«Վահագն Վիշապաքաղը»**, **«Տորք Անգեղը»**: Նրանք պետք է մեկիկ մեկիկ կյանքի կոչվեին՝ իրենցով իմաստավորելու համար **«Առասպելների այգու»** գոյությունն ու կարևորությունը: Իմաստավորելու Հայոց կյանքի հնի ու նորի անքակտելի շղթան:

Նա չհասցրեց ի կատար ածել իր երազանքը: Նա կնքեց իր մահկանացուն հազիվ կեսդարյա իր գոյությունը բոլորած: Խորհրդավոր պայմաններում հրդեհվեց արվեստանոցը: Ոչնչացան բոլոր մանրակերտերը: Հրդեհի բոցերի մեջ զոհվեց նաև նա, իր հետ տանելով իր պայծառ երազանքը: Չկայացավ մեր և մեր մանուկների կարևոր զբոսանքը սքանչելի **«Առասպելի այգու»** ծառուղիներում:

Հազար ափսոս... Քանզի նրա վախճանը նույնպես համազգային կորուստների շղթայի մեջ է:

ՀԵՆՐԻԿ ԻԳԻԹՅԱՆ

Նա իր ժամանակի ներսում ծնված մեծ անհատականություն է, այս բառի ամենատարողունակ իմաստով: Նա 60-ական թվականների այն տաղանդավոր և ինքնատիպ արվեստագետն էր, որ հաշվի չառնելով բռնատիրության ճիրաններում պարփակված գրականության և ընդհանրապես մշակույթի գաղափարախոսությունը՝ հայտարարեց. **«Կերպարվեստում մարդկային մտքի ամենաբարձր նվաճումը վերացապաշտությունն էր (աբստրակցիոնիզմը)»:**

Հենրիկ Իգիթյան

Երիտասարդների հետ զրուցելիս **Մարտիրոս Սարյան**ն ասում էր. **«Ես ողջունում եմ այն երիտասարդ գեղանկարիչներին և քանդակագործներին, որոնք սովորում են տարեցներից, սակայն փնտրում են անտեսանելին, գնում են չտրորված արահետներով՝ գտնելու անծանոթը և անճանաչելին: Ես ողջունում եմ համարձակներին»:**

Հենրիկ Իգիթյան արվեստաբանը ընտրեց նրանց, ովքեր, համոզված էր, անհատականություններ են, և գնում են իրենց ընտրած ուղիով չափազանց վստահ, ու դժվար է նրանց շեղել իրենց տաղանդի թելադրանքից:

Արվեստագիտության մեջ **Իգիթյանը** իր խնդիրը տեսնում էր կերպարվեստի նոր ուղղությունների պաշտպանության և տարածման մեջ, ազատ գործելու բոլոր ուղղություններով: **Իգիթյան** արվեստաբանին մեղմորոշում էին գաղափարական վնասարարության մեջ, որպես բուրժուական գաղափարախոսության մոդեռնիզմի հովանավորի: Բայց այս բոլոր մեղադրանքները նրան ավելի էին գործունյա դարձնում, ավելի կրքոտ ու համառ իր գաղափարների ճշմարտագիտությունը ապացուցելիս:

Ծնվել է Թիֆլիսում 1932 թվականի մարտի 5-ին: Հայրը՝ Սուրեն Իգիթյանը, երգումից էր, մայրը՝ Ասյա Տեր-Հովհաննիսյանը՝ Վանից: Իգիթյան ընտանիքը Երևան տեղափոխվեց, երբ հայրենական պատերազմից հետո Սուրեն Իգիթյանը վերադարձավ Թիֆլիս: Նա կռվել էր Թամանյան դիվիզիայի շարքերում, անցել Կերչի դժոխքով և վերադառնալուց հետո Երևան տեղափոխվել այն մտադրությամբ, թե իր որդիները պետք է մեծանան և կրթություն ստանան իրենց հայրենիքի մայրաքաղաքում:

Հենրիկ Իգիթյանը
ծնողների հետ

Ավագ որդի **Հենրիկը** ավարտեց Երևանի Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտը և Չայկովսկու անվան երաժշտական դպրոցում անչափ հետաքրքիր մանկավարժական գործունեություն ծավալեց: Հետո սովորեց և ավարտեց Լենինգրադի Ռեպինի անվան գեղանկարչության, քանդակագործության ու ճարտարապետության ինստիտուտը:

Լենինգրադում արվեստաբանի երկրորդ մասնագիտությունը ստանալով և վերադառնալով՝ նշանակվեց Հայաստանի պետական պատկերասրահի հայկական կերպարվեստի բաժնի վարիչ: **Իգիթյանի** շնորհիվ Պատկերասրահի հայկական բաժնի դահլիճներում ցուցադրվեցին մաև նոր ժամանակների նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծագործությունները, որոնք մինչ այդ իրավունք չեն ունեցել մուտք գործել Պատկերասրահ: Ապա, պահեստային նկուղներից հանվեցին և ցուցադրվեցին վաղուց համաշխարհային համբավի արժանացած ավագ սերնդի նկարիչների գործերը, որոնք մինչ **Իգիթյանի** պաշտոնավարումը չէին ցուցադրվել:

Պատճառը բացատրում է դաշնակահար, մանկավարժ, մի քանի մասնագիտական, ապա մաև ժամանակակից արվեստի տաղանդաշատ անձանց մասին գրքերի հեղինակ **Յակով Ջարգարյանը**:

Իր «Այդ Իգիթյանը» սքանչելի գրքում **Ջարգարյանը** գրում է. «**Չեմ կարծում, թե մեր ավագ սերնդի նկարիչների աշխատանքները չէին գնահատվում Պատկերասրահի աշխատակիցների կողմից: Նրանք շատ լավ էին հասկանում, թե ինչը ինչոց է: Պարզապես նրանք գործում էին պետության գաղափարախոսության համաձայն:**

Իսկ Իգիթյանը իր և ուրիշների արյունը պղտորելու գնով տաղանդաշատ նկարիչների գործերը, որոնք չէին համապատասխանում սոցիալիստական ռեալիզմ կոչված ուղղությանը, նկուղների դարակներից տեղափոխեց ցուցադրման սրահներ...»:

Նման գործունեություն երկար հանդուրժել չէր կարելի: Եվ գտնվեց նրանից ազատվելու կարևոր պատճառը. «**Հայ արվեստին տված Իգիթյանի գնահա-**

տականը խիստ անհատական է, հետևաբար նա չի համապատասխանում Պետական պատկերասրահի արվեստի բաժնի վարիչի պաշտոնին: Հարկավոր է մշակույթի նախարարության առջև հարց բարձրացնել նրան Պատկերասրահից այլ աշխատանքի տեղափոխելու մասին»:

Հարցը բարձրացվեց, և նրան ազատեցին աշխատանքից: Բայց նա հասցրել էր արդեն իրեն դրսևորել որպես տաղանդավոր արվեստագետ, գեղարվեստի քննադատ: Նա արդեն կերպարվեստի մասին գրքերի հեղինակ էր:

Պատմենք **Իգիթյան** ազգանվեր մարդու երկու հզոր գործերի մասին, որ նա կատարեց ներշնչված ասպետի նման պայքարելով խտացող անբարյաացականության և ահռելի դժվարությունների դեմ:

Մանկական պատկերասրահ... Աշխարհում առաջինը, որը հիմնադրվեց Հայաստանում: Պիտի զարմանա՞նք, որ առաջինն այստեղ... Մի՞թե քիչ բան են աշխարհում հայերն ստեղծել առաջինը: Վհա, սա նույնպես. այսինքն **Մանկական պատկերասրահը...**

Ժաննա Աղամիրյան

Սկզբում այն շքեղորեն «կառուցվեց» **Հենրիկ Իգիթյան** և **Ժաննա Աղամիրյան** ամուսինների երազանքներում... Կառուցվեց համապատասխան կարգուկանոնով, շենքուշնորհքով: Նրանց երազանքներում ընդարձակ, լուսավոր սրահների պատերից կախվում էին մանուկների երևակայությամբ ծնված նկարները: Երանց երազանքներում այդ սրահները լցված էր արևով, մանկան խնդուն դեմքերի, փայլփլող աչուկների արևով, մանկան խնդուն դեմքերի, փայլփլող աչուկների արտացոլանքով: Այդ սրահներում փոքրերն անչափ հպարտ էին, որ գրավել էին այդքան շատ մեծերի ուշադրությունը: Այդ սրահներում բոլորը երջանիկ էին, մեծերն ու փոքրերը, և ամենից շատ այս խնդությունը մեծերն ու փոքրերը: Սակայն

նրանց նվիրած **Ժաննա Աղամիրյան** և **Հենրիկ Իգիթյան** ամուսինները դարձնելու նրանք միայն երազողներ չէին: Նրանք երազանքը իրականություն դարձնելու համբերության և կամքի տեր մարդիկ էին: Նրանք սիրում էին իրենց ահռելի համբերության և կամքի տեր մարդիկ էին: Նրանք սիրում էին իրենց երազանքը, և այն չիրականացնելը դավաճանության նման մի բան կլիներ սեփական նկարագրի հանդեպ: Իսկ սկիզբը 1968 թվականին Հայաստանի նկարչի տանը արվեստաբան ամուսինների կազմակերպած «**Աշխարհը երեխաների աչքերով**» մանկական ստեղծագործությունների ցուցահանդեսն էր:

...Պատերին սքանչելի պայծառ ու զուսպ գեղ նկարներ էին: Հեքիաթային բնապատկերներ, գույներ ու գծեր... Ներկա էին նկարների հեղինակները, հպարտ, երջանիկ ծնողները, տատիկ-պապիկները: Շուրջն ամենուրեք ժպիտներ, երջանիկ դեմքեր, շուրջը վեհացնող մթնոլորտ, հուզիչ, քնարական տրամադրություն: Ես այնտեղ էի, ես տեսա այդ ամենը...

Իգիթյան ամուսինները, որոնց ջանքերի շնորհիվ բացվել էր սքանչելի ցուցահանդեսը քաղաքին պարգևելով այս տոնախմբությունը ընդհանուր բարձր տրամադրության մեջ մտափոխ էին երևում...

Ինչո՞ւ: Տոնախմբությունը՝ տոնախմբություն, բայց ցուցահանդեսը փակվելուց հետո գունագեղ ու սքանչելի այդ նկարները իջնելու են պատերից և երեխաների ընտանիքում ինչ-որ տեղ ընկած պիտի խամբեն, ոչնչանան և վերջապես դեն չալրտվեն որպես ավելորդ ու անպետք բան: Եվ ամուսինները վճռական քայլերի դիմեցին: Նրանք, պարզապես, անգոր էին թույլ տալ փոքրիկ շնորհալիների աշխատանքների նման վախճանը:

Գրիգոր Հասրաթյան

Առաջին մարդը, որ կանգնեց նրանց կողքին և խանդավառվեց նրանց ոգևորությամբ 60-ական թվականներից Երևանի քաղաքագլուխ **Գրիգոր Հասրաթյանը** էր: **Գրիգոր Հասրաթյանը** կոմունիստ և նոմենկլատուրային աշխատող լինելով հանդերձ իր մտածելակերպով և զգացումներով այն հայ գործիչներից էր, որոնք անկախ խորհրդային գաղափարին ծառայելու իրենց պարտականության հանգամանքին խորապես հայ էին իրենց էությամբ և պատրաստ էին օգնել նրանց, ովքեր գիտեին ծառայել ժողովրդին ամենայն մվիրվածությամբ:

Եվ ահա ղեկավար այս ընկերոջ օգնությամբ և հովանավորությամբ **Իգիթյան ամուսինները Մանկական պատկերասրահի** համար ստացան Աբովյան 13 հասցեում գտնվող սրահները, որոնք նախատեսված էին որպես կոմյակի և այլ խմիչքների համտեսարան: Այսպես ստեղծվեց **Աշխարհի առաջին Մանկական պատկերասրահը**, որի տնօրենը դարձավ **Ժաննա Աղամիրյանը**: Հրաշալի **Ժաննան**, որ կրթությամբ բանասեր և արվեստաբան լինելով՝ էությամբ **Ուսուցիչ** էր այս բառի ամենագեղեցիկ ու ամենալայն իմաստով:

Այս ամենը այսքան պարզ ու հասարակ չէր, ինչպես պատմվեց: Ո՛չ: Ճակատագրի տուրքը **Իգիթյան ամուսիններին** այն էր, որ այդ տարիներին **Գրիգոր Հասրաթյանը** էր Երևանի քաղաքագլուխը, որն անչափ սիրում էր գեղեցկացնել Հայոց վերջին մայրաքաղաքի արտաքին տեսքը: Նրա կարգախոսներն ավելի քան ընդունելի են բոլոր ժամանակների համար. **«Երևանը մեր տունն է, մենք՝ նրա բնակիչները... Հարազատի նման վարվենք ուրեմն մեր տան հետ...»**, **«Մենք ջանք չպետք է խնայենք ոչ թե քաղաքի աղբը հավաքելով, այլ այն չաղտոտելով...»**: Նա իրեն զգում էր քաղաքի ճշմարիտ տերը և ցանկանում էր, որ յուրաքանչյուր երևանցի իրեն զգա այդպիսին:

Գրիգոր Հասրաթյանի պաշտոնավարության ժամանակ էր, որ քաղաքը հարստացավ շատրվաններով, սրճարաններով, գեղեցիկ քանդակներով, փողոցները՝ ծաղկանոցներով, քաղաքի խնելու ջրի մատակարարումը ավելացավ 10 անգամ: Կազմակերպվեց և մեծ շքեղությամբ տոնվեց Երևանի 2750-ամյա հոբելյանը, որին մասնակցեցին քաղաք ժամանած օտարազգի հյուրեր: **Գրիգոր Հասրաթյանի** ուշադրության ու հոգատարության կենտրոնում էին նաև մշակույթի այն մարդիկ, որոնց առաջարկած գաղափարները հետաքրքիր էին և ազդոգուտ:

Հենրիկ Իգիթյանը իր երազանքն իրականություն դարձնելու առնչելի կամք և համառություն ուներ և նրա պայծառ գաղափարներն իրականացած տեսնելու համար ջանքեր չէր խնայում **Գրիգոր Հասրաթյանը**:

1970 թվականի մարտի 13-ին բացվեց Երևանի **«Մանկական պատկերասրահը»**: Դա անկեղծ ցնծության, հպարտության, հաղթանակած արժանապատվության օր էր:

Պատկերասրահի առաջին տնօրեն **Ժաննա Աղամիրյանի և Իգիթյանի** նպատակն էր հնարավորին չափ շատ երեխաներ ընդգրկել պատկերասրահի աշխատանքներին: Բացի հիմնական ցուցասրահից, առանձնացվում էին հատուկ սենյակներ ամենատարբեր ցուցադրումների համար. անհատական, խմբակային, հասակային, ասենք 4-8 տարեկան, նույնիսկ ազգային, ասենք՝ Ֆրանսիայի երեխաների նկարների ցուցադրում, սիայի երեխաների նկարների ցուցադրում, որովհետև թանգարանը շատ շուտով սկսեց մանկական ստեղծագործություններ ստանալ աշխարհի տարբեր երկրներից և կատարել փոխանակումներ:

1975 թվականին Անգլիայի վարչապետ **Հարոլդ Վիլսոնը** պատկերասրահին մվիրաբերեց անգլիացի երեխաների 100 աշխատանք: Թանգարան աշխատանքներ են ուղարկել 120 երկրներից: Իսկ թանգարանի ֆոնդերից աշխատանքներ են ուղարկվել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, Ֆրանսիա, Իտալիա, Չեխոսլովակիա, Ճապոնիա և այլ երկրներ, որոնք մասնակցել են այս երկրներում կազմակերպված ցուցահանդեսներին:

Հայ երեխաները մասնակցում են միջազգային փառատոններին: Առաջ անցնելով ասեմ, որ 1997 թվականին Երևանում բացվեց աշխարհի 160 երկրների երեխաների նկարահանդեսը, կազմված 400 ստեղծագործությունից: Ցուցահանդեսը կոչվեց **«Ֆուժիյամայից Արարատ»**: Այս ցուցահանդեսը **Իգիթյանը** կազմակերպեց առանց **Ժաննայի...**

Սարգիս և Ուրբեկ

...1975 թվականի հուլիսին **Ժաննան** իր երկու երեխաների՝ երեք տարեկան **Մարիամի** և տասնչորս տարեկան ապագայի բազմախոստում նկարիչ **Ուրբեկի** հետ զոհվեց ինքնաթիռի աղետից:

Տիեզերածավալ վիշտը փլվեց մարդու սրտին այնպիսի անհեթեթ դաժանությամբ, որ թվում էր մարդու փխրուն կաղապարը կարող էր փշուր-փշուր լինել և դրա դեմ անհնար էր գտնել որևէ դարման: Այս ողբերգությունից մի քանի ամիս առաջ անհեթեթ պատահականու-

Ժաննա Աղամիրյանը աշխարհում առաջին Մանկական պատկերասրահի տնօրենը

թյամբ զոհվել էր նրա մտերմագույն ընկերը՝ նկարիչ Մինաս Ավետիսյանը:

Երբեք հնարավոր չէ նման ողբերգություն ապրած մարդու հոգեկան ապրումները մանրամասնել: Մանրամասնել նրա էության ներսում լուծյամբ պատեպատ զարմվող վշտի ահարկու չափը, որ գիտակցությունը կանգնեցնում է այն համոզումի առջև, թե ում սիրում է, բոլորը ողբերգական վախճան են ունենում: Եվ եզրակացությունը ավելի քան ահարկու. ուրեմն իրեն տրված չէ սիրել: Ահռելի վիշտը նրան այդպես էր մտածել տալիս: Սակայն նա մի մարդ էր, որ ծնվել էր ի վերուստ աստվածային կամեցողությամբ նշանավորված: Նա իր առաքելությունն ուներ, և այն չէր կարող ոչնչանալ վշտի ահռելի ծավալների մեջ: Նա պարտավորություն ուներ իր սիրելի կնոջ Երազանքի հանդեպ, որ դեռ ամբողջությամբ չէր իրականացել: Այդ ժամանակ արդեն բացվել էր ժամանակակից արվեստի թանգարանը, որի տնօրենն ու ղեկավարն էր նա: Բայց դեռ պետք է հիմնադրվեր Գեղագիտական դաստիարակության հանրապետական կենտրոն համալիրը, որի մասին երազել էին ստեղծել իր հեռացած կնոջ հետ միասին:

Այս նույն ժամանակ էր, որ նրան առաջարկեցին Հայաստանի պետական պատկերասրահի տնօրենի պաշտոնը: Նա հրաժարվեց այդ կարևոր պաշտոնից... Իր առաքելությունը Գեղագիտական կենտրոնի հիմնադրումն էր... Այնտեղ նա մշտապես կապեր իր հեռացած հարազատների կենդանի ոգիների ներկայությունը: Նա դեռ պետք է Հայաստանը վերածեր մանկական ստեղծագործությունների թանգարանի՝ մասնաճյուղեր բացելով Լենինականում, Կիրովականում, Գորիսում, Կապանում, Սևանում, Սպիտակում, Մեղրիում, Իջևանում, Ջերմուկում, Գառնիում, Ապարանում, Ախուրյանում:

1978 թվականն էր: Մանկական պատկերասրահը ընդարձակելով իր սահմանները դարձավ Երևանի Գեղագիտական դաստիարակության հանրապետական կենտրոն՝ արտադպրոցական դաստիարակության և 4-17 տարեկան երեխաների ստեղծագործական ունակությունների զարգացման հաստատություն:

Կենտրոնն ուներ թատերական, դեկորատիվ-կիրառական և կերպարվեստի փորձարարական ստուդիաներ, մանկական ֆիլհարմոնիա, լուսանկարչական կինոստուդիա՝ հանրապետության 12 քաղաքներում և գյուղերում գործող մասնաճյուղերով: Դեկորատիվ-կիրառական և կերպարվեստի փորձարարական ստուդիայի 12 ստուդիաների 50-ից ավել խմբերում երեխաներին ուսուցանում են արվեստի և արհեստի տարբեր ձևեր ու տեսակներ:

Մանկական ֆիլհարմոնիայի կազմում գործում են «Գորանի» ազգագրական, «Հայաստանի զարդանախշեր» ժողովրդական պարի, «Տալվորիկ» վոկալ-գործիքային, հարվածային նվագարանների անսամբլներ, ժողովրդական նվագարանների դպրոց, ջազ ակումբ:

Կենտրոնն ընդգրկում էր վեց հազար երեխա, 4030-ը՝ Երևանում:

Կարծում եք, դյուրի՞ն էր հասնել նման արդյունքի: Դյուրի՞ն էր քանդել կուսակցական ամենատարբեր պաշտոնյաների դիմադրության պատնեշները: Նման գործերի մասին միայն թղթի վրա է դյուրին գրվում, երբ գործն արդեն կատարված-ավարտված է:

Պատմում է Յակով Ջարգարյանը. «Որպեսզի հաջողության հասնի, իսկ դա նշանակում է ձեռք բերել նոր շենքային տարածքներ, հաստիքներ, ֆինանսներ և այլն, նա չէր զլանում խնդրել, առաջարկել, համոզել, հմայել, կամ անհրաժեշտության դեպքում, նույնիսկ, չէ թե վախեցնել, այլ ասեմք ակնարկել «ոչ ցանկալի հետևանքների մասին»... Լավ կլինի՞, եթե շրջանի հասարակությունն իմանա, կամ որ ավելի վատ է այնտեղ, «վերևում» իմանան, թե այսինչ ընկերը իր աշխատանքում անտեսել է նման կարևոր ոլորտի, ինչպիսին աճող սերնդի կոմունիստական դաստիարակությունն է, լսեն, թե «անտարբեր» է, որ «չի գիտակցում կարևորությունը» և դիմադրություն է ցույց տալիս, և այլն, և այլն...»:

Յակով Ջարգարյան

Եվ այսպես, Գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնը, իր բոլոր բաժիններով, բարձրության վրա գտնվեց:

Իսկ Իգիթյանի գերագույն նպատակը ի՞նչն էր:

«Բավարարել երեխաների յուրաքանչյուր հնարավոր պահանջը, նրանց ցանկությունը, զբաղվել արվեստի այս կամ այն տեսակով. կերպարվեստով, երաժշտությամբ, թատրոնով, պարարվեստով: Եվ բացի այս, մեր նպատակն է վերականգնել ժողովրդական գեղարվեստական արհեստները, որոնք մոռացության են տրված: Ծանոթացնել երեխաներին ավանդական ազգային արհեստների հետ: Այս նպատակով մենք մեր արվեստանոցների մասնագիտական ցանցն ընդլայնեցինք և ստեղծեցինք գեղարվեստական արհեստների ստուդիաներ... Այս երկու խնդիրը մեզ հաջողվեց կատարել»:

Նրա կարևոր հոգսերից էր նաև Կենտրոնն ապահովել մասնագիտական և մարդկային առումներով բարձր հատկանիշների տեր մանկավարժներով: Նրանք պետք է սիրեին երեխաներին, ապրեին նրանց ոգևորությամբ և իմանային նրանց հետ վարվելու կերպը:

Ասեմք նաև, որ Գրիգոր Հասրաթյանից հետո Գեղագիտական կենտրոնի հովանավորը դարձավ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության առաջին քարտուղար Կարեն Դեմիրճյանը...

Կարեն Դեմիրճյան

Երևանի Գեղագիտական կենտրոնը ծավալվեց ու տարածվեց հարյուրավոր քառակուսի մետրերի վրա: Նույնքան քառակուսի մետրեր էր զբաղվել հանրապետության մյուս շրջաններում: Հազարավոր երեխաներ կտրված փողոցներից անկեղծ ոգևորությամբ այցելում էին Կենտրոն: Իսկ այդ երեխաների շրջանակում էին գտնվում նաև նրանք, որոնք համարվում էին «դժվար կառավարելի»:

Կարելի՞ է հաշվել, թե քանի հարյուր հազարի է

հասնում այն երեխաների թիվը, որոնք 1970 թվականից մինչև 21-րդ դարի մեր օրերը եղել են **Գեղագիտական կենտրոնի** սաներ և ըմբռնվել մեծ արվեստի և մեծ արհեստի բարերար ազդեցությունը, մեծացել նրա պատերի ներսում, հետո այնտեղ ուղարկել իրենց զավակներին ու թոռներին: Նույնիսկ դարավերջի ծանր պատերազմական տարիները, շրջափակումը, անլույս օրերը, ցրտաշունչ ձմեռները չկարողացան փակել **Գեղագիտական կենտրոնի** դռները, և չդադարեց մանուկների հոսքը դեպի բացառիկ աշխարհ:

Մի կարևոր հանգամանք, որը խիստ խորհրդանշական է:

Երբ արտասահմանից հյուրեր են գալիս Հայաստան, իսկ պետք է խոստովանել, որ և՛ զբոսաշրջիկության, և՛ կառավարական, և՛ գիտական, և՛ մշակութային նպատակներով այցելությունները բավական շատ էին, նրանք պարտադիր այցելում են **Մատենադարան, Ժամանակակից արվեստի թանգարան**, որի մասին դեռ կխոսենք, և **Գեղագիտական կենտրոն, Մանկական պատկերասրահ**: Այսինքն, Երևանը իր հյուրերին իր հազարամյա մատյանների միջոցով ցուցադրում է իր հնագույն մշակույթը, ապա իր ժամանակակից արվեստը և հանձին մանկական ստեղծագործողների՝ **Հայոց ապագա մշակութային կարողությունը**:

...**Մանկական պատկերասրահը** ցուցահանդեսներ էր կազմակերպում Արծվյանի անչափահաս հանցագործների գաղութում: **Իգիթյանը** մշտապես սիրով էր զրուցում այս ու այն հանցանքի համար այստեղ հայտնված պատանիների հետ:

«Մի մտածեք, որ եթե այսօր դուք այստեղ եք, ուրեմն դուք պատկանում եք հանցագործ աշխարհին: Ձեր ողջ կյանքը դեռ առջևում է, և մտածեք, թե ինչպես պետք է հետագայում ապրեք ձեր կյանքը: Հնարավոր է, որ գաղութի աշխատողներից ոմանք փորձեն ձեզ դարձնել լրտեսողներ: Մի՛ ենթարկվեք: Մի՛ մատնեք ձեր ընկերոջը, որովհետև պիտի ամաչեք նայել նրա աչքերին, եթե նույնիսկ նա չիմանա ձեր դավաճանության մասին: Պահպանեցեք մարդկային արժանապատվությունը, որքան էլ որ դժվար լինի ձեզ համար...»:

Անչափահասների գաղութում կատարած նրա աշխատանքի համար Ներքին գործերի նախարարությունը նրան հանդիսավոր պայմաններում պարգևատրեց **«ՆԳ ծառայության գերազանցության»** կրծքանշանով:

...Եթե նույնիսկ մի երկու երեխա էլ **Գեղագիտական կենտրոնի** բարերար ազդեցությամբ ազատվել է **«անչափահաս հանցագործ»** լինելու դժբախտությունից, ուրեմն, անկախ մնացած բոլոր առավելություններից, նրա գոյությունը ավելի քան պարտադիր անհրաժեշտություն է: Ուն չի հայտնի, որ երբեմն անչափահասների գաղութներից պատանիները դուրս են գալիս ոչ թե դաստիարակված, այլ որպես արդեն ձևավորված հանցագործներ:

Մարդկային այն փոխհարաբերությունները որոնք գոյություն ունեն **Գեղագիտական կենտրոնում**, ստեղծագործական մթնոլորտը դարձնում են դրական էներգիայով լեցուն միջավայր: Բոլորը վստահաբար գիտեին. **Իգիթյանը** գործի ղեկավարը լինելով հանդերձ նաև այդ գործի **ճորտն** ու **տառապալուն** է:

Կարևորը երեխաներն են:

Այս համոզումը զավակներ կորցրած մարդու հզոր տառապանքի խորքից էր բխում: Եվ նա ասում է. **«Երեխաների համար սովորելու ընթացքը չպետք է ծանծրալի լինի: Սովորելը նրա համար պետք է տոնախմբություն դարձնել... Երեխաների հետ կազմակերպված յուրաքանչյուր միջոցառում պետք է անսովոր լինի, հետաքրքիր, որպես գունագեղ հանդիսախաղ: Երեխաների անսովոր լինի, հետաքրքիր, որպես գունագեղ հանդիսախաղ: Երեխաների հետ աշխատելիս պետք է ապահովել ներքին էներգիայի ուժգնությունը, հետ աշխատելիս պետք է ապահովել ներքին էներգիայի ուժգնությունը, որպես ներկայությունը... Ընդհանրապես Ոգու... սակայն ազգային ոգու ներկայությունն առանձնապես...»:**

Ակսած 70-ական թվականների կեսերից **Գեղագիտական կենտրոնում** կազմակերպվում են ապրիլի 24-ին նվիրված հիշատակի երեկոներ, ուր երեխաներն են միայն մասնակիցները... Այդ օրվան էր նվիրվում նաև **Մանկական պատկերասրահում** կազմակերպված թեմատիկ ցուցահանդեսը... Այդ մեր օրերում է, որ բոլոր դպրոցները կամ այստեղ-այնտեղ գործող մանկական օրերում է, որ բոլոր դպրոցները կամ այստեղ-այնտեղ գործող մանկական խմբերը կարողանում են նույնը կազմակերպել: Բայց 70-ական թվականներին, նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Եղեռնի 50-ամյա սգահանդեսը տեղի էր ունեցել Երևանում համաժողովրդական բուռն ընդվզումով՝ դպրոցներում լռությամբ էին անցկացնում այդ օրը, որովհետև այն չէր խրախուսվում: Եվ **Գեղագիտական կենտրոնի** ապրիլի 24-ին նվիրված միջոցառումները ավելի քան ազգային ոգու կարևոր դրսևորումներից մեկն էր:

Մեծագույն պատիվ **Իգիթյանին**: **Կարևորը երեխաներն են** կարգախոսը նշանակում էր նաև այդ ոգու ներառումը յուրաքանչյուր մանկան էության ներսում մինչև կյանքի ավարտը՝ հաստատուն ու հիմնավոր:

Երեխաները նկարում են ասֆալտին

Դեռ **Ժաննա Աղամիրյանի** տնօրինության ժամանակ ամեն տարի մայիսի 20-ին Օպերայի թատրոնի հրապարակում կազմակերպվում էր **«Երեխաները նկարում են ասֆալտին»** միջոցառումը: Մյուս տարիների այս անչափ գեղեցիկ միջոցառման մասին, որոնց երբեմն ներկա են եղել՝ չեն պատմի: Կպատմեն միայն 1992 թվականի մայիսի 20-ի միջոցառման մասին: 90-ականների մասին դեռ առիթ կունենանք խոսելու...

...Այդ օրը 500 երեխա էր հավաքվել օպերայի հրապարակում: Պատերազմի ահավոր տարիներից էր 1992 թվականը: Երեխաները, ավելի քան մեծերը, ապրում էին երկար ձմռան ցրտի, քաղցի, մթության տառապանքով... Հիմա մայիսյան ջերմ արևի տակ

նրանք հավաքվել էին հրապարակում գունավոր կավիճների տուփերը սեղմած իրենց սրտիկներին: Այդ տուփերը նրանք նվեր էին ստացել **Հ. Իգիթյանից**, որը կարողացել էր ձեռք բերել պատերազմի տարիների այդ դժվար ճարվելիք նյութը կարողացել էր ձեռք բերել և նվիրել նրանց: Բայց **Իգիթյանը** Գեղարվեստական կենտրոնի ֆինանսների մեջ

չմտնող իր գումարների հաշվին գնել էր տվել ևս 500 պաղպաղակ, որն ավարտից հետո նվիրեց երեխաներին:

Ես ամբոխին խառնված նայում էի մերթ երեխաների ուրախությանը, մերթ **Իգիթյանին**, որի թախծոտ հայացքը քիչ էլ ու պիտի խոնավանար... Արդյոք ուրախությունի՞ց, որ երեխաներին հրճվանք պատճառեց, թե՞ տխրությունից, որ պատերազմի ու շրջապատման ճիրաններում բռնված երեխաները կարող էին այդպես հրճվել ընդամենը գումարով կավիճներ և պաղպաղակ նվեր ստանալիս: Բայց երեխաների **«խրախճանքը»** պաղպաղակով չավարտվեց: Մի ունևոր հայ **«քեռի»** հուզված այս տեսարանից գնեց և երեխաներին՝ բաժանեց նաև քաղցր խմորեղեն:

Հիշում եմ այդ օրը և կոկորդս սեղմվում է հուզմունքից: Ինչո՞ւ: Սենտիմենտալ եմ, արդյոք, չափից ավելի... Բայց մի՞թե նման պարագաներում սենտիմենտալ լինելը պախարակելի է... Ես սենտիմենտալ չեմ, ես **հպարտ** եմ այդ բառի ամենատարողունակ իմաստով, որ մեր, պետք է խոստովանեմ, երբեմն ոչ այնքան կատարյալ դրսևորումներով հասարակության մեջ ապրում է **մարդասերը...** **ազգասեր-հայրենասերը...** որովհետև ով սիրում, փայփայում, դաստիարակում, սովորեցնում, խնամում է մանուկ հոգիները, որպես իր **ազգի հավերժության առհավատչյալ** նրա երազանքից ծնված առաքելությունը օրինված է:

Ես պարտավոր եմ հպարտ լինել, որովհետև համարում եմ, որ ինձ են նվիրված նաև օտար այցելուների այն խոսքերը, որոնք գրանցվել են **տպավորությունների** արդեն հատորների հասնող գրքերում... Ինձ քանի որ ես հայ եմ և իմն էր նաև **Գեղագիտական կենտրոն աներևակայելի հրաշքը՝ Հայաստանի ազգային հպարտությունը:** Գնացեք, թերթեք տպավորությունների այդ գրքերը, որոնց էջերում իրենց հիացմունքի ու շնորհակալության խոսքերն են թողել կերպարվեստի աշխարհահռչակ ներկայացուցիչները, խոշորագույն գիտնականներն ու գրողները... նաև դրսից եկած սովորական այցելուները:

Ես հպարտ եմ կրկնելով **Իգիթյանի** խոսքերը. **«Ես համոզված եմ, որ եթե մարդու մոտ բացակայում է գեղագիտության հանդեպ զգացումը՝ հավասարազոր է կորցրած երջանկությանը: Եվ համոզված եմ, որ հասուն տարիքում ստացած գեղագիտական դաստիարակությունը չի կարող լրացնել այն, ինչ զանց է առնված մանուկ հասակում:**

...Գեղագիտության ընկալումը մարդուն տալիս է ոչ միայն հանգիստ և դրական զգացումների լիցք, այլև օգնում է բուժել նյարդային հիվանդությունը: Ահա ինչու ժողովրդի գեղագիտական դաստիարակության խնդիրը ես դիտում եմ որպես նրա առողջության և երջանկության խնդիր նաև: Այդ պատճառով ես զբաղվում եմ Գեղագիտական դաստիարակության խնդրով՝ իմ ուժերի և հնարավորությունների սահմաններում»:

Ստեղծման ժամանակներից մինչև մեր օրերը **Մանկական պատկերասրահի** ցուցահանդեսներ են եղել աշխարհի ամենատարբեր ծայրերում. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Վաշինգտոն, Նյու-Յորք (երկու անգամ), Չիկագո, Միլուոկ քաղաքներում, Կալիֆորնիայի համալսարանում, Արգեն-

տինայում, Դավոսում, Եվրախորհրդի մայրաքաղաք Ստրասբուրգի մշակույթի կենտրոնում, Կոլմայում, Գերմանիայի Բոխում քաղաքում, Ֆրանսիայում, Հռոմում, Բրյուսելում, Մոսկվայում և այլուր՝ ամենաբազմազան թեմաներով նվիրված հայկական հեքիաթներին, որը հետո հրատարակվեց առանձին գրքով, խաղաղությանը, Աստվածաշնչյան պատմություններին: Վերջին 2007 թվականի ցուցահանդեսը կազմակերպվեց **«Հայկական օրերը Ֆրանսիայում»** ընդհանուր միջոցառումների շրջանակում Մարսել քաղաքում, ուր ցուցադրվեցին **Մանկական պատկերասրահի և Ժամանակակից արվեստի թանգարանի** աշխատանքները:

Հ. Իգիթյանը Ստրասբուրգում Եվրամիության շենքում մանկական ցուցահանդեսի բացմանը

Իր ժողովրդի գեղագիտական դաստիարակությանը ծառայելու կարևոր, անհրաժեշտ մասնաբաժինն է նաև **Հենրիկ Իգիթյանի** մեծ ջանքերով ստեղծված **Ժամանակակից արվեստի թանգարանը:** Հասցեն՝ Մաշտոցի պողոտա թիվ 7: Նա դեռ **Մանկական պատկերասրահի** ստեղծման օրերին երազում էր ստեղծել նաև **Ժամանակակից արվեստի թանգարան**, որի դռները բաց կլինեն ստեղծել նաև **Ժամանակակից արվեստի թանգարան**ների դիմաց, եթե, իհարկե, այդ 20-րդ դարի կերպարվեստի բոլոր ուղղությունների դիմաց, եթե, իհարկե, այդ ուղղությունները արտահայտվում են շնորհալիների ու տաղանդավորների միջոցով: Սակայն գիտենք, որ այս միտումին հակառակ և թշնամաբար էր տրամադրված խորհրդային գաղափարախոսությունը իր սոցիալիստական ռեալիզմով: Բայց **Իգիթյանը** չէր լինի **Իգիթյան**, եթե չկարողանար իր երազանքը իրականություն դարձնել և համայն Աշխարհին ցույց տալ, թե ինչպիսի հզոր արվեստի տեր է Հայաստանը:

Բուենոս-Այրեսում քաղաքապետի հետ հայ երեխաների ցուցահանդեսում

Ժամանակակից արվեստի թանգարան ունենալու գաղափարը նույնիսկ մտերին արվեստագետ բարեկամները համարեցին անիրագործելի, որովհետև նրա դեմ էր **«գաղափարականի»** համար պատասխանատու ողջ ղեկավարությունը: Բայց, այնուամենայնիվ, **Թանգարանը 1972 թվականի հունիսի 8-ին բացվեց:** Բացվեց նորից **Գրիգոր Հասրաթյանի** հովանավորությամբ, որը կարողացավ թանգարանին տրամադրել

նախկին Լենինի, այժմ Մաշտոցի պողոտայում գտնվող շենքը: Իրապաշտական կտավներից մինչև վերացապաշտական կտավներ... Պարզվեց, որ ժամանակակից հայկական գեղանկարչության ներկայանակը չափազանց պայծառ է ու տարաբնույթ, քան պատկերացում էինք: Ցուցադրված

նկարներից շատերը իրենց գեղարվեստական արժանիքներով պատասխանում էին համաշխարհային կերպարվեստի ամենաբարձր ճաշակի ընկալումներին: **Ժամանակակից արվեստի թանգարանը** իր ներսում ամփոփում էր կյանքն ամբողջությամբ՝ դրականի ու բացասականի ամենաբազմազան կողմերով: Եթե **Մանկական պատկերասրահը** որպես այդպիսին միակն էր ամբողջ աշխարհում, ապա **Ժամանակակից արվեստի թանգարանը** միակն էր ողջ հորհրդային Միության մեջ:

Իգիթյանը ճանաչում էր բոլոր նկարիչներին ու քանդակագործներին մանրամասնորեն, տեղը՝ տեղին... Նա անձամբ այցելում էր յուրաքանչյուրի արվեստանոց և հեղինակների հետ միասին ընտրում նոր ցուցադրությունների համար նրանց ստեղծագործություններից լավագույնը:

Նրա դեմ թշնամանքը չէր դադարում արվեստի կուսակցական ղեկավարների կողմից: Ուրիշ ինչպե՞ս. **Իգիթյանի** ցուցադրումներն ու ելույթները միանգամայն անհարիր էին սոցիալիստական աշխարհի քարացած օրենքներին: «**Ինչ-որ մի արվեստաբան**», որ կարողացել է երկու թանգարան-պատկերասրահ բացել՝ հայտարարում է, թե գրականությունն ու արվեստը պետք է ազատ լինեն կոմունիստական կուսակցության ազդեցությունից: Ազատ լինե՞ն, ինչպե՞ս: Այնպես, ինչպես ազատ են երկու պատկերասրահ-թանգարաններում: Սակայն հայտնի է, թե ստեղծողը ինչ ահավոր դիմադրություն հաղթահարելով, պատերազմներ մղելով, կարողացավ ստեղծել **Ժամանակակից արվեստի թանգարանը**: Այցելեք, ապա ցուցադրումները նայելուց հետո, այստեղ ևս բացեք **տպավորությունների** բազմահատոր գրքերը և պատահական որևէ էջում կարդացեք որևէ պատահական կարծիք, որը գրանցել է սովորական մի այցելու կամ աշխարհի որևէ անկյունից այստեղ հասած որևէ հանրաճանաչ անձ:

3. Իգիթյանը Մ. Ավետիսյանի հետ

Թեհրանում, Ավստրալիայում, Մոսկվայում, Էստոնիայում, Փարիզում, Մարսելում, ամենուրեք արժանանալով բարձր ընդունելության:

Կերպարվեստի ժամանակակից բնույթը այսպես է բնութագրում **Յենրիկ Իգիթյանը**. «...**Կերպարվեստում մարդկային մտքի բարձրագույն նվաճումը արստրակցիոնիզմն է (վերացապաշտությունը): Արստրակտ արվեստում հերոսներ և գործող անձիք չկան: Դրանք հեղինակներն իրենք են: Արստրակցիոնիզմին զուգընթաց արմատավորվում է գոյություն ունեցող**

առարկաների վերացարկման և բնության մեջ տեսածի նմանակը չհանդիսացող սեփական աշխարհի ստեղծման իրավունքը:

20-րդ դարը հաստատեց այն գաղափարը, որ առարկան այլևս չի կարող նպատակ լինել, պատճենումը չի կարող նպատակ լինել, սյուժեն չի կարող արդարացում լինել»:

Իսկ 1982 թվականին **Իգիթյանի** ջանքերով Ջաջուռում բացվեց **Մինաս Ավետիսյանի** թանգարանը:

Մի փոքր շեղում նյութից, բայց նյութին համապատասխան: Թիֆլիսում կիսաքաղց ապրում էր տաղանդաշատ **Ալեքսանդր Բաժբեուկ-Մելիքյանը**... Խորհրդային Վրաստանում նրան բոլորովին անուշադրության էին մատնել: Իսկ նա իրոք բացառիկ տաղանդավոր էր, որը նկարում էր «**տարօրինակ**» նկարներ...:

Նոր ժամանակների հայ արվեստի հիմնադիր **Յակոբ Յովնաթանյանից** հետո, Վրաստանի ողջ տարածքում չի ծնվել որևէ նշանավոր անձնավորություն: Եվ ահա **Ալեքսանդր Բաժբեուկ-Մելիքյանը** միակն էր, այն էլ հայ, որ կարող էր որևէ այլ երկրում ազգի պարծանքը դառնալ՝ մեռնում է խավար-արվեստանոցում՝ հիմքերի վրա դողդողացող մի խարխուլ տնակում... Նրա հոյակապ նկարները արևերես ելան նրա մահից հետո Իգիթյանի շնորհիվ:

Նույն այդ Թիֆլիսում, մի հին լքված խոնավ նկուղում, հաց ու ջրով մի կերպ ապրում ու աշխատում էր մյուս հայ տաղանդաշատ գեղանկարիչը՝ **Գևորգ Գրիգորյանը՝ Ջոտտոն**: Բոլորից մոռացված՝ նա երագում էր մոտիկ ու հեռու Յայաստանի մասին:

Իգիթյանի ջանքերով նրան տեղափոխեցին Երևան, ստեղծեցին մարդկային տարրական պայմաններ՝ տալով բնակարան-արվեստանոց: Կազմակերպվեց նրա ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը, որն արժանացավ հանընդհանուր ուշադրության և բացառիկ ընդունելության: Նրա մահից հետո նրա բնակարան-արվեստանոցը վերածվեց թանգարանի, որտեղ ցուցադրվում են նրա ստեղծագործությունները: Այցելեք, պիտի գեղարվեստական մեծ բավականություն ստանաք, հանդիպելով տաղանդավոր գեղանկարիչ **Գևորգ Գրիգորյանի** արվեստին:

Յենրիկ Իգիթյանը տաղանդավոր արվեստաբան է... Նա տաղանդավոր է նաև որպես ազգային գործիչ՝ այս բառի ամենատարրոգունակ իմաստով: Իսկ տաղանդը ազգային հարստություն է, և՛ հոգևոր, և՛ մարմնավոր, և՛ տնտեսական առումներով: Եվ մանավանդ քաղաքական առումով է տաղանդը անուրանալի հարստություն:

1989 թվականին **Իգիթյանը** ընտրվեց Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի պատգամավոր: Նրա կյանքի այս ոլորտի աշխատանքը նույնքան հետաքրքիր է, որքան մինչ այդ մեծ մշակույթին նվիրած նրա գործերը:

Նա որպես քաղաքական գործիչ իրեն դրսևորեց ամենափայլուն կերպով... Յայաստանը պատերազմի մեջ էր, Յայաստանը շրջափակված էր, Յայաստանի գիշերները անլույս ու խավար էին, Յայաստանի բնակարանները ձմեռները

սառնաշունչ էին, տասնյակ հազարավոր փախստականներ անտուն ու անհաց էին: Խորհրդային Միության ղեկավարները փորձում էին ամեն կերպ ճզմել Հայոց ընդվզող ոգին, որն այլևս չէր ուզում հաշտվել բռնատիրության կապանքների հետ: Այս մասին, երբ գա ժամանակը, կպատմենք մանրամասնորեն... Իսկ հիմա վկայենք միայն. **Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի պատգամավոր Հենրիկ Իգիթյանը մոսկովյան ամբիոնից նախանձախնդիր քաջությամբ մերկացնում էր Խորհրդային Միության երկերեսանի քաղաքականությունը և պաշտպանում իր հայրենիքի իրավունքները՝ ներշնչված ասպետի նման, իր նետովում է կռվի դաշտ՝ չմտածելով, թե արհավիրքից պետք է կենդանի դուրս գալ:**

Հենրիկ Իգիթյանը վախճանվեց 2009 թվականին... Գեղագիտական դաստիարակության հանրապետական կենտրոնը այժմ կոչվում է նրա անունով:

ՄԱՐԿՈՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

1993 թվականին, Արցախյան պատերազմի ահավոր տարին, **Մարկոս Գրիգորյանը** հավատաց իր հայրենիքի հաղթանակին և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից իր ստեղծագործությունները, իր անչափ հետաքրքիր և բազմաբնույթ հավաքածուները, մի խոսքով, իր ողջ հարստությունը բերեց, նվիրեց Հայաստանին, որոնցով էլ կազմվեց **Միջին Արևելքի թանգարանը**, որն առայժմ գտնվում է **Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի** աջակողմյան մի քանի ընդարձակ սրահներում:

Մարկոս Գրիգորյան

Ծնվել է 1925 թվականի դեկտեմբերի 5-ին Ռուսաստանի Կրոպոտկին քաղաքում, ուր գաղթել էին կարսեցի **Բագրատ և Շուշանիկ Գրիգորյան** ամուսինները Եղեռնի ու փախստական ծանր օրերին: Կարսում էին ծնվել նրանց **Գոհարիկ և Անդրանիկ** զավակները, բայց ահա **Մարկոսը** ծնվեց Ռուսաստանում:

1930 թվականին **Բագրատ Գրիգորյանը** կնոջ և իր երեք զավակների հետ տեղափոխվում է Թավրիզ, ապա հիմնավորվում Նոր-Ջուղայում, որտեղ տղաները սովորում են հայկական դպրոցում: Հետո **Մարկոսն** ավարտում է նաև Թեհրանի **Ամերիկյան քոլեջը**, և նկարչական դասեր առնում **Քեմալ-էլ-Մուլքի** անվան արվեստի դպրոցում: Այս նույն ժամանակ մասնակցում է արվեստի խմբակային ցուցահանդեսների: 25 տարեկան էր, երբ մեկնեց Հռոմ ուսանելու **Գեղեցիկ Արվեստների Ակադեմիայում**: Ավարտեց 1954 թվականին, սակայն սովորելու ընթացքում արդեն կազմակերպում էր իր ստեղծագործությունների ցուցահանդեսները Իտալիայի և Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում:

Վերադառնալով Թեհրան՝ բացում է իր նկարչական ստուդիան՝ **«Գալերի Էսթեթիք»**-ը, դառնում Հռոմի նկարիչների ասոցիացիայի անդամ, մասնակցում Վենետիկի Բիեննալեին՝ համաշխարհային ցուցահանդեսին, կազմակերպում ցուցահանդես Վենետիկի **Ժամանակակից արվեստի թանգարանում**, ամուս-

նանում է **Ֆլորա Ադամյանի** հետ, ծնվում է **Սաբրինա** իր սքանչելի դուստրը, կազմակերպում է Թեհրան-Վենետիկ առաջին Բիեննալեն, որը գործում է մինչև օրս: Լրագրող **Քարին Էմանին «Թեհրան Ինթերնեյշնլը»** անգլիատառ թերթում այս կապակցությամբ գրել է. **«Գրիգորյանը համարվում է պարսկական նորագույն կերպարվեստի հիմնադիրը: Մեծ է նրա դերը արվեստի ժանրաբան և ուսուցման մեջ»:**

Առինքնող արտաքինով **Մարկոս Գրիգորյանին** Արարիչը օժտել էր նաև դերասանական շնորհով, և նա սկսում է նկարահանվել պարսկական կինոյում՝ տաղանդավոր կերպով կատարելով հինգ ֆիլմերի գլխավոր դերեր: Սակայն նկարչությունը ձգում է նրան ու տանում նորից իր խորհրդավոր աշխարհը, որտեղ նա բացահայտելու դեռ շատ խնդիրներ ուներ: Այդ խնդիրներից մեկն էլ **հողարվեստն** էր: Նա փաստորեն հանդիսացավ այդ արվեստի սկզբնավորողներից մեկը:

Ի՞նչ է հողարվեստը: Այն բացահայտելու համար ես պետք է դիմեմ արվեստաբան **Ջառա Մոկացյանի «Մարկոս Գրիգորյանի հողարվեստը»** վերլուծական հոդվածին:

1963 թվականին Միննեապոլսում հայ արվեստագետը անհատական ցուցահանդեսում ներկայացրեց հողի պատկերներ, որտեղ **«Նկարիչը խաղարկում է համապարփակ իրականությունը, նկարչին հրապուրում է բնականության էությունը: Աստծո ամենամեծ արարումը հողից ու կավից էր, և Մարկոս Գրիգորյանն Աստծուն պաշտելով՝ իր գլուխգործոցներն արարեց հողից ու կավից»:**

...Որտեղի՞ց և ինչպե՞ս է գոյացել **Մարկոս Գրիգորյանի** արվեստի հայեցակարգում հողի մետաֆիզիկան:

«...Գրիգորյանի հողն իր երեք գոյավիճակներում է միաժամանակ՝ նախապատմական անխաթարությամբ, պատմական ծածկագրերով, ետնախապատմական անխաթարությամբ, պատմական ծածկագրերով, ետնախապատմական գեղագիտությամբ: Այն նաև հնագիտական է, պեղումնաժին, որում քաղաքակրթությունն ու հողը համառարկայական են:

Գծի հեղինակային սահմաններում նկարիչը առաջարկում է հողի ծառք, որպես երկրի շնչառություն՝ ի ցույց հանելով վերջինիս հոծությունը, կլանողությունը և անդրանցույթը...»:

Ի վերջո, **հողարվեստը** հողի՝ որպես վերջին ու հավերժ կանգրվանի գիտակցությունն է... Նաև ոտքերի տակ հողը չզգալու թախծոտ գիտակցությունն է...

1970 թվականին **Մարկոս Գրիգորյանը** դառնում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների քաղաքացի, միաժամանակ իրավիքվում է դասավանդելու Թեհրանի համալսարանում:

Թեհրանում կազմակերպած նրա անհատական մի ցուցահանդեսին ներկա գտնվելով ոչ արվեստաբան, սակայն արվեստասեր, Միացյալ Նահանգների խոշորագույն մագնատ **Նելսոն Ռոկֆելլերը**, գնելով նրա հողանկարչության

Ջառա Մոկացյան

չորս աշխատանքները՝ գրում է. «**Դուք ամենաստեղծագործող, ոգևորություն ապրող, սիրված, լայնախոհ և բացարձակ հրաշալի մարդկանցից եք, որոնց ես հանդիպել եմ իմ կյանքի բազում տարիների ընթացքում: Ինձ դուր է գալիս Ձեր էնտուզիազմը և դժվարությունների նկատմամբ հանդես բերվող Ձեր լավատեսությունը, ինչպես նաև այն, որ Դուք ուրախանում եք կյանքով... Թույլ տվեք ինձ նորից ասել, թե ես որքան ուրախ եմ Ձեզ հանդիպելու համար և թե դա ինչպիսի հրճվանք էր ինձ համար:**

Լավագույն բարենադրություններ՝ Ձեր բարեկամ Նելսոն Ռոկֆելլեր»:

Հողանկար

Հետո Ռոկֆելլերը գնում է ևս երկու հողապատկեր և նվիրում Նյու-Յորքի ժամանակակից արվեստի թանգարանին:

Հիշենք հատկապես 1980 թվականը, որովհետև այդ թվականին Մարկոս Գրիգորյանը Նյու-Յորքում հիմնադրում է **Գորկի պատկերասրահը**, որտեղ կազմակերպում է զանազան անհատական ցուցահանդեսներ, այդ թվում՝ նաև **Արշիլ Գորկի-Ադոյանի** ստեղծագործությունների ցուցահանդեսը:

Հիշարժան է նաև 1986 թվականը: **Մարկոս Գրիգորյանն** առաջին անգամ այցելում է Հայաստան:

Նա հպարտ էր և անչափ ուրախ: Սակայն ուրախության այդ զգացումը նույն այդ թվականին փոխվեց անմխիթար, ահռելի ցավի. իր միակ, անհունորեն պաշտելի դստեր, Անգլիայում և Միացյալ Նահանգներում հանրահայտ դերասանուհի **Սաբինա Գրիգորյանի** ողբերգական մահվան պատճառով:

Առհասարակ նրա գեղանկարչական արվեստին հատուկ է թախիծը, որն արտահայտվում է փոթորկածին վրձնի բուռն հարվածներով: Զգայապաշտության հեռավոր արձագանք, ինչ-որ վերհուշ, որ կերպարներին տանում է դեպի վերացական աշխարհ... որոնք սակայն կենդանի են ու խոսում, և որոնց ժպիտների մեջ անգամ զսպված առկա է խորը վիշտը:

Մարկոս Գրիգորյանի արվեստը ձևավորվեց Իտալիայում, տեղի նեոռեալիզմի տարիներին, սակայն բնածին հախուռն գեղանկարչական զգացողությունը նրան տարավ դեպի գեղարվեստական կերպարի ստեղծման սեփական ընթացումները:

Գրիգորյանը ոչ վերացապաշտ էր, ոչ էլ խորհրդապաշտ: Նա պարզապես իրեն անհանգստացնող որոշակի գաղափարները կարող էր վերափոխել և դարձնել համամարդկային գաղափարական խորհրդանշաններ: Ինչպես, օրինակ, նրա «**Աուշվիցը**»՝ «**Օսվենցումի դարպասները**»՝ ֆաշիստական Գերմանիայի ամենասոսկալի սպանդանոցներից մեկի մասին պատմող 72 բառակուսի մետր մոնումենտալ տասներկու առանձին կտավների միացումից կազմված հսկա պաննոն:

Նկարի թեման չի սահմանափակվում իր շրջանակներում, ընդհանրացվում է և դիտվում որպես բոլոր ժամանակների ու բոլոր ժողովուրդների պատմական

շերտերում կատարված ողբերգությունների մարմնավորում: Նաև 1915 թվականի Հայոց Եղեռնի մարմնավորում: Դա որոշակի մարդկանց որոշակի վայրում կատարված կործանում ու դեպքերի ցուցադրում է: Նկարչի ձևակերպմամբ դա «**Իմ անձնական լացն է, իմ անձնական ողբը**»: Այստեղ, անշուշտ, նկարիչը խորհրդապաշտության և վերացապաշտության խորին զգացողությամբ է մոտենում իր իրապաշտությանը, որով և գաղափարն ստանում է արտակարգ արտահայտչականություն:

Արվեստագետ **Մանյա Ղազարյանը** գրում է. «**Հողանկարչությունը Մարկոս Գրիգորյանին տարավ դեպի Արարատյան թագավորության ակունքները, ինչպես նաև՝ ավելի խորքերը՝ Հայկական լեռնաշխարհում մեծ զարգացում ունեցած ժայռապատկերները: Հետաքրքրությունը բերեց ուսումնասիրման խորություն:**

...Նկարիչը գտավ իր նոր հետաքրքրությունների արտահայտման բնագավառը՝ գորգանկարչությունը»:

Պատմում է Մարկոս Գրիգորյանը. «**Դարեր շարունակ հայկական գորգերը և նրանց նախշերը վաճառականները սխալ են ներկայացրել աշխարհին: Գորգագործության պատմության մասնագետները սովորաբար դրանք կոչել են անատոլիական, թուրքական կամ կովկասյան՝ երբեմն շփոթելով նաև պարսկականի հետ:**

...Պատմությունը խորապես պարտական է եզակի ազնիվ ծանապարհորդների, ինչպիսիք են Մարկո Պոլոն, Լինչը և ուրիշներ, որոնք անցնելով Հայաստանի տարածքով, հիշարժան նոթեր են թողել, որտեղ պարզորոշ տարբերել են քրիստոնյա Հայաստանը այս երկրամասի մյուս բնակիչներից:

Այնքան էլ դյուրին խնդիր չէ հայերի նման մասնատված ժողովրդի համար վերականգնել իր անցյալը և վերափնաստավորել իր պատմական կերպարը: Վերջին տարիներին մի ազնիվ անձնավորություն՝ պրոֆեսոր **Ֆուկմար Գանցհորներ**, սպառնալիքներով հետազոտություն հրատարակեց՝ «**Քրիստոնեական արևելյան գորգը**» խորագրով: Գիրքն ամենայն մանրամասնությամբ բացահայտում է գորգագործության յուրաքանչյուր մոտիվի ծագումը և հավաստում, որ դրանք սերում են հայկական արվեստից: Բացի այդ գիրքը մանրակրկիտ արհեստի բնագավառում հայկական ժառանգության ավերումը և վերականգնում ծննդատեղությունը:

1957 թվականին գունավոր մատիտներով մի ուրախ այծիկ նկարեցի՝ լոկ դստրիկիս գվարճացնելու

Հողանկար

Երեբունի
այծյամանկար գորգ

Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Գրիգոր Նարեկացու, Հովհաննես Դրասխանակերտցու մատյաններում, որպես գորգի

Արաբ մատենագիրները վկայում են, որ 7-րդ դարի 80-ական թվականների

ներ: Բայց կարող ենք վկայել, որ հայ ամեն մի գերդաստան իր աղջկա օժիտ գորգը գործել է իր սեփական դազգահի վրա իր տանը: Հայկական գորգերի փառքը պայմանավորված էր նրանց հարդարանքի բազմազանությամբ, գործելու տեխնիկայի նրբագույն առանձնահատկություններով, գունային հարաբերությունների մակարդակով, աշխարհահռչակ որդան կարմիրի ու բուսական բազմատեսակ ներկերի առկայությամբ: Եթե թելը պատրաստելն ու գործելու

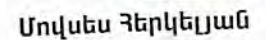
Մարկոս Գրիգորյանը այս թանգարանում գտնվող մշակութային արժեքների հավաքածուն սկսել է կազմել դեռևս 1950-ական թվականներին: Տարիների ընթացքում նա հավաքեց շուրջ 2600 ցուցանմուշ, պարսկական, հայ հեթանոս և քրիստոնյա արվեստների նմուշներ, իր հողարվեստի, գեղանկարչության, գորգերի պատկերների և գորգերի հավաքածուները:

Գորգ՝ Այծյամներ

Ողբերգության ծանր զգացողությունը քարի նման ծանրացել էր **Մարկոս Գրիգորյանի** եղերական վախճանով վշտացած յուրաքանչյուր հայի սրտին։ Ողբերգություն, որը ծնվում է այն գիտակցությունից, թե մարդկային հասարակության ներսում ապրող տականքի ընդերքից կարող են բարձրանալ նման

Մուսա լեռան պատմությունը հայտնի է հայերիս: Ես այն պատմել եմ վկա-
յագրքի Զ հատորում: Հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո ամեն ինչ
կորցրած մուսալեռացիները, թափառելով, ցրվեցին աշխարհի բոլոր միջօրեական-
ներով: Նրանց հետ մաս խղորեկցիները, որոնք եկան-եկան, հանդիպեցին

Լիբանան երկրի ամայի, ճահճախուտ մի վայրի ու կանգ առան այնտեղ... Հեռվում հնագույն ամրոցի ավերակներ էին: Նրանք չգիտեին, թե ժամանակի ո՞ր տարածքում, ո՞ր տիրակալն է կառուցել այդ ամրոցը, բայց վստահ էին, որ կառուցողների մեջ անպայման հայեր են եղել: Եվ գաղթական դարձած մուսալեռցիները ճահիճների մեջ թաղելով գաղթականի իրենց ցուպը, ամայի, անմարդաբնակ տեղում կառուցեցին իրենց պատվին արժանի բնակավայր:

Կառուցեցին Անճարը, մի քանի հազար հայերի դրախտավայրը:

Կարծում եք դյուրի՞ն էր կյանքի ու մահու կռիվ տալով ճահիճների հետ՝ խլել նրանից հողը և այն դարձնել ավելի քան ապահով հենարան Կառուցվող տների, երեք եկեղեցիների ու նույնքան դպրոցների համար: Դարձնել բարեբեր մրգատու այգիների ու ծառաստանների համար: Բայց նրանք հայեր էին: Նրանք հնագույն արյան թելադրանքն ունեին իրենց երակներում, ապրելու անմարելի կանչը իրենց էության ներսում, **Հայոց բնավորության խորին հավատը ստեղծելու կարողության հանդեպ**, և իրենց ժառանգներով հավերժության մեջ ապրելու իրավունքը:

Այսպես՝

Անճարը կառուցած խորբեկցի ծնողների ժառանգներ **Սեդրակ և Էլիզ Զերկեյան** ծնողներից 1949 թվականին ծնվեց **Մովսես Զերկեյանը**: Մովորեց Անճարի դպրոցներից մեկում, ավարտեց: Նա կարող էր իր ուսումը շարունակել Լիբանանի մայրաքաղաք Բեյրութի համալսարաններից մեկում կամ եվրոպական որևէ բարձրագույն հաստատությունում: Բայց նա եկավ Երևան՝ շարունակելու իր ուսումը, որովհետև Հայաստանը իր հայրենիքն էր:

Հայրենիքը նրա մտքի, զգացմունքների ներսում երազային կերպար, որն իր տեսանելի երևույթով պիտի դառնար իրական, շոշափելի և ամբողջական հողով, ջրով, լեռներով, հազարամյակների խորքից հառնած Երևան մայրաքաղաքով... Պիտի այցելել Երևանից էջմիածին տանող ավտոմայրուղու վրա պարտեզների ու բանջարանոցների մեջ թաղված քարաշեն գեղեցիկ առանձնատներով Մուսալեռ անունը կրող ավան, որտեղ ապրում էին այն եղերական տարիներին հայրենիքի այս հողին հասած մուսալեռցիները: Գնալ, խոնարհվել ավանի հյուսիս-արևելյան կողմում, բարձունքի վրա վեր խոյացող Մուսա լեռան հերոսամարտիկներին նվիրված կոթող-հուշարձանին, որտեղ ամեն տարի սեպտեմբեր ամսին, գիշերային աստղազարդ երկնքի տակ վառվող հարյուրավոր օջախների վրա դրված հսկա կաթսաներում եփվում էր հարիսան, որպեսզի առավոտյան որպես մատաղ բաժանվի Հայաստանի ամեն կողմից և Սփյուռքից այստեղ հավաքված հայերին, որոնք եկել էին նորից ու նորից պատվելու քաջարի մուսալեռցիների հիշատակը:

...Նա վաղուց արդեն գիտեր, թե ինչ մասնագիտություն է ընտրելու: Գրականության, երաժշտության խաչուղիներից անցնելով՝ նրա մտածումները, զգացումները կանգ էին առել կերպարվեստի լայնածավալ անդաստանից ներս գործելու որոշման վրա: Թողնելով ընթերցողի երևակայությանը, թե նա ինչպիսի մտային, զգացմունային և հոգևոր կուտակումներով հասավ արվեստաբանական բարձունքներին՝ վկայենք, որ նա հիմա Հայաստանի ազգային ակադեմիայի

Արվեստի ինստիտուտի արվեստաբանության դոկտոր է, Երևանի թատրոնի և կինոյի ինստիտուտի արվեստի մագիստրոս, Երևանի պետական համալսարանի բանասիրության մագիստրոս:

Մովսես Զերկեյանը իր ասպարեզում գործում է **Ծիրանի** ծածկանունով: Ինչո՞ւ **Ծիրանի**: Երևի այն պատճառով, որ շատ է հայեցի և իր ներսում ունի նաև պաշտամունքային խորհուրդ:

Նա իր արվեստաբանական հողվածները գրում է հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, արաբերեն: 2000-ից ավելի այս հողվածները տպագրվել են Նյու Յորքի, Մոնակոյի, Փարիզի, Կանադայի, Բեյրութի համաշխարհային համբավի տեր արվեստաբանական ամսագրերում, գրական-մշակութային շաբաթավերական, օրաթերթերում: Իսկ հայերեն հողվածները Կանադայի **«Հորիզոն»**, Բեյրութի **«Բագին»**, **«Ազդակ»**, **«Արծիվ»** մամուլի էջերում իրենց մշտական տեղն ունեն:

Բեյրութում **Մովսես Զերկեյանը** հիմնեց **«Նովալ Արք»**՝ **«Նոյան տապան»** կերպարվեստի ցուցասրահը: Ցուցասրահի բարձրագույն վարկանիշի շնորհիվ **Զերկեյանը** մասնակցել է տարբեր երկրներում կազմակերպված 24 միջազգային ցուցահանդեսների և բազում գիտաժողովների, որտեղ հայ ժամանակակից արվեստին նվիրված դասախոսություններ է կարդացել: Սակայն նա միայն արվեստին նվիրված դասախոսություններ է կարդացել: Միջազգային գիտաժողովներում չէ որ կարդում է իր դասախոսությունները: Ամենատարբեր երկրներից են նրան հրավիրում կերպարվեստին նվիրված իր բարձրարվեստ իմացությունը մատուցելու: Հնարավոր չէ այսօր հաշվի մեջ դնել նրա կարդացած դասախոսությունների քանակը:

2011 թվականի ամռանը իր մասնակցությունը միջազգային ցուցահանդեսին և գիտաժողովին, ուր ներկայացրել էր հայաստանցի հինգ նկարչի նկարները՝ **«Մոնակո 11»**-ն էր: Իսկ հոկտեմբերին Լուվրի միջազգային ցուցահանդես-**«Մոնակո 12»** և **Կաննի Միջազգային Արվեստի փառատոնին**:

Բայց միայն միջազգային ցուցահանդեսների ու գիտաժողովների մասնակցելով և ամենուր դասախոսություններ կարդալով չի սահմանափակվում գիտնական-արվեստաբանի գործունեությունը: Նա հեղինակ է **«Նռան գույն»** հայերեն, **«Պոլ Կիրակոսյան»** անգլերեն, ֆրանսերեն, **«Ետխորհրդային նկարչությունը»** անգլերեն, ֆրանսերեն, **«Արշիլ Գորկի»** անգլերեն, արաբերեն, հայերեն ուսումնասիրությունների և վեց երևանյան նկարչների պատկերազրքերի հրատարակումների:

Նա տարբեր բարեգործական ֆոնդերին է նվիրել 200-ից ավելի նկարներ, հնագույն գորգեր, ձեռագրեր և այլ հնություններ: Նկարներ է նվիրել Երևանի պետական և ժամանակակից թանգարաններին, Մխիթարյանների, Անթիլիասի, Իսպահանի, Տեր Զորի, Մուսա լեռան թանգարաններին: Եվ շարունակում է մշտապես լինել այս թանգարանների նվիրատուն:

Նա հայ կերպարվեստը տանում է աշխարհե-աշխարհ և հպարտության, արժանապատվության խորին գիտակցությամբ համաշխարհային արվեստի

Լավագույն մաղթանքներ մուսաւեռցի **Մովսէս Յերկէլյանին**՝ իր հայրենանվեր գործը մշտապես շարունակելու ցանկութեամբ:

Պիտի փորձենք ծանոթանալ մի հետաքրքիր անձնավորության հետ և:

A black and white portrait of a woman with dark hair and bangs, wearing a patterned shawl, leaning against a wall. She is looking slightly to the right of the camera with a gentle expression. The background is a textured, mottled grey.

Սվետլանա Հակոբյան

Քառու հասկացության նման փիլիսոփայական ընկալման թերևս առաջին անգամ ենք հանդիպում, բայց այն բոլորովին խորթ չի թվում, այլ գիտակցվում է որպես միանգամայն ընդունելի և հասկանալի սահմանում, մանավանդ, երբ

Այս տողերը նվիրված են «Էրզիր» նկարների շարքին, որոնց ձեռնամուխ եղավ վրձնել Արևմտյան Հայաստան այցելելուց հետո: **Կենաց Ծառի** խորհրդապաշտական ներկայությունը և կորցրած Հայրենիքի վերացարկված կերպարն է հառնում այդ կտավներից:

...«**Ես հուշ մնալուց հոգնել եմ արդեն...**»:

...«**Քայլում էի ես աշխարհի ծամփով
երազներիս մեջ երազ փնտրելով...**»:

...«**Մի լույս հրեշտակ
ամեն առավոտ
վանքի կիսաբաց դուռն է
ինձ տանում...**»:

...«**Գուցե հենց այդ հուշի սպին է,
որ պիտի այդպես այնքան լայնանա,
որ մեր պատմության առաջին ելման
քարտեզը դառնա...**»:

...«**Բոլորից մաքուր ու բոլորից մեծ
Աստծո խոսքի պես
հզոր ու անեղծ...**»:

Արդյոք բանաստեղծուհի-գեղանկարիչը փորձում է ավելի ըմբռնելի դարձնել «**Էրգի**» թափառում կերպարը դիտողի մտապատկերների անդաստանում և բանաստեղծական տողերով տալ նրանց ավելի ազդեցիկ որոշակիություն... Ոչ, իհարկե: Այս շարքը և ընդհանրապես նրա գեղանկարչությունը դրա կարիքը չունեն: Նկարների կողքին դրված բառերի մեղեդին, տաք գույների շաղախի հետ դառնում են այն զգացմունքային դաշտը, որտեղ միախառնվում են խոհականը և խիստ անձնական ապրումները...

Հետաքրքիր է սփյուռքահայ արվեստաբան **Մովսես Հերկեյանի**՝ նկարչուհու «**Էրգի**» շարքին տված գնահատականը. «**Յանձնառու եւ ազգային բարոյական գիտակցութեան տէր հայուհին է, որ կը խօսի ու կ'երփնագրէ: Տիեզերքի ծննդոցը, կյանքի սկիզբը, վերադարձ արմատներուն ու վերջապես ինքնաճանաչման փնտրտուքը առհաւական յիշողութեան ծամբով ուղի կը հարթեն դեպի «Էրգի», որուն ան նվիրած է շարք մը կտաւներ: Անոր ստեղծագործութիւնները ոգեշինացած արտահայտութիւններ են իր ներքին տեսլիքներուն և արտաքին հոգեւոր թռիչքներուն, որոնք մաս կը կազմեն այն կյանքին, որ հեռու է իր շոշափելի շրջապատէն ու առօրեայէն...**»:

Սպասում

Ժամանակից քիչ առաջ անցնելով՝ վկայենք, որ 2007 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին **Սվետլանա Հակոբյանի** ցուցահանդեսները բացվեցին Փարիզում, Լոնդոնում,

Բարիք

Բրյուսելում: Սակայն սկիզբը Հայաստանյան ցուցահանդեսներն էին: Արտասահմանյան նշված քաղաքներում տիկնոջ ցուցահանդեսների կազմակերպումը էր արվեստաբան **Հենրիկ Իգիթյանը**: Ծրագիրը ծավալուն էր, և առկա էր ճանաչողական բնույթը: Եվ **Սվետլանա Հակոբյանի** մտորումները այդ առթիվ ավելի քան ընդունելի են. «**Մենք՝ հայերս, շատ բան ունենք աշխարհին տալու և ինչ-որ բան վերցնելու, ինչ-որ բան փոխելու, ինչ-որ բան ավելացնելու և դրա շնորհիվ կառուցելու մերը, մեր ինքնությունը պահելով՝ առաջ ընթանալ**»:

2011 թվականի մայիսին Մոնակոյում բացված «**Արտ Մոնակո**» համաշխարհային ցուցահանդեսի «**Արմենիա**» տաղավարում հանգրվանած հինգ հայ գեղանկարիչների կտավների կողքին իր պատվավոր տեղն էին գրավել **Սվետլանա Հակոբյանի** հինգ մեծածավալ աշխատանքները:

«**Մոնակո 11**» համաշխարհային ցուցահանդեսից հետո **Մովսես Հերկեյանի** արվեստաբանական թղթապանակը այլևայլի վերլուծումների հետ ավելացավ նաև **Սվետլանա Հակոբյան** գեղանկարչի արվեստի մասին նոր «**Մարդկայինը՝ հոգեւորի եւ հողեղէնի միջեւ**» ակնարկով:

Մի կարճ հատված միայն՝ այդ ակնարկից. «**Սվետլանա Հակոբեանը հայ է: Ան ազգային ընդմեջէն կը մեկնի մարդկայինն ու կը տարածուի համամարդկային ոլորտներու վրայ: Կը փորձէ թափանցել հոգեւոր բավիղ-ներու մէջ, մեկնելու համար դէպի տիեզերք եւ պեղելու անհունն ու անյայտը... Գաղտնատեսի մը նման կը սաւառնի նոյնիսկ «Քառսային ներդաշնակութեան» մէջ: Կը կամրջէ անցաւորն ու յաւիտենականը իրարու, ուր հողեղէնն ու ոգեղէնը կը հանդիպին, իբրւ կյանքի տրոփ...**»:

Սվետլանա Հակոբյանը նկարել սկսել է հասուն տարիքում, սակայն դրանից շատ առաջ գտնվում էր բառի տիրական կախարդանքի ազդեցության տակ: Հրատարակել է «**Ցանկության ծառը**», «**77 վարդ**», «**Վերածնունդ**», «**Երկնառաք ծայներ**» ժողովածուները և «**Ժամանա դ'Արկ**» պոեմը:

Սվետլանա Հակոբյանի բանաստեղծական աշխարհը բառի խոհական ընդերքը բացահայտելով, բացահայտում է իր ներաշխարհը՝ կապված Աշխարհի և Տիեզերքի ներդաշնակության հետ.

«**Թեթև սանդուղքով վեր եմ բարձրանում,
Աստղերի գրկում անկողինն է իմ,
Բարձս՝ աստղերով ասեղնագործված,
Կարծես չպատմած հեքիաթ է մի հին:**

**Հեքիաթի թևով իջնում եմ ներքև
Որ ասելիքս ասեմ ես կրկին,
Եվ այսպես, հավերժ ծամփորդի նման
Հավետ կապված մնամ երկնքին...»:**

Ներքին զգացողությունների ձևավորումից ծնվող պատկերները, դեպի «**վերնուրբ աշխարհներ**» ձգտող մտորումները քնարերգական մեղեդայնությամբ նրա բանաստեղծական ասելիքի կարևոր շերտն են բացահայտում:

Արցախյան պատերազմում հաղթանակած սովորվողի գլխին չէր զարկում զինվորական զենքը, որային դարձած արտագաղթի մասին գրում է. «**Ինչո՞ւ է, առհասարակ, մարդն արտագաղթում: Ավելի ստույգ՝ երբ է նա ձեռքն առնում պանդխտության ցուպը: Երբ օտարանում է սեփական երկրում, երբ յուրայինների միջավայրում անտանելի է դառնում լիարժեք կյանքով ապրելը, ապրելը փոխակերպվում է գոյապահպանման կռվի: Կռվի, ուր պարտությունն անխուսափելի է... Կռվի, ուր չեն շահում ոչ երկիրը, ոչ նրա քաղաքացին...»:**

Նա բանաստեղծուհի և գեղանկարչուհի լինելուց առաջ իր կնոջական և մայրական պարտականություններն է ներառել իր էության մեջ որպես կյանքի շարունակական «**Լինելիություն**»... Սքանչելի մայր ու դաստիարակ իր երեք որդիների համար, որպես առաջնահերթ պարտականություն: Գուցե դա էր պատճառը, որ մինչև որդիների ինքնուրույն դառնալը մնաց նրանց կողքին

...Որդիների հետ

որպես բարեխնամ մայր **«Իմ գիրկն են երեքիս առել ու գրկած դրախտ են տանում...»**: Հետո միայն իր ներսում ալեկոծվող բառի ու գույնի զգայնությանը ճանապարհ տվեց՝ որպես բանաստեղծուհի և որպես գեղանկարչուհի...

Ավագ որդին՝ **Արսեն Աղաջանյանը**, ռուսական մի ամսագրին տված իր հարցազրույցում ասել է. **«Ծնված օրվանից մայրս մեզ դաստիարակել է բարոյա-**

կանության ամենաազնիվ չափանիշներով: Գեղեցիկ, բարի, իմաստուն, հզոր կամքի տեր, ապագայի հանդեպ անսահման հավատով լեցուն մեր մայրը...»:

Արսեն, Կարեն, Հրաչյա Աղաջանյանները կազմել են իրենց ընտանիքները, ունեն իրենց զավակները, ծավալել են իրենց բավական հաջող տնտեսական գործունեությունը՝ բարձր համալսարանական կրթությունն ունենալով իրենց գինակից:

Արսեն Աղաջանյանը պատմական գիտությունների դոկտոր է, նաև տնտեսական գործունեության լավագույն կազմակերպիչ, **Կարեն Աղաջանյանը** փայլուն տնտեսագետ-ֆինանսիստ, **Հրաչյա Աղաջանյանը** ավարտելով Երևանի պետական համալսարանի պատմության բաժինը, սովորեց նաև Մոսկվայի դիվանագիտական ակադեմիայում և ավարտեց կարմիր դիպլոմով: Նա այժմ պատմական գիտությունների թեկնածու է, արտակարգ և լիազոր դեսպան Դանիայում և Նորվեգիայում՝ վստահված Հայաստանի Հանրապետության կողմից:

Հանգամանքների բերումով **Աղաջանյան** եղբայրները իրենց միասնական տնտեսական գործունեությունը ծավալել են Հայաստանի Հանրապետությունից դուրս, սակայն իրենց ստանձնած գերագույն պարտականություններով, ամբողջությամբ Հայաստան իրենց հայրենիքի հետ են: Այդ է վկայում նրանց ծավալած օգտաշատ մեկենասությունը մշակույթի ամենատարբեր ասպարեզներում՝ իրենց հայրենի գյուղ Ծաղկունքում և ընդհանրապես Հայաստանում:

Սվետլանա Հակոբյանի և Աղաջանյան եղբայրների երազանքներն ու դրանք իրագործելու խնդիրը մշակույթի զարգացման, հոգևոր, գիտական, արվեստի

Գերդաստանի հետ

տարբեր ծյուղերի, գրականության ոլորտներում օգտակար լինելն է: Օգտակար լինել բարձր կրթահամակարգի ստեղծումով, որը կարող է օրինակ ծառայել գրքերի հրատարակումով, ազգային ավանդույթների ու սովորույթների վերականգնումով, ստեղծագործական միությունների զարգացմանը նպաստելով: Եվ կանգնումով, ստեղծագործական միությունների զարգացմանը նպաստելով: Եվ որպեսզի այս ամենը ծրագրվի և կատարվի հավուր պատշաճի՝ ընտանիքի կողմից, **Սվետլանա Հակոբյանի** նախագահությամբ, ստեղծվեց **«Դար» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամը**:

Որպեսզի խոսքս չհնչի դատարկության մեջ՝ պիտի փորձեն ներկայացնել ինչ արդեն կատարվել է և ինչը դեռ կատարման ընթացքի մեջ է:

Նախ մի քանի խոսքով ներկայացնենք Ծաղկունք գյուղը, որտեղից և սկսվեց **Աղաջանյան** եղբայրների և **Սվետլանա Հակոբյանի** գեղեցիկ մտահղացումների իրագործումը: Ծաղկունքը հայրենական գյուղն էր որդիների: Ծաղկունքը Հայոց Աշխարհի հրաշալի անկյուններից մեկն է. կանաչագեղ հովիտ, Սևանա լճից ընդամենը 9 կմ հյուսիս-արևմուտք, Հրազդան գետի աջ կողմում, օդը մաքուր, առողջարար, ծմեռը՝ խիստ, ընդարձակ դաշտերն՝ արգավանդ: Հնագույն մի բնակավայր, հնագույն ավերակների դեռ տեսանելի հետքերով, միջնադարյան զարդաքանդակ խաչքարերով:

Ծաղկունքի գեղատեսիլ բլրի վրա՝ իր հնամենի կյանքն էր դեռ շարունակում ապրել ավերակված դարավոր մատուռը: Եվ ահա **«Դար»** հիմնադրամի առաջնահերթ խնդիրը դարձավ պահպանելով մատուռը՝ նրա կողքին կառուցել եկեղեցին այնպես, որ այն տեսանելի լինի անգամ շատ հեռվից, և հավատացյալի համար ցանկալի լինի նրան այցելել:

Այսպես մեկենասների առաջին ոգևորության արդյունքում կառուցվեց Ծաղկունքի **Սբ. Սարգիս եկեղեցին** և դեպի եկեղեցի տանող երկար ճանապարհը: Ապա քահանա հրավիրվեց ծառայելու եկեղեցուն և հավատավոր ժողովրդին: Նորակառույց եկեղեցին այն անկյունաքարն էր, հավատի այն հանգանակը, որը պիտի ուղենիշ դառնար գալիքի բոլոր գործերին: Եկեղեցու կառուցման ընթացքում սկսվեց Չարենցավան քաղաքի դպրոցի վերակառուցումը, որի կարիքը խիստ էր զգացվում:

Եթե Ծաղկունքը որդիների հայրենական գյուղն էր, ապա Չարենցավանը նրանց ծննդավայրը... Դպրոցի ողբալի վիճակը հուշեց **«Դար»** հիմնադրամի մեկենասներին՝ վերականգնել այն: Եկեղեցու շինարարության հետ ավարտվեց նաև դպրոցի շինարարությունը: Նույն օրը կատարվեց դպրոցի, ապա և եկեղեցու օրհնման ու բացման արարողությունը:

Չարենցավանի դպրոցից հետո կառուցվեց նաև Ծաղկունքի դպրոցը: ճարտարապետական լուծումով շենքը մի մասով երկու և մի մասով երեք հարկանի է: Ես եղել են այդ դպրոցում, ուրախացել դպրոցական համագգեստ-

Սբ. Սարգիս եկեղեցու նավակառուցում Ծաղկունքում

Ծաղկունք գյուղում պիտի կառուցվի ամֆիթատրոն: Այդպես հանձն առան **Աղաջանյան** եղբայրները և «**Դար**» հիմնադրամի նախագահ **Սվետլանա Յակոբյանը**:

Իսկ ինչո՞ւ Ծաղկունք գյուղում:

Ծաղկունքի վերաբերյալ ընտանիքի երազանքն այսպիսին է. տեսանելի ապագայում դարձնել շեն ու ծաղկուն, համապատասխան գալիք ժամանակների պահանջներին, սակայն ազգագրական՝ էթնիկ գյուղի իր համապարփակ նկարագրով: Ինչպես Հայոց հնավանդ գյուղերում ու քաղաքներում, այստեղ պիտի բարգավաճեն հնագույն արհեստներից շատերը՝ իրենց արհեստանոցներով ու արեստագործ վարպետներով: Գյուղը պիտի բարենորոգվի ըստ ամենայնի: Ընդհանրապես գյուղը արժանի մակարդակով կառուցապատելու, ծառադարձելու և գեղեցկագարդելու աշխատանքները օր օրի կատարվում են: Այն ի վերջո պիտի դառնա Հայաստանի զբոսաշրջության ցանկալի վայրերից մեկը:

Ընտանիքի այս երազանքը տարին տարվա վրա դառնում է իրականություն:

Ես դժվարանում եմ ավարտել այս ակնարկը **Սվետլանա Յակոբյանի** և **Աղաջանյան** եղբայրների մասին, նրանց բազմաթիվ, ընդգրկուն, մեծ ու փոքր ամենօրյա նոր ծրագրերի ու կատարված գործերի մասին: Բոլորը տեղավորել այս փոքրիկ ակնարկում անհնար է: Բայց չիիշել «**Բանակումի**» մասին չի կարելի, երբ Ծաղկունքի նորակառույց հյուրատունը դարձավ Հայաստանից դուրս օտար համալսարաններում և դպրոցներում սովորող մի մեծ խումբ հայ երիտասարդների հանդիպման վայրը: Օրեր շարունակ **Հրաչյա Աղաջանյանի** առաջնորդությամբ՝ նրանք թափառեցին հայրենի բնության մեջ, լսեցին նրա պատմությունները Հայաստանի մասին, վայելեցին Հայոց սքանչելի հյուրասիրությունը և անչափ տպավորված բաժանվեցին՝ վստահ այն գիտակցությամբ, թե օտար երկրներում իրենց կրթությունն ավարտելուց հետո պիտի վերադառնան հայրենի եզերք...

«**Բանակումի**» մասնակիցները Ծաղկունքում...

Սվետլանա Յակոբյանը արգելում է ասել, որ նա և իր որդիները բարեգործներ են: Ես խուսափեցի այդ բառն օգտագործելուց: Տիկնոջ հակաճառությունը այս առթիվ, անառարկելի է:

«...**Կարևորը մեր նախնիներից մեզ ընծայված և դեռ մեր մեջ ապրող բարոյական լավագույն ժառանգությունը պահպանելու և սերունդներին փոխանցելու խնդիրն է: Ի վերջո, հաշվի չառնելով սեփական օգուտը՝ հավատարմությունն է, անձնուրաց ծառայությունը Հայաստանին և իր ժողովրդին:**

Տալ և չմտածել վերցնելու մասին:

Երեխային պահում, սնում, մեծացնում ենք պարտքի հզոր գիտակցու-

թյամբ և չենք համարում, թե երեխայի հանդեպ բարեգործություն ենք կատարել:

Ծնողների հանդեպ մեր վերաբերմունքը նույնպես չենք համարում բարեգործություն:

Ձինվորը գնում է ծառայելու, պաշտպանելու իր հայրենիքը և զոհվում է: Մենք նրան բարեգործ չենք համարում, այլ այն, որ հերոսը իր սրբազան պարտքն է կատարել իր երկրի և իր ժողովրդի հանդեպ:

Ուրեմն, Հայրենիքին ծառայելու որևէ ընթացք ես չեմ համարում բարեգործություն, այլ միայն ու միայն պարտքի կատարում, ինչպես ծնողի պարտքը երեխայի հանդեպ, զավակի պարտքը ծնողի հանդեպ, զինվորի պարտքը Հայրենիքի հանդեպ:

Մարդուն Աստծո կողմից ընծայված այս գիտակցումը սրբազան արարողություն է. ինչ գործ ունի այստեղ բարեգործությունը...»:

Ընտանիքը տնտեսական գործունեությամբ ծավալած աշխատանքի վաստակը չի դիտում միայն իր անձնական հարստությունը: Այդ վաստակով նա նաև պարտավորված է զգում ծառայել հայրենի մշակույթին, նրա ամենատարբեր դրսևորումներին, որտեղ տեսնում է նրա օգտակարությունը: Եվ այս մասին չի սիրում փողահարել մամուլի, ռադիո-հեռուստատեսային գովազդներով: Նման պահվածքն ավելի քան գնահատելի է:

...Ի՞նչ գործ ունի այստեղ բարեգործությունը...

Այս ընտանիքը ինձ հետաքրքիր է նաև իր մի ուրիշ սովորությամբ: Գործի բերումով որ հեռուներում էլ գտնվեն եղբայրները, ամեն տարի հոկտեմբերի 7-ին իրենց ընտանիքներով, զավակներով պիտի հավաքվեն Երևանում՝ իրենց մոր շուրջը: Հոկտեմբերի 7-ը միասնաբար ամրագրված **Գերդաստանի** օրն է, որը լավագույն իմաստով խիստ ժամանակակից լինելով հանդերձ՝ Հայոց նահապետական գերդաստանի ավանդույթների կրողն է դարձել:

Գերդաստանի մասին խոսելու պահանջն է անշուշտ, որ նկարիչ, բանաստեղծ, հրապարակախոս **Սվետլանա Յակոբյանին** մղել է դառնալ նաև արձակագիր և թերթին հանձնել իր մտածումների ու զգացումների արգասիք «**Գերդաստան**» վեպը:

Սվետլանա Յակոբյանը 2011 թվականի մայիսին Մոնակոյում բացված «**Արտ Մոնակո**» համաշխարհային ցուցահանդեսին մասնակցելուց զատ հրավիրվեց նաև մասնակցելու **Լուվրում** բացված «**De' Carrousel**» նկարիչների համաշխարհային ցուցահանդեսին: Սա հարգարժան տիկնոջ երկրորդ ցուցահանդեսն էր Փարիզում:

Ըստ **Մովսես Զեյնեյանի** գնահատմամբ՝ «**Լուվրը թե՛ բովանդակությամբ**

եւ թէ՛ ծաւալով աշխարհի ամենէն յայտնի թանգարանն է, բնական է, որ անոր կազմակերպած ցուցահանդեսը տարբերի միւսներէն թէ՛ որակով եւ թէ՛ յատկապէս արուեստի հանդէպ ցուցաբերած բարոյական յատուկ կեցուածքով»:

Այսպէս ուրեմն, **Սվետլանա Յակոբյանի** գեղանկարչությունը իր որակով և **«բարոյական յատուկ կեցուածքով»** արժանի էր Լուսինեի ցուցադրվելու պատվին:

Նրա նկարները տպագրվում են համաշխարհային համբավի մասնագիտական ամսագրերում: Եվ չնայած և՛ Մոնակոյի, և՛ Լուսինի ցուցահանդեսներում առաջարկներ եղան նկարներից մի քանիսը վաճառել՝ հրաժարվեց, գտնելով որ այդ նկարները իր երկրի սեփականությունն են: Իր երկիրն է նաև Արցախը, որի նորաբաց թանգարանին նվիրեց իր նկարներից: Սիրով նկար նվիրեց նաև Մայր Աթոռին:

2012 թվականի հունվարի 11-ին Նկարիչների միության ցուցասրահում բացվեց նկարչուհու անհատական ցուցահանդեսը: Ցուցահանդեսը կրում էր **«Գերդաստան»** անվանումը: Ինչո՞ւ...

«Այս ցուցահանդեսի նպատակը ապագա «Գերդաստան» վեպիս խորհուրդն իմաստավորելն էր: Մենք հեռացել ենք մեր արմատներից, և իմ ցանկությունը մեր սովորություններն ու ավանդույթները վերականգնելն է...»:

Այդ սովորություններն ու ավանդույթները պահպանելու կարևոր բաժինը կնոջ հոգածության պարտադիր խնդիրներից է, ինչպէս որդեծնությունը և զավակների դաստիարակությունը: Ազգի ճակատագիրը մեծապէս կախված է ահա մոր դաստիարակած այդ զավակներից: Ինչպիսին եղան զավակները, այդպիսին կլինի հասարակության բարոյական նկարագիրը: Այս համոզվածությամբ էլ մայրական իր խնդիրը գերազանց կատարած սքանչելի տիկնոջ նպատակներից մեկը մեր երկրում **Մայր կրթելու դպրոց** ստեղծելն է, նաև երիտասարդ մայրերի համար ամսագիր հրատարակելը:

Սակայն վերադառնանք ցուցասրահ:

Նախքան ցուցահանդեսի բացումը ես այնտեղ էի: Երկար ժամանակ մենմենակ նկարից նկար անցնելով՝ ինձ զգում էի պաշտումի ու խոնարհումի խոստովանությունների մի միջավայրում, վերացարկումի հավերժական առեղծվածի առջև, երբ գծային ու գունային հարուստ ներկապնակը ստիպում է վերապրել տաքուկ, ծանոթ մի զգացում, այնքա՛ն ապահով ու հարազատ մի վիճակ, երբ ապրում ես ամեն անգամ հանդիպելով ոգեղենի տիրույթներում ներկա ճշմարիտ ստեղծագործության. գրքի, նկարի, երաժշտության, ճարտարապետական կոթողի՝ միևնույնն է: Եվ հավատում ես, թե կա Արարչական մի թելադրանք, որին ենթարկվում է ճշմարիտ արվեստագետը:

Ցուցահանդեսի կապակցությամբ հրատարակվել է նկարչուհու երկրորդ պատկերազիրքը՝ **«Լուսինե»** մակագրությամբ: Առաջինը **«Քառասյին ներդաշնակություն»** անվանումով, բանաստեղծական ներշնչանքով հարուստ պատկերազիրք էր: Երկրորդը՝ ավելի ընդարձակ, սակայն նույն ներշնչանքի

զգայնությամբ հարուստ: **Լուսինե**, որով մակագրում է նկարները՝ իր **Սվետլանա** անվան հայեցի փոփոխակն է:

Ակնարկս կավարտեմ **Սվետլանա Յակոբյան-Լուսինե** սքանչելի տիկնոջ խոսքով, որի խորին համոզումն ունի նա իր Ոգու ծիրերում:

«Երջանիկները նրանք են, որոնք հայացքն ուղղում են դեպի հոգևոր բարձունքները, զորանում Բարձրյալի չքնաղ բոցեղեն սիրով և իմաստությամբ»:

Յ.Գ.

2011 թվականի նոյեմբերին ճապոնիայում բացվեց դպրոցականների համաշխարհային ցուցահանդեսը՝ **«Փրկեք երկիր մոլորակը կործանումից»** խոսում կարգախոսով: Ցուցահանդեսին 41.000 նկար ուղարկվեց աշխարհի 16 երկրներից: Հինգ մրցանակ էր սահմանված մրցույթում հաղթողների համար: Հինգից երկուսը Յայաստան բերեցին երկու հայ դպրոցական՝ **Լիաննան** և **Լուսինեն**:

Լուսինեն Սվետլանա Յակոբյանի թոռնուհին է, **Կարեն Աղաջանյանի** դուստրը: Լուսինեն՝ Գերդաստան տոհմածառի մի կանաչ ընծյուղը: Իսկ **Լիաննա Մարգարյանը**՝ ծառայողի ընտանիքում ծնված և դաստիարակված աղջնակը, Ա.Ս. Պուշկինի անվան դպրոցի աշակերտուհիներից մեկը:

Կարելի է էջեր լրացնել այն մասին, թե մի փոքրիկ երկրում ապրող մի բուռ ժողովրդի ծոցից ելած այդ երկու աղջնակները ինչպե՞ս հաղթեցին... Կամ թե ի՞նչ է նշանակում այդ հաղթանակը մեզ՝ մեծերիս համար, մեզ՝ որ երբեք չենք կասկածել ստեղծագործ արարումների հաղթանակներին... Ջավակների՝ հաղթանակներին, անկախ այն բանից, որ երբեմն ազգային բնավորության ներսում անիմաստ խաթարումներ են լինում: Սրա պատճառով չպիտի՞ հավատանք պայծառամիտ զավակների ներկայությանը մեր մեջ...

Լուսինեի և Լիաննայի մրցանակների հանձնման արարողությունից...

Նա ստեղծեց իր անվերջանալի, անծայրածիր աշխարհը, որը սովորական մահկանացուներիս ըմբռնումներին անհասանելի է այնպես, ինչպես անհասանելի է Տիեզերքի անվերջությունը իր միլիոնավոր գալակտիկաներով և այնտեղ հավաքված միլիոնավոր աստղերի՝ մարդկային երևակայության սահմաններից դուրս քանակով:

Է. Տեր-Ղազարյանը մասնագիտությամբ երաժիշտ

մեծությունները, կան հակառակը՝ անվերջ փոքրություններ, որոնք ուսումնասիրում են ես և ի՞նչ, ինչքան շատ են մեծացնում բջիջը միլիոն անգամ, սա ավելի է հեռանում ինձանից, և ես տեսա՝ ինչպես Տիեզերքի մեծությունը սահման չունի, այնպես էլ միկրոաշխարհի փոքրությունը սահման չունի»:

Մանրաքանդակի աշխարհահռչակ վարպետի աշխատանքները սփռված են երկրագնդի ամենատարբեր ծիրերում իշխող ու կառավարող շատ անձանց հավաքածուներում, որոնք հպարտ են իրենց այդ ձեռքբերումներով, քանզի ունեն երբեք չեղած-չտեսնված ամենաթանկագինը, ամենազարմանալին, որ կերտել է մարդը:

Անգլիայի թագուհի **Եղիսաբեթ Երկրորդը, Շառլ դը Գոլը, Ժակ Շիրակը, Ֆիդել Կաստրոն, Ինդիրա Գանդին** և իր որդին, **Յո Շի Մինը, Էրիկ Յոննեկերը, իմամ Յոնեյնին, Բուշ ավագը, Ռոկֆելլերը** և էլի շատ երկրների կառավարիչներ, որոնց այցելում էին խորհրդային Միության ղեկավարները, ինչպես, օրինակ, **Խրուշչովը, Բրեժնևը, Գորբաչովը** տանում ու նրանց էին նվիրում **Էդուարդ Տեր-Ղազարյանի** մանրաքանդակները:

Նրա պապերը Արևելյան Հայաստանի Միսիան քաղաք են տեղափոխվել Սալմաստի Սավարա գեղատեսիլ գյուղից 1828 թվականին, ռուս-պարսկական պայմանագրից հետո: **Տեր-Ղազարյանների** գերդաստանում, **Ավագ** և **Աննա** ծնողներից 1923 թվականի հունիսի 20-ին ծնվում է **Էդուարդ** որդին: Սովորում է դպրոցում, հաճախում ջութակի դասերի: Որոշ ժամանակ անց ջութակը փոխեց ալտով, սիրեց այդ նվագարանը անմնացորդ նվիրվածությամբ և երաժշտական դպրոցն ու կոնսերվատորիան ավարտելուց հետո դարձավ օպերայի, ապա ֆիլհարմոնիկ սիմֆոնիկ նվագախմբի ալտիստներից մեկը և կոնցերտմեյստերը:

Բայց միայն սա չէր:

Էդուարդ Տեր-Ղազարյանը դարձավ մանրարվեստի աշխարհահռչակ հիմնադիրը: Նրա գործերից շատերը բազմիցս իրենց արժանի տեղն են գրավել **«Գինեսի»** ռեկորդների և նույնատիպ ռուսական **«Դիվո»** գրքերում: Աշխարհում արվեստի այս ճյուղը գոյություն ունի միայն Հայաստանում և միայն **Էդուարդ Տեր-Ղազարյանի** շնորհիվ:

Ինչպե՞ս:

Ինչպե՞ս նրա միտքը, զգացումները, երևակայությունը նրան ընկղմեցին սովորական տեսանելիությունից դուրս, միկրոաշխարհի անչափելի խորքերը՝ նրան դարձնելով այդ խորքերի աստվածահաճո ճանապարհորդը:

Սա հասկանալու համար պիտի կատարենք ժամանակի ետդարձ և հայտնվենք մանկապարտեզում, ուր բացվեց երեքամյա **Էդուարդի** առաջին ցուցահանդեսը: Երբ մանկապարտեզում ջրով թասի մեջ կավի գնդիկներ էին բաժանում երեխաներին, այդ գնդիկներով ինչ-որ բաներ ծեփելու համար՝ երեքամյա մանչուկը ապրում էր աննկարագրելի հուզմունք, և նրա փոքրիկ մատները կերտում էին այդ տարիքի համար անսպասելի գեղեցիկ քանդակներ: Այդպես մանկապարտեզում բացվեց նրա առաջին **«անհատական»** ցուցահանդեսը:

Երբ վեց տարեկանում հայտնվեց դպրոցում՝ սկսեց սկզբում կավձի, հետո փայտի վրա մարդկանց ղեմքեր փորագրել, իսկ թղթի վրա մի քանի անգամ փոքր չափերի նամականիշներ նկարել:

13 տարեկան էր, երբ միս կոտրելու քոթակով իր համար ալտ պատրաստեց: Դա նրա առաջին քայլն էր, որ նա կատարեց նվագարաններ կերտելու գործում:

20 տարեկանում նրան ուղարկեցին Մոսկվա՝ կատարելագործվելու որպես դասական երաժշտական գործիքներ պատրաստող մասնագետի: Սակայն Մոսկվայում տեսան, որ կատարելագործվելու կարիք չունի երիտասարդը և համապատասխան վկայական տալով՝ հետ ուղարկեցին Երևան:

Նա հետզհետե ավելի էր խորանում ջութակ, ալտ և թավջութակ պատրաստելու արվեստում: Նրան օգնում էր այն հանգամանքը, որ նա դասական երաժիշտ էր և շատ լավ էր հասկանում գործիքների ձայնային առանձնահատկությունները: Իտալական վերածննդի՝ աշխարհահռչակ վարպետներ Ամատիի, Գվարներիի և Ստրադիվարիուսի գործերը ուսումնասիրելով՝ ձայնային, գոյների և հնչողակա-Ստրադիվարիուսի գործերը ուսումնասիրելով՝ նա դարձավ երաժշտական նության ալիքների գաղտնիքները բացահայտելով՝ նա դարձավ երաժշտական դասական գործիքներ պատրաստող այն մասնագետը, որին պատվերներ էին ուղարկում խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներից:

Այդ ժամանակ էր, որ նա չորսամյա մի տաղանդավոր աղջնակի համար, նրա հասակին համապատասխան, սքանչելի հնչողության ջութակ պատրաստեց: Դա

Է. Տեր-Ղազարյանը և իր եզակի գործիքները

նրան ոգևորեց և այս անգամ լուցկու տուփի չափով ջութակ պատրաստեց: Հետո ավելի փոքրը՝ 14մմ իր լարերով, որի քաշը կես գրամ էր... և որի վրա նա կարողանում էր նվագել: Վերջում պատրաստեց 7մմ-անոց ջութակ: Նա անսովորի սիրահար էր և փորձում էր ամեն գնով հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները:

...Մեծանուն գերմանացի կոմպոզիտոր **Բախը** դժգոհ էր սովորական թույլ հնչողության ավտերից: Եվ նա մտածեց մի մեծ ավտ ստեղծել: 1724 թվականին, գծելով նոր ավտի չափերը՝ տվեց երաժշտական գործիքներ պատրաստող համբավավոր վարպետ **Հոֆմանին**: Սակայն **Հոֆմանի** ավտի վրա **Բախը** չկարողացավ նվագել: Եվ ավտը մնաց որպես թանգարանային նմուշ:

Էդուարդ Տեր-Ղազարյանը կարողացավ ստանալ **Բախի** այդ գործիքի գծագիրը և ըստ այդ գծագրի՝ պատրաստեց այն: Նրա վրա արդեն կարելի էր նվագել: Այս ավտը հզոր ծայն ուներ, երկարությունը 89սմ է: **Բախը** հենց այդպես էլ պատկերացրել էր այն և նախորդը կոչել **Վիոլա պոմպոզա**, այսինքն՝ **հանդիսավոր ավտ**: Երբ **Վիոլա պոմպոզան** պատրաստ էր՝ նա դրանով առաջին անգամ համերգ տվեց Երևանի կոնսերվատորիայում: Դա աշխարհի ամենամեծ ավտն էր, որի ծայնը, իր հզորությամբ, հավասար էր չորս ավտի ծայնի: Հետագայում նա ստեղծեց իր պատրաստած գործիքներից հավաքած քառյակ, որտեղ նա նվագում էր **Վիոլա պոմպոզայի** վրա և համերգներով ելույթ ունենալով աշխարհի շատ երկրներում՝ զարմանքի մեջ էր ընկղմում դասական երաժշտության գիտականերին ու սիրահարներին:

Նա նոր ծայներով 30 գործիքներ էր պատրաստել արդեն, որոնք մինչ այդ ոչ մի տեղ չէին եղել:

«Վիոլա» ջութակը

Վիոլա պոմպոզա, «**Վիոլա**» ջութակ և թավջութակ: Պակասում էր չորրորդ գործիքը: Նա շատ էր սիրում երգեհոն և որոշեց լարային երգեհոն ստեղծել: Եվ ստեղծեց: Ստացվեց հոյակապ ծայնով, աշխարհում երբևէ չեղած մի գործիք, որն ուներ 120

Է. Տեր-Ղազարյանի պատրաստած Բախի Վիոլա պոմպոզան

լար: Այն գրավեց քառյակի առաջին ջութակի տեղը: Քառյակի միասնական ծայնն արդեն հնչում էր որպես կամերային նվագախմբի ծայն: Նա ուրախ էր, որ իր պատրաստած գործիքները մրցում էին իրական հին գործիքների հետ, և նրանց պահանջարկը մեծ էր: Այսպես՝ 600 ջութակ, ավտ, թավջութակ:

«Կալաշնիկով» ավտոմատը նվագարան...

Բայց, ինչպես ասացինք, նա անսովորի սիրահար էր: Այս դեպքում անսովորը «**Կալաշնիկով**» ավտոմատ զենքն էր, որը դարձել էր խաղաղության խորհրդանիշ: Այդ ավտոմատի իրանի վրա, որը պատրաստված էր փայտի բարձրորակ տեսակից՝ **Էդուարդ Տեր-Ղազարյանը** տեղադրեց տարբեր ազգերի 40 երաժշտական գործիքներ, որոնք բոլորն էլ նվագում են: Նա այդ ավտոմատով նվագեց Մոսկվայում, 170 երկրների դեսպանների համար հատուկ կազմակերպված համերգում... Այդ մեծահամբավ երաժշտական ավտոմատը դարձավ խաղաղությունը մեծապես գնահատող հայ ժողովրդի յուրօրինակ խորհրդանիշ:

Էդուարդ Տեր-Ղազարյանը սքանչելի երաժիշտ-կատարող էր, որը սիմֆոնիկ նվագախմբի և լարային կվարտետի հետ հաճախ էր լինում հյուրախաղերի խորհրդային Միությունում և արտասահմանյան երկրներում: Նա **լարային գործիքներ պատրաստող** փնտրված և համբավավոր վարպետ էր:

Նա ծաղրանկարիչ էր: Բառի բուն իմաստով՝ այս ասպարեզում նույնպես վարպետ: Զվարճալի այդ նկարների հերոսները շատ հաճախ դառնում էին երաժիշտներ: Ծաղրանկրաչությունը նրա երրորդ մաս-նագիտությունն էր:

Լարային երգեհոն. եզակի գործիք աշխարհում

Չորրորդը՝ մանրաքանդակն էր: Աշխարհում շատ կան լավ երաժիշտներ, վարպետ գործիք պատրաստողներ և ծաղրանկարիչներ: Բայց մանրաքանդակի ասպարեզում նա միակն էր աշխարհում՝ հանճարեղ և անկրկնելի: Նա իր կյանքի ընթացքում պատրաստել է 700-ից ավելի մանրաքանդակ, որից 200-ը տարվել է արտասահման: Արարիչը նրան կնքել էր հանճարի կնիքով:

Հովհաննես Չեքիջյան

Օհան Դուրյան

Ես փորձում եմ իմի բերել նրա մանրաքանդակների մասին տեղեկությունները, բայց դա անհնար է: Պիտի բավարարվեմ միայն մի քանիսի պարզ թվարկումով: Նրանք քանդակվել են ցորենի, բրնձի, խաղողի կորիզի մասերի բաժանված հատիկների վրա, շաքարի ավազահատիկի տասներորդ մասնիկի վրա, մարդու մազի վրա և նրա ներսում բացված անցքի մեջ, գնդասեղի գլխի և ասեղի անցքի մեջ, լուցկու հատիկի փորված միջուկի մեջ, ձկան փշի վրա, ինչ-որ տեղից պեղված հանված մամոնտի ոսկրից կորզած մանրագույն հատիկի վրա, մարմարի և ամենազանազան քարերի, նաև ոսկու փոշեհատիկների և ամենաանսպասելի նյութերի վրա, որոնք օգտագործելով նա կերտում էր իր քանդակները, խորանում անսահմանության մեջ, այնտեղ հանդիպում հրաշքների, որոնք իր երևակայությանը ապավինած ձև և բովանդակություն էին ստանում և մատուցվում աշխարհին՝ որպես գեղեցկության նոր բանաձևեր:

Օրինակ.

Աղջիկների խումբը պարում է կամրջի վրա՝ կամուրջը մարդու մազից, աղջիկների քանդակները՝ թանկագին քարերի փոշեհատիկներից:

Պողպատից պատրաստված **պարուհու** քանդակը տեղադրված մարդու մազի ծայրին:

Պագանինին ասեղի անցքում ջութակ է նվագում: Նրա դեմքը 50 անգամ փոքր էր մանրածավարի հատիկից: Քանդակի ներքևում գրված է «**Նիկոլո Պագանինի**»:

Չարլի Չապլինի քանդակը պատրաստված է պողպատյա ասեղի բարակ ծայրից և տեղադրված է նույն ասեղի անցքում: Ձեռնափայտը սարդոստայնի նուրբ թելից է: Երևում է նաև **Չապլինի** կրծքագրպանի ծաղիկը:

Դոն Կիխոտը և **Սանչո Պանսան**՝ պատրաստված բազմագույն քարերի փոշեհատիկներից և տեղադրված բարակ ասեղի անցքում:

Ձորի եզրին կանգնած **եղնիկներ**՝ հայկական բազմագույն քարերի փոշեհատիկներից:

Խաչքար՝ փորագրված սուտակի բարակ թիթեղի վրա: Վերևի մասում էջմիածնի տաճարի քանդակը:

Միջնադարյան հայ հայտնի **60 գործիչների դիմանկարները** փորագրված սուտակի բարակ թիթեղի վրա: Դիմանկարներից յուրաքանչյուրը փոքր է մարդու մազից:

Միլոսյան Վեներայի արձանիկը՝ պատրաստված մարմարից՝ մարդու մազի հաստությամբ:

Քրիստափոր Կոլումբոսի երեք առագաստանավերը՝ յուրաքանչյուրը փոքր շաքարավազի հատիկից:

«**Աբու Լալա Մահարի**» պոեմի ուղտերը՝ ոսկու փոշեհատիկներից, որտեղ ուղտերի ոտքերը 300 անգամ բարակ են մարդու մազից:

Ծաղիկներ՝ պատրաստված բազմագույն քարերի փոշեհատիկներից, թերթիկները 100 անգամ բարակ մարդու մազից:

Վարդեր՝ ձկան մշակված թեփուկներից, պատրաստված հայկական բնական ներկերով, ցողունները՝ մարդու մազից:

Ցորենի հատիկի վրա տեղադրված **երկաթե տրակտոր**, չորս անգամ փոքր այդ հատիկից, կողքին ամրացված դրոշակ՝ վրան գրած «**Ավելի շատ հացահատիկ հայրենի երկրին**»:

Ծակված մազի անցքում **շոգեքարշն է 75 վագոններով**, որոնց պատուհաններից երևում են ուղևորները. նրանք թերթ են կարդում:

Գնդասեղի գլխիկի վրա տեղադրված **Օպերայի** շենքը:
Երևանի հրապարակը շինարարական քարերից, հեռվում՝ Արարատը, վերևում՝ երկինքը:

Շաքարավազի հատիկի 10-րդ մասնիկի վրա **Վարդան Մամիկոնյանը**՝ սաղավարտով:

Ձկան փշի վրա **Սևանը**...

300 փիղ 1սմ մազի վրա...

Քրիստոսի պատկերը բրնձի մեջ

...Անհնար է նրա կատարած աշխատանքների թեկուզ նվազագույն մասը թվարկել: Ամեն մեկը զարմանահրաշ, սովորական մարդու համար անընկալելի մի երևույթ, որը իրենով փաստում է հրաշքների ներկայությունը առօրյա կյանքում: Բայց մենք դեռ պիտի հանդիպենք հրաշքների՝ նրա շարժվող մանրաքանդակներին: Երբ կահրաշքին՝ նրա շարժվող մանրաքանդակի իր արվեստը՝ որոշեց տարյալ էր արդեն մանրաքանդակի իր արվեստը՝ որոշեց շարժունակ դարձնել դրանք:

«**Գուլիվերը և լիլիպուտները**» գլուխգործոցի վրա նա աշխատեց 1,5 տարի և կարողացավ ստիպել բոլոր 200 կերպարներին շարժվել ընդհանուր տեսարանում: Գուլիվերի ձեռքին շիշ է, մեջը մի լիլիպուտ, որն ուզում է շիջ դուրս գալ: Շիջ պատրաստված է մարդու մազից: Գուլիվերի մյուս ձեռքին կանգնած զինվորը թափահարում է սուրը: Մյուս լիլիպուտները փորձում են մագլցել Գուլիվերի վրա: Գուլիվերը շարժում է գլուխը: Կան շատ շարժվող զինվորներ: Այս մանրաքանդակի բարձրությունը 2մմ է:

Յետո պատրաստեց «**Չարլի Չապլինը և ծովահենները**»՝ մարդու 1սմ մազի վրա: Այստեղ շարժվող կապիկներ են, կոկորդիլոս, օձ և էլի շատերը, որոնք պատրաստված էին մամոնտի առանց կարծր էմալից:

Բազմաթիվ շարժական աշխատանքներից է 1սմ երկարության մարդու մազի վրա «**Պարող աղջիկը**», որի ձեռքին ծաղկեփունջ է: Նա հայկական գունավոր տարազով է: Նա կռանում է, բարձրանում, տարբեր շարժումներով պարում: Այստեղ են նաև երեք երաժիշտ. նվագում են գուռնա, դուդուկ, սաքսոֆոն: Բոլորը շարժվում են: Յետևում երևում է Մասիսը և Արարատյան դաշտը: Ձախ կողմում նկարահանողը պտտում է խցիկը և նկարում չորս կողմը:

«**Ավարայրի ճակատամարտ**». **Վարդան Մամիկոնյանը** ծիու վրա, թուրը բարձրացրած պատրաստվում է հարվածել: Ներքևում պարսիկներն են: Թե՛ք պայքար է: Յետևում գետն է: Պարսիկ զորքն անցնում է գետը: Այս և այլ շատ մանրամասներ պատկերված են մարդու 1/2մմ մազի վրա: Ողջ տեսարանի շուրջը ոսկուց բարակ շրջանակ է՝ բազմաթիվ զարդանախշերով:

տողւմ», «Անհավատալի է, բայց փաստ է»:

Որպես պատասխան՝ քանդակագործը մեկ սանտիմետր մազի վրա գերմաներեն գրում է. **«Եղբայրական ողջույն գերմանական ժողովրդին հայ ժողովրդից»**։ Մազը երկու կողմից ամրացնում

Խաչքար սուտակի թիթեղի վրա

Մատիսլավ Ռոստրոպովիչը և Արամ խաչատուրյանը միմյանցից անկախ, տպավորությունների գրքում գրել են նույնը. «**Խոնարհվում եմ Ձեր հանճարի առջև...**»։ Իսկ իր հերթին **Տեր-Ղազարյանը** նվիրեց նրանց ծաղրանկարները, որոնցով շատ գոհ մնացին նրանք։ **Ռոստրոպովիչը** նույնիսկ իր ծաղրանկարը փակցրել էր իր թավջութակի պատյանի ներսում և ամեն առիթով ցույց էր տալիս մտերիմներին։

Արամ Խաչատուրյան

Մատիսլավ
Ռոստրոպովիչ

Նրա աշխատանքները դիտելու համար, աշխարհի՞ որ երկրում էլ ուր կազմակերպված լինել նրա ցուցահանդեսը՝ մեծ հերթեր էին գոյանում։ Երբեմն Խորհրդային կառավարությունը նրան թույլ էր տալիս ուղեկցելու այդ ցուցահանդեսները։ Այդ ժամանակ նա կրկնակի էր դարձնում դիտողների հաճույքը. նվագում էր **Բախի Վիոլա պոմպոզայի** վրա։ Նախօրոք հայտարարվում էր տվյալ երկրի մայրենի լեզվով. «**Ֆիմա**

Ելույթ կունենա այս ցուցահանդեսի հրաշքների ստեղծող Էդուարդ Տեր-Ղազարյանը, որն ունի չորս մասնագիտություն՝ միկրոմանրաքանդակագործ է, երաժիշտ-կատարող, նկարիչ և երաժշտական գործիքներ պատրաստող հմուտ վարպետ: Նա վերականգնել է Բախի պոմպոզան, վերացնելով գործիքի թերությունները, որը հնարավորություն չէր տալիս նրա վրա նվագել: Այդ գործիքը պատրաստելիս՝ օգտագործել է 250 տարվա փայտ: *Հիմա նա կնվագի ձեզ համար այդ գործիքի վրա*»։ Եվ նա նվագում էր **Բախի** և մյուս դասականների ստեղծագործությունները: Բայց ամենից առաջ և միշտ՝ **Կոմիտաս**, հատկապես՝ Կռունկը:

Լոս Անջելեսում կայացած նրա «Հրաշքների աշխարհ» ցուցահանդեսը ամերիկյան մամուլը գնահատեց որպես «Աշխարհի ութերորդ հրաշալիք»։ Սակայն ճշմարտությունն այն էր, որ եթե աշխարհի յոթ հրաշալիքների կողքին կարելի է նորից ու նորից հրաշալիքներ ավելացնել, ապա այս ութերորդ հրաշալիք համարվածը մշտապես կմնա եզակի ու անկրկնելի։

Քեմբրիջի Համաշխարհային կենսագրական կենտրոնում ուսումնասիրելով, թե երկրագունդն իր հազարամյակների պատմության ընթացքում որքան հանճարեղ մարդ է տվել՝ հաշվարկել է ընդամենը 5000 մարդ: Այդ հինգ հազարից ընտրվել են առավել հանճարեղ երկու հազարը, ապա մաս այդ առավելից այն կողմ առանձնացվել է երկու հարյուրը, որտեղ և իր արժանի տեղն է գրավել **էդուարդ Տեդ-Ղազարյանը:**

Ջերմուկի ձորի եզրին կանգնած եղնիկները

Համաշխարհային կենսագրական կենտրոնը նրան պարգևատրեց «**Կենդանի Լեզենդ**» ոսկե մեդալով, որին շատ քչերն են արժանացել:

Բացառիկ ինտելեկտի, բացառիկ խելքի, ունակությունների տեր, բացառիկ բարձր ճաշակի, բացառիկ հումորի տեր և բացառիկ համեստ այս մարդու մասին աշխարհի մամուլում գրված ակնարկներն ու հոդվածները հատորներ կարող են կազմվել: Նրա մասին հավուր պատշաճի տարբեր երկրներում ֆիլմեր են նկարահանվել: Ինչպես օրինակ **«Ջրաշագործը»**: Սակայն թվում է, թե դեռ պիտի նկարվի այն ֆիլմը, որ կարող է բացահայտել նրա ֆենոմենը՝ նրա բացառիկ, արտակարգ երևույթ լինելը:

Ժանյակը գործված է
մարդու մազից

Նրան հանձնարարում էին գիտության և բժշկության համար նուրբ գործիքներ պատրաստել: **Վիկտոր Համբարձումյանի** խնդրանքով պետք է մետաղի վրա 10 միկրոն մաքուր հղկվածք պատրաստեր աստղերը դիտելու հատուկ սարքի համար: Աշխարհում դրանից բարակ դեռ չէր պատրաստվել: Իսկ նա պատրաստեց 3 միկրոնի հղկվածք: Այսպես, ակադեմիկոս, աշխարհահռչակ ակնաբույժ **Ֆյոդորովի** աչքի վիրահատությունների համար պատրաստեց մարդու մազից բազմաթիվ անգամ բարակ գործիքներ: Նաև գործիքներ՝ ուղեղի վիրահատությունների համար: Փորագրելու հազարավոր գործիքներ է հորինել՝ 1000 անգամ բարակ մարդու մազից:

Ես ուզում եմ իմ զարմանքը և աշխարհի զարմանքը փոխանցել նրանց, որոնք
չեն տեսել նրա աշխատանքները, սակայն խոստովանելով անզորությունս՝ ես
բացում եմ **Վարպետի «Իմ կյանքի գիրքը»**, որը հիշողությունների, մտո-
րումների, խոհա-փիլիսոփայական ընկալումների, ստեղծագործական կյանքի
յուրօրինակ խոստովանությունն է, և փորձում տողեր կորզել այնտեղից՝ խոսքը
տալով իրեն՝ **Յրաշագործին**:

«...Ամեն մարդ ունի իր կյանքի ուղին, այն ինքն է տնօրինում: Պետք է հասկանալ, թե ինչ ունի, ինչով զբաղվի, որ կյանքը հաճելի լինի: Անգործությունը մահ է, աշխատանքը՝ երջանկություն և երկարակեցություն: Ես գտել եմ իմ ծանապարհը և հարթել այն: Կյանքը հրաշք է, որը եթե տրվել է մարդուն, ապա նա պետք է կարողանա գնահատել այդ հրաշքը, անտարբեր չլինի նրա նկատմամբ: Կարող էր և չծնվել: Բայց ծնվելը մեծ երջանկություն է, ափսոս միայն, որ մարդիկ երբեմն չեն հասկանում կյանքի մեծ արժեքը և ոչնչացնում են միմյանց: Կյանքի հետ մեկտեղ տրվում է նաև Սերը՝ չքնաղ, աստվածային մի զգացում, որի էությունը հնարավոր չէ նկարագրել:

...Իմ չորս մասնագիտությունները իմ ցիջանգությունն են:
Բայց ինչքան խորանում եմ իմ արվեստում, այնքան ավելի եմ խեղճանում:
Հասկանում եմ, որ այնքան բաներ կան, որի մասին չգիտեմք: Չէ որ
ամենամեծ հրաշքը Տերն է, որ ստեղծեց մեզ համար այնպիսի բաներ, որ

361
 րաքանդակի
 գում:
 39 տարեկան
 ան տարիներ

Դժվար տարիներ էին: Արցախյան ազատագրական պատերազմն էր, ծանր երկրաշարժից առաջացած մտահոգություններ, շրջափակում, խավար ու ցուրտ օրերի ներսում ապրող ժողովուրդ: Բայց նաև հայ ժողովրդի մեծագույն դժվարություններին դիմանալու, կամքի ու կորովի բացառիկ դրսևորումներով լի տարիներ էին: Հայ ժողովուրդը այդ դժվար տարիներին, իր թանկագին կորուստ-

ները սեղմած սրտում, հաղթանակի հանդեպ անխաթարելի հավատով, հանուն ազատ, անկախ Հայաստանի պայծառ ապագայի՝ կանգնեց իր նոր առաջնորդների կողքին և իր հնամյա պատմությունը պսակեց նոր օրերի մեծ հաղթանակով:

Մեծ, անտարողունակ հիասթափությունների ժամանակը իրար հաջորդող ղեկավարներից՝ առաջիններից մինչև վերջինները դեռ պիտի գար և անպատասխան հարցերի առջև կանգնեցներ երեկվա հավատավոր ժողովրդին: Բայց սա ուրիշ խոսակցության նյութ է: Այս մասին դեռ կպատմենք: Պարզապես հիշեցինք, որովհետև այդ հիասթափությունը չոքեց նաև **Հրաշագործ վարպետի** շենին:

Երեք տարի գործող «**Հրաշքների աշխարհ**» ցուցասրահը, որն այնքան դրական զգացումներ էր պարգևել հազարավոր այցելուների՝ ազատ անկախ Հայաստանում սնկի նման աճող կուսակցություններից մեկը, հովանավորվելով բարձարագահ ղեկավարներից, նրան վտարեց Արվյան 28 հասցեի տակ գտնվող սրահից և դարձրեց իր գրասենյակը:

Ոչ: «**Հրաշքների աշխարհին**» նոր ցուցասրահով չապահովեցին: Բանից պարզվեց՝ նորանկախ հանրապետության տերերին

պետք չէր աշխարհահռչակ արվեստագետի՝ իր ձևի մեջ միակ ստեղծագործական երևույթը: Ինչպես պետք չէին **Գրիգոր Գուրգադյան** աշխարհահռչակ գիտնականի Գառնիի Տիեզերական կայանի աշխատանքները, կամ **Աննա Պետրոսյանի** Առասպելի դպրաթատրոնը և ժողովրդի էլի շատ ձեռքբերումներ, որոնք գերազույն անտարբերությամբ ոչնչացվեցին:

Փառք Աստծո, մանրաքանդակները չոչնչացվեցին: Պարզապես, զրկվեցին ապաստանից, որտեղ կարգավորվում էր նրանց պահպանման ռեժիմը և ի ցույց դրվում այցելուներին: Արդեն քսան տարի է, որ նրանք գտնվում են **Էդուարդ Տեր-Ղազարյանի** բնակարանում՝ զրկված և պահպանման ռեժիմից, և այցելուներից: Տարին տարու վրա, մարդը, որ հարյուրավոր հրաշքներ էր ստեղծել, համարի գլուխգործոցներ ի փառս իր Հայրենիքի՝ խնդրագրերով և բացատագրերով բարձրաստիճան անձանց դիմելուց հոգնած՝ սկսեց բանակցել Լոս Անջելեսի, Սան Ֆրանցիսկոյի և Քենթրիքի թանգարանների հետ:

Ինչո՞ւ իսկապես հայրենապաշտ մարդը դիմեց նման ծայրահեղ քայլի:

Պատասխանում է՝ կարծես արդարանալով. «**Հեշտ չէ այսօր տեղ ստանալ Հայաստանում. ամեն տարածք արդեն գրավված է: Չունենք աշխատանքները պահելու պայմաններ: Փչանում են: Ամբողջը կփչանա ինձանից հետո ու կկորչի: Դրա համար էլ ման եմ գալիս, թե ո՞ր թանգարանը ավելի լավ կպահի գործերը: Կնվիրեմ, թող ամբողջ աշխարհը գնա այնտեղ, թող նայի գործերը, թող ուրախանա»:**

Իսկ ինքը տխուր էր:

Դեռ թանգարաններից պատասխան չստացած՝ հանկարծամահ եղավ՝ իր հետ տանելով սեփական հայենիքում մերժված լինելու, իր սքանչելի գործերի ավելորդ լինելու ծանր մտածումները:

Մի՞թե Նվիրյալը, որ իր Հայրենիքի անունը տարել էր աշխարհե-աշխարհ՝ փառքով պսակելով այն՝ իր ծերության տարիներին արժանի էր նման ճակատագրի: Մի՞թե նա արժանի չէր դավիանների վրա հանգստանալու:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ

Սա զարմանալի պատմություն է: Երբ 70-ականների վերջին ճամփորդում էի Միացյալ Նահանգներում, Նյու Յորքի ժամանակակից արվեստի թանգարանի սրահներից մեկում տեսա փոքր չափերի մի կտավ: Սրահի պատերին իրենց տեղը գտած զանազան՝ էքսպրեսիոնիզմի, վերացապաշտության, գերիրապաշտության, կուբիզմի և ժամանակակից այլ ուղղությունների հարող նկարիչների կտավների կողքին, ահա, **Արշիլ Գորկի** մակագրությամբ այդ փոքրածավալ կտավը: Բարեխղճորեն նայելով բոլոր կտավներն առանձին-առանձին՝ հեռացա սրահից: Բայց դեռ չէի հասել սրահի շենին, ես պարզ զգացի, որ ինձ հետ են կանչում... Գուցե թովչության մի պահ էր դա, երբ մարդ չի կարողանում բացատրել, թե ինչ է կատարվում իր հետ, ինչ ազդակներ են գործում նյարդերի, զգայական աշխարհի կամ գերլարված մտքի վրա: Ես վերադարձա և կանգնեցի այն նկարի դիմաց, որը կրում էր **Արշիլ Գորկի** մակագրությունը: Ես վստահ էի, որ նա էր ինձ հետ կանչողը: Պետք է խոստովանեմ. չափազանց շփոթված էի: Ես նայում էի այդ նկարին և հետզհետե կանոնավորվում էին զգացողություններս: Նրա տաք գույները, ծիրանիի երանգները, զծերի թրթռում ներդաշնակությունը, նրանից հորդող էներգիան անտեսանելի թելերով հաղորդվում էր ինձ՝ զանելով ինձ իր դիմաց: Գուցե այստեղ էր, որ ես առաջին անգամ խորապես զգացի վերացապաշտական էքսպրեսիայի ուժը: Ինձ թվում էր ես արդեն ինչ-որ տեղ, հեռավոր մի տեղ, հեռավոր ժամանակներում հաղորդակցվել եմ նման հոգեվիճակի հետ... Հետո, շատ հետո հասկացա, որ նման զգացողություն ունեցել եմ հայկական մանրանկարները դիտելիս...

...Երբ սրահի աշխատողին հարցրի, թե **Արշիլ Գորկու** ուրիշ կտավներ կարո՞ղ եմ դիտել, պատասխանեց, թե դրանք տարվել են օտար երկիր ցուցահանդեսի: Հիմա չեն հիշում, թե որ երկիրը: Միացյալ Նահանգներում ճամփորդելիս ես չազատվեցի այդ նկարի տպավորությունից, կամ, ավելի ճիշտ զգայական թովչանքից: Չազատվեցի նաև հայրենիքում:

Երբ վերադարձա Երևան, իմ ծանոթ բեյրութաբնակ **Մովսես Հերկեյանին**, որն այստեղ գեղարվեստի արվեստաբանական բարձրագույն դասընթացներ էր անցնում, հարցրի, թե ո՞վ է **Արշիլ Գորկին**: Նա զարմացավ, որ չգիտեմ և հայտնեց, որ նա **Ռստանիկ Ադոյան** համաշխարհային ճանաչում վայելող հայ նկարիչ է: **Հերկեյանը** խոստացավ, որ արծակուրդից վերադառնալիս նյութեր նկարիչ է: **Հերկեյանը** խոստացավ, որ արծակուրդից վերադառնալիս նյութեր կբերի նկարչի վերաբերյալ, միայն մի պայմանով, որ ես գրեմ նրա մասին, քանի որ Հայաստանում նա գրեթե անծանոթ է: Իր արծակուրդը Միացյալ Նահանգներում անցկացնելուց հետո, **Հերկեյանը** 1982 թվականի աշնանը վերադարձավ Հայաստան՝ բերելով մի մեծ ճամպուրակ գրքեր, հոդվածներ, մամակներ, զանազան նյութեր **Ռստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկու** մասին: Իմ երկու դուստրերը, որոնք հրաշալի գիտեին անգլերեն, թարգմանեցին այդ ամբողջ նյութը՝ միանգամից բարձրաձայնելով հայերեն: Նրանք թելադրում էին՝ ես գրում:

Ես գրեցի նրա կյանքի ու ստեղծագործության պատմությունը և 1983 թվականի հունվարի 30-ին ավարտեցի այն: Մեծ դժվարությամբ նրա պատկերագրից հանել տվեցի 154 լուսապատկերներ և 1983 թվականի փետրվարի 10-ին, երեկոյան ժամը 7-ին Նկարիչների միության լեփ-լեցուն դահլիճում կարդացի իմ զեկուցումը լուսապատկերների ցուցադրությամբ:

Ռստանիկ Ադոյանի քրոջն ուղարկած մամակների վերջին տողերն ընթերցելիս **Հայրիկ և Մարո Մուրադյանները «Ակունք»** խմբի հետ կատարում էին Վասպուրականի ու Շատախի երգերը՝ ունկնդիրներին ընկղմելով սարսուռների մեջ. **«Վարդուշ, հարազատս, դու հիշում ես մեր մոր երգերը, երբ կկարդաս մամակս, երգիր նրա երգերը... երգիր, որ ես քայլեմ մեր այգեստաններով...» «Վարդուշ, Մուրադ, հարազատներս, մամակս կարդալուց հետո երգեք... որ ես բարձրանամ մեր լեռները...»**:

Ինձ թվում է, թե իմ ամենասքանչելի դերակատարումը տեղի ունեցավ այդ օրը, երբ ես իմ ձայնի կրքոտ հուզավառությամբ, պատմում էի մեծ հայի, մեծ ստեղծագործողի կարոտի ու հայրենաբաղձության մասին:

Հասարակության հետաքրքրությունն անսահման էր: Ինձ հրավիրեցին նույնը կրկնել Գրողների միությունում, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեում, Ժուռնալիստների միությունում, Գեղագիտական դաստիարակության կենտրոնում, մանկավարժական, պոլիտեխնիկ, Ուսուցիչների կատարելագործման ինստիտուտներում, Լենինականի Արվեստի աշխատողների տանը և էլի ինչ-որ տեղեր... Հետո մորից Նկարիչների միություն, աշխատողների տանը և էլի ինչ-որ տեղեր... 1987 թվականի ապրիլի 24-ին...

Առասպելի դպրաթատրոնում 1987 թվականի ապրիլի 24-ին... Նրա կյանքն առած՝ ես գնում էի ամենուր, ուր հրավիրում էին, գնում էի ոգևորված ու ներշնչված, որովհետև **Ռստանիկ Ադոյանի** կյանքի շրջանակում հայ ժողովրդի ապրած եղեռնի ու նրա հետևանքների մանրանկարն էր, եղեռնից մազապուրծ փրկվածների կարոտախտի ու հայրենաբաղձության մխացող մազապուրծ փրկվածների կարոտախտի ու լրագրեր, նաև ռուսերեն տպագրեցի՝ ցավը... Հետո, ամենատարբեր ամսագրեր, լրագրեր, պատմությունը: Բազմաթիվ հատուկ նրանց համար գրված **Ռստանիկ Ադոյանի** պատմությունը: Բազմաթիվ առիթներով ռադիոհաղորդումներ եղան, իսկ 1983 թվականի հունիսի 23-ին տեղի ունեցավ հեռուստատեսային մեծ հաղորդում: Առհասարակ, 1983-1986թթ. մշակութային կյանքը լի էր **Արշիլ Գորկի-Ռստանիկ Ադոյանի** ներկայությամբ: Հետո, որպես այդ ամենի ամփոփում, գրեցի **«Երկար վերադարձ»** թատերական վիպակը, **«Կարոտների իր աշխարհը»** նկարազարդ վկայագիրքը:

Ռստանիկ Արշիլ Գորկի Ադոյանի ծննդյան 100-ամյակի կապակցությամբ, 2004թ. ապրիլին **«Երկար վերադարձ»**-ը հեռուստալրագրող **Նարինե Թուխիկյանի** սցենարով և բեմադրությամբ ցուցադրվեց ՀՀ հեռուստատեսությամբ: Այն մի քանի տարի, ապրիլի 24-ին ցուցադրվում էր:

Գրեցի նաև **«Ռստանիկ Ադոյան Արշիլ Գորկու երկար վերադարձը»** գիրքը, որը հրատարակվեց ժողովրդական ստեղծագործության կենտրոնի տնօրեն **Տիգրան Հակոբյանի** մեկենասությամբ:

Ցանկություն ունեմ պայծառանում արվեստագետի մասին պատմել նաև Վկայագրի էջերում, որովհետև սա մահից հալածված շատերի պատմությունն է:

A black and white portrait of a man with dark hair and a mustache. He is wearing a dark, high-collared jacket or sweater. He is seated, leaning forward slightly, with his hands resting on his lap. The background is a plain, light color. The lighting is soft, coming from the front, highlighting his face and the texture of his clothing.

Քաղաքում Մուրադյանը՝ Ոստանիկ Ադոյանի փոքր քույրը, այսպես է նկարագրում իրենց գաղթը հարազատ երկրից. «Մայրս, Ոստանիկը, քույրերս և ես 1915 թվականի հունիսի 15-ին Ճանապարհ ընկանք Վանից: Մենք մեր

**Ոստանիկ Ադոյանը մոր՝
Շուշանիկի հետ, նկարված
Վանուն**

րատյան դաշտ:

Մենք տեսանք Արարատը: Մենք կախարդված էինք լեռան շքեղու-
թյունից: Իգդիրից էջմիածին Անդրանիկի գինվորները մեզ ուղեկցեցին:
Մենք էջմիածնի մասին շատ էինք լսել. երջանկություն էր լինել այնտեղ:
Բայց բոլոր տները լիքն էին գաղթականներով, և համաճարակ էր: Իսկ մենք
ամեն բան կորցրած աղքատներ էինք: Երեք շաբաթ մնալուց հետո գնացինք
Երևան: Մենք սենյակ գտանք Միլիոնուլից 14 հասցեյում, հետո տեղա-
փոխվեցինք Բազարնայա 39 տունը: Աշխատանք չկար: Մայրս պատա-
հական գործեր էր անում, հետո աշխատանք գտավ որբանոցում: Ոստանիկը
սկսեց աշխատել Աստաֆյան փողոցի տպարանում: Հետո տեղափոխ-
վեցինք Կատանովսկի փողոցի 18 տունը, որտեղ մնացինք մինչև 1918
թվականի օգոստոսը: Ոստանիկը գրքեր էր տուն բերում՝ կազմելու, որ մի
քիչ ավելի վաստակի և կարդում էր այդ գրքերը: Տանը ոսկորից գեղեցիկ
սանրեր էր պատրաստում և վաճառում: Հետո լուր տարածվեց, որ
քաղաքացիական պատերազմ է սկսվում: Մենք պատրաստվեցինք ոտքով
մեկնել Թիֆլիս: Ճանապարհը քանաքեռով էր անցնում: Քաղաքից 20կմ
հեռու՝ Շահաբ գյուղի մոտ, մայրս վատացավ: Նա չէր ուզում թողնել
Հայաստանը: Գրեթե ուտելու բան չկար, և Ոստա-
նիկը մայրիկին ու ինձ մի կերպ հասցրեց Երևան:
Մենք մի հին թաղամասում գտանք ավերված մի
տուն, որը կիսով չափ առաստաղ չուներ: Մայրս
ծանր հիվանդ էր սովահարությունից, որովհետև իր
բաժինն էլ միշտ պահել ու մեզ էր տվել: 14 տարեկան
տղայի ուսերին ծանր բեռ էր ընկել: Ձմեռը եկավ:
Սարսափելի էր: Հետո առաստաղը սկսեց կաթել:
Ամեն առավոտ նախքան աշխատանքի գնալը ես և
Ոստանիկը մորս դնում էինք լուսամուտի լայն գոգին,
որ չթրջվի կաթոցից: Մարտի 20-ին նա մեռավ: Խուռը
նոր էր սկսել աճել: 1919 թվականն էր: Մենք նրան
նորից տեղավորել էինք լուսամուտին և նա Ոստա-
նիկին նամակ էր թելադրում Ամերիկայում ապրող մեր հորը, որը 1908թ.
գնացել էր Վանից՝ խուսափելու համար թուրքական բանակ զորակոչ
վելուց: «Բարև, Սեդրա՛կ Ադոյան: 1919թիվ, քաղաք Երևան: Դու հեռացա՛ր
մեզանից, փոխանակ գենթո՞ ձեռքիդ պաշտպանեիր տունդ և քեզ: Հեռացա՛ր
մինչև Ամերիկայի Պրովիդանս քաղաքը: Ֆիդայի քաջերի պես չբարձրացա՛ր
լեռները, Սեդրա՛կ Ադոյան: 1915 թվի մասին դու Պրովիդանս քաղաքու

Սեդրակ Ադոյան

A black and white portrait of a woman with a serious expression, wearing a light-colored headscarf and a dark, high-collared garment. She is looking directly at the camera. The background is a plain, light-colored wall.

թաղված է Երևան քաղաքում՝ մի ինչ-որ անհայտ եղբայրական գերեզմանոցում՝ քաղցից ու հիվանդություններից մեռած՝ հազարավոր հայ գաղթականների հետ:

...Աշխարհը 1915թ. պատճառով դժոխքի ճշգրիտ պատկերն էր այլևս... Սակայն **Ոստանիկ Ադոյան** տառապած պատանին դժոխք դարձած աշխարհում փնտրում էր իր ապրելու գերագույն իմաստը, փնտրում էր հեքիաթի անմահական ջրի այն կաթիլը, որ պետք է հրաշքով իր ներսում ծներ ոգու մեծ խլիրտը, նրա երգը, նրա լույսը... որը պիտի թուլացներ նրա հոգեպրկումը և նորից պիտի հայտնագործեր աշխարհի անխաթար գեղեցկությունը, նրա բարոյական ուժը, նրա կատարելությունը:

Այս տողերը թելադրելիս նա համագավ: Ոստանիկի համար նա մի աստվածուհի էր, որն այլևս չկար: Նա անընդհատ ամբողջ հոգով նրան նկարում էր Ամերիկայում: Նա Ոստանի գեղեցիկ կինն էր: Շատ գեղեցիկ: Նա միշտ մեզ համար բանաստեղծություններ էր կարդում և ստիպում էր սիրել բնությունը, Հայաստանը, Վանը: Մայրս Ոստանիկին արտիստ դարձրեց: Մորս աչքերը... Նայիր նրա նկարներին... Նրա դիմանկարներում Վանի աչքերն են: Նա ասում էր միշտ, որ այդ դիմանկարները մի օր մեր մորը անմահություն կբերեն»:

Ահա այս մայրը, որ ներշնչանքի աղբյուր է եղել ժամանակի մեծագույն նկարիչներից մեկի համար.

Ադրոյան անունը **Գորկի** անունով: Ինչ պատճառովս ասում եմ:
...Ամերիկյան հնդիկները ապրում էին իրենց նախնական հայրենիքում, բայց
դա չխանգարեց, որ եկվորները նրանց վերաբերվեին արհամարհանքով,
համարեին Ամերիկայի ոչ լիարժեք քաղաքացիներ և տանեին նրանց անխնա
ոչնչացնելու քաղաքականություն՝ մարդկության բարոյականության տեսակե-
տից ոչ ընդունելի բոլոր միջոցներով:

տից ոչ ընդունելի բոլոր միջոցներով։

Թուրքերը հայերի նկատմամբ վարեցին ցեղասպանության նույն դաժան քաղաքականությունը անշխարհի քաղաքակիրթ համարված ազգերի բաց աչքերի առաջ և նրանք՝ քաղաքակիրթ ազգերը, աչք անգամ չթարթեցին՝ կանխելու այդ ոճիրը։ Միացյալ Նահանգները՝ նույնպես։ Ավելին՝ նա 1924թ. իր օրենքներից մի երկուսը վերանայեց, որոնցով արգելում էին հայերին ստանալ քաղաքացիություն, թույլ չէին տալիս նրանց երեխաներին սովորել ամերիկացի երեխաների հետ։ Այդ օրենքները ստեղծում էին գետտոյական վիճակ և դրան հետևող գետտոյական հոգեբանություն։ Հայերը քաղաքականապես անհուսալի համարվեցին, որովհետև նրանց հայրենիքի մեկ տասներորդ մասը գտնվում էր Վեցին, որովհետև նրանց հայրենիքի մեկ տասներորդ մասը գտնվում էր Խորհրդային Միության կազմում։ Մի խոսքով Մեծ Եղեռնը և հեղափոխությունը որոշիչ դարձան հայերի նկատմամբ տարվող ամերիկյան քաղաքականության համար։ Մանավանդ որ Միացյալ Նահանգները խնամիություն էր խաղում համար։ Մանավանդ որ Միացյալ Նահանգները խնամիություն էր խաղում Թուրքիայի հետ և «անկեղծորեն» հավատում, թե տեղահանությունը պատե-րազմի անհրաժեշտ միջոցառումն էր, և որ հայերի մահվան «միջադեպը» հայ ազգայնականների կողմից չափազանցված էր։ Այս օրենքները վերացվեցին, երբ 1933 թվականի նոյեմբերին Խորհրդային Միության և ԱՄՆ-ի միջև ստեղծվեց դիվանագիտական կապ։

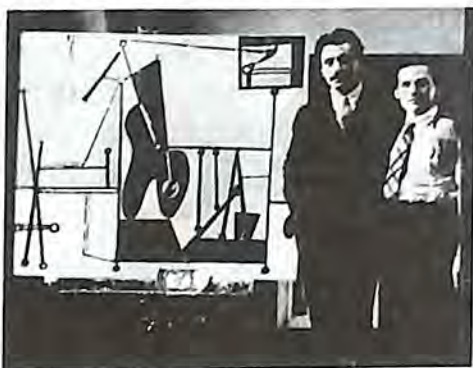
Քրոջն ուղարկած իր նամակներից մեկում **Գորկին** գրել է. «**Ես նորից պետք է ինքս ինձանից իրավունք նվաճեմ՝ ինձ անվանելու այնպես, ինչպես իմ մայրը...** Այսինքն՝ **ես պետք է իմ անունը արժանի դարձնեմ այն ժողովրդին, որը ծնել է ինձ...** Արշիլ Գորկի անունը չեզոք մի բան է... Իսկ իմ անունը **ես նորից կվերստանամ այն ժամանակ, երբ այն ամոթ չի բերի իմ ժողովրդին: Նա շատ տանջված մի ժողովուրդ է և ես չեմ ուզում, որ նրա տառապանքների վրա ավելացնեն նաև իմ անարժանավորության բեռը**»:

Կենտրոնական դպրոցում
դասավանդելիս

բերը»:
Հայերը տարել էին եղեռնը և ցրվել աշխարհով մեկ։ Նրանք շատ տառապանքների էին դիմացել, բայց ստորացված լինելու անհրաժեշտության առջև ընկրկեցին։ Շատերը փոխեցին իրենց անունները։ Շատերը, նույնիսկ խուսափում էին իրենց երեխաներին հայտնել, որ իրենք հայ են։ Զարդը շարունակվում էր։ **Ոստանիկ** հայը ուզում էր ուսում ստանալ, և ահա ստիպված

Մի ժամանակակցի վկայությամբ՝ ամերիկյան գեղարվեստը ոչ մի տեղ այնպես չէր ծաղկում, ինչպես Գրինվիչ Վիլիջ կոչվող հետնախորշում: Սա Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ամենահարմար տեղն էր, որտեղ արվեստագետները իրոք տաղանդավոր էին, իրոք քաղցած էին, և իրոք անառակ էին: Գրինվիչ Վիլիջի հետնախորշերի արտադրանքից էր Մանհեթընի արվեստը կերակուր ստանում: Մանհեթընը հենց այն էր, ինչը փնտրում էին աշխարհի բոլոր արվեստագետները:

Արվեստանոցում Դե Կունինգի
իետ

Գորկին չի հետևել բոհեմական կյանքին: Միացյալ Նահանգների առաջատար նկարիչներից մեկը՝ **Դե Կուսինգը**, պատմում է. «**Երբ ես առաջին անգամ գնացի նրա արվեստանոցը, ապշեցի: Արտակարգ կարգ ու կանոն էր տիրում: Հատակը մաքուր լվացած էր: Ես շատ էի ազդվել նրա նկարներից և վրժինների քանակից: Ոչ մի տեղ ներկի հետք չկար: Մթնոլորտը մաքուր էր ու հմայող: Ուներ մի քանի գիրք, մի հին ծայնարկիչ և ծայնապնակներ: Նրա պատերից կախված էին**

Գորկին գտնում էր, որ նկարչություն ուսումնասիրելու և սովորելու լավագույն միջոցը թանգարաններում լինելն է: Նա Մետրոպոլիտեն թանգարանում իրեն զգում էր ինչպես տանը: Նա իր աշակերտներին էլ էր երբեմն տանում հետը: *«Մենք թափառում էինք դահլիճից դահլիճ, - հիշում է նկարչի աշակերտուհի Էթել Շվաբախերը, - երբեմն նա կանգնում ու երկար նայում էր որևէ նկարի, հետո շրջվում էր դեպի մեզ ու ասում. «Արդյո՞ք այդ նկարները մեծ համբերության և վերանայման արդյունք չեն, որ անհրաժեշտ է նույնիսկ հանճարին...»»:*

Գորկին սիրում էր անցյալը և ցանկանում էր, որ այն չմոռացվի: Չմոռացվի ոչ միայն թանգարաններում կախվելով և պաշտվելով, այլ ներկայի մեջ վերամարմնավորվելով: Հետո՝ շատ տարիներ անց, պիտի գրվեին գրքեր նրան մասին, որտեղ նրա ծննդավայրը՝ Հայաստանը, պիտի տեղադրվեր «Արևելյան

Կառլեն Մուրադյանի՝ Գորկի-Աղոյանի քրոջ որդու կարծիքով, սրանց սխալը գալիս է Հին երկրի մասին բացարձակ անտեղյակությունից, որտեղից եկել էր նկարիչը:

Կառնու Մուրադյան

Փիլիսոփայության դոկտոր **Կառլեն Մուրադյանը** ժուռնալիստիկայի պրոֆեսոր էր Օկլահոմայի համալսարանում, «**Ամերիկյան ժողովուրդների հանրագիտարանի**» աշխարհագրության բաժնի գլխավոր խմբագիրը միշտ մասնակցել է համաշխարհային սեմինարների, որտեղ ներկայացրել է միջազգային հաղորդակցության վերաբերյալ ֆունդամենտալ ուսումնասիրություններ: Գրել է գրքեր **Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկու** մասին:

Արշիլ Գորկու մասին:
Գորկու անձին և արվեստին նվիրված նրա անգլե-
րեն ուսումնասիրությունները ոչ միայն վերաբերում են
նկարչին, այլև պարունակում են հնագույն մի ժողովրդի
կույրություններ: Աշխարհը այդ գրքերով կարող է շատ բան
ի և նրա բազմահազարամյա հանճարի մասին, որից
-Ադոյանի արվեստին նվիրված իր ուսումնասիրու-
մուրադյանը կռահել է, որ ամերիկյան քննադատները
է են հայկականությունը նրա արվեստում, որովհետև
ները, **«ավելին պետք է իմանան, քան ժողովուրդը,**
և քաղաքակրթությունը ինքն իրեն թափում»:

Բայց իմանալու համար նրանք ուղիղակի չանց չեն բացում:
Իսկ Գորկին իր նամակներում խոստովանում էր. «Հայաստանի հուշերը
մշտապես պաշարում են ինձ: Հիմա աշխատում եմ մի նկարի վրա, որ մեր
տան հիշողությունն է: Ես ձգտում եմ այստեղ ձեռք բերել ազատ բանա-
կանություն... Մեր երեք տները՝ միավորված կարմիր մրգատու այգիներով
և կապույտ պարտեզներով: Տները, որ մարդկանց կառուցողական
աշխատանքի արդյունք են և ծիրանի ծառերը, որ բնության բանաձևեր են
և նկարիչը, որն այդ բոլորը դարձնում է իր սեփականը՝ ղեկավարելով
նրանց, ինչպես դիրիժորը՝ նվագախումբը:

Ուղղանկյուն պատերը, կավե գործիքները և հայկական կարպետները պատերին փորձում են որոշակի եզր գտնել մեր ցորենի արտերի հետ,

The manuscript page contains several diagrams and handwritten text. At the top, there is a circular diagram with internal lines and a central point. Below this, on the left, is a diagram of a vessel or container with a curved bottom. To the right of the vessel is a diagram of a person or figure, possibly a deity or a historical figure, with a long, flowing robe and a distinct head. The text is written in a cursive script, likely a historical form of English or a related language. The text is arranged in several paragraphs, with some lines indented. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive nature and the age of the manuscript.

ընտրությունը միայն Աղթամարը կարող էր լինել՝ գեղեցկության մեր թագի վրա զետեղված այդ գոհարը... Ես խոնարհվում եմ նրա առաջ... Մուրա՛դ, վարդո՛ւշ, սիրելիներ՛ս, երգե՛ք, երբ կստանաք նամակս, երգե՛ք և հիշե՛ք մեր լեռները...»:

Գիտակցելով, որ նա բացառիկ է, բայց անծանոթ լինելով նրա ժառանգությանը՝ քննադատները անկարող էին նրա արվեստը գնահատել ըստ արժանվույն և նրան դիտում էին եվրոպական և ամերիկյան կադապարներով: Նրանք

Ես իմ մատներով շոշափել եմ խաչքարերը: Իմաստուն հայ արվեստագետների դարեր ի վեր ապրող վերացարկված գործերը՝ սովորական և ոչ սովորական, յուրաքանչյուր կերտվածք ունի իր սեփական իմաստը: Եթե մահվան դատապարտված մեկը ստիպված լիներ ծջգրտորեն ընտրելու կառույց՝ որպես գլուխգործոց ամբողջ արվեստի,

Արվեստը մեր դժբախտ ժողովրդի ինքնաարտահայտումն է: Ի՞նչ գործ ունի այստեղ ազգայնամոլությունը: Ես ձգտում եմ այն պահին, երբ իմ նկարը արձագանքում է իմ կանչին, երբ նա օդ սիրելուց շնչահեղձ է լինում:

Վարդուշը

և հնալով իրականացնում է իր հաղորդակցվելու կիրքը: Դեպի կյանք ձգտող այդ տանջալի վայրկյանը կավետի նրա սպառումը: Ես ցած կդնեմ իմ վրձինը: Կատարելություն:

Մայրս...

...Մայրս ամենագեղագետ և բանաստեղծական մարդն էր, որ ես երբևէ հանդիպել եմ... Մայրս գեղագիտության տիրույթի թագուհին էր: Մի օր այս նկարների շնորհիվ իմ մայրը կանմահանա: Հարուդ Ռոզենբերգը սիրում է կարծիքները հայտնել իրեն անհայտ բաների մասին: Պիկասսոյի և մեր մոր աչքերի մասին: Մեր տխրության և բյուզանդական սրբապատկերների մասին: Նա ի՞նչ էր ծանաչում ոստանցի Շուշանիկին: Նա ի՞նչ գիտեր Մեծ եղեռն ապրած և գաղթի սահմուկեցուցիչ ծանապարհին անցած Հայոց անփարատելի տխրության մասին»:

Նրա բոլոր ընկերները և աշակերտները վկայում են, որ նա սիրում էր նկարելիս երգել իր ժողովրդի երգերը: Երգել է նաև այն ժամանակ, երբ փորձում էր շրջապատին հասկացնել, թե որտեղից է ստանում իր ոգևորությունը:

1930 թվականի ապրիլին Նյու Յորքի ժամանակակից արվեստի սրահում ցուցադրվում են Արչիլ Գորկու մի քանի գործերը:

30-ական թվականներին ավարտում է «Գիշեր, գաղտնիք, հայրենաբաղձություն» շարքը, որը հիշողություններ էր Հայաստանի մասին, ուր միշտ երազեց վերադառնալ, սակայն իր մահկանացուն կնքեց հեռավոր և օտար երկրում՝ տառապելով հայրենաբաղձության և կարոտախտի անբուժելի ցավից: 30-ական թվականներին նա ավարտում է նաև «Ներդաշնակություն» և «Քառյակ» շարքերը:

1934 թվականին Ֆիլադելֆիայի Մելոն սրահում բացվում է անհատական առաջին ցուցահանդեսը:

Նրա առաջին քննադատ Հոգլեր Քահիլը բարձր գնահատեց ցուցահանդեսը. «Չարմանալի հնարամտություն ու բեղունություն: Նա ամերիկյան էքսպրեսիոնիզմին տվեց բնական երևակայություն, որն այնքան հազվադեպ է այս երկրում»:

Հաջորդ ցուցահանդեսը մեկ տարի անց՝ 1935 թվականին, բացվեց Նյու Յորքի Գիլդ արվեստի թանգարանում: Այս ցուցահանդեսի կապակցությամբ քննադատ Քայսլերը գրեց. «Սա կովկասյան ոգի է, որն զգալ տվեց Ամերիկային: Նրա քննադատական բանականությունը փնտրում է Պիկասսոյի և Միրոյի բուն

Գիշեր, գաղտնիք, հայրենաբաղձություն

էությունը: Այս օտարականը, որ նոր է հագեցրել իր սովն ու ծարավը, ամեն ինչի պատրաստ է և ընդունակ արվեստում...»:

Սակայն արդեն սկսվել էր Միացյալ Նահանգների հայտնի ճգնաժամը: Գորկին ահավոր աղքատության մեջ է ընկնում, այնքան, որ ի վիճակի չի լինում մույնիսկ ներկ և կտավ գնելու: Այդ շրջանում նա գրեթե միշտ նկարում էր գրիչով, թանաքով և երբեմն էլ՝ մատիտով: Սրանցից շատերը հետո նա յուղաներկ է դարձրել: ճգնաժամը իրոք ահավոր էր և մարդիկ սովամահ ընկնում էին Նյու Յորքի փողոցներում և ավելի հաճախ՝ նկարիչները: Ամերիկյան կառավարությունը կազմակերպում է «Քաղաքացիական գործերի ադմինիստրացիայի արվեստի նախագծի հասարակական աշխատանքներ» ծրագիրը՝ նպատակ ունենալով աշխատանքով ապահովելու անգործ նկարիչներին:

1933 թվականին Գորկին ընդունվում է աշխատելու այդ ծրագրում: 1935 թվականին Նյուարք քաղաքի (Նյու Ջերսի նահանգ) օդանավակայանը նոր շենք տեղափոխվեց, և կառավարությունը հրավիրեց մի խումբ նկարիչների որմնանկարելու համար: Ընդունվեց թանգարանում ցուցադրված նրա մոդելը, և նա էլ կատարեց այդ աշխատանքը: Մի սերունդ հետո այս որմնանկարները կորսվեցին, հետզհետե նրանց վրա 14 շերտ գաջ և ներկ հայտնվեց: 1966 թվականին Ռուբ Բաումանի ջանքերով կառավարությունը միջոցներ հատկացրեց՝ այն գտնելու և վերականգնելու: 35 տարի անց տասը պանելներից հայտնաբերվեցին միայն երկուսը և այժմ գտնվում են Նյուարքի թանգարանում: 35 տարի անց մամուլը իրեն թույլ տվեց հիացական բացականչությունների. «Օ՛, շնորհաշատ Տեր, մի՞թե օղագնացությունը այսքան հրաշալի բան է...»:

Որմնանկարների վրա աշխատելիս

Նյուարքի օղաչուները ուրախությամբ ընդունեցին այդ որմնանկարները: Նրանք ասում էին, որ իրենք ոչինչ չեն հասկանում արվեստից, բայց նկարները իրենց դուր են գալիս: Դրանք հիշեցնում են գեղեցիկ բաներ, որոնք տեսել են վերևում: Օրինակ՝ գեղեցիկ ամպեր, և երբ ինքնաթիռը շատ է մոտենում օվկիանոսին, նրա ստվերը ալիքների վրա ճիշտ այդպիսին է, ինչպիսին որմնանկարների վրա... Որմնանկարների համար շատ քիչ էին վճարում: Նա ֆի-նանսական շատ վատ վիճակի մեջ էր և հաճախ փող էր ունենում սննդի համար: Մահացած ցնցոտիներին և ծայրահեղ աղքատությանը, պետությունը Սակայն, չնայած ցնցոտիներին և ծայրահեղ աղքատությանը, պետությունը հնարավորություն տվեց այս բանաստեղծական և հերոս նկարչին պահպանելու իր ստեղծագործական ուժերը ոչ միայն Նյուարքի օդանավակայանի որմնա-կարների համար, այլև հետագա նկարների, որոնք կանխորոշեցին նրա ետպատերազմյան հռչակը:

This is a black and white reproduction of a large, complex Cubist painting by Pablo Picasso, titled 'Les Femmes d'Alger (O Version O)'. The painting depicts a group of figures in a domestic interior, rendered in a highly stylized, fragmented manner characteristic of Cubism. The composition is dense, with numerous figures engaged in various activities. The use of bold, dark outlines and a limited color palette (in this monochrome version, represented by varying shades of gray) emphasizes the geometric and organic forms of the subjects and their environment. The overall effect is one of a bustling, intimate scene captured through a radical perspective.

Վերջապես երկարատև վերաքաղններից և անդադար ուսումնասիրություն-

Leslie Garby
1935

Այս ժանր օրերին...

A black and white portrait of a woman with dark hair, wearing a dark jacket, holding a cigarette. The image is positioned on the right side of the page, partially overlapping the text.

ապելացնում է իմ երջանկությունը: 12 անգամ, 12 հազար ու մի հարյուր, 49 անգամ ես քեզ սիրում եմ, որովհետև դու գեղեցիկ ես հազար միլիոն թագուհիների գեղեցկությամբ: Խնդրում եմ, մտածիր իմ մասին: Ես քեզ մոտ եմ գլորում ամենամեծ, ամենածանր ադամանդները: Ինձ մի մոռացիր ու ծանաչիր ինձ որպես հիմար մեկի, որն իր գլուխը լցրել է դրախտներով: Հիշիր ինձ»:

Եվ ահա 1941 թվականին հանդիպում է **Ազնես Մագրուդերին**: Ազնեսը բոստոնցի հրեա էր, նրա հայրը ծովակալ էր: Նա մեծ կապույտ աչքեր ուներ և սև մազեր: Բայց **Գորկուն** ամենից շատ գրավեց նրա անվախ բնավորությունը: «**Ազնե՛ս, սիրելի՛ս, ես քեզ շատ եմ կարոտում և աղոթում եմ, որ շուտ գա մեր հանդիպման ժամը: Երեկ ես գնացի գազանանոց: Ես առաջ կենդանիներ շատ էի սիրում: Բայց հիմա ատում եմ, որովհետև նրանց ոռնոցը ուտելիքի համար շատ նման է մարդկանց ոռնոցին: Ես չեմ պնդում, որ մարդկությունը կապիկներից է առաջացել, բայց հեշտությամբ կարող է ընկնել սրանց գիրկը: Մարդկային ցեղի մի խելահեղ ցնցում և մենք նորից կընկնենք**

Ահա նրա առաջին մամակը, որ գրել էր Միշելին՝ Ռոջեստր այցելելուց հետո: Դա 1936թ. օգոստոսին էր՝

*«Սիրելիս, հիմա, երբ ես հաղթահարել եմ իմ ծանա-
պարհի հոգնությունը, երկու տպավորություն է
մնացել իմ ներսում՝ դու և քո նկարները: Ես քեզ շատ
եմ կարոտում և այստեղ այնքան դատարկ է թվում
առանց քեզ: Դու գտնվում ես մի գեղեցիկ վայրում՝
այնքան գեղեցիկ, որքան ինքդ ես: Ես պաշտում եմ
քեզ: Ես պաշտում եմ, ու այն արձագանքվում է իմ
հոգու հայելիներում: Ես պաշտում եմ քեզ և դա*

1941 թվականին նա մեկնեց Սան Ֆրանցիսկո, որպեսզի նկարչուհի Ժաննա Ռայնալի օգնությամբ ցուցահանդես կազմակերպի: Սկսվել էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, և Գորկին այդ օրերին գրեց **Վարդուշին ու Մուրադին**. «**Ի՞նչ եք մտածում այս պատերազմի մասին: Ինչպիսի՞ն է Խորհրդային Միության վիճակը: Ի՞նչ կպատահի նորից Հայաստանին**»: Նրան միշտ հետապնդում էր արհավիրքի գաղափարը:

1941թ. սեպտեմբերին Վիրջինիայում **Ազնեսը** և **Գորկին** ամուսնացան և վերադարձան Նյու Յորք։ Նրանք ցուցահանդեսի շնորհիվ երկու նկար էին վաճառել։ **Գորկին** երջանիկ էր և ուզում էր, որ **Ազնեսը** պատրաստի իր մանկության ճաշերը. «**Վարդո՛ւշ, հարազատս, դու կուղարկե՞ս չբլար եփելու ձևը...**»։ Այդ տարի էր, որ **Գորկի-Ադոյանը** փորձեց քանդակել **Ազնեսին**։ Բայց քարն այնքան տաշեց, որ ի վերջո հայտարարեց. «**Ազնե՛ս, այլևս քեզ համար տեղ չմնաց**»։

Հմնաց»:
Նրա մանկության ընկեր քանդակագործ Ենովք Տեր-
Հակոբյանը հիշում է. «Ուտանիկը տարբեր չափի
ծներ էր նկարում և ես կտրում էի: Մենք վերջապես մի գութան սարքեցինք:
Մենք մեր գութանը քարշ տվեցինք ավազի վրայով, բայց նա այնքան նուրբ
էր, որ կտրվեց: Մենք շատ տխրեցինք: Վաղ առավոտյան նա կանգնեց
Ուոթրթաունի իմ բնակարանի առաջ և բղավեց. «Ներքև՝ արի, որ
վերանորոգենք այս գութանը. վաղը Նյու Յորք եմ գնում»: Այս գութանները
պատճառ դարձան նրա անգուգական «Գութանն ու երգը» շարքի»:

1944 թվականին նա պատրաստեց իր գեղեցիկ փայտե ճոճվող ձիերը, որոնց միջև փոքրիկ երեխա կար: Այն **Մարոյի** համար էր սարքված՝ իր սիրելի դասեր, որը ծնվել էր 1943թ. ապրիլին: **Ազնեսը** հիշում է. «**Նա ուզում էր տիկնիկ և տիկնիկի տուն պատրաստել: Մենք փող չունեինք խաղալիքներ գնելու համար և նա աղջիկների համար խաղալիք էր պատրաստում: Նա շատ էր քան-**

Ազնես Մագրուդեր

Ամերիկայի լավագույն քանդակագործներից մեկը՝ հայազգի Ռուբեն Նալ-յանը, 1966թ. օգոստոսին **Կառլեն Մուրադյանի** հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ ասել է. «**Գորկին արվեստների մեծ գիտակ էր: Քանդակագործության մասին տասն անգամ ավելի շատ բան գիտեր, քան ես: Նա մեծ ճաշակ և մեծ գիտելիքներ ուներ: Նա գիտեր ինչպես խոսել ժամանակակից արվեստի մասին: Նրանից գաղափարներ էին ստանում: Նա շատ նման էր հայի: Բնությունը նրան տվել էր բարձր հասակ և ազդեցիկ արտաքին: Նախքան ծանաչելս, ես նրան կանգնեցրի փողոցում՝ որպես հայի: Նա նաև երգում էր հայկական տխուր երգեր: Նա ծայնապնակներ ուներ և իր հետ տանում էր երեկույթների, որտեղ դրանց երաժշտության տակ պարում էր ներշնչված, գեղեցիկ»:**

Խաղաղ ընտանիք

Գորկին երջանիկ էր **Ազնես Մագրու-
դերի** հետ ամուսնանալով: Գեղարվեստի
կենտրոնական դպրոցում վերջապես
նորից դասեր ստացավ, և կյանքը քիչ թե
շատ տանելի դարձավ: Ընտանեկան
կյանքի երջանիկ սկիզբը ստեղծագոր-
ծական հորձանքով է լցնում նրա առօր-
յան: Սա ծուլվում էր հետզհետե ավելի
սաստկացող հայրենական կարոտի հետ՝
կազմելով մի արվեստի խորք, որը հինգ
տարվա ընթացքում ծնունդ ախտի տար

գլուխգործոցների և որոնք պիտի դառնային Նյու Յորքի դպրոցի հիմնական նվաճումներից:

Վերջին հինգ տարիներին **Գորկին** ինքնահաստատվեց որպես նկարիչ: Գերիրապաշտությունը ընկալված, իր մեջ զտված ու նրան նոր արտահայտություն ու նոր տարածք էր տրված: Նա ժամանակակից որևէ խմբի չէր պատկանում: Նա պատասխանում էր կյանքին ուժով՝ քնարականությամբ վերագարկելով ամենախոր գգացողությունները:

20-րդ դար: Բուռն թափ, չդադարող շարժում, նյարդային, իրար հաջորդող պատերազմներ, ցեղասպանություններ, ատոմային ռումբ: Կուրբիզմ: Գերիրապաշտություն: Վերացապաշտություն: Սակայն նրա նկարները նրբագեղ գաղափարագրեր են, որոնց արմատները հայրենի հողում են:

1947 թվականի մայիսի 4-ին քրոջ որդուն՝ **Կառլեն Մուրադյանին** հղած նամակում, նպատակ ունենալով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ապրող հայ ծնողներից սերած մանուկի սրտում վառել հեռավոր, հին երկրի սրբազան կարոտը՝ **Գորկին** գրում է. «*Մենք փոքր ժողովուրդ ենք, բայց նպաստում ենք արվեստի համաշխարհային զարգացմանը: Մեզ համար դժվար է եղել հաղորդակցվել, որովհետև մենք մի ժողովուրդ ենք, որ գլուխ չենք հանել*

քաղաքականությունից: Մեր ժողովրդի մեծ արվեստը թաքնված է ավերակների մեջ, հեռավոր գյուղերի ամենօրյա եռուզեռում: Եվ այն ստեղծված է անմեղ մարդկանց կողմից, որոնք երբեք իրենց չեն դավաճանել: Նրանք երբեք հնարավորություն չեն ունեցել աշխարհին պատմելու իրենց նվաճումների մասին: Մենք արվեստագետների ազգ ենք: Եվ մեր ժողովրդի արվեստը բարձր է կանգնած պատերազմից, որովհետև արվեստը ստեղծում է, պատերազմը՝ ավերում: Արվեստը գեղեցկություն է, իսկ պատերազմը՝ այլանդակություն: Ստեղծագործելու գաղտնիքը այն է, որ քեզ անընդհատ նետես կյանքի հորձանուտը, հետ չմնաս, չլճանաս, չմեկուսանաս, խիզախես և ամենակարևորը՝ կարողանաս ցույց տալ այն, ինչ ունես»:

Նրա ամենամեծ և չիրականացած երազանքը հայրենիք վերականգնելն էր։ Այն հայրենիքը, որը մերժում էին ճանաչել օտարները։ Նրա ամբողջ ամերիկյան կյանքը երկար վերադարձ էր, իսկ ստեղծագործություններից շատերը՝ կարոտի մի-մի պատմություն։

«Ես նայում եմ Ամերիկայի բնությանը և հիշողությունս ետ է գնում: Ինձ համար այն, ինչ կա Հայաստանում, որոշակի իմաստ ունի: Քաղաքաշինական կուրբիզմը արգելում է իմ ինքնադրսևորմանը, քանի որ նրա ծարտարագիտական ուղղությունը ընկղմված է անզգայուն լեզվի մեջ, որը ծռնչում է տարբեր երգի սովոր ականջների մեջ: Նրա գծերը ուղիղ են, իսկ ես մի կոր գիծ եմ...»:

«Մուրա՛դ, Վարդու՛ւշ, Կառլե՛ն, հարազատներ՛, երանի մենք միասին լինեինք ու խոսեինք մեր սարերի ու դաշտերի մասին: Սիրելիները չպետք է իրարից հեռու ապրեն: Եթե ես հաջողություն ունենամ, մի ֆերմա կգնեմ և բոլորս միասին կապրենք: Հիմա ես զբաղված եմ հայկական գութաններ նկարելով, որոնցով մենք մեր դաշտերն էինք հերկում: Ես մի գութան եմ փորագրել Կառլենի համար: Չեք կարող պատկերացնել ձևերի այն առատությունը, որոնք ժայթքում են հայկական գութաններից: Այդ գութանները մեր նախահայրերը գործածեցին հազարավոր տարիներ: Տարիներ՝ աշխատանքի ու ցնծության, տաժանքի ու բանաստեղծության: Ես կարոտել եմ երգը դաշտերում: Այլևս ոչ ոք դաշտերում չի երգում և գութան է չկա: Տրակ-տորների գեշ հոնդյունը սպանել է երգը դաշտերում: Գութանն ամենահարմարագույն տապանաքարը պիտի լինի խորգոմից՝ եկած հայ մարդու համար...»:

Տեսե՛ք, երբ երևում է լույս աշխարհ: «Սրանք տերևներ ու

Վարդուշ և Մուրադ

համար...»:
Նա դաշտերի մեջ հայտնաբերում էր նոր աշխարհ: «Սրանք տերևներ ու խոտեր են, որոնց տեսնելու համար ես իջել եմ ներքև: Այնտեղ՝ ներքևում, հողին կպած մի փոքր աշխարհ կա...»:

թյունից... «Ես հաճախ եմ նկարելիս ինքս ինձ հեքիաթ պատմում, որ կապ չունի նկարի հետ: Մայրս շատ պատմություններ էր պատմում: Ես դեմքս ծածկում էի նրա ասեղնագործ գոգնոցով, երբ գլուխս նրա ծնկներին էր... Նրա պատմությունները և ասեղնագործ գոգնոցի նախշերը խառնվում էին իրար աչքերիս ու մտքիս առջև...»:

1944թ. ավարտում է «Ինչպես մորս ասեղնագործ գոգնոցը ծավալվեց իմ կյանքում», «Ալրոտ ջրաղացի ջուրը», «Լյարդն աքաղաղի կատարն է» պատանուները: Սրանք բոլորն էլ Խորգոնի բնության բերրության խորհրդանշաններն են:

Ջուլիան Լևին ասել է. «Նրա մուգ, դաժան դեմքը և սև բեղերը թաքցնում էին մի նուրբ և անմատչելի բան, որին դժվար էր մոտենալ: Ասել, թե Գորկին ինչ է նկարել՝ կլինի ենթադրություն: Իրական կամ վերացական տարրերը ոչ թե բուն առարկաներն են, այլ ակնարկ, մի փոքրիկ ուղեցույց ենթադրությունների ջունգլիներում: Հենց այն անունները, որոնք Գորկին է տվել իր պատանուներին, խոսում են այս մասին»:

Իսկ նա՝ Վանից եկած Ոստանիկ նկարիչը... «Ամեն մարդ ստեղծում է իր տեսածի հիման վրա և կուտակած փորձի շնորհիվ: Արվեստը անձնական հայացք է, որը պայմանավորված է շրջապատով: Իմ երկրի ջրանցքների և տների գծերը, լեռների գծերը, ծովի ու հորիզոնի գծերը ինձ համար շնչավոր են: Կոր գծերը կիրք են արտահայտում, իսկ ուղիղ գծերը՝ կառուցվածք: Եվ որովհետև ես շատ եմ հիշում նաև մեր երգերը և մեր Ադոյան տան արտասանությունները, ես դրա կարիքը զգում եմ նկարելիս: Մենք միայն մեր հայրենիքի մի շերտն ենք, որ փոթորիկների կողմից նետված ենք հեռու: Ես անընդհատ մտածում եմ այս մասին, և իմ հայկական էությունը ինձ ստիպում է նկարել մեր հայրենիքի ձևերը: Մենք կորցրինք մեր գեղեցիկ Հայաստանը, և ես այն պետք է վերականգնեմ իմ նկարներում: Իմ արվեստում հայկական հոգին միշտ կլինի և երբ ես նորից կավ դառնամ, իմ մասին կասեն «Որպես Հայաստանի լեռների գավակ՝ նա իր համեստ բաժինը ներդրեց համաշխարհային մեծ մշակույթի հավաքածուում...»:

...«Հայաստանի այդքան հրաշքների մեջ տարօրինակ է, որ մեր հայրենիքը այդքան շատ նկարիչներ է տվել: Տարօրինակն այն է, որ նրանք անհայտ են, հայրենիքից դուրս: Թորոս Ռոսլինը վերածնունդ է: Ինչպիսի՝ էլեկտրականությամբ է այդ մարդը օժտված: Նա ամենամեծ նկարիչն է: Ուշելլոյի դժբախտությունն այն է, որ չէր տեսել Թորոս Ռոսլինի նկարները: Ողբերգություն է, բայց իրականություն, որ աշխարհի մեծ արվեստը միշտ չէ, որ հասանելի է բոլոր նկարիչներին: Եթե քաղաքականությունը և ատելությունը ազգերի միջև չի կարող սահմանափակվել, ուրեմն աշխարհում պետք է լինի մի չեզոք տեղ, որտեղ աշխարհի նկարիչները կարո-

ղանան ուղարկել իրենց նկարները: Կենտրոնական թանգարանի նման մի բան, որտեղ բոլորը իրարից սովորեն և փորձ փոխանակեն...»:

Յոթ տարի նա ցուցահանդես չունեցավ, և քանի որ պետք էր պահել ընտանիքը, դիմեց հայտնի գործարար Ջուլիան Լևինին, որի հետ պայմանագիր կնքեց: Պայմանագրի էությունն այն էր, որ Լևին տարեկան 2000 դոլար պիտի կնքեց: Պայմանագրի դիմաց: Ամսեկան 175 դոլարը չնչին բան էր, բայց ավելի լավ էր, քան ոչինչ, գոնե ապահովություն էր: Վիճակը ծանր էր, բայց ավելի ծանրացավ, որովհետև Լևինի ֆինանսական գործերը խառնվեցին: 1945թ. մարտին Լևին բացեց նրա յուղաներկ կտավների ցուցահանդեսը:

Ֆրանսիացի Անդրե Բրետոնը՝ գերիրապաշտության մանիֆեստի հեղինակը, այս ցուցահանդեսի կապակցությամբ գրեց «Աչքի աղբյուրը» հոյակապ էսսեն. «Արշիլ Գորկին ինձ համար միակ նկարիչն է, որի մոտ աշխարհի գաղտնիքն ամբողջովին բացված է: Սրա բանալին այն կարողությունն է, որով նա ազատ խաղում է անվերջության հետ: Շատերն են անցել այս ծանապարհը, բայց ինձ հմայում են Գորկի ստորագրված կտավները: Այս կտավներում սկսնակները կտեսնեն բնապատկերներ, նատյուրմորտներ, փոխանակ տեսնելու մարդկային զգացմունքների և զգացողությունների միահյուսում: Սա լրիվ նոր արվեստ է և արդյունք է Գորկու 20 տարվա զարգացման: Ազատության իսկական զգացում: Գորկին Միացյալ Նահանգների արվեստի պատմության մեջ երբևէ եղած նկարիչներից ամենամեծն ու յուրահատուկն է»:

Անդրե Բրետոն

Իսկ նկարիչը գրում է. «Իսկական արվեստը խորություն և զգացմունք ունի: Երբեմն բիզնեսի ծախիծներում թաղվում է մեծ արվեստը: Մեծ արվեստագետը ծաղրվում է ու դատապարտվում որպես աննորմալ: Արվեստի գործարքով զբաղվողները գողեր են, փող համրողներ: Սրանք շատ-շատ են, ամեն տեղ ներկա անհոգի ծանծերի նման, որոնք խայթում են ընկած հերոսների մարմինները: Սրանք ընկածների հաղթանակը հետո իրենց են վերագրում... Արվեստը պետք է լուրջ լինի, առանց սարկազմի: Սիրած բանի վրա չեն ծիծաղում: Արվեստը երբեք չպետք է խաղ լինի: Արվեստը միշտ բարձր կմնա, եթե թեթևալիկությունը չմտնի նրա տիրույթը»:

1947թ. ոգեկոչվեց «Ծիրանների բուրմունքը» պատանուրդ, որ «Վերջերս միտքս կլանված է Հայաստանի ծիրանների բուրմունքով, որ թեև արվեստանոցիս մեջ չեն գտնվում, բայց ես հոտոտում եմ իմ ուղեղով այնքան վստահ, որքան երբ ես մագլցում էի մեր այգու ծառերը՝ քաղելու մեծ հորս համար: Հիմա նրանք ծփում են գործերիս մեջ՝ որպես նուրբ գեղեցկության համեստ ծնողներ: Նրանք հորիզոնի վրա լռությամբ պարող մայր մտնող բազմաթիվ արևներ են և բացվող թերթերը ծաղիկների, որոնք պարում են տաք տերևների վրա, ինչպես հայ կույսերը բնության մեծ

հանդեսին, նրա լուռ հիացմունքի ներքո... Ծիրանների բուրմունքը մեր դաշտերի...»։ Տիեզերքը անվերջ է, բնությունը՝ վերջանալի սահմաններով։ Վերացապաշտությունը մարդուն հնարավորություն է տալիս կոտրել տեսանելի պատկերները և գնալ դեպի անվերջություն։ Իրապաշտ արվեստը վերջավոր է և սահմանափակում է միտքը տեսածով։ Վերացապաշտ արվեստը հնարավորություն է տալիս անցնելու շոշափելիից այն կողմ և վերջավորից կորզելու անսահմանը։ Վերացապաշտությունը Արշիլ Գորկի-Ոստանիկ Ադոյանի ստեղծագործական երևակայության գլխավոր գործոնն է։

Գորկին Անդրե Բրետոնի հետ

Հայկական ծիրանն իր չափերի մեջ վերջավոր է, բայց երբ նրա ներսն են հետազոտում, հայտնաբերում են անվերջությունը, և նա բացահայտում է իր գաղտնիքները։ «Զգտելով գտնել, թե ինչ կա սովորականի ետևում՝ ես փորձում եմ ստեղծել ներքին անվերջություն։ Ես վերջավորից ձգտում եմ դուրս բերել անվերջը։ Իմ գործերում ես ուղղակի կերպով ձգտում եմ արթնացնել մեր ժողովրդի բանահյուսությունը, մեր հայրենիքի ֆիզիկական գեղեցկությունը... Ես փնտրում եմ նոր անվերջություններ։ Լինում է ժամանակ, որ մտածումս միայն հայրենիքն է։ Կարող եմ Ռուսաստանի և Չինաստանի լայնարձակությունները և հորիզոնները հասնել Արարատի հզոր գագաթին՝ չեն կարող։ Հայերը իրենց ուսերին տանում են ծանրակշիռ մտքեր, որոնք բնորոշում են մեր ազգին։ Մենք միայն հսկաներ ենք տալիս, և դա բնությունից է։ Մեր լեռներն են մեզ սովորեցրել մեծության, և նրանք այն դպրոցն են եղել, ուր մենք հաճախել ենք։ Մեր մեծությունը ոչ թե քանակից է, այլ որակից։ Արարատի ներկայությամբ կարելի է լսել չորոտացող որոտի ձայնը։ Զգալ երկրի շարժումը, երբ երկրաշարժ չկա։ Իզուր չէ, որ հին հայերը Արարատը կոչել են աստվածների բնակարան։ Արարատը մեր բնության ուղեղն է։ Հայի հոգին նրա գագաթին է, և մենք պետք է հասկանանք այս, որպեսզի ձեռք բերենք հայ ծնված լինելու իրավունքը։ Գեղեցկությունը լուրջ գործ է։ Մենք՝ հայերս ավելի շատ ենք տառապել, քան որևէ այլ ազգ։ Բայց մենք միշտ վերադարձել ենք պարզ ծակատով և մեր լեռների անունները բարձր պահած։ Սրանք հայոց ավանդության հիմքերն են»։

Միացյալ Նահանգների առաջատար ցկարիչներից մեկը՝ Ուիլյամ դե Կունինգը, ասել է. «Ես հանդիպեցի նրան ինչպես մեկը, որն ունի բնագոյ, սակայն արտահայտել չի կարող և հանդիպում է մեկին, որն ունի բնագոյ և կարող է արտահայտել։ Նա շատ պայծառ մարդ էր։ Ես հռչակաբանությամբ թե շատ օրինավոր կրթություն եմ ստացել, բայց այն բաները, որ ես պետք է իմանայի, նա ինձանից լավ գիտեր։ Այս հոյակապ աչքը։ Նա արտասովոր բնագոյ ուներ արվեստի հանդեպ, քանի որ նա հայ էր։ Նա հասկացել էր

Ծիրանների բուրմունքը

Խորգոմի պատկերը
Ոստանիկ Ադոյան - Արշիլ Գորկի

Ինչպես մորս ասեղնագործ գոգնոցը ծավալվեց իմ կյանքում

Լյարդը աքաղաղի կատարն է

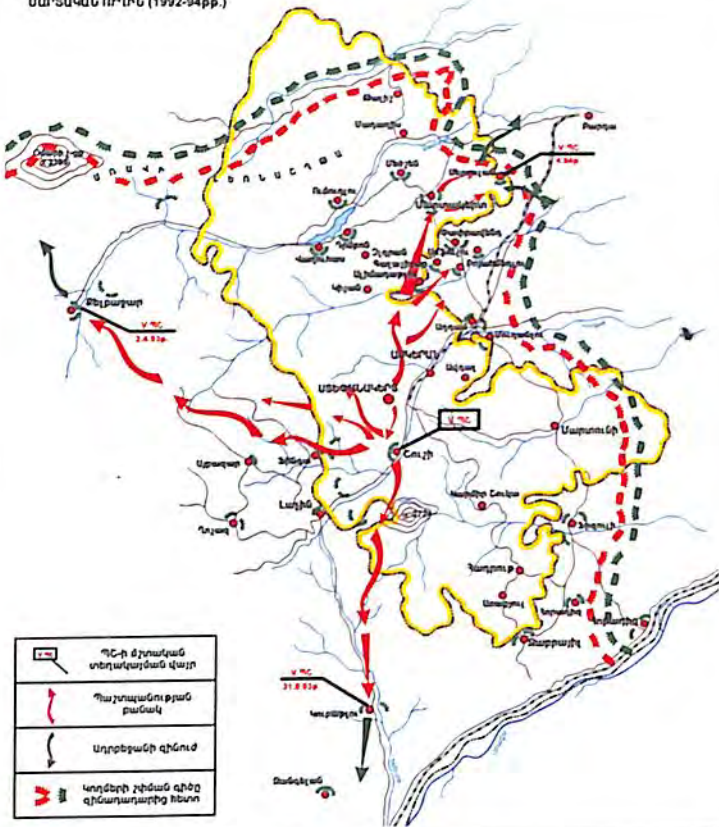

Ծաղկած ջուրն ալրաղացի
Ոստանիկ Ադոյան - Արշիլ Գորկի

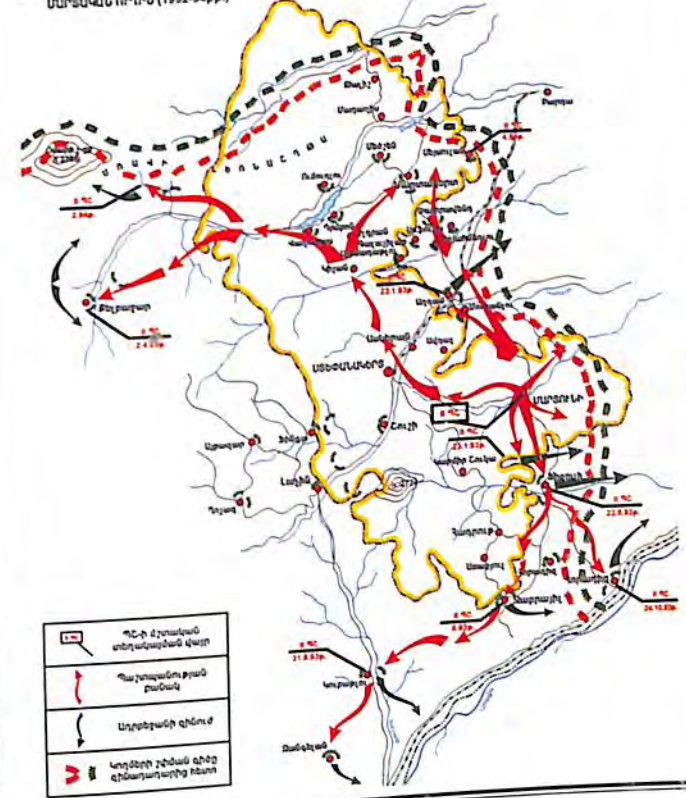

Պարտեզ Սոչիում
Ոստանիկ Ադոյան - Արշիլ Գորկի

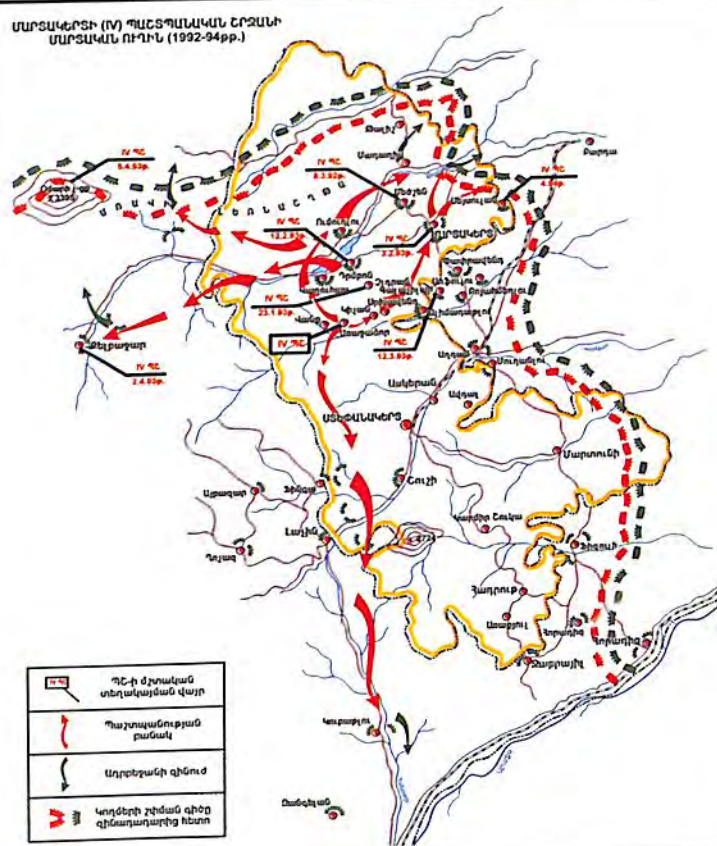
ՀՈՒՆԻՒՆ (IV) ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ (1992-94pp.)

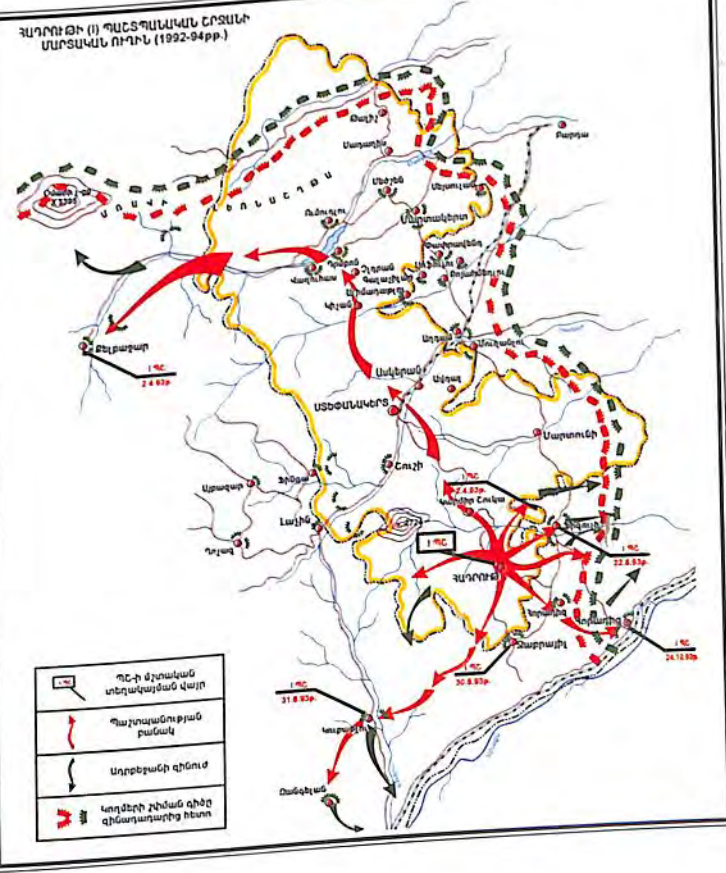
ՄԱՐՏԱԿԱՆ (II) ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ (1992-94pp.)

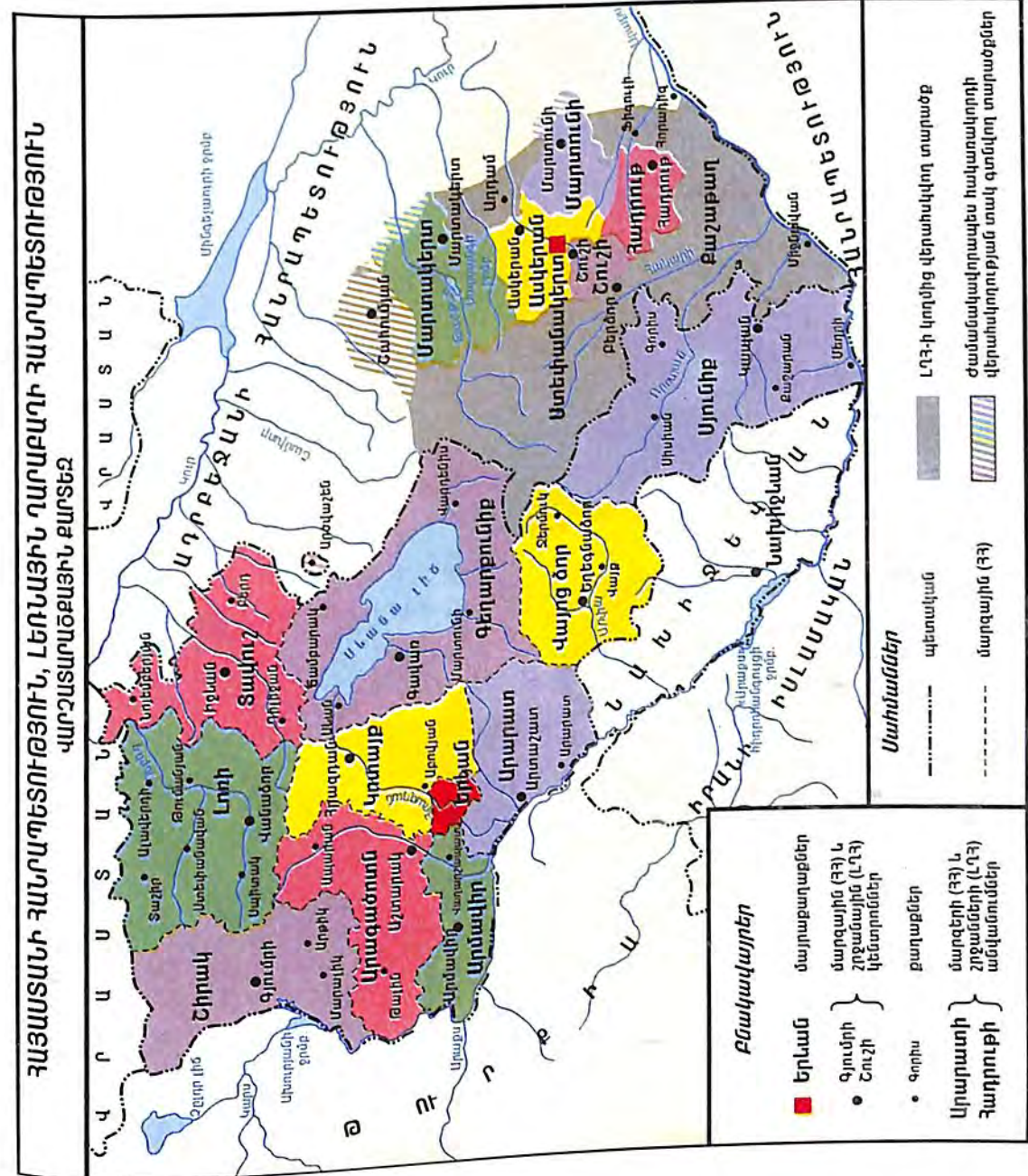
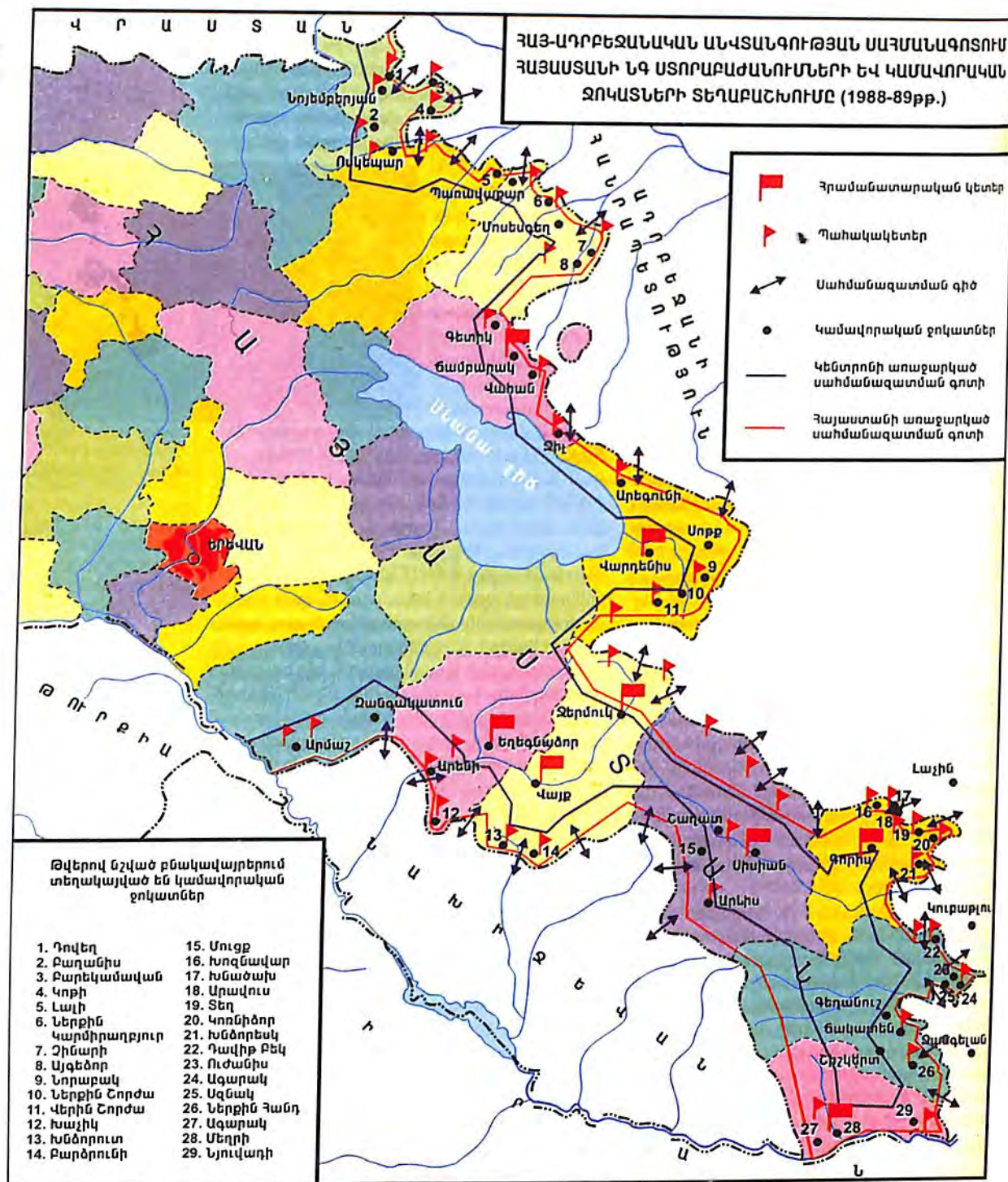

ՄԱՐՏԱԿԱՆ (IV) ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ (1992-94pp.)

ՄԱՐՏԱԿԱՆ (II) ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԵՐԶԱՆԻ
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ (1992-94pp.)

Հայաստանի Հանրապետությունը և
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը միասին...

Հայաստանի Հանրապետության դրոշը և խորհրդանիշը

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դրոշը և խորհրդանիշը

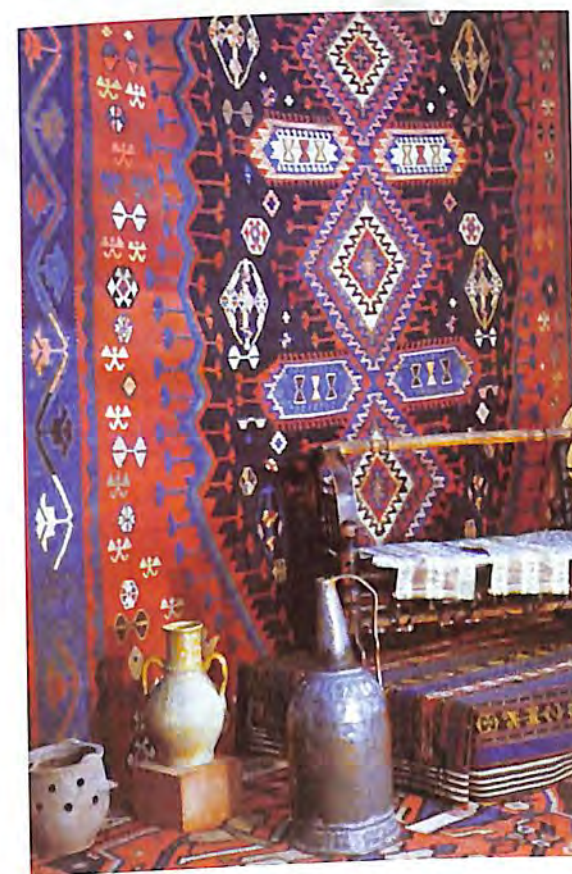

Մանրանկար «Թարգմանչաց» ավետարանից 1232թ.

Գորգ

Արցախյան մշակույթի հին և մշտապես նոր նմուշներ

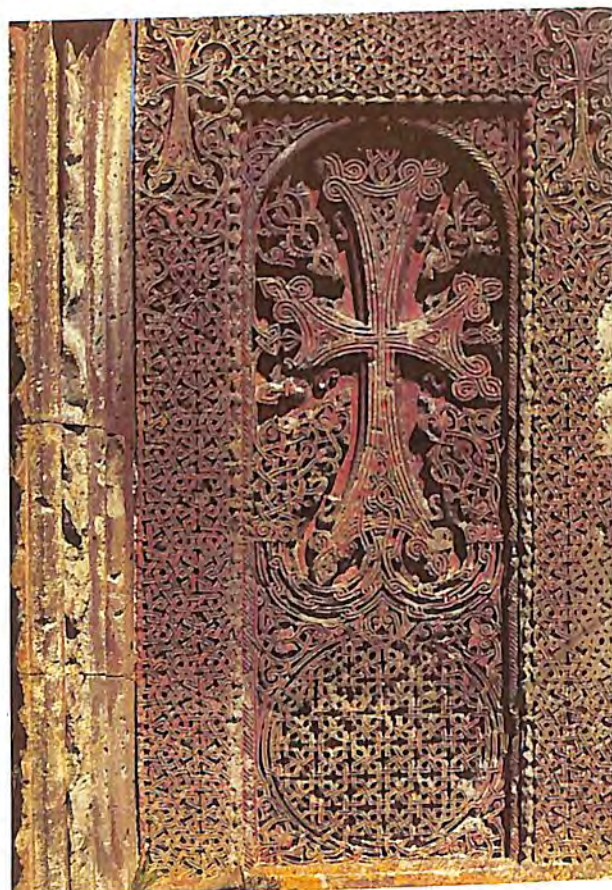
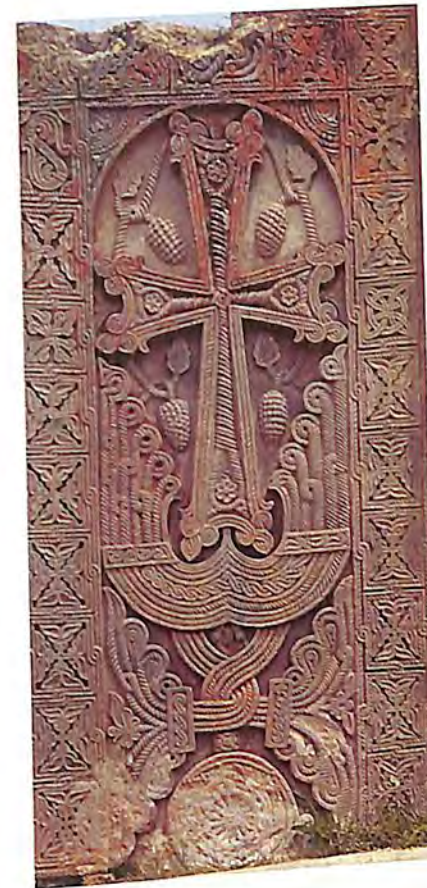
Կարպետ և սափորներ

Մենք ենք մեր սարերը (Ս. Բաղդասարյան)

Խաչքար Հայոց Ոգու գորավոր ներշնչանք

Հավերժի մեջ Հայոց ապրելու գերագույն խորհուրդ
Այբուբենն պաշտամունք սրբազան...

ամեն ինչ, որ հատուկ էր բնությանն ու նկարչությանը: Երբ նա դասա-
խոսություններ էր կարդում արվեստի մասին, դաիլիժը լեփ-լեցուն էր լինում:
Նա նման էր հսկա սառցալեռի, որը ինը տասներորդ մասով ընկղմված է
օվկիանոսում և երևում է ընդամենը մեկ տասներորդ մասով: Բայց այն, ինչ
երևում է, հզոր է և հրաշալի իր փայլի մեջ»:

Իսկ Ջոն Գրեհենը այսպես է որակել նրան, որը դարձել է թևավոր խոսք
Գորկի-Ադոյանի մասին. «Գորկին անիծված էր մեծ ծաշակով»:

Գորկի-Ադոյանը, ինչպես որևէ գաղթական հայ, որ նաև արվեստագետ էր,
ապրեց գաղթականության զրկանքները ամբողջությամբ և նյութապես երբեք
ապահովություն չունեցավ: Նա Միացյալ Նահանգներում 19 տարի ապրեց
շարունակական աղքատության մեջ, սկզբում՝ որպես գաղթական, հետո մեծ
ճգնաժամի տարիները անասելի տառապանք պատճառեցին նրան: Սիրտս
լցվում է չարագուշակ տխրությամբ, բանականորեն դա մեր ճակատագիրն
է: Միշտ մենակ եմ զգում ինձ, նույնիսկ երբ բազմաթիվ բարեկամներիս հետ
եմ ու հարազատների մեջ եմ»:

Նրա հոշոտված միտքը, նրա կարոտից նվվացող սիրտը, նրա մենակություն-
նից հառաչող հոգին կառչում էին հուշերից և հիշողություններից: Նրա կյանքն
անընդհատ պայքար էր: Նա այդ պայքարը տանում էր ռոմանտիկ ասպետի նման
ազնիվ ու ներշնչված: Գնականագիրը, հոգնած նրա համառ մարտնչումից, որոշեց
մեկը մյուսի ետևից խորտակիչ, ցնցող հարվածներ հասցնել նրան: Ցուցահան-
մեկը մյուսի ետևից խորտակիչ, ցնցող հարվածներ հասցնել նրան: Սյրվեց 40
դեպի նախօրեին՝ 1946թ. հունվարի 3-ին, հրդեհվեց արվեստանոցը: Այրվեց 40
նկար:

Միևտոն Ռեզնիկը Կառլեն Մուրադյանի հետ ունեցած հարցազրույցում
պատմել է. «Նա շատ հպարտ ու զգայուն մարդ էր, նաև պատվով: Երբ
հրդեհը սկսվեց, նա աշխատում էր և չէր նկատել, թե ինչպես շենքը առնվել
է բոցերի մեջ և հնարավոր չէր այլևս հանգցնել: Նա կարող էր փրկել միայն
իր նկարները: Բայց մտածեց, որ եթե հնարավորություն ունի ինչ-որ բան
փրկելու, պիտի փրկի այն իրերը, որոնք պատկանում են տանտիրոջը: Քանի
որ այդ իրերը մենակ հնարավոր չէր փրկել, նա դուրս եկավ այրվող տնից
առանց ոչինչ վերցնելու և հեռվում կանգնած նայում էր, թե ինչպես էին
այրվում իր նկարները...»:

Հրդեհից մեկ ամիս անց՝ փետրվարին, ենթարկվում է ստամոքսի խոցի
վիրահատության: Եթե նախորդ երեք տարիները ամենաերջանիկն էին Գորկու
համար, ապա 1946-1947թթ. ամենաարդյունավետն էին:

1946թ. նոյեմբերին Գորկին գրեց բրոշը. «Սիրելի՛ Վարդուշ, մենք Փարիզ
ճամփորդություն ենք պլանավորել, մեր ընկեր բանաստեղծ Անդրե Բրետոնը
իմ մասին լավ է գրել և խորհուրդ է տալիս գնալ: Փարիզից հետո ամեն ինչ
պիտի անեն, որ գնամ Հայաստան: Սա՛ է իմ նպատակը: Այս ամառ ես 292
կտավ եմ նկարել: Երբեք այդքան շատ չեմ նկարել...»:

Վկայում է Ազնես Մագրուդերը. «Նա ամբողջ օրը դաշտում նկարում էր:
Նկարելիս երգում էր և հաճախ կրկնում: «Սա է աշխարհը, որտեղ իշխում է

անհանգստության ուրվականը»: Դաշտը հարթ էր և քամուց խոտը ալեկոծվում էր: Մինչ ամառվա վերջը հարյուրավոր կտավներ նկարեց...»:

1946 թվականին Գորկին ավարտում է «Հոգեվարքը»:

Պատմում է էթել Շվաբախերը. «Իրենց ամուսնությունից ի վեր Գորկին երբ ապրում էին ուրիշների տներում: Նա շատ էր մտածում սեփական տան մասին: Բայց հրդեհից ու վիրահատությունից հետո նա Ագնեսի հետ անձնական լուրջ կոնֆլիկտներ էր ունենում, որոնք սպառնում էին նրա երջանկությանը և առողջությանը: Նա դարձավ շատ ինքնամոխի»:

Հոգեվարք

«Ածխացած սիրելի» նկարը «Հոգեվարք»-ի հետ ցուցադրվում է մասսայական ցուցադրության ժամանակ Նյու Յորքի ժամանակակից արվեստի թանգարանում:

Գորկին միշտ մեծ ցավով ու տառապանքով է հիշում եղբուն զոհ գնացած հազարավոր մագաղաթյա մատյանները, որոնք անխնա այրվեցին, որովհետև թշնամին վաղուց էր կռահել, որ հայի նման համառ ժողովուրդը բնաջնջելու համար պիտի ժողովրդի հետ մահ բնաջնջի նրա

հոգևոր մշակույթը: Գորկու այս նկարը, որն ստեղծվեց արվեստանոցի հրդեհից հետո, հիմն էր բոլոր ածխացածների, այրվածների, կրակի ու տառապանքի մեջ թրծված իր ծանր հիշողությունների: Իզուր չէ այս նկարի այդքան նմանությունը մագաղաթների մանրանկարներին:

Ալան Սթունը՝ Գորկու մեծ հավաքածուի տերը, ասել է. «Նրա շատ նկարներ ինքնակենսագրություն են: Գորկին իր տիեզերքն է նկարել և այս երկրի երեք նկարիչներից առաջինն է, որ անցել է՝ ստվերելով մեծ համբավ ունեցող նկարիչներին, նաև Փոլոքին»:

«Մշակույթը խորհրդանշաններ օգտագործելու իմացություն է և սա առաջին հերթին վերաբերում է Գորկուն», - ասել է Ջոն Գրեհեմը:

Իսկ Հարի Ռանդը Արչիլ Գորկու «Օրացույց» շարքի կապակցությամբ գրել է. «Այս բարդ մարդը կարող է լինել արտահայտիչ՝ առանց բացահայտված լինելու: Նա չէր սիրում, երբ իր նկարների վրա ֆիգուրներ էին փնտրում: Օրացույցը ստեղծվում է ժամանակը փորձարկելով: Անհատի համար օրացույցը փորձարկվում է ապրելով և լավ ու վատ ժամանակը իրարից անջատելով: Նկարում պատկերված ժամանակը երջանիկ ժամանակ էր Գորկու համար, որը կարճ տևեց»:

1947 թվականին սերը նրան դավաճանեց:

Կյանքի կոչվեցին «Նշանադրեր 1» և «Նշանադրեր 2» կտավները, որոնք սիրո և մահվան զաղափարներ են, հայկական խորաքանդակից եկած թելադրանք: Նաև «Հոգետորները»՝ նկարված հոր մահվան առթիվ: «Հորս մահը ու ամենքը, որ մեծ ծառեր էին արտասանում, երբ մոմն էր հալվել մի կյանքի»:

Եվ այսպես՝ նրա բեղմնավոր վերջին տարին էր, վերջին նկարները՝ «Հոգեվարք», «Ամփոփում», «Սահման», «Մուգ կանաչ նկար», «Հովվերգական գիշեր» և անավարտ «Վերջին նկար»...

1947 թվական: Նա ընկճված էր իր գործի քանակից և զգայական ու հոգեկան վայրկվերումներից: Մենակության խորտակող ոգին կրկին իր ներսում էր:

1948 թվականի հունիսի 26-ին Գորկին Շերմանում ենթարկվեց ավտովթարի: Դեկին Ջուլիան Լևին էր: Լևին չէր վնասվել: Գորկու մոտ վնասվել էին ողնաշարի վերին կողերը և աջ ձեռքը: Նրան տարան հիվանդանոց:

Տասն օր անց Գորկին տուն եկավ: Նա չէր կարողանում գիշերները քնել ծանր գիպսի մեջ: Նրա անձնական տարածայնությունները կնոջ հետ ավելի խորացան, և նա բոլորովին խճճվեց: Դա երկար և ոչ ճիշտ պայքար էր: Տունը և փողը պիտի թուլացնեին նրա ներքին լարվածությունը, և այս դեպքում անձնական խնդիրները թերևս ավելի հանգիստ ճանապարհով կարող էին լուծվել: Այս վթարը խնդիրները թերևս ավելի հանգիստ ճանապարհով կարող էին լուծվել: Այս վթարը խորտակեց նրա վերջին հույսերը: Ագնեսը թողեց Գորկուն և վերցնելով երկու խորտակեց նրա վերջին հույսերը: Ագնեսը թողեց Գորկուն և վերցնելով երկու երեխաներին՝ հեռացավ: Իրար հաջորդող հարվածները նրան ուժասպառության հասցրեցին:

Ամփոփում

Ինքնանկար

Ագնեսի նամակը էթել Շվաբախերին. «...Անտանելի են նրա ֆիզիկական ցավերը, բայց ավելի անտանելի են նրա հոգեկան ապրումները... Էթել, ես ոչնչով նրան չեմ կարող օգնել: Նա այլևս ուժեղ մարդ չէ, ինչպես եղել է մինչև հիմա: Նա չի դիմանում: Իմ չէ, ինչպես եղել է մինչև հիմա: Նա չի դիմանում: Իմ ուժերից վեր է նրան խնամելը... Այս բոլոր տարիների ընթացքում մենք պայքարել ենք միմյանց դեմ հանուն ապրելու, էթել... Դու հասկանո՞ւմ ես, մենք տուն չունենք, ապրելու տեղ չունենք... Մեր տանտերը, իմանալով այս դժբախտության մասին, առաջարկեց ազատել բնակարանը: Մենք նրան չենք վճարել մի քանի ամիս և ի վիճակի չենք ընդհանրապես վճարելու: Ես այլևս նրա մասին չեմ մտածում... Ես ավելի շատ իմ մասին եմ մտածում, էթել... իմ մասին... Հասկացի՞ր ինձ, մեր կյանքը եղել է խավարի մասին... Հասկացի՞ր ինձ, մեր կյանքը եղել է խավարի մասին... Դու անդադիր հաջորդականություն: Հիմա միայն խավար է: Լույսի ոչ ու լույսի անընդհատ հաջորդականություն: Գիտեմ, որ Գորկու վիճակը մի հույս: Այս վթարը վերջ տվեց բոլոր հույսերին: Գիտեմ, որ Գորկու վիճակը մի ձեզ ցնցել է: Նրա հոգեկան և ֆիզիկական տառապանքները, նրա անքնությունը, նրա մղձավանջները... Ես անվերադարձ եմ հեռացել, էթել... անքնությունը, նրա մղձավանջները... Ես կարող էի նրան Հի բացառվում, որ դեռ ավելի ահավոր բան կլսեք... Ես կարող էի նրան խնայել, բայց խնայելու համար նրա հանդեպ իմ սերը այնքան էլ ուժեղ չէ...»:

Ինքնասպան լինելուց առաջ «Վերջին նկար» պաստառի շրջանակին մի կերպ գրել էր. «Մնա՛ք բարով, սիրելիներս...»: Բայց մի՞թե ինքը գրեց այս տողերը և ինքնասպան եղավ: Նա մեռավ միայնակ:

Հայտարարվեց, որ նա հոգեկան հիվանդ էր և խելագարության մի պահի մեջ ինքնասպան է եղել: Ինքնասպանությունը պատճառաբանվեց նաև նրանով, որ նա քաղցկեղով անբուժելի հիվանդ էր:

Վերջերգ

Նա չէր տառապում հոգեկան հիվանդությամբ և քաղցկեղով, ինչպես այսօր բարբաջում են նույնիսկ հայրենի արվեստաբան կոչվող ոմանք և կրկնում անտեղյակները: Հիշենք. արվեստանոցն այրվեց 1946թ. հունվարին, մի ամիս հետո ենթարկվեց ստամոքսի խոցի վիրահատության: Խոցը քաղցկեղ չէ: Նա այդ վիրահատությունից հետո, մինչև ավտովթարը, երկու տարի և յոթ ամիս շարունակեց ստեղծագործել՝ ստեղծելով իր ամենահայտնի գլուխգործոցներից շատերը: Քաղցկեղի ծանր վիրահատությունից հետո, պարզապես անհնար է

նման աշխատանք: Նա մի ամառվա ընթացքում նկարեց 292 կտավ: Նա աշխատում էր մեծ ոգևորությամբ, որովհետև Փարիզից հետո պիտի իր նկարները տաներ Երևան: Ո՞ւմ էր ձեռնտու, որ նրա ստեղծագործությունները դուրս չգան Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից: Հարցը հռետորական է, ուրեմն պատասխանել հնարավոր չէ, բայց ենթադրել կարելի է: Նա ենթարկվեց ավտովթարի այնպիսի հմտությամբ, որ դեկի մոտ գտնվող **հրեա Ջուլիան**

Լևին նույնիսկ քերծվածք չստացավ: Իսկ նկարիչը անտեղյակ իր ճակատագրին՝ ոգևորված պատմում էր, թե շուտով... Հետո նրան, գիպսի մեջ փակված, մենակ ու անօգնական թողնելով՝ հեռացավ **հրեա կինը**:

Կրկնենք հարցը. ո՞ւմ էր ձեռնտու նրան խելագարի կարգավիճակ տալով անընդհատ արդարանալ, որպեսզի մյուսներն էլ առանց երկար-բարակ մտածելու, առանց վերլուծելու՝ բարբաջեն նույնը: Եթե նա հիվանդ էր՝ հիվանդ էր հայրենաբաղձությամբ:

Անպատասխան է մնում նաև այն հարցը, թե ինչպես ողնաշարով և աջ թևով գիպսի մեջ գտնվող ու ահավոր ցավերից տառապող մարդը կարողացավ առաստաղից կապել պարանը, ապահով հագուցել և կախվել:

Ներկայացնում ենք մի վավերագիր, որը կարող է խորհելու առիթ տալ այս անպատասխան մնացած հարցերի շուրջ:

1979 թվականին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների **Ռիչարդ Մարեք** հրատարակչությունը (հասցեն. 200 Մատիս պողոտա, Նյու Յորք, Ն. Ե. 10016) հրատարակչությունը (հասցեն. 200 Մատիս պողոտա, Նյու Յորք, Ն. Ե. 10016) ներքին ընդգրկող «Ինչպես ապրեցինք» վավերագրական պատմության հատորը՝ հեղինակությամբ՝ **Այրվինգ Յոյի և Քենեթ Լիպոյի**:

Ահա այս հատորի 47 էջում ցանկացողը կարող է գտնել **Արշիլ Գորկի-Ադոյանի «Նկարիչն ու իր մայրը»** կտավի վերատպությունը հետևյալ բացատրությամբ. «Արվեստագետն ու իր մայրը», գծված **Արշիլ Գորկիի կողմից (1904-1948): Գորկին հայ հրեա էր, որ Ամերիկա գաղթեց 1920 թվականին»:**

Հայ հրեա, այսինքն Հայաստանում ապրած հրեա:

Արշիլ Գորկի-Ադոյանի քոռ ռոդին՝ փիլիսոփայության դոկտոր, լրագրող, արվեստաբան, նկարչի մեկնաբան **Կառլեն Մուրադյանը** այս ահռելի ստիճակ պատասխանեց ինչպես հարկն է: Միայն մի քանի հատվածներ այս պատասխանից:

«...**Արշիլ Գորկին հայ էր և ո՛չ հրեա: Եվ իբրև իր զարմիկը հարկ են համարում բողոքել այն սխալի համար, թե ինքը հայ հրեա էր, ինչպես հորքորջվել էր ձեր տպագրած հատորի մեջ:**

...**Ես կարող եմ վստահեցնել ձեզ, որ հայերը մարդկության պատմության մեջ որևէ այլ ժողովրդից ավելի տառապած լինելով՝ շատ զգայուն են իրենց մշակութային ժառանգության նկատմամբ ցուցաբերած որևէ զլացումի առթիվ: Իսկ Արշիլ Գորկին շատ կարևոր բաժին ունի այդ ժառանգության մեջ: Իմ տպավորությունն այն է, որ Նյու Յորքում բավական թվով հրեաներ են ապրում, որոնց կարող էիք ներկայացնել ձեր հատորում: Այնպես որ, կարիք չունեք մխրձվելու հայկական գանձարանի մեջ և անտեղի վիրավորելու հայ ժողովրդի դյուրագագությունը... Ձեր հրատարակիչները և ձեր գրողներ Յոյնը և Լիպոն ինչպե՞ս հորինեցին այդ սուտը, թե Գորկին հրեա է:**

Գորկի-Ադոյանի մասին բազմաթիվ գրքեր են գրված, որոնցից, ի դեպ, երկուսի հեղինակները հրեաներ են: Անձամբ ես գրել եմ «Արշիլ Գորկի Ադոյան» գիրքը, որ հրատարակվել է 1978 թվականին, իսկ «Արշիլ Գորկի Ադոյանի բազմաթիվ աշխարհները» լույս կտեսնի այս՝ 1980 թվականի աշնանը: Այնպես որ, բավական նյութեր կան Գորկու մասին: Դուք որտեղի՞ց հավաքեցիք ձեր թյուր տեղեկությունները:

Պահանջում եմ, որ ծշտում հրատարակեք ձեր հատորի մեջ և ուշադիր լինեք, որ նման սխալ տեղեկությունները դադարեն լույս տեսնելուց: Ինչպես հրեաները, այնպես էլ հայերը հպարտ են իրենց մշակույթով: Ես՝ նույնպես: Մեր ընտանիքը մաքրարյուն հայ է իր բոլոր կողմերով և հայ առաքելական քրիստոնյա իր դավանանքով: Այդպիսի մաքրարյուն հայ էր և հայ առաքելական քրիստոնյա իր դավանանքով իմ մորեղբայր Արշիլ Գորկի Ոստանիկ Ադոյանը:

**Անկեղծորեն Կառլեն Մուրադյան
Պրոֆեսոր լրագրության
և հանրային հաղորդակցության»:**

Համաշխարհային արվեստի պատմության մեջ **Գորկի-Ադոյանը** գրավեց իր արժանի տեղը: Նա ստեղծեց մի աշխարհ, որտեղ բոլորը կարող են մուտք գործել և վերցնել այնտեղից այն, ինչն իրենց պետք է: Նրա աշխարհը ներառնող է: Այն շատ անցյալ է պարունակում, այն պարունակում է նաև շատ ներկա և վերջապես տարածվում է ապագայի անծայրության մեջ:

[illegible]

Սա «Խողեղա՛ն» վեպը:

«Ռանչպարների կանչը» 19-րդ դարավերջի և 20-դարասկզբի հայ ազգային-ազատագրական պայքարի կռիվների մասին է, որ մղեցին այն քաջորդիները, ովք իրենց թանկագին կյանքն էին դնում Օսմանյան յարության անգուսպ ու կատաղի բռնություններից շրջապահ ազատության զոհասեղանին:

Միանի՞տ էին արդյոք...

Միայնակ կամ մի փոքրիկ խմբով, ցրված լեռնաշխարհով մեկ, Հայոց վրիժառուները իրենց քաջությամբ ու անձնագոհությամբ կարողանում էին զսպել որևէ գավառ մշտապես արյան ու արցունքի մեջ ընկղմող թուրք կառավարիչներին, ոստիկաններին, հարկահավաքներին, իրենց տերերից խրախուսված մուսուլման ամբոխ-տականքին։ Սրանք գիտեին հայ քաջորդիների զայրույթի ու ցասման ուժը և դողում էին նրանց անունը լսելիս։ Նրանք գիտեին, որ խաղաղ բնավորության տեր հայը, երբ կորցնում է համբերությունը, կռվում դառնում է անպարտելի։ Նրանք գիտեին, որ առանց բանակի այդ զինվորները իրենց կոչել են **Ֆիդայի**, որովհետև այդ մի հատիկ բառով բացահայտվում էր նրանց կռվի ողջ իմաստը։ **Ֆիդայի** արաբերեն բառ է, որ նշանակում է զոհ։ Այս դեպքում՝ Հայրենիքի ազատության խորանի դիմաց զոհաբերվող զինվոր։

Հայ ֆիդայի վրիժառուները ունեին իրենց սրբազան երդումը, և այդ երդումը պաշտպանող իրենց սկզբունքները. կյանքը գոհել Հայրենիքի և ժողովրդի համար, լինել գաղտնապահ, ճշմարտախոս, բարոյապես բարձր, չհայիոյել, չօգտագործել ոգելից խմիչքներ, բավարարվել համեստ սննդով, չվիրավորել զինակից ընկերներին, հարգանքով վերաբերվել աշխատավոր ժողովրդին՝ անկախ ազգությունից, մարտերում լինել խիզախ, հնարամիտ և հաղթել զենքով ու քանակով գերակշռող թշնամուն:

Ռազմական գերակշռող թշնամուն:
Հաղթել: Նա պատրաստ էր հանուն իր ժողովրդի և Հայրենիքի ամեն վայրկյան զոհաբերվել: Նա չգիտեր, թե ե՞րբ էր կնքելու իր մահկանացուն, սակայն նա պատրաստ էր: Վկա այն պատանք-սավանը, որ մշտապես զինամթերքի հետ միասին նրա ուսապարկում էր:

Կարդա այս գիրքը, և այն ինչ մոռացել էր քո ազգային գիտակցությունը՝ կհիշես: Գնա հերոսների անցած ճանապարհով, որ մանրամասն նկարագրել է **Խաչիկ Դաշտենց** հեղինակը... Անցիր գյուղից-գյուղ, լեռից՝ լեռ, անդունդից՝ անդունդ, ծորից՝ ծոր, անտառից՝ անտառ... Քայլիր վիհերի եզրով և իրական որոնք տակ իրենց անհանգիստ քունն են առել քաջորդիները, այն քարերը, որոնք քարձի տեղ են դրել իրենց գլխի տակ, այն արջաբույն քարայրներն, ուր պատս- ծյունաբույրը:

«...Միսակը մոտեցավ և նստեց գևորդ Չաուշի կողքին, գերանի վրա, ու ձեռքը դրեց ականջին:

Նախև առաջին հերթին ֆինանսների նախարարը:

Նախ նա երգեց ֆիդայիների երգը:
Աշխարհում ֆիդային ոչ մի հարստություն չունի: Նա օթևան չունի: Յոթ
օրից ավելի ֆիդային իրավունք չունի մնալու նույն տեղում: Նա անվերջ
շարժման մեջ է: Երբ բոլորը քնած են, ֆիդային ելնում է ոտքի: Նա զրկված
է լուսաբացի քաղցր քնից: Ոչ ոք չպիտի իմանա, թե ֆիդային ինչ
ուղղությամբ անհետացավ խավարի մեջ. ո՞ր ձորից ելավ և ո՞ր սարի
լանջերով գնաց: Գյուղ մտնելիս ֆիդայու իջևանը հայ լեռնականի գոմի
կամ մարագի մութ անկյունն է: Երբ ծնեռ է, նա պետք է գտնի որևէ քարայր
և մտնի մեջը մինչև գարունը բացվի, կամ սառած ձյունը փորի և ծածկվի
ծյան տակ՝ մի աննշան ծեղր թողնելով լույսի և օդի համար:

Ֆիդայիին գերեզման չունի: Նրա անձնագրի բաժնի վրա
է՝ ազատության երգը շուրթերին և գնդակը ծակատին:

Այս էր այդ երգի բովանդակությունը:
...Ապա Սպաղանաց Մակարի պատվերով Ալադին Միսակը երգեց
Արաբոյի երգը:

«Արաբո՛ւ, Արաբո՛ւ, ֆիդայուքյուներ կրակն շապիկդ է՝ հազար զինքդ է՝
մեկին է վիճակված այդ շապիկը հագնել, և դու առաջին ընտրյալն էիր Մշո
դաշտում, որ այդ շապիկը հագար։

Արաբոն սպանվել է Գյալարաշի ձորում՝ իր սպանությանը հանցագործության համար՝ իր հայրենիքի համար։ Արաբոն, ինչպես նաև իր ընտանիքի անդամները, չեն կորցրել իրենց հայրենիքը՝ չեն հեռացել հայրենիքից։ Երբեք չեն հեռացել հայրենիքից։ Երբեք չեն հեռացել հայրենիքից։

...Գևորգ Չաուշը խստորեն հուզվեց: Ծերունի Մակարը գլուխը Գալեի

Թիկունքին դրած, հուզմունքից խառնեց լիլ բալլի ծաղիկը:
- Թռնորի,- գոչեց հայդուկապետը, կոճղի վրայից ելնելով:
Մեր ուսապարկերը հանեցինք, զենքերը հենեցինք ծառերին ու պարն
սկսվեց:

Նկատեց:
Ո՞վ է տեսել աշխարհում այդպիսի պար...
...Ու այդպես. պարելով էլ նրանք հոգնած թափվեցին ծառերի տակ,
իրենց զենքերի և ուսապարկերի վրա, իրենց պատանքների վրա»:

Նրանք՝ **ռանչպարները**, որ զինվոր էին դարձել: Ամենասովորական, անչար, խաղաղասեր, իրենց արտի, այգու, իրենց հացի ու ջրի հետ միաձուլված, իրենք էլ կարծես հող ու ջուր դարձած **ռանչպարները**, որոնք սակայն դաժան բռնակալության իրողության պարտադրանքով՝ զենքի դիմեցին պաշտպանելու իրենց հողի ու ջրի իրավունքը, աշխատավորի արժանապատվությունը:

Այս գիրքը հերոսական բովանդակության, ժողովրդի ծոցից դուրս եկած ճշմարիտ, իրական քաջորդիների հոգեկան վսեմ արժանիքների ասքերգուն է: Ահա թե ինչ է գրել ինքը՝ **Դաշտենցը**, իր այս բացառիկ, մեր գրականության մեջ նմանը չունեցող ստեղծագործության հերոսների մասին. «...**Այդպիսի սերունդ եղավ, այդպիսի սերունդ դժվար թե կրկնվի: Այնքան արտասովոր և առասպելական էին այդ սերնդի մարդիկ և իրենց գործերը, որ թեև այս վեպի ամբողջ նյութը իրական է,**

կատարված եղելություն, բայց ոմանց կարող է թվալ անիրական և հեքիաթային: Այդ մարդկանց անուններն ու գործերը հյուսվել են լեգենդին, հեքիաթին, առասպելին և սերնդե-սերունդ անցնում են բերնե-բերան:

Նրանք խումբ-խումբ եկան և լցվեցին այս վիպասանության մեջ, ոմանք իրենց անուններով, մի քանիսն էլ անունները փոխած: Ու դարձյալ հին, չարքաշ, բայց տոկուն հայ շինականն է, որ ելավ իմ առաջ: Ամեն մեկը բերեց մի հերոսական դրվագ կամ եղելություն իր կյանքից և հյուսեց այս գիրքը: **Գրքի ամեն մի գլուխ մի առանձին պատում կամ պատմվածք, իսկ բոլորը միասին՝ մի ամբողջական վեպ...»:**

Ես փորձում եմ այնտեղից դուրս կորզել հատվածներ իմ այս փոքրիկ ակնարկի համար: Եվ զգում եմ. դժվար է: Ու թերթելով-թերթելով այստեղից-այնտեղից տողեր եմ վերցնում, որոնք առանց հուզմունքի հնարավոր չէ կարդալ: Քանի որ գիտենք վերջաբանը քաջորդիների սուրբ պայքարի... «...**Բոլորն էլ գրեթե անխնա բնաջնջվեցին, ոմանք կիսաճամփին, շատերն էլ սահմանագծի վրա, ձգնվելով բռնակալներից: Թշվառ, հավատավոր ուխտի զինվորներ, սուրբ վերքերով պառկած անհայտ, անանուն շիրիմների մեջ...»:**

Հարկ է, որ ես ընտրեմ վիպասքի այն հատվածները, որտեղ պատմվում են ֆիդայիների հաղթական կռիվների մասին: Ինչպե՞ս սկսվեցին, ինչպե՞ս եղավ, ինչպե՞ս ավարտվեցին այդ կռիվները: Ես նրանց տառապագին զգացումների խորքն եմ նայում և հոգիս ցավում է անհունորեն ազնիվ քաջորդիների ծանր ապրումներից, դրսիներից և ներսիներից խաբված լինելու նրանց ողբերգական զայրույթներից:

«**Այնպես ուզում եմ Ալադին Միսակին տեսնել, այնպես ուզում եմ, որ նա երգի: Հայդուկ զինվորների գրեթե մեծ մասը չկա: Վերջին սպանվածը Ջնգոն եղավ Սեյդո Պողոսի հետ, իսկ Լաճկանցի հին ֆիդային մեռավ տան**

մեջ հրացանի կրակոցով լուսավորելով իր վախճանը, իբրև թե մեռնում է պատերազմի դաշտում:

Բայց ի՞նչ եղավ իմ խաղասացը: Օ՜, ինչպես կուզեի նրան տեսնել: Ես նրան կնստացնեի իմ կողքին, գլուխս կառնեի ասիերիս մեջ և նա կհասկանար, թե ինչ եմ ուզում:

Երգիր, Միսակ, երգիր: Երգիր այն երգը, որ այնպես սրտալի էիր երգում: Ես հոգնած եմ Միսակ: Սմբատաբերդը փուլ եկավ գլխիս, իմ Պայթող ես աղբյուրի նծույգները գնացին: Այնպես ուզում եմ քո երգը լսել, էն երգը, որ գնաց, էն երգը, որ էլ չի կրկնվի: Ես սարերն ընկած բրաբիոն ծաղիկ էի փնտրում, բրաբիոն ծաղիկ երգը երգիր:

Հիապան Բարսեղը քնած էր մսուրում: Ես արթնացրի նրան և մենք ձին առած միասին դուրս եկանք:

Ո՛ւր ես գնում այդպես, նծույգիդ սանձը բռնած ու գլխահակ, դատարկ խուրջինը կապած թամբից և հրացանը թևդ գցած: Մտքերիդ հետ ես և ծանրորեն ես քայլում: Առաջին անգամը չէ, որ քեզ տեսնում եմ այդքան մտազբաղ: Ինչո՞վ օգնեմ քեզ: Գուցե ես նկարագրեմ քո ծանապարհը:

Դու անցնում ես Մշո դաշտով: Ծծմակն է կանգնած քո ծամփին և վերևում մի ծանոթ քար կա: Արի քեզ տանեմ և նստեցնեմ այդ քարին: Դու Ծծմակով սկսեցիր քո ֆիդայական կյանքի ուղին և դրանով գուցե ավարտես այն...

...Կա՛նգ առ:

Դու ուզում էիր Ալադին Միսակին տեսնել: Խորոնք գյուղի մոտ իր հայրենի գյուղն էր: Ահա նա իջնում է լեռներից, ավարտելով վերջին այցելությունը Ալադինի ավերակներին:

Ո՛ւր ես ետ նայում: Այս ո՞վ է կանչում՝ ետ դարձիր: Բերդակ սարի կաղնո՞ւտը, Սմբատաբե՞րդը, թե՞ Ջանգակ սարի քամին: Տես, ինչպես Մշո գետակը գոռալով դեպի հյուսիս է շտապում, իր ընթացքի հետ քանդելով հայրենի կամուրջները:

Դու այդ ե՞րբ անցար Սուլուխի կամուրջը և հասար Խնուս: Հիշո՞ւմ ես Բինգյուլի ձյունը: Դարձյալ ձյուն կա Դեղթափ սարին, բայց ո՛չ Բինգյուլից եկող կա, ո՛չ Խնուսում տանջվող:

Թագավորին (ռուսական) դուր չեկավ ձեր կամավորական գնդերի գոյությունը, Վանի ազատագրումից և Բաղեշի ծակատամարտերից հետո այդ գնդերը ցրեցին: Դրանց փոխարեն կազմվեցին հայկական հրաձգային գումարտակներ ցարական զորամասերի մեջ: Այդպես կամեցան ինքնակալ կայսրը և Կովկասի փոխարքան: Իսկ այժմ ցարական զորքը քաշվել է, ճակատի պաշտպանությունը թողնելով հայոց երկրապահ զորքերին: Թշնամին սաստկացրել է հարձակումը և առաջ է շարժվում դեպի Մուշ: Կուրտիկ և Փեթար լեռների կողմից արդեն լսվում է նրա հրանոթների որոտը:

1916-ի գարնանը ավերակված գյուղերի մեջ վառված ծրագները նորից

սկսեցին մեկառմեկ հանգչել, և հազարավոր հայ գաղթականներ խոնվել են Ջարբիորի լեռնանցքում:

Բաղձալի Հայաստանը ամայանում է նորից:

...Եվ միայն մի ազդու հոգեմաշ և հետզհետե խլացող դառնագին կանչ է լսվում, որ գնդակի պես գլորվելով ելնում-իջնում է նրանց ոտքերի տակ-
Ե՛տ դարձեք»:

Հայոց դժվար լեռներում քայլող քաջորդիները ընթրստ աստվածներ էին, որոնք շահեցին փառավոր հաղթանակներ և ժողովրդին ներշնչեցին ազատ ապրելու իղձը...

Անդրանիկ զորավարի նրանց ուղղված հրաժեշտի խոսքից մի փոքրիկ հատված. «...Ոչ մեկ արարքով չարատավորեցիք ձեր սուրը: Մեծ համբերությամբ կրեցիք ձեր չարչարանքը և հավատքով տոկացիք ան-

թիվ զոհաբերություն: Ես չլսեցի տրտունջքի ոչ մեկ բառ, ցավի ոչ մի արտահայտություն: Մերկ ու անոթի մնացիք օրերով: Չմռան ցուրտը, բուքը, քամին, ձյունն ու անձրևը կարկուտի հետ ծեծեցին ձեզ: Բայց դուք արհամարհեցիք թե՛ թշնամու գնդերը և թե՛ բնության արհավիրքը: Ձեր այդ կեցվածքը քաջալերեց զիս և մենք շահեցինք փառավոր հաղթանակներ: Ազատ ապրելու կամ հերոսաբար մեռնելու վճիռը նահանջի մատնեց ձեր մեջ ուրիշ ամեն իղձ: Անթիվ, անհամար են այն կռիվները, որ ես մղեցի ձեր հետ օսմանյան բռնակալության դեմ ի սեր Հայաստանի: Հրաժեշտ եմ տալիս ձեզ ձեր քաջության և եռանդի անկորնչելի հիշատակը պահելով իմ սրտում: Հոգ չէ, թե բարեկամները կամ թշնամիները ինչպիսի համարում կունենան ձեզ վրա: Սասունում մի սար կա - Անդոկ սարը: Այդ սարի տակից մի հորդ աղբյուր է բխում, որ կոչվում է Պայթող աղբյուր: Սասունցիք հավատում էին, որ այդ աղբյուրի մեջ հրեղեն ձիեր են ապրում: Նրանց համար երևի աստված այնքան հարգի չէր, որքան Պայթող աղբյուրը: Ասում են, որ աղբյուրից է դուրս եկել Քուռկիկ Ջալալին: Ես ձեզ կարող եմ համեմատել միայն Պայթող աղբյուրի նժույգների հետ: Դուք սովորական մարդիկ չեք, այլ հրեղեն մի սերունդ, որ ժայթքեց Սասնա այդ առասպելական լեռան տակից: Այս խոսքերը ես ձեզ թողնում եմ իբրև սրտածոն բոլոր ապրողների և տապանագիր մեռած զինվորներին համար...»:

Այսպես շատերը զոհվեցին և քչերը ապրեցին՝ աշխարհով մեկ ցրված, ծննդավայրից հեռու նետված, հայրենաբաղձ կարոտյալները: Նրանք վաղուց ավարտել էին իրենց կռիվները և սրբավայր երկրի անմարելի կրակը հոգիներում՝ ապրում էին պայծառ կամ թղպոտ հիշողություններով... Եվ արթմնի, թե քնած՝ նրանց ելության ներսում դողանջում էր կանչը հայրենի հողի. «Ետ դարձեք...»:

Ողորմի:

Ամեն հայ պարտավոր է կարդալ այս գիրքը, որ կոչվում է «**Ռանչպարների կանչը**»՝ անմնացորդ հայրենասիրությամբ տոգորվելու և օրհնվելու համար: Այս իմ կարծի խոսքով ես գրեթե ոչինչ չասացի, եթե ոչ միայն այն, որ այս պայծառ գիրքը գրվել է հանուն գոյատևող մեր արժանապատվության:

Կարդացեք, խնդրում եմ, և օծվեցեք Պայթող աղբյուրի սրբասուրբ ցայտ-բերով:

Պիտի հպանցիկ, ընդամենը մի քանի տողով հիշենք բանաստեղծներից մի քանիսին, արդարանալով այն հանգամանքով, որ նրանց ստեղծագործությունները արժանի ուշադրության են արժանացել գրականագետների կողմից:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶ

Ծնված 1914 թվականին Գյումրի քաղաքում: Մեծացել է մանկատանը, սովորել Երևանի պետական համալսարանում, դարձել **բանաստեղծ**, այս երևույթի համեմատարողունակ իմաստով, գտարյուն քնարերգու... «**Վիրավոր զինվոր հու, իմ լիրիկա, ես քո արյունից ելած մանուշակ**» կամ. «**Երգս ձեր խիղճը արթուն կպահի, ես դարի խիղճն եմ, ես շեփորը չեմ**»:

Նրան անհատապաշտության մեղադրանքով հաճախ են ենթարկել հալածանքի, հարվածել աջից ու ձախից: Սակայն իր հպարտ, արժանապատիվ կեցվածքով նա իրեն համարում էր լքյալին սատար, ընկածին՝ տեղ, որին՝ հայր:

Նրա հայրենասիրական քնարերգությունը մտերիմ էր ժողովրդի սրտին. «**Ոչ ոք չի կարող երգս կաշառել՝ Դեպի Մասիս է երթս աննահանջ...**»: Հայրենասիրական քնարերգությունը նրա ստեղծագործության մեջ ունի ընդգրկման լայն ոլորտ՝ ժողովրդի պատմական անցյալ, Հայաստանի վերածնունդ, սփյուռքահայության ճակատագիր, պատմական հայրենիքի ազատագրման հույս, Հայոց լեզվի պահպանում, որպես ազգային գոյության նախադրյալ՝

ժամանակների կապ ու հիշողությունների շղթա: Բնատուր շռայլ ձիրքով և հարուստ վաստակով նա 1930-1980-ական թվականների հայ ժողովրդի հոգևոր կենսագիրներից մեկն էր. իր «**Քնար Հայաստանի**», «**Հուշարձան մայրիկիս**», «**Համամարդկային**», «**Խաղաղություն ամենեցուն**», «**Բիբլիական**» և այլ ստեղծագործությունների հատորներով:

Եվ իհարկե «**Հայոց դանթեական**» պոեմով է «**Հայ կոտորածների Նա** իր «**Հայոց դանթեական**» անվանել է «**Հայ կոտորածների հավերժասուգ**»: Սա մեծ բանաստեղծի կյանքի գիրքն էր, որը սկսել էր գրել 1941 թվականից և որն առաջին անգամ լույս տեսավ Բեյրութում 1968 թվականին: Հասկանալի է պոեմի հանդեպ **գրաքննության** բացասական դիրքորոշումը: Այն Երևանում հրատարակվեց 1990 թվականին միայն:

Հովհաննես Շիրազ

*«Ես՝ դարեր խաբված, դարերով զարկված,
Նոր եմ բռնեցվում, լեռներում իմ լուրբ, -
Ե՛ս որդեկորույս, բայց հույսով փրկված,
Ե՛ս մի հայ, մի հայր, մի հայ ժողովուրդ...»:*
*«...Եվ թող այս գիրքս դասագիրք դառնա
Մանուկ մարդկության սեղանի վրա...»:*

Գրականագետ Սուրեն Աղաբաբյանը գրել է. «*«Հայոց դանթեականը»* *Հովհաննես Շիրազի աստվածային տաղանդի փայլառականներից մեկն է, որի ամբողջ ուժն ու խորությունը զգալու համար անհրաժեշտ է սուզվել նրա աստվածաշունչ-նարեկաշունչ տողերի մեջ»:*

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ

Ստեղծագործական բուռն կյանքով էր ապրում նաև Չանախչի գյուղում 1924 թվականին ծնված տաղանդաշատ այս բանաստեղծը: Նա, որ 47 տարեկան զոհվեց ավտովթարից... Անհեթեթ, չպատճառաբանված ողբերգական մի մահ, որը եղավ ճակատագիրը նույնպես ավտովթարից զոհված 47-ամյա նկարիչ Մինաս Ավետիսյանի:

Պարույր Սևակ

Ես չեմ ուզում ճակատագրին տալ միստիկ նախախնամության անըմբռնելի երանգ, բայց երբեմն այնքան անհեթեթ ու անբացատրելի են նրա քմայքները, որ ականա տուրք ես տալիս սարսռեցնող խորհրդապատկան մտորումների: Նա դեռ պատանի, խորապես զգալով իր բանաստեղծ ծնված լինելու հանգամանքը՝ համոզված և վստահ հայտարարեց.

*«Պիտի ջարդոտեմ ամեն մի կապանք,
Ամեն մի շղթա՝ հոգիս կաշկանդող,
Որ կյանքը երգիս մեջ էլ մնա կյանք,
Որ չլինեն տողեր՝ խոհերս բանտող...»:*

Դեռ անդրանիկ գործերում նա ինքն էր ամբողջությամբ. բանաստեղծական հախուռն խառնվածքի տեր՝ մարդկային ներաշխարհի գաղտնիքները բացահայտելու անկաշկանդ ձգտումով:

Նախ նրա սիրո բանաստեղծությունների և պոեմների՝ «Անհաշտ մտերմություն», «Սիրո ճանապարհ», «Նորից քեզ հետ» և «Ուշացած իմ սեր», «Նահանջ երգով», «Երգ երգոց» ժողովածուներն էին: Ապա՝ քնարական և խոր փիլիսոփայական մտորումներով գերհագեցած «Անլռելի զանգակատուն» զարմանալի, սքանչելի պոեմը... Պոեմ Կոմիտաս Մեծ հանձարի ծննդյան օրից մինչև Մեծ Եղեռնից խելագարվածի մասին:

Կարելի է շարունակ կարդալ «Անլռելի զանգակատունը» և գիրքը փակելուց հետո էլ չկարողանալ ազատվել բանաստեղծի տողերի ազդեցությունից, որոնք դեռ երկար-երկար ծայնում են որպես աղոթքի մրմունջ:

Ի դեպ, բանաստեղծի գյուղ Չանախչին վերանվանվել է և կոչվում է **Չանգակատուն**: Այնտեղ է գտնվում նրա տուն-թանգարանը և նրա շիրիմը... Նա իր ողջ ստեղծագործությամբ, ներառյալ նաև իր «Այր մի Մաշտոց» և «Եռաձայն պատարագ» պոեմներով, հավաստեց իր խորին հայրենասիրությունը և անբախտելի կապը իր ժողովրդի հետ...

Սևակը լուծել է բազմաթիվ նորարարական խնդիրներ, բացահայտել մարդ-անհատի ճանաչման նոր հնարավորությունները, բարձր լարվածության հասցրել իր քննադատական պաթոսը՝ ընդդեմ մարդկային ու հասարակական արատների: Նրա սիրտը բաբախել է մարդու կատարելության և աշխարհի ներդաշնակության երազանքից: Նա նաև գրականագետ բանասեր էր, գրաքննադատ: Եվ այս առումով նրա հետազոտություններն ու հոդվածները նվիրված **Մեսրոպ Մաշտոցին**, **Կոմիտասին**, **Գրիգոր Նարեկացուն**, **Նահապետ Բուչակին**, **Պետրոս Դուրյա-նին**, **Հովհաննես Թումանյանին**, **Եղիշե Չարենցին**, **Սայաթ-Նովային**, **Հայոց պատմության** և լեզվին նվիրված խնդիրներին՝ անգնահատելի են:

Անգնահատելի է ինքն ամբողջությամբ **Պարույր Սևակը**՝ Հայոց գրականության տիեզերածավալ անդաստանում ոգեղենացած բանաստեղծն ու գիտնականը:

ՍԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ

Նա բանաստեղծ լինելու հետ միասին հասարակական գործիչ էր և խորհրդային հասարակարգում, և նոր Հայաստանի Հանրապետությունում:

Ծնվել է 1919 թվականին, սովորել Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում, Մոսկվայի Մ. Գորկու անվան գրականության ինստիտուտի բարձրագույն դասընթացներում և առաջին գործույթը հրատարակել 1944 թվականին: Ապա ամեն տարի, կամ երկու տարին մեկ հրատարակվել են նրա ժողովածուները, որոնցից որոշները թարգմանվել ու տպագրվել են նաև ռուսերեն (ավելի քան 20 ժողովածու): Ստացել է տեղական, և որ ամենակարևորն է, **խորհրդային Միության պետական մրցանակներ**: Նրան իրավունք էր տրվում մշտապես, ցանկացած պահին շրջագայել Սփյուռքում, որի արդյունքում գրվեցին նրա «**Քարավանները դեռ քայլում են**», «**Խճանկար հոգու և քարտեզի գույների**» ուղեգրությունները: Նա իր բանաստեղծություններում ներառել էր սիրո, հայրենիքի, ապագայի հանդեպ փիլիսոփայական ընկալումներով հագեցած, երբեմն դրամատիզմով շղարշված անձնական, անհատական, բայց և նաև հասարակական փորձառույթների ապրումներ:

*«Հայաստան, գուցե այսպես փոքրացար,
Որ իսպառ լուծվես մեր սրտերի մեջ,*

Սիլվա Կապուտիկյան

*Այրված մատյանի պատառիկ դարձար,
Որ վրադ դողանք՝ բյուր թղթերի մեջ:
Որ պտղունց հողդ թալխամանի պես
Մեր կրծքի վրա կրենք երկյուղած,
Անունդ տալով մաքրվե՞նք դարձյալ
Աշխարհ ողողող ծով ստերի մեջ»:*

Այս տողերը «**Ձմեռ է գալիս**» փոքրիկ գրքից է, որը կյանքի երկար ճանապարհի անցած բանաստեղծուհու հիշատակների, իմաստնացած ապրումների, կյանքի բազմաբնույթ ընկալումների, խոհերի հավաքական բացահայտումների ժողովածու է:

Սիլվա Կապուտիկյանին և նրա ստեղծագործություններին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են նվիրված և որոնք խորհուրդ կտանք կարդալ նրա քնարերգության սիրահարներին:

ՄԱՐՈ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Ծնվել է 1915 թվականին և ապրելով բանաստեղծական երկար կյանք՝ իր մահկանացուն կնքել 1999 թվականին:

Փափուկ մի թախիծ կա անցյալի հիշողության մեջ, որ ենթադրում է քնարերգուի ծնունդը:

Մարո Մարգարյան

*«Դաշտով մենակ, դաշտով մերկ,
Հեռուներով անեզերք,
Չնայելով քարերին,
Մացառներին, փշերին,
Վազում է լուռ մի աղջիկ՝
Ծիածանը փեշերին»:*

Գրականագետ Աբգար Ափինյանը Մարո Մարգարյան բանաստեղծուհու մասին իր ակնարկներից մեկում գրում է. «**Իր խոսքից կազդուրվում ու ամրանում էիր, սկսում էիր հավատալ այն ամենին, ինչին ընդհանրապես կարելի է չհավատալ: Դրսում քո և իր գոյադաշտից հեռու, ասես շատ բան խախտված լինի՝ խոսողը չգիտի՝ ինչ է ասում, լսողն էլ չգիտի՝ ինչ պիտի լսի: Իր ներկայությունը ամեն ինչ հարթում էր, որովհետև ամեն ինչի ձեռք էր մեկնում սիրով և հարազատի պես: Իսկ ինքն ամենքիս հարազատն էր՝ գոյակցության մի այլ ձև չէր ծանաչում: Եվ միայն իրենից բաժանվելիս էիր հասկանում, որ հայտնվել էիր, թեկուզ կարճ ժամանակով, սիրո տարածության մեջ»:**

Մարո Մարգարյանը նույնպես ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը, աշխատել սփյուռքահայության հետ մշակույթի կապի կոմիտեում, 1940 թվականից մինչև 1990-ականների վերջերը

լույս ընծայեց բանաստեղծությունների մեկ տասնյակից ավել ժողովածուներ: Նա իր սքանչելի քերթվածքներով ստեղծել է սիրո, հայրենիքի, մարդկային փոխհարաբերությունների, նուրբ քնարականության իր սեփական աշխարհը:

*«Ինչ վախենանք մենք մութերից՝
Ուր էլ կախեն՝ լապտեր ենք մենք
Ճամփաներում հեռու-մոտիկ,
Մութը վանող,
Լույս բաժանող
Պարզ ուղեկից ու տեր ենք մենք:
...Այս խառնածին գոյության մեջ,
Լույսը մեր խոր էության մեջ,
Անմրցակից,
Անզուգահեռ,
Վավերական ու վեր ենք մենք:
Ինչ վախենանք մենք մութերից՝
Ուր էլ կախեն՝ լապտեր ենք մենք»:*

Նրա սերունդը ապրեց իրոք դրամատիկական պահերով լեցուն մի ժամանակաշրջան: Եվ սիրով ու հավատով դեպի այդ սերունդը՝ նա այսպես գրեց.

*«Իմ սերունդն ամբողջ եղյամի մեջ է,
Նշանակում է՝ ցրտեր են եղել,
Ծածկվել են ծյունով ժամանակից շուտ,
Բայց կրակն իրենց դեռ չեն անթեղել...»:*

Նրա տողերի մեջ իրոք բաբախում է իր սեփական հոգին, իր նվիրաբերումը, իր սիրելն ու գնահատելը, երբեք չմտահոգվելով սիրված ու գնահատված լինելու մասին: Նա փնտրում ու գտնում էր բարի ու պայծառ հոգիների, որովհետև հավատում էր, թե իր իրավունքն է կյանքը տեսնել պայծառ ու բարի, որտեղ նա կարող է լռությամբ սուզվել և հանել ապրած իր կյանքի ժպտուն-թախծոտ, իմաստուն տողերը.

*«Մութը ճաքել է մի ճառագայթով.
Ու խլացել են ինչ-որ հին ցավեր.
Ու վերացել են դրժում ու դավեր.
Ուր եք, հավաքվեք, աշխարհի լավեր,
Այնպես պետք եք դուր...»:*

Մարո Մարգարյանը իր բանաստեղծությամբ և բանաստեղծական էությամբ մարդասեր է: Եվ եթե ինչ-որ բանից նեղված և դժգոհ կլինեք, բացեք նրա բանաստեղծությունների գիրքը և կարդացեք. պիտի մխիթարվեք, պիտի պայծառանաք... հավատով եմ ասում...

Ի դեպ. նրա բանաստեղծությունները թարգմանված են բազմաթիվ լեզուներով:

ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՅԱՆ

Նա մի քիչ վաղ է ծնվել մյուսներից, բայց միևնույն է, նույն սերնդի ստեղծագործող էր, նույն ժամանակների փորձագետ:

Գեղամ Սարյան

1902 թվականին ծնված Պարսկաստանի Թավրիզ քաղաքում, ուսանած տեղի հայկական դպրոցում և այն ավարտելուց հետո հայրենիքում իր հանգրվանը գտած բանաստեղծը մշտապես գործեր նվիրեց Արևելքի ժողովուրդների զարթոնքին, գրելով բալլադներ և խոհափիլիսոփայական ավանդազրույցներ:

Բայց նա Հայաստանի բանաստեղծ էր, և այդ էին վկայում նրա բազմաթիվ բանաստեղծական ժողովածուները, որտեղ հավատարիմ քնարերգուի իր խառնվածքին ու ոճին, անդրադարձել է սիրո և ստեղծարար աշխատանքի թեմաներին, հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրին և հայության հայրենասիրական ոգորումներին: Սիրել է գրել մանուկների համար, նաև թարգմանել ռուս և արտասահմանյան մեծատաղանդ գրողներին:

Վախճանվել է 1976 թվականին, Երևանում, թողնելով քնարական բանաստեղծությունների սքանչելի շարքեր:

Կարդանք մի քանի տող միայն՝ նվիրված զոհված մարտիկների հիշատակին.

*«Հոգնած նայում եմ ես ծամփաներին –
Սերմնացանները չդարձան տուն,
Հանգան շողերը լուռ կատարներին –
Սերմնացանները չդարձան տուն:*

*Իջավ երեկոն լուրթ ստվերներով –
Սերմնացանները չդարձան տուն.
Գրկեց հոգիս իր մութ պաղ թևերով –
Սերմնացանները չդարձան տուն:*

*Լույսեր վառվեցին խրճիթներում,
Սերմնացանները չդարձան տուն,
Ահեղ լռություն է ծամփաներում –
Սերմնացանները չդարձան տուն...»:*

ՎԱՅԱԳՆ ԴԱՎԹՅԱՆ

Ծնվել է Արևմտյան Հայաստանում՝ Արաբկիրում, 1922 թվականին: Հետո եկել է Հայաստան, ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական բաժինը, դարձել բանաստեղծ, թարգմանիչ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, Հայրենական պատերազմի մասնակից, տարբեր տարիների եղել է

«Գրական թերթ», «Հայրենիքի ծայն», «Հայաստան» պարբերականների գլխավոր խմբագիր, Հայաստանի գրողների միության նախագահ:

Գրել է քնարական բանաստեղծություններ, բալլադներ, պոեմներ: 1947 թվականից հրատարակվել են նրա բազմաթիվ ժողովածուները մինչև իր վախճանը.

*«...Ո՞ւր ես, ո՞ւր ես, կորած ծննդավայր,
Քարե անտաշ իմ տուն, հեռվում ի՞նչ ես անում:
Տեսնես մեր հին բակում դալար եղրևանու
Թուփը բուրու՞մ է դեռ, թե կտրել են վաղուց:
Մեր թթենին արդյոք հովերի հետ խաղում
Ու խշշում է էլի, թե չորացել ցավից
Եվ չի մաշում հոգին իր պտուղը բարի»:*

Վահագն Դավթյան

ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հրաչյա Հովհաննիսյան քնարերգու բանաստեղծը ծնվել է 1919 թվականին Հայաստանի Շահաբ գյուղում, որը գտնվում է Կոտայքի մարզում: Մահկանացուն կնքել է 1997 թվականին: Սովորել ու ավարտել է Երևանի պետական համալսարանը:

Հրաչյա Հովհաննիսյան

Սովորել է 1919 թվականին իրանի բանասիրական ֆակուլտետը, ապա մեկնել ռազմաճակատ՝ պաշտպանելու հայրենիքը գերմանական ֆաշիզմից, վերադարձել հաղթանակով և 1948 թվականին հրատարակել բանաստեղծությունների իր առաջին ժողովածուն, որին հետևեցին տասնյակից ավելի ժողովածուներ: Եղել է «Գրական թերթի» և «Սովետական գրականություն» ամսագրի գլխավոր խմբագիր, Հայաստանի գրողների միության քարտուղար, ապա նախագահ, արժանացել գրական տարբեր մրցանակների, ինչպես իր գործընկերներից շատերը:

Սիրո, հայրենիքի, բնության, ժողովրդի ճակատագրի, պատերազմի թեմաները նրա քնարականության առանցքն են կազմում:

Եղել է նաև հրապարակախոս, գրել է պատմվածքներ, ուղեգրություններ... Նրա ստեղծագործությունները, ինչպես իր սերնդակից շատերինը՝ թարգմանվել են աշխարհի շատ լեզուներով, արժանացել մրցանակների, այդ թվում նաև Պետական:

*«Ի՞նչ է կյանքը, մի դողդոջուն ցողի կաթիլ,
Որ ծնվում է ցայգալույսի մառախուղից
Եվ իջնում է հասկին, բարին, ցանկապատին,
Փոքրիկ ջահի նման կախվում ծառի ճյուղից:
...Ի՞նչ է կյանքը, վաղորդայնի ցողի կաթիլ,
Որ եղել է ու չքացել, բայց իր մահով*

Ամպ է դարձել, դարձել անձրև մանրահատիկ
 եվ աշխարհ է վերադարձել լույս կամարով.
 Ցողի հատիկ, որ մի անգամ աչքը բացել,
 Հետո կորել ու փոխվել է բազմապատիկ,
 Ապրել միայն մեկ ակնթարթ ու չբացել,
 Ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է կյանքը, ցողի կաթիլ»:

ՀԱՍՈ ՍԱՀՅԱՆ

Վերցրեք նրա «Քարափների երգը» կամ «Կանաչ, կարմիր աշուն» բանաստեղծությունների ժողովածուները և կարդացեք առաջին տողից մինչև վերջին տող:

Համո Սահյան

« Մի մեծ գերդաստան նրա հույսին էր,
 Գարունը բացվեր՝ լուծը ուսին էր,
 Ճակատին շարմաղ լիալուսին էր,
 Եզն այսպիսին էր:

Եզը գութանի գութն ու գրգիռն էր,
 Ոգու կորովն ու արյան թրթիռն էր,
 Ուղեծիր հանող նրա հրթիռն էր...
 Ճակատագիրն էր,

Եթե բախտը կար, եզը միջուկն էր,
 Օջախի ծուխն էր, նախիրի շուքն էր,
 Նա շինականի միակ նեցուկն էր,
 Նրա բազուկն էր:

Երբ որ ծիպտող կողին շաչում էր,
 Նա ինքն իրենից բուսնում, ածում էր,
 Ինքն իրեն տիրում ու նվաճում էր,
 Եզ էր, քաշում էր:

Եզան կերածը դարձան ու սեզ էր.
 Ինքը բարության քայլող մի դեզ էր,
 Համառ էր, բայց և խոնարհ ու հեզ էր,
 Ի՞նչ աներ, եզ էր»:

Սյունեցի էր: Ծնվել էր 1914 թվականին: Ավարտել էր Բաքվի մանկավարժական ինստիտուտը: Դարձել էր բանաստեղծ: Առաջին ժողովածուն «Որոտանի եզերքին» վերնագրով, հրատարակվել է 1946 թվականին: Հետո հրատարակվեցին «Բարձունքի վրա», «Նաիրյան դալար բարդի», «Սեզամ բացվիր», «Իրիկնահաց», «Կանաչ կարմիր աշուն», «Դաղձի ծաղիկ», «Քարափների երգը» և էլի ուրիշ ժողովածուներ: Նա իր էությանը բնապաշտ էր, այս բառի ամենատարրական իմաստով: Անհուն կարոտի մի աշխարհ, որ «պարզ ու հստակ մնացել է կոպերի տակ», հավիտենական պաշտամունք, որին երկրպագում էր քրմի երախտագիտությամբ: Նա բնությունն ու նրա երևույթները անձնավորում էր սեփական հոգու ծիրերում և հանձնում տողին հասարակ և

նույնիսկ թվացյալ պարզությամբ, սակայն անուրանալի զգացմունքայնությամբ: Հայաստան աշխարհի հեռու արահետներից այն կողմ թաքնված կիսակործան վանքը, որի քիվերն ու քանդակները խառնվել են իրար, իր ապրած կյանքի խորհրդանիշ է՝ բացահայտորեն անկեղծ ու գեղեցկորեն պատկերավոր:

«Մամուռներում կորան
 Արահետ ու անուն,
 Էլ խնկահոտ երկինք
 Ու շաղոտ հող չունեմ:
 Իմ ամայի բակում,
 Բախտիս բեկված կողին
 Լույսի աղոտ նշույլ
 Եվ աղոտ շող չունեմ:

Ի՞նչ քիվեր ու քանդակ,
 Ի՞նչ գմբեթ ու գավիթ...
 Իմ քարերի վրա
 Էլ թիվ ու տող չունեմ:
 Խառնվել են իրար
 Խոյակներ ու խորան.
 Կործանումից անգամ
 Էլ ահուդող չունեմ:

Լռած զանգ է կյանքս...
 Ես, ավերակ վանքս,
 Էլ աղոթող չունեմ...»:

Եթե գրող ես, կամ ընդհանրապես մշակույթի մարդ՝ պարտադիր է փիլիսոփայական մտածողության և զգացմունքային վերերկրային ապրումների միա-հյուսումը: Առհասարակ իմաստուն լինելու խնդիրը չէ, այլ իմաստությունը էության ներսում զգալն է և նրա փոխակերպումն է ճշմարիտ ապրումի: Երբ ծուլվում են ապրումն ու խոհը՝ այն դառնում է վերերկրային զգացողություն:

«Այնտեղ ամպերը ծերմակ խորաններ,
 Վառված մոմեր են ծաղիկներն այնտեղ:
 Ժայռերը՝ զանգեր հավիտենության,
 Եվ հեզաբանիկ պատարագների
 Արձագանքներ են աղբյուրներն այնտեղ:
 Այնտեղ... Սարերի գագաթներն այնտեղ
 Թաթախվում Աստծո արտասուքներով,
 Քրտնում են Աստծո շնչառությունից.
 Այնտեղ, ախ, այնտեղ...
 Երբ մտքով անգամ հասնում են այնտեղ,
 Հոգիս դառնում է բարության կանթեղ.
 Եվ բան չի մնում իմ չարությունից»:

Երբ ժամանակ ունենաք և սիրեք նրա բանաստեղծությունը՝ այցելեք իր հայրենի եզերքը... այնտեղ:

Մետաքսեն ծնվել է 1926 թվականին, Շիրակի մարզի Արևշատ գյուղում: Մանուկ հասակից զրկվել է ծնողներից: Մեծացել է Գյումրիի մանկատանը: Ավարտել է Երևանի Խ. Աբովյանի անվան Հայկական մանկավարժական և Մոսկվայի ԽՍՀՄ գրողների միությանը կից Մ. Գորկու անվան գրականության ինստիտուտները:

Մետաքսեն

Կապես վերջին շրջանի գործերը Աստծուն, հավատին, և ընդհանրապես, հոգու խորհրդավոր ու անտես երևույթներին նվիրված ստեղծագործություններ են:

*«Ես հայրենիքս զրկած եմ ապրում,
Որ ամենուրեք նրա շունչն զգամ
Իմ դեմքի վրա,
Իմ կրծքի վրա զգամ թրթռուն
Ջարկերը սրտի,
Որով հաստատի
Հավերժությունը մեր գոյատևման...
Ես հայրենիքս զրկած եմ ապրում,
Որ նրա ազնիվ ու տոհմիկ արյան
Կանչը ժառանգեմ ոգու ծիչ որպես,
Ու որպես ազգիս արթուն պահապան՝
Գուրգուրեմ նրան սիրահարի պես, -
Ես հայրենիքս զրկած եմ ապրում»:*

ԳԵՎՈՐԳ ԷՄԻՆ

Ծնվել է Աշտարակում 1919 թվականին, ավարտել Երևանի Պոլիտեխնիկական ինստիտուտը ճարտարագետի մասնագիտությամբ, բայց դարձել է բանաստեղծ և թարգմանիչ: Տասնյակների հասնող բանաստեղծական ժողովածուների հեղինակ է, Պետական մրցանակի դափնեկիր, նաև «Յոթ երգ Հայաստանի մասին» էսսեների, բազմաթիվ փաստավավերագրական ֆիլմերի սցենարների հեղինակ:

Նրա թարգմանություններն առանձին գրքով «Գիրք թարգմանությանց» խորագրով հրատարակվել է որպես թարգմանական արվեստի լավագույն հավաքածու... Առաջին բանաստեղծական ժողովածուն լույս է ընծայվել 1940 թվականին, կոչվում է «Նախաշավիղ»:

1946 թվականին հրատարակվեց «Նորք» ժողովածուն: Երևի համամարդկային տարածքում չկան գրողներ, հատկապես բանաստեղծներ, որոնք սիրո հավաստումի տողեր նվիրած չլինեն իրենց հայրենիքին, ծննդավայրին:

Հայ բանաստեղծները նույնպես և գուցե ավելի: Ինչո՞ւ ավելի: Որովհետև նրանց հայրենիքն ավելի շատ է ենթարկվել նախճիրի: Չկա նաև մի օտարազգի բանաստեղծ, որ հպարտ չլինի իր հայրենիքի անցյալով ու ձեռքբերումներով... Հայ բանաստեղծները գուցե ավելի: Ինչո՞ւ ավելի: Որովհետև անկախ այն բոլոր դժվարություններից, որոնք բաժին են ընկել նրան՝ նա ապրել է մշտապես կերպարություններից, որոնք բաժին են ընկել նրան՝ նա ապրել է անագորույն տելով իր ոգեղենի տարածքը, որը նրան վստահորեն պաշտպանել է անագորույն կործանումից:

Գևորգ Էմին

Ահա Գևորգ Էմինի «Երգ-երգոց» բանաստեղծությունից մի հատված.

*«...Ես հա՛յ եմ, հին, ինչպես լյա՛ռն այս բիրլիական,
Հազար տե՛գ է բախվել իմ վահանին ահեղ,
Փշրե՛լ եմ ես սակայն ամեն սուր ու պատյան
Եվ լեռներիս նման գլուխս վե՛ր պահել:
Ամեն դար իմ հոգում մի կնճիռ է պեղել,
Որդիներիս ցրել աշխարհով մեկ արար,
Կտրե՛լ ընծյուղ տվող ամեն ծառ ու եղեգ՝
Արարատս սուզել հեղեղներում արյան:
...Ես հա՛յ եմ, հին, ինչպես լյա՛ռն այս բիրլիական,
Չէ՛ր դիմանա լեռը տառապանքիս հանդեպ, -
Ի՛նձ խոցել է ամեն բռնակալ ու արքա,
Ամեն ելնող Աթիլ իմ երկիրն է քանդել...
Ես դարերով, սովոր կոտորածին, գաղթին,
Ինչպես հավերժ ծյունին գագաթների Մասյաց,
Մի բուռ ցորյան՝ փրկված անցյալի մեծ արտից
Եվ գալիքի բերրի ու խոր հերկին հասած:
Դրած հիմքերն անխախտ վերածնված իմ տան,
Սահմաններըս փռած Բյուրականից... Լուսին,
Այս դարի նոր երգին խառնած երգս Գողթան,
Գու՛յն ու ձև եմ տալիս իմ դարավոր հույսին...»:*

ԿԱՅԻՆ ՆԱԵՎ ՄՅՈՒՄՆԵՐԸ

Նրանցից մեկի մասին ուզում եմ պատմել: Պատմել քիչ ավելի ընդարձակ, որովհետև նրա ստեղծագործությունը բանասերներն ու գրականագետները դեռ ուսումնասիրության նյութ չեն դարձրել: Կփորձեմ ինքս խոսել նրա ստեղծագործության հետ:

Տանյա Հովհաննիսյան

Նա բանաստեղծ էր և նրա բանաստեղծությունը ճիշդ ու աղաղակ էր, փրկու-
թյան կանչ, որը սակայն դեպի աշխարհ էր նետվում ոչ բոլորովին սեփական անձը
փրկելու համար, այլ փրկելու համար մարդու մեջ մեռնող մարդուն, մարդու մեջ
փրկելու համար, կենդանուն դիմագրավելու ճիշդ էր, աղաղակ... Նրա՝
Թմկող ու հառնող զագանին, կենդանուն դիմագրավելու ճիշդ էր, աղաղակ... Նրա՝
Բանաստեղծությունն էր: Եվ ամեն անգամ նա պիտի մեռներ այդ ուժեր ջլատող
աղաղակից: Դանդաղորեն պիտի ընկղմվեր իր սեփական հոգու վրա շերտ առ
շերտ մատող խավարի մեջ, որպեսզի այնուամենայնիվ ինքն իրենից կարողանար
պեղելով հանել լույսի այն թանկագին շերտը, որին պլլվելով պիտի ապրեր օր
օրի և մեռներ նորից օր օրի:

...Ու գալի՜ս են... եկա՜ն...
Լալոշ, մեծագլուխ կառավարիչներ,
ապօրինի տնատերեր,
ալքիմիկ, ածպարար ծիզվիտներ,
խոզապահ քաղքենիներ,

«Ես կուզեմ հոգուս դեմ դիմաց բացճակատ լաց լինել, արցունքներ թափել լուսավոր, զուրկ լինել, գառ լինել, երեխա, Ամեն ինչի տեղ թող իմ անմեղությունն ու խիղճը ցուլան...»:

Նա իր կարծ կյանքի ուղևորն էր, որը իր թանկագին ծանր բեռը խիստ հպարտությամբ և մեծ արժանապատվությամբ տանում էր դժվարին, խոչընդոտներով լի ճանապարհով միշտ և առանց հոգնության փնտրելով կենդանի կյանքի **Լույսը**, ամենամեծ հարստությունը՝ **ճշմարիտ լավ մարդուն**։

*«...Երեկոյան ես իջա քաղաք, որ հանդիպեմ
մի լավ մարդու,*

*Մի լավ մարդու, որ իսկապես կար և մշտապես
լավ մարդ էր*

և ապրում էր այս քաղաքում, -

*տեսա՝ գնում էր թաղման թափորը, սև ու
վերջնական գնում էր - տանում էր վերջնական
իսկական լավ մարդուն - տանում էր թաղելու*

*- Օ, - սոսկացի ես, ու հեռացա նույնպես
եվ օրը վերջանում էր, և այդ օրը բոլորը
շուռ եկան օրվա ետևից ու հայիոյեցին
շանորդու՝ օր էր, շունշանորդու՝ օր...»:*

Տանյա Յովհաննիսյան բանաստեղծը շատ հաճախ իր սեփական կերպարը կերտելիս, կամ որևէ միջավայր շոշափելի ու վերջնական դարձնելու համար չի ընդունում բարեպաշտի և գեղագետի պահվածք։ Եթե պետք է օգտագործել սովորաբար չօգտագործվող բառեր՝ նա դա կանի, առանց մտածելու, որ մեղանչում է բանաստեղծության գեղագիտական մտածողության արտահայտչամիջոցի դեմ։ Բայց դա չի խանգարում, որ նա լինի զգայուն ու նուրբ, ինչպես կարող է լինել կին բանաստեղծը, որն ունի բորբոքուն հոգի, անսահման սիրող և հավատով լեցուն սիրտ դեպի կյանքի կիսաճանապարհին մոլորված կանգնած մարդ արարածը։

*«Կիսաճանապարհին,
երբ քամին կօրորի մեջքդ,
Ու դու լացակումած կհավատաս
Թե մեջքդ բարակ է եղեգան պես,
Յիշիր սկիզբը - երբ սկսեցիր ճանապարհդ
երբ քեզ ծամփա գցեցին մայրդ, բույրդ
հարևանդ ու անծանոթը,
Եվ հիշիր, որ նրանք դեռ կանգնած կմնան
այնտեղ,*

Մինչև դու հասնես ուզածդ տեղը

Ու բերես խնձորը անմահական։

Այսպես, երբ կիսաճանապարհին՝

*Քամին՝ յոթգլխանի հրեշ՝ կօրորի մեջքդ
փափկասուն,*

Յիշիր, ինչ կամեցավ զինվորը վերջին պահին,

*Յողը սեղմած բռան մեջ ու աչքերը՝
բաց երկնքին,*

*Յիշիր, ինչ ճչաց ծաղիկը խելագար
երբ արմատից պոկված*

Ընկավ հորդահոս գետի մեջ...

Երբ վերջապես քամին կուզենա քարդել մեջքդ

Ու դու լացակումած կհավատաս,

Թե մեջքդ բարակ է եղեգան պես,

Յավատա նաև, որ ընդ եղեգան փող բոց ելաներ,

Որ քո եղեգնիկ մեջքից դեռ արու զավակ

պիտի բոցա, որ ծամփա ելնի առաջ...»:

Փորձում եմ մի երկու եջի մեջ խցկել ոչ թե բանաստեղծուհու ապրումները, կամ նրա զգայական աշխարհը, որն անհնար է, այլ իմը... Բայց դա էլ անհնար է։ Բանաստեղծի ստեղծագործության մասին կարելի է անվերջ խոսել՝ հիանալով ու զայրանալով, սիրելով ու ատելով, պաշտելով ու դատապարտելով և, իհարկե, Վիճելով, անընդհատ վիճելով։ Ես հիմա այս հրաշալի գրքի հետ կռիվ եմ տալիս վիճելով, անընդհատ վիճելով։ Ես հիմա այս հրաշալի գրքի հետ կռիվ եմ տալիս և նա ինձ հետապնդում է իր դաժան ճշմարտությամբ և խղճի ահռելի անտարո- լանալ կենդանիությունը, սիրո մասին ունեցած թափանցիկ զգացողությամբ։

Բայց կարևորը վեճը չէ, այլ այն, որ **բանաստեղծը** այստեղ է՝ մեր կողքին, **ճշմարիտ բանաստեղծը...** Գուցե փորձենք զգույշ լինել բանաստեղծի մեզ նվիրած հոգևոր արժեքի հետ, որովհետև բերքը միայն մենք պետք է քաղենք։ Նա այլևս այս աշխարհից առնելիք-տալիք չունի։ Առնելիքն էլ, տալիքն էլ ապրող- ներինն է միայն...

*«Սեր իմ, հարազատս, որքան
հեշտ է վերադարձս քեզ մոտ,
կրկին քեզ մոտ, կրկին հինը, -
ո՛վ կարգելի դա, երբ այդ
ե՛ս եմ ուզում։ -*

*Բայց այս ինչու՞ և ուր, -
ուրիշ՝ հեռվի ծամփով,
այս ո՞ւր եմ ես կորչում
հարազատիս թողած
կապույտ ամպերից ցած,
հին նկարի մեջ,
հին ու սիրելի,
Այս ո՞ւր եմ ես կորչում...»:*

ԱՐՁԱԿԱԳԻՐՆԵՐ

Այս թվականներին իրենց գրական ճանապարհն էին ավարտում **Դերենիկ Դեմիրճյանը**, **Ստեփան Զորյանը**, **Մովսես Արագին**, **Լեռ Կամսարը...** Դեռ **Հարություն** կամ **Բուրա** թափով ստեղծագործել **Վիգեն Խեչումյանը**, **Սերո Խանգադյանը**, **Սուրեն Այվազյանը**, **Խաժակ Գյուլնազարյանը**, **Անժելա Ստեփանյանը**, **Միքայել Շաթիրյանը**, **Հայկ Խաչատրյանը**, **Անահիտ Սեկո-**

յանը, Գուրգեն Մահարին, Խաչիկ Դաշտենցը, Անահիտ Սահինյանը, Մկրտիչ Սարգսյանը, Ռաֆայել Արամյանը, Մկրտիչ Արմենը, Խաչիկ Հրաչյանը:

Հայտնի դարձան 30-ականներին ծնված արձակագիրների մի խումբ. Մուշեղ Գալշոյանը, Վարդգես Պետրոսյանը, Ջորայր Խալափյանը, Աղասի Այվազյանը, Հրանտ Մաթևոսյանը, Ռուբեն Հովսեփյանը, Պերճ Ջեթունցյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, թատերագիրներ Արամաշոտ Պապայանը, Գուրգեն Բորյանը, Արտաշես Քալանթարյանը, Ժորա Հարությունյանը, Գրիգոր Տեր-Գրիգորյանը, Գրիգոր Յաղջյանը, Ազատ Շահինյանը, Աննա Պետրոսյանը՝ նաև պատմավիպասան:

Ներողություն են խնդրում նրանցից, որոնց անունները միայն տրվեցին, առանց ընդարձակ տեղեկությունների, նաև նրանցից, որոնց անուններն ընդհանրապես չտրվեցին: Ցանկացողները կարող են յուրաքանչյուրի անունը գտնել համրագիտարաններում, կարդալ նրանց գրքերը և սեփական կարծիքը կազմել նրանց ստեղծագործությունների մասին:

Այստեղ մի քանի տողով վկայենք, որ այս տարիներին արձակը թարմ լիցք հաղորդեց հայ վիպագրությանը, ընդգրկելով հարուստ և ծավալուն գեղարվեստական նյութ, ընդգրկելով ժողովրդի կյանքի գրեթե բոլոր շերտերը՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Այս տարիներին մեծ զարգացում ապրեց **պատմավիպասանությունը**: Ստեղծվեց Հայաստան աշխարհի գեղարվեստական պատկերը, նրա մաքառման ու սխրանքի անընդմեջ ընթացքը: Վեպի նյութ դարձավ նաև **Մեծ եղեռնի** պատմությունը: Գրվեցին նաև պատմակենսագրական վեպեր, ինչպես նաև պատմահեղափոխական և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիների ճակատի և թիկունքի կյանքը պատկերող գործեր, որոնցով հանդես եկան թե՛ նախկին ճակատայինները և թե՛ երիտասարդ գրողները:

Արձակը յուրացնում էր նաև ժամանակակից կյանքի պատմությունը: Բազմաթիվ վեպերում ու վիպակներում վերլուծվում էին 70-90-ական թվականների հասարակական կյանքի բարոյական խնդիրները, նրա բավական բարդ հոգեբանությունն ու ներքին հակասությունը՝ դառնալով Հայոց կյանքի ուրույն տարեգրություն:

Հայ խորհրդային գրականության ընթացքի ամբողջական մասն էր կազմում գրականագիտությունն ու գրաքննադատությունը: Այս բնագավառում ևս բավական հետևողական գործունեություն էր ծավալվել: Բարգավաճում էր ապրում նաև թարգմանական արվեստը: Եվ, իհարկե, հրապարակախոսությունը նույնպես: Պիտի պատմեն նրանցից մեկի մասին, որի գրիչը ծառայեց և՛ գրականությանը, և՛ հրապարակախոսությանը հայրենապաշտության նույն զգացումով:

ԼԵՎՈՆ ԱՆԱՆՅԱՆ

«Ես գալիս եմ դեպի քեզ, ինչպես ուխտավայր եմ գնում, ինչպես հիշողության զրնգուն գնացքներով գնում եմ դեպի սեփական մանկություն: Ո՛չ հոգին ու մարմինը պճնված տարեց զբոսաշրջիկների նման, որ մի ոտքը էն աշխարհում՝ երեխաներին ամուսնացնում է օտարների հետ, թոռնիկին կնքում երկու անունով և օտարալեզու կրթության տալիս, իսկ ինքը մեկնում է հայրենիք... հրաժեշտի քաղաքավարական այցով: Ես գալիս եմ դեպի քեզ, ինչպես կգնան խորքը հոգու՝ անքննելի ու անթեք...»

Լևոն Անանյան

Եվ ամեն անգամ քեզ գտնում եմ նույնը, նույնը, նույնը... Եվ ամեն անգամ քեզ գտնում եմ տարբեր, տարբեր, տարբեր...

Գալիս եմ ոտաբորիկ, անծրևաշիթի խշռոցը ծակ տրեխներիս կաշեթել հանգույցներում, գլխաբաց, չձևավորված դիմագծերով, խակ ինչպես հուլիսի մասուր: Գալիս եմ իմ սերնդի, մեր հայրերի ու պապերի դժվար անցյալը փնտրելու քո խոհուն ու ներամփոփ ձորերում, քո բարձր ու հպարտ լեռներում, քո աստղաշեղջ երկնքում: Կապույտ-կապույտ մի երկինք, որ բոլորինս է և ոչ մեկինը չէ, ուր ամպերի ծվեմներից ասեղնագործում էինք մեր մանկության նախշանկար ապարանքներ, որ հետո՝ անհավանա-

կանորեն հեռու թվացող հասունության տարիքում, ապրելու և երազելու իրավունքը:

Երազելու իրավունքը...

...Գյուղի խոր երկինքն աննկատ, պոնկեպոունկ լցվում է աստղերով, ասես մարգարիտներով լի պնակ լինի՝ կապույտ արծնապակիով ընդելուզված: Եվ օդը զրնգում է առասպելներից: Եվ առասպելները ճախրում են Քափանցիկ-Ժակոտկեն օդում, մի մասը խուճացած ժամանակի գուճշուշներից, մի մասը թարմ... դիցաբանական հումք:

Ապրելու իրավունքը...

...Ես կրկին տեսա քո առավոտը, որ Կաթնածիլի պես սփռում է բնակիչներից դաշտերում, այգիներում, սարերում, անտառներում՝ աղի քրտինք թափելու... առ ոչինչ: Մաշկիս տակ ծուլեցի քո ամառնամուտը՝ կիզիչ արևից կծղած արտերով, թթենիների զանգուր սաղարթներին բզգացող մժեղներով: Վերստին համոզվեցի, որ հովիտներդ բուրում են մանուշակներով, և երբ թեթև անծրևային իրիկունդ լվանում է մարդկանց հոգնությունը, դու ցնորք ես թվում, տեսիլք:

Եվ երբ բաժանվեցի քեզանից ու կրկին հայտնվեցի քաղաքի փողոցներում, ինչպես միշտ, ինձ թվաց, թե քարե կարկուտն է պատել աշխարհը:

Եվ մի անհանգստացնող զգացում տենդի պես հալածում է ինձ ամենուր:

Քո կարոտն է:

ԱՐԵՎԵԼ
ԵՎ
ՄԱՂԱՐԻ

ՀԱՅԿԱՆԻՍԻԱՆ

Ես հավակնություն չունեմ նրանցից մեկը լինելու: Ես ուղղակի փորձում եմ դարձնել գրողի հրապարակախոսական միտումները:

Ես հավակնություն չունեմ նրանցից մեկը լինելու: Ես ուղղակի փորձում եմ դարձնել գրողի հոգևոր աշխարհի տարողունակ էությունը, նրա զգացումների ըմբռնվածությունը, որն ամբարված է նրա տողերում՝ բանաստեղծական, թե հրապարակախոսական՝ միևնույնն է: Հասկանալ, թե նա, որ գրիչը դարձրել է իր անդավաճան բարեկամը, ի՞նչ է սիրել ու ինչ՞ն՝ ատել, տագնապների ու տառապանքների ի՞նչ արահետներով է քայլել, ի՞նչ փուլ ու տատասկից է խոցոտվել պանդխտների ի՞նչ արահետներով է քայլել, Շատ հաճախ չի հասել, այսինքն, մինչև հասել է **«արծաթ գույների հովտին»**: Շատ հաճախ չի հասել, այսինքն, մինչև հիմա դեռ քայլում է մուլախոտից գրեթե անտեսանելի դարձած արահետներով դեպի երազների երկիրը՝ այնտեղ, որտեղ իր ժողովուրդը չի տառապելու:

այն վայրենի բզկտումներից, որն ունի այժմ՝ մեծ ու սքանչելի Արցախյան հաղթանակից հետո: Եվ նա խնդիր ունի մեկիկ-մեկիկ, սիրտն արյունոտելու գնով, պոկոտել փուշն ու տատասկը նրա ճանապարհից գրող-հրապարակախոսի իր ազնիվ կեցվածքով, իր ապրումների ու գիտակցության ճշմարիտ, անսուտ թելադրանքով:

Նրա առնական հրապարակախոսությունը այդ թելադրանքի հրամայականն է: Դեռ 70-ական թվականներին, երբ բանավոր և տպագիր ամեն մի խոսք խորհրդային գրաքննության բիրտ հսկողության տակ էր, **Լևոն Անանյանը** անառարկելի փաստերով արևերես էր հանում բոլոր այն վտանգավորը, որոնց արդյունքում աղճատվում, նույնիսկ կործանման եզրին էր հասնում բնությունը, տնտեսավարական սխալ, անհոգի քաղաքականության շնորհիվ ամայանում էին գյուղերը, ուռճանում էին քաղաքները, հատկապես Երևանը: «**Վերևից**» եկած հրամանները կատարվում էին անվերապահորեն, առանց հաշվի առնելու տեղային հնարավորությունները: Եվ ստացվում էր, որ տնտեսության հոնքը սարքելու փոխարեն՝ աչքն էին հանում և բնության, և գյուղերի, և հենց իր՝ տնտեսության: Այս բոլորի մասին մանրակրկիտ հետևողականությամբ, ամենայն սրտացավությամբ գրում էր հրապարակախոս **Լևոն Անանյանը**, հաշվի չառնելով ոչ գրաքննությունը և ոչ էլ իր անձին հասանելիք պատիժները: Ցավը այդ ամենի համար սրտի խորքից էր գալիս, և այդ մասին խոսելու պահանջը՝ նրա գիտակցությունից: Նրա ակնարկները, հոդվածները, ապա և հրապարակախոսությունը ինձ սիրելի են նաև այն պատճառով, որ նրանք իրենց առնականությամբ հանդերձ՝ շնչում են բանաստեղծական հուզականությամբ:

Գիտենք, որ նա բանաստեղծ է: Նա կարող էր մեկը մյուսի ետևից գրել բանաստեղծությունների ժողովածուներ: Բայց ժամանակը Հայաստան Աշխարհի տագնապներով էր լեցուն, և նրա միտքը, զգացմունքները այդ տագնապների կողքով չէր կարող անցնել աչքերը փակ: Եվ նրա բանաստեղծությունը ներառեց նրա հրապարակախոսությանը՝ չնչին իսկ չափով չվնասելով նրա առնակա-նությանը: Եվ քանի որ այս պահին մեծ ցանկություն ունեմ լինել նրա բանաստեղծության հետ, նախքան նորից Հայոց ցավոտ հարցերին անդրադառնալը, «**Հուշանվեր**» բանաստեղծությունների ժողովածուից միասին կարդանք 16 տարեկանում գրած «**Հայրս**» բանաստեղծությունը .

«Այգը աչքով է անում
ծաղկառատ հանդին,
Հայրս ծամփա է ընկնում՝
ուսած գերանդին:
Վերջին աստղիկն է մարում
նազանքով կույսի,-
Դաշտը երկինք է թվում,
գերանդին՝ լուսին:
Արևը վեր է թռչում
(ասես տենդ ունի).

-Վահ, էս պարթև հնձվորը
քուն-դադար չունի»:

Փաթիլ-փաթիլ հնձվելով,
մեռնում է օրը,
խոտը դեզին է մնում,
բուրմունքը՝ հորս»:

...Հայրենիքի հանդեպ սիրո ընդերքից բարձրանում են գրողի բազում տագնապները, որոնց թելադրանքները դառնում են հրապարակախոսական, հոդվածներ և հրապարակային ելույթներ Հանրապետության հրապարակում, եռաբլուրում, Ծիծեռնակաբերդում, ՀՀ Կառավարության միստերի դահլիճում, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանում, Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի գլխավոր խորհրդի միստում, Կրթական Համահայկական խորհրդաժողովում: Եվ ամենուր նրա պահանջը «**հոգեմտավոր ներուժի համախմբումն**» է՝ հանուն արդար պահվածքի, պետականության, Հայ Դատի, ցեղասպանու-թյան, Արցախի և Սփյուռքի:

Ես թերթում եմ թուրքական «**Միլիեթ**» թերթի թղթակցի հետ նրա հարցա-զրույցը: Բազում հարցերից հետո, երբ թուրք թղթակիցը ստանում է գրողի անքննելի իրողությունները բացահայտող ճշմարտության հանդեպ իր վերաբեր-մունքի պատասխանները՝ հարցնում է.

«**Է. Թ.- Ձեր երկիրը ծով չունի: Այս հանգամանքը ի՞նչ ազդեցություն է թողնում նրա գրականության վրա:**
Լ. Ա. - Կարելի է կարծել, թե թուրքերի նախնիները Ալթայի տափաստան-ներից են ձիու թամբին տիկերով տեղափոխել Սև և Մարմարա ծովերը: Մենք մեր ծովերը կորցրել ենք, բայց օվկիանոս ունենք՝ մեր պատմության օվկիանոսը, հոգևոր վիթխարի ժառանգություն, որից սնվում է մեր մշակույթը: Ի վերջո, մենք դեռ մ.թ.ա. ծովից ծով Հայաստան ենք ունեցել և այդ տեսիլքն ենք կրում մեր մեջ: Փոխարենը ունենք լեռներ, անտառներ, հովիտներ, ամեն տեղից երևացող Արարատ ունենք՝ անսպառ ներշնչանք ինչպես գրականության, այնպես էլ ազգապահպանության համար:

Թուրքիայում, չգիտես ինչու, լեռան աստվածաշնչյան անունը փոխել են՝ Ադր Դադ, որ մեծ սար է թարգմանվում:
...Մեր գրականությունը անկախ չի մեր պատմությունից, դրանք միահյուսված են: Արարատը յուրաքանչյուր հայի սրտում է, մեր գինանշանի վրա, մեր երգերի մեջ: Հայ ժողովուրդը Արարատը երբեք սահմաններից այն կողմ չի տեսնում, ավելին՝ իր հավերժության խորհրդանիշն է համարում... Արարատը մեր էության մեջ է, հենց մեր էությունն է, որն ահմար է օտարել: Վստահ եմ, որ թուրք հանրության հարձակողապաշտ ծայրահեղա-կանությանը վերջ կդրվի և ճշմարտությունը կհաղթի ժխտումին: Որքան էլ Թուրքիայում ժրաջանորեն մաքրեն-գտեն և քարոզեն կեղծված պատմու-թյունը, աշխարհի դիվաններում վազոններով փաստաթղթեր կան, որոնք ապացուցում են 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը... Եթե անգամ

մենք հիշողության կորստով տառապենք, միևնույն է, առանց ապաշխարանքի աշխարհի աչքում թուրքը մնալու է բարբարոս, ոչ քաղաքակիրթ ժողովուրդ:

Է. Թ. - Այսպիսի դրամատիկ ապրումներ կրելով իր մեջ, ինչպիսի՞ զարգացում կարող է ունենալ նոր սերունդը:

Լ. Ա. - Պատկերացրեք, որ սա այն դեպքն է, երբ ետ նայելով են առաջ շարժվում: Եթե թուրքերը կարող են հանգիստ ապրել իրենց խղճի հետ՝ չճանաչելով սեփական անցյալի սև էջերը, ապա հայերս՝ շատ հաշտ ենք մեր պատմության հետ և ժառանգորդն ու շարունակողն ենք այդ պատմության, որից անաչելու առիթ չունենք»:

Թուրք լրագրողին Լևոն Անանյան մտավորականը պատասխան է տվել բոլորիս անունից: Այո: Այդպես: Բայց նաև «Նամակ թուրք գրողին» «Միլիեթ» թերթի թղթակցի հետ նրա հարցազրույցը յոթ լեզուներով, առանձին գրքով լույս է ընծայվել ամենատարբեր երկրներում... Ուրեմն, պատասխանը հետաքրքիր է օտաներին...

Սակայն.

Գրողի ներքին տագնապները անհաջողության ահռելի բեռ են դառնում նրա սրտին, և նրա խոսքն այս դեպքում մնանվում է փոթորկում տարուբերվող նավի աշխարհին ուղղված «Փրկեք մեր հոգիները» կանչին, որն ավելի կոչ է ուղղված նավում գտնվողների, որպեսզի նրանք կարողանան համախմբել

ներքին ուժերը, հաղթահարել փոթորիկը և նավը դուրս բերեն խաղաղ համ-օրվան, որովհետև աշխարհին ուղղված փրկության կանչերը փոթորկի շփոթման մեջ դառնում են անլսելի:

Գրողը տեսնում է գլոբալացման՝ համահարթեցման հետզհետե թափ առնող ավերիչ միտումները: Անհրաժեշտ է դիմակայել «դրսի» ճնշումներին, որոնց հաճախ միանում են «ներսիները», որոնք ջանում են ընդհանուր կաթսայից ստանալ իրենց բաժինը՝ չմտածելով սեփական երկրին սպառնացող վտանգի մասին: Համընդհանուր մարդկային ճակատագրի վրա դանդաղ սրի ման կախված է համահարթեցման սարսափը, և նրանից ելք գտնելու խնդիրը հրա-տապ է: Եվ Լևոն Անանյանը Կրթական համահայկական խորհրդաժողովին է ուղղում իր կոչը: «Այսօր համաշխարհայնացման հիդրան իր ժանիքն է սրում փոքրաթիվ ազգերի, ուրեմն և մեր ինքնության տեսակի վրա, աննկատ, առանց արյունահեղ մարտերի ձևախեղում է հայ մարդու ազգային ավանդական նկարագիրը և, եթե հոգեմտավոր ներուժի համախմբումով համընդհանուր դիմակայության պատենչ չկանգնեցնենք, մի հիշարժան օր կտրվելու է ժառանգորդական կապը մեր տոհմիկ ավանդույթի, մեր հա-րուստ անցյալի հետ...»:

Հրապարակախոսի վրդովմունքը ավելի քան պատճառաբանված է: Նա տեսնում է, թե ինչպես «...Չանգվածային հոգեգարության արդյունքում սերնդե-սերունդ փոխանցվող կարծրատիպերը ախտահարում են հասարակության սիրտն ու հոգին, հյուծում ցորենը մղեղից ջուլեղու նրա կամքը, անհատին իր ստեղծագործությունից տարանջատելու սթափու-թյունը, փլուզում ազգի արժեքային համակարգը:

...Թե ինչ օրի ու օրհասի ենք հասել հոգևորի անկման ներկա փուլում, վերջերս ես դժբախտություն ունեցա տեսնել սահմանամերձ գյուղերում: Չիրավի, ժողովուրդը մուրացիկ ու անապահով վիճակում է, բայց այսօր անպատմելի աղքատությունից առավել նրան կոտորում-բեկում է հոգու թշվառությունը, բարոյական դիմագծի ավերները, և, որքան էլ դառն է խոստովանել, մենք ունենք խաբված, հուսահատ, հիվանդ մի հասա-րակություն, որին հույսի, հավատի չողը, ծարն ու դարմանը պիտի հասցնի դասական արժեքը, մտավորականի, գրողի գոտեպնդիչ խոսքը: Իսկ հանրային խառնիճաղանջի, բաբելոնյան անմիաբանության այս թատե-րաբեմում ամենքս էլ մեր դերակատարությունն ունենք:

Ահավասիկ մեր քաղաքական դաշտը. ժողովրդի մեջ սեպ և իրար մեջքի դաշույն խրող 100-ից ավելի կուսակցություն, որ իշխանավորի աթոռը նվաճելու անսանձ տենչով ավերում են մեր նորանկախ պետության հիմքերը...

Ահավասիկ մեր մտավորական դաշտը. սոցիալական մխոցի ծանրու-թյան տակ կքած, շլմորած՝ ազգի հոգևոր առաջնորդներ, որ ապրում են Բաժան-բաժան, հաճախ գործում ոչ թե հանուն, այլ ընդդեմ:

Ահավասիկ մեր լեզվական դաշտը. ինչ-ինչ ուժերի կողմից հրահրվող ևս մի սադրանք, երբ մի ժողովրդի երկու հատվածները ուղղագրության հարցում շատ ավելի անգիջում են, քան նույնիսկ հայ-թուրքական հարաբե-րությունների ոլորտում:

Ահավասիկ մեր տեղեկատվական դաշտը. իշխանամետ մամուլ, դեղին մամուլ, գորշ մամուլ, սեռագուրկ մամուլ. և ամեն մեկը քաշում-քաշքշում է իր կողմը, իր ծշմարտությունն է ձենձենում, իսկ բզկտված ծշմարտությունը կռիվյալան հայտնի առակի սայլն է, որ լռվել-կանգնել է ճանապարհի սկզբին:

Ահավասիկ մեր կրթական դաշտը. ուր համաշխարհային բանկը մեծահո-գաբար տպագրում է դպրոցական դասագրքեր, ինքը վճարում է և ինքն էլ պատվիրում երաժշտությունը...

...Այս բոլոր գումարելիները ստեղծում են ժխտական քայքայիչ միջավայր, որի համար չափազանց բարձր գին ենք վճարում: Այդ բարձր գինը դեռևս անցած դարասկզբին սահմանել է վարպետը. «Ես ձեզ ասում եմ՝ կգա ոգու սով...»:

Այսօր հոգևոր մարտադաշտում մի նոր Սարդարապատ է, որի խրա-մատներն անցնում են նյութից ու հոգուց անկախ Հայաստանի լայնքով ու

երկայնքով: Ինքնաճանաչման, ինքնամաքրման կենսաց այս կռվին պիտի զորակոչվեն մեր ազգային, մշակութային, բարոյական բոլոր արժեքները»:

Եվ ապա նորից՝ «...Այսօր աշխարհի տարբեր ծագերում բողոքի ալիք է բարձրանում համաշխարհայնացման գործընթացի դեմ, որպես ստրկացման նոր կատարելագործված ձևի, որը աղավաղում է ազգային դիմորոշ գծերը:

Այսօր սեքսի, բռնության, սադիզմի, անմարդկայնության քարոզը, արևմտյան զանգվածային արտադրանքը անսանձ հորձանքով դուռ ու լուսամուտ ջարդելով հեղեղվում է մեր հեռուստատեսկրաններից: Իրենց հերթին, մեր մամուլի բազմերանգ դաշտում դեղին թերթերը ոտնակոխ են անում բարոյականության բոլոր սահմաններն ու նորմերը...»:

Եվ ահա, նորից ու նորից է կարևորվում գրողի խոսքը, թե «Այսօր հոգևոր մարտադաշտում մի նոր Սարդարապատ է, որի խրամատներն անցնում են նյութից ու հոգուց անկախ Հայաստանի լայնքով ու երկայնքով...»:

Հրապարակախոսի ներքին տագնապը ավելի է խորանում, երբ նա արձանագրում է, թե ինչպես ժողովրդի վիճակի ծայր աստիճան վատթարացման հետևանքով ավելի ու ավելի է թափ առնում Հայաստանից արտագաղթը, որը փաստորեն վերածվում է տնտեսական և ազգային աղետի: Որոշ երկրներում տարերային արտագաղթին ավելացել է հայերի կազմակերպված ներգաղթը, որը փաստորեն տարհանում է Հայաստանի բնակչության առավել աշխատունակ և բանիմաց հատվածը:

Որ. խորհրդային տարիներին սկսած հարյուրավոր գյուղերի ամայացումը նոր թափ է ստացել այսօր:

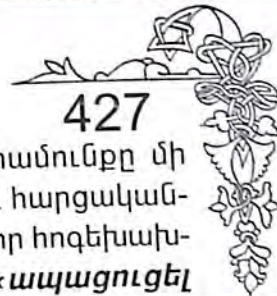
Որ. արտագաղթի հիմնական պատճառները ոչ միայն աղքատությունն է, այլև կառավարման համակարգին առնչվող արատները, բարոյական և հոգեբանական վատթարացող միջավայրը:

Ավելի քան քսան տարի է, ինչ անկախ Հայաստանի իշխանությունները չեն կարողանում պայմաններ ստեղծել աշխատունակ բնակչության մտավոր և ֆիզիկական կարողությունները հայրենի երկրում լիարժեք օգտագործելու համար: Հայաստանում մարդն իրեն անպաշտպան է զգում մեծահարուստների և պետական ծառայողների կամայականությունների առջև: Օրենքը կիրառվում է ընտրողաբար: Չի նկատվում կոռուպցիայի նվազման նշաններ: Երկիրն առավել խոցելի է դարձել ուղեղների արտահոսքի պատճառով: Գիտության ոլորտում աշխատում է մինչև անկախացումը զբաղվածների գրեթե կեսը, անկում է ապրել գիտության որակը, դոկտորի աշխատավարձը

չի տարբերվում հավաքարարի աշխատավարձից:

Նրա տագնապները անսահման խորն են, և նրանք նաև մեր տագնապներն են: Սակայն և՛ նրա, և՛ մեր տագնապների ուղեկիցը հավատի, հույսի անմնացորդ

հավատամքն է: Հավատի, հույսի և նրա սիրո եռամեծար պաշտամունքը մի ժողովրդի հանդեպ, որը շատ անգամներ է հայտնվել լինել-չլինելու հարցականների առջև, ենթարկվել նույնիսկ իր ազնիվ բնավորությանը անհարիր հոգեխախտումների, սակայն կարողացել է վերագտնել իր ճշմարիտ ուժը և «ապացուցել աշխարհին, որ հայերը ոչ միայն ոտնատակ չեղան, ոչ միայն կուլ չգնացին թուրք խուժանին, այլ ուժ գտան ոտքի կանգնելու և երեսը շրջելու դեպի ապրելու, ստեղծագործելու պայքարը: Եվ կորստի վիշտը ոչ թե պարտվողի հոգեբանություն է սերմանել մեր մեջ, այլ կյանքի ընձեռած հնարահոգեբանություն է սերմանել մեր մեջ, այլ կյանքի ընձեռած հնարավորությունները լավագույնս օգտագործելու վճռականություն: Անկախ այն բանից, որ երբեմն ազգի ներսում գլուխ են բարձրացրել ամբոխային դատապարտելի ու մերժելի արատները»:

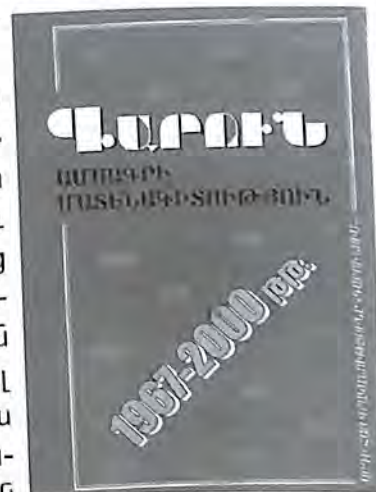
Այսպես. իր ազգի հանդեպ լավատեսությունը մշտապես նրա և նաև մեզ հետ էր: Միթե՞ դա նորից չի ապացուցվել Արցախյան պատերազմի հաղթանակով: Այս պատերազմի մասին դեռ կպատմենք, հիմա գրող-հրապարակախոսի մասին է խոսքը, որը ոչ միայն իր անհանգստությունների ներսից է իր ծայրը հղում հասցեատիրոջը. այլ իր գործի հանդեպ խորին պատասխանատվությամբ:

Մի քանի խոսք **Լևոն Անանյանի** և «Գարուն» ամսագրի բարեկամության մասին:

1974 թվականին «Անտառը հավաքում է իր փեշերը, ինչո՞ւ...» իր հոդվածը նա տարավ «Գարուն» ամսագիր: Հոդվածը, որքան որ արդիական էր այն ժամանակ, ավելի քան հնչել ու կարևոր էր լինելու 1990-ական թվականներին և նույնիսկ 21-րդ դարից ներս, երբ հանրապետության անտառները տառաջիորեն հնձվում են: Հաշվի չառնելով խորհրդային գրաքննության անգիշում պահվածքը՝ նա բարձրացրել էր մի հարց, որով ակնառու փաստերով ցույց էր տալիս իշխանությունների՝ տնտեսության ասպարեզում վառած ոչ խելամիտ, անտարբեր ու նույնիսկ թշնամական քաղաքականությունը: Հետո, 1990 թվականներին ամսագրի աշխատակիցների կողմից ընտրվեց «Գարուն» ամսագրի խմբագիր և ղեկավարեց այն մինչև 2001 թվականը, երբ գրողների կամքով դարձավ Հայաստանի գրողների միության նախագահ:

Լևոն Անանյանը անցնելով քաղաքական ու տնտեսական վայրիվերումների միջով, էլեկտրաէներգիայի ճգնաժամի կամ թղթի պակասի պայմաններում կարողացավ ամսագրի բոլոր համարները տպագրել, այն դեպքում, երբ դադարել էին տպագրվել ավելի միջոցներ ունեցող թերթերն ու ամսագրերը:

«Սառնամանիքը շատերին տներն էր բռնում, մինչդեռ մեծ, խառնափնթոր գրասեղանի ետևում, կողքին ծակ նավթավառ, աներեր նստած էր **Լևոն Անանյանը**, «Գարուն» հերթական համարը «հավաքելու» իր՝ շատերիս համար անհասկանալի հմտությամբ... Որքան հեշտ կլինեք ենթարկվել հանար անհասկանալի հմտությամբ... Որքան հեշտ կլինեք ենթարկվել «Գարուն» հանար վիճակին: Չենթարկվեք, շարունակեք լույս ընծայել «Գարուն»:

րունը»: *Ձուգահեռ ստեղծեց և ղեկավարեց «Ապոլոն» թարգմանական հրատարակչությունը: Ամրապնդեց կապերը սփյուռքահայության հետ և պարբերաբար նրանց ամսագրի համարներն ուղարկեց...»,-* վկայում է թարգմանիչ և հրապարակախոս Արմեն Յովհաննիսյանը:

Այսպես. երկրաշարժի ու արցախյան գոյամարտի զրկանքներն ապրող ժողովրդին նա չգրկեց **«հոգևոր հացի»** իրավունքից, **«Գարուն»**-ին ավելացնելով նաև **«Ապոլոն»** հրատարակությամբ առաջին անգամ բնագրից թարգմանաբար ներկայացվող արդի համաշխարհային գրականության շուրջ 40 երկ:

Հետո, 2011 թվականին հրատարակվեց **«Գարուն»** ամսագրի մեծածավալ մատենագրությունը: Սա շնորհակալության արժանի մի գործ է, որը կարող էին կատարել մի խումբ մարդիկ, բայց նա կատարեց միայնակ՝ իր բնավորությանը հարիր պատասխանատվության անառարկելի զգացումով: Ի դեպ, **Անանյանի «Գարուն»**-ը ղեկավարելու տարիներին էր, որ ընթերցողը հնարավորություն ունեցավ ծանոթանալ մեծանուն գիտնական և նկարիչ՝ նաև գրական անուրանալի տաղանդի տեր **Գրիգոր Գուրգադյանի** էսսեներին: **Գուրգադյանը** բացառապես գրում էր **«Գարուն»**-ի համար: Իսկ նրա **«Կաքավաբերդի առեղծվածը»** էսսեների ժողովածուն հրատարակվեց **«Ապոլոն»** հրատարակչության նախաձեռնությամբ:

«Լևոն Անանյանի «Գարուն»-ը և՛ ընթերցողների, և՛ գրողների ապահով հանգրվանն ու ապաստարանն է եղել, ոչ միայն եկող նորերի, այլև մյուսների, անապաստան մնացած բոլորի համար...»,- գրել է արծակագիր, հրապարակախոս **Անահիտ Սահինյանը**:

Իսկ բանաստեղծ **Գևորգ Էմինը**. **«...Սակայն, ինչքան էլ մեծ լինի «Գարուն»-ի նախորդ խմբագիրների և գրական աշխատողների վաստակը, այդ վաստակի առյուծի բաժինը պատկանում է նրան՝ որքան հմուտ, նույնքան գործունյա Լևոն Անանյանին: Այո, առյուծի բաժինը, որովհետև ինչքան հեշտ էր նախորդ տասնամյակների բարենպաստ պայմաններում ամսագիր հրատարակելը, ապա նույնքան դժվար է այդ անել այժմյան դժոխային պայմաններում...»:**

Նա ղեկավարում էր Հայաստանի գրողների միությունը: Դյուրին չէ ղեկավարել նման մի կառույց, որը լինելով հասարակական կազմակերպություն՝ պետության կողմից որևէ աջակցություն, հովանավորություն չի ստանում: Բայց դա չէր խանգարում, որ նա կարողանա կազմակերպել գրողների նոր գրքերի քննարկումները, նրանց հոբելյանները, մրցանակների շնորհումները, հիմնել Գրողների միության մասնաճյուղեր բոլոր մարզերում: Նրա շնորհիվ Գրողների միությունը փաստացի դարձել է ողջ աշխարհի հայ գրողների ստեղծագործական միություն, Հայաստան-Սփյուռք գրական կապերի հուսալի կամուրջ: **Լևոն Անանյանը** կարողացավ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության աջակցությամբ իրականություն դարձնել նաև գրողների սեփական հրատարակչություն և տպարան ունենալու վաղեմի երազանքը:

Ես կցանկանայի շատ ավելի խոսել նրա ստեղծագործության մասին, լինել նրա բանաստեղծական ներշնչանքի հետ, նրա արդեն հրատարակված տասը գրքերի հետ, ռուսերենից և անգլերենից թարգմանած ևս տասը գրքերի հետ: Բայց բոլորը մի կողմ թողնելով՝ պիտի խոսեմ **«Հավերժ պահմտոցի»**՝ եղբոր հիշատակին նվիրված բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին:

Մանկական պահմտոցի սիրած խաղի հիշողության սրտամոտ ու հուզիչ մի պատկեր է թվում բանաստեղծությունը՝ հարազատին կորցրածի իր թախծոտ ելևէջներով: Սակայն այն ավելի քան խորքային է, ուր խաղացվում է կյանքի ու մահվան հավերժ, առեղծվածային պահմտոցին և ուր կորցրածի վշտալի զգացումները վերաճում են խորհրդապաշտական ապրումների: **«Օգոստոսյան մի այգաբացի»** ճակատագիրը հարազատին թաքցրել է մի **«ապաստանում»**, որտեղից նրան դուրս կորզելը այլևս անհնար է: Եվ կյանքի սահմաններից դեպի հավերժության ծայնոդ, մենակության մեջ հայտնված մարդու ապրումները այնքան սրտամոտ է նման իրավիճակում երբևէ հայտնվածին: Եվ մտորումն այն մասին, թե **«Հիմա հերթն իմն է թաքնվելու»**, անխուսափելի խաղին երբևէ անհրաժեշտորեն մասնակից լինելու մտածումը՝ թախծոտ ապրումներով է ողողում մարդու անպաշտպան հոգին: **«Հավերժ պահմտոցի»** բանաստեղծությունների ժողովածուն անկախ որևէ խորհրդապաշտական ապրումից և զգացումից՝ քնարերգությամբ օծում սիրո հիմն է թանկագին եղբոր հիշատակին:

Մի քանի կարճ տեղեկություններ ևս.

Միջազգային գրական շրջանակներում **Լևոն Անանյանը** գերմանացի գրող **Յուրգեն Յանկովսկու** հետ համատեղ գրեցին **«Անան և Արմենը»** մանկական գիրքը, որը հրատարակվեց Երևանում և Լայպցիգում երկու լեզուներով՝ գերմաներեն և հայերեն: **Լևոն Անանյանի** մանկական գրքերից է նաև **«Մայրենի լեզվի դասը»** սքանչելի հեքիաթը:

Ծննդյան 65-ամյակի նախօրյակին վրացի գործընկերները անակնկալ մատուցեցին՝ թարգմանելով **«Վայրի կակաչ»** գիրքը: Եվ Լայպցիգում, և Թիֆլիսում տպագրված այս գրքերի կայացած շնորհանդեսները արժանին հատուցեցին գրողի վաստակին: Բեյրութում՝ Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության հրատարակչությունը տպագրության է պատրաստել **Լևոն Անանյանի «Ժամանակ և ոգի»** հրապարակախոսությունների ժողովածուն:

և վերատպում են Գրիգոր Գուրգադյանի ստվարածավալ մենագրությունները. տիեզերքի առեղծվածային գաղտնիքը...

և վերատպում են Գրիգոր Գուրգադյանի ստվարածավալ մենագրությունները. տիեզերքի առեղծվածային գաղտնիքը...

և վերատպում են Գրիգոր Գուրգադյանի ստվարածավալ մենագրությունները. տիեզերքի առեղծվածային գաղտնիքը...

Լուր կնժիռները:

Արդեն չորս տարի է, ինչ չգործած հանցանքի համար գիտնականին դատարան են կանչում, մեղադրյալի աթոռին նստեցնում, վճիռներ կա-
լացնում, վերաքննում ու բեկանում, քանի որ նա համարձակվում է իսկական
փորձանք դարձած մասնավորեցումից փրկել «Գառնիի տիեզերական
աստղագիտության ինստիտուտը» և «Գալակտիկա» փակ բաժնետիրական
ընկերությունը: Նրա կռիվը գիտության վաղվա հոգսն է, իր կյանքի գործը
սերունդներին փոխանցելու ազգաշահ մղումը. «Ինչո՞ւ փոշիացնել տը-
նանքով ստեղծած հարստությունը: Այսօր մեր երկիրը աղքատ է, միջոցներ
չունի, բայց մի գեղեցիկ օր ոտքի կկանգնի և վերստին կդառնա կոսմի-
կական սարքաշինության կենտրոն»: Այս պարզ, անվիճելի սկզբունքը, որ
հիմնավորման կարիք չունի բախվել է մարդկային-հասարակական-պետա-
կան անըմբռնողությանը: Բախվել ու լռվել է: Եվ անհավասար պայքարում
տիղմն ու փրփուրը պղտոր հորձանքով փորձում են արմատախիլ անել նրա
կամքն ու կորովը: Երբեք չեմ մոռանա այդ ավերիչ հեղեղի 20-տոկոսանոց
ընչաքաղցության սանձարձակ պողոթկումը: Տիեզերքի թանգարանի բաց-
մանը հավաքվել էր հայ և օտար մտավորականության սերուցքը: Բար-
ձրախոսը սփռում էր Գրիգոր Գուրզադյանի գիտական սխրանքի արժանի
փառաբանությունը, և Գառնիի կիրճը դղրդում էր նրա հռչակի բազմալեզու
արձագանքներից: Իսկ իբրև ծաղրանկար՝ ընդարձակ սրահի թափանցիկ
ապակիներին դաջված, մոլեգնում էր ցուցարարների շարքը. նրանք
կախվում էին անցորդների օձիքներից, վանկարկում իրենց բռնաբարված
հրավուները, ծոծում լրբենի կարգախոսներ՝ «Գուրզադյանը գիտության
թշնամին է...». «Կորչի Գուրզադյանը»...

...ես բառացիորեն դողում էի հակասական հույզերի տաքուսառից՝ զինաթափ մարտնչող ցինիզմի հաղթարշավի առաջ, որ ընդամենը մի բնորոշ դրվագ է համատարած ալան-թալանի մեր քառսում: Պատկերացրեք ուրեմն Գուրգադյանի ողբերգությունը: Բնություն հանձնող վեհերոտ աշակերտի նման, ծերունազարդ գլուխը հակած, ինչ փոթորիկներ էին հոգում՝ լսելով հռետորներին, որոնք նրան երկինք էին հանում: Բայց բավական էր, որ հայացքն ընկներ դուրս, նա միանգամից խեղճանում էր, իջնում երկրի իրողության ճահիճը, ուր ծավալվում էր ազգային խայտառակության դրաման: Չէ՛, նա իր համար ամաչելու առիթ չուներ, նրան ծվատում էր իր ժողովրդի՝ ցեխի մեջ տրորվող արժանապատվությունը:

Քանի-քանի կաշեկազմ դուռ բախեց, որքան նյարդ ու ժամանակ կորցրեց՝ հալեցնելու անդրդվելի խորհրդականների, օգնականների, քարտուղարուհիների անբարյացակամության սառույցը, նույն այն Գուրգադյանը, որի առաջ «անիծյալ սովետի» օրոք կրնկի վրա բացվում էին պարսպապատ դղյակների դարպասները: Այդպես էլ թղթի վրա մնաց նրա «Քրոմոս» նախագիծը, որի գծագրերը մաշվեցին տարբեր ատյաններում անիմաստ փորձաքննություն անցնելով: «Գառնի» և «Արարատ» կոսմիկական աստղադիտարանները, որոնք ցանկության դեպքում կարող էին արտասահմանյան գրանցում ստանալ:

Ոչ ոք չի ուզում պատասխանատվություն ստանձնել, քանի որ պատասխանատվությունը ենթադրում է աշխատանք: Ինչո՞ւ զուր տեղը ջանք թափել անուղղելի, թեկուզև հանձարեղ գաղափարների համար, երբ ոչ բավարար իմացություն և ոչ էլ, մանավանդ, անձնական շահ կա...

Նրա դեմ գրում էին ծախու թերթերը, դեղին ժուռնալիստների այն տեսակը, ում խիղճը ամորձատվում է հենց բուժման պահին: Դե, ինչ, լեզվի տակ ոսկոր չկա, հայիոյիր ինչքան ուզում ես:

...Գուրգադյանից ազատվելու խելամիտ ձևը համարվեց նրան մեկուսացնելը: Հուլիս հեղինակավոր հանձնաժողովը իր դատավճիռն է արձակում. Գառնիի տիեզերական աստղագիտության ինստիտուտը միացնել Բյուրականի աստղադիտարանին, իսկ «Գալակտիկան» հանձնել արդյունաբերության նախարարությանը: Վերջ. գլուխ չկա, ասել է թե՛ գլխացավ չկա: Ի՞նչ իրավունքով, գիտությանը մատուցած այդ ո՞ր նվաճումների բեռով էին հանձնաժողովականները գրչի մի հարվածով փակում Գառնիի ինստիտուտը (մեկը լինե՛ր՝ միջազգային դրամաշնորհների ողորմածությունից փրկե՛ր ամայացող Բյուրականը):

...Երկար ժամանակ Գուրգադյանը տարուբերվում էր հուսավառության ու հուսահատության միջև: Նա իջավ մինչև անհուսության հատակը, որից անդին թերևս սև խոռոչներն են, որոնց մասին այնքան պատկերավոր գրել է իր էսսեներում:

...Բայց մի՞թե անտարբերության ախտը այնպես է քայքայել մեր հոգեկերտվածքը, որ լուռումունջ հաշտվում ենք թանկ կորուստների հետ»:

Հարցը հռետորական չէ: Այն, ինչպես արդեն ասել ենք, հրապարակախոսի խորին տանջանքներից ծնված հարցերից մեկն է, որը շատ որոշակի պատասխան է ակնկալում:

Այս կարճառոտ ակնարկը **Լևոն Անանյանի** մասին՝ չեմ ուզում ավարտել տխուր մտածումներով:

Խոսքիս ավարտին ուզում եմ վկայել. Նա բնապաշտ է՝ այս բառի ամենա-տարողունակ իմաստով: Լեռը, ջուրը, հողը, մարգագետինները, բազմերանգ ծաղիկներով հովիտները, գետերը, լիճ Սևանը, Արարատը, անդունդներն ու ծագաքները, քարանձավները, ժայռի սրտին բուսած վայրի կակաչը, երկնքի կապույտը, քուլա-քուլա ամպերը, գիշերային աստղազարդ երկինքը, տեղա-տարափ անձրևը և հանդարտ փաթիլներով երկիրը ծածկող մաքուր ծյունը և ընդհանրապես բնությունը նրա հոգու թովչանքն է, որին երկրպագու է իր արյան, իր ավիշների բուռն թելադրանքով: Նա այս բոլորի տերն է որպես պահապան: Եվ նրա զայրույթը խոր իմաստ ունի նրանց հանդեպ, որոնք այս երկրի տերն են համարվում և իրենց չնչին անձի բավարարումի համար հոշոտում են հայրենի բնությունը՝ անտառները կտրատելով, Սևանը չխնայելով, օդը աղտոտելով, բնությանը անխնա ցավ պատճառելով:

...Բնությանը նվիրված նրա բազմաթիվ նկարագրություններն այնքան գեղեցիկ են, հուզիչ... Այնտեղ մեր ողջ Հայաստանն է, սիրելի, պաշտելի Հայաստանը... Մե՛ր Հայաստանը: Եթե նրա բոլոր գրվածքներում ցրված բնության նկարագրությունները ամփոփվեն մի հատորյակի մեջ և տրվեն դպրոցների աշակերտներին որպես սեփական Հայրենիքի բնության հետ ծանոթանալու դասագիրք, վստահ եմ, որ հատկապես քաղաքաբնակ երեխաներն ու պատանիները անսահման սիրով պիտի կապվեն Հայրենիքի հետ՝ Արարչի կողմից նրանց ընծայված հարստության գիտակցությամբ: Եվ, ով գիտի, գուցե նրանցից շատերն էլ իրենց համարեն Հայրենիքի տեր ու պահապան...

Լևոն Անանյան գրողի, հրապարակախոսի, թարգմանչի, ազնվագարմ մտավորականի մասին այս ոչ լիարժեք պատմությունը ավարտեմք՝ վկայակոչելով «Վայրի կակաչը» պարզ, սակայն խորին իր իմաստով՝ սքանչելի պատմվածքը այն մասին, թե ինչպես տղան, որը մի օր տեսնելով բարձր ժայռի կրծքին բուսած վայրի կակաչը՝ ցանկացել է ձեռք բերել: Սա ապրված պատմություն է: Ուզում եմ ասել, որ հերոսը հեղինակի սեփական տարիների հեռուներից հասած այն պատանին է, որն անխոհեմ մղումով փորձում էր հաղթահարել սկզբում ժայռը՝ բազմիցս ենթարկվելով ձորը գահավիժելու վտանգին: Եվ սարսափը սեղմելով սրտում, ի վերջո, հասնում է վայրի կակաչին:

«...Տղան ետ չէր նայում, դարանակալ բնության խարդավանքի գիտակցումը համառ ուժ էր տալիս: Երբ անցավ կես ծանապարիը, արդեն

- Ես քեզ հաղթեցի,- ասաց նա զառիթափին:

Այսպես բոլոր նրանք, ովքեր գնում են... մեծ, սքանչելի նպատակի՝ հավատամքի ետևից, որին հասնելու համար կարող են հաղթահարել անգամ ամենածանր դժվարությունը և հոգում մերժել սարսափի թելադրանքը:

Հրաժեշտ տանք Բարձրադեստ խոսքի տիրույթներում՝ հանուն ազգային գրի ու մշակույթի, հանուն ազգային բնավորության ստեղծագործող Լևոն Անանյանին՝ բարեմաղթանքներով և օրհնությամբ:

Հետզրություն.

Նա հեռացավ կյանքից այնքան անսպասելի, անժամանակ: Նա դեռ այնքան գաղափարներ ուներ իրագործելու իր հայրենաշունչ ոգուն արժանի: Նա, որ կյանքի վայրիվերումների միջով մշտապես գնում էր իր անուրանալի հավատամքի հետքերով՝ ճակատագրի իմանալի խաղով հայտնվեց անդեականի անհայտ ճանապարհին: Կատարյալ մտավորականի անժամանակ հեռանալը խորին տխրության մեջ ընկղմեց մեր հոգիները, թողնելով ավստսանքի դառն զգացումին գերի:

...Թող մշտապես լույսերի մեջ լինի նրա հայրենապաշտ հոգին այն անիմա-
նալի հեռուներում:

**ՄՓՅՈՒՌ-ՔԱՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Երբ ժամանակի անթափանց ու մթամած խորքերը մտնելով ու ելնելով փորձում էի հաղթահարել նրա երբեմն անանցանելի բավիղները և Հայոց պատմության էջերը լույս աշխարհի հանել, որքա՜ն եմ թափառել նաև **Սփյուռք** կատմության էջերը լույս աշխարհի հանել, որքա՜ն եմ թափառել նաև **Սփյուռք** կոչված տարածքում, որ ձգվում է ողջ երկրագնդով մեկ և հանդիպել նրա ամենահեռավոր ծիրերում հայերի՝ գաղթական հայերի, թափառական հայերի, սփյուռքահայերի: Ամեն գործի տեր սփյուռքահայերի: Ամեն աշխատանքի մեջ շնորհալի հայերի, որոնք անպայման շենացրել են այն տեղը, որտեղ հայտնվել են ճակատագրի կամեցողությամբ, նախախնամության չգրված օրենքով:

Նոր Սփյուռքը, որ Մեծ եղեռնից հետո ավելի մարդաշատ էր դառնել, որովհապա
սահմանների մեջ չի կարելի ընդգրկել: Նա պարզապես սփռված հայության
խորհրդանիշ բնակավայր է:

Սփյուռքի ղեկավարը է:
Ուսումնասիրողները փորձելով տալ **Սփյուռքի** որոշակի իմաստը՝ եզրա-
կացրել են, որ այն Հայաստանից դուրս գտնվող հայության «**հայրենիք**» է,
որտեղ բնակվում է հայերի հավաքական մի շերտը: Ձարմանալի ինքնատիպ մի
գոյություն՝ ազգություն, որ չունի ազգություն կոչվելու կարևորագույն հատկա-
նիշը՝ **սեփական հողը**, որն ինքը **Երկիրն** է, **Հայրենիքը**: Նա կտրված է իր հողից,
արմատախիլ է արված մի ծառի նման, և նետված հայտնի չէ, թե ուր, սակայն չի
չորացել, այլ պահել է իր կանաչությունը և դեռ գոյատևում է: Նրա ապագան բնավ
էլ հուսալի չէ, բայց դեռ գոյատևում է: Արդյոք այն պատճառով, որ դեռ չի կորցրել
իր **հավաքական Ռզու ուծը**: Չի մթագնել իր **բուն Երկրի** հիշողությունը այդ
Ռզու ներսում: Պահպանել է իր մայրենի լեզուն, մշակությամբ, ազգային զգացողու-
թյունը, ի վերջո, տունդարձի երազանքը: Նա իր այդ որևէ քարտեզի վրա չգծված
և որոշակի սահմաններ չունեցող **Սփյուռք** կոչվող «**հայրենիքում**» հիմնում է
դպրոցներ, ակումբներ, հրատարակչություններ, լույս է ընծայում մամուլ ու գրա-
կանություն, և ամենակարևորը՝ դասագրքեր: Տարագրված ժողովուրդը բնագ-
դային, թե գիտակցական մղումներով հավաքվել է համայնքների մեջ, իր
եկեղեցու շուրջը: Սա դյուրին չի եղել. ազգային ոգու պահպանումը եռանդուն
ճիգ ու ջանք է պահանջել նրանից և թելադրվել է շարունակ սաստկացող օտա-
րացման դեմ **ինքնապաշտպանական** բնագործ: Ապրել, գոյատևել, վերա-
դառնալ իր ծննդավայրը, Հայրենիք, որտեղից մի օր փախեցփախ զարհուրելի
պարտադրանքով հեռացել է:

Մենք պատմել ենք **Մեծ եղեռնի** զոհ **Արևմտահայ** գրական տիտանների մասին: Հիմա պիտի պատմենք գրական այն սերնդի մասին, որ պիտի տար այն հարցերի պատասխանը, որոնք հայի համար կուտակվել էին 20-րդ դարի անագորույն ժամանակի մեջ: Պիտի պատասխանենք **Հայրենիքի** կարոտից տա-

ռապոդ, գոյատևելու պայքարի մեջ ուժերը ջլատող, ուժացման դեմ պայքարող, կամ ակամա նահանջող հայի հարցերին: Սակայն անհանգրվան, անհայտենիք մնացած մի սերնդի համար դյուրին չէր պահպանել հայ մնալու ենթագիտակցական գաղափարը:

Ահա այս հայ մնալու ենթագիտակցական գաղափարի ջատագովն էր **Արշակ Զոպանյանը**:

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆ

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1872 թվականին, սովորել Կեդրոնական վարժարանում, աշխատակցել «Արևելք», «Մասիս», «Հայրենիք» պարբերականներին, խմբագրել «Ծաղիկ» կիսամյա թերթը և արդեն որպես կայացած գրող, քննադատ, բանասեր, լրագրող, հասարակական գործիչ՝ տեղափոխվել Փարիզ և այնտեղ հրատարակել հայության համար այնքան կարևոր «Անահիտ» գրական-գեղարվեստական համդեսը...

Արշակ Զոպանյան

Նա մախ բանաստեղծ էր, վիպասան և թատերագիր: Եվ սա վկայում են նրա «Արշալույսի ձայներ», «Քերթուածներ», «Թրթռումներ» բանաստեղծությունների ժողովածուները, «Թուղթի փառքը» հոգեբանական վիպակը, «Մեղու հոգիներ» պատմվածքների և պատկերների ժողովածուն, «Մութ խավեր կամ բամբասանք», «Հրաշք» թատերգությունները: Սակայն նա նաև բարձր կարգի գիտնական բանասեր էր և գրական քննադատ: Նրա գրչին են պատկանում հայ գրականության շատ երևույթների պարզաբանումները՝ «Նահապետ Քուչակի դիվանը», «Նաղաշ Հովնաթան աշուղը և Հովնաթան Հովնաթանյան նկարիչը», «Հայ էջեր», «Հայրեններու բուրաստանը», Պետրոս

Դուրյանի, Մկրտիչ Պեշկեթյանի, Ղևոնդ Ալիշանի, Խաչատուր Աբովյանի, Հակոբ Պարոնյանի, Րաֆֆու, Պերժ Պռոշյանի, Ալեքսանդր Շիրվանզադեի, Համաստեղի, Վահան Թեքեյանի, Սիամանթոյի, Դանիել Վարուժանի, Եղիշե Չարենցի, Մատթևոս Զարիֆյանի ստեղծագործությունների ուսումնասիրությունները և դիմապատկերները:

Արշակ Զոպանյան գիտնական-բանասերը առաջինն էր, որ **Գրիգոր Նարեկացու** ժառանգությունը վերլուծել է որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն և նրան դրել համաշխարհային գրականության հանճարների կողքին:

Նա հողվածներ է նվիրել նաև արևմտաեվրոպական և ռուս գրողներին: Անգնահատելի է նրա աշխատանքը հայ գրականությունն իր իսկ թարգմանությամբ եվրոպային ներկայացնելու գործում: Թարգմանել և ֆրանսերեն է հրատարակել հին և նոր շրջանի հայ բանաստեղծների գործերը, որոնք ամփոփվել են «Վարդենիք Հայաստանի» երեք հատորանոց ժողովածուում:

Արշակ Զոպանյանը հայ մարդու համար սիրելի և անչափ գնահատելի է

նրանով նաև, որ ապրելով Փարիզում և իր մահկանացուն 1954 թվականին կնքելով այնտեղ, իր հոգու ողջ տարողությամբ, իր հավատավոր էության անգնահատելի, մեծ հայրենասերին արժանի ջանքերով, մինչև Աստծուն տրվելիք իր վերջին շունչը՝ պայքարեց հանուն **Հայոց Դատի**:

Բանաստեղծ, գրական քննադատ, պատմագետ, իմաստասեր **Արշակ Զոպանյանը** նաև անխոնջ հասարակական գործիչ էր: Նա միշտ զբաղված էր ոչ այնքան իր, որքան ուրիշների գործերով: Բավական է, որ կարիք ունեցողը հայ է, Արշակ Զոպանյանը միշտ պատրաստ էր ձեռքից եկածն անելու: Նրա ձեռներեցությամբ և ջանքերով կազմվել էր մի **Նպաստամատույց ընկերություն**, ձեռներեցությամբ և ջանքերով կազմվել էր մի **Նպաստամատույց ընկերություն**, որի նպատակն էր օգնել արվեստագետներին և ուսանողներին: Այդ վարչության մեջ ամենից շատ և ամենից արդյունավետ գործողը դարձյալ **Զոպանյանն** էր: Նա էր, որ **Նպաստամատույցի** նյութական աջակցությամբ կազմակերպեց **Կոմիտասի** առաջին համերգը Փարիզում:

Կարդանք հատված նրա «Ամբոխը» գրվածքից. «Ամբոխը կսարսափեցնե գիս, կնեղե գիս, կընկծե գիս ու կխռովե գիս: Բնության մեծ տարրերուն պես՝ խորունկ, հզոր ու կույր է ան: Անոր շարժումները սաստիկ են ինչպես ծովուն տատանումները, անոր կիրքերը կմրկին և անոր ծոցը կործանումը կբնակի:

Անգիտակից է ան, ու կխլրտա հովին համեմատ, որ զայն կցնցե: Ու հովին համեմատ, անոր դեմքը, ինքնին անանձնական ու անգույն, արտահայտություն ու իմաստ կստանա: Թանձր է ան ու համառ, երկայն գիզգազներե, ղժնդակ ծիգերե ետքը միայն՝ գաղափարը կրնա զայն ճեղքել, անոր մեջ մխվիլ ու տարածվիլ, և նույնիսկ երբ անոր տիրե և անոր հետ խառնվի, գաղափարը իր սկզբնական մաքրությունը կկորսցնե, ի փոխարեն այն բազմապատկումին ու տևականացումին, զոր կշահի Ամբոխի մեջ ծավալանալով: Ու հաճախ անառիկ, անթափանց, աննվաճելի է ամբոխը: Թաքուն խորություններեն ելած գեշ հովեր, նենգավոր ու վատ սողոսկումներով բարձրացած տիղմերովը կմթագնի, ստորին մղումներեն կցասկոտի ու Մահվան երես մը կըլլա, լորձունքոտ բերաններով, որ գաղափարին դեմ կթքեն ու կպոռան:

Ատով, խոկման մարդուն, զուտ գաղափարի և զուտ գեղեցկության նվիրված մարդուն համար թշնամու տարրն է Ամբոխը, որուն բիրտ ու վտանգավոր հպումը կպղծե ու կավերե զինքը, ինչպես խոցոտ շրթունքի համբոյր մը... Ինձի տրվեցավ Ամբոխը ծանաչել իր բազմազան դիմագծերովը: Տեսեր եմ Յավին ամբոխը, աղտավարակ, ողորմելի, միստիկական ամբոխը:

...Օր մըն ալ Հուլիսին ամբոխը տեսա, հայ ամբոխը 95-ի տենդագին ու սրտաճնկի օրերուն: Պապ-Ալքի ցույցեն հետո, զրույց ելած էր, թե Սուլթանը որոշած էր վերջապես Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագիրը ստորագրել, և հազարավոր հայեր, ուրախութենե խելահեղ, ետիքուլեի դաշտին մեջ գացին՝ Սահմանադրության տարեդարձը տոնելու պատրվակով՝ նավակատիքը հանդիսավորել ազգային ազատագրության, զոր արդեն կատարված կերևակայեին...

Այս, խեղճ միամիտ ամբոխ: Կուգային դարավոր տառապանքին տակ ճգնված իրենց սիրտը զովացնել՝ պոռթկացող, մոլեգին, հիմարական հրձվանքի մը մեջ: Բայց ամբոխ մը, որ մտքիս մեջ ձգած է ամենեն մղձավանջային, ամենեն հալածողական հիշատակը, տեսակ մը խուճապքն է եռուզեռեն ճիվաղային մարդկության՝ որ ինձի ցորեկ մը հայտնվեցավ 92-ին, Տոլմապաղչեի մզկիթը շրջապատող հրապարակին մեջ Բամազանի մախորդ օրը:

Կառավարության կողմե այդ օրը աղքատներուն ուտեստի թերթեր կբաժանեն: Խառնածին խաժամուժներ՝ մուրացիկներ, դատարկապորտներ, ավազակներ, հաշմանդամներ, խելագարներ, որ քաղաքին բոլոր մռայլ խորշերեն, փապարներեն դուրս թափած կուտակված էր փողերանոցին առջև, կայսրական շնորհն ընդունելու: Ահավոր, կատաղի ու նողկալի տեսարան մըն էր: Մեծ, պղտոր, ծփանուտ ծով մը գլուխներու, ուր կնկան թյուլպենտներու աղտոտ ծերմակությունը կթունավորվեր փաթթոցի կանաչություններով, կարյունոտեր ֆեսի կարմրություններով, կմթնաթ մազոտ խոշոր գդակներու թանձրությամբ: Ոստիկանի ձեռքեր կտեսնվեին տեղ-տեղ, ամբոխը զսպելու ջանացող գավազանի հարվածներով, բայց գավազան ու ոստիկան կխեղդվեին մարդկային մսի կուտակումին մեջ, որ կաճեր, կթանձրանար, կշեղջակուտվեր... Կային հոտ թաթարներ, քյուրտեր, տաճիկներ, լազեր, չերքեզներ, նույնիսկ գնչուներ և հրեաներ և դեռ անանվանելի ցեղե ու տեսակե մարդիկ, բոլոր նշումները ոչ-քրիստոնյա բազմազան ցեղերուն, ջոկերուն ու ոհմակներուն, որ «օսմանյան կայսրություն» անվանված անձոռնի խառնակույտը կծեցնեն: Այլանդակ տիպարներ, հելուզակի գլուխներով, մացառուտ զարհուրելի մորուքներով, գիշակերի բերաններով, ոճիրի աչվըներով, հաստ մազոտ ցնցոտիներու մեջ, ձեռքերին՝ խոշոր ցուպեր: Մաշկացած սևցած միսով անասնանման կիներ, կիսամերկ՝ լաչակնուն մեջեն սահեցնելով դժնյա ու նենգ մայվածքներ, շալակնին կրելով իրենց վիժուկները՝ պարկի մեջ կախված... ու խեղանդամները, անհեթեթ երևույթներ՝ գեշ երազե մը փախած կարծես... Զանգվածը կգալարվեր, կոռնար, կվժժար. մի քանի պզտիկ տղաք ճգնվեին խուժանին մեջ, ու կիներ կոխտովել:

...Ամեն անգամ որ այդ արհավիրքի պատկերը մտքիս մեջ վերա-կենդանանա, գաղափարներու սարսռացնող զուգորդությամբ մը Պոլսո ջարդի հիշատակը կկանգնի աչքիս... Այդ Տոլմախչեի հրեշներն էին, որ հրամանով ելտըզի Ուրվականին, իրենց որջերեն ու անձավներեն դուրս ցատկեցին ու բիրերով, մահակներով, դանակներով գինված, մեր անգեն ու հանկարծակիի եկած եղբայրներուն վրա թափեցան... Եվ նույն գաղա-փարին տրամաբանական շարունակությամբ, միտքս նույնհետյան ավելի հեռուն կերթա, կհասնի մինչև մութ ու ցավագին տարածությունները հալ հողին, ու կտեսնեմ հոն՝ ծայրեծայր՝ աղջամղջին խուժանի մը խոյանալն ու մոլեգնիլը հրդեհի և արյունահեղության միացող կարմրությանը մեջեն: Ոճրին ամբոխն է... Քանդումին ցանկությամբը վառված, կհարձակին

ծուղակը ձգված խաղաղ, անպատրաստ, շվարած ժողովրդի մը վրա, ու կկոխկռտե, կբզկտե, կջախջախե զայն... Ու նույն ճիվաղներն են իրենց մահու թաթերովը, իրենց դևի աչքերովը, որ կիրոսեն մեր բարի, մեր ալևոր, մեր սիրուն գյուղերու մը վրա՝ ուր հայրենիքին հինավուրց ստվերը, հույսերով լեցուն, կծածաներ դեռ ու կերգեր... Սև թաթերը, դաշույններով հոլսերով լեցուն, կծածաներ դեռ ու կերգեր... Մառաղ ու վարդ դեմքերու վրա կելևէջեն, եղունգված, ծերմակ գլուխներու, մատաղ ու վարդ դեմքերու վրա կելևէջեն, և արյունակաթ բերանները, խավարով լեցուն, դողդողացող, ծերմակ կուսություններու վրա կծռին ու կծանրանան... Ասիկա անհնարին, անըմբռնելի, անընդունելի պատկերն է: Ու մարդ ձեռքերը աչվըներուն կփակցնե, որպեսզի վայրկյան մը ոչինչ տեսնե, որպեսզի մտածումը կասեցնե վայրկյան մը...

Սակայն և կա ամբոխ մը, որ Ամբոխի գերագույն ազնվացումն է, ամբոխը վրիժառու, ազատատենչ Մաքառումին: Հոյակապ, օգոստափառ, հսկայա-կան տեսիլ է ան, որ ամեն տեսիլ կգերազանցե: Հավաքական գիտակ-կան ցությունն է, որ կարթննա և, խրոխտ ու վեհ, անձնագոհության զրահին մեջ կփաթթվի, Արդարության վահանը թևը կանցընե, կսաղավարտվի սուրբ Բարկություններուն պողպատովը ու կցցվի Բռնության դեմ, որ Չարին որպեսզի կործանե այդ պատվանդանը, և որպեսզի կյանքը վերահաս-տատե, որպեսզի ապուշ և տծև բիրտ Ուժը ստորադասե Գաղափարին ներդաշնակ տիրապետությանը»:

Արշակ Չոպանյան հայը հեռու իր հայրենիքից՝ ամբողջությամբ ապրեց Հայրենիքի վիշտն ու խնդությունը ծայրեծայր՝ սիրո, հույսի, հավատի եռամեծար դաշնությամբ:

Խոնարհում նրա պայծառ հիշատակի առջև:

ԹԵՈԴԻԿ...

Ահա օտարության մեջ ապրած մի պայծառանուն մարդ ևս...

Ահա օտարության մեջ ապրած մի պայծառանուն մարդ ևս... 19-րդ Հիշո՞ւմ եք, վկայագրքի Ե հատորում պատմել ենք նրա մասին որպես 19-րդ դարի հայ ազնվագույն մտավորականներից մեկը: Այժմ որպես հիշեցում:

Թեոդիկ

Սովորել էր իր ծննդավայր Կոստանդնուպոլսի Պեր-պերյան վարժարանում, այնուհետև Ռոբերտ քոլեջում: Աշխատակցել է Կոստանդնուպոլսում հրատարակվող հայկական պարբերականներին, ապա գրել ուղեգրա-կան նոթեր, դիմաստվերներ, նորավեպեր: Նրա թերևս ամենատարողունակ գործը եղավ «Ամենուն տարե-ցոյց» տարեգիրքը, որն սկսեց հրատարակել 1907 թվականին Կոստանդնուպոլսում իր տիկնոջ՝ Արշա-կունի Թեոդիկի հետ մինչև 1929 թվականը՝ վերջին համարները վիեննայում, Վենետիկում և Փարիզում: Վախճանվեց Փարիզում 1928 թվականին:

Մեծ Եղեռնին նա չզոհվեց: Նրան աքսորեցին Տեր Ջոր, որտեղից նրան հաջողվեց փախչել և մինչև պատերազմի ավարտը, ոչ հայի անունով աշխատել Տավրոսի թունելախորշի ռազմական շինարարությունում:

Վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս՝ գրեց «**Հուշարձան ապրիլի տասնմեկին (24-ին)**», «**Ձուլունը և մեր որբերը**», «**Գողգոթա**» աշխատությունները: Գրեց **Մեծ Եղեռնի** մասին հուշեր ու աշխատություններ և շարունակեց հրատարակել «**Ամենուն տարեցոյց**»-ը, ուր տպագրվում էին հայագիտական, բանասիրական, բանահյուսական, պատմահրապարակախոսական, արվեստագիտական հոդվածներ, հուշեր, նամակներ, կենսագրականներ... Լուսաբանվել են հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի հարցերը, մեծ դեր կատարել Հայոց հոգևոր արժեքները ժողովրդականացնելու, սփյուռքահայ մտավորականությանը հայրենիքի շուրջը համախմբելու գործում: Ներկայացրել է նաև աշխարհի ժողովուրդների գրականությունը: «**Ամենուն տարեցոյցը**» մինչև այժմ դասվում է հանրագիտարանային լավագույն հրատարակությունների շարքը:

Մեծագույն խոնարհում նաև Գողգոթայի անագորույն ճանապարհներով անցած ու լիուլի տառապած, սակայն լուսավոր հոգու տեր **Թեոդիկ գեղագետին**, որ մեծագույն դժվարություններ կրելով հրատարակեց այնքան կարևոր «**Ամենուն տարեցոյցը**» և ժառանգությունն թողեց հաջորդ ժամանակների ներսում ապրող հետնորդներին:

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ

Օտարության մեջ ակամա հայտնված հայը պիտի լուծեր իր ողջ մնալու և տեղին ու տեղացիներին հարմարվելու խնդիրը՝ շուտափույթ սովորելով այդ երկրի լեզուն, ընդօրինակելով նրա ժողովրդի կենցաղը, բարքերը... որպեսզի ոտքի տակի հողը քիչ ամրապնդելով կառուցեր իր եկեղեցին, իր դպրոցը:

Շատերը կորցնում էին իրենց ազգային պատկանելությունը: Ուծանում էին:

Այս մասին կարելի է կարդալ ֆրանսահայ **Շահան Շահնուրի** «**Նահանջ առանց երգի**» վեպում: Սակայն մինչ վեպին անդրադառնալ՝ մի քանի խոսք հեղինակի մասին:

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1903 թվականին և վախճանվել 1974-ին Փարիզում: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրի Պերպերյան վարժարանում: 17 տարեկանում հաստատվել է Փարիզում և սկսել է աջակցել «**Արև**», «**Ապագա**», «**Անահիտ**» պարբերականներին և **Թեոդիկի** «**Ամենուն տարեցոյց**» սքանչելի տարեգիրք-հանրագիտարանին: Ի դեպ, **Թեոդիկը Շահան Շահնուրի** մորեղբայրն էր, որի մոտ էլ նա գիտելիքների մեծ պաշար էր ստացել:

Հեռանալով Կոստանդնուպոլսից և հաստատվելով Փարիզում՝ սկսում է աշխատել լուսանկարչատանը և թղթակցել պարբերականներին:

Շահան Շահնուր

1929 թվականին **Շահնուրը** հրատարակեց իր առաջին «**Նահանջ առանց երգի**» վեպը, որն ահագանգում էր սփյուռքահայության ուծացման վտանգի մասին: Այս վեպին հետևեց «**Հարալեզներուն դավաճանությունը**» պատմվածքների ժողովածուն: Այս երկու գրքերով **Շահնուրը** հաստատեց, որ ինքը ամենախոշոր գրողներից մեկն է սփյուռքահայ իրականության մեջ:

Այնուհետև նա մայրենի լեզվով այլևս չգրեց:

Նա շատ վատառողջ էր և երկար տարիներ, մեջընդմեջ անցկացնում էր հիվանդանոցում: Հիվանդանոցային հուշերն ու տպավորությունները դարձան հիվանդանոցում: Հիվանդանոցային հուշերն ու տպավորությունները դարձան «**Գիշերային փոխադրություն**» խորագրով: Այս գիրքն արժանացավ ֆրանսիական **Ռիվարոյի** մրցաթյուն: Նա հետո էլի գրեց գրեց, ժողովածուներ, որտեղ ամփոփվեցին նրա պատմվածքները, մանրապատումները, գրական-վերլուծական հոդվածները, նրա գեղարվեստական հուշերը, բանաստեղծությունները:

Բայց վերադառնալով «**Նահանջ առանց երգի**» վեպին:

Վեպն ընդունվեց սփյուռքահայության կողմից, որովհետև այն համահունչ էր նրա տրամադրություններին: Հեղինակն այս առիթով գրում է. «**Ժողովուրդը մեծարելով հեղինակին, կմեծարե գաղափար մը, որ միաժամանակ առաջադիմություն մըն է - գիտակցել օտարացման վտանգին և դեմ դնել անոր: Այդ գաղափարը ազգինն էր, իմս ըլլալէ առաջ: Այն կեռար ու կրորբոքեր գաղթական ժողովուրդին մեջ, երբ եկավ ու բյուրեղացավ զանազան երկերու մեջ, որոնցմէ մեկն էր միայն «Նահանջը»...»:**

Ժողովուրդը վեպի հերոսների ներքնաշխարհում կարդաց իր խոհերը, ճանաչեց իրեն և հասկացավ, թե նահանջի, ուծացման ճանապարհը որքան ուղիղ է ձգվում և որքան դժուար է սայթաքելը: Նահանջել ազգային կերպարից լեզվով, կենցաղով, հոգով և եությանը:

Ընկնելով մեծ քաղաք և ենթարկվելով նրա թելադրանքին, հայերը դանդաղորեն խորթանում են միմյանց: Սկզբում հայ կյանքն ամբողջությամբ նրանց մեջ էր՝ հայրենական տան հուշերով: Նրանք հավաքականություն էին և ոչ թե անհատներ: Սակայն օտար աշխարհը կարողանում է քանդել հավաքականության ներքին կապերը: Յուրաքանչյուրի նահանջը տեղի է ունենում յուրովի: Սակայն արդյունքը նույնն է: Եվ հույս էլ չկա, թե «**Վերջապես ըմբռնեին տիրող մթնոլորտին ծանրությունը, ըմբռնեին աղետը և դարմանին խորհեին, եթե կարելիությունը կա...**»:

Իսկ աղետը «**Նահանջը, նահանջն է հայերուն...**»:

Ահա վեպի հերոսներից մեկի հուզումնալից ելույթից մի հատված: «**Ի՞նչ, ի՞նչ, - կգոռար ան, - նորեն ֆրանսերեն թերթ, նորեն ֆրանսերեն «Ի՞նչ, ի՞նչ, - կգոռար ան, - նորեն ֆրանսերեն թերթ, նորեն ֆրանսերեն ֆատրոն. ատոնց հայերենը չկա՞: Չպիտի՞ ըլլա, որ դուք սանկ մեյ մը ցնցվիք, գիտակցիք մեր վիճակին, չպիտի՞ ըլլա, որ կռվիք, մաքառիք գուլումին ու այլասերումին դեմ: Մարած մոխիրներ՝ բոլորդ ալ, կաշիի վաճառականներ՝ բոլորդ ալ. միայն ձեր պստիկ շահերուն կնայիք, միայն ձեր մատներուն վրա կդողաք: Մենք ալ հայրենիք մը ունինք. պետք է ձեր մատներուն վրա կդողաք: Ձբաղվեցեք անով, պետք է, որ ճահիճներ պատրաստ կենանք հոն երթալու:**»

չորցնենք, պետք է, որ ջրանցքներ բանանք, որպեսզի... Վատե՛ր, թույլե՛ր... ինչպե՞ս ձեզմե կայծ պիտի հանեք, երբ որ ժամը հնչե, դուք որ մարած մոխիրներ եք հիմա: Ուրկե՞ կրակ պիտի գտնեք երթալու համար կռվի, որովհետև, այո՛, կռիվ պիտի ունենաք մենք, որքան ատեն որ տակավին ոտքի կաթողիկե մը ըլլա և ծյունազարդ գազաթ մը լեռան, որքան ատեն, որ մեր երակներուն մեջ արյունին հետ եռացող «մեր հայրենիք» մը ըլլա, որքան ատեն, որ մեր հայրենիքը չըլլար...»:

Եվ մյուս հերոսի սրտակեղեք հավաստումը.

«Ի՞նչ պետք, ի՞նչ պետք սակայն ըսել այս բոլորը, որ արդեն իսկ այնքան անգամներ կրկնված ըլլալու դժգոհությունն ունի: Ի՞նչ պետք, մանավանդ զբաղիլ պարագաներով, որոնց լավագույն դարմանը բառերուն և խոսքերուն ուժը չի կրնար կազմել բնավ: Ոչ թե որովհետև այժմ պատերազմ կա ու կենսապայքար, այլ որովհետև կա բան մը ավելի ճակատագրական, ավելի աններող, կա բան մը ահեղ, անդիմադրելի, որի անունը կոռնա բոլոր քառուղիներեն. նահանջ է ան: Նահանջը, նահանջը հայերուն: Կռիվը սրբազան բան է, ճակատամարտը երբեմն նույնիսկ օգտակար. անոնցմե ազգ մը դուրս կուգա պարտված կամ հաղթական, սակայն երկու պարագային ալ դուրս կուգա: Բայց նահանջը հոգիներու, գլխի պտույտ տվող զառիթափին վրա սա նահանջը կընջե, կծուլե, կանհետացնե ամեն բան: Իրավ՝ բազմաթիվ չեն այսպիսի զարգացած անտարբերներ, սակայն անդին կան ամբոխները անտաշ, անմիտք և ուժացած մարդոց, որոնք կարծես բնազդաբար, կարծես արյունով ու ծուծով ծիշտ նման են նախորդին: Անոր պես առաջինը կըլլան ընկրկող, մոռացող, ուրացող: Եվ կկազմվի ահեղ զանգվածը անոնց, որոնք կնահանջեն ու այդ մեծ հոսանքին մեջ կըջեն կտանին մյուսներն ալ, ցանցառ բացառություններն ալ:

Կնահանջեն ծնողք, որդի, քեռի, փեսա, կնահանջեն բարք, ըմբռնում, բարոյական սեր: Կնահանջեն լեզուն, կնահանջեն լեզուն, կնահանջեն լեզուն: Եվ մենք դեռ կնահանջենք բանիվ և գործով, կամա և ակամա, գիտությամբ և անգիտությամբ. մեղա՛, մեղա՛ Արարատին:

Եղան հայեր, որոնք իրենց մորթը փրկելու համար վճարեցին ոսկի. եղան ուրիշներ, որոնք տվին հավատք, կուսություն. եղան անոնք, որոնք լքեցին տուն, տեղ, երկինք. եղան դեռ վատեր, որ ուժացան ազգ ու լեզու և հերոսներ, որ տվին արյուն, կյանք, օր ու արև: Իսկ մե՛նք, կվճարենք իբրև վերջին փրկագին այն, որ պիտի գա: Իբրև վերջին փրկագին՝ մանուկներ, որոնք կրնային մեծնալ, ապագայի սերունդներ, որոնք մեզմե վերջ պիտի գային: Որովհետև այն, որ պիտի գա, պիտի ըլլա օտար, բանիվ և գործով, կամա և ակամա, գիտությամբ և անգիտությամբ... Մեղա՛, մեղա՛ Արարատին...»:

Ուրիշ ի՞նչ կարելի է ավելացնել այս մեղային:

ՎԱԶԳԵՆ ՇՈՒՇԱՆՅԱՆ

Այսպես. Հայրենիք կորցրած, օտար ափեր ընկած, անխարխիս մարդու հոգեբանությամբ սերունդ: Անորոշ զգացումների տեր, անհեռանկար, տառապող, հուսալքված մարդկանց հոգեբանություն: Տխրություն ու թախիծ, լքվածության զգացում, մենակության ահավոր ապրում: Սիրո, հայրենիքի ու նրա բնության հանդեպ անփարատելի, տիեզերածավալ կարոտ:

Սփյուռքահայ գրականությունը լեցուն է այս ապրումների ծանր նկարագրություններով:

Վազգեն Շուշանյանի ստեղծագործությունները նույնպես. «Օրերը գեղեցիկ չեն», «Մթին պատմություն» և մյուս գործերը՝ վեպերը, պատմվածքները: Եղեռնի արյան բաղանիքում հարազատներին կորցրած, որբանոցների չարքաշ կյանքով ապրած, փարիզաբնակ հայ գրողը պատմում էր հայրենի գյուղից դեպի մեծ օտար քաղաք շարտված հայ երիտասարդ մտավորականների մասին: Նրանց, որոնց սրտի վրա ծանրացել է «երկիր մը հիշատակաց», հարազատների դիակներ, մեռելներ, որոնց «հիշատակը ամեն արյան բաբախումի գերցավի պես կզգա»: Նրանցից մեկին

Վազգեն Շուշանյան

ահա փոքրիկ խցիկում «փողոցի աղջիկ մը» սիրո և հեշտանքի պահեր է նվիրում, որ գոնե մի պահ փարատի նրա հոգու մռայլը:

Սա հավաքական այն տրամադրությունն էր, որ առհասարակ կար եղեռնից հետո ստեղծագործող շատ գրողների գործերում:

ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ԴԵՄ...

Բայց, այնուամենայնիվ, լայնատարած Սփյուռքում ապրող հայությունը հսկայական ճիգ ու ջանքով, կատաղի խանդով փորձում էր հայ մնալ: Նրան դա երբեմն հաջողվում էր, երբեմն՝ ոչ: Վկա սփյուռքահայ հսկայածավալ գրականությունը: Մեծ Եղեռնով պայմանավորված կորուսյալ հայրենիքի դեռևս թարմ հիշատակների վերապատկերումից սկիզբ էր առել վերիուշի ու կարոտի գրականությունը, որ դեռ մինչև այսօր՝ 21-րդ դարը, մնում է սփյուռքահայ գրականության կենսական թեմաներից մեկը:

Դարասկզբին ասպարեզ իջած վերապրող միջին սերնդի՝ Կոստան Ջարյանի, Վահան Թեքեյանի, Հակոբ Օշականի, Հակոբ Սիրունիի կողքին ստեղծագործում էին նաև երիտասարդ գրողներ՝ Համաստեղը, Հակոբ Մնձուրին, Զահան Շահնուրը, Վազգեն Շուշանյանը, Ջարեհ Որբունին, Կարապետ Շահան Շահնուրը, Վազգեն Շուշանյանը, Սիմոն Սիմոնյանը... և էլի շատերը: Սիտալը, Նիկողոս Սարաֆյանը, Դևը, Արամ Հայկազը, Վահե Հայկը, Բենիամին Նուրիկյանը, Գևորգ Աճեմյանը, Սիմոն Սիմոնյանը... և էլի շատերը:

Նորից ու նորից նոր ձևավորվող այս սերնդի ոգին ճակատագրի դեմ բողոքի տրամադրությունն էր ապահովում, ապրելու և գոյատևելու վճռականությունը, հայրենիքի անմարելի սիրո կարոտը, ճշգրտում էր իր առջև ծառացած հարցա-

կանները... Այնուամենայնիվ, աշխարհի տարբեր ծայրերում, քաղաքակրթության տարբեր աստիճանների վրա գտնվող և ներքին տարբեր խնդիրներ ունեցող երկրներում հայ սփյուռքի գրականությունը մեկ առանցք ունենալով հանդերձ կապված էր այդ երկրների սոցիալական ու քաղաքական թելադրանքի գրական մակարդակի հետ: Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Իրան. տարածքում գործող հայ գրողներն ավելի ավանդապաշտ էին, իսկ Եվրոպայում, հատկապես Ֆրանսիայում, նրանք հետամուտ էին նորագույն արտահայտչամիջոցներին և գաղափարներին: Բազմաթիվ գրական և առհասարակ մշակութային «իզմերը», որոնք տիրում էին Եվրոպայում, խորթ չէին նաև սփյուռքահայ գրողներին:

1946 թվականին, ինչպես արդեն իր տեղում պատմել ենք, Սփյուռքից **Մեծ Հայրենադարձության** ալիքը Խորհրդային Հայաստան բերեց մեծաթիվ հայերի, որոնց հետ նաև մշակույթի մարդկանց:

Վկայում է «Սփյուռքահայ գրականություն» ուսումնասիրության հեղինակ **Վազգեն Գաբրիելյանը**. «Հետպատերազմյան տարիներին գնալով առավել սերտանում են Սփյուռք-Հայրենիք կապերը: Մշակութային կապերի կոմիտեն հնարավորություններ ստեղծեց փոխադարձ այցելությունները հաճախակի դառնալուն: Հայաստանի նշանավոր մտավորականների, գրողների, արվեստագետների, երաժիշտ-կատարողների այցելությունները տարբեր գաղթօջախներ՝ հոգևոր սնունդի յուրօրինակ աղբյուրներ են դառնում սփյուռքահայ զանգվածների համար: Սփյուռքահայ մտավորականների՝ գիտնականների, գրողների, ուսուցիչների այցելությունները հայրենիք նոր լիցք են հաղորդում նրանց՝ հայապահպանության դժվարին պայքարում: Հայրենիքը պատվավոր մրցանակներ ու պարգևներ է տալիս սփյուռքահայ նշանավոր մտավորականներին: Երևանի բուհերում կրթություն են ստանում սփյուռքահայ պատանիներ, որոնք վերադառնալով լծվում են հայրենանվեր աշխատանքի:

...Սփյուռքահայ գրականությունը դառնում է նաև հայաստանյան ընթերցողի սեփականությունը, լույս են տեսնում սփյուռքահայ պոեզիայի ու պատմվածքի լավագույն ժողովածուներ...»:

Այո՛, չնոռանանք սակայն, որ Խորհրդային Հայաստանն այս անում էր խստագույն ջոկողությամբ. ո՞ր կուսակցությանն էին պատկանում նրանք, որոնք շահել էին հայաստանյան ղեկավարների վստահությունը: Նույն տարանջատումը կար նաև Սփյուռքում դաշնակ-ինչակ-ռամկավար-կոմունիստ-չեզոք կուսակցական հարաբերությունների մեջ: Աշխատենք ձեռնպահ մնալ այս հարցում: Սա մանրազնին ուսումնասիրության և բազմակողմանի բացահայտումների կարիք ունի: Բայց օտար երկրներում ապրող հայերը, որոնք ամեն կերպ կարողանում էին պահպանել փոխհարաբերությունների հավասարակշռությունը երկրի տերերի հետ՝ շատ ավելի քիչ թնջուկված խնդիրներ էին ունենում, քան միմյանց հետ կուսակցական իրենց տարանջատումների պատճառով: Սա ցավալի իրողություն է: Ինչևէ:

Սփյուռքը վիրավոր, բայց դեռևս ապրող օրգանիզմ է: Եվ դիմադրությունը շարունակվում է: Այդ դիմադրության զենքերից մեկն էլ նրա գրականությունն է:

«Օտարության մեջ կամավոր զինվոր մըն է հայ գրողը, որ կանգնած է գրիչը ձեռքին, հայ գիրերու և լեզվին որպես պահապան... Առանց անոր, առանց հայ գրի ու գրականության, ինչ գույն ու դիմագիծ կրնա ստանալ սփյուռքահայությունը»:

Հայության մեծ մասն այսօր հայրենիքի բնակիչ չէ, սակայն աշխարհի հեռու-մոտիկ երկրներում ապրող հայ պատանիները մեծերի ջանքերով շարունակում են սովորել հայերեն: Տպագրվում են հայերեն գրքեր, լրագրեր, հանդեսներ, գործում են մշակութային ու այլ միություններ: Եվ սա ուժացման աղետին դիմագրավելու դարերի մեջ ստուգված ու կանոնակարգված այն աշխատանքն է, որի ուժը ոգեղենի տարածքում է գործում: Այդ տարածքում են գործում նաև գրողները:

Շարունակենք հպանցիկ խոսել ևս մի քանիսի մասին:

ԼԵՎՈՆ-ԶԱՎԵՆ ՍՅՈՒՐՄԵԼՅԱՆ

Ծնվել է 1907 թվականին Տրապիզոնում, վախճանվել է 1995-ին Լոս Անջելեսում: Բանաստեղծ է, արձակագիր, թարգմանիչ, գրականագետ, Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր: Փարիզում լույս է տեսնում նրա «Լոյս զուարթ» բանաստեղծությունների հայերեն գրված միակ գիրքը: Հետագայում գրել է անգլերեն:

Լևոն-Զավեն Սյուրմելյան

Իրավացի՞ էր Սյուրմելյանը, երբ գրում էր. «Ես կորսնցուցի հայ լեզվի կռիվը, որպեսզի շահիմ՝ ինձի և իմ ժողովրդիս բարիքին համար՝ կռիվը հայ հոգիին... Երևի չկա մեկը, որ ինձանից ավելի խոր սիրի հայ լեզուն և գրականությունը: Բայց ես հավատում եմ աշխատանքի բաժանմանը: Ես կարող եմ որպես ամերիկյան գրող ավելի մեծ չափով ծառայել ժողովրդիս ու անգլերեն գրելով չեմ դադարում հայ գրող լինելուց...»:

Հայերեն գրված նրա գրքույկի բանաստեղծությունները ընդամենը 21-ն են: Պարզ ու մտերմիկ երգեր, բնապաշտական սիրո ու խոնարհումի արտահայտություններ: Նաև 7-8 տարեկան՝ Մեծ Եղեռնի արիավիրքի միջով անցած և ծնողներին ու հարազատ տունը կորցրած որբուկի տառապանքը՝ 16-ամյա պատանու հուզումներով:

Թեև Սյուրմելյանի հետագա ստեղծագործությունները պատկանում են ամերիկյան գրականությանը, բայց 1945 թվականին անգլերենով լույս տեսած «Ձեզ եմ դիմում, տիկնայք և պարոնայք» վեպը հայ ժողովրդի եղերական ողբերգության մասին է... Այս վեպը թարգմանվել է իտալերեն, շվեդերեն, գերմաներեն, չեխերեն, հունգարերեն և այլ լեզուներով: Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմությունը աշխարհե-աշխարհ է անցել նաև անգլերեն գրված և բազմաթիվ լեզուներով թարգմանված այս վեպով:

Սյուրմելյանը հայերենից անգլերեն է թարգմանել «Սասնա ծռեր» էպոսը և

հայկական հեքիաթներ: Նրա «Վիպագրության տեխնիկան» աշխատությունը ամերիկյան դպրոցներում օգտագործվում է որպես ուսումնական ձեռնարկ:

«Տե՛ր, օրհնե՛ ծառն այս մատղաշ: Ես կտնկեմ զայն ահա Փխրուն և սև հողին մեջ, ուր պապերս կպառկին, ես՝ անոնց թոռը հսկա, այս հողին տերն եմ կրկին, Ու արևուն տակ կաճիմ՝ անունն իրենց շուրթիս վրա:

Պիտի բանա ծառն այս մեծ իր բազուկներն ու հոգին, Գրկած իր մեջ պապերուս արևոտ շունչը անմահ, Տե՛ր, միսմինակ, նազելի, այս ծառն աղոթք մը ըլլա՛, Ու փաթվիլ իր մարմնույն գան սիրողները գյուղին:

Երկաթագիր պատմությունն այս մտերիմ հողերուն Աչքիս արցունք կբերե... փառք ու մեռել շատ ունի: Երկիրն իմ հին, որուն ես թոռն եմ վայրի, Խոկումներով բեղմնավոր, երազներով օրորուն... Մեռելներուս իբրև խաչ՝ ես այս ծառը տնկեցի...»:

Իրավացի էր Սյուրմեյանի այն հավաստումը, թե գրելով անգլերեն, երբեք չի դադարել հայ լինելուց:

ՎԱՅԵ ՎԱՅՅԱՆ

«Սփյուռքը իր ամբողջության մեջ, բազմաթիվ հիվանդություններն տառապող և հետզհետե արագացող հյուծումի ենթակա մարմին մըն է՝ գորացուցիչ, մաշումը գոնե չափով մը դանդաղեցնող շիժուկի ներարկման տևականորեն կարոտ: Այդպես ըլլալով հանդերձ, դեռ կպահէ ան ապրող գոյության մը բոլոր նշանները, մտավոր գործունեության իր օրինակներով...»

Վահե Վահյան

Հակադրաբար, մեր հայրենիքը առողջ էություն մըն է, օրեօր աճող, իր ֆիզիկականին հետ նաև մտավոր ու հոգեկան ուժերը հորդելու աստիճան բազմապատկող, բացահայտ է ուրեմն, որ այս երկուքը կարիք ունեն փոխհարաբերության... Հայրենիք թե Սփյուռք, նույն ժողովուրդն ենք մենք, անցյալեն եկած նույն ժառանգություններով, պատմական նույն առաքելությամբ...»:

Այս տողերը վերցված են Վահե Վահյան բեյրութաբնակ բանաստեղծի «Հարալեզներուն հաշտութիւնը» գրքից, ուր պատմում է հայաստանյան իր շրջագայությունների և տպավորությունների մասին:

Հիշո՞ւմ եք. Հարալեզները Հայոց հնագույն աստվածներն էին, որոնք պատերազմի դաշտում զոհված հերոսին հարություն էին տալիս: Հարալեզը Հայոց մեջ արժանիին կյանքի կոչելու խորհրդանշն է: Վահե Վահյան բանաստեղծի համար այն ավելի քան սիրելի է: Դարասկզբին Մեծ Եղեռնի զարհուրանքին տրված ժողովրդի թելուզ և սրտի չափ փոքրիկ

Հայրենիքի հողի վրա հառնումը իմաստավորում է Հարալեզների պաշտամունքը:

Ծնվել է Կյուրինում 1907 թվականին: Ութ տարեկան՝ ընտանիքի հետ անցնում է աքսորի դաժան ճանապարհներով: Ապրում է: Մեծանում է: Սովորում է Բեյրութի ամերիկյան համալսարանում և որպես մաթեմատիկայի, բնագիտության, Հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ, դասավանդում Անթիլիասի տղայանքում, Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանում, նորից վերադառնում դպրավանքում, Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանում, ապա դառնում Հայագիտական Բեյրութ, աշխատում տաբեր դպրոցներում, ապա դառնում Հայագիտական դասընթացների ամբիոնի տնօրեն, խմբագրում սփյուռքի ամենամշակակալից հանդեսներից մեկը՝ «Անի» ամսագիրը:

Նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն կրում է «Արև-անձրև» խորագիրը: Որբացած սերնդի ծանր տվայտանքներն են այս գրքում... Անորոշ ապագայի հանդեպ ճնշող թախիծի զգացում և արևի տենչ...

*«Երջանկացած իր այցեն՝ Արև՛, Արև՛ կաղերսեմ,
Թափե՛ գգվանքդ թավիշ, լեցուր սենյակս հեզասեմ,
Ձի ծարավի եմ շոգիդ, շռայլներուդ ոսկեղեն,
Ես ցրտահար ու հիվանդ՝ կյանքի դաժան քամիեն»:*

Վահե Վահյանը հրատարակեց բանաստեղծությունների մի քանի ժողովածու. «Ոսկե կամուրջ», «Մատյան սիրո և մորմոքի», «Հուշարձան Վահի Ռամիս» ընդարձակ ողբ-պոեմը՝ գրված իր զավակի ողբերգական մահվան առթիվ, «Բերքահավաք» խորագրով գրականագիտական ուսումնասիրությունների, հոդվածների ու գրախոսությունների հատորը:

Աշխատելով գրական, մանկավարժական-կրթական և հասարակական բնագավառներում՝ նա ունեցավ բարձր մտավորականի կարգավիճակ և խորապես մտահոգվեց սփյուռքահայության ճակատագրով:

*«Ա՛հ, կուզեի՛, կուզեի՛, որպես բազուկ մը հզոր,
Ելլել հոտին դեմ խելառ ու շարժումով մը ամեհի՛,
Համախմբել շուրիս տակ, պահել ամբողջ, անմոլոր,
Մինչև հնչեր ծագե՛ ծագ՝ փրկարար կոչն հայրենի»:*

Իրավ այսպես է:

Վախճանվել է Բեյրութում, 1998 թվականի հուլիսի 19-ին:

ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ

Ծնվել է 1914 թվականին Սիվրիիիսարում, որը գտնվում է Անկարայի մահանգում: Գրկանոց մանուկ՝ ընտանիքի հետ տարագրվում է անապատ... Ճակագործի կամեցողությամբ ողջ մնացին, պատասպարվեցին Սիրիայի մայրաքաղաք Դամասկոսում, որտեղ տղան սովորեց նախակրթարանում, հետո Կիպրոսի Մելքոնյան կրթական հաստատությունում, ապա Բեյրութի հայկական ճեմարանում, որն ավարտելուց հետո դարձավ նույն ճեմարանի ուսուցիչ... Նրան բախտ է վիճակվում երկու տարի սովորել նաև Բրյուսելում, հայ մեծագույն պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի հիմնադրած հայագիտական ամբիոնում:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց անմիջապես հետո վերադառնում է Բեյրութ և նորից զբաղվում ուսուցչությամբ, խմբագրական աշխատանքով, գրում դասագրքեր, հոդվածներ, բանաստեղծական ժողովածուներ, վիպակներ ու դրամատիկական ստեղծագործություններ:

Մուշեղ Իշխան

Աստված, մեր տունն ու տեղ դարձուր մեզ...»:

*«Հիմա ես գիտեմ, որ փուչ է ամեն սեր
Կեղծիքով տառապող սրտերուն մեջ մարդկանց,
Միայն դու և կյանքին դեմ կմնաս գերիվեր
Ո՛վ տան սեր, մե՛ծ հրայրք ճշմարիտ և անանց»:*

Խորհրդապաշտական մի պատգամ ունի բանաստեղծը, որը օտար հողմերի հանդեպ որպես փրկություն է առաջարկում իր ժողովրդին: Եվ այս պատգամն արդեն քանի տասնամյակ հնչում է սփյուռքում՝ դպրոցներում և բեմերում, որպես Տուն խորհրդանիշի լավագույն արտահայտություն:

*«Հայ լեզուն տունն է հայուն աշխարհիս չորս ծագերուն,
Ուր կմտնե ամեն հայ իբրև տանտեր հարազատ,
Կստանա սեր ու սնունդ, սրտի հպարտ ցնծություն,
Եվ բորյանեն ու բուքեն հոն կմնա միշտ ազատ...»:*

Հայոց լեզու-հայրենի տուն վերացարկված պատկերը քնարերգու բանաստեղծի համար խորհրդապաշտական իմաստ է պարունակում իր մեջ և միանգամայն հարազատ է նրա հոգուն:

1945 թվականը պատերազմի ավարտի տարին էր, որը մեծ հույսերի, ապա նաև անորոշ հեռանկարների տարի դարձավ սփյուռքահայության համար: Մուշեղ Իշխանի «Հայաստան» պոեմը այդ տրամադրությունների արտահայտությունն է: Նրա Հայաստանը չունի որոշակի ժամանակի ընդհանրացում. հիմ Հայաստանն է, թե նորը, նրա անցյալն է, թե ներկան: Ոչ՝ այն, ոչ՝ այս: Հայաստանը բոլոր ժամանակների հայրենիքի խորհրդանիշն է: Անցյալ և նոր հայրենիքների տեսիլների մշուշում, որպես «շրջուն ոգի... խորիմաստ գոյություն... ծփուն պատկեր... խնկաբույր մագաղաթ...»:

*«...Հայաստան,
Նոր դարերու կառուցում
Եվ ավերակ փառքի արծան ու անցյալ...
Ճակատագրի մրրիկներեն հողմակոծ
Ծիրանի ծառ հաստարմատ.
Որուն կոտրած ծյուղերուն տեղ վիրախոց
Նոր ընծյուղներ կբարձրանան անընդհատ...»:*

Բանաստեղծական ժողովածուներից բացի նա գրեց նաև թատերախաղեր, որոնք արժարժում են ազգային, պատմական, հոգեբանական, սոցիալական ու բարոյական խնդիրներ. «Մեռնիլը որքան դժվար է», «Սառնարանեն ելած մարդը», «Կիլիկիո արքան», որը բեմադրվեց 1989 թվականին Երևանի «Նորք» երիտասարդական թատրոնում:

Արծակ գործերի ժողովածուներն են «Հացի և լույսի համար», «Հացի և սիրո համար», «Մնաս բարով, մանկություն», «Սպասում» վեպերը, «Արդի հայ գրականությունը» երեքհատորյա աշխատությունը, «Արևամայր», «Իրիկնալույս ռումբերու տակ» երկերը՝ գրված բեյրության պատերազմի ժամանակ:

Երևանյան դպրոցներից մեկը կրում է Մուշեղ Իշխանի անունը: Նրան պետք է ճանաչել որպես սփյուռքահայ մարդու հոգեբանությունը, տագնապներն ու հուզումները, հուսալքության տրամադրությունները գոյատևման կամքի հետ համահունչ և անխախտ տեսնող ստեղծագործողի, որը կարող է կյանքը գնահատել երկրպագողի խնդությամբ:

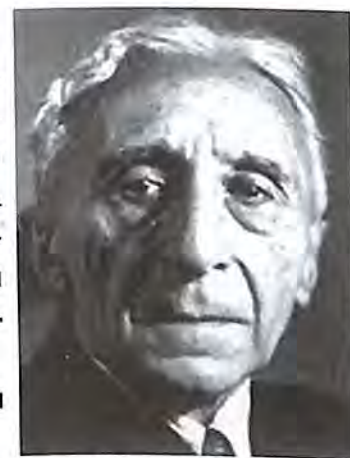
*«Ողջու՛յն քեզ, կյա՛նք, դու շքեղ փառք, դու և հաղթանակ,
Ողջու՛յն ցավիդ, հառաչներուդ ու խավարիդ,
Ողջույն ծափիդ ու ծիծաղիդ ու լույսերուդ...
Ինչպես որ կաս՝ մերթ արտասուք և մերթ ժպիտ՝
Դու ես միակ ուժն իրական խորախորհուրդ,
Ինչպես որ կաս՝ ես կընդունիմ քեզ գրկաբաց...»:*

ՀԱԿՈԲ ՄՆՁՈՒՐԻ

Ծնվել է 1886 թվականի հոկտեմբերի 16-ին Երզնկայի գավառի Արտման գյուղում: Վախճանվել է Կոստանդնուպոլսում 1978թ. հունվարի 29-ին: Որպես տանդոնապոլսում 1978թ. հունվարի 29-ին: Որպես ազգանուն հայրենի Մնձուրի լեռան անունն է վերցրել և իր «Կապույտ լույս» ժողովածուի վերնագիրը նույնպես հայրենի լեռներից մեկի անունն է, իսկ մյուս ժողովածուն հայրենի գյուղի անունով կոչվում է «Արտման»:

Մեծ Եղեռնից փրկված շատ մեծավորների նման նա փորձել է ապրել:

Ինչպե՞ս: «...Նավաբեկությունն ազատող մը ինչ

Հակոբ Մնձուրի

կընեն: Ամեն գործ ըրի ապրվելու համար: Խոտ, գարի, հարդ ծախեցի, ածուխ ծախեցի, հացագործ եղա, գործակատար եղա, պարապ պտտեցա, հիմա ալ գրագրություն կ'ընեն: Գրելեն ալ ձեռք չքաշեցի, գրեցի... Որևէ մեկը կարդալով զիս, կրնա իմ պատմվածքներուս քարտեզը, իմ գրական աշխարհագրությունս շինել: Անոնց մեջ ես հալեցնելով խառնեցի հաճախ տեղագրականեն, ազատագրականեն... Ես տեղի մը, աշխարհագրության մը մարդը, սովորությունները, բարքերը կ'պատմեմ: Եթե Ակը, Արմտանը, Տիվրիկը կամ Երզնկան, Արաբկիրը, Չմշկածագը կ'խոսեցնեն, պանծացնելու համար չեմ ըներ: Միայն այդ տեղերը լավ կ'ձանձնամ, քայլ-քայլ գիտեմ ատկե է... Մեր աչքերուն կբացվի աշխարհի մը, ուր հայը բնիկի աչքով կ'նայե իր տիրապետողներուն: Եվ զարմանք կա այդ նայվածքին մեջ: Հողին իսկական զարմանքը կա՝ հողին տիրացած, սակայն հողին լեզվեն չհասկցող եկվորին հանդեպ...»:

Մեծուրի գրողի կարոտը անչափելի է իր կորցրած հողի հանդեպ, որին տիրել է այդ հողի լեզվից անտեղյակ բարբարոսը: Այն պարզապես մի անչափելի կարոտախտ է, ինչպես հարսնուկի ողբը իր պատմվածքներից մեկում, որն իր կյանքի զարհուրելի խաչմերուկներում կորցրել է իր սերը:

«Ձարկիր, կրակ տվիր աղաս, կ'երիմ, կվառվիմ,
Ջուրի պես ծարրվցեր եմ, աղաս, ծամփուղ կ'նայիմ:
Քներ եմ խոշ եմ եղեր, աղաս, սիրուդ սերխոշ եմ եղեր,
Հերու շատ աղեկ էի, աղաս, աս տարի ի՞նչ եմ եղեր:
Հաներ եմ կապույտս, աղաս, հագեր եմ ալը,
Ես քենե կարոտ եմ, աղաս, ի՞նչ ընեմ մալը:
Շըլլե ես չըլլայի, աղաս, քու սիրած յարը
Շըլլե իս չբերեր, աղաս, իս բերող մարը:
Տուն եկուր, աղաս, ելիր տուն եկուր,
Արմուղանդ չեմ ուզեր, աղաս, արևդ առ եկուր...»:

Եթե կարդաք Հակոբ Մեծուրու գործերը, անվերապահորեն պիտի սիրեք:

Կոստան Զարյան

ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ

Նրա գրական հարուստ ժառանգությունը մեր մշակույթի լավագույն էջերից է: Նա ստեղծեց 20-րդ դարի մեր պատմությունը՝ վավերացնող, հզոր երևակայությամբ, պատկերավոր մտածողությամբ, իրերն ու երևույթները քննելու և վերլուծելու խորաթափանց մտքով:

Ծնվել է 1885 թվականին Շամախիում: Ուսանել է Փարիզի Սեն ժերմեն քոլեջում, Բյուսելի համալսարանի գրականության և փիլիսոփայության բաժնում, Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ: Հետո իտալերեն լեզվով հրատարակել է պոեմներ, որոնց թեմաներով

իտալացի կոմպոզիտոր Օ. Ռեսպիգին գրել է սիմֆոնիա: 1914 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակել է «Մեհյան» հանդեսը Գ. Բարսեղյանի և Հ. Օշականի հետ: Հինգ տարի անց, որպես իտալական թերթի հատուկ թղթակից, գործուղվել է Մերձավոր Արևելք և Հայաստան:

Զարյանը 1922 թվականին ընտանիքով տեղափոխվում է Երևան և Պետական համալսարանում դասավանդում եվրոպական գրականության պատմություն... Երեք տարի անց նորից է մեկնում արտասահման, ապրում Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Մերձավոր Արևելքի երկրներում և 1962 թվականին, նորից վերադառնալով՝ վերջնականապես հաստատվում է Հայաստանում, և մի քանի տարի անց հայրենիքում կնքում է իր մահկանացուն:

Տաղանդավոր մտավորականի թափառումների այս ընդարձակ աշխարհագրությունը խոսում է նրա, իր սեփական տեղը որոնելու ջանքերի մասին: Առաջին անգամ 1922 թվականին հաստատվելով Երևանում, չկարողանալով տանել խորհրդային կարգերի բարոյական ճնշումը՝ ստիպված է լինում կարճ ժամանակից հետո հեռանալ: Միացյալ Նահանգներում հրատարակում է «Արմենիդն բորթըրլի» հայագիտական հանդեսը, Կոլումբիայի համալսարանում դասավանդում հայագիտություն... Այսպես, ամենուր, նրա հետ Հայաստանի կերպարը և դրան ծառայելու մեծ ցանկությունը: Իր թափառական քայլերը նրան տարան երկրից երկիր՝ ամենուրեք որոնելով «հայ ոգին» փորձեց բացատրել հայության ճակատագրի վայրիվերումները:

«Գտնել հայ մտքի նոր ծամփաները, նոր բովանդակություն տալ այդ կյանքին և նախատեսել հոգեկան զարգացման կարելի ապագան, այդ պիտի լինի կարծում եմ հայ ստեղծագործության նպատակը: Դժվարին և փառավոր նպատակը...»

...Մեր երկիրը, մեր ազգը և ոգին ամեն տեղ ներկա են եղել, և իր հայացքը հավերժական լեռանն է ուղղված եղել: Հայն իր հայրենիքից դուրս դադարում է հայ լինելուց: Ծանր է հայրենիքից հեռու ապրելը: Տարագիր հայությունը բոլորած պիտի լինի սիրելի հայրենիքի շուրջը...

...Եթե ուզում ենք ազատ հայրենիք, պետք է նրան ստեղծել մեր սեփական ձեռքերով: Աշխարհն անողորմ կռվի դաշտ է, փոթորկած ծով և պետք է մեր բոլոր ուժերը միացնենք և մեր իրավունքները պաշտպանենք... Երբ օվկիանոսի վրա քամիները ոռնում են, լեռան նման ալիքները վեր բարձրացնում և սպառնում, նավապետը և նրա մարդիկ ուրիշների օգնությանը չեն սպասում, այլ ծիգ են անում նավն այնպես ղեկավարել, որ չընկղմվի...

...Ես ծարավ եմ Հայաստանով...
Կարդացեք Կոստան Զարյան գրողի «Տատրագումի հարսը» պոեմը և «Նավը լեռան վրա» վեպը: Մյուս գործերը նույնպես, և առնչվեք նրա խորիմաստ փիլիսոփայական մտածողությանն ու շքեղաշուք զգացողություններին:

Նրա խոհերը կյանքի ու բնության գեղեցկությունների մասին, մահվան մասին, մարդու մասին, կենսասիրության ու մարդասիրության մասին ծոն են կյանքին, բնությանը, մարդկային հոգուն, որն ամբողջ մի տիեզերք է, մարդկային էությանը, որ լիքն է բարությանը ու սիրով, որ ունակ է զգալու և աշխարհի վիշտը, և՛ աշխարհի գեղեցկությունները: Ընդունակ են մարդուն տանելու **«կյանքն հեռու - գեհենեն վե՛ր կապույտ թռչունի մը փնտրտուքին»:**

Համաստեղ

Ծնվել է 1895 թվականին Խարբերդի Փերշենճ գյուղում, մահկանացուն կնքել 1966 թվականին Միացյալ Նահանգներում: Բարձրագույն կրթություն է ստացել Հարվարդի և Կոլումբիայի համալսարաններում, դարձել Ամերիկայի լավագույն մտավորականներից մեկը՝ մշտապես երազելով Հայրենիքը:

Հայ արձակի նվաճումներից են հոգեբանական, փիլիսոփայական խորին ընդհանրացումներով գրված նրա ստեղծագործությունները: Պարզապես հաճույք է կարդալ նրա պատմվածքները, **«Աղոթարան»** արձակ բանաստեղծությունների ժողովածուն, **«Այծետոմար»** պոեմը, **«Հայաստանի լեռներու սրնգահարը»** թատերգությունը, մյուս գործերը նաև:

Նրա ստեղծագործությունների յուրաքանչյուր տողում նույն ահագնացած ցանկությունն է՝ երթա՛լ, երթա՛լ, երթա՛լ երկիր... Սակայն առանց հասնելու իր երազանքի երկիր՝ մահկանացուն կնքեց Լոս Անջելեսում, 1966 թվականի նոյեմբերի 26-ին և շիրիմի արժանացավ Բոստոն քաղաքում:

ՎԱՀՐԱՍ ՄԱՎՅԱՆ

Ծնվել է 1926 թվականի հունիսի 27-ին Երուսաղեմում, վախճանվել է Լիսաբոնում 1983թ. հունվարի 11-ին: Թաղված է Բեյրութում:

Բանաստեղծն ու արձակագիրը իր **«Հայու բեկորներ»**, **«Անկապ օրագիր»**, **«Ամեն տեղ հայ կա»** ժողովածուներում, որոնց կարդալը մեծ բավականություն կպատճառի ընթերցողին՝ ապրում էր Սփյուռքում և տառապում մահանջող հոգիների կորստով... **«Անծանոթ ու օտար ափերու վրա, նույն հաճախանքն հալածված՝ այսպես դուն, ես, ամբողջեն ակամա փրթած մասնիկներ, մեր արյան ձայնին կարոտով, մեր հողեն ու հարազատներն հեռու, շատ հեռու, բյուրավոր քառուղիներն հազար կանչով, պիտի գիրար, պիտի զմեզ որոնենք. - ըսենք, հա՞յ կա... Այո՛, ամեն տեղ հայ կա»:** Ու **«արյան ձայնին կարոտով»** հեղինակը գտնում է նրանց, պատմում նրանց մասին, և փորձում ընդհան-

Վահրամ Մավյան

րացնել սփյուռքահայության դիմանկարը: Շատ օրինակներում ցույց տալով **«մահանջող հոգիներին»**՝ պատկերում է մահ այն **«բեկորները»**, որոնք ջանում են պահել կամ վերագտնել ազգային կորցրած նկարագիրը:

«Կապվելիք խենթը» պատմվածքի հերոսը երիտասարդ տարիքում գնացել է Ամերիկա, կյանքի դժվար ճանապարհ անցնելով հաջողության է հասել և՛ առևտրի մեջ, և՛ ընտանեկան կյանքում: Եվ մի օր էլ արդեն զավակների և թոռների տեր, որոնք այլևս հայերեն չեն խոսում, ամերիկյան անձնագրով հայրենի վայրերին այցելության է գնում և արևելքի հայ գաղթօջախների հայկական կյանքով ոգևորված ուզում է Սիրիայի կամ Լիբանանի **«գյուղերուն հայկական վարժարաններն մեկուն մեջ ուսուցչական պաշտոն մը գտնել»**, հայ մանուկներին դաս տալ, Հայոց լեզուն շարունակ լսելու համար: Իր ապահով կյանքն Ամերիկայում թողնելու, հայ վարժապետ աշխատելու որոշման համար նրան համարում են **«կապվելիք խենթ»:**

Հեղինակն իր պատմվածքն ավարտում է այսպես. **«Ինչ լավ է, որ Աստված անպակաս կընե մեր ժողովուրդին մեջեն այդ կապվելիք խենթերը...»:** Իսկապես. ինչ լավ է... Կարդացեք **Վահրամ Մավյան** սփյուռքահայ արձակագրի գործերը և դուք նույնպես կհամաձայնվեք այս մտքի հետ: Նրանք երկու հատորով հրատարակվել են Երևանում:

ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆ

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1878 թվականի հունվարի 21-ին և վախճանվել Կահիրեում՝ 1945 թվականի ապրիլի 4-ին:

Սովորել է Կոստանդնուպոլսի մի քանի վարժարաններում, ապա գործի բերումով, որպես առևտրի պաշտոնյա, մեկնել Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Եգիպտոս: Ալեքսանդրիայում **Մ. Կյուրճյանի** հետ Եգիպտոս: Ալեքսանդրիայում **Մ. Կյուրճյանի** հետ մեկնել է **«Շիրակ»** հանդեսը, եղել է **«Արև»**, **«Ժողովրդի ձայն»** և այլ պարբերականների խմբագիր: Առաջին համաշխարհային պատերազմից, Հայոց Մեծ Եղեռնից հետո մասնակցել է որբահավաքման գործին: Եղել է Ուսուցիչ Կոստանդնուպոլսի, Կիպրոսի և այլ հայաշատ վայրերի ազգային վարժարաններում:

Թեքեյանը գրական ասպարեզ իջավ 19-րդ դարի 90-ական թվականներին և բանաստեղծության վերջին և արևմտահայ դասական բանաստեղծության պնդմամբ մա սփյուռքահայ բանաստեղծության առաջին խոշորագույն դեմքն էր: Նա բազմաթիվ բանաստեղծություններ, ժողովածուների հեղինակ է, գրել է մահ պատմվածքներ, թարգմանել բրոնիկներ, հրապարակախոսական ու գրական հոդվածներ, Եվրոպայի կոթողային գրականության շատ նմուշներ:

Մահից հետո Սփյուռքում նրա անունով հիմնվել է կրթական, մշակութային **«Թեքեյան մշակութային միություն»** կազմակերպությունը, որի բազմաթիվ, աշխարհով մեկ ցրված հանձնախմբերը հոգում են Սփյուռքի գրական, կրթական,

Վահան Թեքեյան

Այսքանը, որպես հանրագիտարանային տեղեկություն:

Նա ապրեց ժամանակի այն հատվածում, երբ Հայոց կյանքի ողբերգական խտացումները հասել էին գերագույն այնպիսի աստիճանի, որից այն կողմ մահվան թագավորությունն էր տիրում միայն և բացառվում էր արևի մի չնչին շող անգամ կյանքի կոչելու համար ազգովի մեռնող ժողովրդին: Սակայն նրա հույսը անչափելի խորն էր «**Հայ հոգիին**» հանդեպ, որը կարողանում է դիմագրավել ամենաժանտ կործանումներին անգամ:

Թեքեյանն իր տաղանդի ուժով տվեց զգայական, տպավորիչ, մտային ու խոհական ապրումների, դասականորեն կատարյալ, հղկված ձևերի ստեղծագործություններ: Նրա կենդանության օրոք, նաև հետո հրատարակված «Սեր», «Հայերգություն», «Տաղարան», «Հոգեր», «Հրաշալի հարություն», «Հայրենի գրույցներով», «Կեսգիշերից մինչև արշալույս» բանաստեղծական ժողովածուների յուրաքանչյուր քերթվածք պատկերավոր ու թախծոտ մի կենսագրություն է, հիշողության տառապագին կանչ, նաև մոռանալու մեծագույն խորհուրդ, նրա իմաստի հանդեպ անսահման հավատը:

Պիտի մոռնա՜նք անսահման մեր կսկիծին հետ նաև
Մեր հոգիներն այրող Ատելությունն անսահման
Ու մեր աչքերը պայծառ ու մեր քայլերը թեթև
Պիտի ըլլան վերստին՝ մեր հողին վրա մայրական...

Մարդոց չարիքը մեզի և բու չարիքդ, Աստված իմ,
Պիտի գա՝ օր մուր այլևս պիտի կրնանք չհիշել,
Պիտի կրնանք մենք նորեն երգե՛լ, սիրե՛լ, անարգել...
Օ՛հ, դեռ գիտեմ, կանուխ է, զի բախտն է դեռ ոխերիմ...

...Խորհրդային Հայաստանի մասին սփյուռքահայ գրողները հակասական կարծիքներ ունեին: Ոմանք լուռ էին, ոմանք ոգևորվում, ոմանք «սառնություն» էին ցուցաբերում: Երկար լռությունից հետո **Թեքեյանը** Խորհրդային Հայաստանի հանդեպ հետաքրքրություն է ցուցաբերում: «**Խ. Հայաստանը մեծ առավելություն մը ունի Արտասահմանի վրա. հայերը հոն կզգան, թե մտածող և գործող մարդկության մեկ մասն են իրենք... Եվ անոր տարեդարձը պետք է ընդունիլ իբրև հայ ազգին վերջնական կորուստե ազատագրման տարեդարձը**»:

«Քու հիշատակդ, այս գիշեր, զիս լալու չափ կհուզե, կարծես մեկնած էր սրտես, և գաղտնաբար այս գիշեր ետ կդառնա, ու հին տեղն ու հին գգվանքը կուզե, Կսեղմըվի գրկիս մեջ, կբարձրանա կուրծքս ի վեր... Յիշատակովդ այս գիշեր, կգգամ անչափ զիս հարուստ, Անչափ բարի, երջանիկ... որ գթությամբ մը անհուն Կենդանի քոյրդ խեղճերուն...»:

Վատածեմ զայն բաժնեւ երկրի բոլո՛ր ի յանդարտեմն:
Նրա արվեստի խոհականությունն ու հույզը, մտքի և ապրումի ներքին կապ-վածությունը, կատարելության հասած բանաստեղծական կառույցը, սոցնետի-չգերազանցված իր վարպետությունը, զգացմունքների խորին, լայնահուն հուզա-կանությունն է գերիշխողը, ինչի մասին էլ որ գրելիս լինի՝ հայրենիքի, իր տառապ-յալ կամ հառնող ժողովրդի, իր սիրո, թե իր զգացական աշխարհի մասին:
Վահան Թեքեյանը բանաստեղծ է բառի ամենաճշգրիտ և լավագույն իմաս-տով: Նրան անհրաժեշտ է շատ կարդալ, փորձելով նժարի վրա դնել սեփական-զգացմունքները իմաստուն գրողի ստեղծագործությամբ բյուրեղացած ապրում-ների կողքին՝ հասկանալու, և ինչու չէ, գնահատելու համար սեփական էության ապրումների գինը:

Հայկական համառոտ հանրագիտարանի՝ նրան նվիրված ժլատ տողերը փաստում են, որ նա գրող, խմբագիր, բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ, հրատարակիչ էր, որ ծնվել է բնիկ սասունցի ծնողներից 1914 թվականի մարտի 24-ին Կիլիկիայի Այնթափ քաղաքում։ Երբ 1921 թվականին վերջնականապես Կիլիկիան դատարկվում է հայությունից **Օվե և Մանուշ Սիմոնյանների** ընտանիքը հայտնվում է Հալեպում։ Ավագ որդի **Սիմոնը** նախ ավարտում է Հալեպի կրթա-

սիրաց վարժարանը, ապա Բեյրութի Անթիլիաս դպրավանքը: 20 տարեկանում ավարտելով ուսումը դառնում է ուսուցիչ Հալեպի, Անթիլիասի, Բեյրութի վարժարաններում: Ուսուցիչ էր Հայոց լեզվի, գրաբարի և հայ մատենագրության: Եղել է **«Հասկ»** թերթի խմբագրապետ, **«Սփյուռք»** շաբաթաթերթի խմբագիր:

Սիմոն Սիմոնյան

1945 թվականին Հալեպում հիմնում է **«Սևան»** տպարանը, իսկ մի քանի տարի անց այն տեղափոխում է Բեյրութ: Դեռ Հալեպում գեղարվեստական գրականության հետ իր հեղինակությամբ տպագրում է **«Հայոց պատմություն»** շարքը, մայրենի լեզվի դասագրքեր, իսկ Բեյրութում արդեն բանասիրական իր ուսումնասիրությունները **«Արևելահայ գրականություն»**, **«Արևելահայ գրողներ»**, **«Հայոց հին մատենագիտությունը որպես ենթահող արդի հայ գրականության»**, **«Նորահայտ տաղասած մը. Ստեփանոս Դաշտենցի»**, ապա նաև այլևայլ դասագրքեր, գրական-գեղարվեստական, գիտաբանասիրական, թարգմանչական, բազմաբնույթ և անչափ հարուստ գրականություն:

Այս այսպես էր: Սակայն միթե՞ կարելի է ճանաչել մտավորականին իր ազնիվ մղումներով, իր ապրումներով, մտքի ու զգացումների թելադրանքներով հանրագիտարանային չոր ու ցամաք տողերի ներսում, որտեղ, ի միջիայլոց, նշվում է նաև, որ նա հեղինակ է **«Կը խնդրվի... խաչածեւել»** պատմական, խոհափիլիսոփայական թատերգության, **«Սիփանայ քաջեր»**, **«Լեռնականներու վերջալույսը»**, **«Լեռ և ճակատագիր»** պատմվածքների ժողովածուների, **«Անժամանորոս»** վեպի: Նա կարող էր ավելի շատ գրական գործեր ստեղծել, եթե չլիներ այն բոլոր զբաղմունքները, որոնք նույնքան կարևոր էին, որքան գեղարվեստական գործեր ստեղծելը: Նրա օրը շատ հաճախ սկսվում էր հիմք չվերջացած: Այն, ինչ չէր հասցնում անել՝ իր մտքի անդաստաններում ծնունդ առած ու ժամանակի պատճառով չգրված գիտաբանասիրական ու գեղարվեստական գործերի այն թանձրուկն էր, որը եթե հասցներ կատարել, պիտի շահեր և՛ Հայոց բանասիրությունը, և՛ գրականությունը, և՛ դպրոցները իրենց լեզվի ու պատմության նորանոր դասագրքերով: Իր բազմազբաղ օրերի բոլոր աշխատանքների հետ, իր սեփական մտահղացումների գիտական և գրական գործեր գրելու ընթացքի հետ խմբագրում էր **Գարեգին Ա Յովսեփյանց կաթողիկոսի անտիպ և անավարտ գործերը**, հատկապես **«Յիշատակարանք ձեռագրաց»** հինգ-վեց հատորները՝ լինելով նաև այդ գործերի գիտական աշխատակիցը: Նա քաջ գրաբարագետ էր և հայ մատենագրության անգուգական գիտակ: Երկար տարիների ընթացքում շատ բարձրաստիճան հոգևորականներ են դպրոցներում նրա ուսուցչությամբ այդ անհրաժեշտ առարկաները ուսանել: Եվ, ընդհանրապես, հայագիտության մեջ չկա մի ասպարեզ, ուր ուտք դրած չլինի այդ բազմատաղանդ մարդը:

Նա հայության համար խորապես տազնապող մարդ էր: Չէր պատկանում որևէ կուսակցության և, ուրեմն, անկախ մտածող անհատականություն էր:

Բայց, թողնելով նրա բոլոր արգասավոր զբաղմունքները, պիտի խոսեն նրա գրական գործերի մասին, հատկապես **«Լեռ և ճակատագիր»** պատմվածքների ժողովածուի մասին, ուր ամփոփված են **«Լեռնականներու վերջալույսը»**, **«Հայրս»**, **«Սիփանու քաջեր»** պատմվածքների ընտրանին: Ես ինձ երջանիկ եմ համարում, որ ունեմ այդ ժողովածուն, կարող եմ նորից ու նորից ծիծաղ ու փառահեղ արցունք խառնած ընթերցել այս կամ այն պատմվածքը և ապրել այն փառահեղ վիճակը, որն ապրում է մարդը, երբ հանդիպում է տաղանդավոր ու ազնվագույն գրողի ստեղծագործությանը: Այս պատմվածքները սասունցիների՝ Լեռնականների մասին են, գրված անկեղծությամբ, սքանչելի, անխարդաղ հումորով: Ոչ մի շինծու

և մտացածին բան չկա այստեղ, ամեն ինչ բնական է, տեսած ու լսած, խորապես զգացած ու ապրած: Առանց տարտամսելու կարելի է ասել, որ հեղինակն այստեղ համամարդկային գրականության առաջին շարքերում է: Նրա հերոսները հայրենի հողից կտրված, սակայն հարազատ երկրի անմարելի կարոտով ապրող մարդիկ են, բարոյականության չափանիշների մշտական ջատագովներ: Այս պատմվածքները կարող են պատիվ բերել յուրաքանչյուր ազգի գրականությանը, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրը գլուխգործոց է: Հեղինակը մարդկանց յուրաքանչյուրը գլուխգործոց է: Հեղինակը ժպիտով է ներկայացնում իր հերոսներին, սակայն նրա ժպիտի մեջ այդ մարդկանց ճակատագրի համար տրոփող սրտի ողբերգությունն է խտացած: Իրենց

բնօրրանից վռնդված մարդիկ՝ փռապաններ, ջրաղացպաններ, մշակներ, որոնք տասնամյակներ անցնելուց հետո էլ ապրում են բնօրրան վերադառնալու անմարելի հավատով: Նրանցից յուրաքանչյուրը օժտված է խիստ անհատական բնավորությամբ ու հոգեբանությամբ, սակայն ընդհանրական են միաժամանակ այնպես, որ հնարավոր է դառնում միանգամից ճանաչել նրանց սասունցի լինելը՝ նույնիսկ անկախ բարբառից: Նրանց հոգիներում նույն պայքարն է, նույն հայրենանոր միջավայրի հետ հաշտություն որոնելու ասպարեզում և նույն հայրենաբաղձությունը, որի տառապանքը երբեմն հասնում է անիրական չափերի: **Սիմոն Սիմոնյանի** այս պատմվածքները մի ողջ սերնդի գեղարվեստական ճշմարիտ տարեգրություն է՝ գրված առնական ոգով, ժողովրդական սքանչելի հումորով, առանց ողբերգական խտացած գույների, սակայն, այնուամենայնիվ, ողբերգական իր էությամբ: Միևնույն արյամբ կապված Սասնո Լեռնաշխարհին ու նրանց մարդկանց հետ՝ գրողը մեծ տաղանդով հյուսել է մի նոր ժողովրդական վիպերգ՝ **Սասնա ծռերի** հերոսական ու ողբերգական վերջին սերնդի վիպերգը, դեռ ապրող ու հայրենաբաղձության կարոտախտից տառապող սասունցիների մասին:

Հեղինակն ինքն էլ այդ ճակատագրի տերն է, որ տառապում է հայրենաբաղձություն կոչվող հայի հավերժական դարձած հիվանդությամբ: Նրա մյուս շատ հետաքրքիր գործը **«Կը խնդրվի... խաչածեւել»** պատմական, խոհափիլիսոփայական թատերգությունն է, որն այսպես է մեկնաբանել ինքը՝ հեղինակը. **«Երգիծական, իմաստասիրական, պատմական գործ մըն է:**

Խառը, բայց միակտուր: Հայ ժողովրդի ճակատագրի վերլուծում մըն է, երգիծանքով ու լացով, իմաստասիրութեամբ, մտածումով, պատմական ճշգրտութեամբ: Ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս տեսած է հայ ժողովուրդը, բայց ինչո՞ւ չէ մեծցան, ինչո՞ւ միշտ «փոքր ածու» մնացած է. որո՞նք, ի՞նչ բաներ մեզ տեսել տուած են, եւ որո՞նք ու ի՞նչ բաներ մեզ մանրած են, փոշի ըրած ու ցրուած...: Հայ ժողովուրդի յաւերժութեան այրող տազնապով գրուած գործ մըն է: Հրաշալի յետադարձ ակնարկի մը (մեր անցեալի վրայ) եւ հրաշալի հեռաւոր հաւացքի մը (մեր ապագայի վրայ) պետք ունինք փրկուելու համար:

Մեր պատմութեան խոհական ու լրջագոյն ուսումնասիրութիւն մը մեջ դէմ յանդիման կը դնէ երկու իրողութեանց առջև.

1 - Հայ ժողովուրդը տեսած է, երբ ուրիշները, նույնիսկ շատ մեծեր (աշխարհակալներ) անհետացած են:

2 - Հայ ժողովուրդը միշտ (հին, միջին, նոր ժամանակներուն) փոքր մնացած է. խորենացին, մեր Պատմահայրը «փոքր ածու» կոչած է մեզ, երբ իր օրով հայ ժողովուրդը 15 նահանգներու մէջ կը բնակէր միմակը. այսօր նոյն «ածու»-ն է, դա՛րձեալ փոքր, եւ հազիվ հին Հայաստանի 1/10-րդին մէջ կը բնակի:

Տեսել ու չմեծնալ. ահա՛ հայ ժողովուրդը»:

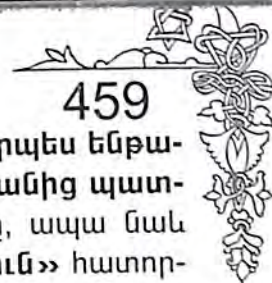

Ի վերջո, այս թատերգություն-վեպը մեր բազմակնճիռ պատմության տաղանդավոր հեղինակի վերլուծությունն է իր լայնքով ու խորքով, նրա երևակայության ուժը, մեկնությունների համարձակությունը, մտքի ինքնատիպությունը՝ ընդամենը 152 էջի մեջ ամփոփված: Այն կարդալը մեծագույն հաճույք է:

Նրա վերջին վեպը՝ «Անժամանորոս»-ը մարդկային բարդ ճակատագրերի, նրա խռովքների ու սերերի, ոգեղենի ու մարմնականի, բարու և չարի, կյանքի ու մահու պայքարի պատմությունն է: Սիրո պատմություն է: Ազատության ու արդարության, ճշմարտության, երջանկության սուրբ իրավունքի պատմություն է:

«Քսաներորդ դարը մեծ փորձի, մեծ հիասթափության և մեծ ունայնության քառսն է, որմէ պիտի ծնի հաջորդ դարը, ինչպես արարչագործութեան վեց օրերէն՝ եօթներորդը: Պիտի գա քսան եւ մեկերորդը, ուր մարդը պիտի ապրի ու ո՛չ թե ճիգ պիտի ընէ ապրելու, ուր մարդը երջանիկ պիտի ըլլա եւ ոչ թե երջանիկ պիտի կարծէ ինքզինք...»:

Իր ժողովուրդը իրավունք ունի երջանիկ լինելու: Այս հավաստումով է նա գրել նույնիսկ իր գիտական աշխատությունները, որոնք հայագիտության մեջ չափազանց անհրաժեշտ իրենց տեղն ունեն: Նա խորապես ուսումնասիրել էր բոլոր հին մատենագիրներին, բոլոր հին պատմիչներին և նրանց նվիրված բոլոր ուսումնասիրությունները՝ առանց բացառության: Եվ իր կարևոր, առանձին եզրահանգումները կատարել իր գիտական ուսումնասիրություններում. «Հայոց

պատմությիւն» հատորները, «Հին հայ մատենագիտութիւնը որպէս ենթահող հայ գրականութեան», Մովսէս Կաղանկատվեցու «Աղուանից պատմութիւն» մատյանին նվիրված սքանչելի ուսումնասիրությունը, ապա նաև «Արեւելահայ գրականութիւն» և «Արեւմտահայ գրականութիւն» հատորները, մի քանի հատորանոց «Բառարան մը, հայերէնէ հայերէն», Հայոց մեծագույն առակագիր Վարդան Այգեկցու առակների և ֆրանսիացի առակագիր

Լաֆոնթեի առակների համեմատական ուսումնասիրությունը:

Խոսքը նորից տանք իրեն՝ գիտնական-բանասեր Սիմոն Սիմոնյանին. «Հայոց մեծագույն առակագիր Վարդան Այգեկցիի առակները տարված են Եւրոպայի մէջ, 17-րդ դարուն, 3 անգամ «Աղուեսագիրք» խորագիրով, հայերէնով 1668-ին, 1683ին:

Իսկ Լաֆոնթեն, ֆրանսիացի մեծ առակագիրը, ծնած՝ 1621 թուին, առակ կը սկսի գրել միմիայն 1668-ին, 47 տարեկանին: Մինչև 47 տարիքը գրական բազում սերտ փորձերով, բայց երբեք առակ չգրելով:

...Արդեօք Լաֆոնթեն չէ՞ օգտուած Հայոց առակներու տպված գիրքէն՝

«Աղուեսագիրք»-էն...

Սերտեցի Լաֆոնթենի մանրակրկիտ կենսագրութիւնը: Տրամադրութեան տակ ունիմ Լաֆոնթէի առակներու լաւագոյն ժողովածուները: Սկսայ զանոնք բաղդատել Աղուեսագիրքի առակներուն հետ: Պայման է որ հասարակաց աղբիւր չունենան երկուքը-այսինքն՝ եզովքոսէն, Փետրոսէն և այլ հին առակագիրներէն օգտված չըլլան...»:

Երկար պրպտումների արդյունքում Սիմոն Սիմոնյանը վերջապես գտնում է առակներ, որոնք միմիայն գոյություն ունեն «Աղվեսագրքի» և Լաֆոնթեի առակագրքերի մեջ:

12-րդ դարում ծնված առակաբան-քարոզիչ Վարդան Այգեկցին որևէ կերպ չէր կարող օգտվել 17-րդ դարում ծնված ֆրանսիացի առակագրի գրվածքներից... Ուրեմն եղել է հակառակը: Սա զուգադիպություն է: Իհարկէ՛ ոչ: Սիմոնյանը թերևս չանդրադառնար այս խնդրին, եթե Հայոց մեջ չլիներ արմատացած այն բնավորությունը, երբ որևէ առարկայի շուրջ, որևէ օտար ժողովրդի նույն առարկայի հետ առնչվող նմանությունը՝ կարող են ոմանք առանց գիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրության՝ կարող են «ապացուցել», թե հայերն են եղել փոխառնողները: Սա, անշուշտ, շատ վտանգավոր միտում է, որը ժողովրդի մոտ կարող է առաջացնել թերարժեքության զգացում: Փառք Աստծո, որ Հայոց գիտական անդաստանում պակաս չեն նաև այն պայծառամիտ գիտնականները, որոնք անժխտելի ապացույցներով արևերես են հանում բազում այլ ճշմարտություններ: Նրանցից մեկն է ահա Սիմոն Սիմոնյան գրողն ու բանասեր գիտնականը:

Այսպես. հայերը խաղաղ ապրում էին Լիբանանում և ամեն իմաստով իրենց ստեղծագործ աշխատանքով շահել էին երկրի տերերի համակրանքը: Բայց սկսվեց Լիբանանյան պատերազմը, որը արդյունք էր պաղեստինա-հրեական հակամարտության: Այս պատերազմի մասին պատմել ենք էջեր առաջ: Հիշեցնեն միայն, որ երբ 1968 թվականին Լիբանանի հարավում Պաղեստինի դիմադրու-

թյան շարժումը ազատ գործելու իրավունք ստացավ՝ խորայելական գործերը հարձակվեցին Լիբանանի վրա: Իսրայելական բանակը անցավ Լիբանանի սահմանը և նրանց տանկերը շրջապատեցին Արևմտյան Բեյրութը: Սկսվեց քաղաքի կատաղի գնդակոծումը, որի արդյունքում ոչ միայն ավերվեց քաղաքը, այլև մեծաքանակ զոհեր տարավ խաղաղ բնակչությունից: Զոհվում էին նաև հայերը: Նրանք կարողանում էին պաշտպանել քաղաքի հայկական շրջանները: Սակայն պատերազմը պատերազմ էր անգիջում և կատաղի: Գնդակոծումները փլատակների վերածեց նաև Սիմոն Սիմոնյանի «Սևան» տպարանը:

Հազարամյակներ շարունակ պատմության քառուղիներում թափառելիս որքան անգամներ ականատես եղանք ոչ միայն սեփական հայրենիքում, այլև ուրիշ երկրներում, ուր հայերը ապաստանում էին խաղաղորեն ապրելու հույսով, ընկնում էին պատերազմական թոհուրոհի մեջ՝ տալով իրենց բազում զոհերը:

Հիմա էլ Լիբանանում այդպես:

Սիմոն Սիմոնյան պայծառամիտ մտավորականը իր կյանքի վերջին տարիներին խորապես ապրեց իր ժողովրդի այս հատվածի ողբերգությունը նույնպես, ինչպես սրտի խորքերում մշտապես կրում էր Մեծ Եղեռնի զարհուրանքը:

Սակայն զարմանալի չէ՞, որ այս պայմաններում էլ նա երբեք չկորցրեց իր լուսավոր հավատը իր ժողովրդի հանդեպ:

«Անձնապես ես ամենայն անկեղծությամբ կը հավատամ որ կարելի է յաւերժացնել հայ ժողովուրդը, զայն պահել հարազատ և անաղարտ, իր ինքնութեամբ»:

Կը հավատամ որ կարելի է նախ յաւերժացնել հայ ժողովուրդը, եւ ապա ազատագրել անոր կորսուած հողերը: Երկուքը իրարմէ տարբեր բաներ են, այսինքն՝ երկու տարբեր ընթացք, նախ՝ գոյատեւել, ապա՝ ազատագրել, նախ ժողովուրդը, ապա՝ հողը, վասնզի առանց ժողովուրդի իմաստ չունի հողը:

Հակառակ հազարամյա մեր կորուստներուն, հակառակ Ապրիլյան այն եղեռնին, հակառակ մեր մեծ ու բազում սխալներուն, հակառակ այս նոր ժամանակներուն, որոնք անհունօրէն աւելի ծանր են ու ծնշիչ՝ մեր հնին պէս փոքր ու սփիւռք դարձած ժողովուրդներուն:

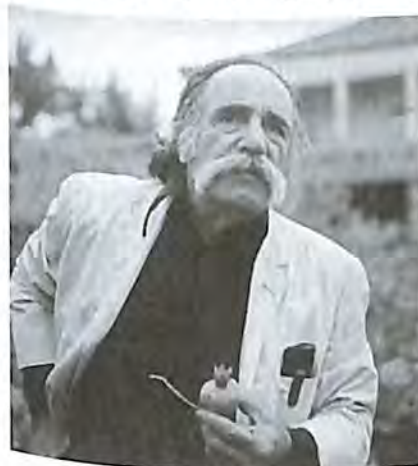
Մանր ժողովուրդներու, յատկապէս տեղահան ու արմատախիւ ժողովուրդներու համար, մեր ժամանակները դաժան են, օվկիանոսի ալիքներ են, որոնք մեծ ու փոքր գերանները կը տանին ու կը կլլեն:

Մեր ժողովուրդը իր մէջ ունի ոյժ, կարելիութիւններ եւ կարողակամութիւն գոյատեւելու, իր կորսնցուցած հայրենիքը վերափրկելու... Եթէ իր բոլոր ոժերը, կարելիութիւնները զօրակոչի ենթարկէ, իր բոլոր ունեցուածքի սպաս դնէ, մանաւանդ խոհական, լրջագոյն, հեռատես ու հեռաչափ, գերագոյն ու կենդրոնական ղեկավարութիւն մը կառավարէ այս գործը... առանց կրկնելու մեր սխալները»:

Ափսոս, որ այս **Հավատավորը** չտեսավ Արցախյան հաղթանակը: Նա վախճանվեց 1986 թվականի մարտի 24-ին, իր ծննդյան տարեկիցին: Ողորմի:

ՎԻԼՅԱՍ ՍԱՐՈՅԱՆ

«Իմ այցելությունները Հայաստան ինձ համար ուխտագնացություն են: Ես ուզում եմ իմ ժողովրդի հետ լինել, խոսել նրանց հետ, պարել նրանց հետ և ականատես լինել մեր ժողովրդի փառքին: Ես ուզում եմ լսել նրանց և սպագիր խոսքը, շնչել նրանց հետ նույն օդը, նստել Մատենադարանում և շոշափել մեր հին վարդապետների ձեռագիր գործերը: Ես ուզում եմ մտնել

Վիլյամ Սարոյան

համալսարանի շենքը և տեսնել երիտասարդ ուսանողների պայծառ դեմքերը և մի օր անցկացնել մեր գիտնականների հետ: Ես պետք է լինեմ օպերային թատրոնում ու լսեմ Կոմիտաս ու Խաչատուրյան, այնպես ինչպես միայն հայ երաժիշտները կարող են հասկանալ նրանց: Ես պետք է բարձրանամ Ամբերդ և նաև այցելեմ մեր թանգարանները՝ հիանալու համար մեր անցյալի գլուխգործոցներով»:

Նա համաշխարհային գրականության բացառիկ երևույթներից է: Բացառիկ է ոչ միայն իր տաղանդով և շեշտված ինքնատիպությամբ, այլ նաև այն կենսափիլիսոփայությամբ, որ բխում է

նրա անընկճելի և հզոր ոգուց: Իսկ այդ ոգին... **«Լեզուն, որով գրում եմ, անգլերենն է, միջավայրը, ուր նկարագրում եմ, ամերիկյան է, բայց ոգին, որ ինձ մղում է գրելու՝ հայկական է: Ուրեմն ես հայ գրող եմ...»:**

Այսպես. նա իր որևէ ստեղծագործության մեջ կարևորը **Ոգին** է համարում: Ոգին՝ և նրանից բխած կենսափիլիսոփայությունը, որն ի վերջո, հայ ժողովրդի դժվարին ճակատագրով դարերի ընթացքում ձևավորված կենսափիլիսոփայությունն է՝ կապված նրա ապրելակերպի, բարքերի, ավանդույթների, արյան ժառանգության, հիշողության, մտածելակերպի, զգացողությունների և վերջապես բնավորության հետ:

Նա ծնվել ու ապրում էր ազգերի մի վիթխարի խառնարանում, որ կոչվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, բայց **վերապատմեց Հայոց Մեծ վիպերգության** ներսում ապրող հզոր բարության, խաղաղասիրության, մարդկային խղճի ու արդարության մասին անսպառ հավատով, կենսահաստատ փիլիսոփայությամբ: Պատմեց այնպես, որ նրա խոսքը հնչեց 20-րդ դարի անմարդասեր դաժանության բովում և արձագանքվեց մարդկանց սրտերում կենսական անհրաժեշտությամբ:

Նա ծնվել է 1908 թվականի օգոստոսի 31-ին, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Կալիֆոռնիայի Ֆրեզնո քաղաքում, Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիս քաղաքից գաղթած **Արմենակ Սարոյանի** ընտանիքում: **Արմենակը** Հայաստանից հեռացել էր կնոջ՝ **Թագուհու** և երեք երեխաների հետ: **Վիլյամը** ծնվում է Ամերիկայում և երեք տարեկանում կորցնում հորը: Ամուսնու մահից հետո **Թագուհին** չկարողանալով պահել երեխաներին՝ տալիս է Օբլենդ քաղաքի որբանոցը, ուր

նրանք մնում են հինգ տարի: Մորն օգնելու նպատակով ութ տարեկան Վիլյամը դարձավ լրագրավաճառ, իսկ 13 տարեկանում՝ հեռագրատան ցրիչ:

Հետո նա դարձավ գրող:

1934 թվականին հրատարակած անդրանիկ «Խիզախ պատանին մարգածողերի վրա և այլ պատմվածքներ» գիրքը հայտնի դարձրեց նրան գրական աշխարհում: Ժողովածուն կարճ ժամանակում վերահրատարակվեց հինգ անգամ և նրան իր տաղանդի մեծությամբ համեմատեցին **Ջեյ Լոնդոնի** հետ:

Արձակին զուգահեռ՝ **Սարոյանը** գրում էր թատերգություններ, բանաստեղծություններ, ընդ որում դրանցից մի քանիսը վերածվել էին երգի և մեծ ճանաչում բերել նրան:

1939 թվականին Միացյալ Նահանգներում բեմադրվեց «Իմ սիրտը լեռներում է» թատերգությունը: 1968 թվականին այն բեմադրվեց Երևանի **Սունդուկյանի** անվան թատրոնում: Ապա գրվեցին և բեմադրվեցին «Կյանքիդ ժամանակը», «Քարանձավի մարդիկ», «Հե՛յ, ո՞վ կա այդտեղ», «Կոտորածն մանկանց», «Խաղողի այգին» թատերգությունները: Գրել է հարյուրավոր պատմվածքներ, զետեղել ժողովածուներում և հրատարակել. 1975 թվականին **Սարոյանը** հայտնել է, թե հրատարակել է 50 գիրք, բայց անտիպներն ավելի շատ են:

Նրա դեռ առաջին գրքի առիթով ամերիկյան հայտնի քննադատ **Բ. Ռասկոն** գրել է. «*Ինչն է հատկանշական Սարոյանի համար որպես գրողի: Սարոյանը բռնում է, պոռթկում և խելացի: Նա թախծոտ է, քնքուշ ու մարդկային, նա միամիտ է ձևանում, սակայն բնավ միամիտ չէ... Նա ատում է դաժանությունն իր բոլոր դրսևորումներով, նա հարգում է մարդկային արժանապատվությունն ու հպարտությունը*»:

Ամերիկյան դպրոցն ավարտելուց հետո **Սարոյանը** չէր շարունակել իր կրթությունը: Նա մշտապես աշխատել էր, որպեսզի կարողանա օգնել մորը ընտանիքը պահելուն: Նրա մտավոր ձևավորմանը նպաստեց ինքնակրթությունը, ամերիկյան և համաշխարհային գրականության ընթերցանությունը, հարազատ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի, ավանդույթների, պատմության ժառանգումը, հայկական շրջապատի ազգային ինքնատիպությունը:

«*Ես հաճախ եմ գովերգել Բիթլիսը, որովհետև դա իմ ժողովրդի լեռնանիստ քաղաքն է... Բիթլիսը հին Հայաստանի մի մասն է... Հպարտ մի ազգ ու երկիր ամայացավ քոչվոր թուրքերի ձեռքով... Եվ ահա, երբ բազմահազար բիթլիսահայերը հասկացան, որ այստեղ իրենց սպասող ապագան լավագույն դեպքում լինելու է հերոսական, իսկ վայրագ մահը գրեթե անխուսափելի, նրանք կանգնեցին լուռ երկընտրանքի առջև. մնալ Բիթլիսում և մեռնել որպես հայ, թե մեկնել Ամերիկա ու այնտեղ մեռնել՝ հասնելով ծերության: Շատերն ընտրեցին ծեր հասակում մեռնելը և գնացին Ամերիկա՝ Նյու-Յորք, Ռոդ Այլենդ, Մասաչուսեթս, Իլինոյս, Միչիգան, իսկ ամենից շատ՝ Կալիֆոռնիա, թեև հայեր կան Միացյալ Նահանգներից յուրաքանչյուրում, ամենայն հավանականությամբ նաև աշխարհի ցանկացած երկրում:*

Միակ բանը, որ կարող եմ ասել. Բիթլիսը գովերգելիս անօգնական եմ եղել, ու դա է, կարծես թե, ճշմարտությունը... Կորսված հայրենիքը տեսիլքի պես հետապնդում է... Հիշողությունիցս չի ջնջվել այն օրերը... թեև օրերն այդ իմ կյանքում երբեք չեն եղել: Դրանք եղել են շատ վաղուց հեռավոր քաղաքներում ապրած մարդկանց աշխարհին պատկանող օրեր... Ես կրկին զգում էի դեպի ինձ վերադարձող անցած-գնացած պահերի դառնագին ցավը և գիտեի, որ դրանք իմն են, թեև այդ պահերը երբեք չէի ապրել...»:

Մի պատմվածքում **Սարոյանի** հերոսն ասում է. «*Հողից ոտքերիս էր անցել հայրենի երկրի ուժը*»: **Սարոյանը** հայրենի հողում չի ծնվել, բայց մշտապես եղել է հայրենի հողում ծնվածների շրջանում: Շարունակ լսել է մոր, տատերի, ազգականների ու բարեկամների գրույցները հայրենիքի մասին և «ուժ ստացել»:

«*Սա ինձ համար այնքան հիմնական է, որքան առաջին կայծը կյանքի: Ես պարտական եմ ամեն բան այն անպատմելիին, որ մեր յուրաքանչյուրի ներսում է, և որ գալիս է յուրաքանչյուրի կենտրոնից, և՛ ընտանիքի մի մասից, և՛ հողի մի մասից, և՛ մշակույթի մի մասից... Իմ պարտքս Հայաստանի և հետևաբար բոլոր հայերի հանդեպ անհաշվելի, անչափելի է, վիթխարի է դա. այո՛, վիթխարի*»:

Արևմտահայ մտավորականությունը նրան դասում է հայ մեծանուն գրողների շարքում: «*Ամեն ինչ հայկական էր իր մեջ, նյութը, շունչը, ան անգլերեն կը գրեր միայն: Եվ այն առաջապահի, դրոշակիրի դեր կատարած էր այն օրերուն, երբ Սփյուռքի տարածքին, շատերը կը ջանային ծածկել իրենց հայությունը, աղավաղել ու պոչատել իրենց անունները և երբ Սարոյանը բարձրադաղակ կը պոռար աշխարհի դեմ. Անունս Արամ է...*»:

Սարոյանը ներքին հպարտությամբ փաստում է, թե ինչպես ջարդերից ու հալածանքներից տարագիր մշեցիների, վանեցիների, սասունցիների, բիթլիսցիների և Արևմտյան Հայաստանի այլևայլ գավառներից Ամերիկա գաղթածների խլակները իրենց տոկունության և աշխատասիրության շնորհիվ դարձել են մեծահարուստ ազարակատերեր, արդյունաբերողներ, գործատերեր, իսկ նրանց զավակները՝ գիտնականներ, բժիշկներ, պաշտոնատար անձինք, մշակույթի ճանաչված գործիչներ: Նա հայկական համայնքի յուրաքանչյուր անդամի արժանի է համարում վիպական հերոս դառնալու:

Նախ դարասկզբին հայրենի Բիթլիսը թողած ու Ամերիկայի հեռավոր ափերը նետված նահապետական իր ընտանիքի, ապա նաև մյուս տարագիրների հոգիներում անխաթար պահված են հայրենի երկրի վարքն ու բարքը, կենցաղը, ավանդությունները, գրույցները և, անշուշտ, **բնավորությունն** ու այդ **բնավորության Ոգին**, որն ի հայտ է գալիս ինքնագոյ լստահությամբ, հպարտ կեցվածքով, զվարթ հումորով և անսահման բարությամբ...

Բարության՝ Հայոց հնամենի բնավորության ընդերքում այս ընդգծումն անչափ կարևոր է:

Մի փոքրիկ պատմություն միայն գրողի սքանչելի գրույցներից:

«Իմ հայրը բանաստեղծ էր: Ես անոր չեմ հիշեր, չորս տարու մանչ էի, երբ մեռավ: Երբ մեծցա ու պատկերին նայեցա՝ բանաստեղծ էր...»

Մայրս կը պատմեր. օր մը տունը ոչ ալյուր կար, ոչ բրինձ, ոչ յուղ, 65 սենթ դրամ կար: Հայրս կառնե այդ դրամ, կերթա, իրիկուն կըլլա, կուգա տուն, ոչ ալյուր է բերել, ոչ բրինձ, ոչ յուղ...

–Ի՞նչ ըրիր դրամ, – կը հարցնե մայրս:

–Մարդ մը տեսա, կըսե, – ձեռքը պարզեր էր ինձի, տվի անոր:

–Է, վեց սենթ տայիր, տասը սենթ տայիր, տասնվեց սենթ տայիր, ինչո՞ւ բոլորը տվիր...

–Ի՞նչ գիտնամ, բոլոր տվի...

–Հոգ մի ընեք, – կըսե մայրս, – տան մեջ քիչ մը ալյուր, քիչ մը բրինձ, քիչ մը յուղ կըգտնվի...»:

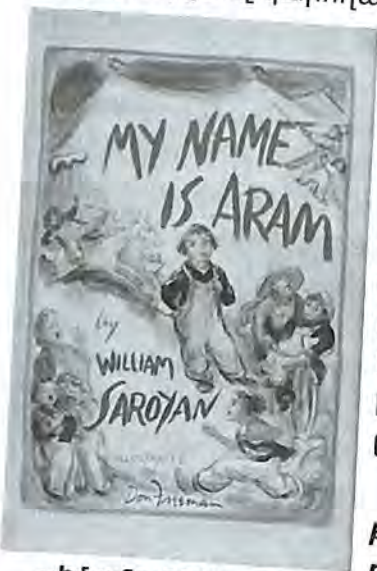
Ահա, երկու ինքնատիպ կերպարներ. հայրը ձեռնբաց, բանաստեղծի նկարագրով մարդը, որն իր վերջին դրամը կարող է դնել իրեն երկարած ձեռքի մեջ և մայրը, որ ամուսնու արարքը գնահատում է հավուր պատշաճի. «Հոգ մի ընեք...»: Եվ մշտափոփ ժամանակներից եկող, ընտանիքի կերակուրը ապահովող հոգսաշատ հայ կնոջ հեռատես խնայողությունը, նեղ օրվա համար նրա պատասխանատվությունը, որով և պատճառաբանվում է անկյունում հոգեպահուստ թաքցնելու նրա բնավորությունը. «Հոգ մի ընեք...»:

Իր ժողովրդի երկարատև տառապանքների ընթացքում հայ կինը ձեռք է բերել իր հաստատուն իմաստությունը: Նա ցավից ու տառապանքից լաց է եղել, սակայն սրբել է արցունքները այն հաստատ համոզմամբ, որ «լաց լինելուց օգուտ չկա»: Նրանք մշտապես կրել են հիասթափություններ ու զրկանքներ, սակայն միշտ էլ կարողացել են հաղթահարել: Պատմության քառուղիներում մեր երկարատև ճամփորդության ընթացքում որքա՞ն անգամ հանդիպեցինք հայ կնոջ նմանատիպ պահվածքին՝ պատերազմների ու հալածանքների, տարաբնույթի ու աղքատության պահերին:

«Իմ անունն Արամ է» ժողովածուն ազգային-հայկական խառնվածքի տեր հերոսների գեղագիտական ու փիլիսոփայական ընկալումները կարևորում են բնավորությունների ընդգծումներով: Ֆրեզոնոն կիսով չափ հայկական քաղաք էր: Բիթլիսի, Վանի, Մշո, Խարբերդի խոսքն ու զրույցն ամենուրեք էր. փողոցներում, բակերում, սրճարաններում:

«Զարդեն փախած հայեր պզտիկ ուրախություններու վրա անանկ կխնդային, անանկ կպռնային, որ ամբողջ փողոց, ամբողջ թաղ կը բռներ: Տեղացիները կը զարմանային, կնեղվեին, է՛, մեզի կատակ կսիրե, կոմիկ կսիրե, որովհետև լավատես է...»:

«Իմ անունն Արամ է»

Այստեղ հոգևոր ստույգ արժեքները, կեցության պարզ, սակայն իմաստուն, ժառանգաբար ստացված կայուն օրենքներն են գործում: Գործում են վարքի ու բնավորության հայ ժողովրդի տոհմիկ իմացությունն ու պարտադրանքը:

«Ամենակարևորն այն է, որ մենք հռչակված էինք մեր ազնվությամբ: Մենք մեր ազնվությամբ հռչակավոր էինք եղել շուրջ 11 դարեր ի վեր, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ամենահարուստ ընտանիքն էինք մի երկրում, որը մեզ համար և ողջ աշխարհն էր: Մենք նախ հպարտ էինք, հետո ազնիվ, իսկ բացի դրանից տարբերում էինք ծշմարիտն ու սուտը: Մեզանից ոչ մեկը ոչ ոքի հաշվին օգուտ չէր արել, ուր մնաց գողություն անել...»:

Ղարոյլյանների գերդաստանի ազնվությունն ու մաքրությունը Սարոյանը դիտում է իբրև հայ ժողովրդի որակական հատկանիշներ: Քանի որ այդ ժողովուրդը «իմաստությունը քաղում էր ներքին անսպառ պաշարներից»:

«Ես շատ վաղ վճռեցի սիրել գերդաստանս ու նրա անդամներից յուրաքանչյուրի մեջ ինչ-որ բացառիկ ու լավ բան տեսնել՝ խղճուկ ու ցավալի բաների կողքին, որոնք ակնհայտ էին: Չեմ կարծում, թե յուրաքանչյուրի մասին գրելիս երբևէ ստել եմ, ուղղակի նախընտրել եմ նրանց մեջ ուշադրություն դարձնել այնպիսի բաների վրա, որ սիրել եմ ու բարձր դասել, իսկ այն բաներին, որ սրտովս չեն եղել, վերաբերվել եմ հումորով ու ներողամտորեն: Գրողն ի վերջո կերտում, վերաստեղծում է իր գերդաստանը, իր ազգը, մշակույթն ու արժեքները և իմ կարծիքով, ես առավել հաջողությամբ, քան Սարոյան գերդաստանի ուրիշ որևէ անդամ, վերաստեղծեցի այդ գերդաստանը, մի բան, որ դրսևորվել է բոլոր գրվածքներիս մեջ, մանավանդ, «Իմ անունը Արամ է» փոքրածավալ գրքում»:

Եվ հետո՝

«Ես օրհնում եմ իմ հայկական ծագումը, որն ինձ պարգևել է առողջ մի ծիծաղ, դժվարություններն հաղթահարելու կենսունակ ուժ, և մշտապես արթուն, զգաստ վերաբերմունք կոշտ ու կոպիտ իրականության նկատմամբ...»:

Սարոյանը խիղճ որոնող էր: Իմաստուն, որ խիղճ է որոնում: Նա շատ լավ գիտեր, որ անկատար է աշխարհը, որ դեռ չարը բնակվում է մարդու ներսում, սակայն նա կատարյալ հավատով գրում է բարու, գեղեցիկի, լավի մասին և ժպիտով ու ծիծաղով է նայում աշխարհին:

«Կյանքիդ ժամերն ապրիր այնպես, որ այդ քաղցր ժամերին ոչ ոք քեզ, ոչ էլ կողքիդ ապրողներին չդիպչեն ապականությունն ու մահը: Ամենուրեք փնտրիր բարին ու հենց հայտնաբերես, հանիր լույս աշխարհի իր թաքստոցից, թող բարությունը լինի անկաշկանդ ու չամաչի ինքն իրենից»:

ՎԻՅԱՆ ՄԱՐՈՅԱՆ

ԲԱՆ
ՈՐԷՆՏ ԱՍԵՆՈՒ

Աշխարհը նկատմամբ իր ուրույն մտածողությամբ Սարոյանը 20-րդ դարի խոշորագույն գրողներից մեկը դարձավ ամերիկյան գրականության մեջ և կանգնեց Է. Յեմինգոուեյի, Ս. Ֆիցջերալդի, Ու. Ֆոլքների, Մ. Բելագանի, Ջ. Սթայնբեքի կողքին:

Սարոյանի հերոսները պատկանում են տարբեր ազգերի, որոնց նա համուժ է ամերիկյան ազգերի խառնարանից և սիրով պատմում նրանց մասին: Իր իսկ վկայությամբ նա համեմատում է հայերին ու ամերիկացիներին, հայերին ու ռուսներին, հայերին ֆրանսիացիների, իտալացիների, գերմանացիների, իսպանացիների, չինացիների և ծապոնացիների հետ: Խոստովանում է նաև, որ հայերին չի համեմատել հրեաների ու հույների հետ, ինչո՞ւ. «Այն պատճառով գուցե, որ ըստ իս, հրեաներին ու հույներին համարյա նույնքան դժվար է հասկանալ, որքան հայերին... Բայց հետագայում ես հայերին սկսեցի քննել նաև հրեաների և հույների համեմատ»:

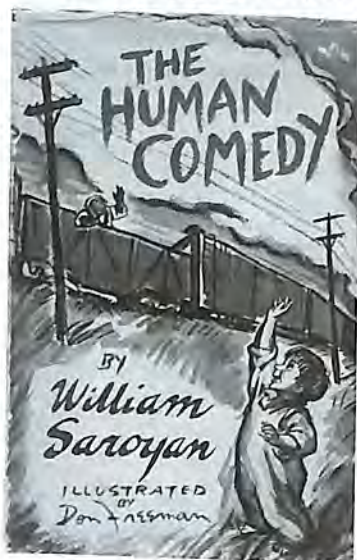
«Աշխարհ եկա թե չէ, ինձ վրա սաստկացան ծնշումները, մարդկանց ու հանգամանքների ծնշումները»:

«Ծիծաղիս մեջ թախիծ կա»:

Աշխարհը լի է թշվառությամբ, խեղճությամբ:

«Աշխարհը մի վիթխարի սուտ է... Մարդու սոսկալի կացության վրա տրտնջալու, մարդկային հոգու անտանելի դժոխքի, մարդկային ճակատագրի բանտվածության մասին գրելիս, այնպես արա, որ մի քիչ մեղմվի մարդու ցավը... որովհետև. Աշխարհը իսկապես անիրական է... Կգա մի օր, երբ մարդը պիտի ուզի պառկել և փակել իր աչքերը»:

«Մարդկային կատակերգություն» և «Վեսլի Ջեկսոնի արկածները»

«Մարդկային կատակերգություն»

...Պատերազմը ձգտում է կործանել մարդու ազատ ոգին... Բոլորն այնքան շփոթված են և ամեն ինչ այնքան թերի է, սխալ ու խառնակ, որ ես

վեպերի հերոսները հիմնականում պատանիներ և երիտասարդներ են: Հեղինակն այս վեպերում քննում է կյանքի ու մահվան առեղծվածը և հանգում կենսահաստատ այն իմաստությանը, թե «բարին երբեք չի մահանում: Եթե մահանար՝ աշխարհում մարդիկ գոյություն չէին ունենա, ոչ մի տեղ կյանք չէր լինի: Իսկ աշխարհը լեցուն է մարդկանցով և հրաշալի կյանքով»:

Սակայն, ամբողջ աշխարհը լեցուն է նաև մեմուրյամբ և թախծով, որովհետև պատերազմ է, որը շատ բան է փոխում: Բայց մեմուրյունը սոսկ պատերազմից չէ: «Պատերազմը չէ, որ այն ստեղծեց: Ընդհակառակը, մեմուրյունից ու թախիծից առաջացավ պատերազմը: Ամեն ինչի մեջ գոյություն ունեցող հուսահատության զգացումն է այդ, Աստծո շնորհի պակասը:

ստիպված եմ երբեմն ծիծաղելի բաներ ասել: Ինձ թվում է, որ բացի ողջ լինելուց, մենք պետք է մի քիչ էլ ծիծաղենք»:

Սակայն, միևնույն է «Լավը անպարտելի է, իսկ վատը, ի վերջո, պարտվում է և փախուստի դիմում»:

Եվ ազնիվ հավատով լեցուն հեղինակը փաստում է, թե մի օր «Չարությամբ լեցուն այս աշխարհը կդառնա բարության մի աշխարհ»:

«Եթե կյանքը տխուր է, ազնիվ կամ անմիտ, դրա պատճառը մարդն է: Եթե հարուստ է և գեղեցկությամբ լեցուն, ուրեմն մարդն է այդպիսին և ոչ թե նրա շրջապատը: Այդպես է: Եթե որևէ բան վատ է, տգեղ կամ խեղճ, միշտ ինքը մարդն է այդպես, և յուրաքանչյուր մարդ ինքն իր մեջ մի աշխարհ է: Յուրաքանչյուր մարդ մի ամբողջական աշխարհ է, նա այդ աշխարհը կարող է վերակառուցել և սիրելի մարդկանցով բնակեցնել, եթե նրա սիրտն ընդունակ է սիրո, կամ լցնել ատելի մարդկանցով, եթե նրա սիրտը ընդունակ է ատելության: Աշխարհը պետք է վերակառուցվի նրա մեջ ապրող յուրաքանչյուր անհատի կողմից: Վերակառուցվի ամեն օր...»:

Մի՞թե համաձայն չենք մեծ գրողի այս գաղափարին: Համաձայն ենք: Բայց, հնարավոր է, որ աշխարհը «Իմ սիրտը լեռներում է» թատերգության ավարտի վերջին «Ես ոչ մեկի անունը չեմ տալիս, բայց ինչ-որ տեղ մի բան սխալ է», տողը մեծ մարդասերի նույն թատերգության մեջ տրված հարցի պատասխանն է, կարևոր մի իրողության հավաստում. «Ինչո՞ւ նրանք բարձրաձայն փառաբանում են ամեն բան, բացի լավագույնից: Ինչո՞ւ են կործանում իրենց, մահվան գործիքների հետևից ընկնելով, և դեն են նետում այն ամենը, ինչ ծառայում է կյանքին: Ես այդ բանը չեմ կարողանում հասկանալ: Ոչ մի հույս մեզանից և ոչ մեկի համար:

Օ՛, դուք՝ խելագարներ, ողբալի ապուշներ... Առա՛ջ, սպանեցեք բոլորին, պատերազմ հայտարարեք մեկը մյուսին: Ժողովք մարդկանց հազարներով և հոշոտեք նրանց: Հոշոտեք նրանց խեղճ սրտերը, նրանց խեղճ հոգիները և նրանց թշվառ մարմինները: Այլանդակեք նրանց: Պղծեք նրանց երազները: Ահաբեկեք նրանց, խեղեցեք նրանց՝ իրար հանդեպ ատելություն բորբոքելով: Ապականեցեք կյանքի առասպելը, դուք, խելագարներ, քանզի ձեր մեծությունը չափվում է ձեր կատարած ավերմունքով: Դուք՝ աշխարհի մեծագամիտներ: Դուք՝ եղկելիներ և անօրեններ: Առա՛ջ, թող որոտան ձեր անզոր թնդանոթները: Դուք ոչ մի բան չեք կարող սպանել... Աշխարհում բանաստեղծներ մի՛շտ կլինեն»:

Երազանքի ու մաքառումի պատմություն է նրա հերոսների պատմությունը, որոնց շատերի մեջ իր սեփական ժողովրդի ազգային բնավորությունը, նրա պատմական ու էթնիկական առանձնահատկություններն են խտացած: Իրական մարդիկ, որոնք իրենց էության խորքում կրում են ինչ-որ վեհ ու սքանչելի բան, ինչ-որ մեծ, մութ, խենթավուն, ինչ-որ միայնակ ու հուսահատորեն տխուր բան: Աչքերում ահավոր վիշտ ու միաժամանակ կայծկլտող կենսատիպություն... Նրա հերոսներից շատերը իր ժողովրդի անհատների առանձին-առանձին խտացումներ են:

Սարոյանը համաշխարհային համբավի մեծագույն գրող է և փորձել վերլուծել նրա ստեղծագործությունները, նրա գաղափարներին, փիլիսոփայական ընկալումներին, նրա դավանանքին տալ պատշաճ գնահատականներ՝ բանասերների ու գրականագետների գործն է:

Իսկ մենք կավարտենք այս փոքրիկ գրույցը Սփյուռքի մի հեռավոր անկյունում ապրած և 1981 թվականի մայիսի 16-ին Ֆրեզնո քաղաքում իր մահկանացուն կնքած հանճարեղ գրողի մասին՝ իր իսկ խոսքերով. **«Երբեք չեմ դադարել ինձ հայ զգալուց, և դա ինձ ստիպում էր հիանալ առաջին իսկ պատահած հայով. մեր սքանչելի լեզվով խոսելու առիթ է...»**:

Եվ հետո այս սքանչելի խրատը մեզ բոլորիս... **«Փնտրիր բարին ամենուրեք, և նա թող լինի ազատ և աներկյուղ... Արթնացրու առաքինությունը, ում սրտում էլ որ նա գաղտնի ու տրտում թաքնվելիս լինի աշխարհի սարսափներից ու ամոթից... Եվ քանի ապրում ես... ոչ մի բան չավելացնես աշխարհի աղետներին ու տխրությանը, այլ ժպտա կեցության անծայր խնդության ու գաղտնիքի հանդեպ»**:

Ու իր կարոտը, անսահման կարոտը **Հայրենիքի** հանդեպ, որը նրան ստիպում էր կրկին ու կրկին այցելել Խորհրդային Հայաստան և օր ու գիշեր խոսել հայերեն, շրջել երկրով մեկ, նայել Արարատին...

Երախտապարտ հայրենակիցները **Վիլյամ Սարոյան** անունով կոչել են դպրոց և համալսարան:

Հայրենիք վերջին այցելություններից մեկի ժամանակ, վերադարձի ճանապարհին գնաց Բիթլիս, իր ծնողների ու նախնիների բնօրրանը, որովհետև անկարող էր այլևս դիմագրավել իր ակունքների հանդեպ տարեցտարի խտացող հզոր կարոտին:

Վ. Սարոյանը Բիթլիսի ճանապարհին

բարությունը, առաքինությունը, կեցության իմաստությունը, որի ժառանգորդն էր նա: Տան ավերված պատերը, կամ գուցե օջախը, որ երևի թոնիրն էր, նրա հետ խոսում էին ցավի ու կարոտի, ափսոսանքի ու դառնության շշուկներով՝ անկյուններում գաղտնորեն պահված, անցած-գնացած, այդ տանն ապրած ու այնտեղ իրենց մահկանացուն կնքած հարազատների ծայն-մեղեդիների արծազանքներով...

Հետո պատմել է. **«Քաղաքն ավերակ էր, միայն բերդը կանգուն էր: Քուրդ մը կար, ութսունն անց, հորս հիշեց, ծանչցավ: Ան էր, որ ինձի մեր տան տեղը ցուցուց: Տունն ավերակ էր, բայց օջախ կար... Հետո մարդիկ կային, քուրդեր, թուրքեր, ըսի՝ դուք գացեք, կուզեմ մենակ մնալ»**:

Մենակ հայրենի ավերակված տան մեջ: Ի՞նչ է մտածել, ի՞նչ է զգացել... Այդ մասին նա ոչինչ չի ասել: Այդ տան մեջ դարեր շարունակ ապրել են **խիղճը**,

Իր կտակի համաձայն նրա **սիրտը** ամփոփվել է իր հայրենի հողում, Երևանի Կոմիտասի անվան Պանթեոնում, Հայոց մյուս մեծերի կողքին: Իր սիրտը լեռներում էր և նա վերադարձավ տուն: Ժամանակ գտեք, մտեք Պանթեոն և խոնարհվեք բարություն, մարդասիրություն սերմանողի շիրիմի առջև: Թող հրճվի նրա մայր հողով պարուրված սիրտը հարազատի ներկայությունից...

...ՈՐՊԵՍ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այստեղ ուզում եմ կանգ առնել և դադարել ներկայացնելուց դեռ տասնյակների հասնող սփյուռքահայ հայրենագուրկ գրողներին: Մի քանիսին ներկայացրեցինք ոչ իրենց տաղանդի բացառիկության պատճառով, այլ Սփյուռքի մտավորականության ընդհանուր մտայնությունը ներկայացնելու ցանկությամբ: Մյուսներից շատերը, որոնց մասին չխոսեցինք, գրող լինելու հետ նաև **Ուսուցիչ** էին, հրապարակախոս-խմբագիրներ էին, որոնք գերլարված ջանքերի գնով, ի վերջո, դառնում էին ազգային սքանչելի դաստիարակներ Սփյուռքում տարտմվող սերունդի համար: Նրանց բոլորի համընդհանուր մտածումը աշխարհասփյուռ գաղթօջախներում ապաստանած հայությանը հեռու պահելն էր ուժացումից ու ձուլումից, կորցրած Հայրենիքի և այսօրվա Հայաստանի կերպարը ամբողջական և երազելի դարձնելու, այն նորից գտնելու ցանկության առջև բաց պահելու զգացումների բացառիկ ներաշխարհը:

Նրանք կորցրած Հայրենիքի վերհուշի պատմիչներն էին, հայ ժողովրդի սպանդի, նրա խլակների թափառումների, աքսորի ճանապարհների, Գողգոթա ելած հայության ճակատագրի, մահ ու ավեր տեսած եղերական պատմիչներ... Եվ նրանց սերունդները նույնպես արյան հիշողությամբ բռնված, ցավի ու տրտմության, նզովքի ու վրեժի տրամադրությունները ժառանգած, այդ հիշողություններից ազատվելու, լիցքաթափվելու, հախուռն հուզումների ստեղծագործողներ:

Դա գրողների մի սերունդ էր, որի մանկությունն անցել էր որբության մեջ ու որբանոցներում և կոչվում էր **«անապատի սերունդ»**, անպատմելի տառապանքի ու հոգսի սերունդ: Ավելացնենք. ականատեսը ծնողների ու հարազատների մահերին, ապա մյուս հազարավորների մահերին, նրանք՝ **«սալահատակների տիղմը ու սանձարձակ պատանության վտանգը ծանչցած, անոթի շների հետ մեծացած»**, իրենց ուժերից վեր աշխատանքով **«սողաքը»**, գոյությունը պահած, որբանոցի **«խաղաղությունը»** ճաշակած այդ **«տղաքը»**, իրենց **«ուժեն վեր ցավեր կրած»** և **«արագությամբ ծերացած»** այդ սերունդը մինչև կյանքի վերջ չափի մոռանար այդ անցյալը:

Սփյուռքահայ արծակագրության, բանաստեղծության մեջ այդ օրերի ապրումները ներկա եղան ողջ 20-րդ դարի ընթացքում: Սակայն մտահոգությունների, տագնապների, վերհուշերի ծանր զգացողությունների ներսում սփյուռքացած հայ գրականությունը հոգաց ներկայացնել նաև ազգային Գողգոթա ելած ժողովրդի մարդկային ու հոգեկան բարձր արժանիքները: Մղձավաճային պատմությունները քիչ չեն այդ գրականության մեջ, սակայն քիչ չեն նաև կամքի

ու կորովի, սիրո և գորովի, աշխատանքի հանդեպ մեծ հավատի, մարդկային բարձր առաքինությունների մասին պատումներն ու հիշատակումները: Հպարտության ու խանդաղատանքի զգացում է համակում մեզ, երբ իմանում ենք, թե **«աքսորյալների մեծ խումբը անապատում սովից ու ծարավից հյուծվեց, մահացավ, բայց նրանցից ոչ մեկը մյուսի հացը չխլեց, չդավեց մյուսին, չվայրենացավ, մնաց մարդ, մնաց հայ...»**:

Ես հպարտ եմ իմ տառապած ժողովրդի ա՛յս բնավորությամբ:

Նորից **այդ բնավորությանը** առնչվելու ցանկությամբ, պիտի հիշեն աշխարհահռչակ գրողի խոսքերը, որը ճանաչելով բազում ազգեր, երբեք չապրելով հայրենի հողի վրա՝ գրել է. **«Բացառիկ ժողովուրդ մ'է հայը, տաղանդավոր: Ֆիզիկական ու հոգեկան բացառիկ կարողություններով է ան: Տոկուն է ան, մեր երկրի ժայռերու պես ու անոր հոգին բարի՝ այդ երկրի պտուղներուն քաղցրությամբ...»**:

ՎԵՐԱԴԱՐՉ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վերադարձն այնքան էլ մխիթարական չէ: Խորհրդային հասարակարգը 60-70-ական թվականներից սկսած, գուցե և ավելի առաջ, գաղտնորեն ներքին ճգնաժամ էր ապրում, նրա հետ այդ ճգնաժամն ապրում էր նաև հսկա երկրի մի փոքրիկ մասը՝ Հայաստանը:

Եվ իրոք, հսկա երկիրը, որը գրավում էր երկրագնդի 1/6 մասը, հյուսիսից հարավ ձգվում էր 5 հազար և արևմուտքից արևելք 10 հազար կիլոմետր, ավերը ողողում էին երեք օվկիանոսների 12 ծովեր, բնակչության թիվը 286 մլն 716 հազար, ուր ապրում էին ավելի քան 100 ազգ ու ազգություն՝ միավորված 15 միութենական, 20 ինքնավար հանրապետությունների ներսում, ուներ առեւտրի բնական պաշարներ և որը երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո իրավունք էր ձեռք բերել սոցիալիստական դարձած մի քանի Եվրոպական և Ասիական երկրներին թելադրելու իր կամքը՝ իր ներսում արդեն կրում էր ներքին քայքայումը:

Ի՞նչ էր տեղի ունեցել:

Ստալինի մահից հետո տեղի ունեցավ իշխանության ապակենտրոնացում: Հանրապետությունները քիչ ավելի ընդարձակ իրավունքներ ձեռք բերեցին և հանրապետությունների ղեկավար առաջին քարտուղարները նշանակվում էին տեղի տիտղոսավոր անհատներից, որոնք ձեռք էին բերել ինքնուրույն կառավարման իրավունք, սակայն յուրաքանչյուր քայլի համար պատասխանատու էին Կենտկոմին և գտնվում էին նրա աչալուրջ հսկողության տակ:

Այսպես, թե այնպես, Խորհրդային Միությունը դեռ **Բրեժնևի** կառավարության ժամանակ սկսել էր երերալ, որը հետո պետք է առիթ դառնար ուժեղ ցնցումների:

Պատճառները մի քանիսն էին:

Սառը պատերազմի հետևանք սպառնալից մրցավազքին Խորհրդային Միությանն այլևս չէր հաջողվում դիմագրավել: Խորհրդային համակարգի ներսում ի սկզբանե բուն դրած թերություններն ավելի բացահայտ դարձան և, ի վերջո, երկիրը հասցրին աղքատության շեմին: Խորհրդային Միության ղեկավար կոմկուսի առաջին քարտուղար **Բրեժնևի** և իր կառավարիչների, ապա նրա հաջորդների ոչ ճիշտ գործելակերպը քայքայեցին տնտեսությունը և կենտրոնական իշխանության կառավարումը: Այսպես երկիրն ընկավ լճացման որոգայթի մեջ: Կենտրոնախույս միտումները, որոնք ընդհանրապես հատուկ են բազմազգ պետություններին, դարձան զգալի: Կենտրոնական և հանրապետական իշխանությունների անսկզբունքայնությունը, իշխանության համար տարվող քաղական պատվամոլական պայքարը, պետության սեփականությունը մաս-մաս քաղաքական պատվամոլական պայքարը, պետության սեփականությունը մաս-մաս հափշտակելու, համեղ պատառ պոկելու ջանքերը հետզհետե հասնում են հրեշավոր չափերի: Դժբախտաբար քիչ չէին անաշխատ եկամուտներով հարս-

տացող, պետական եկամուտները հափշտակող, կաշառակերությամբ զբաղվող բարձր ու ցածր, ամենքն իր դիրքին համապատասխան պաշտոնյաները:

Երկրում տիրում էր ամեն տեսակ ապրանքների պակասորդ՝ դեֆիցիտ: Շարքային աշխատավորը՝ քաղաքում, թե գյուղում, չէր ստանում իր աշխատանքին համապատասխան վարձատրություն: Իսկ նվազագույնը չէր բավարարում ապրուստին, և նա փաստորեն քարշ էր տալիս իր գոյությունը: Սրա կողքին հղփանում էր կուսակցական, պետական, իրավական աթոռներ գրաված խավը: Նրանք վաղուց արդեն իրենց վարկաբեկել էին շահասիրությամբ, անազնիվ մարդկանց նկատմամբ հովանավորչությամբ, պաշտոնական դիրքի չարաշահումով: Սրանց համար բոլոր գրված օրենքները, որոնց նույնիսկ լավ կարելի է համարել՝ մնում էին թղթի վրա: Ընչաքաղցության հոգեբանությունն էր տիրում խորհրդային Միության մի ծայրից մյուսը: Սոցիալիզմը փլուզվում էր առանց պատերազմի, և այդ մասին տեղյակ էին միության մեջ գաղտնի գործող օտար հատուկ ծառայությունները, որոնք իրենց ջանքերը չէին խնայում այդ փլուզումը վերջնական դարձնելու համար:

Միխայիլ Գորբաչով

Ահա, այս քայքայման ընթացքում էր, որ քաղաքական ասպարեզ եկավ **Մ.Ս.Գորբաչովը** **Վերակառուցման ծրագրով**: **Գորբաչովը** երկար տարիներ Ստավրոպոլի երկրամասում կուսակցական բազմաթիվ բարձր պաշտոններ վարելուց հետո, 1985 թվականի մարտին դարձել էր խորհրդային Միության Կենտրոնական Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար, այսինքն, հսկա սոցիալիստական երկրի ղեկավար, միաժամանակ վարելով նաև կարևոր այլ պաշտոններ երկրի կառավարման ապարատում: **Գորբաչովը** իր կողմնակիցների հետ սկսեց **Վերակառուցում** ծրագրի իրականացման աշխատանքները:

Ի՞նչ էր նշանակում սա:

Վերցնենք տնտեսության ասպարեզը, որի բարեփոխումների մասին **Գորբաչովը** իր ելույթներից մեկում ասել է. «Մարդկանց այն աստիճան են վրդովեցնում անաշխատ եկամուտները, որ նրանք արտահայտվում են համապատասխան օրենսդրական ակտ մշակելու օգտին: Անհրաժեշտ է, արդեն մոտ ժամանակներս լրացուցիչ միջոցառումներ իրականացնել՝ ուղղված պորտաբույծների, սոցիալիստական սեփականության հափշտակիչների, կաշառակերների, բոլոր նրանց դեմ, ովքեր կանգնել են մեր կարգերի աշխատանքային բնույթի օտար ճանապարհի վրա»:

Այսպես ընդունվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը՝ «Անաշխատ եկամուտներ ձեռք բերելու դեմ պայքարն ուժեղացնելու մասին»: Բայց մի՞թե որոշումներով և օրենսգրքում նոր օրենքներ գրանցելով հնարավոր է շեղված երկրին բերել ճշմարիտ ճանապարհի: Պատմությունը հյուսվում է միլիոնավոր թելերից՝ տնտեսականից մինչև սոցիալական հոգեբա-

նություն, սոցիալական հոգեբանությունից մինչև քաղաքական գաղափարախոսություն, քաղաքական գաղափարախոսությունից նորից տնտեսական: Կախարդական այս պտույտի մեջ կարող է բազմիցս խախտվել հավասարակշռությունը և որևէ պետություն, այս դեպքում խորհրդային Միությունը, կարող է հայտնվել անբարենպաստ վիճակում, ասենք՝ տնտեսական և քաղաքական լճացման ընդերքում:

Վերակառուցումը ենթադրում էր սոցիալական փոթորիկ, որը պիտի ստեղծեր **իրական սոցիալիզմ**:

Բայց, մի՞թե եղավ այդպես:

Վերակառուցման ողջ պատմությունը ծնեց մեծ քանակի առասպելներ: Որքանով էին նրանք համապատասխանում **վերակառուցման** իրական պատկերին:

Այս մասին մենք դեռ կխոսենք, երբ հասնենք Հայոց համար ճակատագրական 1988 թվականին: Հիմա նորից անցնենք Հայոց հոգևոր հառնումի մի անչափ կարևոր ասպարեզի՝ նորից փորձելով հասկանալ, թե անկախ որևէ քաղաքական պայմաններից ինչպիսին է **Հայոց բնավորությունը**:

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵՐԸ

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո ականատես եղանք եկեղեցու վրա մարտաշունչ աթեիզմի լայնածավալ հարձակմանը, որի խնդիրն էր բոլոր անթույլատրելի միջոցներով սպանել ժողովրդի հավատն առ Աստված և դրանով իսկ, առհասարակ սպանել **հույսի** և **սիրո** աստվածային ընկալումը: Այս մասին առիթներ ունեցել ենք խոսելու: Հիմա պարզապես անվան թվարկումներով փորձենք ճանաչել նրանց՝ **Հայոց Հայրապետերին**, որոնք իրենց ժողովրդի հետ լիուլի ապրեցին 20-րդ դարի բռնություններն ու տառապանքները:

ՄԱՏԹԵՎՈՍ Բ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՑԻ

Կաթողիկոս է ձեռնադրվել 1909 թվականին: Մինչ այդ եղել է ճեմարան-վարժարանի կրոնի ուսուցիչ, ապա որպես ծայրագույն վարդապետ, կրոնական ժողովի անդամ և ատենադպիր, հետո ձեռնադրվելով Եպիսկոպոս, դարձել է Եգիպտոսի թեմի առաջնորդ, իսկ 1886 թվականին ընտրվել է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք:

Մատթևոս Բ
Կոստանդնուպոլսեցի

մահից հետո, 1909 թվականին, ընտրվել է **Ամենայն Հայոց հայրապետ**: Սակայն մեկ տարի անց, 65 տարեկան հասակում կնքում է իր մահկանացուն:

Մատթևոս Բ-ն իր եկեղեցական գործունեության ողջ ընթացքում պայքարել է Արևմտյան Հայաստանում քաղաքական բարենորոգումներ անցկացելու համար: 1894-1896 թվականների համիդյան կոտորածների դեմ իր բուռն բողոքները առաջացրել են սուլթանի կատաղի ջղայնությունը, և նա Հայոց պատրիարքին աքսորել է Երուսաղեմ: Սակայն այստեղ ևս **Մատթևոս Բ-ն** չի դադարեցրել իր բողոքները, փորձելով ամեն կերպ իր ծայնը հասցնել եվրոպական երկրների կառավարություններին: Իր այս հաստատակամության համար նրան կոչել են **Երկաթյա պատրիարք**: Երիտթուրքերի հեղաշրջումից և Թուրքիայում հռչակված սահմանադրությունից հետո վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, նորից ստանձնել պատրիարքի պաշտոնը: **Խրիմյան Հայրիկի**

ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ

Նա ևս անցել է հոգևորական բոլոր աստիճանները՝ վարդապետ, Եպիսկոպոս, եղել է ուսուցիչ Գևորգյան ճեմարանում, Արցախի թեմի առաջնորդ, ստանձնել է Ագուլիսի Սբ. Թովմա Առաքյալ վանքի վանահայրությունը, առաջնորդական փոխանորդ է դարձել Ալեքսանդրապոլում, նշանակվել Երևանի փոխթեմակալ: Իր բոլոր պաշտոններում հոգացել է ժողովրդի հոգևոր և մտավոր դաստիարակության, եկեղեցիների բարեկարգման մասին: Ապա նշանակվել է նախ Աստրախանի թեմի, հետո Վրաստանի թեմի առաջնորդ: **Գևորգ Ե Սուրենյանցը** ամենուրեք բացել է դպրոցներ, Թիֆլիսում ստեղծել «**Թիֆլիսի հայ քահանաների միաբանություն**», հովանավորել **Մակար Եկմալյանին** և նրա մշակած քառածայն **Պատարագը** մտցրել եկեղեցի, կազմակերպել տպագրությունը:

1912 թվականին նա արդեն **Ամենայն Հայոց կաթողիկոս** էր: Նրա նախածեռնությամբ կազմվում է հայ ազգային պատվիրակություն **Պողոս Նուբարի** ղեկավարությամբ, որը պաշտպանելու էր **Հայ Դատը** եվրոպական կառավարությունների առջև:

Սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

...Հիշո՞ւմ եք Հայոց կյանքի ու մահու գոտեմարտը **Սարդարապատում** և **Բաշ-Ապարանում**: **Գևորգ Ե Սուրենյանցը** այս կռիվների ժամանակ չենթարկվեց հայ զինվորական հրամանատարության խնդրանքին՝ թողնել էջմիածնի վանքը և տեղափոխվել ապահով մի վայր: Նա մնաց և 1918 թվականի մայիսյան Գոտեմարտին մեծ դեր խաղաց թուրքերի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսամարտերի կազմակերպման գործում: Մայր Աթոռի բոլոր միաբանները, հետևելով Հայոց հայրապետին, իրենց անմիջական մասնակցությամբ օգնեցին ու քաջալերեցին հայ մարտիկներին ռազմաճակատի առաջին գծում:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո **Գևորգ Ե Սուրենյանցը** կոնդակներով համայն հայությանը կոչ արեց նեցուկ լինել կառավարությանը հայրենաշեն գործում: Նա առաջին **Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն** էր, որ եղավ խորհրդային իշխանության անմիջական հսկողության տակ:

Վախճանվեց 1930 թվականի օգոստոսի 5-ին և ամփոփվեց էջմիածնի Մայր Տաճարի բակում: Երբ կլինեք այնտեղ՝ խոնարհվեք քաջարի հայրապետի շիրմին...

Գևորգ Ե Սուրենյանց

Ծնվել է Թիֆլիսում, ավարտել Ներսիսյան դպրոցը, ուսումը շարունակել Շվեյցարիայի համալսարաններում, նշանակվել երգի ուսուցիչ իր հարազատ դպրոցում, սարկավագից դարձել աբեղա, ապա ձեռնադրվել վարդապետ: 1903 թվականի հունիսին եկեղեցական կալվածքների և ունեցվածքի բռնագրավման ժամանակ ցարական իշխանություններին դիմադրություն ցույց տալու համար ձերբակալվել և աքսորվել է Ռուսաստանի Օրյոլ քաղաք: Վերադարձել է երկու տարի անց և նշանակվել Գորի-Իմերեթի-Բաթումի և Արդվինի առաջնորդական փոխանորդ, ապա Նոր Բայազետի և Ծաղկածորի եկեղեցիների բարեկարգիչ:

Խորեն Ա Մուրադեկյան

1909 թվականին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Երևանի թեմի եղբայրական օգնության հանձնաժողովի նախագահ էր, կազմակերպել է վիրավոր հայ զինվորների և փախստականների օգնության գործը:

Առաջին հանրապետության ժամանակ կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի կարգադրությամբ և Հայաստանի կառավարության հրահանգով, որպես հայրապետական պատվիրակ, մեկնել է Փարիզ համերաշխություն հաստատելու Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին մասնակցող հայկական ազգային... երկու պատվիրակությունների միջև: Հետո մեկնել է Ամերիկա կարգավորելու... թեմական պառակտված կյանքը... Ջախջախված ժողովրդի այրերը, արդյոք, ի՞նչ ունեին կիսելու

միմյանց հետ: Այս գործը կատարելուց և բարեհաջող էջմիածին վերադառնալուց հետո նրան կաթողիկոսի կոնդակով շնորհվում է **արքեպիսկոպոս Խորեն Ա Մուրադեկյանը** ընտրվում և օծվում է **Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:**

Նա լիովին ապրեց 30-ական թվականների խորհրդային բռնապետության զարհուրանքը: Փորձեց չենթարկվել և պայքար ծավալել փակված եկեղեցիները վերաբացելու օգտին, եկեղեցիները քանդելու և ոչ իրենց նպատակին օգտագործելու, հայ հոգևորականներին բռնությունների ենթարկելու խորհրդային իշխանությունների քաղաքականության դեմ: Նման անբարենպաստ պայմաններում զբաղվել է նաև Մայր տաճարի նորոգման, նվիրապետական աթոռների միջև բարենպաստ հարաբերություններ ստեղծելու և սփյուռքահայությանը հայ եկեղեցու շուրջը համախմբելու աշխատանքով:

Այս բոլորն՝ այո: Սակայն պիտի հանդուրժե՞ր ստալինյան չափ ու սահման չճանաչող բռնապետությունը Հայոց հայրապետի պայքարն իր դեմ՝ ի օգուտ իր ժողովրդի և հավատի:

1938 թվականի ապրիլի 6-ին վեհարանի իր բնակարանում խորհրդային իշխանության պետանվտանգության ծախյալ գործակալները խեղդամահ արեցին **Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա Մուրադեկյանին:** Այս մասին մանրամասն պատմել ենք Վկայագրքի 2 հատորում:

ԳԵՎՈՐԳ Զ ՉՈՐԵՔՅԱՆ

Փոխարինեց եղբորեն զոհված **Խորեն Ա Մուրադեկյան** կաթողիկոսին:

Սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ապա Լայպցիգի համալսարանի աստվածաբանության ու փիլիսոփայության բաժիններում և նույն քաղաքի կոնսերվատորիայում: Ուսումն ավարտելուց հետո ձեռնադրվել է վարդապետ և նշանակվել Նոր Նախիջևանի իր ծննդավայրի առաջնորդական փոխանորդ:

1915 թվականի հայկական կոտորածներից փրկված գաղթականների Եղբայրական օգնության կոմիտեի անդամ էր, ապա՝ նախագահ: Ձեռնադրվելով եպիսկոպոս, դառնում է Վրաստանի թեմի առաջնորդ, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ:

1938 թվականին կաթողիկոս **Խորեն Ա Մուրադեկյանի** եղերական մահից հետո ղեկավարել է Հայ եկեղեցու գործերը, իսկ 1941 թվականի ապրիլին Ազգային եկեղեցական ժողովում ընտրվել է կաթողիկոսական տեղապահ: Պատեղնորվել է կաթողիկոսական տեղապահի շրջանում իրազեկության սփյուռքահայության շրջանում խրախուսել և իր ջանքերն է ներդրել **«Սասունցի Դավիթ»** և **«Գեներալ Բաղրամյան»** տանկային շարասյունների ստեղծման գործում: Պատերազմից հետո, հունիսին, ընտրվել է **Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:** Նրա կաթողիկոսության օրոք խորհրդային Միության տարածքում գտնվող Հայոց թեմերը, թերևս բռնապետության քիչ մեղմացման հետ կապված, վերածնունդ են ապրում: Վերաբացվում է Էջմիածնի հոգևոր **Գևորգյան ճեմարանը**, հրատարակվում է **«Էջմիածին»** ամսագիրը, վերադարձվում է ճեմարանի գրադարանը, վանքապատկան շենքերի մի մասը: Նորից սկսում են գործել տպարանը, Սբ. Հռիփսիմե, Սբ. Գեղարդավանք, Խոր Վիրապ վանքերը: Ջանացել է ամրապնդել մայր հայրենիքի և Սփյուռքի կապերը, մեծավանդ ներդրել 1946-1948 թվականների հայրենադարձությունը կազմակերպելու գործում:

Գևորգ Զ Չորեքյան

1945 թվականի ապրիլին Մոսկվայում հանդիպում է Ստալինի հետ և բարձրացնում Արևմտյան Հայաստանի ետգրավման հարցը: Մենք գիտենք, թե ինչ տխուր վախճան ունեցավ ողջ հայության այդ սպասումը:

Գևորգ Զ Չորեքյան կաթողիկոսը իր մահկանացուն կնքեց 1954 թվականի սեպտեմբերի 9-ին: Նրա աճյունը նույնպես ամփոփված է Էջմիածնի Մայր տաճարի բակում:

Հայոց ամբողջական Հայրենիքը ազատագրված տեսնելու նրա երազանքը դեռ անավարտ է... Մերը՝ նույնպես: Բայց մեծ է Աստված: Թե վաղը ի՞նչ կլինի՝ չգիտենք: Մենք անկախ որևէ բանից՝ երազող ազգ ենք: Բայց նաև երազանքն իրականություն դարձնելու համառությունն ունենք: Վկա Արցախի ազատագրումը, որի մասին դեռ պիտի պատմենք:

Երջանկահիշատակ **Գևորգ Զ Չորեքչյան հայրապետին** հաջորդեց **Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա Պալճյանը**:

Նախքան նոր կաթողիկոսի մասին պատմելը հավաստենք, թե ինչպես ենք եկեղեցու պատմությունը հիշելիս մենք հանդիպել Հայոց հայրապետներից շատերի վեհապանժ կերպարներին, որոնք կարելույն չափ, թուրքական և ռուսական կայսրությունների բռնապետական իրականությունների ներսում գործել են համուն ազգային բարենորոգության: Նրանց երբեմն շատ բան է հաջողվել կատարել, երբեմն՝ ոչ, անկախ իրենց կամքից ու գործունեությունից: Նրանք իրենց սիրելի ժողովրդի հետ ապրել են բազում ողբերգական և քիչ խաղաղ ժամանակներ: Նրանց սիրտն արյունոտվել է համազգային վշտից, բայց քաջություն են ունեցել պայքարել երբեմն իրենց կարողություններից շատ ավելի համառությամբ: Թերթենք նորից նրանց մասին պատմող Վկայագրքի համապատասխան հատվածները և կրկին համոզվենք:

Հազար ողորմի երջանկահիշատակ Հայոց հայրապետների պայծառ հոգիներին և խոնարհում նրանց շիրիմներին:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱԶԳԵՆ Ա

«Քսաներորդ դարու երկրորդ կեսին Հայ եկեղեցին վերջին հարիւրամեակներու ընթացքին առաջին անգամն ըլլալով փայլեցավ բացառիկ յառաջադիմութեամբ, շնորհիւ Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, որ իր անձին հմայքովն ու նուիրումով, իմաստութեամբ ու բարեմոյն նկարագրով, իր գահակալութեան 39 տարիներու երկայնքին, ղեկավարեց այդ սրբազան հաստատութիւնը. զայն առաջնորդելով դէպի խաղաղ, երջանիկ ու շինարար հորիզոններ»:

Վազգեն Ա Պալճյան

Եկեղեցու և հոգևորականության մասին խոսելիս մեծ մասամբ օգտվել ենք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատում» եռահատոր կոթողային աշխատությունից:

Վազգեն Ա Հայոց հայրապետի մասին պատմելիս պիտի օգտվեմ դոկտոր, փիլիսոփայության վարդապետ **Հայր Զավեն Արզումանյանի Օրմանյանի** աշխատասիրության շարունակությունը հանդիսացող «Ազգապատում» 7 հատոր գրքից:

Վազգեն Ա Պալճյան՝ ավագանի անունը **Լևոն-Կարապետ**, ծնվել է 1908 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Ռումինիայի Բուխարեստ քաղաքում: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին **Պալճյանների** ընտանիքը հաստատվել էր Օդեսայում, ուր և իր նախնական կրթությունն է ստանում **Լևոն-Կարապետը**: Երբ ընտանիքը վերադառնում է Բուխարեստ, նա իր կրթությունը շարունակում է Միսաքյան-Քեսինյան Ազգային, ապա Բուխարեստի առևտրական Բարձրագույն վարժարաններում: Սովորում և ավարտում է նաև Բուխարեստի պետական համալսարանի գրականության, փիլիսոփայության և գործնական մանկավարժության բաժինները: Պաշտպանելով **«Կարգապահության հարցը մանկավարժության մեջ»** ավարտաճառը՝ ստանում է ուսուցիչ-մանկավարժի վկայական և սկսում դասավանդել Բուխարեստի հայկական դպրոցներում:

1930-ական թվականներից **Լևոն-Կարապետը** ազգային-հասարակական նաև եկեղեցական եռանդուն գործունեություն է ծավալում ռումինահայ գաղութում: Իր իսկ հիմնադրած **«Հերկ»** ամսագրի էջերը հայ ընթերցողներին առարկայորեն ներկայացնում էին քաղաքակիրթ աշխարհի գիտական, մշակութային, ընկերային, տնտեսական կյանքի արժեքներն ու մտածումները: Նրա գրական վաստակը փայլեց **«Մուսա լեռան հայերը Ֆրանց Վերֆելի վեպին մեջ»**, **«Խրիմյան Հայրիկ որպես դաստիարակ»** վերլուծական աշխատասիրություններով:

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ **Լևոն-Կարապետ Պալճյանը** եղավ Ռումինիայում գտնվող հայ ռազմագերիներին օգնող կոմիտեի կազմում և մեծապես օգնեց նրա աշխատանքներին:

35 տարեկան էր, երբ մտավ հոգևորական ասպարեզ:

1943 թվականի սեպտեմբերին ռումինահայ թեմական խորհրդի որոշմամբ նա մեկնեց Աթենք, որտեղ Սբ. Կարապետ եկեղեցում հունահայ թեմի առաջնորդ **Կարապետ արքեպիսկոպոս Մազլմյանի** ձեռամբ ձեռնադրվեց կուսակրոն քահանա: Ապա վկայակոչվեց որպես **Տեր Վազգեն վարդապետ**: Անցնելով եկեղեցական բոլոր աստիճաններով՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Զ Չորեքչյանի** կողմից 1951 թվականի մայիսին օծվել է եպիսկոպոս և ստանձնել Բուլղարիայի Հայոց թեմի առաջնորդի պարտականությունները:

Գևորգ Զ կաթողիկոսի մահից հետո, 1955 թվականի սեպտեմբերի 30-ին Ազգային-Եկեղեցական ժողովը Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրեց Ռումինիայի և Բուլղարիայի Հայոց թեմի առաջնորդ **Գերաշնորհ Տեր Վազգեն եպիսկոպոս Պալճյանին**: Ամենայն Հայոց Հայրապետության գահը Խորհրդային Միության տիրապետության ներքո ստանում է իր երրորդ գահակալին:

Նրա կյանքում կարևոր նշանակություն է ունեցել իր առաջին այցելությունը Հայրենիք 1945 թվականին: **«Մեր ոտքը դրեցինք հայրենի հողի վրա, տեսանք վեհափառ Արարատը, տեսանք, շոշափեցինք և համբուրեցինք ծանր բարերը սուրբ Էջմիածնի, ծանր բարերը, որոնք մեր 1700 տարիների պատմությունն են խտացնում: Շատ հստակ հիշում ենք այն երանելի պահը,**

երբ այլ հոգևոր եղբայրների հետ, որոնք նույնպես արտասահմանից էին եկել, խմբով Մայր տաճար էինք մտնում: Բոլորս արտասվում էինք: Այն ժամանակ Հայաստանը ծանր վիճակի մեջ էր, հազիվ դուրս էր եկել ահավոր պատերազմից, այնքան սուգ, այնքան զրկանքներ կային, այնքան վիշտ կար, բայց այնքան էլ ուրախություն կար, և նոր հույսեր էին ծաղկում հաղթանակի փառքով: Այսպիսի ապրումներով մի քանի շաբաթ անցկացրինք այստեղ...»:

Նրա առաջին գործերից մեկը եղավ վերանորոգել, վերաշինել, բարեկարգել Մայր աթոռը, որպեսզի այն դառնա անխորտակելի կամուրջ, որը պիտի միացներ Հայրենիքը Սփյուռքին: Եվ, իրոք. ծայր առավ սփյուռքահայերի ուխտագնացությունը դեպի Հայաստան և Էջմիածին: *«Էջմիածինը ինչքան բաշխվի՝ այնքան կշատանա, ինչքան լույս սփռե՝ այնքան կշողա»:*

Վեհափառի միջոցով Էջմիածինը իր համբավով մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց նաև միջազգային ասպարեզում: Նա հովվապետական այցելությունների դուրս եկավ որպես խաղաղության և համերաշխության պատգամաբեր և ամենուրեք թե՛ եկեղեցական, թե՛ պետական բարձրագույն իշխանությունները Հայոց հայրապետին դիմավորեցին և ընդունեցին որպես **Գերարգո Զյուրի**: Այդ պաշտոնական այցելությունների բարձրակետը եղավ երկու հնագույն եկեղեցիների՝ Հայաստանյան Առաքելական եկեղեցու և Հռոմեական Կաթոլիկ եկեղեցու հայրապետների պատմական հանդիպումը: 1970 թվականի մայիսին, Հռոմի սրբազան քահանայապետ **Պողոս Զ պապը**, որպես *«բացառիկ հյուրի»* ընդունեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին: Երկու հայրապետները համատեղ աղոթք կատարեցին Սիբստիանյան մատուռում, իսկ Սբ. Պետրոս Մայր Տաճարում պապը հանդիսավոր պատարագ մատուցելիս, քրիստոնեական եղբայրության համբույր փոխանակեց Հայոց կաթողիկոսի հետ Եվրոպայի զանազան երկրներից եկած շուրջ քառասուն հազար ուխտավորների առաջ, որոնք բուռն ծափահարությամբ ողջունեցին այդ պատմական համբույրը, որպես խաղաղության առհավատչյա, և ստացան երկու հայրապետների միացյալ օրհնությունը:

Աշխարհի բոլոր կողմերից Էջմիածին պաշտոնական այցի եկան զանազան մեծ ու փոքր եկեղեցիների հովվապետեր և այլ բարձրաստիճան եկեղեցականներ: Այցելեցին պետական մեծարգո հյուրեր: Եկան բազում աստվածաբաններ, գրողներ, արվեստագետներ ու գիտնականներ: Իսկ բազմազգի զբոսաշրջիկների այցելությունները անընդհատ աճեց: Մայր տաճարը դարեր շարունակ իր կամարների տակ չէր տեսել այդքան տարբեր ազգությունների մարդկանց, որոնց հոգիներում արձագանք էր գտնում **Հայոց Սուրբ Պատարագը**:

Անճանաչելիորեն բարենորոգված Էջմիածինը սքանչելի տպավորություն էր թողնում օտարների վրա: Սակայն **Վազգեն Ա հայրապետը** միայն Էջմիածնի վանքն ու նրա տարածքը չէ, որ վերանորոգեց:

Վերանորոգվեցին ու բարեզարդվեցին **Հռիփսիմեի** ու **Գայանեի**, **Խոր Վիրապի** ու **Գեղարդի** վանքերը, **Օշականի** եկեղեցին՝ երանելի **Մեսրոպ Մաշտոցի** նվիրական շիրիմով, ինչպես նաև այլ վանքեր ու եկեղեցիներ:

Բարձրացավ հոգևոր երաժշտության կատարման մակարդակը **Մայր Տաճարում**: Հաստատվեց նոր տպարան, ուր տպվեցին կրոնական ու հայագիտական բովանդակությամբ բազմաթիվ արժեքավոր գրքեր և *«Էջմիածին»* պաշտոնական ամսագիրը: Վերստին աշխարհաբար թարգմանվեց և հրատարակվեց **Նոր Կտակարանը**: Հրատարակվեցին *«Հայկական խաչքարեր»* և *«Հայկական եկեղեցիներ»*, *«Սբ. Էջմիածնի գանձերը»* շքեղաշուք պատկերագրքերը:

Եղեռնի հուշարձանը
Էջմիածնում

Մայր Տաճարի մոտ կառուցվեց **Եղեռնի նահատակներին նվիրված հուշարձան**: *«Սրբավայր մըն է այստեղ՝ նվիրված մեր ողբերգական անցյալին, մեր զոհված եղբայրներու և քույրերու հիշատակին, մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության հերոսամարտերուն, մեր ազգային ուխտին: Այստեղ մեր հայացքը կուղղվի դեպի մեր ազգի վերածնունդը և դեպի մեր գալիքը, դեպի Հայոց ապագան»:*

Կառուցվեց նաև **Խրիմյան Հայրիկի** աղբյուր-հուշարձանը:

Իր բոլոր իրագործումների մեջ խորհրդանշական բազում իմաստների հանրագումար է **Հայոց Այբուբենը**: Կատարմամբ զմայլելի գործ **Հայոց Այբուբենը**, **մեր Ոգու Սրբության Սրբոցը**: Հայկական նախշաձևերով զարդաքանդակված, ոսկեծույլ և աղամանդակուռ երեսունվեց խոշոր տառեր օնիքսե տախտակի վրա իր ոսկեճաճանչ լույսն է ճառագում

Վեհարանի սրտից: Եվ նրա կողքին ոսկեծույլ և աղամանդակուռ **Խաչը**: Այս բոլորը կատարվեցին Վեհափառ հայրապետի նախաձեռնությամբ ու առօրյա անխոնջ ղեկավարությամբ, հայրենի ճարտարապետների ու շինարարների ջանասեր ու նվիրված աշխատանքով: Իսկ նյութական միջոցները մատուցեց ողջ հայ ժողովուրդը՝ սկսած հայաստանյան կառավարության աջակցությունից և սփյուռքահայ բարերարների առատաձեռն նվիրատվություններից մինչև այն համեստ լուծման, որ պարզ հայ մարդը բերում էր Մայր Աթոռի գանձանակին:

Վեհափառի հեղինակության շնորհիվ արտասահմանից հայրենիք բերվեցին և Մատենադարան հանձնվեցին արժեքավոր շատ ձեռագրեր, որոնց թվում նաև անգին գանձեր՝ **Թորոս Ռոսլինի** նկարազարդած երկու հույժ արժեքավոր Ավետարանները: Վեհափառի մտահոգություններից էր նաև նվիրյալ, շնորհալի, զարգացած և անշահախնդիր հոգևորականներ պատրաստելու գործը: *«Մենք, այո, կըղձանք շատ վեղարներ տեսնել մեր շուրջը, բայց առավել կարևոր է մեզ համար գիտնալ, թե ի՞նչ կա վեղարին տակ...»:*

Այս դժվարագույն խնդրում, ուրախությունների հետ, նաև դառնություններ ունեցավ Վեհափառը: Մարդկային բնավորության հոռի գծերը երբեմն մոլորեց-

նում են այս կամ այն հոգևորականին: Եվ նա ստիպված է եղել իր գահակալության ընթացքում հեռացնել մի շարք անազնիվ հոգևորականների: Բայց կար նաև այն տազնապը, որ ծայր էր առել սփյուռքից **Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունից:** Ի՞նչ էր նշանակում սա: Հասկանալու համար հարկավոր է քիչ ետ վերադառնալ ժամանակի անցած արահետներով:

Կաթողիկոսությունը Մեծի տանն Կիլիկիո Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու մասնավոր նվիրապետական աթոռն է: Հիմնադրվել է **1146 թվականին Կիլիկիո Սիս** քաղաքում՝ Հայոց կաթողիկոսության նախկին նստավայրում: 16-րդ դարի սկզբից, երբ թուրքերը գրավել և Օսմանյան կայսրության նահանգի են վերածել **Կիլիկիան**, սկսվել է կաթողիկոսության ամենածանր ու դժվարին շրջանը: Շարունակ ենթարկվել է թուրքերի և այլ ցեղերի ասպատակություններին, թալանվել է, ավերվել, ստիպված աթոռանիստ է դարձրել Հալեպը, Ադանան, կամ մնացել թափառական: Այնուամենայնիվ **Կիլիկիո կաթողիկոսությունն** այդ շրջանում կարողացել է իր հոգևոր ազգային ծառայությունը մատուցել ժողովրդին, կարողացել է պահպանել Հայոց ավանդույթները, հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը և անկախությունը լատինական դիրքորոշումներից:

Անթիլիասի
Սբ. Գրիգոր վանքը

Լուսավորչի Մայր տաճարը: Հետո կառուցել է նոր **Դպրավանք**, ապա տաճարի տարածքում անապատներից հավաքված Հայոց անթաղ ոսկորների համար **Սբ. Ստեփանոս** մատուռը: Հրատարակում է **«Հասկ»** պաշտոնական պարբերականը: Նրա ենթակայության տակ են գտնվում չորս՝ Հալեպ, Դամասկոս, Լիբանան, Կիպրոս վերակազմված թեմերը:

Բարենպաստ պայմաններ էին, և **Կիլիկիո Մեծի Տանն կաթողիկոսությունը** բարգավաճում էր, ճանաչելով **Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի գահակալությունն ու նախամեծարությունը:** Սակայն սկսվում է **«Անթիլիասի տազնապը»:**

Բացենք վարդապետ **Հայր Զավեն Արզումանյանի «Ազգապատում»** գրքի Դ հատորի համապատասխան էջը:

«1956 փետրուար 14-ին Անթիլիասին կաթողիկոսարանին մեջ ծրագրուած կաթողիկոսական ընտրութիւնը իր մէջ ծրարած էր շարք մը դժբախտ հակամարտութիւններ, ոմանք յերևածոյ եւ ոմանք լուրջ եւ վտանգաւոր: Բնականաբար հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ազդեցութեանց տակ պիտի կատարուէին թէ թեմերէն գալիք պատգամաւորներու ընտրութիւնները, եւ թէ՛ նոյնինքն կաթողիկոսին ընտրութիւնը: Միջազգային քաղաքականութիւնը եւս պիտի խաղար իր դերը անուղղակիօրէն, եւ հայաստանեայց եկեղեցւոյ նուիրապետական կարգն ու կանոնը, անոր ներքին կեդրոնածիգ միութիւնն ու հեղինակութիւնը քիրախ պիտի դառնային Անթիլիասի կաթողիկոսական պատեհութեամբ եւ պատճառով: Օրուան հայ կուսակցութիւններէն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը պատեհ առիթը գտած էր ուշացած ընտրութեան միջամուխ ըլլալու՝ նպատակադրեալ դիրքորոշմամբ մը, եւ արդեն իսկ անհաշտ աչքով կը դիտէր Էջմիածնայ Մայր Աթոռին որպէս ենթակայ Խորհրդային իշխանութեանց եւ համայնավար դրութեան, եւ այդու իսկ կը ծրագրէր ամեն գինով հակադրել Անթիլիասի Աթոռը Մայր Աթոռին որպէս արտասահմանի հայ եկեղեցական կեդրոն, այն «արդարացուցիչ» պատրուակով թէ Սբ. Էջմիածին ազատ չէր գործեր, այլ «կամակատարն» էր Խորհրդային Միութեան: Կաթողիկոսական ընտրութիւնը կանխող ձգտեալ եւ ծրագրեալ վիճակին մէջ, երբ ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգէն Ա. Անթիլիաս կը ժամանէր, ընտրութեան վերաբերեալ խնդիրները կը ստանային սուր եւ միանգամայն զգացական հանգամանք»:

Վազգէն Ա կաթողիկոսին, որը Բեյրութ էր ժամանել մասնակցելու Անթիլիասի կաթողիկոսական ընտրություններին, տեղի ողջ հայ համայնքը ընդունեց արքայավայել խանդավառությամբ... Թվում էր, թե, ի վերջո, Անթիլիասի պառակտված հոգևորականությունը ուժ և խրախույս պիտի գտնի իր մեջ, դառնալու համերաշխ մի միություն: Սակայն դեպքերը հոռի ընթացք ստացան՝ **«Հայրենիքը ձեզ, սփյուռքը մեզ»** անխոհեմ ու ազգակործան միտումով, որի նպատակն էր սփյուռքահայությանը Էջմիածնից և հայրենիքից հեռացնելը: Հայ եկեղեցու բազմադարյան պատմության մեջ սա ևս մի տխուր էջ էր, որին առիթ ենք ունեցել երբեմն հանդիպելու մեր գրույցների ընթացքում:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անուրանալի հեղինակությունը այս պարագային, ի ցավ նրա զգայուն սրտի, չկարողացավ կատարել իր ժամանման առաքելությունը: Համերաշխությունը չկայացավ: Սառը պատերազմը, որը թվում էր ոչ մի եզր չունենալ ընդհանրապես հայ հոգևորականության հետ՝ շարունակվում էր ոչ թե օտար կրոնների հետ, այլ սեփական հավատքի տարածքում: Եվ՝ **«Վազգէն կաթողիկոս Ամենայն Հայոց իր շքախմբով եւ եպիսկոպոսական դասով ծիշդ**

Անթիլիասի
Սբ. Ստեփանոս մատուռը

շաբաթ մը միայն մնալէ ետք հրաժեշտ կառնէր Անթիլիասէն եւ Լիբանանէն ու մայր տաճարին մէջ իր աղօթքը կատարելէ ետք կը մեկնէր Գահիրէ՝ իր հովուապետական ուղեւորութիւնը շարունակելու ըստ ծրագրի»:

Իսկ ծրագիրը նույնն էր. հայապահպանութիւնը Սփյուռքում և նրա ամուր կապը Մայր Զայրենիքի և Սուրբ Էջմիածնի հետ:

Ի՞նչ է նշանակում ծառ՝ առանց արմատի, նալ՝ առանց դէկի, մարդ՝ առանց Զայրենիքի: Էջմիածինը հայ եկեղեցու հիմքն է, իսկ Էջմիածնի հիմքը Զայաստանն է: Զայաստանը Սփյուռքի հայության հիմքն է նաև: Առանց Զայաստանի և Էջմիածնի Սփյուռքը կկորցնի իր գոյության իմաստը: Իսկ Սփյուռքի գոյության իմաստը կենսականորեն կարևոր է ոչ միայն իր, այլև ամբողջ հայ ժողովրդի համար, Զայաստանի համար, Էջմիածնի համար, Զայոց պատմության համար: Ահա թե ինչու Զայոց հայրապետի մշտական մտահոգության առարկան էր Սփյուռքը և նրա կապը Զայաստանի հետ:

Վազգեն Ա հայրապետը մշտապես մասնակցել է Մոսկվայի, Բեռլինի, Զելսինկիի կրոնական գործերի Զանուն խաղաղության, զինաթափման և ժողովուրդների միջև արդար հարաբերությունների հաստատման համաշխարհային համաժողովներին և խաղաղատար իր գործունեության համար պարգևատրվել է խաղաղության համաշխարհային խորհրդի ժուլիո Կյուրիի և խաղաղության պաշտպանության խորհրդային կոմիտեի ոսկե մեդալներով, Ռուսիայի «Զանրապետության աստղ», «Պատվո նշան» ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով:

Իր ելույթներից մի փոքրիկ հատված.

«Զայ եկեղեցին և հայ ժողովուրդը ողբերգական փորձառությունը ունին անցյալ պատերազմներուն, մանավանդ առաջին համաշխարհային պատերազմին, երբ 1915-ին ամբողջ Արևմտահայաստանը բնաջինջ եղավ, մոտ երկու միլիոն հայ քրիստոնյաներու նահատակությամբ, որ հանդիսացավ մեր դարու առաջին ցեղասպանությունը: Մենք միշտ պիտի աղոթենք, որ նման ողբերգություններ երբեք չպատահին աշխարհի վրա, որևէ տեղ, որևէ ժողովրդի:

Աշխարհի խաղաղության դատի հաղթանակը մեծագույն հաղթանակը պիտի լինի մարդկային բարոյական հանճարի: Մարդու իմացական հանճարի հրաշալի նվաճումների մեր դարաշրջանում իրավունք և պարտականություն ունենք սպասելու նաև նրա բարոյական հանճարի հաղթանակը: Եվ միայն բարոյական հանճարի հաղթանակով կարելի պիտի լինի ապահովել իմացական հանճարի ստեղծած բարիքները՝ երջանկություն բոլոր մարդկանց և բոլոր ժողովուրդներին»:

1961 թվականին Վեհափառի նախաձեռնությամբ, Զայ առաքելական եկեղեցին ևս անդամագրվում է 1948 թվականին Արևմուտքում կազմակերպված եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին, որը գործում էր **Էկումենիկ** շարժման ոլորտներում: Ի՞նչ էր նշանակում սա: **Էկումեն** հունարեն նշանակում է **ամբողջ տիեզերք**, Էկումենիկ՝ տիեզերական: Այս շարժումը միջեկեղեցական երկխոսության նպատակ է հետապնդում:

Էկումենիկ շարժման բեմերից **Վեհափառը** ողջունելով եկեղեցիների եղբայրական միության և համագործակցության ոգին, շեշտում էր նաև այն հանգամանքը, որ. **«Պատմականորեն իր ավանդություններով, իր գրականությամբ և իր արվեստով, ուրույն և անկրկնելի ապրող հուշարձան մըն է, կենդանի խոսք մըն է, վավերական վկայություն մըն է՝ «վասն մեծի փառացն Աստուծոյ»:** Պետք է սրբությամբ պահել, պահպանել զանոնք ամբողջ, անխառն ու անալլալ: ...Զայ եկեղեցին չի կրնար անտեսել նաև իր գոյության ու իր առաքելության ազգային նկարագիրը: Մանավանդ ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայ ժողովուրդի համար, հայ եկեղեցին իր ինքնուրույն դավանաբանությամբ, ավանդություններով, իր ազգային լեզվով ու ծեսերով, իր անկախ ու ժողովրդապետական կազմակերպությամբ, ազգապահպանության հզոր ազդակ և ինքնապաշտպանության ամուր վահան կհանդիսանա, այսօր, երբ մեր ժողովրդի ավելի քան կեսը և մեր նվիրապետական պատմական Աթոռներու չորսեն երեքը կգտնվին մայր մեր նվիրապետական պատմական Աթոռներու չորսեն երեքը կգտնվին մայր Զայրենիքի սահմաններեն դուրս, Մեծին Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, Երուսաղեմի և Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքությունները: Զետևաբար եկեղեցիներու միությունը մենք կըղծանք իրականացած տեսնել հավատալով, թե Քրիստոսով և ս. Ավետարանով մեկ է եկեղեցին, և թե պատմական ազգային եկեղեցիներու գոյությունը, այնպես ինչպես անոնք կան այսօր, չի հակասեր և չի ժխտեր Քրիստոսով մեծությունը ընդհանրական եկեղեցիներին»:

Վեհափառի լեզուն ճոխ էր, հարուստ կշռությով և բարձր ոճի պատկերավոր արտահայտություններով, լեցուն հուզականությամբ՝ դասական ջինջ մաքուրության հետ և սրանով հանդերձ երբեք տուրք չի տալիս աննպատակ գեղեցկությանը, միշտ մնում է մտքի գործիք, որ հավատարմորեն արձանագրում է նրա հստակ մտածումները և ներաշխարհի հուզական երանգները...

Ես բախտ եմ ունեցել լսել **Վեհափառ հայրապետի** քարոզները և ապրել նրա ծայնի, նրա խոսքի հարուցած շքեղ հուզումը... Լայնախոհ մտածողության արդյունք էին նրա մարդկային անհատական, ազգային ու համամարդկային կրոնա-բարոյական խորունկ մեկնությունները, որոնցով կառուցում էր իր քարոզները:

...**Վազգեն Ա Ամենայն Զայոց Վեհափառ կաթողիկոսին** առայժմ հրաժեշտ չենք տալիս: Նրան մենք դեռ կհանդիպենք Վկայագրքի երկրորդ մասում, որը վերնագրված է **«1988 թվական»:** Իսկ մինչ այդ՝ գմանք վայելելու Սբ. Էջմիածնի Մայր Տաճարի խաղաղությունը և թեկուզ կարճ ժամանակով հանգստանալու աշխարհային վայրիվերումներից, անձնական հոգսերից, կենցաղային անլուծելի թվացող խնդիրներից:

...Եվ փորձենք լսել **Տեր Տեր Վազգեն Ա կաթողիկոս Ամենայն Զայոց Վեհափառի** մեր հիշողության մեջ դրդանջող ծայնը...

Նրանց մասին պատմել ենք իրենց տեղում, երբ դարերի հետ քայլում էինք պատմության երթուղիներով: Ամեն մեկն իր ժամանակի ներսում մեզ ուղեկից որպես ջահակիր, ճշմարիտ բարեկամ, որին հետևել ենք վստահությամբ, առանց խարխափելու ժամանակների երբեմն թանձրացող հակասական վայրիվերո կասկածանքների և կարծիքների բավիղներում, ուր նետվում էինք 20-րդ դարի խորհրդային հայ պատմագիտության աղավաղումների ներշնչումներով. ովքե՞ր են հայերը, եկվո՞ր են, թե՛ բնիկ, ուրարտացի՞ են, թե բիայնացի: Եվ զարմանալի՛ բան, շատ հաճախ պատասխանը ոչ ի նպաստ բնիկ հայ ժողովրդի... Սակայն, փառք Աստծո, որ ժողովուրդն ինքն իր հնագույն հիշողության վերապատումներով, որոնք ժառանգել էին մեր պատմիչները, ճշմարտությունը հասցրել են մեզ առանց կուսակցական թելադրանքների, առանց կայսերական մեծապետական պարտադրանքի ու խմբագրումների, ազատ իրենց անկախ կեցվածքով՝ որպես ճշմարիտ պատմություն Հայոց, որպես ճշմարիտ կենսագրություն հայ ժողովրդի...

Թերթեր նորից «Բոլոր ժամանակների հայաստանը» վկայագրքի հատորները և կհամոզվեք... Հիմա ուզում եմ նորից նրանց անունները տալ և անցած ժամանակներից նրանց հրավիրել մեկտեղ լինելու **վկայագրքի** վերջաբանի մատույցներում երախտագիտության անսահման զգացումով նրանց հրաժեշտ տալու համար, նախքան կգրվի վերջին էջը և կդրվի վերջին վերջապետը:

Մովսես Խորենացի

5-րդ դարը, գիտենք, նշանավորվեց ոչ միայն հայ նոր գրերի գյուտով, այլև հայ նոր պատմագրության ստեղծումով...

Ազաթանգեղոսի և Չենոբ Գլախի մատյաններից: Կորյունը մեզ պատմեց հայ գրերի ստեղծման պատմությունը, Եղիշեն՝ պարսիկների, Յայոց երկրի և հա-

Դժբախտաբար մենք չենք կարող հիշել քրիստոնեությունից առաջ, հեթանոսության երկարատև ժամանակներում ապրած իմաստուն պատմիչներին, բացի Արամազդի տաճարի քրմապետ պատմիչ **Օլյուպոսին**, որի մասին վկայել է պատմահայր **Մովսես Խորենացին**։ Բայց **Օլյուպոսից** էլ շատ առաջ Հայաստան Աշխարհում ցրված անհաշիվ վկայությունները, ժայռապատկերները, սեպագրված քարակոթողները, պեղումներից հանված գտածոները, առասպելներն ու ավանդապատումները առատ նյութ են տվել, մինչև մեր թվարկության ոգեղեն 5-րդ դարը, որտեղից արդեն մեր պատմիչները միմյանց շարունակելով գրեցին Հայոց պատմությունը։

վատի հանդեպ ուղեծրությունների, 451 թվականի Ավարայրի ճակատամարտի մասին: **Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին** Հայոց քաղաքական և հոգևոր մաքառումների մանրամասն տեղեկությունները Հայոց քաղաքական և հոգևոր մաքառումների մանրամասն տեղեկությունները Հայոց քաղաքական և հոգևոր մաքառումների մանրամասն տեղեկությունները համապատասխան սքանչելի կարգախոսը. **«Հեղածը չավելացնել, եղածները չպակասեցնել, այլ բոլորը հրապարակ հանել բարեմիտ զգուշավորությամբ և պահպանել ժամանակագրությունը»:**

Եզնիկ Կողբացի

Ապա Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» մատ-
յանը, որը Հայաստանում ծավալվող ազատագրական
պայքարի գաղափարախոսական հիմնավորում է:

6-7-րդ դարերի խաչուղիներում հանդիպեցինք **Սեբեոս** պատմիչին: Նա իր մատյանում մանրամասնում է Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի հայափախած քաղաքականությունը... **Մովսես Կաղանկատվացին** Հայոց Արցախ և Ուտիք նահանգների իրադարձությունների մասին է պատմում:

8-րդ դարի պատմիչ **Ղևոնդը** առաջինը պատմեց արաբների միապետության ժամանակների մասին, թե ինչպիսիք էին ղենչագրին հայ նախարարական տները:

ինչպես նրանք նենգորեն ու դաժանորեն ոչնչացրին հայ նախարարական տները:
Պատմեց նաև արաբների դեմ հայերի ապստամբությունների, հաղթանակների
ու պարտությունների մասին:

9-րդ դարի իրադարձությունների, հայկական պետականության զերմագ-
նման մանրամասն վերլուծություններն են գրանցվել **Հովհաննես Դրասխանա-**
լե...

Կերտցու, Թովմա Արծրունու, Անանուն Պատմիչ

10-րդ դարում Մովսես Դասխուրանցի
Հարունակեց գրել Արցախի և Ուտիքի պատմու-
թյունը: Ընդհանրապես 10-11-րդ դարերում **Բագ-
րատունիների** թագավորության հզորացման հետ
մեծ վերելք է ապրում նաև համայն Հայաստանի և
նույնիսկ հարևան երկրների իրադարձություններն
ընդգրկող երկերի ստեղծումը: Նրանցից էր
Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցին, որի «Պատ-
մութիւն տիեզերական» մատյանում ոչ միայն
Հայոց, այլև բազմաթիվ այլ ժողովուրդների հա-
կիրճ պատմությանը հանդիպեցինք:

11-րդ դարի պատմիչ էր **Արիստակես Լաստի-**
Վերտցին: Նա ապրեց սելջուկների ավերիչ արշավանքների ժամանակ և
կենդանի մնաց հայրենի գետինը:

ՍԵԼՎՈԼԿՆԵՐԻ ԺԱՆՐ ԱՐՉԱԿԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳՐԵԳԻՆ ՄԱՍ **ՄԱՌՔՆՈՍ ՈՒՇԽԱՅԵ-**
ԳԻՆ ՍԱՆՎԵՐԴՆԵՐԻ ՄԵԼՈՒՄ ԿՆԵՑԻՆ:

13-րդ դարում Հայաստանի հյուսիս-արևելյան սահմանավանդին

Ստեփանոս Ասողիկ

և **Ջաքարյանների** իշխանապետությամբ հայ պետականության վերականգնումը առիթ դարձավ պատմագրության նոր վերելքի: **Վանական Վարդապետի** պատմության մատյանից դժբախտաբար հնարավոր չեղավ օգտվել, որովհետև այն չի պահպանվել, սակայն **Կիրակոս Գանձակեցու**, **Վարդան Արևելցու**, **Գրիգոր Ալեքսանդրացու** երկերը պատմեցին Հայոց այդ շրջանի մասին, բացահայտեցին հայ ժողովրդի նկատմամբ Արևմուտքի երկրների և Հռոմի պապի վարած ստոր քաղաքականության մանրամասները:

Ստեփանոս Օրբելյան

Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» գիրքը Սյունիքի և Սմբատ Սպարապետի, **Հեթում** պատմիչի գրքերը Կիլիկյան Հայաստանի մասին են ընդգրկում տեղեկություններով և մեկնաբանություններով: **Հեթում** պատմիչի մատյանը Հայոց պատմություն լինելով հանդերձ՝ նաև Ասիական 14 երկրների պատմա-աշխարհագրական տեսություն է: Այն միջնադարյան եվրոպայում օգտագործվել է որպես արևելյան երկրների աշխարհագրության, տնտեսական և քաղաքական կյանքի տեղեկատու ձեռնարկ:

14-16-րդ դարերում հայ պատմագրությունը թվում է թե անկում է ապրել Հայաստանի նվաճման, նրա տարածքում մղված արյունահեղ պատերազմների, խոշոր ավատատիրական տների և իշխանապետությունների վերացման պատճառով: Սակայն գրվում էին ժամանակագրություններ, որոնք նույնպես շատ կարևոր տեղեկություններ էին պարունակում: Այս ընթացքում է գրվել անչափ հետաքրքիր **Թովմա Մեծոփեցու «Պատմությունը»** **Լենկ Թեմուրի** և նրա հաջորդների մասին:

17-18-րդ դարերը ազգապահպանման համար պայքարի ու զարթոնքի դարեր էին: Պատմական երկերը նորից դարձան ազգային ինքնաճանաչման, արժանապատվության, հայրենիքի ու դավանանքի նկատմամբ սիրո և նվիրվածության սերմանումի միջոց: Շատ էին նրանք՝ պատմիչներն ու ժամանակագիրները: **Գրիգոր Դարանաղցի**, **Առաքել Դավրիժեցի**, **Ջաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցի**, **Ջաքարիա Ագուլեցի**, **Սեմեոն Երևանցի**, **Երեմիա Չելեպի Քյոնուրձյան**, **Եսայի Հասան-Ջալալյան**...

18-րդ դարում, հիշո՞ւմ եք, **Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան** հայրերից **Միքայել Չամչյանը** գրեց եռահատոր «**Պատմութիւն Հայոց**»՝ հայ ժողովրդի ընդհանուր քննական պատմության առաջին հսկայածավալ ուսումնասիրությունը:

Մխիթարյան հայրերից հայ ժողովրդի պատմության մասին գրեցին նաև **Ինժիճյանը**, **Գաթրճյանը** և մյուսները:

Միքայել Չամչյան

19-րդ դարի պատմագիտության մեջ իրենց կարևոր տեղն ունեն **Մկրտիչ Էմինը**, **Կարապետ Եզյանը**, մեծագույն հայ անհատներից մեկը՝ **Ղևոնդ Ալիշանը**:

Հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությունը գրեցին **Ս. Պալասանյանը**, **Ա. Կարազաշյանը**, **Ա. Երիցյանը**, **Լեոն**: Հայ եկեղեցու պատմությունը շարադրեց **Մաղաքիա Օրմանյանը** իր եռահատոր կոթողային աշխատությամբ:

Նիկողայոս Ադոնցը առաջինը քննարկեց հայ ժողովրդի ծագման հարցերը և նախարարական Հայաստանի հասարակական կյանքը:

Վկայագիրքը գրելիս բազմաթիվ անգամ հանդիպեցինք 20-րդ դարի պատմաբան գիտնականներ **Լեոյին**,

Մկրտիչ Էմին

Հրաչյա Աճառյանին, **Գրիգոր Ղափանցյանին**, **Հակոբ Մանանդյանին**, **Մանուկ Աբեղյանին**, **Խոսրով Թորոսյանին**, **Ռաֆայել Իշխանյանին**, **Արզամ Այվազյանին**, **Մարտիրոս Գաուկչյանին**, **Արտակ Մովսիսյանին**, որոնք եղել են իմ ուղեկից օգնականները, բացահայտել են ամենախորթաբնական պատմական իրողությունները, թնջուկված դեպքերը արծակելով՝ փաստել ճշմարտությունը...

Դժբախտաբար հանդիպեցինք նաև այն հայ գիտնականներին, որոնք կասկածի տակ էին առնում հայերի բնիկ լինելու հանգամանքը: Սակայն **Թ. Վ. Գամկրելիձե** և **Վ. Վ. Իվանով** պատմագետները իրենց կոթողային աշխատությամբ միացյալ ջանքերով ապացուցեցին, թե **հնդեվրոպական հանրության հայրենիքը Հայաստանն է իր բնիկ ժողովրդով, էթնիկ հայությամբ**:

Սովետահայ պատմագետների շատերի գրքերը թերթեցինք և նրանց անունները տվեցինք իրենց տեղերում: Շրջանցեցք հիմա նրանց և կրկնենք մի վերջին անգամ 20-րդ դարի Առաջին ցեղասպանությունը, Հայոց Մեծ Եղեռնի պատմությունը բացահայտող գիտնականների անունները: **Մկրտիչ Ներսիսյան**, **Ջոն Կիրակոսյան**, **Ստեփան Պողոսյան**, **Հայկ Ղազարյան**, **Վահան Տատրյան**...

Գրվեցին խորհրդային իշխանության, կոմկուսի, հեղափոխական գործիչների պատմությունները: Գրվեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի և այդ պատերազմում հայերի ունեցած մասնակցության մասին. 20-րդ դարի եղելություններ, որոնք տեղ են գտել **Վկայագրքի** 2 հատորում և դեռ թարմ են մեր հիշողության մեջ:

Ղևոնդ Ալիշան

Կարապետ Եզյան

A black and white portrait of a man with a full beard, wearing a dark, pointed clerical hat (kamilavka) and a patterned vest over a white shirt. He is adorned with several medals and orders, including a large, ornate cross on a ribbon and several smaller medals pinned to his chest. The background is a plain, light color.A black and white portrait of a middle-aged man with light-colored hair, a mustache, and a serious expression. He is wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a diagonally striped tie. The background is a plain, light color.

491
մը բիռնը:
ողորթյունները
կանությանը,
սիրությանը,

Մի քանի հատված Նիկողայոս Ադոնցի «Հայաստանի պատմություն» գրքի ՌՂՆԵ ԳՐՈՒՍԵԻ գրած «Առաջաբանից»։ «Ինձ համար մեծ պատիվ և միևնույն ժամանակ ցավալի պարտականություն է՝ ներկայացնել պրոֆեսոր Ադոնցի գործի հետմահու հրատարակությունը և վերհիշել հանգուցյալի ազդեցիկ անձնավորությունը։ Պատերազմից քիչ առաջ առիթ ունեցա նրան հանդիպելու Բրյուսելում, որտեղ նա անմիջապես գրավել էր առաջնակարգ տեղ։ Մենք ուշադրությամբ լսում էինք նրան, երբ նա այնքան աշխուժորեն և երիտասարդական եռանդով խոսում ու վիժում էր մեզ ոգևորող պատմական և հնագիտական մեծ խնդիրների շուրջ։ Ի ծնե լեզվաբան, հմուտ գիտնական, որ տիրապետում էր սանսկրիտից ու պահլավերենից սկսած մինչև սեպագիրը, բյուզանդական հունարենից մինչև ժամանակակից պարսկերենը։ Նա միաժամանակ հնագետ, պատմաբան և բանասեր էր, ուստի և նրա ամենափոքր ծանոթագրությունն էր հսկ` գիտական նշանակություն ունի։ Ափսոս, սակայն, որ վստահելի մեթոդի վրա հիմնված գիտելիքների այդ բազմազանությունը նա չհասցրեց գործադրել իր ամբողջական գործը՝ Հայոց քննական պատմությունը մեզ

տալու համար: Թերևս ավելի ծիշտ կլիներ ասել, և մենք դրանում բոլորովին չենք կասկածում, որ նա արդեն շարադրել էր Հայաստանի՝ մեր ցանկացած քննական պատմությունը, անընդհատ մեկը մյուսի հետևից լույս տեսած իր գիտական ուսումնասիրություններում, որոնց մեջ նորանոր տվյալներով լուսաբանվում էին հայ ժողովրդի պատմության ամենամթին կետերը...

...Առաջին անգամ, վերջապես մեր ձեռքի տակ ունենք Նաիրիի և Ուրարտուի քննական ու լրիվ մի պատմություն, որն սպառնիչ կերպով ընդգրկում է բոլոր սկզբնաղբյուրները:

Հայաստանի զանգվածը բարձր բերդի նման կանգնած է Միջագետյան դաշտից վերև, որպես Բաստիոն Իրանի և Անատոլիայի սարահարթերի միջև: Սա կոչված էր դառնալու մի մեծ ժողովրդի ամրոց և ինքնատիպ քաղաքակրթության օրրան, որը ջերմեռանդ կերպով պաշտպանվելու է իր քաջարի բնակիչների կողմից: Ադոնցը հետևում է այդ ժողովրդին նրա առաջին բաղկացուցիչ մասերի ծագումից և պատմությունից սկսած:

Քրիստոսի ծննդից առաջ 9-րդ դարում Նաիրյան իշխանությունների մեջ ուժեղ ձգտում առաջացավ մի միություն կազմելու... Առաջին թագավորը դարերի անջրպետի և ցեղերի միջով կարողացել է դառնալ հայ ազգի հերոսական էպոնիմը:

...Ադոնցի տեսությունը տալիս է հայ ժողովրդին ավելի հին տիտղոսներ իր հնդեվրոպական ազնվական տիտղոսների հետ մեկտեղ: Նա ցույց է տալիս, որ այս ժողովուրդը, ավելի հին է ինքն իրենից: Հնդեվրոպական է, անշուշտ, իր ցեղային պատկանելությամբ և լեզվով, բայց առնչվում է նաև իր հազարամյակների քաղաքակրթությանը իր բնօրրանում գտած մշակույթով: Ո՛չ Աշուրը, ո՛չ էլ Բաբելոնը, որոնք առժամանակ զավթել էին հին աշխարհի մնացած մասը, չկարողացան գերության ենթարկել Հայաստանը:

...Մենք անչափ ուրախ ենք, որ մեր ձեռքի տակ ունենք ըստ ամենայնի մի կատարյալ գործ Հայոց պատմության այն մասի վերաբերյալ, որ մինչև հիմա շատ քչերին էր մատչելի, եթե ոչ բոլորովին անծանոթ: Դա հռչակավոր գիտնականի կողմից մի փառավոր նվեր է իր հայրենակիցներին, արքայական պարզ և իր երկրին...»:

Համաշխարհային պատմագիտության մեջ քիչ հետազոտություններ են, որ ժամանակի քննությունն են բռնել. պատմական հետազոտություններից շատերը սակավակյաց են: Նիկողայոս Ադոնցի պատմագիտական բոլոր ուսումնասիրությունները գլուխգործոցներ են: Բայց առավել գլուխգործոց է մեծ գիտնականի սքանչելի «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում»՝ կոթողային ուսումնասիրությունը: Ձննելով նախարարական Հայաստանին հատուկ սոցիալական նվիրապետության աստիճանները՝ վերից վար, սկսելով արքայից և մանրամասն ծանրանալով նախարարական և սեպուհական աստիճանների վրա, հասնում է գյուղական բնակչությանը՝ իր ուշադրությունը սևեռելով հողային բնույթի կախվածության, հարկերի, տուրքերի ու պարհակների խնդրի վրա: Նա առաջինն է հայ պատմագրության մեջ, որ խորությամբ վեր է հանել հայ

հասարակության շարժումը նախադասակարգային հասարակությունից դեպի դասակարգային: Առաջինն է ամփոփել հայ ժողովրդի սոցիալական պատմության հիմնական երևույթները:

Մի քանի խոսք «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում» գրքի հեղինակի «Նախաբանից»... «Հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը մեծ բեկումներ է ունեցել և այնպիսի անակնկալների է ենթարկվել, որ երբեմն ուղղակի ընդհատվել է՝ ամբողջովին կորցնելով կապը նախկինի հետ: Քաղաքական տագնապալից հեղաշրջումներն այնպես էին փշրում պատմական հաջորդականության շղթան, որ երբեմն հաջորդ սերունդը ոչ հեռավոր անցյալի նկատմամբ այնքան անտեղյակ և այնպիսի անօգնական վիճակի մեջ էր ընկնում, ինչպես մենք այսօր: Երկրի մասնատված վիճակը և կյանքի բնականոն ընթացքի հաճախակի ընդհատումները խանգարում էին միասնական ավանդույթների մշակմանն ու պահպանմանը:

Հենց որ հանդարտվում էին քաղաքական փոթորիկները, ետևում էին մնում ծախսորդությունների սուր շրջանները, և կյանքը սովորական հունի մեջ էր մտնում, արթնանում էր հետաքրքրությունը անցյալի նկատմամբ, սկսվում էր տագնապալից ժամանակներից փրկված հուշարձանների ուսումնասիրությունը՝ հին ժամանակների հետ եղած կապը հասկանալու, ներկան անցյալի հետ որևէ կերպ շաղկապելու նպատակով»:

«Հայկական Հարցի լուծման շուրջ» ուսումնասիրությունը քննարկում է Հայկական Հարցի պատմական արմատները, վերլուծում օսմանյան կառավարության հակահայկական քաղաքականության էությունը՝ սկսած 16-րդ դարից: Քննադատվում է մեծ տերությունների երկդիմի քաղաքականությունը Հայկական Հարցում, ինչպես նաև Սևրի պայմանագրում հարցի կիսալուծումը և Հայաստանի սահմանների գիտական հիմնավորումը:

«Օսմանցիները հավաքեցին մյուս ժողովուրդների աշխատության պտուղները, նրանք օգտագործեցին դարերի ընթացքում դիզված հուստությունը, որոնք ժառանգել էին այն ազգություններից, ովքեր կառուցել էին Բյուզանդիա կոչված քաղաքակրթության վեհապանծ տաճարը: Թուրքերի և՛ ռազմական փառքը, և՛ տիրապետությունը անհնարին կլինեին, եթե չլինեին երկրի դրամական հարստությունը և չլինեին արտադրողական ուժերը, որոնք ներկայացնում էր նրա բնիկ քրիստոնյա ազգաբնակչությունը»:

Եվ հայերն ամենից առաջ:

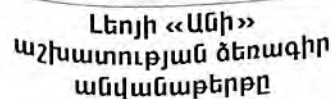
Դեռ 1514 թվականի Չալդրանի ճակատամարտից հետո՝ սկսվում է Հայաստանի քրդացումը: Կալվածքներ էին շնորհվում քուրդ ցեղապետերին, այն էլ տալիս քրդացումը: Կալվածքներ էին շնորհվում սկսեցին լցվել վաչկատուն քրդա-ժառանգական: Հայկական բուն տարածքները սկսեցին լցվել վաչկատուն քրդական ցեղերով, որի հետևանքով՝ «Մի գյուղատնտեսական երկիր ետ նետվեց

Իրականությունն ամբողջությամբ վերցրած, սոսկալի է: «Վայ այն մարդուն, որ կհանդգնի հրապարակում դեմ հանդիման կացուցանել որևէ դրամական կուռք հսկայի կամ զորեղ պաշտոնների վատությունները... Շողոքորթել ամենաստոր կերպով, աղվեսանալ, վատին լավ ասել, քանի որ այդ վատից անձնական օգուտ պիտի լինի, այնպիսի բաների պոչից բռնել, որոնցով հեշտ է խաբել տգետին - ահա ինչ է պահանջում մեր ժամանակների ոգին և

Աճդրեաս Աթորունցին ստանիսլավյան մեդալով պարգևատրվել է հրավիրում է թիֆլիս, որպես բերքի մշտական աշխատակից ու խմբագիր և վերադառնում է նորից Ախեն: «**Մշակի**» գրեթե բոլոր համարներում նորից

Լեոյի բազմաժանր, հարուստ ժառանգության մեջ իր կարևոր և պատվավոր տեղն է գրավում պատմագիտությունը: Բառձոր գիտական դիրքերից է լուսաբանել

[illegible]

ԼԵՈ
ՄԵՍՐՈՊ
ՄԱՇՏՈՅ

Septiembre 1962

չկա: Մի կանաչագարդ, անտառաշատ հովտից՝ սեպացած, լերկ ու ալևոր ժայռերի երկար պատին անցնելը թույլ է: Այնուհետև ուրիշ պատկերներ, ուրիշ գույներ, ուրիշ տրամադրություն: Այստեղ երկնքի մեջ խրված մի սրածայր գագաթ, որի շուրջը առավոտյան այս վաղ ժամին սողում է մշուշը, կամ վարագուրելով նրա բարձունքները կամ հանկարծ բաց անելով նրա տիտանական կողերը: Այնտեղ զարմանալի կանաչ լանջերը կանաչ գույն են տալիս վագոնի մեջ եղած օրվա լույսին և ձեզ վրա հիացմունքի ժպիտներ են բերում կանաչների ու թփերի միջից թափվող փոքրիկ ջրվեժները... Դուք հազիվ մի վայրկյան տեսաք քարից-քար ընկնող ջինջ, բյուրեղյա ջրերը, բայց արդեն այլևս մոռանալ նրանց չեք կարող: Եվ ձեր հիշողության մեջ կայտառ ալիքների հետ տպավորված կմնան և արևի մեղմ ճառագայթները, որոնք ամառային վաղ առավոտին այնքան հմայք են հաղորդում ոչ միայն ջրին ու խոտին, այլև լեռնային հսկա տեսարանների ամեն մի խորշին, ամեն մի կտորին...

...Ձորից ձոր, ժայռից ժայռ, անտառներից անտառներ ամեն տեղ կուսական բնությունն է...»:

Արագած

Մինչ Աճի հասնելը գնացքի պատուհանից ճանապարհորդները ըմբռնում են նաև Արագածի վեհությունը:

«Ձեր առջև, բարձր լեռնաշղթայի վրա խրոխտաբար բացել է ու իր հպարտ գլուխը մինչև երկինք է տարել Արագածը: Նա իր ձյուններով պսպղում է ամպերի միջից և տիրում ամբողջ դաշտի վրա: Կանաչ, մինչև երկնքի մեջ ցցված գագաթները տիրաբար հսկա: Ամեն օր շիրակցին տեսնում է իր Արա-

գածը, բայց և միշտ, նայելով գեղեցիկ հսկային, չի կարող զսպել իր հիացական բացականչությունները, մանավանդ երբ օտարերկրացի կա նրա հետ: Դա մի ամբողջ պաշտամունք է, որի հուզիչ արտահայտությունները խոսում են ժողովրդական երգերի մեջ:

Շիրակացու բանաստեղծությունն է Արագածը: Ականջ դրեք այն խոսակցություններին, որ Արագածի տեսքն է հարուցում մարդկանց մեջ և դուք կձանաչեք ժողովրդական հոգու ամենաբնորոշ մի գիծը: Ժողովուրդը բանաստեղծ է, պաշտում է բնությունը, երկրպագում է ստեղծագործող, կենդանարար սկզբունքին: Միրելի է Արագածը ոչ միայն այն պատճառով, որ բարձր սար է, գեղեցիկ է, այլև այն պատճառով, որ այդ բարձրությունն ու գեղեցկությունը գիտե բարերարություն անել մարդկանց: Նա շատ ջրեր է տալիս, իսկ շրջակայքը այնքան կարոտ է ջրի»:

Եվ վերջապես՝

«Աճի»:

Ձգացմունքը, անհանգիստ, բաբախուն զգացմունքը համակում է

մարդուն ամբողջապես, միտքը գործում է տենդային արագությամբ: Շտապում են մի թույլ առաջ իմանալ ամեն ինչ, մտքիդ առաջ են քաշում կարդացած նկարագրություններդ, տեսած պատկերներդ, ուզում են ամփոփել իրականության մեջ այն, ինչ երևակայություն է եղել մինչև այդ թույլ, ուզում են մի ժամ առաջ ամբողջացնել երեկոյան մռայլի մեջ կցկտուր, ցիրուցան, անլույս ու անորոշ երևացող կտորները և իմանալ, թե ինչ է նշանակում Աճին:

...Աճի գնացողներին են խորհուրդ կտամ նախ այցելել Զոռոմոսը: Սա նախադրումն է: Աճին այստեղից է սկսվում: Այստեղից եք դուք մտնում այն մեծագործ սերունդների աշխարհը, որ իր կարող մտքով և հաղթ բազուկներով այնքան հմայիչ է դարձրել Շիրակի այս փոքրիկ անկյունը: Միաժամանակ կանաչ, հավիտյան լուռ, հավիտյան անհետաքրքրական ու ամայի դաշտերից ձանձրացած՝ դուք անակնկալ կերպով կանգ եք առնում մի զարմանալի մեծագործ ուժի առջև: Դա մարդկային հանձարի այն ուժն է, ոչ այն դժոխային հանձարի, որ դժբախտություն ու տանջանք է նյութում աշխարհին, այլ լուսատու, հրաշակերտող հանձարի, որով ապրել է աշխարհը և առանց որի կյանքը անեծք կլիներ...

Ի՞նչ թափ, ինչքան վեհություն այդ ուժի մեջ: Նա ամբողջապես համակված է եղել գեղեցկության սուրբ իդեալով, նրան ոգևորել է հաճախված է եղել գեղեցկության սուրբ իդեալով, նրան ոգևորության վկաները, գեղարվեստի երկնային խորհուրդը: Քարերն են այդ ոգևորության վկաները, միայն քարերը: Նրանք կուտակված են այստեղից մինչև Արագածի ստորոտները, մի ամբողջ ծով են ներկայացնում: Հանձարը պոկել է այդ բոլոր կտորները ժայռերի կրծքից, հղկել է, զարդարել և իր մուրճով ու երկաթե գրչով հանդես է բերել իր հսկայական թռիչքները, իր հսկայական սրտի ու զգացմունքների խորհուրդները:

Եվ այդ շինարար, գեղեցկացնող ուժը ավելի սիրելի ու պաշտելի է դառնում այն պատճառով, որ տեսնում ենք նրան հաղթահարված, տապալված դժոխային հանձարի ուժից: Ամեն քայլում եք տեսնում, ամեն քարի կտորի վրա եք կարդում թշվառացնող, ավերող, վայրենի ուժը: Երկու մեծ սկզբունքներ. մեկը մարդկային երջանկության, մյուսը մարդկային անբախտության, մեկը երկնային ժպիտ, մյուսը սատանայական քրքիջ: Նրանք այստեղ են, ձեր աչքերի առջև, ձեր ոտների տակ: Նրանք գրկված են իրար հետ այն սոսկալի մարտի մեջ, որի վրայով հարյուրավոր տարիներ են անցել, բայց որ այժմ էլ կա, անշարժացած է և ներկայացնում է՝ լույսի և մեկի և մյուսի հաղթանակը, մեկի և մյուսի անկումը...

Ավերված Աճի...

...Անեցու հանձարի պարծանքը դարձել է գոմ ու ախոռ...

Բայց դուք մոռացե՞ք այդ: Հողին մի՛ նայեք, բարձրին նայեցեք, օդի մեջ մնացածներին. անեցին դեռ երևում է այնտեղ...»:

Լեոն առաջին անգամ Անիում եղել է 1903 թվականի ամռանը, իսկ հետո նաև 1905 թվականի հուլիսին և նրա խորին տպավորությունների արդյունքն է «Անի» հրաշալի պատմագիտական հուշագրությունը:

Լեոյի ողջ գիտական աշխատանքները և հատկապես քառահատոր «Հայոց պատմությունը» հուժկու կանչ է, աննախադեպ «վեպ-էպոպեա տասնյակ հազարավոր հանգույցներով, հարյուր հազարավոր հերոսներով», որի գեղարվեստական ոճը երբեք չի վնասում նրա գիտական արժանիքը: Կարդացե՞ք և ապրե՞ք գեղագիտական այն վսեմ հաճույքը, որ պատճառում է Ոգեղենի կախարդական թովչանքը:

Լեոն Հայոց մեծագույն այրերից մեկն է:

Իր երկրային կյանքին նա հրաժեշտ տվեց 1932 թվականի նոյեմբերի 11-ին: Նրա շիրիմը Երևանում է: Նրա անունով փողոց կա Երևանում: Նրա անունով դպրոց կա Երևանում: Այսքանը: Ողորմի: Թող նրա **հայրենասեր Ոգին** անպակաս լինի մեզանից՝ այսօր և վաղը նույնպես:

ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆ

Պատմենք նաև նրա մասին, որը մեր ժամանակակիցն էր: Ճանաչել ենք անձամբ և հիացել գիտնականի նրա ազնիվ պահվածքով:

Մայրենի լեզվի հանդեպ նրա պաշտամունքը չէր հանդուրժում անգամ ամենաչնչին ոտնձգությունը նրա հանդեպ: Եվ ոչ այն պատճառով, որ նա հայերեն լեզվի անուրանալի մասնագետ էր և մասնագիտության բերումով զբաղվում էր

Ռաֆայել Իշխանյան

Հայոց լեզվի հին ու նոր պատմությամբ, լեզվին վերաբերվող ամենատարբեր խնդիրներով... Նա իր մասնագիտությունն ընտրելիս առաջնորդվել է Հայոց լեզվի հանդեպ տածած անպարագիծ սիրուց, խորին հարգանքից և այն գիտակցությունից, թե իր մայրենին մարդկության հնագույն լեզուներից մեկը լինելով՝ աշխարհի ամենագեղեցիկ և հարուստ այն լեզուներից է, որ ճեղքելով հազարամյակների մութն ու լույսը, ապրել է ու ապրեցրել է իր ժողովրդին, այն դեպքում, երբ շատ հնագույն քաղաքակրթության տեր երկրների լեզուներ իրենց ժողովուրդների հետ անհետացել են պատմության քառուղիներից:

Մի քանի հանրագիտարանային կարճ տեղեկություններ բանասեր, լեզվաբան, մատենագետ, պատմաբան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր **Ռաֆայել Իշխանյանի** մասին:

Ծնվել է 1922 թվականի մարտի 9-ին Երևանում: Սովորել է Կրուպսկայայի անվան միջնակարգ դպրոցում, ապա Երևանի պետական համալսարանի բանա-

սիրական բաժնում: Դեռ համալսարանը չավարտած սկսվում է Հայրենական պատերազմը և նա դառնում է հայրենիքը պաշտպանող զինվորներից մեկը: Ծանր մարտերից մեկում վիրավորվում է ու գերի ընկնում: Գերության մեջ, այն էլ վիրավոր զինվորին ապրելը ապրել չէր, այլ քաղցի, դաժան վերաբերմունքի, ծանր, պարտադիր աշխատանքի ճիրաններում մղձավանջային օրեր քարշ տալ, երբ օր օրի վրա մեռնում էին հարյուրավորները: Ապրելու չէր, բայց նա ապրեց երբ օր օրի վրա մեռնում էին հարյուրավորները: Ապրելու չէր, բայց նա ապրեց քիչ տասնյակների հետ, որոնց հաջողվեց փրկվել գերմանական գերությունից: Եվ չնայած չսպիացող վերքին և ներքին հիվանդություններին, որ ձեռք էր բերել գերության մեջ, նա կրկին մասնակցեց մարտական գործողություններին մինչ պատերազմի ավարտը:

Պատերազմից հետո շարունակեց ուսումը, ավարտեց... Ամուսնացավ Վահան Չերազի դուստր **Բյուրակն Անդրեասյան-Չերազի** հետ: Հիշո՞ւմ եք,

Վահան Չերազի դուստր **Բյուրակն Անդրեասյան-Չերազի** հետ: Հիշո՞ւմ եք, **Վահան Չերազի** մասին: **Բյուրակն Չերազը** հայ կնոջ ճշմարիտ այն տիպարն է, որն այնքան գնահատելի ու փնտրելի է Հայոց մեջ իր բնավորությամբ և այդ բնավորությունից թելադրված իր առաքելությամբ: Խոսքը բնավ այն մասին չէ, որ բանասիրական գիտությունների թեկնածու **Բյուրակն Չերազը** տասնամյակներ շարունակ եղել է գիտությունների ակադեմիայի Արվեստի ինստիտուտին կից Շեքսպիրագիտության հայկական կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, ապա Արվեստի ինստիտուտի գիտական քարտուղար, բնագրից հավուր պատշաճ թարգմանել Շեքսպիրի սոնետները, այլ այն, որ նա միաժամանակ, 27

Ռ. Իշխանյանը իր տիկնոջ՝ Բյուրակն Չերազի հետ

նույնապես վերաբերող բազմաթիվ հոդվածներ, այլ այն, որ նա միաժամանակ, 27 տարի շարունակ Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայում Հայոց լեզու և գրականություն դասավանդելիս իր ուսանողների համար եղել է **ճշմարիտ Ուսուցիչ**: Ես պաշտում եմ ճշմարիտ Ուսուցիչներին և չհիշել այստեղ **Բյուրակն Չերազին**՝ անկարող էի... Բանն այն է, որ Կոնսերվատորիայի ուսանողների մեծ մասը այդ տարիներին «անհրաժեշտ» դարձած ռուսական դպրոցների շրջանավարտներ էին և այնտեղյակ էին մայրենի լեզվի անսահման հարսմանը: **Բյուրակն Չերազը** Հայոց լեզու և գրականություն դասավանդում էր ոչ այս խոսքերի պարզ իմաստով. նա ներշնչված և անսահման պաշտամունքով ներկայացնում էր Հայոց լեզուն իր փառահեղ էությանը, նրա գեղեցկությունը, դարերի մեջ հային հայ պահելու նրա կարողությունը: Եվ ուսանողները, որոնք մտահոգված էին միայն երաժիշտների իրենց մասնագիտությամբ, մեկիկ-մեկիկ **Բյուրակն Չերազի** ներշնչանքը իրենց հոգիներում ամբարելու կարևոր պահանջն էին ունենում: Ներշնչանք հայրենի...

Ծնվել էին արդեն դուստրը և երկու որդիները: Բազմազբաղ լինելով հանդերձ

Բյուրական Չերազը բոլոր առումներով կատարյալ մայր էր իր զավակների համար, իսկ ամուսնու՝ **Ռաֆայել Իշխանյան** գիտնականի կողքին հավատարիմ ընկեր, խրախուսողը և ոգևորողը ամենաարտառոց գաղափարների, որոնք, մեղմ ասած, ջղայնության էին հասցնում Խորհրդային պատմագիտության կողմից ընդունված քարացած մտածողության տեր գիտնականներին:

...Իսկ **Ռաֆայել Իշխանյանը** ընդունվում և ավարտում է նաև Մոսկվայի գրադարանային ինստիտուտը: Գրում և հրատարակում է տասը-տասնմեկ ամուն գրադարանային թեմաներով գրքույկներ: Դասավանդում է Հայաստանի մանկավարժական ինստիտուտում, աշխատում է **Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում** որպես գիտական տնօրեն: 1962 թվականին պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսությունը՝ «**Ակսել Բակունց**»: Հրատարակում է «**Ակսել Բակունց. կենսագրություն և մատենագրություն**» գիրքը՝ սկզբում հայերեն, ապա ռուսերեն: Մենագրությունը նվիրված է **Բակունցի** ստեղծագործությունների լեզվի ու ոճի կարևոր հատկանիշների բացահայտմանը, հայ գրական լեզվի զարգացման և հարստացման գործում նրա կատարած դերին:

Հետո երեսուն տարի շարունակ աշխատում էր Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական բաժնում Հայոց լեզվի և Հայոց լեզվի պատմության ամբիոններում: Դասավանդում էր ժամանակակից Հայոց լեզու, բարբառագիտություն: «**Հայ նոր գրականության լեզվի պատմություն**» թեմայով պաշտպանում է դոկտորական ատենախոսությունը, ստանում պրոֆեսորի կոչում:

Քանի որ խոստացել էինք հանրագիտարանային տեղեկություններ, ուրեմն ներկայացնենք նրա աշխատությունները: «**Հայ մատենագիտության պատմություն**», երեք հատորով «**Հայ հնատիպ գրքեր**», «**Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը**», «**Տերյանի լեզվական արվեստը**», «**Բակունցի կյանքն ու արվեստը**», «**Հայ գրքի պատմություն**», «**Արևելահայ բանաստեղծության պատմություն**», «**Նոր գրական հայերենը 17-18-րդ դարերում**», «**Ակնարկ հայերենի տերմինաշինության**», «**Հայ գիրքը. 1512-1920**», «**Հակոբ Մեղապարտ**», «**Մեր ուղղագրության հիմնահարցը**», «**Արդի հայերենի շարահյուսությունը**», «**Հայերի ծագումը և հնագույն պատմությունը**», «**Մայրենին**», «**Առասպելներն**

ունեն իրական հիմք», «**Հայ ժողովրդի ծագումն ու հնագույն պատմության հարցեր**» (նաև անգլերեն), «**Պատկերազարդ պատմություն հայոց**», «**Բնիկ հայերեն բառեր և հնագույն փոխառություններ**», «**Տերյանն ինչպես որ կա**», «**Մեր ինքնության գլխավոր նշանը**», «**Դասական ուղղագրության կանոններ**», «**Երրորդ ուժի բացառման օրենքը**», «**Գիտություն և բարդույթ. Հայոց պատմության հարցեր**»:

Բացի այս գրքերից՝ 720 հոդված հրատարակած մամուլում:

Սա իր առարկան խորապես հարգող մի գիտնականի գիտական ժառանգություն է և արտառոց որևէ բան չկա այստեղ, եթե հիշենք, որ նման գիտնականներ Հայոց հոգևոր անդաստանում անպակաս են եղել:

Բայց մենք հիմա պատմում ենք **Ռաֆայել Իշխանյան** գիտնականի մասին և առանձնացնում մյուս նվիրյալներից ոչ նրա գիտական վաստակի համար, որն ամբողջությամբ նվիրված էր Հայոց լեզվի և մատենագիտության զարգացման և առանձնահատկությունների հարցերին, այլ այն պատճառով, որ հայ ժողովրդի ծագմանը նվիրված նրա ուսումնասիրությունների կարևոր պահանջը **մայրենի լեզուն հարգելու, սիրելու և պահպանելու խնդիրն ունի**:

Ռաֆայել Իշխանյանը Հայրենասեր է, այս բառի ամենատարողունակ իմաստով: Այս բառը, ի պատիժ մեզ՝ երբեմն այնքան հասարակ է դառնում, որ կարող ենք նրանով մեծարել անարժաններին, նույնիսկ թաքնված հայրենադավին: **Իշխանյան** գիտնականի հայրենասիրությունը իր հոգևոր կյանքի էությունն է, իր բոլոր մտածումների, իր ապրումների, իր գիտական պրպտումների կիզակետը:

Ես երբեք հավակնություն չեմ ունեցել վերլուծելու Վկայագրքում տեղ գտած **Ռաֆայել Իշխանյանի** աշխատությունները վերլուծելու հավակնություն չունեմ: Սակայն նրանցից բխող Հայոց լեզվի հանդեպ անհանգստության մասին՝ պարտադիր է խոսել:

...Խորհրդային Հայաստանի հասարակության ընդերքում վտանգվում էր **Մայրենի Լեզուն**: Առաջնահերթ էր դարձել ռուսերենը: Հասկանալի է, տարբեր ազգությունների խառնարան լայնարձակ երկրի պետական իրավակարգի լեզուն ռուսերենն էր և մայրենիի հետ այն նույնպես իմանալ պարտադիր էր: Սակայն հեղափոխությունից առաջ էլ, հետո էլ ռուսական լծի տակ հավաքված ժողովուրդների հանդեպ առկա էր նրա մեծապետական շովինիզմը՝ ազգայնամոլությունը: Մենք առիթ ունեցել ենք պատմելու կայսերական Ռուսաստանի՝ ազգային դպրոցներ փակելու և ռուսերենը պարտադրելու ազգայնահալած քաղաքականության մասին: Հիմա նույնպես, հետպատերազմյան շրջանում Խորհրդային Ռուսաստանը վարում էր նույն կայսերական քաղաքականությունը: Մի տարբերությամբ. վերևից հրաման չէր տրվում փակել հայկական դպրոցները և բացել միայն ռուսական դպրոցներ: Այս նույնը կատարվում էր, սակայն մեծ դիվանագիտությամբ, երկերեսանի փարիսեցությամբ: Ցանկացած, ամենափոքր, չնչին աշխատանքի ընդունվելու համար, բացի բանվորությունից և հողը մշակող գյուղացուց, հարկավոր էր ունենալ ռուսական դպրոցի ավարտական վկայական: Իմանալ ռուսերեն, այլ ունենալ ռուսական դպրոցի դասավանդումը հայկական լավագույն դպրոցի սկզբաճն օտար լեզուների դասավանդում, մշտապես եղել է: Բայց հայերենի ների ծրագրերում, որպես կարևոր պայման, բոլոր առարկաների հայերենի դասավանդության կողքին, բոլոր առարկաների հայերենի դասավանդումով, հայերենով գիտելիքների ձեռք բերումով:

Իսկ հիմա...

The image shows the front cover of a book. The title is printed in large, bold, Armenian capital letters: "ՄԱՐԿԱՆՈՒՅԻ ՔՐԻՍՏՈՍԵԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ". Above the title, the author's name "Հ. Ա. ԽԱՐԻՆ" is visible. At the bottom center, there is a small, square decorative emblem featuring a circular design with radiating lines, possibly representing a sun or a wheel. The background of the cover is dark and textured.

Հայերի կողմից համատարած հայատյացության այդ մթնոլորտում պայքարը դառնում էր ավելի ուժգին: Այդ պայքարի առաջնորդն էր **Ռաֆայել Իշխանյանը**: Նա իր ուսանողներին գիտելիքներ տալու հետ մեկտեղ, ոչ դասախոսի, այլ մտերիմ բարեկամի նման իր հանդուժի կենդանի խոսքով կոչ էր անում, որ իրենց ազգային մեծագույն հարստությունը՝ մայրենի լեզուն հարգեն, սիրեն, պաշտպանեն ամեն տեսակ ոտնձգությունից, խեղաթյուրումից... վիրավորանքից: Որ դա նրանց սրբազան պարտքը պիտի լինի համալսարանը ավարտելուց հետո: Որովհետև, եթե մեռնի մայրենի լեզուն՝ կղաղարի գոյատևել ազգն ինքը: Նրա ուսանողներն ապրում էին իրենց դասախոսի ոգևորությունն ու նաև անհանգստությունը: Նրա դասերը ոչ միայն գիտելիքներ ստանալու ժամեր էին, այլ նաև հայրենասիրական ողջերթեր: Հնարավոր չէ հաշվել, թե 43 տարվա ընթացքում, 1955-1992 թվականներին նրա դասախոսական գործունեության ընթացքում

Իսկ ո՞րն է եղել մայր հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը
Հուլյոզ մի քանի հայտնի գիտնականներ հնդեվրոպական մասերում աշխատելիս
տեղագրությունը բավարարում։ Հայ լեզվաբաններից ոմանք պաշտպանեցին այս
վարկածը։ Նրանց հետ մեծ պատմաբանները սկսեցին պաշտպանել հայերի՝
Եվրոպայից հայկական Լեռնաշխարհի գաղթելու վարկածը։ Իսկ, օրինակ,
Օտարազգի Ի. Մ. Դյակոնովը էլ գրեց, թե «Նախահայերը Վերին Եփրատի
ավազանում հայտնվեցին որպես եկվոր, ուստի ոչ մատակյաց, խառնարած

Ժողովուրդ»: Ահավոր, ճշմարտության հետ որևէ կապ չունեցող, առանց փաստերի արտահայտված «գիտական» այս կարծիքին հայ գիտնականները ինչպես հարկն է չպատասխանեցին, «ոչ նստակյաց, խաշնարած» անվանված իրենց ժողովրդի հանիրավի ոտնահարված արժանապատվությունը չպաշտպանեցին:

«Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորի առաջին հատորի 6-րդ էջում գրված է. «Հայ ժողովրդի կազմավորման և նրա պետականության զարգացման ու տնտեսական վերելքի հետ մեկտեղ ձևավորվում էր նրա մշակույթը՝ իր հատկանշական գծերով: Այն սկզբնավորվում է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնիկ ցեղերի ու ժողովուրդների, մասնավորապես խուրի-ուրարտական տարրի, ինչպես և հնդեվրոպական եկվոր տարրի մշակույթների համաձուլման պարագաներում, և այնուհետև անցնում ներքին զարգացման ու հարստացման ուղի՝ փոխհարաբերությունների ու փոխադրեցությունների մեջ մտնելով նախ իրանական և ապա հունական մշակույթների հետ»:

Այսպես, ինչ-որ տեղերից եկան այլալեզու ցեղեր, խառնվեցին տեղի ցեղերի հետ, որպեսզի «կազմավորվեր» հայ ժողովուրդը, որ հետո էլ յուրացներ իրանական և հունական մշակույթները, քանի որ ինքը եկվոր էր, ոչ նստակյաց էր, խաշնարած էր և զուրկ ինքնուրույն որևէ բանից: Ցանկացողը այս մասին կարող է ավելի մանրամասն տեղեկանալ «Հայ ժողովրդի պատմության» առաջին հատորի 9-րդ գլուխը կարդալով:

Իսկ ահա, թե ինչպես է պատասխանում Ռաֆայել Իշխանյանը իր «Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր» գրքում. «Եթե «կազմավորումը» ըստ նրանց նշանակում է տարբեր ցեղերի, տարբեր լեզուների խառնվելը և նոր (հայոց) լեզվի ու ժողովրդի գոյանալը, ապա նրանք լուրջ սխալմունքի մեջ էին. լեզվաբանական գիտությունը ցույց է տվել, որ այդպիսի բան չի լինում: Պատմության բազմաթիվ փաստերը, համեմատական լեզվաբանությունը մերժում է լեզուների խաշավորումը:

Սխալ է այն պատկերացումը, թե a լեզուն + b լեզու = c լեզու: Իրականում a լեզուն + b լեզու = կամ a լեզու, կամ b լեզու: «Հանդիպող» երկու լեզուներից մեկը հաղթում է: Օրինակները շատ են. դակերը Հռոմի տիրապետության տակ ընկան և դակերենը «հանդիպեց» լատիներենին. լատիներենը հաղթեց, դակերը դարձան լատինախոս, մոռացան դակերենը, որը մեռավ: Մեռած են կոչվում չխոսվող լեզուները...»:

Այսպես նաև էլնացիների, գալլերի, շումերների օրինակները և մյուսների, որոնց մոռացանք հիշել... «Այսօր հայության, հայ ժողովրդի գոյության հիմքը, և ըստ ամենայնի, միակ փաստն ու չափանիշը Հայոց լեզուն է, գլխավոր, և ըստ ամենայնի, միակ փաստն ու չափանիշը Հայոց լեզուն է, առանց հայերենի չկա հայ ժողովուրդը, շարունակում է իր խոսքը Իշխանյանը. «Հին ու հնագույն հայերը հայ են եղել նրանով, որ նրանց լեզուն է դարերի, հազարամյակների ծանապարհ անցել և այսօր հնչում է արդի հայերի շուրթերից: Լեզուն գոյանում, զարգանում, ապրում է ժողովրդի շուրթերին, նրա հիշողության մեջ: Այդպես նաև Հայոց լեզուն: Ուստի. հայ ժողովուրդը նշանակում է ամենից առաջ Հայոց լեզու, իսկ Հայոց լեզու՝ հայ ժողովուրդը:

Հայոց լեզուն հնդեվրոպական մայր լեզվից իբրև առանձին միավոր անջատվելուց հետո մնացել է նույն Հայոց լեզուն, միայն փոփոխվել է, այլ լեզուներից փոխառություններ ընդունել, տրոհվել, որից առաջացել են բարբառներ, ենթաբարբառներ: Հազարամյակների խորքն է գնում հնդեվրոպական մայր ժողովրդի և լեզվի գոյության ժամանակաշրջանը: Իսկ ե՞րբ է սկսվել տրոհումը: Ստույգ ասել հնարավոր չէ: Համենայն դեպս Հայոց լեզուն ամբողջությամբ, բարբառներով հանդերձ, բառապաշարային և քերականական այնպիսի տարբերություններ ունի հնդեվրոպական հարևան և ոչ հարևան լեզուների համեմատ, որ նրա անջատումը մայր հնդեվրոպերենից պետք է կատարված լինի ամենավաղ տրոհման ժամանակներում...»:

Այսպես: Իսկ հայերի տեղաբնիկ լինելը չլինելու հա՞րցը: Պատասխանում է Ռաֆայել Իշխանյանը. «Հայոց պատմությունն սկսվում է այն հեռավոր ժամանակներից, երբ հնդեվրոպական մայր ժողովրդից առանձնացած հայկական լեզվացեղային միավորումը կամ միավորումները ինքնուրույն զարգացում են ապրում:

Փոքր Ասիայի արևելքում և Քուռ գետից հարավ մինչև Միջագետք ընկած տարածքում հնդեվրոպական ժողովրդից առանձնացած հայերի հնագույն առկայությունը վկայվում է շատ փաստերով: Որոշ հնագետների մարդաբանական նյութերի (գլխավորապես գանգերի) ուսումնասիրությամբ հանգել են այն եզրակացության, որ հայկական մարդաբանական տեսակը Հայոց լեռնաշխարհում բնակվել է մ.թ.ա. IV հազարամյակից անդին: Պատմաբան,

հայ հին մշակույթի մասնագետ Ասատուր Մնացականյանը ցույց է տվել, որ Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը հնագույն ժամանակներից սկսած մշակութային միևնույն տարրի անընդմեջ զարգացման ամբողջություն է, որ դա հենց հայկական մշակութային տարրի պատմական առանձին փուլերի արտահայտություն է:

Հայկական լեռնաշխարհում Հայոց լեզվի բնիկ լինելը պարզ դիտվում է նաև բնիկ հայերեն (հնդեվրոպական) բառապաշարից. նրանում չկա մի բառ անգամ, որ առնչված լինի Հայկական լեռնաշխարհից դուրս գտնված որևէ երկրի հետ: Մասնավորապես բնության, բուսական ու կենդանական աշխարհ, գյուղատնտեսություն, կենցաղ ցույց տվող բոլոր բառերն արտահայտում են Հայկական լեռնաշխարհի բնությունն ու կյանքը»:

Իսկ ինչպես է կոչվել Հայաստանը հնում: «Թե՛ հնում, թե՛ այժմ մի ժողովուրդ ու նրա երկիրը հաճախ մեկից ավելի անուններ են ունեցել և ունեն: Օրինակ. գերմանացիներն իրենց կոչում են

դոյչ, երկիրը՝ Դոյչլանդ, իսկ այլ ազգեր նրանց անվանում են նեմեց, երկիրը՝ Նեմեչինա, գերման, երկիրը՝ Գերմանիա, ալեման, երկիրը՝ Ալեմայնը և այլն: Վրացիներին ու Վրաստանը անվանել ու անվանում են. իրենք իրենց քարթվելի, երկիրը՝ Քարթլի, Սաքարթվելո, ուրիշները՝ իբեր, Իբերիա, վրացի՝ Վիրք, Վրաստան, Գյուրջի՝ Գյուրջստան, Գյորգին, գրուզին, Գրուզիա և այլն: Հայերն իրենց թորգոմյան են անվանել, նաև՝ հայ, երկիրը՝ Հայք, Հայաստան, պարսիկներն ու հույները՝ արմին (իյա), արման, արմեն, երկիրը՝ Արմենիա, Արմինա, Արամանստան, վրացիները՝ սոմեխի, երկիրը՝ Սոմեխթի: Հին հրեաները երկիրն անվանել են Արարատ, աքքադացիները՝ Նախ Արմանի, ապա՝ Ուրարտու, Ուրաշտու, հայերին կոչել են ուրարտ՝ ուրարտացի»:

Վերջապես հասանք այս չարաբաստիկ Ուրարտու անվանումին... «Թե՛ ինչո՞ւ աքքադացիները Հայաստանի Արմանի անվանումը շուրջ, երկուսուկես հազար տարի հետո փոխարինեցին Ուրարտու անունով, ուսումնասիրության հարց է, բայց և փաստ է, որ Հայքին օտարների տված հնագույն անունը պահպանվեց աքքադացիների հարևան էլամացիների և իրանյանների լեզուներում՝ Հարմինիա և Արմենիա:

Ուրարտու և ուրարտացի անվանումները շատ գիտնականների շփոթության մեջ գցեցին: Իրոք, այդ ի՞նչ Ուրարտու է, որ մոտ երեք հարյուրամյակով ընդմիջում է Հայոց պատմությունը, և որի մասին այդ անունով ոչինչ չեն ասում հունական, հրեական, հայկական հնագույն աղբյուրները: Բայց հետագա որոշ գիտնականներ մոռացան այդ համգամանքը, երկիրն ու պետությունը և սկսեցին անվերապահորեն կոչել

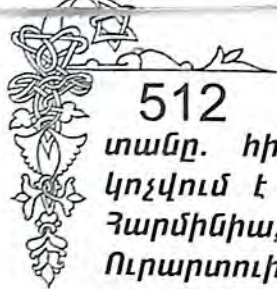
Ուրարտու, նրա բնակիչներին ուրարտացի, լեզուն ուրարտերեն, մշակույթը՝ ուրարտական, իսկ այդ երկրով ու ժողովրդով զբաղվող առարկան՝ ուրարտագիտություն...

Այս «Ուրարտուն» շատ հարմար եղավ այն գիտնականներին, որոնք հակված էին հնդեվրոպական մայր հայրենիքը եվրոպայում տեղադրելու և հայերին այնտեղից բերելու: Հյուսվեց մի ամբողջ տեսություն-կաղապար, որին ջանացին գիտական տեսք տալ: Այդ տեսության էությունը հատկապես է. իբր մինչև մ.թ.ա. 590թ. (կամ 585թ.) եղել է Ուրարտուն, որտեղ ապրել են ինչ-որ «ուրարտացիներ», խոսել «ուրարտերեն», իսկ 590 թվականից միանգամից այլևս չկային «Ուրարտու», «ուրարտացի», «ուրարտական մշակույթ», այլ նույն տարածքում, ճիշտ նույն սահմանների մեջ արդեն կային Հայաստան, հայեր, հայերեն, հայկական մշակույթ, մայրաքաղաքն էլ նույն Վանը: Իբր մարերն ու սկյութները կործանեցին «Ուրարտուն» իրենց արշավանքներով և առաջացավ Հայաստանը... Ուրեմն, մարերն ու սկյութները իրենց «հրաշք» արշավանքով ստեղծեցին Հայաստանն ու հայերի՞ն... Հետո, որպես արդարացում այս արտառոց տեսության գրեցին, թե «Ուրարտուի» կործանմանը մասնակցել են հայկական ցեղախմբեր, որոնք «հնուց ի վեր կողք-կողքի ապրել են ուրարտացիների հետ Հայկական լեռնաշխարհում»: Սակայն, ճշմարտությունն այն է, որ հնարավոր չէր հաղթահարել այս տեսության լեզվական պատմեղը, այս նույն ժամանակաշրջանում ապրած ժողովրդի խոսակցական լեզուն, որն անվերապահորեն ապացուցում է, թե հայկական ցեղերը ոչ թե ապրել են ուրարտացիների հարևանությամբ, այլ ուրարտացիներն են հայկական ցեղերը:

...Այսպես: Այս նույն ժամանակաշրջանում, երբ աքքադացիները Հայքն անվանում էին Ուրարտու, հրեաներն անվանում էին Արարատ կամ Արարատի թագավորություն: Հին կտակարանի թագավորների 4-րդ գիրքը գրվել է մ.թ.ա. 7-րդ դարում, և այնտեղ Հայաստանը (կամ Ուրարտուն) կոչվում է Արարատ, իսկ երեմիայի մարգարեության մեջ, որը գրվել է մ.թ.ա. 7-6-րդ դարերում, նույն երկիրը կոչվում է Արարատի թագավորություն: Ահա. «Դրոշակ բարձրացրեք ազգերի մեջ, նրա դեմ պատրաստեցեք ազգերին, նրա դեմ հրավիրեցեք Արարատի, Մինիի և Ասքանազի թագավորությունները» (Երեմիա 51,27): Սա նշանակում է, որ նույն երկիրը և պետությունը աքքադացիները անվանել են Ուրարտու կամ Ուրաշտու, իսկ հին հրեաները Արարատ, Արարատի թագավորություն... Արեմանյան արձանագրություններից շատերում է հիշվում Հայաս-

...Արեմանյան արձանագրություններից շատերում է հիշվում Հայաս-

տանը. հին պարսկերենում այն ամենուրեք կոչվում է Արմինա կամ Արմինիա, էլամերեն՝ Չարմինիա, աքքադերեն՝ Ուրաշտու (ասորական Ուրարտուի բաբելական տարբերակը): Այսպես է աքեմանյան բոլոր մեզ ծանոթ արձանագրություններում, առանց բացառության. դրանք են երեք լեզվով Բիհիսթունի, Նախշի Ռուստամի, Պերսեպոլիսի և ուրիշ արձանագրություններում»:

Ամփոփենք. Ռաֆայել Իշխանյանը ապացուցեց հայ ժողովրդի տեղաբնիկ լինելը, անառակելի փաստերով մերժեց Ուրարտու երկրի ոչ գիտական, մտացածին ու հորինված լինելու վարկածը: Իր կյանքի վերջին 4-5 տարիների ընթացքում նա Հայաստանի Հանրային գրադարանի տնօրենն էր, անկախացած Հայաստանի Ազգային ժողովի պատգամավոր:

Ռաֆայել Իշխանյանը իր մահկանացուն կնքեց 1995 թվականի փետրվարին:

2012 թվականին Աջափնյակ թաղամասի 47 հասցեում գտնվող 153-րդ դպրոցը կոչվեց Ռաֆայել Իշխանյանի անվան հայագիտական դպրոց:

Շնորհակալության խորին զգացումով ու գորովով պիտի մշտապես հիշենք հայրենապաշտ գիտնականին, որ Հայաստանից խլված հնագույն պատմության էջերը արժանապատվորեն վերադարձրեց մեզ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՌԻԿՅԱՆ

Բազմաթիվ լեզվաբանական, հնագիտական նոր հայտնագործությունների մատենագիտական նոր տվյալների ու փաստերի արդյունքում հայ ժողովրդի տեղաբնիկ լինելը ապացուցում է նաև սփյուռքահայ արևելագետ-պատմաբան Մարտիրոս Գաուկչյանը իր «Արմեն եվ հայ անուններու ծագումը եվ Ուրարտուն», «Հայ ժողովրդի ծագումը» գրքերում:

«Արմեն եվ հայ անուններու ծագումը եվ Ուրարտուն» աշխատության մեջ հայ ժողովրդի ծագման տեղն ու ժամանակը որոնելու համար գիտնականը գնացել է հնագիտական նոր հայտնագործությունների, դիցաբանական-լեզվաբանական ճանապարհով, որով անցել են հնագույն բոլոր ժողովուրդները: Այդ ճանապարհը նրան բերել է այն հետևության, որ հայ-արմեն-

Ռ. Իշխանյանի հուշարձանը իր անվան դպրոցի բակում

Մարտիրոս Գաուկչյան

ները բուն բնակիչներն են եղել Հայկական լեռնաշխարհի, նրա «նախնադարյան համայնական հասարակության տոհմական տարրերի էթնիկական բյուրեղացման արդյունք, որ հնդեվրոպական մայր լեզվի հայրենիքը գտնվել է շումերա-աքքադացիների հյուսիսային անմիջական հարևանն եղող Հայկական լեռնաշխարհում»:

Գաուկչյանը սեպագիր արձանագրություններով պահպանված, աշխարհի ամենահին լեզուներից մեկը հանդիսացող շումերների լեզվի մեջ հայերենի հետ համընկնող բառերի գոյությունը կարևոր վկայություն է համարում, հայերի ենթադրյալ գաղթի ժամանակներից հազարավոր տարիներ առաջ՝ շումերների և հայերի մերձավոր հարևաններ լինելը: Եվ ներկա հայ ժողովուրդը իր ծագումով, իր մարդաբանական կերպարանքով, իր հոգևոր մշակույթի առանձնահատկություններով Առաջավոր Ասիայում դեռ ապրող ամենահին ժողովուրդներից մեկն է, որի անցյալի պատմությունը, կապված իր մայր երկրի հետ՝ յոթիազարամյա և դեռ ավելի հնություն ունի:

Այսպես. Հայկական լեռնաշխարհում հայ ժողովրդի թողած նյութական մշակույթի բազմադարյան և բազմատեսակ նյութերը, նրա հույակապ ճարտարապետության հին ժառանգության հետքերը, Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական հին հայկական անունները և մեսրոպյան ոսկեդարյան գրաբար լեզվի բարձր մշակվածությունը անառակելիորեն խոսում են հնագույն ժամանակներում, Առաջավոր Ասիայում հայ ժողովրդի մշակութային և ռազմաքաղաքական կարևոր ու ազդեցիկ դերի մասին: Սակայն, զարմանալի բան, դեռ կարևոր ճշմարտությունը չէր բացահայտված: Այն բոլոր գիտնականները, որոնք զբաղվել են հայերի, որպես ժողովուրդ կազմավորվելու մասին վարկածներով՝ առաջ են քաշել պատմագիտական զանազան տեսություններ ու տեսակետներ՝ համառորեն լռել են նրա ամենակարևոր մի ժամանակահատվածի մասին, երբ Հայաստանը կոչվել է «Սուրբ օրենքների երկիր»:

Վկայագրքի Ա հատորում մենք հպանցիկ խոսել ենք այդ երկրի մասին, երբ ճամփորդում էինք Հայոց լեռնաշխարհով, նրա հնագույն ժամանակի տարածքով: Մենք դեռ նորից կգրուցենք այս մասին: Կարևոր է:

ԼԱՎՐԵՆՏԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Լավրենտի Բարսեղյանը Առասպելի դպրաթատրոնի բարեկամն էր և նրա միջոցով հնարավոր եղավ Արցախյան պատերազմի ժամը տարիներին Ջվարթնոց տաճարի ավերակներում կազմակերպել Դպրաթատրոնի «Ջվարթնոց» բացօթյա ներկայացումը: Նաև նրա ջանքերի շնորհիվ կատարվեց Գյումրիում կառուցվելիք Դպրաթատրոնի շենքի նախագծումը, հաստատումը և տեղի հատկացումը: Նրա անմիջական հովանավորությամբ, երբ տնօրենն էր Ցեղասպանության ինստիտուտ-թանգարանի, 2002 թվականին իր գիտական խմբագրությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» վկայագիրքը և նորից վերահրատարակվեց 2005 թվականին ավելի լիարժեք և ընդարձակ օրինակով:

Լավրենտի Բարսեղյան գիտնականի և մշակույթի երդվյալ հավատավորի, հայրենապաշտ մարդու ողջ կյանքը անմնացորդ նվիրում է եղել Հայոց հնագույն և նոր գիտական մշակութային արժեքների բացահայտումներին, նրանց արժեվորմանն ու պահպանությանը: Ինչը գնահատվել է ոչ միայն Հայաստանի, այլև աշխարհի շատ երկրների կողմից տրված բարձր պարգևատրումներով:

Լավրենտի Բարսեղյան

...Ծնվել է 1937 թվականի հունվարին, Երևան քաղաքում: Գերազանց սովորել և ավարտել է Պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: Ուսանողական տարիներին արդեն ի հայտ են գալիս նրա կազմակերպչական գերազանց ընդունակությունները: Այս ընդունակություններն են դառնում պատճառ, որ նրան, համալսարանն ավարտելուց անմիջապես հետո, նշանակում են կոմերիտիության Սպանդարյանի շրջանային կոմիտեի առաջին քարտուղար: Բայց նա պատմաբանի ճիշտ զգայնություն ուներ իր ներսում և մասնագիտության ներքին մղումով աշխատանքի է անցնում Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության և ազգագրության

ինստիտուտում և այնտեղ պաշտպանելով իր գիտական թեզը՝ ստանում է պատմական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Իր գիտական աշխատությունները շարադրելու հետ միասին նրա գործունեությունը ծավալվում և ընդարձակվում է հնագիտական ուսումնասիրությունների բնագավառում: Ձեռնարկում է Նոյեմբերյան գյուղում հայտնաբերված մ.թ.ա. 10-9-րդ դարերի դամբարանադաշտի պեղումները՝ հայտնաբերելով եզակի նյութեր: Գեղամա լեռներում կատարած հնագիտական հետազոտության արդյունքում հայտնաբերվեցին նոր հուշարձաններ, որոնք գիտությանը հայտնի են «**Վիշապներ**» անունով: Գլխավորել է Մեծամորի հնագիտական արշավախումբը՝ հնավայրի պեղումների ժամանակ, Էրեբունի միջնաբերդի ամրակայման վերականգնման շինարարական աշխատանքները: Ապա 1987-1990 թվականներին ղեկավարել է Զվարթնոց տաճարի բարեկարգման, մասնակի վերականգնման և ամրակայման աշխատանքները:

Բազմահմուտ կազմակերպչական տաղանդի տեր գիտնականը դարձավ նաև հանրապետությունում գործող մի շարք պատմագիտական, պատմաճարտարապետական թանգարանների կազմակերպիչն ու գիտական ցուցադրությունների հեղինակը: «**Էրեբունի**» թանգարանի, «**Կարմիր բլուր**», «**Շենգավիթ**» մասնաճյուղերի, **Դսեղ** գյուղի կենցաղի և ժողովրդական արվեստի թանգարանի, **Լենինականի** (Գյումրի) քաղաքային կենցաղի ու

Քարակոթող «Վիշապ»

ժողովրդական ճարտարապետության թանգարանի, **Սերգեյ Մերկուրովի** տուն-թանգարանի՝ գիտական ցուցադրումներին գեղարվեստական ու կոնստրուկտորական նորովի լուծումներ տալով: 1985 թվականին «**Կումայրի**»

Էրեբունի թանգարանը

պատմամշակութային արգելոցի ստեղծման, գիտական հիմնավորման և վերոհիշյալ երկու թանգարանների ցուցադրությունները ստեղծելու համար արժանանում է Հայաստանի Հանրապետության պետական մրցանակի դափնեկրի կոչման «**Պատվո նշան**» շքանշանով:

Սարդարապատի հուշահամալիրի և թանգարանի համակառույցի շինարարական աշխատանքներն ավարտելու և

այնտեղ Հայաստանի ազգագրական պետական թանգարանի գիտական ցուցադրությունը կազմակերպելու նպատակով նշանակվում է Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի տնօրեն: Եվ նրա շնորհիվ առանձնահատուկ դարձավ 1978 թվականից առ այսօր գործող Սարդարապատի Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի գիտական ցուցադրությունը, ուր առաջին անգամ ներկայացվում է հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական, կենցաղի, նյութական ու հոգևոր մշակույթների զարգացումը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այս ցուցադրությունը միջազգային լայն ճանաչում ձեռք բերեց, և **Լավրենտի Բարսեղյանը** 1981 թվականին արժանացավ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի մրցանակի դափնեկրի կոչման:

Որքան անգամ են մտել թանգարան և հայտնվել պայծառ, լուսավոր միջավայրում, քայլել սրահներով այնպիսի զգացողությամբ, կարծես հարազատ տուն են մտել, և որ այստեղ ցուցադրված ողջ հարստությունը հատկապես ինձ է ժառանգաբար կտակվել հնագույն նախնիներից: Ես ապրել եմ այնպիսի հպարտության զգացում, որն ունենում է անկողոպտելի գանձի տեր անչափ հարուստ մեկը:

Հիմա մի քանի խոսքով պիտի հիշեմ օգոստոսյան այն վթանչելի օրը, երբ Սարդարապատի թանգարանի մերձակա տարածքում հավաքվել էին քաղաքից և մոտակա գյուղերից եկած բազմաթիվ հյուրեր՝ մասնակցելու թանգարանի տնօրեն **Լավրենտի Բարսեղյանի** կազմակերպած **Նավասարդյան** հնագույն տոնի հիշատակման արարողությանը, որպես նորագույն ժամանակներում տոնի հիշատակների հեռուներից ճառագած Հայոց մշտապես կենդանի հիշողության հավաստում: Այդ օրը ինձ ևս բախտ էր վիճակվել ներկա լինելու այդ տոնախմբությանը:

Սարդարապատի թանգարանը

Օրն անսահման գեղեցիկ էր: Միմյանց մտերմանալու և միմյանց գնահատելու սքանչելի մի օր, ուր ներկաները մոռացած իրենց ամենօրյա պարտականություններն ու հոգսերը, հայտնվել էին ուրախության հորձանուտում հպարտության անսահման զգացումով, թե հնամենի ժողովրդի ժառանգներ են և թե այդ հնամենի ժամանակներում փառապանծ նախնիներն, ահա, այդպիսի տոն են ունեցել, ուր փառաբանվել ու պաշտվել է բնությունն ինքն ամբողջությամբ՝ պտղաբերության իր վսեմ խորհրդով:

Ազգագրագետների, պատմաբանների ելույթները, որոնք մեկնաբանում էին **Նավասարդյան** տոնի խորհուրդը՝ հաջորդում էին միմյանց, գիտաշխատողների զեկույցները ընդմիջվում էին երգիչ-երգչուհիների, երգչախմբերի, պարախմբերի, ասմունքողների ելույթներով: Հայոց հնամենի նվագարանների ծայն-մեղեդին, քոչարին ու ծափ պարը շիկացրել էին օրը անսահման խնդությանը: Ամենուր բացած սեղանները ծանրաբեռնված էին հնամենի նավասարդից հիշատակ մնացած ուտեստներով ու մրգերով միայն: Իսկ քիչ այն կողմ, ազատ տարածության մեջ ձգված լարի վրա իր զարմանալի թռիչքներն էր կատարում լարախաղացը, որի արվեստը սկիզբ էր առել հազարամյակներ առաջ, որպես անխախտելի կապի հավաստում երկրի և երկնքի միջև, որպես հնագույն ծիսապատումի մի դրվագ:

Այդ օրը **Լավրենտի Բարսեղյանի** բարի ցանկությամբ ներկաներս հանդիպեցինք Հայոց հնամենի մի հիշողության հետ բոլորովին նոր ընկալումներով: **Լավրենտի Բարսեղյանը** հայ ժողովրդի հնագույն շրջանի պատմության և մշակույթի խոշոր մասնագետներից է, զբաղվել է պատմամշակութային արժեքների պահպանության, հուշարձանների վերականգնման և թանգարանագիտական աշխատանքներով: Նրա հաջորդ պատասխանատու և մեծածավալ գործը դարձավ, երբ նշանակվեց Հայկական ԽՍՀ նախարարների խորհրդին առնթեր պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման գլխավոր վարչության պետ: Նա այդ ժամանակ արդեն 30 արգելոց-թանգարան էր ստեղծել: Երբ վարչության ղեկավար նշանակվեց այնտեղ 380 մարդ էր աշխատում, որոնք հավելվելով դարձան 1870 մարդ:

Լավրենտի Բարսեղյանի ղեկավարման օրոք Պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման վարչությունը 209 հուշարձաններում վերանորոգման աշխատանքներ էր կատարում: Նրա ղեկավարման օրոք աշխատում էին նախագծային հետազոտական ինստիտուտը, շինարարական տրեստը՝ 13 արվեստանոցներով, հատուկ մասնագիտացված քարի մշակման կոմբինատը, պրոֆկրթության ուսումնարանը, որը քարտաշներ ու դարբիններ էր պատրաստում, շինանյութերի արտադրության կոմբինատը... մինչև, երբ հաշվի առնելով նրա կազմակերպչական բացառիկ տաղանդը, վստահեցին ղեկավարելու մեկ այլ շատ կարևոր աշխատանք:

1995 թվականի մարտից նրան նշանակեցին հիմնադիր-տնօրեն Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի, նախ շնարարությունը կազմակերպելու, ապա հեղինակելու գիտական ցուցադրությունը և ղեկավարելու ինստիտուտի

դժվարին գործը: Նա այդ աշխատանքը կատարեց մինչև 2006 թվականի սեպտեմբերը:

...Իսկ այդ ընթացքում անկում ապրեց Հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչությունը: Այն ինչ ուներ՝ կոմբինատները, պրոֆկրթության ուսումնարանը, շինարարական տրեստը 13 արվեստանոցով, ասպարեզից անհետացան: Վերանորոգվում էր ընդամենը 2-3 հուշարձան: Այն, որ երկրում միջոցների սղություն կար՝ պատճառաբանված

Հատված թանգարան-ինստիտուտի ցուցադրության սրահից

է, որովհետև պատերազմի, երկրաշարժի, շրջափակման արդյունքում առաջացած սղության պայմաններում էր **Լավրենտի Բարսեղյանը** կազմակերպում իր աշխատանքները: Նա գործընկերներ էր ձեռք բերել Գերմանիայում, Իտալիայում, Բուլղարիայում, որոնք սիրով կատարում էին իրենց գործը: Եկան նորերը և հրաժարվեցին այդ օգնությունից: Ինչո՞ւ: Բայց միայն այս օգնությունը էր: **Լ. Բարսեղյանը** իր կազմակերպչական տաղանդի ուժով էր կարողանում առաջ տանել վարչության բազմաբնույթ աշխատանքը:

Իսկ հետո՞... Աշխարհի ոչ մի երկրում հուշարձանների պահպանության գործն այնպիսի անմխիթար վիճակում չէ ինչպես Հայաստանում:

Ազատ, անկախ Հայաստանի նորաթուխ ղեկավարները չկարողացան գնահատել մեր պատմական մշակույթի անխաթարելի արդյունքը, թե պարզապես օգուտ չունեին և փոշիացրին այն, ինչ **Լավրենտի Բարսեղյանը** իր 1870 գործընկերների հետ հզոր կառույց էր դարձրել:

Պատմական գիտությունների դոկտոր **Լավրենտի Բարսեղյանը** հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերին նվիրված պատմագիտական և աղբյուրագիտական տասնհինգ մենագրությունների և 90-ից ավելի գիտական հոդվածների հեղինակ է, որոնք վերաբերվում են մ.թ.ա. 23-րդ դարում հիշատակվող Արմանի երկրի, Հայասա-Ազգի ցեղային միավորման հնագիտական նյութերի և աղբյուրագիտական տվյալների հիման վրա սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների պատմության ամբողջացմանը:

1996 թվականին հրատարակվեց նրա «**Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման պրոբլեմները պատմագիտության մեջ**» աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ ի մի են բերվել ինչպես հնեամարդաբանական, հնագիտական, մատենագիտական, այնպես էլ՝ ժամանակակից մարդաբանության տվյալների համալիրային ուսումնասիրությունների արդյունքները: 1988թ. ղեկադրերի 7-ի երկրաշարժից հետո գրել է հատուկ աղբյուրագիտական ուսումնասիրություն՝ նվիրված Հայկական լեռնաշխարհի երկրաշարժերի պատմագիտական վկայություններին, հնագույն ժամանակներից մինչև 19-րդ դարի սկիզբը: Կազմված համահավաք ցուցակում տեղ են գտել երկրաշարժերի հարյուր հիսուն հիշատակվել տակուններ՝ իրենց թվագրումներով և տարածքներով, որոնք չէին հիշատակվել մինչև այդ հրատարակված տեղեկագրերում և ցուցակներում:

1995 թվականից սկսած ձեռնարկել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ տարբեր երկրների խորհրդարանների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից կազմակերպված քննարկումների նյութերի հրատարակման գործը, որոնք ամփոփվել են 2005թ. լույս տեսած «Հայոց ցեղասպանությունը, աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում» նյութերի ժողովածուի մեջ: Հրատարակության է պատրաստել «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1915-1918թթ.) Օտարերկրյա պետությունների դիվանագիտական փաստաթղթերի վկայությունները» նյութերի ժողովածուն:

1980-1988թթ. ընթացքում **Լավրենտի Բարսեղյանի** անմիջական մասնակցությամբ կազմակերպվեցին հայկական կիրառական արվեստին և ճարտարապետությանը նվիրված ժամանակավոր ցուցահանդեսներ ԱՄՆ-ում, Ավստրիայում, Արգենտինայում, Հունաստանում և Գերմանիայում:

Բազմազան են նաև **Լ. Բարսեղյանի** կատարած հասարակական պարտականությունները: 1991 թվականից ղեկավարում է Անիի պահպանության և ուսումնասիրման միջազգային գիտական կենտրոնը, պատմության և մշակույթի հուշարձանների պահպանության միջազգային կենտրոնը: 1993թ. ընտրվել է Հայաստանի խաղաղության և համաձայնության կոմիտեի նախագահ, Արտասահմանյան երկրների հետ մշակութային կապերի և համագործակցության հայկական ընկերության համանախագահ: Ընտրվել է հուշարձանների և պատմական վայրերի պահպանության միջազգային խորհրդի Հայաստանի ազգային կոմիտեի նախագահ, Ազգային անվտանգության հիմնախնդիրների միջազգային գիտությունների ակադեմիայի նախագահության անդամ: **Լ. Բարսեղյանը** ընտրվել է նաև բնության և հասարակության մասին գիտությունների միջազգային ակադեմիայի անդամ: Պարգևատրվել է Երևանի և Միլանի (Իտալիա) քաղաքապետարանների գինանշանով, Ֆրիտյոֆ Նանսենի անվան միջազգային ոսկե հուշանշանով: Մի քանի անգամ ընտրվել է Ժողովրդական պատգամավորների քաղաքային խորհրդի պատգամավոր:

1995թ. սկսած **Լավրենտի Բարսեղյանը** ձեռնարկել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ տարբեր երկրների խորհրդարանների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից կազմակերպված քննարկումների նյութերի հրատարակման գործը: Նրա խմբագրությամբ հայերեն լեզվով լույս են տեսել Հունաստանի, Ֆրանսիայի, Կանադայի, Մեծ Բրիտանիայի, Ավստրալիայի, Իտալիայի խորհրդարանների, Ժողովուրդների մշտական դատարանի և Եվրախորհրդարանի որոշումները և նիստերի արձանագրությունները: **Լավրենտի Բարսեղյանը** զեկուցումներով հանդես է եկել արտասահմանում կազմակերպված մի շարք միջազգային գիտաժողովներում (Ստրասբուրգում, Հռոմում, Փարիզում, Բուենոս Այրեսում, Մայնի Ֆրանկֆուրտում): Նրա բազմա-

թիվ գիտական հոդվածները լույս են տեսել Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի և Իտալիայի հեղինակավոր գիտական ամսագրերում:

Ամերիկայի կենսագրական ինստիտուտի հետազոտությունների միջազգային խորհրդի որոշմամբ, բարձր գնահատելով **Լավրենտի Բարսեղյանի** վաստակը և ձեռքբերումները՝ հասարակության կյանքում կատարած ներդրումների համար, նրան շնորհվել է «Տարվա մարդ 2003» հեղինակավոր կոչումը և պարգևատրվել է «Ամերիկյան փառքի մեդալով»: Պարգևատրվել է **Մովսես Խորենացի** մեդալով, արժանացել եվրոպական բնական գիտությունների միջազգային ակադեմիայի «Կապույտ խաչ», «Եկատերինա Մեծ» շքանշաններին, Գիտության և մշակույթի պատմության Արևմտաեվրոպական ակադեմիայի «Սուրբ Գեորգ» մեդալին:

2007 թվականից անցել է դասախոսական աշխատանքի: Դասավանդում է Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանի մշակույթի ֆակուլտետում: Անուրանալի է **Լավրենտի Բարսեղյանի** աշխատանքը Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման ասպարեզում: Ի վերջո, նա կարևոր ներդրում ունի երիտասարդ գիտնականների պատրաստման գործում:

«Հայ Ժողովրդի պատմական հիշողությունը անուշադրության չպետք է մատնվի... Հուշարձանները մեր որբերն են, որոնց պետք է փրկել... վերականգնել Ժողովրդի քարե հիշողությունը յուրաքանչյուր սերնդի սրբազան գործն է...»: Այսպիսին է նրա կարգախոսը, որին ծառայել և ծառայում է անմնացորդ նվիրվածությամբ:

Նա հրապուրված էր թանգարաններ ստեղծելու գաղափարով: Եվ ստեղծում էր կամքի հզոր, անառարկելի ուժով, անկախ շատ անգամ պետական, տնտեսական, քաղաքական միացյալ ուժերի դիմադրության: Թանգարանները Ժողովրդի գեներտիկական հիշողության պահեստարաններն են: Հիշողությունը ազգային արժեքների գիտակցումն է: Հիշողությունից զրկված ազգը դատապարտված է դանդաղ մահվան: Այս մասին ժամանակների հեռու ընդերքից եկած վկայություններ ունենք: Հայ Ժողովուրդը հազարամյակների խորքից է գալիս: Դյուրին չի եղել նրա ճանապարհը, եղել է անասելի խոչընդոտներով լեցուն, բայց տեղ է հասել... **Լավրենտի Բարսեղյանը** աշխարհից աշխարհ էր տանում իր տեղ է հասել... **Լավրենտի Բարսեղյանը** աշխարհից աշխարհ էր տանում իր Ժողովրդի հազարամյակներից եկող մշակույթը, որը այնքան արգասաբեր է նաև նոր ժամանակներում:

Եվ թանգարանները, որ սփռված են Հայաստանով մեկ, անչափ կարևոր են... Անչափ կարևոր է նաև Ցեղասպանության թանգարանը: Ժողովրդի հավաքական ցավի զգացումը միասնության է մղում: Ուրեմն թանգարանը մեծ առաքելություն ունի: Եվ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված թանգարանի գործունեությունը դա է փաստում: Մեզանում հիմա շատերը կան, որ գիտնականի իրենց բարձր որակներով զբաղվում են նույն հարցով: **Լավրենտի Բարսեղյան** գիտնականը նրանցից մեկն է, սակայն քիչ ավելի առանձին, որովհետև թանգարանը նրան հնարավորություն էր տալիս, անկախ այն բանից, որ կան էքսկուրսավարներ,

երբեմն ինքն էր դառնում էքսկուրսավար, հատկապես, երբ թանգարան էին այցելում դպրոցականները... Այդ դեպքում ինչ զգացմունքայնությամբ էր խոսում դպրոցականների հետ, ավելի շատ ներկայացնելով կորցրած հայրենիքը, նրա սքանչելի գեղեցկությունը նկարագրելով՝ ոգևորություն պարգևելով պատանի այցելուներին:

Լավրենտի Բարսեղյանի գործունեությունը փաստում է նաև, թե որքան ավելորդ է հարցը, որ երբեմն ճնշում է մեզ. 21-րդ դարը մոռացության, թե՞ գեներտիկական հիշողության պահպանման դար է:

Հազարամյակների միջով երկար, դժվարին ճանապարհ անցնելով «**Բոլոր ժամանակների Հայաստանը**» վկայագրքի էջերում որքան շատ հանդիպեցինք ու դեռ կհանդիպենք, քանի դեռ չի ավարտվել այս գիրքը, և սիրով ու երախտագիտությամբ ներկայացրեցինք Հայոց հայրենապաշտ այրերի, որոնք ազգի շարունակյալ երթը պահպանելու նվիրյալները եղան:

Նրանցից մեկը ահա պատմական գիտությունների դոկտոր, մեր ժամանակների փայլուն մտավորական **Լավրենտի Բարսեղյանն** է:

Հիմա երիտասարդ գիտնական Արտակ Մովսիսյանի օգնությամբ ավարտին կհասցնենք Վկայագրքի Ա հատորում սկսած «**Սուրբ օրենքների երկրի**» պատմությունը:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

Արտակ Մովսիսյան

Նա գնում էր խավարի միջով՝ վստահ, որ հանդիպելու է լույսին: Բացի մտքի անդաստանում կուտակված իմացությունից, որը նրան թույլ էր տվել քայլել այդ դժվարին ճանապարհով՝ նա ոչ մի ուղեկից չուներ, թերևս միայն հավատը իր ճշմարտության հանդեպ, որը ծայրում էր նրան իր ապրումների խորքերից: Ճակատագրի կանչը մղում էր նրան առաջ, և նա գնում էր բացահայտելու այն կարևոր գաղտնիքը, որին մինչ այդ հասու չէին նույնիսկ մեծ համբավի տեր հայրենի և օտար իմաստունները: Նա գնում էր քանդելու հեռու հազարամյակների ներսում բանտված հիշողության կապանքները և բացահայտելու մոռացումի թանձր մշուշի մեջ հանգչող ճշմարտությունը, որտեղ պիտի հանդիպեր իր բարեպաշտ ժողովրդին, որն ստեղծել էր **Արատտա** երկրի փառքը: Մոռացումից այն կողմ իր **հին Հայրենիքն** էր:

Նա շատ երիտասարդ էր նման մի ծանր ճամփորդության համար: Բայց նրա կամքը, իր առաքելությունը մինչև վերջ կատարելու էության թելադրանքները նրան առաջ էին մղում՝ ուղղություն տալով նրա քայլերին:

Նա խիզախ ճամփորդ էր:

Նա պիտի տեղ հասներ, որպեսզի կարողանար պարզել թե՞ «**Ովքե՞ր էինք մենք ի սկզբանե և որտեղի՞ց ենք գալիս: Ինչպե՞ս է մեր երկիրը ներկա-**

յանում հին աշխարհի ժողովուրդներին (որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում հեռացավ պատմության թատերաբեմից), դիցա-վիպական աշխարհընկալումներում ո՞րն է նրա խորհուրդը, ովքե՞ր են եղել մեր նախնիները և ի՞նչ դեր են կատարել հին աշխարհում, ունեցե՞լ են արդյոք որևէ առաքելություն և եթե այո՝ ո՞րն է դա: Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձությունների ընթացքում մեծ մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի բարեբախտություն մեզ, դրանց մասին տեղեկությունները պահպանվել են հին աշխարհի բազմաթիվ գրավոր հիշատակություններում, որոնց վերծանումն իրականացավ վերջին երկու դարերի ընթացքում...»:

Սակայն, չգիտես ինչու, այդ վերծանումներին անտարբեր մնացին ժամանակակից հայ պատմաբանները:

Նախախնամության կամեցողությամբ, նրան էր վերապահված տալ այդ հարցերի պատասխանները: Պատահականություն չէ, որ իր գրքերից մեկի բնաբանն էր ընտրել **Թովմասի** պարականոն **Ավետարանից** այս հատվածը. «**Աշակերտները հարցրեցին Հիսուսին. «Ասա մեզ, ինչպիսի՞ն կլինի մեր վերջը»։ Հիսուսն ասաց. «Բացե՛լ եք դուք սկիզբը, որպեսզի վերջը որոնեք: Բանգի որտեղ սկիզբն է, այնտեղ էլ վերջը կլինի»...»:**

Նրա համար վաղուց պարզ էր իր կյանքի գերխնդիրը. նա պիտի հասներ **Սկզբին** և վերծաներ այն: **Սկիզբը**: Աստվածահաճո մի առաքելություն, որը պիտի կատարեր անմնացորդ նվիրումով:

Արտակ Մովսիսյան պատմաբան-արևելագետը ծնվել է 1970 թվականի ապրիլի 10-ին Արմավյան քաղաքում: **Երջանիկ և Ամալյա** ամուսինների երրորդ՝ ապրիլի 10-ին Արմավյան քաղաքում: **Երջանիկ և Ամալյա** ամուսինների երրորդ՝ փոքր որդին էր: Պայծառ մի արևոտ օր, դպրոցից տուն վերադառնալու ճանապարհին տասնմեկ տարեկան տղան կանգնեց փողոցում գրքեր վաճառողի սեղանիկի մոտ: Նախաճաշից խնայած կոպեկներով նրան երբեմն հաջողվում էր գրքեր գնել՝ ոչ բոլորովին 5-րդ դասարանցու ընթերցելուն համապատասխան: Տղան սովորում էր ֆիզիկամաթեմատիկական թեքումով դպրոցում, բայց սիրում էր բանաստեղծություններ կարդալ: Նրան գերում էր բանաստեղծական խոսքի զգայուն մտերմությունը: Եվ երբ տեսավ գիրքը, որի վրա մեծ տառերով գրված էր **Եղիշե**, նրան թվաց, թե իր սիրելի բանաստեղծ **Եղիշե Չարենցի** գիրքն է: Վաճառողը կամ անգրագետ էր, կամ գիրքն անպայման վաճառելու մղումով՝ հաստատեց գրքի չարենցյան լինելը:

Տղան գնեց գիրքը և շտապեց տուն, որտեղ պարզվեց, որ...

Մոռանալով դասերը, մոռանալով աշխարհում ամեն բան՝ նա կլանված կարդում էր 5-րդ դարի **Վարդանանց պատերազմի** ականատես, սքանչելի պատմիչ **Եղիշեի «Հայոց պատմություն»**-ը՝ հասկանալով ու ավելի շատ չհասկանալով, մորից հասկանալով-մորից չհասկանալով:

Հայրը նրա մեծ բարեկամն ու խորհրդատուն էր: Որբանոցում մեծացած **Երջանիկը** հնարավորություն չէր ունեցել ստանալ իր երազելի կրթությունը, սակայն ինքնակրթությամբ իմաստնացած մարդը անսահման ուրախություն էր

ապրում տեսնելով իր զավակի հասակին անհարիր հետաքրքրությունները: **Եղիշեի** գրքի նրա բացատրություններից, իսկ հետո էլ Հայոց պատմության մասին նրա զրույցներից՝ տղայի դեռ մանուկ հոգին ապրում էր մինչ այդ նրան անծանոթ զգացումներ: Նա դառնում է անհամբեր Հայաստանի մասին ավելի շատ բան իմանալու ցանկությամբ:

Հայրը նրան տվեց կարդալու **Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն»**-ը...

...ճակատագրի թելադրանքով նախախնամությունն իր ուստայնն էր հյուսում նրա ապագայի շուրջը, որ նա գալիք օրերի ներսում պատրաստ լիներ իր մեծ առաքելությունը կատարելիս: Սա չէր կարող գուշակել 11 տարեկան տղան, երբ այն արևոտ ու պայծառ օրը կանգնեց գիրք վաճառողի սեղանիկի մոտ: Նա հետո պիտի հասկանար սա: Ի վերջո 10-րդ դասարանում մի ներքին մղումով հեռանալով ֆիզմաթ թեքումով դպրոցից՝ գնաց հայագիտական թեքումով դպրոց: Այդ ժամանակ, վաղուց արդեն նրա կյանքի ուղենիշեր էին դարձել **Մովսես Խորենացու «Դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի՝ խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում»**, - սքանչելի հավաստումը, ապա նաև **«Քաջերի սահմանն իրենց զենքն է»** իմաստուն բանաձևը:

Խորհրդապաշտության նշույլ անգամ չկա այստեղ: Պարզապես պիտի հավատալ, որ կա **Վերին** կամքի թելադրանք և որ այս դեպքում թելադրանքը անվերապահորեն գտել էր ճշմարիտ **փնտրողին**: Նա պիտի դառնար պատմաբան: Նա պիտի մինչև վերջ ճանաչեր իր երկիրն ու ժողովուրդը: Դա իր կյանքի նպատակն էր, որին պիտի ծառայեր անմնացորդ անձնագոհությամբ:

Հայրը երջանիկ էր որդու ոգևորությամբ:

Խորհրդային դպրոցում Հայոց պատմությունը երբեք չի դասավանդվել հարկը հարկին: Սուտ ու սխալ տեղեկություններով մի բարալիկ գիրք էր հանձնված դպրոցներին որպես Հայոց պատմության դասագիրք: Փոխարենը ՍՍՀՄ պատմության դասագրքերն էին, որոնց էջերում փաստորեն Ռուսաստանի պատմությունն էր: Գործում էր կայսրությունից ժառանգված մեծապետական մենաշնորհը մյուս հանրապետությունների հանդեպ: Ուրեմն հարկավոր էր Հայոց պատմությունը սովորել կարդալով: Երբ տեղափոխվեց հայագիտական թեքումով դպրոց՝ կարդացել էր արդեն Հայոց բոլոր պատմիչների մատյանները, հրապարակում եղած խորհրդային պատմաբաններից շատերին և շատ հարցերում տարակուսել:

Նրան հարկավոր էր ընթերցանության ավելի ընդարձակ ասպարեզ և դեռ դպրոցը չավարտած, կարողացավ Ակադեմիայի գրադարանից օգտվելու իրավունք ձեռք բերել: Նա մեծացել էր մշտապես տղայական բուռն խաղերին մասնակից լինելով: Փողոցում և դպրոցում նույն ոգևորությամբ իր հասակակիցների նման տրվում էր այդ խաղերին, ճիշտ այնպես ինչպիսի ոգևորությամբ կարդում էր Հայոց պատմությանը վերաբերող գրքերը: Բայց կար մի ասպարեզ ևս, որի նկատմամբ բուռն հետաքրքրություն էր սկսել ցուցաբերել 16 տարին հազիվ բոլորած պատանին:

1970-80-ականների ժամանակը հղի էր ԽՍՀՄ բռնատիրության դեմ երիտասարդների ներքին դժգոհությամբ՝ դեռ կարծես ծածուկ, դեռ կարծես գաղտնի: Այն դեռ արտահայտվում էր գրաքննությամբ արգելված, մեքենատիպով գաղտնի կրկնօրինակված գրականության տարածումով ու ընթերցումներով, գաղտնի հանդիպումներով ու ամենազանազան հարցերի բուռն քննարկումներով, հատկապես 1917-1920 թվականներին Հայաստանի հանդեպ բոլշևիկյան կառավարության թույլ տված աղաղակող անարդարության, հայկական դպրոցների հանդեպ կառավարության արհամարհանքի շուրջ ելք գտնելու վեճերով, արդարությունը վերականգնելու ճանապարհի փնտրտուքով: Երիտասարդության շրջանում ոգևորիչ հետաքրքրություն էր առաջացել Սփյուռքում գործող **Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակի՝ ԱՍԱԼԱ-ի** գործունեության հանդեպ, որն այդ թվերին թուրք դիվանագետների դեմ կատարած գործողություններով ցանկանում էր եվրոպական պետությունների խլացած լսողությունը բացել **Հայ Դատի** առջև:

Ներքին հոգեբանական զարթոնք ապրող երիտասարդների հետ էր նաև 16 տարին մոր բոլորած **Արտակ** պատանին: Երիտասարդական այս խլրտումները գաղտնի չմնացին ՊԱԿ-ի՝ պետական անվտանգության կոմիտեի ղեկավարներից: Մի քանի, ըստ երևույթին չափից ավելի անհամգիստ երիտասարդների հետ՝ նա ևս բերվեց հարցաքննության և երեք օր պահվելով այնտեղ, որևէ խոստովանության կամ որևէ մեկի անունը չկարողանալով կորզել նրանից՝ բաց թողեցին, խոստանալով, որ եթե մյուս անգամ բռնվի՝ հեշտ չի ազատվի: Մեկ տարի անց մորից տարան ՊԱԿ, մորից երեք օր հարցաքննեցին ու իրենց կարծիքով մի լավ վախեցնելուց հետո մորից բաց թողեցին: ՊԱԿ-ի **«ընկերները»** չգիտեին, որ այդ համառ պատանին մեծացել է դարերի խորքից հնչող **Պատմահոր** այն հավաստումով, թե **«Դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի...»** և անտեղյակ էին նրա հայրենապաշտության ոգորումներին:

Սեմյուել Կրամեր

17 տարեկան էր, երբ Ակադեմիայի գրադարանում կարդաց շումերական գրի և գրականության խոշորագույն մասնագետ, համաշխարհային ճանաչման արժանացած **Սեմյուել Ն. Կրամերի «Պատմությունն սկսվում է Շումերում»** գիրքը: Այս գրքի 4-րդ գլխում գիտնականը շարադրում և մեկնաբանում է **«Էնմերքարը և Արատտայի գերագույն քուրմը»** վիպերգը: **Էնմերքարը** Ուրուկ քաղաքի առաջին արքայատան երկրորդ արքան է: Արատտան **Կրամերը** տեղադրել է Իրանի արևմուտքում, որը Շումերից բաժանված է իրանի արևմուտքում, որը Շումերից բաժանված է իրանի արևմուտքում, որը Շումերից բաժանված է իրանի արևմուտքում, որը Շումերից բաժանված է իրանի արևմուտքում:

Երբ լեռնազանգվածներով: Որոշ գիտնականներ մինչև հիմա վիճում են, թե որտեղ է գտնվել Արատտան: Իրանում, Աֆղանստանում, թե մի այլ տեղ, և չեն կարողանում մի ընդհանուր կարծիք շարադրել:

Վլադիմիր Մովսիսյանը իր հայրենանվեր աշխատանքը փայլուն կատարելու համար պարգևատրվել է նաև Հայաստանի Հանրապետության «Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց» շքանշանով:

ပျံ့

1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ին, տեղական ժամանակով 17:45-ին, Բաղրամյանի և Գրիգորյանի խումբի անդամները հանդիպում են Գրիգորյանի և Բաղրամյանի խումբի անդամների հետ, որոնք հայտնաբերվել են Գրիգորյանի և Բաղրամյանի խումբի անդամների կողմից 1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ին, տեղական ժամանակով 17:45-ին, Բաղրամյանի և Գրիգորյանի խումբի անդամների հանդիպումից հետո:

Ահել ցնցումը ստացավ **Սպիտակի երկրաշարժ** անունը: Սպիտակ քաղաքը բուն օջախն էր: Ամենաուժեղը՝ 10 բալանոցը, վերջին՝ երրորդ ցնցումն էր, որը և կործանեց ու իրար խառնեց խորհրդային Հայաստանի տարածքի 40 տոկոսը:

[illegible]

Ամբողջովին ավերվել են Սպիտակ քաղաքը և 38 գյուղ: Չոհեբի ընդհանուր նավանում, Վանաձորում ավերմունքը հասնում է 70 տոկոսի: Չոհեբի ընդհանուր թիվը 25 հազար մարդ՝ ըստ պաշտոնական տվյալների: Ահռելի է հաշմվածների թիվը: Ընդհանուր հաշվով ավերվել է 1500 գյուղ: Շարքից դուրս են եկել էլեկտրաէներգիայի, գազի մատակարարման, ոռոգման ցանցերը, երկաթուղային, հեռախոսային գծերը:

Հանրագիտարանը հաղորդում է. «**Երկրաշարժի անհամեմատ մեծ չափով ավերվածությունների հիմնական պատճառներն են երկրաշարժի ուժգնությունը, տևողությունը, շինարարական աշխատանքներում սեյսմիկ վտանգի թերագնահատումը, շինարարության ցածր որակը, շենքերի նախագծման ժամանակ թույլ տրված սխալները, շենքերի տեղանքի ոչ ճիշտ ընտրությունը, շենքերում կատարած ապօրինի ձևափոխումները...**»:

Հիշենք այս վերջին ընդգծված նախադասությունը: Հիմա թողնենք Աղետի թեման և փորձենք ընկալելի դարձնել Խորհրդային Միության տնտեսական զարգացման գործընթացը:

ՊԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄ

...Տնտեսական օրենքների պահանջներին համապատասխան պլանավորման միջոցով պետությունը կառավարում է հասարակական աշխատանքի բարդ պրոցեսը՝ ապահովելով ամբողջ էկոնոմիկայի համամասն զարգացումը:

Ժողտնտեսության պլանները հաստատում է Խորհրդային Միության Գերագույն խորհուրդը, որից հետո դրանք ձեռք են բերում օրենքի ուժ:

Մշակվել է պետական պլանավորման երեք ձև՝ երկարաժամկետ՝ 10-15 տարի, միջին ժամկետ՝ 5 տարի, և տարեկան ընթացիկ:

Խորհրդային Միությունը 1929 թվականից սկսած մինչև իր փլուզումը ունեցավ 12 հնգամյակ, որոնց ընթացքում պատերազմներից, հեղափոխությունից, քաղաքացիական կռիվներից քարուքանդ եղած երկիրը ծածկվեց հզոր կառույցների, համալիրների, ճանապարհների, երկաթգծային ուղիների ցանցով:

Զարմանալի է, բայց 5-ամյա պլանները որպես կանոն իրագործվում էին հինգ տարուց ավելի պակաս ժամկետում: Կուսակցության ոգևորություն ներշնչող կարգախոսներից էր. «**Հասնել և անցնել կապիտալիստական զարգացած երկրներից**»: Վերջին հնգամյակներում կուսակցությունը որոշակի հայտարարում էր, որ արդեն շատ շուտով Սոցիալիստական Խորհրդային Միությունը թևակոխելու է **կոմունիզմի** երազային հասարակարգ:

Խորհրդային Հայաստանում ևս պլանները կատարվում էին հնգամյա ժամկետից շուտ և ոչ թե մեկ-երկու ամսով, այլ մեկ տարուց ավելի ժամանակով:

Տասնմեկ հնգամյակների ընթացքում Հայաստանում կառուցվեցին հպարտության արժանի ծանր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, էլեկտրակայաններ, ճանապարհներ, էլ չենք խոսում գյուղատնտեսության մասին, երբ ըստ հանրագիտարանի տվյալների, տարեցտարի նախորդ տարվա համեմատությամբ ավելացնում էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը: Սա գյուղացու և քաղաքացու համար ենթադրում էր բարեկեցիկ, ուղղակի դրախտային կյանք, մանավանդ քաղաքն էլ իր հերթին արտադրում էր այնպիսի առատությամբ կենցաղային ապրանքներ, որ թվում էր, թե ողջ Ժողովուրդը պետք է ապահովված լիներ ամեն ինչով՝ հագուստ-կապուստից սկսած մինչև տնային տեխնիկա...

Արագ թափով առաջ էր գնում բնակարանային շինարարությունը. խորհրդային Ժողովուրդը պետք է ապրեր բարեկեցիկ բնակարաններում, որպեսզի կատարյալ լիներ նրա **դրախտային կյանքը**:

Եվ այսպես. **ահռելի սուտը ներքևի** օղակներից համարձակորեն **վերև** էր բարձրանում, իսկ այնտեղից սփռվում Ժողովրդի վրա որպես անվիճելի ճշմարտություն... Եվ վայ նրան, ով կկասկածեր այդ ճշմարտությանը: Ծիշտ է 1937 և 1946 թվականները անցել էին, սակայն բռնատիրության ահռելի, թունավոր շոշափուկները կենսունակ էին:

Բարեկեցություն ասված առասպելը հրամցվում էր գոյությունը մի կերպ քարշ տվող Ժողովրդին: Եվ գլխավոր անհեթեթությունն այն էր, որ իր Ժողովրդին պահելով կիսաքաղց ամեն կերպ, ամեն ինչով օգնում էր սոցիալիզմի ուղիով ընթացող արտասահմանյան, հատկապես սաստիկ աղքատ ու հետամնաց երկրներին: Չմանրամասնենք: Սա իրոք այսպես էր:

Սակայն պետք է խոստովանենք. կոմունիզմը, այնուամենայնիվ, մուտք էր գործել Խորհրդային Միություն: Բարձր կուսակցական և կառավարության ղեկավարությունը ապրում էր կոմունիզմի իրական շրջանակի մեջ՝ ավելի շքեղ, քան որևէ երկրի որևէ կայսր ապրել է իր տիրապետության ընթացքում:

Հնարավոր է:

Կիսաքաղց, ամենատարբեր սովորությունների ու հավատալիքների տեր բազմալեզու ազգերը «**եղբայրության**» կեղծ շաղախով միավորվել էին մեկ ընդհանուր սոցիալիզմ-կոմունիզմ դավանանքի շուրջը և հնազանդորեն ապրում էին, չգիտակցելով անգամ, թե որքան նվաստացուցիչ է իրենց վիճակը: Ի՞նչ էին, չգիտակցելով անգամ, որ խավի մասին, որ շահագործում էր իրեն, այդ շահագործումը որակելով որպես կոմունիզմի ճանապարհը հաղթահարելու ժամանակավոր դժվարություններ:

Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններում տարեցտարի բարգավաճում էր կաշառակերությունը՝ կոռուպցիան, մեծ կամ փոքր պաշտոնից օգուտ քաղելու վայրենի ագահությամբ: Այսպես ներքևից վերև և վերևից ավելի վերև: 70-80-ական թվականներին բարգավաճում էր նաև սոցիալիստական ունեցվածքի նկատմամբ ահավոր անպատասխանատվությունն ու անտարբերությունը: Չէին բավարարում տարրական մթերքները: Բանջարեղենը կրպակներ էր հասնում կիսափթած վիճակում: Ամեն ինչի համար հարկավոր էր հերթ կանգնել: Կենցաղային շատ ապրանքներ չէին ճարվում, եղածներն էլ անորակ էին: Քիչ թե շատ հնարավորություն ունեցողը աշխատում էր գնել, ասենք, արտասահմանյան կահույք, սառնարան, լվացքի մեքենա և այլն:

Թելիկ-թելիկ քանդվում էր Խորհրդային Միության ողջ տնտեսությունը: **Կոմունիզմ** վայելող կուսակցական վերնախավը չէր նկատում, կամ չնկատելու էր տալիս **ներքևում** տիրող վիճակը: Իրենցից **վերև** կանգնածների անպատժելիության օրինակը ունենալով՝ ամենաչնչին պաշտոնների տերերն անգամ կամաց-կամաց ներքաշվեցին կաշառք տալու և վերցնելու ու թալանելու «**սովորական, օրինական**» դարձած գործի մեջ:

Հայաստանում մույնպես մեծ թափ էր առել բնակարանային շինարարությունը: Եվ քանի որ այստեղ թալանելու լայն ասպարեզ կար՝ թալանում էին և շինանյութը վաճառում սեփական տներ կառուցողներին ավելի էժան գներով, կամ իրենք էին սկսում կառուցել իրենց տունն ու ինչ-որ տեղ պետությունից գնած

Այստեղ, առավել, քան մեկ ուրիշ տեղ, պետք է կառուցվեն ամուր: Շատ ամուր: Ապահով: Չկառուցվեց:

An aerial black and white photograph showing a town in a state of complete ruin. The landscape is covered in a thick layer of rubble and debris. Several large, multi-story buildings remain standing but are severely damaged, with missing roofs and crumbling facades. Other buildings have collapsed entirely, leaving only foundations and scattered masonry. The surrounding area is a chaotic jumble of broken bricks, wood, and twisted metal. A few small figures of people can be seen in the lower right, providing a sense of scale to the massive destruction.

Պատմական գիտությունների դոկտոր **Լավրենտի Բարսեղյանը** իր

Դարեր շարունակ այդ երկրաշարժերը տարել են տասնյակ հազարավոր մարդկային զոհեր, փլուզման են ենթարկել շենքեր, ապարանքներ, մշակութային կոթողներ: Հայոց Աշխարհում չկա մի անկյուն, որ ենթարկված չլինի երկրաշարժային ավերմունքին, ուրեմն այստեղ **մարդիկ ավելի զգույշ և զգոն պիտի լինեն կառուցելիս, հատկապես Հայոց հողի վրա անընդունելի բարձրահարկեր կառուցելիս:**

Ինչո՞ւ:

Ինչո՞ւ շենքերի նախագծման ժամանակ թույլ տրվեցին միայն հայտերի ոչ շիշտ ընտրություն:

Ինչո՞ւ կատարվեց շենքերի տեղանքի ոչ միշտ ըմբռնություն:

Ինչո՞ւ չարգելվեցին շենքերում կատարվող ապօրինի մահապատժերը:

Արդյոք, նախագծող ճարտարապետներն ու մարմարագործները չէին համարում
էին պլանները ժամանակից շո՞ւտ կատարել։ Շենքերը նախագծվում էին արագ
և անփույթ, ապա նաև այնպես, որ խնայվեր շինանյութը՝ մեկի փոխարեն
երկու՞սը կառուցելու համար։ Իսկ բուն կառուցողները... Արդեն գիտենք նրանց
վերաբերմունքը. նրանք մույնպես այն պետք է կառուցեին արագ՝ ժամկետից

Հուտ պլանները կատարելու համար: Իսկ շինանյութի թափանցելով: հարկում
Ինչո՞ւ այդպես: Միթե՞ նախագծողներն ու կառուցողները հայեր չէին, որոնք
իրենց արյամբ և ավիշներով էին ժառանգել Հայոց կառուցողական արվեստի
սովորույթը:

Հիշո՞ւմ եք. կամուրջ կառուցողն իր գործը ավարտելուց հետո իր ողջ գեր-
դաստանով իջնում էր կամրջի տակ, իսկ կամրջի վրայով անցնում էին մարդկանց
խմբեր, ձիեր լծած կառքեր, ընտանի կենդանիներ, դոփաքայլով անցնող զին-
վորական խմբեր, իսկ հետո մաև ավտոմեքենաներ: Կամուրջ կառուցողի խիղճը

մաքուր էր ու հանգիստ: Կամուրջ կառուցողը գիտեր իր կառուցածի արժեքը. այն դարերի համար էր կառուցված:

Տուն կառուցողն էլ նորից իր գերդաստանով մտնում էր տուն, իսկ երդիկին, նախքան տանիքը կապելը, բազմաթիվ մարդիկ դոփապար էին պարում: Տուն կառուցողի խիղճն էլ էր մաքուր ու հանգիստ: **Եվ եթե երկրաշարժին փլուզումներ էին լինում, ուրեմն հարվածն ու շարժը ճիշտ նրա խորքերից էր դուրս ժայթքել, կամ երկրի զարհուրելի ճեղքը այդ տարածքով էր անցել:**

20-րդ դարի վերջին Հայաստանը տակնուվրա արած երկրաշարժը չափ ու կշեռքի վրա դրեց հենց մեր հայերիս անտարբերության ախտով վարակված բնավորությունը: Որովհետև հզոր երկրաշարժի հետ ձեռք-ձեռքի տված ավերեցինք մեր տունը... Սա ահռելի մի դաս էր, ահռելի մի խրատ, որը մինչև մեր հոգու խորքը պիտի ցնցեր ու սթափեցներ մեզ: Արդյո՞ք այդպես է: Այդ մասին կիմացվի միայն, երբ նոր մի հզոր աղետ պայթի մեր գլխին:

Սա այսպես:

Սակայն երկրաշարժը երևան հանեց նաև հայ մարդու բնավորության լավագույնը: Բազմաթիվ դեպքեր կարելի է պատմել միմյանց օգնության շտապող մարդկանց մասին, հարազատներին փլատակների տակ կորցրած միայնակ մնացած մարդկանց աղեկտուր տառապանքների մասին, հոգով արիների մասին, խեղճացած, նվաստացած, հոգեկան կորովը կորցրած մարդկանց մասին... Դաճաղների մասին, որ ամենուրեք կուտակված էին փողոցներում վերցրու որքան պետք է... Եվ հետո... օրեր հետո միմյանց աչքալուսանք տվող մարդկանց մասին, որոնք հաղորդում են, թե գտել են իրենց հարազատներին և փլատակներից հանելուց հետո, առոք-փառոք տարել ու հողին են հանձնել սիրելիների...:

Ողջ Հայաստանից հավաքվեցին Աղետի գոտի օգնելու: Արցախցիները նույնպես: Աշխարհի մարդիկ նույնպես նետվեցին օգնելու աղետյալներին ինչով կարող էին... Օգնեցին ամեն ինչ կորցրածներին դիմանալու:

Դիմանալու չէր՝ դիմացան: **Հայի դարեր շարունակ կոփված համառությանը դիմացան:**

«Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները Երևանում, Հայաստանի գրողների միության շենքում ստեղծել էին արտակարգ օգնության կենտրոնակայան՝ փրկարարական աշխատանքների, տուժածների օգնությունը կազմակերպելու համար: Սակայն շատ շուտով «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները մեկը մյուսի հետևից ձերբակալվեցին և տարվեցին Մոսկվա, Մ. Գորբաչովի՝ հայկական հեռուստատեսության դեկտեմբերի 11-ին տված հարցազրույցից հետո, ըստ որի **««Ղարաբաղի հարցը» շահարկվում է իշխանության ծարավ անպարկեշտ, դեմագոգ, արկածախնդիր, կոռումպացված մարդկանց կողմից»:**

Մ. Գորբաչովը հայաստանյան երկրաշարժի մասին լսեց Նյու Յորքում և շտապեց վերադառնալ Մոսկվա, իսկ այնտեղից էլ՝ Երևան: **Գորբաչովը եղավ Աղետի գոտում և գրուցեց մարդկանց հետ: Նա անընդհատ հավատացնում էր, թե «Ձեզ մենակ չենք թողնի այս դժբախտության մեջ, կօգնենք ձեզ»:**

Եվ ահա, աղետյալներից մեկը հարցրեց. «Իսկ Ղարաբաղը»:

Գորբաչովը խիստ զայրացավ. «Լսեք, ես կարծում էի, թե ազգային աղետի այս պահին կրկին չեք բարձրացնի այդ Ղարաբաղյան հարցը»:

Գորբաչովին ուղեկցող նրա հայ խորհրդական Շահնազարովը հիշում է. «Միխայիլ Սերգեևիչը ոչ այնքան կարգի է հրավիրում այդ մորուքավորին, որքան դիմում է իր շուրջը համախմբված մարդկանց: Կանանցից մի քանիսը իրոք արձագանքեցին ու հայերեն կշտամբեցին երիտասարդին: Մեծամասնությունը, սակայն, լուռ էր: Ձննելով նրանց դեմքերը՝ հասկացա, որ Ղարաբաղի հիշատակումը չի հարուցել նրանց վրդովմունքը: Ղարաբաղը, ակնհայտորեն, մեխի պես մխրձվել էր նրանց ուղեղները և հանգիստ չէր տալիս, անգամ երկրաշարժը անկարող էր շեղել նրանց»:

Ժամանակից քիչ առաջ անցնելով ասեմք, որ «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամներին վեց ամիս անց ազատ արձակեցին:

Հայաստանի երկաթգծի Թիֆլիս-Լենինական տեղամասը փակվել էր ավերածության պատճառով: Մոսկվա-Երևան գնացքները հիմնականում Բաքվով ու Հորադիզով էին աղետի գոտի հասնում: Հասնում էին ջարդոտված, թալանված և ցնծության լոգունգներով, ինչպես, օրինակ այս մեկը. «Да здравствует гнилой, землятресеная, вечная слава»: Նաև անպարկեշտ հայիտանքներով:

Բողոքներին ու քրեական պատասխանատվության կանչող փաստաթղթերին ի պատասխան մի հեռուստատեսային հաղորդման ժամանակ ԽՍՀՄ հաղորդակցության ճանապարհների մինիստրը անվրդով հայտարարեց, որ հայերի դանդաղացումը չափազանցված են, նմանատիպ դեպքեր լինում են նաև Հայաստանից ելնող գնացքներում և դրանց դեմ էլ Ադրբեջանի տուժած բնակիչների օգնագատներին վերջ չկա:

Չավեշտն այն էր, որ խորհրդային Միության հաղորդակցության ամենաբարձր պաշտոնյան տեղյակ չէր, թե Հայաստանից չէին կարող բեռնված գնացքներ դուրս գալ հասնելու համար Ադրբեջան... Որ Երևանից չէին կարող մթերքով ու վառելանյութով, բժշկական սարքավորումներով լի գնացքները աղետի գոտուց դեպի Ադրբեջան սլանալ և ճանապարհին թալանվել ու ջարդուփշուր լինել... Որ ավերիչ երկրաշարժը տեղի էր ունեցել Հայաստանում, և օգնություն ընդունողը Հայաստանն էր:

Խորհրդային Միության բազմազգ ժողովուրդները որտեղի՞ց գիտեն, թե որ կողմից են ելնում ու շարժվում գնացքները, բայց եթե այդ մասին «հիմնավոր» տեղեկություն է տալիս խորհրդային Միության մինիստրը, ինչպե՞ս կարելի է չհավատալ: Ի՞նչն էր ստիպում միության այդ բարձր պաշտոնյային լինել այդքան անբարոյական:

Ավելին, Նախիջևանի Սադարակ կայանում ադրբեջանցիները պատանդ էին վերցնում հայ մեքենավարներին, որոնք Երասխից էլեկտրաբարձեր էին տանում, որպեսզի բեռնված վագոնները Հայաստան հասնեն: Նրանց ծեծում էին, ստորացնում, ցուրտ ձմռանը բոբիկ ոտքերով ժամերով կանգնեցնում սառույցի վրա: Այս ամենը նկարագրված է հայ մեքենավարների սխրանքը ներկայացնող «Մարտի են գնում մեքենավարները» գրքում, որի հեղինակը նրանցից մեկն է, **Լևոն Հակոբյանը:**

Մի ցավալի հարցի մասին ևս պետք է խոսել՝ դիմելով **Վլադիմիր Մովսիսյանի** վկայությանը: «**Աղետի գոտու փրկարարական աշխատանքներին զուգընթաց, սկսվեց նաև վերականգնողական աշխատանքների նախապատրաստումը, բնակավայրերի տեղի ընտրության, երկրաբանական և սեյսմիկ հետազոտությունների, նախագծերի պատրաստման խնդիրների իրականացումը:** Այդ աշխատանքները կատարում էին Մոսկվայից հրավիրված մասնագետները՝ **ակադեմիկոս Կոխի գլխավորությամբ:** Կարճ ժամկետում իրականացվեցին մեծածավալ աշխատանքներ: Ցավոք, թույլ տվեցին նաև բազմաթիվ վրիպումներ ու բացթողումներ: Խոսքս բնակավայրերի տեղի ընտրության և եղածների ընդարձակման մասին է: Քանի որ կառավարությունում հողերի օտարման հարցերով ես էի զբաղվում, հողհատկացման ընթացքում իմ և վերոհիշյալ մասնագետների միջև լուրջ տարաձայնություններ առաջացան: Խոսքս Լենինական, Կիրովական, Սպիտակ քաղաքների և Ախուրյանի նոր շրջկենտրոնի կառուցապատման մասին է: Ես կատեգորիկ հրաժարվեցի այդ բնակավայրերի տեղի ընտրության և հողհատկացման փաստաթղթերը ստորագրելուց, պատճառաբանելով, որ դրանք պետք է կառուցվեն քաղաքների

Շիրակի դաշտավայր

հին տարածքներում, կամ էլ ծայրահեղ դեպքում, հարևան անօգտագործելի հողերում, այլ ոչ թե առաջարկված ոռոգելի վարելահողերի վրա: Կառավարության նախագահ Վ. Մարգարյանցը ինձ մեկուսացրեց այդ գործից և թույլ չտվեց այլևս զբաղվել հողհատկացման գործերով: Եվ ցավոք նոր բնակավայրերի և թաղամասերի շինարարական աշխատանքներն սկսվեցին Շիրակի դաշտի բարեբեր հողերի վրա:

...Ձարմանալի է, որ հենց այսօր, օրինակ Արարատյան դաշտի ջրովի վարելահողերի վրա կառուցում են տներ, արտադրական և ոչ արտադրական օբյեկտներ: Երևի մոռացել են, որ մեր հայրերն ու պապերը տները և անասնապահական շենքերը կառուցում էին անօգտագործելի հողերի վրա, իսկ վարելահողը մշակում էին պարեն ստանալու համար: Իմ կարծիքով, պետք է ընդունվի հատուկ օրենք, որով կարգելվի վարելահողերի օգտագործումը որևէ շինարարության նպատակով...»:

Մենք կարծես շեղվեցինք՝ նորից հիշելու համար մեր սխալները: Այդ սխալների մեջ, սակայն, չկան նրա դժբախտության պահին, օտարին վնասելու բնավորությունը: Աշխարհի բոլոր բարի կամքի տեր մարդիկ օգնության փութացին Հայոց բզկտված երկրին, սակայն աղետյալին օգնության շտապող նրանց գնացքները... Չկրկնե՞ք նորից:

Հավելենք միայն՝ Դեկտեմբերի 12-ին Լաչինի շրջանի Փարաջան և Սուարասի գյուղերից ադրբեջանցի զինված ասպատակիչների խմբերը հարձակվեցին Հադրութի շրջանի Խծաբերդ և Արփազյադուկ գյուղերի վրա և տարան ավելի

քան 100 զուլխ խոշոր եղջերավոր անասուն: Նույն գիշեր 50 զինյալ ադրբեջանցի խուժեցին Արփազյադուկ, Կրակ բացեցին անպաշտպան տների վրա, ապա պահանջեցին, որ բնակիչները երեք օրվա ընթացքում գյուղը թողնեն, հեռանան, ապա թե ոչ, պիտի բնաջնջվեն: Միայն Հադրութի գորամասից ժամանած ջոկատի միջամտությամբ հայկական գյուղն ազատվեց Սունգայիթի հայերի ճակատագիրը կրկնելու վտանգից:

Երկրաշարժի գոտու փրկարար աշխատանքները ղեկավարող ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովը Երևանում ընդունելով Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությանը, խոստովանեց, որ «**Աղետի գոտում անգամ Ղարաբաղի խնդիրը հուզում է բոլորին: Ամենասարսափելի ողբերգությունն իսկ՝ նրա անմիջական զոհերի հիշողությունից չի ջնջել այդ հարցը: Մենք պետք է անպայման լուծենք: Դա մեր ոչ միայն պետական-քաղաքական, այլև մարդկային պարտքն է**»:

Նիկոլայ Ռիժկով

Իսկ Արցախը:

Արցախահայության մի զգալի մասը մարզի փոխադրականն ու տեխնիկական ամբողջ ուժն առած, Աղետի գոտում էր, մասնակցում էր փրկարարական աշխատանքներին: Առաջին տասն օրվա ընթացքում, նախորդ ամբողջ տարում լոկ գործադուլներով ու ցույցերով ապրած արցախահայությունն աղետի գոտում նվիրեց ինչ կարող էր:

Ամփոփենք 1988 թվականի արդյունքները:

Արցախյան գոյապայքար: Սունգայիթի եղեռն: Հետո պետք է կատարվեին Կիրովաբադի, Բաքվի ջարդերը: Տասնյակ հազարավոր փախստականներ: Երկրաշարժ: Ավերված երկիր, դժբախտության և վշտի կսկիծով ապրող հայություն:

Աշխարհի տարբեր ծայրերից եկող փայտյա 4-5 մետրանոց տնակներ, որպես փլուզումից անտուն մնացածների և փախստականների ժամանակավոր կացավուղներ, որոնք անցնելով Հայաստանը աշխարհի հետ կապող Ադրբեջանով, ռաններ, որոնք անցնելով Հայաստանը աշխարհի հետ կապող Ադրբեջանով, ռաններ տեղ էին հասնում ջարդոտված, անօգտագործելի դարձած:

ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ

Հատուկ դիտավորությամբ խորհրդային իշխանությունները բոլոր հանցագործությունները մեկ ընդհանուր գործի մեջ ներառելու փոխարեն, դրանք մասնատել էր մի քանի մասերի՝ դատավարությունները կատարելով խորհրդային մասնատել էր մի քանի մասերի՝ դատավարությունները կատարելով խորհրդային տարբեր քաղաքների դատարաններում: Ջարդարարներից պատասխանատվության են ենթարկվել միայն 94 մարդ, և նրանցից միայն մեկի նկատմամբ է մահապատժի դատավճիռ կայացվել: Մնացածների հանցագործությունները հիմնավորվել են որպես «**խուլիգանական դրդապատճառներ**»: Հետո ոճրագործներից շատերի գործերը կարճվեցին և նրանց մեծ մասը ազատ արձակվեց: Ոճրագործությունը պաշտոնապես չի դատապարտվել: Սունգայիթյան ողբեր-

գությանը համարժեք քաղաքական գնահատական չտալը հանգեցրեց զանգվածային ջարդերի բռնկման Խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներում: Անպատիժ մնացին նաև քաղաքային և իրավապահ մարմինների աշխատակիցները: Սումգայիթի ոճրագործությունը

Եվրախորհրդարանի շենքը

դատապարտել են Եվրախորհրդարանը 1988 թվականին ընդունած բանաձևում, ԱՄՆ սենատը 1989 թվականին և Արգենտինայի խորհրդարանը:

Իսկ թե ինչպես պահեց իրեն Խորհրդային Միության Գերագույն խորհրդարանը, այս հարցի շուրջը կարդանք 1989 թվականի մայիսի 25-ի նիստում ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի պատգամա-

ելույթից հատվածներ: Իգիթյանը պատգամավոր էր ընտրվել ԽՍՀՄ նկարիչների միության կողմից: Իգիթյանի մասին մեր նախորդ էջերում պատմել ենք:

Այսպես. նշված նիստում ելույթ ունենալով, Իգիթյանը նախ խոսեց ապրիլի 9-ին Թբիլիսիում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, որի ժամանակ զոհվել է 21 մարդ: «Դա իրոք հրեշավոր ողբերգություն էր, բռնություն, դաժանություն: Դա ֆաշիզմ է: Բայց ես առաջին անգամ այս ամբիոնից ուզում եմ ձեր ուշադրությանը ներկայացնել այն լուրջ փաստը, որ կատարվեց Սումգայիթում: Երբ Մ. Ս. Գորբաչովը դիմեց Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին, հայ ժողովուրդը դուրս եկավ փողոց «Լենին, կուսակցություն, Գորբաչով» կարգախոսներով, որին որպես պատասխան հետևեց Սումգայիթի հրեշավոր ծայրաստիճան դաժանաբարո ռեակցիան, որը խլեց բազմաթիվ կյանքեր: Մեր երկրի տարածքում երբեք մինչ այդ չէր եղել նման բան: Ես գտնում եմ, որ այսօր համագումարը այդ հարցը ամենայն լրջությամբ կքննարկի: Մինչև հիմա Սումգայիթը չի ստացել քաղաքական գնահատական: Ես կարծում եմ, որ դա այն վայրագության սկիզբն է, որը եթե չկասեցվի, շատ հեռու կգնա: Մենք կարծում ենք նաև, որ Թբիլիսիի ողբերգությունը, ինչպես նաև Սումգայիթի ողբերգությունը պետք է դատապարտվեն, որպեսզի սրանից հետո մեր երկրում բացառվեն նման փաստերը: Եվ հետո ես պարտավոր եմ ասելու, որ մենք ոչ Ադրբեջանի առաջադեմ, ոչ նրա մտավորական խավերից չենք ստացել այդ վայրաբարո բռնության դատապարտումը:

Եթե այդ ոճրագործությունը կատարեին հայերը՝ ես կբարձրանայի և ողջ սովետական ժողովրդից և ողջ աշխարհից ներողություն կխնդրեի: Բայց մենք, չգիտես ինչու, ադրբեջանցիներից ներողության խոսք չստացանք: Մենք միայն լսեցինք, որ այդ հարցի քննարկման ժամանակ Ադրբեջանի կոմկուսի քարտուղարը խոսում էր նամուսի մասին: Նամուսը, ընկերներ, խիղճն է: Ինչ իրավունք ունենա խոսելու խղճի անունից նման դաժան

ոճրագործությունից հետո: Ես խնդրում եմ Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետությունների ներկայացուցիչներին և ազնիվ ադրբեջանցիներին իրենց ծայրը միացնել իմ ծայրին: Շնորհակալություն»:

Ադրբեջանցի պատգամավոր Գ. Իսաևը այսպես պատասխանեց Հ. Իգիթյանին: «Մենք մեր ընտրողներից հազարավոր նամակներ ենք ստանում, որոնք վրդովված են պատգամավոր Իգիթյանի ելույթի ծայրահեղ սադրիչ էության դեմ: Այդ ելույթը հանրապետությունում լրջորեն սրեց իրավիճակը, որը հղի է անկանխատեսելի հետևանքներով»:

Մեկ ուրիշ ադրբեջանցի պատգամավոր՝ մեքենավար, լրջորեն փորձում էր հավատացնել, թե «Հայաստանն է շրջափակել երկաթգիծը»:

Հենրիկ Իգիթյանը
Գերագույն խորհրդում

Հ. Իգիթյանը պատասխանեց այսպես. «Ես բարձրացա այս պատասխանատու ամբիոնը, որպեսզի հայտարարեմ բոլորիդ, թե մենք՝ հայերս, որքան վատն ենք. ինքներս մեզ շրջափակման ենք դատապարտում, ինքներս մեր սեփական տարածք չենք թողնում գնացքներ մտնել... Դե, իսկ այն, որ ինքներս մեզ համար կազմակերպեցինք Սումգայիթի եղեռնը՝ արդեն բոլորդ գիտեք: Դուք հասկանում եք, որ լեզուն առանց ոսկորի է և բոլոր փաստարկները և կարելի է կառուցել լսարանի անտեղյակության և աշխարհագրական տարրական գիտելիքների բացակայությունից ելնելով: Վերցրեք Խորհրդային

Միության կամ պարզապես Անդրկովկասի քարտեզը և նայեք, թե որտեղ մենք կարող էինք շրջափակման ենթարկել, կամ մենք՝ հայերս կարող էինք ինքներս երկրաշարժի գոտի արգելել գնացքների մուտքը, որոնց կարիքն այդքան զգում ենք... Մենք բոլորս գիտենք, որ շրջափակումը ագրեսիա է՝ ռազմական նվաճողական գործողություն: Դա պատերազմ վարելու մի ձև է: Դա հրեշավոր է, ռազմական գործողություն: Դա անմիջապես դադարեցնել շրջափակումը անմարդկային... Ես կոչ եմ անում անմիջապես եղեռնին և ծշմարիտ և քաղաքական գնահատական տալ Սումգայիթի եղեռնին և ծշմարիտ և քաղաքական գնահատական տալ Ղարաբաղյան հարցին: Դա իմ պահանջն է որպես պատվածուհի տալ Ղարաբաղյան հարցին, դա պետք չէ անել Գերագույն Խորհրդում: Գամավոր: Դադարեք աղմկելուց, դա պետք չէ անել Գերագույն Խորհրդում: Բավական է հերոսանաք այս ամբիոններում և հեռուստատեսությամբ: Ինչու՞ եք բոլորդ հոգնել այդ խնդիրներից: Որովհետև ինչ-որ մարդկանց հանդեպ է այդ խնդիրներին լուծում չտալ: Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհուրդը պիտի դադարի ասպարեզ լինելուց այն ելույթների գույն և համար, որոնք ավելորդ անգամ գրգռում են ժողովրդին, երկիրը և հանում համար, որոնք ավելորդ անգամ գրգռում են ժողովրդին և հանգիստ մեկը մյուսի դեմ... Ես կոչ եմ անում հանգստացնել ժողովրդին և հանգիստ անցկացնել ընտրությունները Ադրբեջանում: Այնտեղ հիմա խաղաքարտի վրա է դրված հայկական խնդիրը՝ ով ավելի շատ կվիրավորի հայերին, նա էլ կստանա շատ ծայրեր... (Աղմուկ դադարեց):

Շնորհակալություն ուշադրության համար: Ես իմ խոսքին տվեցի այս

ընթացքը ոչ բոլորովին շիկացնելու համար մթնոլորտը, այլ նորմալ խոսակցություն սկսելու համար: Ես գտնում եմ, որ բարությունը վախկոտություն է: Անձանք ես հավատում եմ ուժեղ մարդկանց բարությանը»:

Կարդանք նաև Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի պատգամավոր **Յենրիկ Իգիթյանի** նամակը ուղղված **Գորբաչովին**: Չկարողանալով ամեն բան ասել ամբիոնից՝ ստիպված էր, ահա, գրել այս նամակը.

«Յարգելի Միխայիլ Սերգեևիչ,

Յայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը կործանվում են: Փակված են բոլոր երկաթյա երակները: Ադրբեջանի ստեղծած շրջափակումը աննախադեպ է մեր պետության պատմության մեջ: Յատկապես ահավոր են տնտեսական կորուստները երկրաշարժի գոտում: Մոտենում է ձմեռը: Շատ կանայք և երեխաներ վրանների տակ են: Արտասահմանյան ֆիրմաները չստանալով իրենց իսկ շինարարական նյութերը՝ հեռանում են երկրից:

Ինչպե՞ս պիտի Ադրբեջանը փոխհատուցի այն ահռելի տնտեսական վնասը, որ հասցրել է Յայաստանին: Եթե Դուք չեք տալիս քաղաքական գնահատական Յայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակմանը, վայրագ բարբարոսությունը սովորության ուժով տարածվելու է ողջ երկրով մեկ: Սա ակնհայտ է: Ադրբեջանի կառավարությունը և քաղաքական ղեկավարությունը իշխում են իրադրությանը, եթե այո, ուրեմն պատասխանատու են ոճրագործությունների համար, իսկ եթե ոչ՝ ուրեմն հարկավոր է փոխել Ադրբեջանի կառավարությունը և քաղաքական ղեկավարությունը: Վերևում ասվածի կապակցությամբ ես ձեզանից պատասխան եմ սպասում. Դուք չե՞ք ուզում, թե՞ չեք կարող օգնել Յայաստանին և Լեռնային Ղարաբաղին նրանց դժբախտության պահին:

Բացասական պատասխանի դեպքում միանգամայն պարզ կլինի, որ մենք ինքներս ենք պարտավոր մտածել ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու մասին:

Խորհրդային Միության Գերագույն Խորհրդի անդամ

Յենրիկ Իգիթյան

28 սեպտեմբերի, 1989թ.»:

Յայերը չգիտեի՞ն, որ **Գորբաչովը** ղարաբաղյան հարցը չի լուծի հօգուտ հայերի: Ինչպես արդեն ասել ենք, նա մտահոգված էր, որ ստիպված կլինի լուծել նաև Խորհրդային Միությունում գոյություն ունեցող նման 19 ազգային չլուծված հարցեր: Կամ **Գորբաչովը** վախենո՞ւմ էր մոսկովմանական հսկա գոյությունից, որ կար միությունում և նրա սահմաններից դուրս: Թե՞ **Գորբաչովին** կաշառում էր Բաքվի նավթը:

Յուլիսի 1-ին Կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ելույթ ունենալով **Գորբաչովը** Խորհրդային Միության ժողովրդին ազգամիջյան փոխհարաբերություններում եղբայրական համագործակցության և փոխադարձ հարգանքի իր կոչը ուղղեց: Սակայն...

Այդ կոչին պատասխանեցին իրենց արյունոտ բնավորությանը համապատասխան արարքով: Այդ նույն 1989 թվականի դեկտեմբերին նրանք կազմակերպեցին Յին Ջուղայի 10.000-ից ավել խաչքարերի ջարդը՝ զենքերից կրակ տեղալով նրանց վրա:

Յիշո՞ւմ եք, վկայագրքի հատորներից մեկում պատմել ենք Մեծ Յայքի Գողթան գավառում շքեղորեն տարածված Յին Ջուղա քաղաքի մասին, թե ինչպիսի հարուստ, աշխույժ կյանք ուներ և ինչպես ավերվեց **Շահ Աբասի** զարհուրելի արշավանքի ժամանակ և թե ինչպես ողջ ժողովուրդը ընդադադեց Պարսկաստան: Ես հիմա չեմ կրկնի արդեն մի անգամ մանրամասն պատմածը, բայց պիտի նորից հիշեմ նրա հարավարևմտյան կողմում տարածված գերեզմանատունը իր հազվագյուտ, միմյանցից տարբեր, միմյանց չկրկնող, յուրաքանչյուրը իրեն հատուկ զարդանախշերի խմբով 10.000-ից ավելի զարմանահրաշ խաչքարերով համալիրը: Շահ Աբասը ավերեց Ջուղան, բայց այս խաչքարերը մնացին անձեռնմխելի մինչև 1989 թվականի դեկտեմբերը, երբ ադրբեջանցիները հոգևոր արժեքներ ստեղծելու անկարողության իրենց ողջ թույլը թափեցին հնավանդ հուշարձանի վրա: Ամբողջ աշխարհում իր տեսակի մեջ միակ հուշարձանը, համամարդկային քաղաքակրթության այդ զարմանահրաշ երևույթը ջարդուփշուր անելով տապալեցին: Սակայն չբավարարվեցին այդքանով: Տարածքի երկրորդ նկարը, որ պալեցին: Մական չբավարարվեցին առաջ անցնելով ասենք, որ 2005 տեսնում եք հիմա, այդպիսին չէ: Ժամանակից առաջ անցնելով տապալված խաչքարերի թվականին ծանր թրթուրավոր մեքենաները անցնելով տապալված խաչքարերի վրայով դրանք հողի վերածեցին. չկա, չի եղել: Իսկ ընկեր **Գորբաչովը** բարբալում էր հարգանքի մասին: Յարգա՞մք արյունախում բարբարոսի հանդե՞պ...

Յին Ջուղա. մինչ ավերումը

Յայոց Աշխարհը շատ կորուստներ է ունեցել: Տաղանդաշատ զավակների ձեռքերով հառնումի ուժ ստացած կոթողները բազում անգամ զոհ են դարձել մարդկային նկարագիրը կորցրած թշնամու կատաղի բնավորությանը և վերածվել են ավերակների: Նրանցից շատերը համամարդկային արժեքներ են եղել, համամարդկային քաղաքակրթության ներսում իրենց արժանի տեղն են գրավել, որպես համայն մարդկությանը պատկանող հարստություններ: Ահա, այդպես նաև **Յին Ջուղայի** 10.000-ից ավելի խաչքարերի համալիրը, որի ոչնչացումը մեծագույն ոճիր էր ողջ մարդկությանը պատկանող մշակույթի հանդեպ: Մարդկության մշակութային ձեռքբերումները հանուն քաղաքակրթության պիտի պահպանվեն բոլոր ժողովուրդների կողմից աչքի լույսի նման՝ անկախ նրանից, թե որ միջօրեականում են գտնվում նրանք, և ով ում դեմ քաղաքական ծանրագույն վեճեր ու նվաճողական նպատակներ ունի: Մարդկության սրբազան պարտքն էր հանուն համընդհանուր քաղաքակրթության՝ պահպանել հանճարի թանկագին ձեռքբերումները որ ժողովրդին էլ նրանք պատկանելիս լինեն:

Համաշխարհային մի քանի կազմակերպություններ, ինչպես օրինակ **Յունեսկոն**, զբաղվում են աշխարհի տարբեր մասերում գտնվող մշակութային կոթողների պահպանման խնդրով: Կոթողներից մեկը **Հին Ջուղայի** խաչքարային անտառն էր: Սակայն թուրքի և նրա ցեղակից ադրբեջանցու համար մի՞թե մշակութային ունի հանճարի դրսևորումների պահպանումը, երբ ընդհանրապես քաղաքակրթություն կոչվածը դատարկ հնչյուն է նրա համար և խորին արհամարհանք ունի բոլոր այն միջազգային կազմակերպությունների հանդեպ, որոնք կփորձեն նրան հետ պահել իր բարբարոս պահվածքից:

Հին Ջուղա. ավերված

...Իսկ **խաչքարը** պարզապես քարե խաչ է: Այն գեղագիտական խորհրդանշան է, որի վրա դրոշմված է այն կերտող ժողովրդի ճաշակը, գեղեցիկի զգացողությունը, ծաղկումի գաղափարը պարտադրող բազմաձևությունը: Հայոց հաղթանակների ու նրա քաջերի պատվին կանգնեցված, Արարիչ Աստծուն նվիրված խնդրակատար խաչքարերը, Հայաստան Աշխարհով մեկ սփռված կառուցումների վկայություններ, արժանավորների շիրիմներին դրված հուշարձաններ, բնության տարերքների մեծ ցասումը զսպող **«ցասման»** կոթողներ: Խաչքարը զուտ հայկական արվեստ է, որը սակայն շլացրել է Հայաստան այցելած օտարերկրացիներին: Նրանք տեսել են ու զգացել, որ խաչքարը մի խորան է՝ հալ մշակույթի աշխարհը մտնելու համար, ինչպես Հայոց հին ձեռագրերի մանրանկարների խորանները, այսինքն **Գեղեցիկ Դուռ, որը տանում է լուսի տաճար:** Բազմաթիվ օտարների կարծիքներից բերենք միայն մեկի՝ հույն գրող **Միցոս Ալեքսանդրոպոլոսի** կարծիքը. **«Այս կանգնեցված սալի վրա դրոշմված է հայի բնավորությունը, նկարագիրը, նրա աշխատասիրությունը, ամենանուրբ և բարդ չափերի մեջ չմոլորվելու, ճակատագրի դժվար շրջադարձերին չկորչելու նրա կարողությունը: Իր սեփական խելքի հենքը, նրա համառ կռիվը այն կարծր նյութի հետ, որին նրան վիճակվել է հաղթել: Այդ սալը հայի աշխարհագրությունն է, նրա պատմությունը, իր տեղը այդ երկրի վրա, նրա առանձնահատուկ քայլվածքը քարաշատ հողերի և պատմության դաժան ուղիների վրա: Այսպիսի կարևոր բաներ են պատմում Հայաստանի այս տեղեկատու քարե մատյանները նրա արևի, անձրևների և արտասովոր լուսավոր երկնքի տակ: Այս խաչքարերը ջանում են վերակենդանացնել մի մեծ պատմություն, որը չի կարող միայն դեպի ետ նայել. այն ամբողջապես ներկայի ոգորումների մեջ է, ինչպես ամեն մի ժողովուրդ, բայց և կրում է իր ուսերին անցյալի հին բեռը:**

Միցոս Ալեքսանդրոպոլոս

որը չի կարող վստահել մեկ ուրիշին: Հաճախ խաչքարն ուշադիր դիտելիս, այն այնքան գերիրական է թվում, որ ուզում ես փորփրել այդ նուրբ ասեղնագործը, ասես այն ոչ թե քարից է, այլ փափուկ և դյուրաթեք մեկ այլ նյութից: Եվ հիանում ես, թե հայերը ինչպես են ապահովում ոճը, անհրաժեշտ համամասնությունները՝ առանց կրկնելու մանրամասները և հետևողական բազմաձևություն են հաղորդում հավասարակշռությամբ... Հրապուրիչ է, գեղաշնորհ...»:

Այսպես. ոճիրը կատարվեց: Կործանվեց, հողին հավասարվեցին աշխարհում չեղած-չլսված **«գեղաշնորհ»** մշակույթի հրաշալի, զարմանալի, Հայոց ոգեղեն ներշնչման անուրանալի գանձերը:

Հետո, դեռ մեկ ամիս չանցած...

ԲԱՔՎԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

Արթնացել էր ցեղի արյունարբու բնագղը նույն վայրագությամբ, ինչպես Սում-գայիթուն: Հակահայկական անմարդկային հիստերիայի ալիքը բարձրացել էր իր գագաթնակետին: 1990 թվականի հունվարի 13-ին բազմահազարանոց հավաքից հետո ամբոխը խմբերի բաժանված, նախանշված հասցեներով ներխուժեց հայերի բնակարանները և սկսվեց ծեծ ու բռնությունը, սպանություններ երկաթե ձողերով ու դանակներով, կանանց բռնաբարումները, շատերի ողջակիզումը: Այնուհետև հայտնվել են, այսպես կոչված, ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչներ, բնակարանների համար իբր **«օրենքով ձևակերպված փաստաթղթերով»**, դուրս չպրտել հայերին իրենց բնակարաններից և հայտարարել, թե եթե ուզում են փրկվել մահից, թող հեռանան: Հայերից խլել են դրամը, արժեքավոր իրերը, խնայքանկի գրքույկները, բնակարանների փաստաթղթերը: Նավահանգստում և ուղեկալներում խուզարկել են տեղահանվածներին, թալանել, ծեծել ու Կասպից ծովով լաստանավերով ուղարկել Թուրքմենստան: Նույնը կատարվել է նաև օդանավակայանում: Ջարդերին աջակցել են իրավապահ մարմինները, կոմունալ տնտեսության աշխատողները: Շտապ օգնության բժիշկները հայերի մահը գրանցել են որպես սրտային խանգարումներ:

Ջարդերը շարունակվել են վեց օր: Կարգուկանոնը **«վերականգնելու»** պատրվակով միայն հունվարի 19-ին, երբ վտանգվել է խորհրդային իշխանությունը Բաքվում, **Գորբաչովը** հրամանագիր է ստորագրել Բաքվում արտակարգ դրություն մտցնելու մասին: Հրամանագիրը կատարել է խորհրդային Միության զինված ուժերի օդադեսանտային դիվիզիան՝ տալով մեկ տասնյակից ավելի զոհեր: Ջարդերից հետո Բաքուն հայաթափվել է շուրջ 250 հազար հայից, սպանվել և անհետ կորել են հազարավորները:

Ադրբեջանի իշխանությունները պատասխանատվությունից խուսափելու և միջազգային հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու համար մեղադրել են այսպես կոչված **«խուլիգանական տարրերին»**, իբր տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը նրանց անկարգությունների և սանձարձակությունների արդյունք են:

Բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում զանգվածային լրատվամիջոցները Բաքվի

ջարդերի մասին գրել են վրդովմունքով, ԱՄՆ-ի և Եվրոպական հեռուստատեսությունների նորությունների ամփոփագրերում հաղորդվել են բազմաթիվ ռեպորտաժներ Բաքվի հայերի հանդեպ կատարվող բռնարարքների մասին: 1990 թվականի հունվարի 17-ին Եվրախորհրդարանը բանաձև է ընդունել, որով արտաքին գործերի նախարարների կոմիտեին և Եվրախորհրդին հանձնարարվել է պաշտպանել հայերին խորհրդային կառավարության հակաօրինական գործողություններից և պահանջել անհապաղ օգնություն ցուցաբերել Հայաստանին և Լեռնային Ղարաբաղին: Հունվարի 18-ին ԱՄՆ մի խումբ սենատորներ համատեղ նամակ են հղել **Մ. Գորբաչովին**, որում անհանգստություն են հայտնել Բաքվում հայերի ջարդերի կապակցությամբ և կոչ արել Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին:

1990 թվականի մարտի 29-ին կայացել է ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի փակ նիստ, Բաքվում կատարված դեպքերի առնչությամբ: Ադրբեջանի պատվիրակությունը իրեն չի կորցրել և պահանջել է հետաքննել, թե ինչու է Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարվել և անմեղ «մարդասպաններին» թույլ չի տրվել, որ «**հանուն մարդասիրության**» հոշոտեն հայերին: Առանց ամոթի Ադրբեջանում իրականացված բոլոր սև գործերը փորձեցին բարդել տուժող կողմի՝ հայերի վրա: Ի պատասխան այս սադրիչ հավաստումների ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարությանը ներկայացվեցին ջարդերի այնպիսի մանրամասներ, որոնք չեն լուսաբանվել մամուլում:

Հայերի այս ջարդը ևս մատնվեց մոռացության:

Աշխարհը որքան ուզում է աղաղակի ի պաշտպանություն հայերի և պահանջի արդարություն Խորհրդային Միության ղեկավարներից: Ղեկավարները անհողդողդ էին: Նրանց ձեռնառու չէր արդարությունը:

ՄՈՍԿՈՎԱՆ ՀԱՅԱԴՈՒԼ

Գիտենք. **Հացադուլը** ևս քաղաքական պայքարի ձև է, բողոք-գործողություն իշխանությունների անօրինականությունների դեմ: Ղարաբաղյան շարժման սկզբնափուլում Երևանում և Ստեփանակերտում հանրահավաքների, ցույցերի, գործադուլների և նստացույցների հետ հացադուլը ունեցել է մեծ տարածում:

Միջազգային հնչելությամբ առանձնացավ հայերի մոսկովյան հացադուլը, որն սկսվեց 1990 թվականի սեպտեմբերի 9-ին և ավարտվեց նույն ամսի 29-ին: Մոսկվա քաղաքի «**Մոսկվա**» հյուրանոցի համարներից մեկում հացադուլ հայտարարեցին մի խումբ հայ ժողովրդի սիրելի զավակները. աշխարհահռչակ գիտնական, դարի խոշորագույն աստղաֆիզիկոս, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, Սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս, աշխարհի բազմակադեմիաների իսկական ու պատվավոր անդամ, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս, 83-ամյա **Վիկտոր Համբարձումյանը**, անվանի գրող և հրապարակախոս **Զորի Բալայանը**, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ **Վաչագան Գրիգորյանը**, **Սեմյոն Բաբայանը**, ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասան **Սոս Սարգսյանը**: Նրանց հետևել են ուրիշները՝ Երևանում,

Ստեփանակերտում, Ուզբեկստանում՝ **Սուրաբ Շարաֆուդդինով**, Տաջիկստանում՝ **Ռուստամ Շուքուրով** գիտնականները:

Հացադուլավորները բողոքում էին «**Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզում տեղի ունեցող անօրինականությունների և Մ. Գորբաչովի անգործունեության**» դեմ և պահանջում էին «**Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի իրավական-վարչական մարմինների, նրա սահմանադրական իրավունքների վերականգնումը**»:

Այս հացադուլը ցնցեց Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի ողջ հայությանը: Հայկական, ռուսական, արտասահմանյան մամուլում ելույթներով հանդես են եկել ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորներ, հայ և ռուս մտավորականներ: Հացադուլավորներին այցելել են Հայաստանի ղեկավարությունը, **Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը**, մտավորականներ, քաղաքացիներ Հայաստանից և Արցախից:

Մոսկովյան հացադուլը դադարեցվեց **Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի** խնդրանքով և հայտարարությամբ. «**Առանց ձեզ ես չեմ վերադառնա Ս. Էջմիածին, ապա թե ոչ՝ ես պատրաստ եմ նույնպես հացադուլ հայտարարել և մնալ ձեր կողքին...**»:

ԱՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՅԻՆՆԵՐԸ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐ

Հայաստանը շրջափակելու հետ միասին 1989 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներից սկսած՝ Ադրբեջանը իր ուշադրությունը սևեռեց Հայաստանի սահմանամերձ գոտիների վրա:

Հայաստանում տնտեսագիտության ժողովրդագրության դպրոցի հիմնադիր, տնտեսագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր **Վլադիմիր Խոջաբեկյանը** «**Արցախը փորձության ժամին**» գրքում վկայում է. «**Ադրբեջանի պետական իշխանությունները, միլիցիայի և զինված խաժամուժի օգնությամբ Հայաստանի տարածքում աշխատավոր մարդկանց սպանությունների և ունեցվածքը թալանելու շատ առիթներ էին ստեղծում:**

Վլադիմիր Խոջաբեկյան

Սահմանամերձ գոտիներում անջատ-անջատ գործող ավազակային հարձակումները չբավարարեցին հարևան հանրապետության ազգայնամոլներին: Անհրաժեշտ էր իրականացնել մեծամասշտաբ այնպիսի ձեռնարկում, որը ծակատագրական դառնար ինչպես Արցախյան շարժման, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Ադրբեջանի

Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց
Հայրապետը
հացադուլավորների մոտ

ժողովրդական ճակատի գրոհայինները զինված հարձակումներ ձեռնարկեցին Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանի ամբողջ երկայնքով: Հայաստանը դարձավ անգութ հարձակման թիրախ:

Ահաբեկչությունները հովանավորվում են զինվորական իշխանությունների կողմից, ավելին՝ զինվորական իշխանություններն իրենք բռնություններ են գործադրում խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Ձենք որոնելու անվան տակ կազմակերպում են անձնագրային ստուգումներ, հետապնդում մամուլի աշխատակիցներին: Մինչդեռ ադրբեջանական գյուղերում բացեի-բաց զինված ջոկատները գործում են ազատորեն:

Ադրբեջանում հորինվել և պրոպագանդայի համար թեմա է դարձել այն, որ Ադրբեջանի անբաժանելի մասն են կազմում Հայաստանի տարածքի գերակշռող մասը՝ Ջանգեզուրը, Արարատյան հարթավայրը, Սևանի ավազանը, Աղստևի հովիտը և այլն»:

Մի՞թե Հայաստանի մարդիկ դեռ երկար պիտի հանդուրժեն այս ահավոր, ազգային ներքին ուժերը ջլատող վիճակը: Մի՞թե հայերը հանրահավաքներից, պատգամավորների ելույթներից, հացադուլներից այն կողմ չպետք է կարողանային անցնել: Ոչ, իհարկե: Ինքնապաշտպանության մղումով ամենուրեք կազմակերպվել էին աշխարհագրային և երկրապահ ջոկատներ...

1990 թվականի փետրվարի 19-ի Գերագույն խորհրդի նիստում Ե. Պրիմակովը նույն գնահատականին արժանացրեց նախճիրի ու վանդալիզմի «քաջարի» ադրբեջանցի գրոհայիններին և ինքնապաշտպանության դուրս եկած հայ կամավորներին:

Մեջբերում նրա ելույթից. «Թե՛ Ադրբեջանում և թե՛ Հայաստանում տեղական իշխանությունների գիտությամբ և թողտվությամբ ստեղծվեցին զինված կազմավորումներ, որոնք անօրինական ճանապարհով ձեռք էին բերել զենք՝ ընդհուպ մինչև ծանր սպառազինություն: Այդ կազմակերպությունները միմյանց դեմ մարտական գործողություններ էին ծավալել, սկսել էին գնդակոծել բնակավայրեր, պատանդներ վերցնել, ճանապարհներ ականապատել և այլն»:

Դա այդպես էր, բայց Պրիմակովը մոռացել էր ասել, թե ո՞վ ո՞ւմ վրա նախահարձակ եղավ, ո՞վ դիմեց վայրագությունների, ո՞վ էր ճանապարհները փակում և ականապատում: Ո՞վ էր անարգել ջարդեր, խժոժություններ, պետական սահմանախախտումներ ու զարհուրելի վայրագություններ կատարում և անպատիժ մնում: Ովքե՞ր կազմակերպեցին ահաբեկիչների մեծ հրոսակախմբեր և զավթողական պատերազմի դուրս եկան հարևան ժողովրդի դեմ:

Կենտրոնական հեռուստատեսությամբ «Յոթ օր» ծրագրով 1990թ. հունվարի 21-ին և «Իզվեստիա» թերթի հունվարի 22-ի համարում զետեղված հոդվածում հաղորդվում է, որ Հայաստանի տարածքում հարձակում են գործել խորհրդային բանակի զորամասերի վրա: Այդ կապակցությամբ բողոքի հայտարարությամբ հանդես եկավ Երևանի կայագրի քաղբաժնի պետ, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր գեներալ-մայոր Մ. Սուրկովը: Արտակարգ իրադրության հանրապետական խորհրդի օպերատիվ շտաբի նիստում նա

հայտարարեց, որ «խորհրդային բանակի զորամասերի վրա Հայաստանում և Ղարաբաղում ոչ ոք և ոչ մի տեղ հարձակում չի գործել, չի խանգարել նրա տեղաշարժերը, առավել ևս՝ զենք և զինամթերք չի խլվել»:

...Բայց դա բնավ չխանգարեց, որ 1990թ. մայիսի 28-ին Բաքվում կայացած զինծառայողների ժողովի դիմումը հասնի ղեկավար Գորբաչովին, որտեղ պահանջվում էր միջոցներ ձեռնարկել կանխելու համար հայ ահաբեկիչների հարձակումները ներքին գործերի ստորաբաժանումների վրա: Ինչո՞ւ այդ ժողովը չգումարվեց և Մոսկվա բողոք չառաքվեց այն օրերին, երբ Սումգայիթում, Կիրովաբադում մոլեգնած հրոսակախմբերը սպանում էին հայերին պաշտպանող խորհրդային զինվորականներին, այն օրերին, երբ պետական սահմանը հարյուրավոր կիլոմետրեր ավերող սանձազերծ խուժանը կաթվածահար էր արել խորհրդային սահմանապահներին, այն օրերին, երբ Բաքվի թաղամասերում նույն այդ հրոսակախմբերը հրով ու սրով բռնանում, իրենց բնակարաններից դուրս էին շարտում ռուս զինվորականների ընտանիքները: Այդ ավազակներից ոչ մեկը չարժանացավ «ադրբեջանական ահաբեկիչ» հորջորջմանը: Իսկ իրենց հանրապետության սահմանները, իրենց մայրերի ու քույրերի կյանքն ու պատիվը պաշտպանող հայերին իսկույն կնքեցին «հայ ահաբեկիչ» պիտակով:

Շատ է կասկածելի այս նախօրոք ընտրված կնքանունը... Ըստ երևույթին, Գորբաչովի և Բուշի հանդիպման օրերին հարկավոր էր հիմնովին արատավորել Ղարաբաղյան պահանջատիրությունը և խորապես դեմոկրատական, ազգային ինքնորոշումն ու մարդու իրավունքները հետապնդող շարժումը որակելով որպես ահաբեկչական գործողություն, նրա դեմ ուղղել միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարող մարդկության հասարակական կարծիքը...

...Պատահակա՞ն էր «Ադրբեջանի համբերությունն էլ սահման ունի» արտահայտությունը, որն ընդգծեց Մ. Գորբաչովը ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարում, որ Ադրբեջանի պատվիրակության դիմումը ներկայացնելիս: Պատահակա՞ն էր, որ ՏԱՍՍ-ի գլխավոր դիրեկտոր Կրավչենկոն, որը ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարի պատգամավոր էր ընտրվել Ադրբեջանի կուսակցական կազմակերպության կողմից, կանաչ ճանապարհ է տալիս մամուլում Ադրբեջանի կողմից հայահալած և հայ ժողովրդին վարկաբեկելու նպատակներ հետապնդող քաղաքականության պրոպագանդման համար...

...Կենտրոնական թերթերում, կենտրոնական հեռուստատեսային հաղորդումներում գնալով համակարգված բնույթ է ստանում Ադրբեջանի գործիչներից ամբիոն տրամադրելու, հարցազրույց կազմակերպելու փորձված գործելակերպը, ուր հիմնական նշանակակետը հայ «էքստրեմիստների», «ֆիդայիների», «ահաբեկիչների» հարձակումներից «անմեղ» ադրբեջանցիների «փրկելու» հասարակական կարծիքի ստեղծումն էր: Ահա այս նույն ոգով էր տոգորված ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարին Ադրբեջանի պատվիրակության հղած դիմումը, որի տեքստը ընթերցեց Կենտկոմի գլխավոր քարտուղարը, նույն ինքը՝ երկրի ղեկավար Մ. Գորբաչովը:

...1990 թվականի սեպտեմբերի 15-ին Մոսկվայում Կենտրոնական հեռուս-

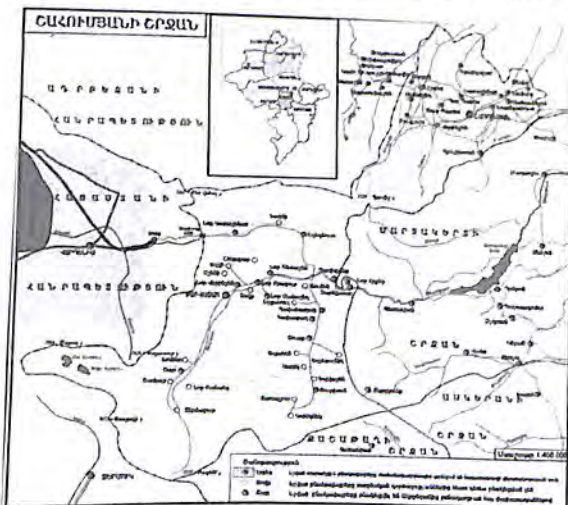
տատեսության ուղիղ գծով, երկրորդ ծրագրով եթեր է տրամադրվում Բաքվին: Եվ ամբողջ երկիրը դիտում է **«Ընկերակցության»** հակահայկական տրամադրությամբ շաղախված հաղորդումը: Դա մի նողկալի, լպիրշ ու սանձարձակ պասկվիլ էր, որով հարձակվում են հայերի վրա և Ադրբեջանը ներկայացնում որպես հայ **«ահաբեկիչների»**, **«ագրեսորների»**, **«ֆիդայիների»**, **«գրո-հայինների»** զոհ: Բանը միայն մի խումբ հայ **«էքստրեմիստներին»** նշավակելով չի ավարտվում: Հայ ժողովրդի նկատմամբ հակակրանք սերմանելու հատուկ դիտավորությամբ կենտրոնական մամուլ են ներթափանցում հնագույն և քաղաքակիրթ մի ժողովրդի ազգային բնավորությունը և հոգեկերտվածքը սև գծերով նենգորեն պիտակավորող հողվածներ, որոնցից սրտխառնության աստիճան կեղտ ու լուտանք է ժայթքում: Դրա զգվելի օրինակն է **«Ռազմապատմական հանդեսի»** 1990թ. օգոստոսյան համարում զետեղված **«Դաշնակցականներ»** վերտառությունը կրող **«Պատմական ակնարկը»**:

Այդ ակնարկում հայ ժողովուրդը ներկայացվում է որպես **«եսամուլ»**, **«ստրկամիտ»**, **«օտարին խոնարհվող»**, **«չարանենգ»**, **«հոգեկան ստոր»** գծերով օժտված մի ժողովուրդ, որով հրահրվում էր մի նոր մեծամասշտաբ արյունահեղություն:

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ԵՎ ԳԵՏԱՇԵՆ

Շահումյանի շրջանը Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային դարպասն է: Արևմուտքում և հյուսիսում սահմանակից է Դաշքեսանի, Խանլարի, արևելքում Գերանբոյի, հարավում Լեռնային Ղարաբաղի Մարտակերտի շրջաններին: Հարավային սահմանագծի երկարությամբ Մոզվի հպարտ լեռնաշղթան է: Սա վարելահողերի, պտղատու այգիների, խոտհարքերի ու արոտավայրերի մի սքանչելի երկիր է: Հայոց հնամենի երկրի մի մասը:

1921 թվականի հուլիսի 5-ին, դառնալով Կենտրոնական Կոմիտեի և Ադրբեջանի խարդավանքների զոհ՝ Ղարաբաղը միացվեց արդեն խորհրդային դարձած Ադրբեջանին՝ ինքնավարության իրավունքով՝ նրա կազմում չեն ներառվել

Շահումյանի շրջանի քարտեզը

Գյուլիստանը և Հյուսիսային Արցախի շրջանները:

Ադրբեջանցիները պիտի աշխատեին իրենց տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերից վտարել բնիկ հայ ժողովրդին, երկիրը լցնել ադրբեջանցիներով՝ ժողովրդագրական միատարրությունը խախտելու ակնհայտ միտումով: Դա նրանց հաջողվել էր Նախիջևանում: Թիրախն այժմ Շահումյան դարձած Գյուլիստանն էր, որը ղեկավարում էին հայ պաշտոնյաները: Ադրբեջանը որոշել էր Շահումյան շրջանն ամբողջությամբ լուծարելով հայ ղեկավարությունից՝

միացնել ադրբեջանական Կասուն-Իսմայլովի շրջանի հետ: Շահումյանցիների դիմադրության շնորհիվ շրջանը կարողացավ պահել իր կարգավիճակը:

Սակայն 1987 թվականից սկսած բացահայտ էր դարձել հայերին բռնի տեղահանելու Ադրբեջանի քաղաքականությունը: Առաջին փորձը կատարվեց Հյուսիսային Արցախի Չարդախլու գյուղի բնակիչների նկատմամբ: Այս և սրան հաջորդող Սունգայիթի ցեղասպանությունը և Բաքվի ու Մոսկվայի հակահայկական վերաբերմունքը շահումյանցիներին զգաստացրեց այն աստիճան, որ նրանք կազմավորեցին ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք տեղի հայ միլիցիոներների հետ սկսեցին հսկել շրջանի սահմանները: Միաժամանակ կազմակերպվեցին ստորագրահավաքներ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հետ միավորվելու պահանջով: Ազգային-ազատագրական պայքարը զլխավորելու, շրջանի ներքին գործերը կառավարելու համար ձևավորվում է **Ազգային խորհուրդը**:

1988 թվականի աշնանը, երբ Ադրբեջանի հայաշատ վայրերում ծայր առանջարդերն ու բռնագաղթը հայերը դիմեցին զանգվածային փախուստի: Դատարկվեցին **Շամխորի**, **Դաշքեսանի**, **Խանլարի** հայկական գյուղերը: Վտանգվեց **Գետաշենի** ենթաշրջանի գոյությունը:

Գետաշենը գտնվում է **Շահումյանի** շրջկենտրոնից 28 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Կյուրակ գետի աջ ու ձախ հովտում, Մոզվ լեռնաշղթայի հյուսիսային մասում, 1400մ բարձրության վրա՝ շրջապատված խիտ անտառներով և այգիներով: Բնակլիմայական սքանչելի պայմանների տեր այս գյուղը, անառիկ իր դիրքով գոյություն է ունեցել դեռ նախաքրիստոնեական ժամանակներից: Հողագործ ու այգեգործ գետաշենցիները իրենց վեց թաղամասերում՝ 14-րդ դարից սկսած, կառուցել են հավատի նոր տները՝ խարխված և փլվող հների փոխարեն:

Գետաշեն

Ունեն մեծ խաչքարերով հարուստ գերեզմանոց և չորս մեծ քարաշեն կամուրջ: Ընդամենը 5000 բնակիչ ունեցող Գետաշենում գործել են երեք եկեղեցական արական, օրիորդաց, երկդասյա արքունի պետական դպրոցներ, անասնաբուժական-անասնաբուժական տեխնիկում, արհեստագործական ուսումնարան, մշակույթի տուն, երկու գրադարան, փոստ-հեռագրատուն, կինոկետ, բուժկետ, հիվանդանոց, երկու դեղատուն... Գետաշենցիները նույնպես կազմակերպեցին ինքնապաշտպանական շտաբ, կամավորական ջոկատներ, որոնց եկան միացան նաև հայաստանաբնակ գետաշենցիները:

1989 թվականի նոյեմբերի 27-ին Գետաշենի ենթաշրջանի գյուղերի 300 պատվիրակների լիազոր ներկայացուցիչների անդրանիկ համագումարը որոշում է իշխանության և կառավարման մարմին ճանաչել ենթաշրջանի **Ազգային**

խորհուրդը, և միանալ Շահումյանի շրջանին, իսկ նրա միջոցով Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզին: Որոշումներն ուղարկել են Արցախի ազգային խորհրդին և Հայաստանի գերագույն խորհրդին: Միաժամանակ Շահումյանից և Գետաշենից պատվիրակներ են մեկնել Մոսկվա, Երևան, Ստեփանակերտ՝ ներկայացրել ենթաշրջանի բնակչության ծանր վիճակը, ադրբեջանցիների պատժիչ զորամիավորումների կողմից սանձազերծված ահաբեկումներն ու ճնշումները: 1990 թվականի մարտին Խորհրդային Միության ներքին գործերի աջակցությամբ տեղահանվել են ենթաշրջանի Կամո և Ազատ գյուղերը, շրջափակման մեջ են առնվել Գետաշենը և Մարտունաշենը: Շրջափակումը միայն շրջափակում չէր, այլ **կրակե օղակ**, որը Գետաշենի ենթաշրջանը ամբողջությամբ կտրել էր Շահումյանի շրջանից:

Շահեն Մեղրյան

Ինքնապաշտպանական ուժերի գլխավոր հրամանատար էր նշանակվել **Շահեն Մեղրյանը**՝ մի հերոս քաջորդի, Արցախյան ազատագրական շարժման գործիչ: Ավարտելով Երևանի պետական համալսարանը՝ նա վերադարձել էր Արցախ, դարձել Շահումյանի պահածոների գործարանի տնօրեն և հենց այստեղ էլ կազմակերպել կամավորական առաջին մարտական ջոկատները և շրջանի ինքնապաշտպանությունը: **Շահեն Մեղրյանի** ստեղծած ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ իր հրամանատարությամբ, 1990 թվականին Մանաշիդ գյուղում ընդ-

հարվել է գյուղի բնակչությանը տեղահանող ադրբեջանական ուժերի հետ և դուրս չպրտել հակառակորդին գյուղի սահմաններից այն կողմ:

1991 թվականին **Մեղրյանի** ղեկավարությամբ ազատագրվել են «**Օղակ**» գործողության ժամանակ զավթված Էրքեջ, Բուզլուխ և Մանաշիդ գյուղերը:

«**Օղակ**»՝ «**Կոլցո**» գործողությունը Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների կողմից հայ ժողովրդի դեմ իրականացված պատժիչ-ահաբեկչական գործողության պայմանական անվանումն է: Նրա նպատակն էր հայ ժողովրդին ահաբեկելով ստիպել հրաժարվելու անկախության համար մղվող պայքարից: Գործողությունն իրականացրել են Խորհրդային Միության Զինված ուժերի և Ներքին գործերի նախարարության զորքերը և ՄՅՆՁ-ն՝ միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատը: **1991 թվականի ապրիլի 30-ից մայիսի 8-ը «Օղակը»** ավերել է Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերը, տեղահանել շուրջ 35 հազար բնակիչ: Մայիսի 13-16-ը տեղահանել են Հադրութի շրջանի Զրաբերդ, Քարինգ, Առաքյուլ, Բանաձոր, Կարմրաքար, Սարալանջ, Արևշատ, Քարագլուխ, Մյուլքադարա, Պետրոսաշեն, Ծամձոր, Յոր, Խանձաձոր, Շուշիի շրջանի Մեծշեն, Եղցահող, Ծաղկաձոր, Հինշեն գյուղերի բնակիչներին: Հարձակվել են նաև Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջանների գյուղերի վրա:

Ամենասոսկալին **Ոսկեպարում** կատարվածն էր:

Ոսկեպար գյուղը գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզում, համանուն գետի աջ ափին, Նոյեմբերյան քաղաքից 16 կմ հարավ-արևելք: Սահմանակից է Ադրբեջանի Ղազախի շրջանին:

Կարգուկանոն «**վերականգնելու**» և «**զինված կազմակերպությունների**» զինաթափելու պատրվակով ապրիլի 30-ին վեց ուղղաթիռներից գյուղ են իջեցրել **խորհրդային դեսանտայիններին**, որոնք փակել են Ոսկեպարի մուտքի ու ելքի բոլոր ճանապարհները: Գյուղ ներխուժած զինվորները պայթեցրել են մեքենաներ, սպանել և ծանր վիրավորել խաղաղ բնակիչներին, բռնաբարել կանանց, կողոպտել ու տեղահանել բնակիչներին:

Նոյեմբերյանի ՆԳ բաժնի միլիցիայի կարգախումբը՝ 20 միլիցիոներ և չորս քաղաքացիական ուղեկիցներ ինքնապաշտպանական հերթափոխի համար փորձել են գյուղ մտնել անտառի միջով, սակայն ընկել են խորհրդային դեսանտայինների և ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ բրիգադների պատրաստած ծուղակը: Անասելի դաժանությամբ մեկիկ-մեկիկ տանջահարել ու սպանել են գերի ընկած 24 հայերից 15-ին: Մյուսներին կիսամեռ հասցրել Կիրովաբադի Բանտ, որտեղ և մահացել են: Եղեռնագործության կազմակերպիչները չեն ենթարկվել պատասխանատվության:

Ահա, այս «**Օղակ**» գործողությամբ գրավված Շահումյանի շրջանի Էրքեջ, Բուզլուխ, Մանաշիդ գյուղերը ազատագրեց **Շահեն Մեղրյանի** ղեկավարած ջոկատը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

Նույն այս ժամանակահատվածում տեղի էին ունենում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական վայրիվերումները:

1991 թվականի օգոստոսի 18-21-ը, երբ ԽՍՀՄ նախագահ **Մ. Գորբաչովն** ամառանոցում էր, Մոսկվայում հեղաշրջման փորձ կատարվեց, որի նախաձեռնողները նախագահի տեղակալն էր, ուժային մինիստրները, Գերագույն խորհրդի և Մինիստրների խորհրդի նախագահները: Նրանք փորձեցին **Գորբաչովին**

Բորիս Ելցին

պաշտոնանկ անել, հրաժարվել վերակառուցման քաղաքականությունից և երկիրը կառավարել խորհրդային հին կարգով: Հեղաշրջումը ձախողվեց ժողովրդական ուժերի դիմադրության շնորհիվ, որը ղեկավարում էր **Բորիս Ելցինը**: Նա այդ ժամանակ Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահն էր: Իշխանության եկան ժողովրդավարական ուժերը՝ նախագահ **Բորիս Ելցինի** ղեկավարությամբ:

Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում դատապարտելով օգոստոսյան խռովության կազմակերպիչներին՝ **Հենրիկ Իգիթյանը** խոսքն ուղղելով **Գորբաչովին** ասաց. «Այո, Ձեզ դավաճանեցին մի բուռ սրիկաներ:

A black and white portrait of a man with dark, curly hair and thick-rimmed glasses. He is wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a striped tie. He is smiling and looking slightly to his left. His hands are clasped together on a desk in front of him. A watch is visible on his left wrist. The background is a plain, light-colored wall.

Արցախյան ազատագրական պայքարի սկզբից
Հադրութի ինքնապաշտպանական ջոկատի շտաբի
պետն էր և 1988 թվականից սկսած կարևոր դեր է
խաղացել կամավորական ջոկատների կազմավորման

ՀՀ առաջին նախագահ **Լևոն Տեր-Պետրոսյանի** հրամանագրով 1994թ. մայիսի 28-ին Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի խիստնրում զուցաբերած խիզախության համար

Վարդան Դևրիկյան

պարգևատրվել է ՀՀ «Մարտական խաչի» երկրորդ աստիճանի շքանշանով: 1996թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Ղևոնդ Ալիշանը և հայ հին գրականությունը» թեմայով և ստացել բանասիրական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1993-2009թթ. աշխատել է նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում, եղել է «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիրը, նաև Մայր Աթոռի Ձեռագրատան վարիչը: Այժմ աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան Գրականության ինստիտուտում՝ որպես գիտական գծով փոխտնօրեն:

Տասնչորս ամուն գիտական աշխատություններ ունի, որոնց թեմաները բացի «Չսկսված և չավարտված պատերազմը» գրքից, պատմամշակութային խորին վերլուծություններ են, միջնադարյան գրականության և արվեստի փոխադարձ կապի քննարկումներ: Բայց այսօր խոսքը «Չսկսված և չավարտված պատերազմը» գրքի մասին է, որով գիտական իր նախասիրություններից անդին, հեղինակը ազնիվ ականատեսի անաչառությամբ բացահայտում է անագորույն պատերազմի զարհուրելի դեմքը:

Նա այդ ժամանակ 24-25 տարեկան էր:

Ես հիշում եմ, թե Արցախյան պատերազմի ողջ ընթացքում ինչպիսի հուզականությամբ էինք կարդում Վարդան Դևրիկյանի՝ մամուլում տպագրված հոդվածներն ու ակնարկները մարտերի մասին, որոնք նա անհաղթահարելի դժվարություններ հաղթահարելով, կյանքի ու մահվան թոհուրեհից անցնելով՝ հասցնում էր Երևան, ապա նույն դժվարությունների միջով կրկին հասնում էր այնտեղ, որտեղ կռիվն էր ու կռվողներն էին, և կռիվների բուն կենտրոնում գտնվող ժողովուրդն էր... «Շահումյանում, բացի շրջապատումից և ռազմական գործողությունների պատճառով անօգտագործելի դարձող դաշտերից ու այգիներից, տնտեսությունը քայքայվում է արդեն ութ ամիս տևող էլեկտրաէներգիայի բացակայության հետևանքով: Եթե ժամանակին երկրամասի ներքին յուրահատկությունները ըմբռնողներին լսելով Արցախի համար արվող գոնե մեկ միտինգի կամ գործադուլի համար ծախսված ժամանակը լարված աշխատանքով փոխարինվեր և միջոցներ տրամադրվեին փոքր, վառելիքով աշխատող շարժական էլեկտրակայանների ձեռք բերման համար, ապա Ադրբեջանը այսօր ծնշման մի հզոր մեխանիզմ պակաս կունենար, իսկ շրջանի վիճակը համեմատաբար բարվոք կլիներ: Հիշեցնենք, որ հեղուկ վառելիքով աշխատող ամենափոքր շարժական կայանը լույս է պարգևում 100-ից ավելի տների:

Հիմա, սակայն, էլեկտրականության լիակատար բացակայությունը հանգեցրել է ներտնտեսական մի շարք կառուցվածքների քայքայման և դրանից բխող գործազրկությանը հավասար անգործության:

...Վաղուց նաև գազից զրկված շրջանում էլեկտրականության բացակայությունը կենցաղային բարդություններից բացի առաջ է բերում և հոգեբանական ցնցումներ: Թշնամական օդակի մեջ գտնվող գյուղերում մթությունը նաև դարանակալ վախի մի զգացողություն է առաջ բերում և, շատերի խոստովանությամբ, դիրքերում հերթապահելիս իրենց ավելի

վստահ են զգում, քան տան խավար սենյակներում ու մթին բակերում:

Հարկադրված հատում են Արցախի դարավոր անտառները: Բնության հետ դաշնություն կազմող տեղի ժողովուրդը ամեն օր խուլ տնքոցով դիտում է, թե շրջակա բարձունքներից ինչպես են գյուղերն իջնում բեռնատարները՝ բարձված հավասարաչափ կտորների վերածված հաստաբուն ծառերով, որոնց ծյուղերի դեռևս կանաչ սաղարթները ասես նրանց հուղարկավորության պսակները լինեն: Արցախի զարդ այս անտառները կտրվում են ոչ միայն սրտի կսկիծով, այլև մեծ դժվարությամբ, որովհետև շարժիչով աշխատող սղոցների և տեղափոխելու համար, այստեղ գրեթե չծարվող, հեղուկ վառելիք է հարկավոր:

Արցախյան անտառներում ապրող 2000-ամյա սոսի ծառերից մեկը...

Էներգիայի բացակայությամբ ամբողջանում է շրջանի լրատվական շրջափակումը, որովհետև միութենական ու հայաստանյան թերթերը վաղուց արդեն այստեղ չեն հասնում, հիմա էլ հեռուստատեսությունից են զրկվել: Մարտկոցներ չլինելու պատճառով հնարավոր չէ նաև ռադիո լսելը: Իսկ ինչ է նշանակում լույսից ու լրատվությունից զրկված լինել թշնամական օդակում սեղմված ժողովրդի համար, միայն այստեղ կարելի է հասկանալ:

...Իսկ պատմության փորձը և դեպքերի այսօրվա զարգացումը վկայում են, որ Արցախին փամփուշտից ու ալյուրից հետո գիր է հարկավոր: Հայ գրի բացակայությունը հոգեբանորեն ավելի է մեծացնում կտրվածությունը Մայր երկրից, այնինչ յուրաքանչյուր ինքնապաշտպանություն ռազմականից բացի հոգևոր հիմք ունի նաև, որովհետև հայրենիքի պաշտպանության գաղափարը ինքնին հոգևոր հասկացություն է:

...Դեպի Շահումյան տանող ճանապարհի աշնանային ոսկեդեղին այս պայծառությունը միանգամից փոխվում է ծնշող մի պատկերի, երբ մտնում ես իրար միացած Կարաչինար, Մանասաշեն և Գաղթութ գյուղերը: Շուրջդ փլված տներ են, բակերում արկերի բեկորներ, կրակի առաջին գծում գտնվող տները չեն հասցնում նորոգել, երբ դրանք վերստին ավերվում են մեկ այլ հարվածից:

Այս գյուղերը, չնայած բոլոր փորձություններին, չեն դատարկվում: Եվ երեխաների գերակշիռ մասը գյուղերից չեն հանվել: Ամեն առավոտյան տներից, ավելի ճիշտ տների նկուղներից դեպի գյուղամեջ են շտապում երեխաները՝ հարևան գյուղերի դպրոցները գնալու համար: Ողջ շրջանում գործում է միայն մեկ ավտոբուս Կարաչինար-Վերիշեն երթուղով՝ դպրոցական պարապմունքները սկսվելուց ու ավարտվելուց առաջ, վառելիքի

Խորհրդային Միության զինված ուժերի Անդրկովկասի զինվորական օկրուգի 4-րդ բանակի զորամասերի ու ստորաբաժանումների տեխնիկան և սպառազինությունը օգտագործելով Խորհրդային բանակի զինվորական հատուկ ստորաբաժանումների և վարձկանների հետ՝ Ադրբեջանական զինված ուժերը 1992 թվականի հունիսի 13-ին անսպասելի հարձակվեցին Շահումյանի շրջանի վրա և արդեն հունիսի 14-ին զավթեցին ողջ շրջանը: Խաղաղ բնակչությունից հարյուրավորները կնքեցին իրենց մահկանացուն: Ձոհված աշխարհագորայիների և ազատամարտիկների թիվը անցնում էր յոթ տասնյակից: Բավական շատ էին անհայտ կորածները: Ողջ մնացածները տագնապահար բռնեցին փախուստի ճանապարհները:

Փախստականների հետ գաղթի ճան-
փաներն անցած Վարդան Դևրիկյանը
գրում է. «Ընդամենը երկու-երեք օրում
Շահումյանի ողբերգությանը գումար-
վեց նաև Մարտակերտինը: Հաթերքում
և Գետավանում մինչ շփոթված մտա-
ծում էին, թե ինչպես տեղավորեն մի
քանի օրվա գաղթից հետո այստեղ
հասած շահումյանցիներին, ականա-
տես եղան նաև իրենց հարազատ

Հունիսի 16-ին գյուղի վերին կողմով մոտ 20 կմ բարձրանալով հանդիպում էիր դեռևս չավարտվող քարավանին, որն անցնում էր երից Մանկանց վանքի մոտով: Առանց որևէ օգնության, անգամ նվազագույն սննդի և որևէ հագուստի, ժողովուրդն այրվում էր գիշերային ցրտից ու այս քանի օր է շարունակ տեղացող անձրևից: Այն անտառից Հաթերք իջնող ծանապարհը դարձրեց կաշուն ցեխ, և ծերերն ու երեխաները այլևս անկարող եղան առաջ գնալ: Ժողովրդին ընդառաջ եկող բեռնատարները կարողանում էին հասնել մինչև ծանապարհի կեսը, դրանից այն կողմ

Նակվում է մինչև հիմա:
Դժվար է ասել, թե երբ սկսվեց այս պատերազմը. 1988-ի փետրվարին Ստեփանակերտում գումարված մարզխորհրդի նիստո՞վ, Սումգայիթո՞վ, Այնուիետև Բաքվի, Գանձակի և մի քանի տասնյակ հայկական բնակա-վայրերի նույն հոկտեմբեր-դեկտեմբերյան տեղահանություններո՞վ, 1988-89թթ. Արցախում բնակավայրերի և ֆերմաների շուրջը կազմակերպված զինված հերթապահությամբ, թե՞ 1991 թվականի հունվարին Երասխավանի

Ազատամարտիկները նահատակությանը
ընդառաջ...

կռիվներով, գետաշենով և կամ 1991թ. գարնանը և ամռանը խորհրդային բանակի միջոցով Ադրբեջանի ներքին գործերի իրականացրած ճադրութի, Բերդաձորի և Շահումյանի շրջանի երկու տասնյակ գյուղերի բռնի գրավմամբ և հայաթափմամբ: Սակայն 1991թ. սեպտեմբերին, երբ ընթանում էին այս գյուղերի ազատագրման գործողությունները, արդեն սկսվել էր պատերազմը:

Պատերազմները ունենում են ոչ միայն սկսվելու օրը, այլև այն ուղղությունը և կետը, որտեղից հարձակմամբ սկսվում է այն: Արցախյան պատերազմը, սակայն, չունեցավ նաև այդ կետը, և չենք կարող ասել՝ որտեղից սկսվեց այն. 1988թ. փետրվարին Ադդամից Ասկերանի վրա հարձակմամբ, Խոջալուով դեպի հայկական բնակավայրերը գնացող ճանապարհի գնդակոծությամբ, թե 1991թ. Կրկժանի, Ստեփանակերտի կից թաղամասերի վրա բացված կրակով, սակայն 1991 թվականի աշնանը արդեն ռազմաճակատի գծի էին վերածվել Արցախի սահմանները: Պատերազմը ենթադրում է բանակների բախում: Հայաստանը և Արցախը առանձին բանակ չունեին: Բանակը խորհրդային բանակն էր, որը գործում էր ադրբեջանցիների հետ»:

Ժողովուրդն իր սահմանները, իր տունը պաշտպանում էր կամավորական ջոկատներով, որոնք փաստորեն կռվում էին միմյանցից անկախ:

Սակայն յուրաքանչյուր գյուղ սոսկ որոշակի տարածք չէ: Այն մնացյալ հայրենիքին կապվում է ոչ միայն այնտեղ ապրող ժողովրդով, հնագույն հիշատակներով ու հուշարձաններով, մեծ բնության միասնական ներդաշնակությամբ, այլև այն գիտակցությամբ, թե իր պարտությունը շրջակա բնակավայրերի կորուստն է նաև...

Եվ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, և Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես ժամանակի հրատապ խնդիր, պետք է ստեղծեին **Ազգային բանակ**, ապա թե ոչ՝ հնարավոր չէր լինի պատերազմը վարել և ազատագրումը կայունացնել հակառակորդի բանակի մեծածավալ գրոհների ժամանակ:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության, ապա Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար, գեներալ-գնդապետ, «Արցախի հերոս»

Սյրան Օհանյան

բարձրագույն կոչմանն արժանացած, «Ոսկե Արծիվ» շքանշանի ասպետ, բազմաթիվ այլ շքանշանների ու պարգևատրումների արժանացած **Սյրան Օհանյանի «XXI դարի բանակը»** գիրքը հետաքրքիր է բոլոր նրանց համար, ովքեր անտարբեր չեն Հայրենիքի պաշտպանությանն ու նրա ապահովությանը նվիրված կարևոր խնդիրներին:

Գրքի այս էջերը կամավորականների մասին են:

«...Կարող է հարց ծագել. իսկ ինչպե՞ս հաջողվեց Արցախյան ազատամարտում անփորձ կամավորական ջոկատներին առանց համապատասխան ռազմական պատրաստվածության հաղթանակ տանել իրենից բազմիցս գերազանցող հակառակորդի դեմ

մղված ճակատամարտում: Պատասխանը մեկն է՝ այդ պատերազմում հաղթանակ տարան ոգին ու գաղափարը: Արժեքներ, որոնք ունենալով՝ հայ կամավորականը կռվեց հայրենապաշտորեն և արդյունքում ձեռք բերեց ոչ միայն հաղթանակ, այլ նաև ռազմական հարուստ փորձ: Հայ կամավորականը պատերազմի առաջին իսկ օրից ավելի լավ հայրենիքի զինվոր էր, քան նա՝ մեր հակառակորդը, որը ՕՍՈՆ-ական լինելով հանդերձ, արդեն իսկ զինվորական էր, բայց ոչ հայրենիքի զինվոր...

...Անկարող եմ հիշել բոլոր այն սուրբ հայրենապաշտ նահատակներին... որոնք մարտիրոսվելով՝ անարողներիս հասկացրին, որ Հայրենիքի ազատությունը զոհեր է պահանջում... Իսկ նրանք առաջիններից էին... փառք ու պատիվ նրանց հիշատակին...»:

ԱՆԱՅԻՏ ՉԻԲՈՒԽՉՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ

«ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՊՈՂՊԱՏԵ ԹԵՎԵՐԸ» ԳԻՐԸ

Մինչ պատմելը, թե ինչպես ստեղծվեց Հայոց ազգային բանակը՝ պիտի պատմեն ազնվագարն այն որդիների մասին, ովքեր գիշերային խավարի, թշնամու հրակոծությունների, թանձր մշուշների միջով տարան 20-րդ դարի Հայոց վերջին պատերազմի հաղթանակը:

Նրանք, օղաչուները:

Իմ սեղանին է Անահիտ Չիբուխյանի «Հերոսամարտի պողպատե թևերը» սքանչելի գիրքը: «Այս գիրքը նվիրված է քեզ՝ արցախյան հողի համար պայքարող հայոց օղաչուիդ,- գրում է Անահիտ Չիբուխյանը,- Ընդունված է ասել, որ սեփական հողի համար մարտնչող հայրենասեր զինվորներին օգնում է մայր հողը, օգնում են լեռներն ու ձորերը, ծառերն ու թփերը: Իսկ ահա կտրվելով հողից՝ օղաչուները դեմ առ դեմ են հազար ու մեկ անակնկալների, նույն լեռների ու ձորերի, ծառերի ու թփերի մեջ դարանակալած հակառակորդի արձակած անտեսանելի գնդակի ու ականի հարվածին: Ու որքա՞ն մեծ է պատասխանատվությունը: Դու տեղափոխում ես փախստականների, զինվորների, վիրավորների, ու քո հմտությունից է կախված նրանց կյանքը:

Այստեղ չկա ձեռնամարտ, քո առջև կանգնած հակառակորդ-թիրախ:

Այստեղ ինքդ ես թիրախ, ու քո և քո ուղևորների կյանքը քեզանից է կախված... Գիտակցում էին, շատ խորն էին գիտակցում պատասխանատվությունը հայ օղաչուները, հերոս արծիվները, որոնց անձնագոհությունից և վարպետությունից, նրանց մարդկային վեհ հատկանիշներից էր կախված արցախյան երկնքում ձեռք բերած հաղթանակը: Նրանք հաղթանակած ժողովրդի խիզախ զավակներն են, որոնց սխրանքը «ոսկե տառերով» գրվեց հերոսամարտի պատմության մեջ»:

Հավաստելու համար իր խոսքը՝ Անահիտ Չիբուխյանը, նախքան իր հիմ-

Անահիտ Չիբուխյան

նական պատմությունը սկսելը, խոսքի հնարավորություն է ընձեռում նրանց, ովքեր եղել են Արցախյան պատերազմի բուն միջավայրում:

Արկադի Տեր-Թադևոսյան՝ Կոմանդոս, ռազմական գործիչ, գեներալ-մայոր, Արցախյան պատերազմի ամենաեռանդուն հրամանատարներից. «Մենք մեր հայացքն անընդհատ երկինք էինք հառում: Կողքից նայողին թվում էր, թե մենք աղոթում էինք Աստծուն: Բայց իրականում աղոթում էինք օդաչուների, որ շուտ երևան երկնականարում, երևան ողջ և առողջ:

Օդաչուների հետ կապված շատ պատմություններ կան, բայց ամենագլխավորն այն է, որ նրանք շրջափակված Արցախին հնարավորություն տվեցին գոյատևել, չգրկվել ինքնապաշտպանության միակ կենսական աղբյուրից: Ողջ պատերազմի ընթացքում նրանք էին հասցնում հեղուկ վառելանյութ, զինամթերք, սնունդ, պարեն: Առանց նրանց օգնության՝ մենք ոչինչ անել չէինք կարող: Արցախի բոլոր հաջողությունները, հաղթանակը կապված են ավիացիայի հետ:

...Օդաչուների շնորհիվ հազարավոր մարդկանց կյանքեր փրկվեցին: Նրանք շրջափակված Արցախից հանում էին հիվանդներին, վիրավորներին: Այն, ինչ արեցին մեր հայ օդաչուները, երբեք չի խամրի: Նրանց ոգով պիտի դաստիարակվի մեր երիտասարդությունը:

...Մեզ հարկավոր է պահպանել ամենաթանկը, որ իրենց փորձով կատարել են օդաչուները՝ հերոսությունը, համարձակությունը, վարպետությունը: Մեր օդաչուները թռչում էին նույնիսկ այն պահին, երբ գնդակոծում էին նրանց: Ճիշտ է, եղան և ողբերգական դեպքեր, երբ մի քանի անձնակազմեր զոհվեցին մեզ օգնելու ճանապարհին: Ցավոք, դա անխուսափելի է, բայց նրանց հիշատակը անմահ է:

...Նրանք մեր հպարտությունն են»:

Զորի Բալայան

Զորի Բալայան, գրող, հրապարակախոս. «Արցախի կենտրոնական ու ռազմադաշտային հոսպիտալներում և երևանի կլինիկաներում պատերազմի տարիներին կատարվել է ավելի քան 11.000 վիրահատություն: Ինչպես հայտնի է, վիրավորների մոտ 80 տոկոսը մորից շարք են վերադարձել: Գործնականում նրանք բոլորը էվակուացվել են ուղղաթիռներով:

...1988 թվականի երկրաշարժի հետևանքների բազմալեզու տարեգրությունը գրեթե թույլ չէր տալ պատմում է հայ ժողովրդին բաժին հասած հրեշավոր ողբերգության մասին: Շատ է խոսվել

փրկարարների մասին, որոնք մարդկանց հանում էին փլատակների տակից, բժիշկների մասին, որոնք կյանքի էին վերադարձնում մարդկանց: Սակայն

շատ քիչ բան է ասված այն մասին, թե մեր հայրենակիցներից քանի-քանիսը կզոհվեին, եթե չլիներ ուղղաթիռների օդաչուները, որոնք հարյուր-հարյուրավոր վիրավորներ տեղափոխեցին հեռավոր գյուղերից»:

Քերոլայն Քոքս

Քերոլայն Քոքս, բարոնուհի, Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ: Հատված «Արցախյան հերոսամարտում օդաչուների հերոսության մասին» նոթերից. «Օդաչուների խիզախությունն ու սխրանքը հազվագյուտ է, և նրանք իրավամբ խորապես հարգված են: Շատ կարևոր է պատվել, հարգել նրանց ընտանիքներին ևս: Յուրաքանչյուր անգամ, երբ օդաչուները մեկնում են հանձնարարության ու հարազատներին հրաժեշտ են տալիս, չգիտեին, թե մորից կկարողանա՞ն տեսնել նրանց: Մի մասը, իրոք, չվերադարձավ:

Մինչ գրում եմ այս տողերը, Հայաստանի Հանրապետության անկախության տոնակատարությունն է: Չէր լինի այս տոնը, եթե ժողովուրդը կորցներ Արցախը, այն չէր կարող վերապրել և գոյատևել, եթե օդաչուները կատարած չլիներ իրենց հերոսական դերը այդ պատերազմում և պատրաստ չլիներ կատարելու այդ մեծ զոհաբերությունը: Ես ինձ համար միշտ մեծ երջանկություն կհամարեմ, որ ծանաչել և թռել եմ այդ հերոս օդաչուների հետ: Մեկ անգամ նրանցից մեկը հարցրեց ինձ, թե ինչու եմ ես վտանգի ենթարկվում պատերազմի այս թոհուրեհի մեջ թռչելով Ղարաբաղ: Պատասխանն անմիջապես էր. կա մի հնագույն ասացվածք. երբ գալիս է մահվան ժամը, լավ է մեռնել լավ բարեկամների շրջապատում: Դուք հերոսներ եք, և ես չեմ կարող ավելի լավ ընկերական միջավայր գտնել մեռնելու դեպքում՝ քան ձեր միջավայրը»:

Պարգև Սրբազան, Արցախյան թեմի հոգևոր առաջնորդ. «Յուրահատուկ գորավոր ոգի էր իջել հայ ազգի վրա: Ոչ ոք չէր մտածում, թե ինքը պիտի զոհվի: Նա գիտեր միայն, որ ինքը պետք է այդ տեղում, և որ ազգի գործն է կատարում: Բոլորին դա էր առաջ մղում: Եվ այնպիսի խիզախությունը կար բոլորի մեջ, որ տղաների այդ խիզախությունը խենթության էր վերածվում, բայց բարի խենթության:

Օդաչուները Արցախին կերակրող երակն էին... Առանց նրանց Արցախը չէր կարող գոյատևել: Եվ հաղթանակի համար բոլորս պարտական ենք օդաչուներին:

...Ես այսօր կարող եմ ասել, որ Աստված բոլորին օրհնյալ պահի, իսկ նրանց, ովքեր, ավա՜ղ կյանքից շուտ հեռացան,

Պարգև Սրբազան

Աստված հոգիները լուսավորի, նրանց թողած որբերին Աստված ինքը մխիթարի: Մենք ազգովի խոնարհում ենք մեր գլուխները նրանց բոլորի առջև...»:

Ես նորից եմ բացում **Անահիտ Զիբուխյանի** հսկայածավալ «**Յերոսամարտի պողպատե թևերը**» 741 էջանոց գիրքը և նորից միտքս թնջուկվում է հարցականներով. ինչպե՞ս մի քանի էջում արժանավորապես ամփոփեմ պատմությունը քաջերի, որոնք իրենց կյանքի գնով փրկում էին **ազգի արժանապատվությունը**: Ես ի՞նչ կարող եմ ավելի ասել, քան **Անահիտ Զիբուխյանը**, որն իր աշխատանքի բերումով մեկիկ-մեկիկ ծանաչում էր հերոսներին և իր բարեգութ հոգու ողջ տարողությամբ, երախտագիտության խորին զգացումով, անթաքույց հպարտությամբ ու շնորհաշատ իր գրչով ներկայացնում է նրանց իր գրքի էջերում:

«Երեբունի» օդանավակայան

Պատերազմի անագորույն տարիներին **Անահիտ Զիբուխյանը** եղել է օդանավակայանի տարիանման կայանի պետ: Իր գործն էր դիմավորել ուղղաթիռները, որոնք Արցախից, կռվի ընդերքից հանում էին հիվանդներին, վիրավորներին, զոհվածներին, հասցնում Երևանի «**Երեբունի**» օդանավակայան, որտեղ **Անահիտ Զիբուխյանը** շտապ օգնության մեքենաներով նրանց տեղափոխում էր քաղաքի հիվանդանոցներում:

Ես պատկերացնում եմ այդ փխրուն կնոջ ապրումները: Ես լսում եմ, թե ինչպես է նրա ներսում արծազանքվում վիրավոր զինվորի տնքոցը, և ի տես զոհվածների՝ նրա անչափելի տառապանքը, հոգեկան այն լարվածությունը, որով նա սպասում էր Արցախ մեկնած ուղղաթիռների վերադարձին: Երբ լսում էր նրանց հռնոյունը գիշերային երկնքում՝ արկված նյարդերը մեկից թուլանալով ստիպում էին ուրախության արցունքներ դուրս ցայտել կոպերի տակից: Կին էր: Հայ կին, ամբողջությամբ իր ազգի լավագույն ժառանգությունն ամբարած իր սքանչելի էության ներսում, զգայուն ու տոկուն, դժվարություններ տանելու կամքի անսահման կարողությամբ, հումանիտար կրթությամբ զարգացած կին, որ չգիտես ինչ մղումով, նախքան Արցախյան պատերազմը, ստացել էր նաև բուժքրոջ մասնագիտություն: Որքան է անհանգիստ սրտով «Երեբունի»-ից մեկնող ուղղաթիռների անձնակազմի հետ թռել Արցախ, անձամբ օգնել վիրավորներին և իր հսկողությամբ բերել, հասցրել Երևան:

Ստացել է ավագ լեյտենանտի կոչում և զինադադարից հետո նշանակվել Կենտրոնական հոսպիտալի անձնակազմի գծով պետի տեղակալ: Բայց... Հաղթանակից հետո էլ նրա հոգին անհանգիստ էր: Նա զգում էր. ամբողջությամբ դեռ չի հատուցել իր պարտքը զոհվածներին ու ողջերին...

Նա սկսեց գրել: Գրել նրանց մասին, որոնց անձամբ ծանաչում էր, գիտե՞ր

նրանց կատարած գործերի մասին ու խոնարհում էր իր կանացի հպարտ գլուխը նրանց քաջարի ոգու առջև... Նախ «**Դավթի վերադարձը**»՝ Սասունցի **Դավիթ** կամավորական ջոկատի մասին: «**Արարման վեցերորդ օրը**» երկու հատորանոց վկայագիրքը բժիշկների մասին:

Եվ՝

«**Յերոսամարտի պողպատե թևերը**» բառիս ամենաճշմարիտ առումով՝ կարևոր այս գիրքը՝ Արցախյան հերոսապատումը, որն ահա իմ սեղանին է... Եթե մեկը ուզում է հպարտ լինել իր հայությանը՝ պիտի կարդա այս գիրքը: Պիտի կարդա արժանապատվության դասեր առնելու համար: Իսկ ես էլ պիտի կարդայի, որ հպարտ լինելու զգացումից բացի՝ իմ վկայագրքում ամենայն խոնարհումով կարողանայի տեղ տալ նաև ազգիս այս արժանավորներին:

Նախ մի քանի տող իր՝ **Անահիտ Զիբուխյանի** խոստովանությունից՝ զետեղված գրքի առաջին էջում. «**Տարիներ են անցել այն դժնդակ օրերից... Այսօր ես փորձում եմ վերհիշել, թղթին հանձնել այն օրերին օդանավակայանում տեսածս ու զգացածս: Խոր զգացումով եմ վերհիշում ու երբեմն էլ զարմանում՝ ինչպես դիմացա... Ես իմ զգայուն, փխրուն բնավորությամբ, ինչպե՞ս կարողացա տեսնել բազում վիրավորներին, տեսնել անդամահատվածներին, զոհվածներին, իմ երիտասարդ, գեղեցիկ հայորդիներին անօգնական ու խեղված. տեսնել... ու չգոռալ ցավից, իբրև բողոք վեր չնետել սեղմած բռունցքներս...**»

Բայց դիմացա: **Դեռ ավելին՝ ուժ գտա իմ մեջ՝ օգնելու վիրավորին, օգնելու ու փաղաքշելու մեռնող զինվորի զանգուրները, սեղմելու նրա վիրավոր գլուխը կրծքիս ու փակելու բաց մնացած աչքերը՝ նույնիսկ հոգեհանգստի աղոթք մրմնջալու նրա դեռ տաք դիակի առջև...**

Վիրավոր ու զոհված ազատամարտիկներից շատերին էի ծանաչում, որին միայն դեմքով, որին՝ ավելի մոտիկից: Նրանցից շատերին տեղ էին հասցնում անանուն, անհասցե... Բայց նրանք բոլորն էլ ինձ համար և՛ անուն ունեին, և՛ հասցե՝ նրանք Հայաստանից էին ու Հայ: Նրանք իմ ժողովրդի զավակներն էին, նրանք իմ սիրելի հայորդիներն էին, իմ հարազատները, որոնք անվարան իրենց կյանքը դրեցին Հայրենիքի փրկության զոհա՝ սեղանին... Նրանք զոհվեցին նաև ինձ համար, իմ այս օրվա համար...:

...**Ուղղաթիռները իրենց անձնակազմերով հույս էին, հավատ, դեպի ապագա ձգվող լուսավոր ուղի: Նրանք վերևից սեփական աչքերով տեսան աղբբեջանցիների բարբարոսությունները, վկա եղան շրջափակման մեջ գտնվող արցախահայության անլուր տառապանքներին, տեսան բազում անմեղ երեխաների վախեցած, տագնապահար օգնություն հայցող աչքերը: Տեսան ու հասկացան, որ պետք է արվի անգամ անհնարինը՝ օգնելու այդ տառապալներին: Նրանք պարզ գիտակցեցին, որ իրենց կյանքը դրվելու է արցախահայության փրկության զոհասեղանին, իսկ մնացածը Աստծո գործն է: Նրանք թռչում էին գիշերները, ամպամած, անբարենպաստ եղանակներին, առանց կապի միջոցների՝ կողմնորոշվելով տեղանքում: Օդաչուները շատ լավ հասկանում էին, որ նման պայմաններում թռչելը հղի**

է վտանգներով, և այն կարող է վերջինը լինել: Բայց այնքան մեծ էր սերը հայրենիքի և մայր ժողովրդի նկատմամբ, որ նրանց ոչինչ չէր վախեցնում, նույնիսկ՝ մահը:

Նրանք օրական տասնյակ չվերթ էին կատարում, Հայաստան էին տեղափոխում Ադրբեջանի տարբեր շրջաններից արտաքսված հայ բնակչությանը, Արցախ էին տեղափոխում հումանիտար օգնություն, ռազմաճակատի թեժ կետերին զենք-զինամթերք և դեղամիջոցներ էին հասցնում, մարտադաշտից դուրս էին բերում վիրավոր ու զոհված ազատամարտիկներին:

...Ազատամարտիկները գիտեին, որ ի դեմս օդաչուների, գործ ունեն ազնվագույն նվիրյալների հետ: Նրանք օդաչուներին վստահեցին ոչ միայն Արցախ առաքվող թանկ բեռները, այլև իրենց՝ առավել թանկ կյանքը»:

Անահիտ Զիբուխյանի գրքի էջերից հառնում են օդաչուների լուսանկարները... Բոլորն այնքան գեղեցիկ են՝ այդ ազնվացեղ քաջարի որդիները... Իսկապես այդպես՝ առանց չափազանցության: Լուրջ, խոհուն կամ ժպտուն... Ափսոս, որ տեղի սղության պատճառով չեն կարող նրանց բոլորի լուսանկարները զետեղել Վկայագրքի էջերում: Ես փորձում եմ ուղղակի մտովի խոսել նրանց հետ ու նրանք կարծես ասում են. «Թռիչքից հետո, կգամ՝ կխոսենք...»:

Ստեփան Նիկողոսյան՝ Եսկադրիլիայի հրամանատար. «Հերթական թռիչքի ժամանակ ինձ հետ Արցախ տարա փորձառու օդաչու, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր, գնդապետ Սմիռնովին: Երբ վերջինս իմացավ, որ թռչելու ենք գիշերվա ժամը 4 անց 30-ին, զարմացած ասած. «Տղաներ, դուք կամ հիմարներ, կամ էլ հերոսներ եք, կամ էլ ես ոչինչ չեմ հասկանում ավիացիայից»: Անգամ այդ վաստակաշատ, փորձված օդաչուն անհնար էր համարում գիշերային թռիչքը, այն էլ ամպամած եղանակին, Հայաստանի

Սեյրան Վանցյան

նման լեռնային շրջանում: Բայց նման թռիչքները հայ օդաչուներին համար սովորական էին: Մենք լավ էինք ուսումնասիրել հակառակորդի տակտիկան և գերազանց գիտեինք տեղանքը: Տեղանքին քաջաժանոթ լինելը հնարավորություն էր տալիս օդաչուներին անընդհատ փոխել չվերթների ուղղությունները: Սովորաբար թռչում էինք մի ծանապարհով, վերադառնում մեկ այլով: Ադրբեջանցիները չէին հասցնում հետևել մեր ուղերթերին: Հաճախ ժամերով սպասում էին մեր ուղղաթիռների վերադարձին, բայց մենք այլ ծանապարհներով արդեն տեղ էինք հասել»:

Գեղամ Գաբրիելյան՝ օդաչու հրահանգիչ. «Երբ ռազմական խորհրդակցություններից մեկի ժամանակ ադրբեջանցիները հայտարարեցին, որ հայ օդաչուները գիշերներն են գործ ու զենք բերում Արցախ, գեներալ Սաֆոնովը զայրացած գոռաց. «Մեր խորհրդային ռազմական օդաչուները չեն կարողանում գիշերները թռչել, իսկ հայկական քաղաքացիական ավիացիայի օդաչուները կարողանում են: Դուք ստում եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»: Սաֆոնովը գոռում էր, եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»: Սաֆոնովը գոռում էր, եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»:

մական օդաչուները չեն կարողանում գիշերները թռչել, իսկ հայկական քաղաքացիական ավիացիայի օդաչուները կարողանում են: Դուք ստում եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»: Սաֆոնովը գոռում էր, եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»: Սաֆոնովը գոռում էր, եք, որպեսզի քողարկեք ձեր անկարողությունը»:

Ռաֆիկ Մեհրաբյան՝ օդաչու. «Մեր ուղղաթիռի հրամանատար Մուշեղ Անտոնյանը երբեք չէր կրկնում արդեն հայտնի օդային ծանապարհը: Նա անընդհատ նոր ու անհայտ ուղիներ էր գտնում: Այսպես օրինակ՝ մա վարդենիսի մոտ հայտնաբերել էր մի լեռնանցք, որով անցնելու համար օդաչուական մեծ վարպետություն ու ռիսկ էր պահանջվում: Ի պատիվ նրա՝ այդ լեռնանցքը օդաչուներս կոչեցինք Մուշեղ Անտոնյանի անունով: Նա հմուտ, խիզախ օդաչու էր և շատ հայրենասեր, ընկերասեր... տաքարյուն... Նա զոհվեց 1991 թվականի հունիսի 14-ին, Շահումյան տեղափոխելու համար անհրաժեշտ բեռներ վերցնելու ծանապարհին... Նա հիմա եռաբլուրում է...»:

Մուշեղ Անտոնյան

Անահիտ Զիբուխյան. «Օդաչուների համար ամենածանր օրը եղավ ու մնում է 1988թ. դեկտեմբերի 7-ը: Վայրկյանների ընթացքում ավերակների վերածվեցին Հայաստանի հյուսիսային մասի շեն քաղաքներն ու գյուղերը՝ փլատակների տակ թողնելով հազարավոր մարդկանց: Այդ օրը երբ Արցախից բոլոր ուղղաթիռները վերադարձան Երևան՝ անմիջապես գործուղվեցին երկրաշարժի գոտի: Այն, ինչ տեսան օդաչուները, անհնար է վերարտադրել բառերով: Սահմուկեցուցիչ տեսարանները ցնցել էին նրանց զգայուն հոգիները: Նրանք օրական տասնյակ չվերթեր էին կատարում առանց հանգստի: Պարեն ու դեղորայք էին տանում, այնտեղից դուրս բերում վիրավորներին»:

Հետո, նորից Արցախ... Երբ 1990 թվականին Ադրբեջանը խորհրդային Գործերի անմիջական օգնությամբ ու ղեկավարությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեց Գետաշենի և Մարտունաշենի բնակչության դեմ, օդաչուները արհասկանալի զենիթային թնդանոթներից, հրթիռներից կործանվելու վտանգը մարիելով զենիթային թնդանոթներից, հրթիռներից կործանվելու վտանգը կատարում էին իրենց աներևակայելի թռիչքները կրակի օդակի մեջ գտնվող Շահումյանի շրջան, սննդամթերք, դեղորայք հասցնելով այնտեղ և այնտեղից դուրս բերելով վիրավորներին ու անմարտունակ բնակիչներին:

Նրանք՝ քաղաքացիական ավիացիայի հերոս օդաչուներ **Ստեփան Նիկողոսյանը, Գեղամ Գաբրիելյանը, Մուշեղ Անտոնյանը, Ռաֆիկ Մեհրաբյանը, Հրայր Կիրակոսյանը, Ջամբուլադ Մուրադյանը, Ստեփան Օհանյանը, Վարդգես Մնացականյանը, Յուրի Գասպարյանը**, որոնք իրենց անձնակազմերով անուրանալի օգնականներ եղան շրջափակման մեջ գտնվող բնակչությանը:

Շահումյանի ընկնելուց հետո, օդաչուները դեռ այնտեղ գտնվող կռիվը շարունակող պարտիզաններին զենք-զինամթերք հասցնելու համար թռչում էին... ռազմաճակատի վրայով, այսինքն թռչում էին դեպի մահ ու կարողանում, այնուամենայնիվ, խույս տալ, ճեղքել ռազմաճակատի գիծը, տանել, տեղ հասցնել ինչ-որ պետք էր և դուրս հանել վիրավորներին: Պատերազմական կրակների, հրթիռային գնդակոծումների հետ անպակաս էին մշուշը, ամպրոպը, ամպամած լեռները... անասող երկինքը, գիշերային խավարը... Նրանց անընկճելի կամքը:

Անահիտ Չիբուխյան. «Արցախյան հերոսամարտերին մասնակցած անձնակազմի 25 տոկոսը զոհվեց: Հակառակորդի կրակից կամ վթարից կործանվեց երեք քաղաքացիական և մեկ ռազմական ուղղաթիռ, երկու «ՅԱԿ-40» մականիշի ինքնաթիռ: Հակառակորդի օդուժի կորուստը 12 ունբակոծիչ և 10 ուղղաթիռ էր»:

Հետո քաղաքացիական օդաչուները դարձան ռազմական օդաչուներ... Հիմա իրենք էլ էին հրթիռակոծում հակառակորդի դիրքերը և կրակակետերը՝ հարկադրելով նրանց հրաժարվել Հայաստանի տարածքի վրա կրակելուց: Այսպես մահ ոչ միայն ուղղաթիռների օդաչուները, այլև հայկական քաղաքացիական ավիացիայի «ՅԱԿ-40» ինքնաթիռների օդաչուները հերոսական գործեր կատարեցին:

Անահիտ Չիբուխյան. «Նրանք յուրաքանչյուր թռիչքի ընթացքում դեմ առ դեմ հանդիպեցին մահվան հետ, անվարան նայեցին նրա աչքերին ու սլացան առաջ՝ այդպես հաղթելով նրան, այդպես կռելով հաղթանակը: Իմ սիրասուն ժողովուրդ, տե՛ս, ճանաչի՛ր նրանց յուրաքանչյուրին և հպարտացիր նրանցով, քանզի նրանք քոնն են, քո ծոցից ելնելով՝ ուժ ստացան, քեզ համար կռվեցին, հաղթեցին»:

«Ճանաչի՛ր նրանց», գրում է հեղինակը և մեկիկ-մեկիկ ներկայացնում բոլորին, ուղղաթիռների և օդանավերի բոլոր 125 օդաչուներին և նրանց սպասարկող ինժեներատեխնիկական անձնակազմին, որոնք ծանր պայմաններում օր ու գիշեր վերանորոգում էին, վերացնում թերությունները և թշնամուց վիրավոր, խոցված մեքենաներին նոր կյանք պարգևում:

Այս վկայագրքի սուղ էջերում հնարավոր չէ նույնիսկ նվազ չափով արժանի տուրք մատուցել հերոսներին՝ ողջերին ու զոհվածներին: Սակայն ուզում են հիշել.

- Թե ինչպես օդանավերը օրական 12-14 չվերթ էին կատարում դեպի Արցախ՝ ամեն թռիչքի ժամանակ տանելով 4-6 տոննա հեղուկ վառելիք, 9 տոննա բեռ, զենք-զինամթերք, գրադի արկեր, կամավորական ջոկատներ, այնտեղից դուրս բերում վիրավորներին, բռնագաղթվածներին... զոհվածներին:

- Թե ինչպես երկրաշարժից վնասված Հայրենիքին օգնեցին օրական տասնյակ չվերթեր կատարելով Ադնտի գոտի...

- Թե ինչպես հայաթափվող Շահումյանից, Գետաշենից, Մարտունաշենից դուրս բերելով դժբախտ ժողովրդին՝ հասցրին ապահով վայրեր:

- Թե ինչպես 1990թ. օգոստոսի 1-ի այդ պայծառ արևոտ օրը «ՅԱԿ-40»-ը վերցնելով բեռներ և ուղևորներ, թռավ դեպի Ստեփանակերտ և խոցվելով Ասկերանի շրջանում, բոցավառվելով վայր ընկավ 42 ուղևորների հետ, մահվան ճանապարհով տանելով օդաչուներ **Արարատ Դալլաբյանին, Ալեքսանդր Հովհաննիսյանին, Օնիկ Մանուկյանին**, բորտ մեխանիկ **Ժորա Դավթյանին**... Բոլորը երիտասարդ՝ հազար ու մի երազանքի տեր այս առաջին զոհերը...

Օնիկ
Մանուկյան

Արարատ
Դալլաբյան

Ալեքսանդր
Հովհաննիսյան

Ժորա
Դավթյան

- Թե ինչպես միայն ուղղաթիռներով անհնար էր ապահովել Շուշիի ազատագրումը առանց քաղաքացիական ավիացիայի «ՅԱԿ-40» ինքնաթիռների, տագրումը առանց քաղաքացիական ավիացիայի «ՅԱԿ-40» ինքնաթիռների, քանի որ նրանք ավելի արագ էին թռչում և ավելի մեծ էր նրանց բեռնատարողությունը:

- Թե ինչպես թշնամու զենիթային արկով խփված «վիրավոր» ինքնաթիռի օդաչուներ **Միքայել Անդրեասյանը, Աշոտ Մանուչարյանը**, բորտ մեխանիկ **Լյովա Սահլյանը** մեկ շարժիչով խորտակվող ինքնաթիռը աներևակայելի վարպետությամբ, առանց խուճապի հասցրին երևան և իջեցրին «Էրեբունի» օդանավակայանում, փրկելով օդանավում գտնվող կանանց, երեխաների, ազատամարտիկների կյանքը:

- Թե ինչպես ազատագրվեց Խոջալուն և հերթը Շուշիին էր, հարկավոր էր հեղուկ վառելիք հասցնել Ստեփանակերտի օդանավակայան, որն արդեն տեխնիկապես պատրաստ էր, սակայն անընդհատ գնդակոծվում էր: Մահաբեր այդ թռիչքն անվարան հանձն առան կատարել **Մուրադ Բալասանյանը, Յաշա Հակոբյանը**, բորտ մեխանիկ **Խաչիկ Սուրբատյանը**, որոնք հրակոծվող երկնքի ճանապարհով տեղ հասցրին իրենց թանկագին բեռը՝ հեղուկ վառելիքը:

«ՅԱԿ-40» ինքնաթիռի այդ առաջին թռիչքի մասին, ահա, թե ինչ է պատմում ինքնաթիռի հրամանատար **Մուրադ Բալասանյանը:**

«Երբ հասանք տեղ, անջատեցի ինքնաթիռի շարժիչները և դուրս եկանք ինքնաթիռից: Ծանր, մի տեսակ անբնական լռություն էր տիրում, որը սկզբից մեզ շատ զարմացրեց: Նայեցինք հավաքվածների հոգնած, տառապած դեմքերին, որ ակնապիշ մեզ էին նայում, կարծես առաջին անգամ էին

ինքնաթիռ տեսնում, ու մենք էլ այլմոլորակային էինք... չգիտեմ որքան ժամանակ անցավ՝ մեկ րոպե, երկու, և հանկարծ շրջապատը լցվեց ուրախության ծիչերով, աղաղակներով: Բոլորը հուզվել էին, արտասվում էին, տղամարդկային ծանր արցունքները հոսում էին նրանց չսափրված այտերի վրայով: Ես երբեք չեմ կարող մոռանալ այդ օրը: Նրանք մեզ ձեռքերի վրա առնելով օդ էին թռցնում ու կրկնում՝ «մենք մենակ չենք, մենք դեռ կհաղթենք»»:

Այդ օրը նրանք ևս մի չվերթ կատարեցին: Ապա հաջորդ օրը, մյուս... օրերը: Շուտով նրանց օդանավին հետևեցին մյուս օդանավերը:

Միքայել
Անդրեասյան

Հարություն
Դավթյան

Արտավազ
Սահակյան

Աշոտ
Չիլինգարյան

- Թե ինչպես այդ օրը Միքայել Անդրեասյանը, Հարություն Դավթյանը, բորտ մեխանիկ Արտավազ Սահակյանը երկրորդ չվերթը կատարելով թռան Ստեփանակերտ: Խոջալուի օդանավակայանում արագ բեռնաթափվեցին: Հակառակորդի «ՍՈՒ»-երը ռմբակոծում էին օդանավակայանը, որտեղ կողք կողքի կանգնած էին Աշոտ Չիլինգարյանի, Ռուդիկ Պետրոսյանի, Ռաֆիկ Գևորգյանի ինքնաթիռները: Օդանավակայանի դիսպեչերը զգուշացրեց նրանց, որ շուտ հեռանան: Միքայելի անձնակազմը վերցնելով վիրավորներին, առաջինը օդ բարձրացավ, նրան հետևեցին մյուսները: Միքայելի օդանավը թռչում էր 5400 մետր բարձրության վրա: Քարվաճառի մոտակայքում լսվեց մի ուժեղ պայթյուն, և օդանավը սկսեց տատանվել... Հետո իրար ետևից շարքից դուրս եկան շարժիչները, սարքավորումները: Վառվեց օդանավի թևը: Հրթիռը ծակել, վնասել էր վառելիքի բաքը, հեղուկը դուրս գալով տարածում էր կրակը... Անձնակազմը խուճապի չմատնվեց, նրանք աշխատում էին տենդագին: Որոշեցին վայրէջք կատարել Սիսիանի օդանավակայանում: 1800 մետրի վրա պայթեցին ինքնաթիռի բալոնները... Միքայելը հրաշքով փորի վրա իջեցրեց վառվող ինքնաթիռը: Ուղևորներից ոչ ոք չտուժեց: Ծանր էր միայն Միքայելի վիճակը. վնասվել էր նրա ողնաշարը... Արտավազը վերջին անգամ արագ ստուգեց սրահը և տեսնելով որ բոլորը հեռացել են, Միքայելին շալակած դուրս հանեց խցիկից և հեռացրեց պայթելու պատրաստ ինքնաթիռից:

Հրաշքներն արդյոք միայն հեքիաթներով են կատարվում:

...«Գրադի» արկերի պայթյունների տարափի տակ տեխնիկներ Արթուրն ու Տիգրանը հանգիստ նորոգում էին ինքնաթիռները: Հետո արկի բեկորից սկսվեց այրվել Աշոտ Չիլինգարյանի օդանավը: Կրակն արագ տարածվում էր: Օդանավ տեղափոխվող հեղուկ վառելանյութը որքան էլ զգույշ լցվեին և դատարկվեին ռետինե փուչիկների մեջ, թափվում էր հատակին և ինքնաթիռը արագորեն վերածվում էր բոցավառ խարույկի: Աշոտ Չիլինգարյանը տեսնելով, որ կարող են բռնկվել նաև նրա հարևանությամբ գտնվող մյուս ինքնաթիռները, պայթող արկերի տարափի տակ թռավ վառվող ինքնաթիռի մեջ, գործի դրեց շարժիչները, գետնավարելով հասցրեց կառամատույցի մյուս ծայրը և սկսեց դատարկել բեռներից... Նա խեղճ էր... Ինքնաթիռն ամեն վայրկյան կարող էր պայթել... Հասան նաև մյուսները և մեկ մեկու օգնելով, մինչև օրհասական պահը, կարողացան փրկել բեռը, նաև մյուս ինքնաթիռները օդ բարձրացնելով: Բոցավառված ինքնաթիռը պայթեց միայնության մեջ: Կորցրած ինքնաթիռի համար հազիվ էին իրենց լացը զսպում այդ քաջարի օդաչուները:

Նրանք՝ ազգի ազնվագարն այս գավակները, հրթիռակոծումից վտանգված երկինքը դարձրին ազատամարտի ելած ժողովրդի կյանքի ճանապարհ: Եվ նրանց կատարած սխրանքները հեքիաթների հերոսների սխրանքներ էին, որոնք կռվում էին յոթ կամ քառասուն զխառի վիշապների դեմ և հաղթում էին:

Ես այնքան բան գիտեմ նրանց մասին և կարծես ոչինչ չգիտեմ: Անձամբ նրանց չեմ ճանաչել՝ ճանաչել է Անահիտ Չիլինգարյանը, որը և մեկիկ-մեկիկ նրանց հավաքել է իր հրաշալի գրքում՝ դարձնելով այն հանրագիտարան Հայոց արժանապատիվ հաղթության համար պայքարի ելած օդաչու քաջերի մասին. զոհվածներին և ողջերին... Խնդրում եմ կարդացեք ապրելու համար անսահման հպարտության գերազնիվ զգացումով գրված այս գիրքը:

Հ.Գ.

Պատերազմի ավարտից տարիներ անց ես հանդիպեցի հերոս օդաչուներից մեկին՝ Խաչիկ Սումբատյանին: Հիշո՞ւմ եք, նա այն բորտ մեխանիկն էր, որ Սու-Ռադ Բալասանյանի և Յաշա Հակոբյանի հետ «ՅԱԿ-40» ինքնաթիռով առաջին, անկախատեսելի թռիչքը կատարեցին դեպի նոր ազատագրված Խոջալուի օդանավակայան, որը դեռ ռմբակոծվում էր հեռահար զենքերով:

Անահիտ Չիլինգարյանի գրքում նա ևս իր արժանի տեղն ունի, իր կյանքի և մտածումներին արժանի պատումը:

...Էջմիածնի շրջանի Առատաշեն գյուղի իր ձեռքերով չքնաղ դրախտի վերածված մի անկյունում հանդիպեցի նրան:

Առավոտ էր: Այգեպանը ցայգալույսին ջրել էր իր պտղատու այգին, որը կարծես շնչում էր խաղաղ հագեց-

Խաչիկ Սումբատյան

վածությանը ու գոհությանը: Ներքին մի անբացատրելի զգացում թելադրեց ինձ. այգին գոհ է այգեպանից: Իսկ նա՝ այգեպանը, հիմա դանդաղ անցնում է ծառից ծառ, նայում է, ուշադիր տնտղում, ու թվում է, թե խոսում է նրանց հետ: Եվ երբ արդեն հասել էր ծաղկանոցին ու վարդերի մոտ՝ նկատեց ինձ, որ ուշադիր հետևում էի իրեն՝ ժպտաց ու կարծես արդարանալով ասաց. **«Սիրում եմ սրանց... դրսում վաճառվող վարդերը չէ՛ սրանց... Պատճառը գուցե այն է, որ ես եմ աճեցրել... մեկիկ-մեկիկ... ես տեսել եմ, թե ինչպես են նրանք բացել իրենց կոկոնները, հանդարտ կամ միանգամից բուռն, արագ... Նրանք ինձ պարզևել են իրենց գեղեցկությունն ու բուրմունքը... Ձգո՞ւմ եք նրանց բուրմունքը... Ձգո՞ւմ եք, առանձնանում են մյուս ծաղիկների ու պտղատու ծառերի բույրերից...»:**

Նա իր հողագործ ու այգեգործ ծնողների զավակն էր, որոնցից ժառանգել էր հողի հանդեպ նրանց մեծ սերը և նրանց վստահելի օգնականն էր: Բայց նրա անտարողունակ պաշտամունքը երկինքն էր:

Դպրոցը ոսկե մեդալով ավարտելուց հետո ընդունվեց Կիևի ավիացիայի ինստիտուտը, փայլուն ավարտելով՝ դարձավ ավիաճարտարագետ, վերադարձավ Երևան և անցավ համապատասխան աշխատանքի: Բայց նրա երազանքը զինվորական օդաչու դառնալն էր: Դարձավ **ԴՈՍԱԱՖ**-ի անդամ՝ թռիչքային հմտություններ ձեռք բերելու համար: Մեկ տարի անց ավարտեց այս դասընթացը և առաջին անգամ, երկու տեղանոց ինքնաթիռով, միայնակ օդ բարձրացավ:

...Մենք նստել ենք ծիրանի ծառի տակ, որ վաղ առավոտյան առատ խումից հագեցած իր սովերի տակ է առել մեզ և կարծես ճյուղերի և տերևների մեջ մեղմորեն թափառող զեփյուռի շրշյունով մասնակցում է մեր զրույցին... Ես հարցնում եմ. **«Ի՞նչ ապրումներ ունեցաք, երբ առաջին անգամ միայնակ օդ բարձրացաք...»:**

Ապրել է և՛ հաճույքի, և՛ հրճվանքի զգացումը... Բայց դա քիչ է բացատրելու համար այն ապրումը, որ բարձրանում է էության խորքերից, կարծես թանձրանում արյան մեջ, ստիպում սրտին բաբախել անսովոր զարկերով և աղաղակելու ցանկությունը դառնում է անզսպելի. **«Ես այստեղ եմ, քո անսահմանության ներսում...»:**

«Իջնելուց հետո հասկացա. թռիչքի պահին բոլորովին մոռացել էի, որ գոյություն ունի երկիր, այդ երկրի վրա իմ հողն է, իմ տունը, իմ հոգսերն ու, ինչու չէ, նաև դժվարությունները... Երկնքում ես ինձ մոտ էի զգում Արարչին, ո՛չ որովհետև հողից կտրվել ու բարձրացել էի երկինք... Ո՛չ: Դա ուրիշ զգացում էր: Աստծո գոյության գաղափարը մշտապես ինձ հետ է եղել, այն պահից, երբ սկսել եմ ինքնուրույն դատել: Բայց այնտեղ, վերևում առաջին անգամ հստակորեն զգացի հոգեկան մտերմություն, հարազատություն, վստահություն, որ Նա ինձ հետ է, իմ կողքին, որ Նա չի թողնի ինձ միայնակ, որ եթե ես հարուստ եմ՝ հարուստ եմ նախ Նրա հանդեպ իմ անխաթարելի հավատով... Եթե մարդը հավատում է Նրա Աստվածային ներկայությանը Տիեզերքում, երկրի վրա ու իր ներսում, և եթե իր խոսքն ու գործը համապա-

տասխանում են մարդկային օրինականությանը, եթե նա՝ մարդը, կարող է գիտակցել իր սխալները, իսկ սխալները միշտ կլինեն, որովհետև մարդ է այնուամենայնիվ, և իր խոսքի անկեղծությամբ, հոգու մաքրամաքուր զգայնությամբ դիմել է Նրան, անշուշտ պիտի արժանանա Աստվածային ներողամտության: Ձեռք բերելով Նրա ներողամտությունը՝ պիտի ջանա նրա տերը լինել... Վերջապես մարդը պիտի գիտակցի, որ կյանք ասած բանը ընդամենը մի ակնթարթ է տիեզերական անսահմանության մեջ, որ խաղաղ ու հանգիստ ապրելու համար բոլորովին էլ կարևոր չէ, թե որտեղ կապրի, և ինչպես, այսինքն՝ պալատո՞ւմ, թե՛ խրճիթում, կօգտվի ծոխ սեղանից, թե միայն հացով ու բանջարեղենով կսնվի: Այն, ինչ դիտում ենք ու վերցնում աշխարհից, մեր ֆիզիկականի համար է, ոչ թե հոգու: Այդ ամենը բոլորովին էլ պետք չեն հոգուն: Իսկ հավատը կախված է ոչ թե ուղեղի, այլ հոգու զարգացումից: Ուղեղը մի սովորական համակարգ է. լսում է, տեսնում, անգիր անում, պահեստավորում: Երբ մարդը տեսնում է հոգով, լսում է հոգով. դա և՛ գեղեցիկ է, և՛ ծիշտ»:

Աստծո գաղափարի ընկալումը թերևս մարդկության քաղաքակրթության հիմնքարն է, որի վրա բարձրանում է ոգեղենի տիեզերածավալ տաճարը: Հավատալ Աստծո գոյությանը նշանակում է հավատալ մարդու Աստվածային ծագմանը, մարդու հանդեպ ունեցած Աստծո կամեցողությանը:

Խաչիկ Սումբատյանը իր բնավորության համաձայն, լուրջամբ մտավ պայքարի մեջ և անմնացորդ նվիրվեց այդ պայքարին: Նրա համար ամենալավ ժամանակը օդում լինելն էր... Սա այդպես է... Սակայն իր ընտանիքի, կնոջ և զավակների հետ լինելն էլ օդում լինելու նման էր...

Նա թռել է նախկին Խորհրդային Միության ողջ տարածքով, Մերձավոր Արևելքով, լայնածավալ Աֆրիկայի ողջ երկնային տարածքով... Ամենուր երկինքը երկինք է, արևածագերը և մայրամուտները քիչ տարբեր, բայց Հայաստանի երկինքը իր Հայրենիքն է... Հայրենիք, որին պարտավոր էր տալ իր զգացումների լավագույնը, նույնիսկ իր կյանքը, ոչ նրանից ինչ-որ բան ստանալու հավակնությամբ, այլ Տեր և Պահապան լինելու առաքելությամբ:

...Երբ իջավ երկնքից, այսինքն, երբ դադարեց թռչելուց՝ նորից բացահայտեց հողի հետ մտերիմ լինելու իր զգացումը, որը կարծես երկար տարիներ ծածկաբար պահվել էր էության ներսում: Իր երկինքը և իր հողը գաղտնի հորիզոններով գրկախառնված... Ու այժմ արդեն այգեպան՝ կռացավ նա իր բաժին հողին մարդկային դրախտ դարձնելու երազանքով... Եթե լինեք Առատաշեն գյուղում այն ծաղկուն դրախտ դարձնելու երազանքով և նրա հետ զրուցեք աշխարհի, այցելեք նրան, նստեք ծիրանի ծառի ստվերում և նրա հետ զրուցեք աշխարհի, Տիեզերքի, Աստծո՝ մարդուն տված շնորհների մասին: Հետաթրքիր է:

Թերթենք Անահիտ Չիբուխյանի «Արարման վեցերորդ օրը» երկհատորանոց կոթողային աշխատությունը, որտեղ մանրամասնորեն բացահայտվում է բժիշկների և բժշկական մյուս ծառայությունների աշխատողների հերոսական մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին: Գրեթե երկու հարյուրակի հասնող հերոսներից հնարավոր չէ մեր նյութի նեղ սահմաններում առանձնացնել որևէ մեկին, որովհետև նրանք անբաժանելի են եղել ու միասնական իրենց մեծ, փառապանծ գործը կատարելիս: Ուրեմն, մի քանի խոսքի մեջքերում հենց իր **Անահիտ Չիբուխյանի** շարադրանքից, ընդհանուր գծերով ճանաչելու համար նաև նրանց:

«Այո՛, այս գիրքը նվիրված է հրաշագործ բժիշկներին, որոնք անցան երկրաշարժի ու պատերազմի հետևանքով ստեղծված դժոխային ճանապարհներով, անցան ցավով, անցան տառապանքով... Նրանք ուրախացան ամեն փրկվածի համար, վշտացան կորուստի համար, նրանցից ոմանք մի քանի

անգամ վիրավորվեցին, ոմանք գերեվարվեցին հակառակորդի կողմից, ոմանք էլ չվերադարձան... հազա՛ր փառք նրանց անմահ հիշատակին:

Այսօր մեր ժողովուրդը նրանցից շատերին չի ծանաչում, բայց պարտավոր է ոչ միայն ծանաչելու, այլև արժանին հատուցելու նրանց, որոնք լուռումուռ, հլու իրենց խղճի ձայնին՝ մասնակցեցին Արցախյան ազատամարտին, որոնք հազարավոր մարդկանց կյանք փրկեցին ռազմի դաշտում...

...Պատերազմ էր, և նրանք ամենուր էին. և՛ թիկունքի հիվանդանոցներում, և՛ դաշտային հոսպիտալներում, և՛ մարտադաշտում զինվորի կողքին: Նրանք աշխատում էին ծանր պայմաններում, զուրկ տարրական հարմարություններից, ջրի, էլեկտրական հոսանքի բացակայությամբ, մոմի լույսի տակ: Ձմռան ամիսներին ավելի էր դժվարանում նրանց աշխատանքը: «Վիրահատարանում երբեմն այնքան ցուրտ էր լինում, որ երբ ձեռքներս դիպչում էին մետաղե առարկաներին, դժվարությամբ էինք այն պոկում», - պատմում են բժիշկները: Վիրահատություններն ընթանում էին ռմբակոծությունների տակ, «Գրադի» և «Ալազանի» արկերի պայթյունների ուղեկցությամբ, իսկ դաշտային հոսպիտալները գտնվելով ռազմաճակատից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, հաճախ էին հրետա-

կոծվում ու ռմբակոծվում հակառակորդի կողմից: Քիչ դեպքեր չեղան, որ վիրավորին օգնություն ցույց տալու պահին բուժանձնակազմի անդամներից շատերը վիրավորվեցին ու զոհվեցին:

Գրում է Զերուլայն Քոքսը. «Արցախյան պատերազմի ժամանակ այնպիսի բուժաշխատողների են հիշում, որոնց երբեք չեն մոռանա... Ես հիշում եմ, թե նրանք ինչպես էին աշխատում զինվորական շարժական հոսպիտալներում՝ օրերով առանց հանգստի, անքուն: Աշխատում էին նույնիսկ նկուղներում՝ միանգամայն ծանր պայմաններում: Նույնիսկ վիրաբուժական գործիքները ախտահանում էին փայտի վառարանների վրա, քանի որ էլեկտրական հոսանք չկար: Վիրասրահներում օդի ջերմաստիճանը այնքան ցածր էր, որ վիրաբույժների սառած ձեռքերը դժվարությամբ էին աշխատում: Բայց այստեղ էլ հրաշքներ էին գործում... Բազում վիրահատությունների ակա՛նատես եղա, որոնք ուղղակի ապշեցրել են ինձ, որոնք մի անգամ ևս նապաստում էին հայ բժիշկների տաղանդն ու նվիրվածությունը:

Այսօր շատերը, որոնք ապրում են, աշխատում Հայաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում, այն հերոս բժիշկների ու բժշկուհիների շնորհիվ է, որոնք դաժան ու անմարդկային պատերազմի տարիներին ապահովեցին բժշկական ծառայությունը: Ես երախտապարտ եմ այս հնարավորությանը, որ կարող եմ իմ հարգանքի տուրքը մատուցել բոլոր նրանց:

Հարգանքներով՝ Չեր Զերուլայն Քոքս»:

Այսպես.

Պայքարի ելան հայ բժիշկները, որոնք կամավոր մեկնել էին ռազմաճակատ և մարտնչում էին երկու ճակատով, մի ձեռքում հրացան, մյուսում՝ վիրաբուժական դանակ... Հրաշքներ գործեցին նրանք՝ քաղցի, ցրտի, խավարի պայմաններում, ահեղ ճակատամարտեր տալով անողորմ մահվան դեմ: Առանց համապատասխան բժշկական սարքավորումների՝ բարդ վիրահատություններ կատարում մոմի, ծրագի լույսի տակ, դաշտային հոսպիտալներում, անգամ փլատակների տակ:

Վտանգվում էր նաև բժիշկների կյանքը, բայց դա ամենաքիչն էր անհանգստացնում նրանց: Նրանք միայն մի հոգս ունեին այնտեղ. ի՞նչ և ինչպե՞ս անեին, որ ավելի շատ կյանք փրկեին»:

Այսպես. մեկիկ-մեկիկ հիշատակելով նրանց անունները ու նրանց կատարած գործերը՝ **Անահիտ Չիբուխյանը** մեզ ընծալեց իր երկհատորանոց, հսկայածավալ «Արարման վեցերորդ օրը», ապա նաև «Հերոսամարտի պողպատե թևերը», «Ղավթի վերադարձը» հերոսամատյանները՝ ի վայելումն ընթերցողներին:

Ա. Չիբուխյանին պարգևատրում է Ս. Օհանյանը

Պատրաստ են **Անահիտ Զիրուխյանի** կամավորական ջոկատների, զինվորական օդաչուների և Արցախյան գոյամարտին մասնակցած հոգևորականների մասին չափազանց հետաքրքիր հատորները: Հուսանք, որ այդ գրքերը ևս շուտով պիտի տեսնենք հրատարակված:

Հիմա պիտի պատմեն մի կնոջ մասին ևս, որն Արցախյան ազատամարտի առաջին օրերից սկսյալ՝ հասավ ամենահեռավոր մարտադաշտերն ու խրամատները՝ դառնալով համազգային գոյամարտի ազնիվ վավերագրողներից մեկը:

ԱՍՊՐԱՍ ԾԱՌՈՒԿՅԱՆ

*«Իմ կյանքը վազք է՝ ուրիշի նամակի հետքերով,
Ո՞վ է բացելու եմ չգրված նամակը,
Երբևէ վայելելու՞ իմ անծանոթ օգնության բերկրանքը:
Այսօր Գետաշենից գաղթած մի մայր
Մուրում էր Արովյան փողոցի մայթերին,
Նա դեռ մուրացիկ չէ.
Թագուհու փայլ կա տառապած աչքերում:
Անտառի պես սաղարթվում է հուսահատների ծիչը.
Ինչպես որոշել՝ ո՞վ է ամենահուսահատը՝
Հատկապես նրան ձեռք պարզելու համար:
Իմ վազքն անընդմեջ է, անկանգառ,
Եվ քանի դեռ չեմ հասել Վերջին դարպասներին,
Որքան էլ հուսախաբ՝ պիտի ծայնեն
Աշխարհի անցողիկ տերերին՝
Ի վերջո հաղթում է Բարին...»:*

Ասպրամ Ծառուկյան

Թախծոտ ու նուրբ բանաստեղծություններ է գրում աշխարհի լավի ու վատի, չարի ու բարու մասին, **կատարյալ մարդու** մասին, որի հետ գնաց հանդիպելու իր կյանքի դժվարին ճանապարհին: Բայց նա իր բանաստեղծությունները գրում է՝ ոչ որովհետև գիտի, թե ինքը բանաստեղծ է, այլ երբ կարողանում է մի պահ ընդհատել իր **«վազքը ուրիշի նամակի հետքերով»** և մի պահ դադար տալ իր հոգնած մտածումներին ու մենակ մնալ ինքն իր հետ, միմիայն իր անձնական ապրումների հետ:

Ասպրամ Ծառուկյանի գործը դժվարին գործ է: Բայց դա նրան ոչ ոք չի հանձնարարել կատարելու: Դա ի վերուստ նրան տրված հնարավորություն էր, որը նա կատարում էր առաքյալի ընծայումներով: **Ասպրամ Ծառուկյանը** զինվորական լրագրող է: Սակայն սկզբում ուղղակի շատ լավ լրագրող էր: Ավարտելով Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական բաժինը՝ երկար տարիներ աշխատել է **«Հայաստանի աշխատավորուհի»** ամսագրի գրականության և արվեստի բաժնի

խմբագիր, որպես այս ասպարեզի սքանչելի մեկնաբան, որի հոդվածներն ու ակնարկները և ընդհանրապես նրա բոլոր հրապարակումները ընթերցողը սպասում էր մեծագույն սիրով: Սպասում էր այնպես, ինչպես մի այցելուի, որի գրույցները անչափ հոգեհարազատ էին նրա էությանը:

Նրա վավերագրական հրապարակումները տպագրվում էին նաև Հայաստանի ու Սփյուռքի **«Ավանգարդ»**, **«Երկիր»**, **«Հայոց աշխարհ»**, **«Արծիվ»**, **«Բագին»**, **«Հայացք Երևանից»** մամուլի էջերում:

Ասպրամ Ծառուկյանի գրիչը բարի է: Ոչ այն պատճառով, որ նա գրում էր միայն դրական երևույթների ու մաղկանց մասին, այլ որովհետև նրա քննադատական հոդվածները որևէ բացասական երևույթի մասին՝ անցնում էին հեղինակի անձնական ցավի, ափսոսանքի զգացողությունների միջով: Փխրուն, իր կանացի էությամբ միանգամայն խոցելի, չունենալով որևէ պաշտպան ու հովանավոր՝ Արցախյան գոյամարտի առաջին պայթած գնդակի հետ հայտնվեց ազատամարտի բուն իրադարձությունների ներսում և զինական պայքարի ողջ ընթացքում անսահման սիրով ու հպարտությամբ, իր սքանչելի գրչով, ճշմարտության սրբազան պարտադրանքով կերտեց պայքարի ելած հայորդիների կերպարները:

Կարծում եք, դյուրին էր պատերազմի թեժ օրերին, հաշվի չառնելով մահացու վտանգը, երթևեկող տրանսպորտի բացակայության պայմաններում, Երևանից հասնել Արցախ և հայտնվել հենց այն տեղում, որտեղ առավել դժվար էր ու վտանգավոր, սեփական աչքերով տեսնել և սեփական ունկերով լսել այն, ինչ կատարվում էր և այդ մասին վկայագրելը դարձնել իր հոգու պարտքը: Այսպես նա դարձավ զինվորական լրագրող: Մինչև հիմա նրա ճամփորդական ուղին գինվորի պատրաստակամությամբ ձգվում է Երևանից Արցախի այն վայրերը, ուր տեղի են ունեցել դաժան ճակատամարտեր, կամ որտեղ ապրել են զոհված, ապա նաև իրենց ողջությամբ մեզ մխիթարող, Արցախյան գոյամարտի պայքարի բովով անցած ազատամարտիկները:

Գրում է նաև նրանց մասին, ովքեր թիկունքի ծանր հոգսերը քաջությամբ կրեցին և ամեն զոհողություն հանձն առան հաղթանակը մոտ բերելու համար: Նաև նրանց՝ անձնագոհ բժիշկների, բուժակների, բուժքույրերի մասին, որոնք իրենց ազնիվ արյունն էին տալիս վիրավորներին և ամենածանր, ոչ բժշկական պայմաններում պայքարում նրանց մահվան ճիրաններից խլելու և նորից կյանքի կոչելու համար:

Իմ գրասեղանին են **Ասպրամ Ծառուկյանի** վերջին տարիներին հրատարակված **«Բարև, ինչպե՞ս եք, լա՞վ եք...»** և երկհատորյա **«Միայն թե դու ապրես...»** սքանչելի գրքերը: Առաջինը Արցախյան պատերազմի լեգենդար հերոս **Մոնթե Մելքոնյանի** կյանքի, պայքարի ու վախճանի իրապատումն է: **«Միայն թե դու ապրես...»** երկհատորյա գրքի հերոսները շրջափակում, երկրաշարժ, պատերազմ տեսած ու ապրած երկրի զավակներն են, մարտերում հաղթած խիզախ հայորդիները:

Ես թերթում եմ գրքի էջերը և հանդիպում եմ նրանց՝ հայրենիքի հրամայականով զինվոր դարձած արիեստավորների, այգեգործ-հողագործների, մշակույ-

թի ու գիտության մարդկանց, որոնք դարձան քաջայրեր և հաղթեցին: Հանդիպում եմ նաև հայրենի հողի կանչով հեռուներից Արցախի ինքնապաշտպանական դիրքեր շտապող խորհրդային բանակի զնդապետ, գեներալ, Աֆղանական պատերազմում խորհրդային երկրի զինվորի պարտքը կատարած և դեռ այդ բանակում ծառայող շարքայինի ու սպայի, պատերազմական խրամատներում կազմավորվող Հայոց բանակի նորընծա զինվորների...

Ասպրամ Ծառուկյանը էլ մի զինվոր է: Նրա զենքը կերպավորում է հայրենապաշտներին: Նյութապաշտ այս օրերում իր ապրած ժամանակի Հայաստանի ազնիվ ու անվեհեր զավակների օրինակներով երիտասարդ սերնդին ներարկում է համամարդկային ու ազգային անանց գաղափարներ, ներարկում հայի հարատևության խորհրդին տեր լինելու կարևորությունը: **Ասպրամ Ծառուկյանը** հավատում է արյան հիշողությանն ու կանչին... գալու է երգիր վերադառնալու ժամանակը: Հարկավոր է պատրաստ լինել բաց ճակատով դիմավորելու համար այդ ժամանակը:

Այս տողերը **Ասպրամ Ծառուկյանի** հավատի մասին է. *«Երբ աշնան մրգերի պայծառ գույները դալկանում են անվերջ թվացող անծրևներից, և արևի շողերից լքված ցերեկները տարալուծվում են երկարաշունչ գիշերներում, ու խամրում է հույսդ, թե վաղը ինչ որ լավ բան է լինելու, տարիների հեռվից արթնանում է մի լուսավոր վերհուշ և «ստիպում» հավատալ, որ խավարից հետո լույս կա, ու պաղ ծյուների տակ տրոփում է գարնան կարոտը...»:*

Այս տողերը նա գրել է 1990 թվականին՝ Հայոց դաժան օրերին, երբ... Չկրկները:

1997 թվականից զինծառայության անցնելով ՀՀ Պաշտպանության նախարարությունում՝ **Ասպրամ Ծառուկյանը** անխոնջ զինվորի տոկունությամբ դեռ շարունակում է քայլել իր ժողովրդի **«վերհուշի»** ճանապարհներով...

Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար **Սեյրան Օհանյանի** հրամանի համաձայն 2011թ. **Ասպրամ Ծառուկյանը** պարգևատրվել է **«Գարեգին Նժդեհ»** մեդալով: Ծառայողական պարտականությունների բարեխիղճ կատարման և Արցախյան պատերազմի

լուսաբանման գործում ներդրած ավանդի համար ՀՀ Պաշտպանության նախարարության վարչական ապարատի վարչատնտեսական ծառայության հրատարակչության խմբագիր կապիտան **Ասպրամ Սեդրակի Ծառուկյանը** 2009թ. պարգևատրվեց **«Վազգեն Սարգսյան»** մեդալով:

Մեր հետագա պատումների ժամանակ դեռ պիտի վկայակոչենք նաև **Ասպրամ Ծառուկյանի** իրապատումները:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Քանի դեռ չէր փլուզվել խորհրդային Միությունը, **Բանակը** միասնական մի կառույց էր, որի ստորաբաժանումները տեղակայված էին նրա լայնարձակ տարածքում և նրա կազմի մեջ մտնող բոլոր հանրապետություններում: Խորհրդային միության 4-րդ զորամիավորումը իր հզոր ռազմական տեխնիկայով գտնվում էր Ադրբեջանում և օգնում նրան հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատների դեմ կռվելիս: Գիտենք արդեն, որ նրա անմիջական մասնակցությամբ հայաթափվեց Շահումյանի շրջանը և Գետաշենի ենթաշրջանը:

Հայաստանում տեղակայված էր խորհրդային 7-րդ զորամիավորումը, որը ձեռնպահ էր հայ-ադրբեջանական բախումներից: Եվ ահա խորհրդային Միության փլուզումից, հանրապետությունների անկախանալուց հետո, առաջացավ սեփական բանակ կազմավորելու խնդիրը: Հայաստանում տեղակայված զորամիավորման կազմալուծվելուց հետո նրա զենքը և զինամթերքը դարձավ Հայաստանի սեփականությունը:

Ողջ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում տեղային ինքնապաշտպանության ջոկատների հիմքի վրա ստեղծվեցին Ազգային բանակի ստորաբաժանումներ, ուր ընդգրկված էին մինչև 45 տարեկան զրեթե բոլոր տղամարդիկ, որոնք ապրում էին զորանոցային կյանքով: Բանակային այս համակարգը, ի տարբերություն մինչ այդ գործող ջոկատային ինքնապաշտպանության՝ արագ արձագանքման սկզբունքով հնարավորություն էր տալիս իսկույն մեկնել այն արձագանքման փոփոխություններ, որտեղից հակառակորդը փորձում էր ծեղքել ռազմաճակատի գիծը: Միաժամանակ, իբրև կանոնավոր բանակի զորամիավորումներ, գյուղական այս վաշտերը միայն իրենց տարածքում չեն իրականացնում դիրքային հերթապալաշտերը. ուժերը հավասարապես են բաշխվում ողջ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում:

Կազմավորվող Հայոց ազգային բանակի ստեղծման մասին խոսելիս պիտի նկատի ունենանք այն աշխատանքը, որ այս առումով կատարեց Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար **Վազգեն Սարգսյանը**:

Բանակի ստեղծման գործը շարունակեց **Վազգեն Մանուկյանը** 1992 թվականին, երբ նա հրաժարվելով վարչապետի պաշտոնից, նշանակվեց ՀՀ Պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար՝ միաժամանակ ղեկավարելով ՀՀ ռազմարդյունաբերական համալիրը:

Վազգեն Մանուկյանը իր մի ելույթում ասել է. *«Պատերազմի հաղթանակը պատկանում է տասնյակ հազարավոր զինվորների, պատկանում է այն սպաներին, որոնք թողեցին ռուսական բանակը և եկան ծառայելու Հայոց բանակում, պատկանում է մեր ինժեներներին և բանվորներին, որոնք նեղ վիճակում նորոգում էին տանկերը, պատկանում է մեր գիտնականներին, որոնք ծանր պայմաններում կարգի էին բերում էլեկտրոնիկան, որպեսզի մենք հաղթենք»:*

Մի քանի խոսք մարտական փայլուն փորձառությամբ հայրենիքին նվիրված և խորհրդային բանակում ծառայած սպայական այն կազմի ներկայացուցիչների մասին, որոնք վերադարձան Հայրենիք նրա դժվարին պահին:

ԳՈՒՐԳԵՆ ԴԱԼԻԲԱԼԹՅԱՆ

ԳՈՒՐԳԵՆ ԴԱԼԻՔԱԼՅԱՆ

...«Դժվարին իրավիճակներում մեկ անգամ չէ, որ զարմացել ու հիացել են Արցախի ժողովրդի տոկոսությունը: Նույնիսկ Լեւոնգորադի շրջափակման ժամանակ այս աստիճան ծանր չի եղել: Բայց մարդիկ չէին բողոքում, չէին դժգոհում, ամեն կերպ փորձում էին թեթևացնել կամավորական

Մեծարգո գեներալ-գնդապետի որդի Վարազդատ Դալիբալթյանը, որ մասնակցել է Ոսկեպրի, Շառնուխի, Մալիբեյլիի, Խոջալուի և այլ մարտական շատ գործողությունների և պարգևատրվել «Մարտական խաչ» առաջին աստիճանի շքանշանով, ազնիվ զինվորականի բարձր գիտակցությամբ իր հոր՝ գեներալ-գնդապետ **Գուրգեն Դալիբալթյանի** այս գաղափարների ժառանգորդն է:

Ես բացում եմ Ասպրամ ծառուկյանի հիշատակածս գրքի «Առավել ևս՝ ծանր պահին հայրենիքը չեն լքում» գեներալ-լեյտենանտ Մուրազ Սարգսյանի մասին գլուխը:

Մուրազ Սարգսյան

Զինծառայությունն սկսել է Զեռավոր Արևելքի Պրիմորիե երկրամասում: Ապա ծառայել է Լեհաստանում: Զետո սովորել և ավարտել է Ֆրունզեի անվան ռազմական ակադեմիան և ծառայությունը շարունակել ԽՍՀՄ տարբեր վայրերում:

1992 թվականին, երբ Հայաստանում և Արցախում ծանր կացություն էր, ընտանիքի հետ տեղափոխվեց Հայաստան: Եվ անմիջապես կազմակերպեց Զանգեզուրի Մեղրի-Կապան, Գորիս-Սիսիան հատվածի ինքնապաշտպանությունը: Թեև մեծ էր հայրենի սահմանները անառիկ պահելու ծգտումը, սակայն կազմակերպվածության պակաս էր զգացվում: Չկար միասնական կենտրոնացված պաշտպանություն: Իբրև զինվորական՝ քաջ գիտակցում էր, որ հակառակորդի զանգվածային հարձակման դեպքում վիճակը կարող է անկառավարելի դառնալ: Անհրաժեշտ էր անհապաղ կազմակերպել ու համակարգել ջոկատների և ինքնապաշտպանական ուժերի համատեղ ռազմական գործողությունները, որը և փայլուն կատարեց գեներալ-լեյտենանտ Մուրազ Սարգսյանը և որի շնորհիվ հնարավոր դարձավ Սյունիքի և Լաչին-Գորիս-Կապան հատվածի պաշտպանությունը:

Լրագրողի այն հարցին, թե խորհրդային բանակում պատվարժան ուղի անցնելուց, մեծ հաջողություններ ունենալուց հետո դուրի՞ն էր այդ ամենից հրաժարվել և գալ Հայաստան՝ գեներալը պատասխանում է. «**Երբ հայրենիքդ դժվարին վիճակում է, ո՛չ բարեկեցությունը, ո՛չ փառքը չեն կարող քեզ օտարության մեջ պահել: Հայաստանն ու Արցախը ներքաշվել էին պարտադրված պատերազմի մեջ: Ես չէի կարող հեռվից հետևել դեպքերի ընթացքին:**»:

Խորհրդային բանակից բաժին հասած զինտեխնիկային տիրապետելու համար համապատասխան մասնագետներ պատրաստելու Մուրազ Սարգսյանի դասավանդման շնորհիվ՝ նրա շրջանավարտները պատերազմում գերազանց քննություն բռնեցին:

...«**Հայերը ռազմատենչ չեն, պատերազմ, ավերվածություն չեն սիրում, բայց իրենց երկիրը պահելու համար ունակ են անօրինակ քաջագործությունների: Նրանք դժվարին ժամին տանը չեն մնացել, գնացել-կանգնել են թշնամու դեմ, կռվել են և միաժամանակ բանակի հիմքերը դրել: Ֆիդայական շարժումից լավ հրամանատարներ, լավ ղեկավարներ են դուրս եկել, սպայական կոփվածք ունեն, արդեն կադրային սպաներ են, կարող են զինվոր դաստիարակել:**»

...Մեր հույսը մեզ վրա պիտի դնենք: Մեր բանակն ավելի գրագետ ու հմուտ մասնագետներ պիտի ունենա, ոչ անպայման կռիվ անելու համար: Ոչ մի զինվոր չի ուզում, որ պատերազմ լինի, բայց եթե հակառակորդը գիտի, որ իր դեմ իրենից ուժեղն է կանգնած, պատերազմ չի լինի: Պատմությունը վկայում է, որ երբ հայ ժողովուրդը միասնական է եղել, անպայման հաղթել է:

Ե՛վ կյանքում, և՛ բանակում ամենակարևորը գաղափարին հավատալն է: Ամենածանր վիճակին կարելի է դիմանալ, եթե հավատ կա:

1990-94 թվականների հաղթանակները ոգու և հավատի փայլատակումներ էին, գիտե՞ինք՝ ուր ենք գնում և պատրաստ էինք այդ գաղափարների համար զոհվել...»:

Եվ նորից կրկնում է. «Այսօր մեզ միասնություն է պետք, մի բուռ ժողովուրդ՝ տասնյակ կուսակցություններ, գոնե մի երկու-երեք ուղղություն լինեք, ընդհանուր հարցեր լուծե՛ին, ոչ թե անձնական: Եվ գեներալները նույնպես: Մերը, որպես զինվորական, ժողովրդի պաշտպանությունն է, բանակը հզորացնելը: Այդ իրավունքը ժողովուրդն է մեզ տվել...»:

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, Հայաստանում ստեղծվեցին տասնյակ կուսակցություններ, որոնց մոտ բացակայում էր միասնության միտումը: Հասկանալու համար Մուրազ Սարգսյանի բանակի հետ կապված բազմաթիվ կուսակցությունների շահարկումների խնդիրը՝ ներկայացնենք այդ օրերի Պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանին և նրա մտահոգությունները:

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ծնվել է 1959 թվականի մարտի 5-ին Արարատ գյուղում: Ավարտել է Երևանի ֆիզիկական կուլտուրայի ինստիտուտը և գրող էր, Հայաստանի գրողների միության անդամ, «Գարուն» ամսագրի սիրված ու բանիմաց աշխատակից: Զետո, երբ սկսվեց Արցախյան շարժումը, լծվեց հայկական ինքնապաշտպանական կամավորական երկրապահ ջոկատների կազմավորման աշխատանքին, դառնալով նրանց հրամանատարը:

1991 թվականին նշանակվել է անկախություն ստացած Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության Լաչին ճակատի նախարար: Ահա, այս ընթացքում էր, որ նա զբաղվեց պատերազմի մեջ գտնվող հայրենիքի համար այնքան կենսական նշանակություն ունեցող բանակաշինության գործով:

Ընթերցենք հատվածներ բանակի ստեղծմանը և Հայաստանում տիրող քաղաքական իրավիճակին վերաբերող, Վազգեն Սարգսյանի՝ Գերագույն խորհրդում և հեռուստատեսային ելույթներից, որոնք վերցրել ենք նրան նվիրված «Ոգու փորձություն» գրքից, ուր և ամփոփված են այդ ելույթները:

Վազգեն Սարգսյան

19 մարտի, 1991 թվական, Գերագույն խորհուրդ:

«...ես կաշխատեմ կոնկրետ կետերով խոսել: Առաջին հերթին պաշտպանության բոլոր տղաների անունից բոլորիդ կոչ եմ անում՝ շահարկե՛ք ինչ գաղափար կուզե՛ք, բայց պաշտպանության գաղափարը շահարկել չի կարելի: Յուրաքանչյուր մարդ, ով ուզում է դառնալ ազգի առաջնորդ, այս ազգի մեջ, ցավոք սրտի, շահարկում է պաշտպանության և ազգային բանակի գաղափարը և ազնիվ, մաքուր տղաներին շատ հաճախ հանում իրար դեմ: Պաշտպանական աշխատանքներում կուսակցականությունը նշանակում է ազգի վախճանը:

Բանակը մեր ազգի ապագայի երաշխիքն է... Այն տղաները, որոնք լծված են ազգի պաշտպանության գործին որպես զինվոր, խնդրում եմ՝ ոչ մեկդ ոչ մի կուսակցության անդամ չդառնաք: Դա ջլատում է, ամենամոտիկ ընկերներին բաժանում է անգամ: Դա միգուցե այստեղ չի զգացվում, երևանի սրճարաններում, դա չափազանց լավ է զգացվում խրամատներում, կոմից ազատ պահերին, իհարկե...»:

22 հունիսի, 1992 թվական, Գերագույն խորհուրդ:

«Ես ուզում եմ հանդես գալ հայտարարությամբ:

Հայաստանի և Արցախի Հանրապետություններում ռազմաքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման հետևանքով ազգաբնակչության մեջ տագնապի, որոշ շրջաններում նաև խուճապի տրամադրություններ են առաջացել: Վերջին շրջանի ռազմական անհաջողությունները Շահումյանի շրջանում, ինչպես բոլոր պատերազմող ժողովուրդների մոտ, պիտի ընկալվեն որպես պատերազմի դաժան օրինաչափություն և պիտի ավելի համախմբվեն մեր ազգային շահերի, նպատակների շուրջ: Հաղթում են այն ժողովուրդները, որոնք կարողանում են պարտություններն այնքան բնական ընդունել, որքան հաղթանակները: Վերջնական հաղթանակներ են տանում այն ժողովուրդները, որոնք կարողանում են ժամանակավոր անհաջողություններից դասեր առնել և համախմբված ու հետևողականորեն շարունակել պայքարը: Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունն ամեն բան անում է դժվարին իրավիճակից պատվով դուրս գալու համար, և դուրս կգա: Մեր ռազմական հաջողությունները դեռևս մեծապես գերակշռում են անհաջողություններին: Մինչդեռ, ամեն բան կարող է գլխիվայր շուռ գալ, եթե անհաջողությունները ծառայեցնենք ինչ-ինչ կուսակցական, խմբակային շահերին: Ավաղ, այսօր հենց այդ ուղովրա ենք: Քաղաքական և խմբակային ուժեր, առաջնորդվելով որքան վատ, այնքան լավ սկզբունքով, ցույցերում և միտինգներում, մամուլում և հեռուստատեսությամբ, աշխատանքային կոլեկտիվներում, ստեղծագործական միություններում ապակայունացնում են առանց այն էլ դողդոջ իրավիճակը հանրապետությունում, սեպ են խրում ժողովրդի զանգվածների մեջ, փորձեր են կատարում ստեղծելու սեփական ռազմամիավորում-

ներ: Այս ամենն առաջին հերթին ազդում է պաշտպանության նախարարության գործողությունների և հանրապետության պաշտպանության վրա, խաթարում զորակոչի տեմպերը, ավելանում է դասալքությունը, ընկնում է ռազմական կարգապահությունը: Խոսք չի կարող լինել ռազմական գաղտնապահության մասին, երբ կուսակցական մամուլը շաբաթներ առաջ տարածում է սպասվելիք գործողությունների մոտավոր ծրագիրն ու նպատակը, կուսակցականացվում են կամավորական ջոկատները: Վաղը հանրապետությունը կարող է կանգնել քաղաքացիական պատերազմի վտանգի առաջ: Ելնելով վերը շարադրվածից, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարությունն առաջարկում է.

1. Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանամերձ շրջաններում մտցնել ռազմական դրություն:

2. Պատերազմական գործողությունների ամբողջ ընթացքում ժամանակավորապես դադարեցնել ՀՀ տարածքում քաղաքական բոլոր կուսակցությունների գործունեությունը:

3. Բարձրացնել անօրինական կարգով ռազմական միավորումներ ստեղծող և ստեղծման փորձ կատարող անձանց քրեական պատասխանատվության հարցը:

4. ՀՀ ամբողջ տարածքում ժամանակավորապես դադարեցնել ցույցերի, միտինգների և փողոցային երթերի կազմակերպումն ու անցկացումը:

5. Ձանգվածային լրատվության բոլոր միջոցներում մտցնել ռազմական գրաքննություն:

6. Արգելել զինվորական տարիքի և զինապարտ տղամարդկանց արտահոսքը հանրապետության տարածքից:

7. Արգելել բնակչության ազատ ուղևորությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, ՀՀ-ի ռազմական գործողությունների շրջաններ:

8. Ռազմական գործողությունների շրջանում ստեղծել ռազմական խորհուրդներ՝ ՀՀ նախագահի զինվորական ներկայացուցչի գլխավորությամբ, նրանց տալով շրջանի պաշտպանության հարցերի լուծման լիիրավ լիազորություններ:

Հրապարակված միջոցառումները չիրականացնելու դեպքում ՀՀ Պաշտպանության նախարարության ղեկավարությունը չի կարող իր վրա վերցնել ՀՀ սահմանների ու ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման պատասխանատվությունը»:

Հեռուստաեթեր, 15 օգոստոսի 1992 թվական, հատվածներ:

«...Երբ կազմավորված բանակների դեմ պայքարում մենք ունեցանք, թող ինձ ներվի, ռազմական փայլուն հաջողություններ, և երբ մայիս ամսվա կեսերին մենք այլևս ռազմական խնդիրներ չունեինք լուծելու, երբ ունեցանք ամբողջովին մաքուր Արցախ, երբ փաստորեն ունեցանք Հայաստանի հետ Արցախի միավորում, երբ հումանիտար միջանցքն արդեն բաց էր, երբ Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում այլևս չկային այն

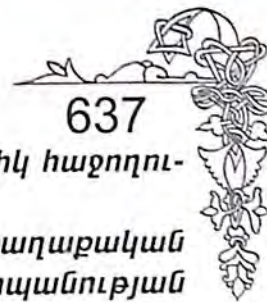
կրակակետերը, որտեղից գնդակոծում էին մեր սահմանամերձ գյուղերը և երասխի բարձունքները, և իջևանում ու Նոյեմբերյանում, և, նորից պիտի կրկնեմ, մենք այլևս ռազմական խնդիրներ չունեինք, մեր ռազմական խնդիրները լուծել-ավարտել էինք Լաչինի հաջողություններից հետո, Հայաստանի խորհրդարանում, երբ Պաշտպանության նախարարին ընդունեցին ծափահարություններով, ես այն օրն արդեն ասացի, որ եթե մեր ռազմական հաջողությունները չամրապնդվեն քաղաքական հաջողություններով, ապա այդ ամենը մեր դեմ կարող է գլխիվայր շուռ գալ: Ավաղ, ռազմական հաջողությունները քաղաքականով չամրապնդվեցին: Ի՞նչ եղավ դրանից հետո: Դրանից հետո սկսեցին կիսել հաղթանակի դափնիները, թե որ կուսակցությունն ավելի շատ, ավելի քիչ՝ յուրաքանչյուրն իր բաժինն էր կիսում:

...Իսկ այդ ընթացքում ի՞նչ էին անում մամուլն ու հեռուստատեսությունը: Ավելի ամբարտավան, ավելի դավաճանական մամուլ, քան Հայաստանի կուսակցական մամուլն է, ես չեմ պատկերացնում: Ես չեմ հասկանում այն հանդուրժողականությունը, որ գոյություն ունի մամուլի նկատմամբ պատերազմող երկրում:

Երբ Գերագույն խորհրդում Պաշտպանության նախարարությունը հարց բարձրացրեց մամուլում գոնե ռազմական թեմաների նկատմամբ գրաքննություն մտցնելու մասին՝ հարցը չքննարկվեց և որոշում չկայացվեց: Իսկ մեր մամուլը բավական է, որպեսզի թշնամին մեր մասին հրաշալի պատկերացում ունենա...

...Վատ բաներ են կատարվում հանրապետությունում: Կուսակցականությունը խլացնում է ամեն ինչ, կուսակցականությունը սպանում է ամեն ինչ: Ամեն կերպ մենք փորձում ենք կռվող ուժերին հեռու պահել կուսակցականությունից: Ավաղ, հիմա արդեն չի ստացվում: Տղաները խրամատներում թերթեր են կարդում, որտեղ ամեն ինչ, ամեն միտք, չպատճառաբանված ամեն մի վարկած տպագրվում է: Եվ ոչ ոք պատասխան չի տալիս իր խոսքի համար: Ոչ ոք: Կարելի է ցեխոտել, մրոտել ցանկացած մարդու, հետո ամիսներով չարչարվես, որ էդ ցեխը վրայիցդ պոկես: Անհեթեթ բաներ են կատարվում: Եթե մենք վերջ չտանք էս ամեն ինչին, եթե պաշտպանության խնդիրներն անվերջ դառնան քաղաքական շահարկման առարկա, մենք կգլորվենք դեպի անդունդ:

Մայիսի 28-ին, ռազմական հաջողություններից հետո, Պաշտպանության նախարարությունը փորձեց նաև իր ժողովրդին ցույց տալ այն, ինչ ինքը, բացի ռազմական հաջողություններից, ունեցել է նաև կազմակերպչական աշխատանքում: Իսկ մենք ստեղծել ենք չորս հրաշալի գունդ՝ մեր բանակի առաջին գնդերը: Ամուր, գեղեցիկ, մարտական... Եվ երբ հրապարակում այդ գնդերն իրենց երդման արարողությունն արեցին, մեր ամբողջ ժողովուրդը շատ հուզված էր, և նույն քաղաքական գործիչները չափազանց հուզված էին և զարմացած էին, որ մենք կարճ ժամանակահատվածում կարողացանք և

բանակի հիմքը ստեղծել, և կարողացանք ռազմական գեղեցիկ հաջողություններ ունենալ:

Հետո կուսակցականները մտան նաև բանակ: Ամեն տեղ քաղաքական աշխատանք է տարվում, թե զոհերի համար մեղավոր է պաշտպանության նախարարությունը, մեղավոր է պաշտպանության նախարարը: Սա կռիվ է: Կռվի մեջ նաև զոհեր են լինում: Էդ զոհված տղաներին, եթե դուք ծանաչում եք ընդամենը լուսանկարներով, նրանք բոլորն իմ ընկերներն են. ես բոլորին ձեռքով բարևում՝ կռվի էի ուղարկում:

Փառք ու պատիվ բոլոր զոհվածներին, բայց ախր, առանց զոհերի չի լինում: Ոչ ոք չի ուզում զոհեր տալ: Մեր տված զոհերի համար փառք ու պատիվ մեր ծնողներին, փառք ու պատիվ մեր ժողովրդին, տղամարդու պես տարան այս բոլոր դժվարությունները, մինչև վերջին ժամանակահատվածը, երբ դարձյալ նույն քաղաքական գործիչները սկսեցին շահարկել զոհվածների թեման: Պատերազմում զոհված տղաների հիշատակը շահարկել՝ ամենամեծ անբարոյականությունն է: Մենք փչացնում ենք մեր ժողովրդի հոգեբանությունը: Մեր հերոս ժողովրդին, որը վերջին երեք-չորս տարիների հերոսական պայքարում մե՛ծ հերոսություններ ցույց տվեց: Եվ բավական է պաշտպանության խնդիրները շահարկել քաղաքական նպատակներով: Բավական է էս զգվռոտը...

Այստեղ գալուց առաջ ինձ Արցախից զանգահարեցին, թե հայկական հեռուստատեսությամբ հաղորդել են, որ Արցախում խոշոր ուժերով թշնամին ծեղքել է և մտել ինչ-որ շրջան: Անհեթեթ բան է: Էդպիսի բան եթե թշնամին ծեղքել է և մտել ինչ-որ շրջան: Անհեթեթ բան է: Էդպիսի բան եթե չի եղել, դուք ուզում եք, որ նման բան լինի՝ անընդհատ հաղորդում եք էդ մասին: Մի անգամ Լաչինի այդ միջանցքում փոխադարձ հզոր կրակոցներ եղան, և այդ հզոր կրակոցների արդյունքն այն եղավ, որ հաջորդ օրը իր թերթերում կուսակցական մամուլը դարձյալ գրեց, թե «Լաչինի ճանապարհը փակ է»: Ես չեմ հասկանում, ուզո՞ւմ եք, որ այդպես լինի: Դա չէ՞լ «Էստի համեցեք»: Հաջորդը ո՞րն է, է՞լ որտեղ եք կանչելու: Եվ էսօր դարձյալ նույնը, ամեն օր՝ նույնը: Եվ դա պատահական բան չէ: Վերջին անգամ Արցախում էինք, Արցախի ժողովուրդը զարմացած էր, ապշած էր: Ասում էին՝ հայկական ռադիոն հաղորդել է, որ Մարտունու դիմաց կանգնած է 10-հազարանոց ադրբեջանական բանակը՝ հարյուր տանկով: Հայկական ռադիոն հաղորդել է Արցախում իմ լինելուց ընդամենը մեկ ժամ առաջ: Ես չեմ անում: Ո՞ւմ ենք սարսափեցնում՝ ինքներս մե՞զ, մեր ժողովրդի՞ն: Ի՞նչ եք անում: Ի՞նչ ենք սարսափեցնում չկա, սուղ է, կեղծիք:

...Իսկ պաշտպանության նոր կառույցները կառուցվում են: Երեկ 24 ուղղաթիռ բարձրացավ օդ՝ մեր սեփական էսկադրիլիայից: Գնդերում զորակոչը գնում է՝ ուզեք թե չուզեք: Եվ որպեսզի բանակը բանակ դառնա, ժամանակ է պետք...

Այն, ինչ այսօր կատարվում է հանրապետությունում, մղումները ես չեմ համարում բարոյական: Կառավարման սիստեմում, իհարկե, կան բազմա-

թիվ սխալներ: Պաշտպանության սխտեմում, իհարկե, կան բազմաթիվ սխալներ: Ամեն ինչ չէ, որ հարթ է գնում. անհրաժեշտ է շտկել, անհրաժեշտ է քննադատություն, բայց անհրաժեշտ է առողջ քննադատություն, ոչ թե՝ ընդդեմ, այլ հանում:

...Եվ ուզում եմ խոսքս ավարտել՝ կոչ անելով իմ գինակից ընկերներին, հայկական բանակի բոլոր մարտիկներին. հեռու մնացեք բոլոր տեսակի քաղաքական հոսանքի կուսակցության անդամ դառնալուց: Իսկ ովքեր օրինավոր կանոնավոր բանակի մեջ կփորձեն կուսակցականություն մտցնել, գաղափարախոսություն տանել, ուղղակի պիտի իրենք դատվեն որպես դավաճաններ՝ քրեական օրենսգրքին համապատասխան»:

Կուսակցությունների, մամուլի, պատգամավորների, ղեկավարների շրջանում տիրող մտայնությունների մասին այնքան պարզ է ասված, որ ավելացնելու ոչինչ չի մնում: Մի բուռ ժողովուրդ և մեծ հակասությունների կուտակում այն էլ անկախություն ստացած և այդ անկախությունը պահելու անսասան ձգտումով պատերազմող երկրում: Հասարակության ներսում գլուխ էր բարձրացրել մի խավ, որի բարոյականությունից զուրկ կործանարար ցինիզմը վարակիչ հիվանդության մեծ տարածվել էր հատկապես վերնախավ կոչվածի ներսում՝ ժողովրդի հոգսերի հանդեպ բացեիքաց արհամարհանքի դրսևորումով՝ անձնական պատվախնդրությանը հագուրդ տալու համար: Ժողովրդի հարստահարիչները միմյանց հաջորդող հանրապետության բարձրագույն ղեկավարների թողությունն ու աջակցությունն ունենալով՝ անգուսպ կերպով վնասում էին ազգային բարոյականությանը, խեղաթյուրում արդարությունը: Խորհրդային կարգերից ժառանգություն մնացած հզոր արդյունաբերական համալիրը, որն ամենացորդ պատկանում էր ողջ ժողովրդին, անխնա թալանվում էր և յուրացվում սրանց կողմից: Մի կողմից կյանքը ազատության զոհասեղանին դրած ազատամարտիկները, մյուս կողմից երեկվա ոչնչությունները, թաղային հեղինակությունները, դժբախտաբար մահ իբր գիտությամբ զբաղվող ոմանք, կարողություններ դիզեցին՝ ժողովրդին չբավորության դուռը հասցնելով և բարձր պաշտոններ գրավելով: Հայրենիքի ճակատագրի տերը դարձան:

Ինչպե՞ս հանրահավաքներին կուռ միասնությամբ, ուս-ուսի կանգնած ժողովուրդը այսպես մասնատվեց:

Ազգային բնավորության աղավաղումի հետևանք էր սա, թե՞ ընդհանրապես յուրահատուկ դժվար պայմաններում մարդկությանը հարիր մեծ պահվածքի անխուսափելի դրսևորում: Հարցն անշուշտ հռետորական է և չի կարող ենթադրել մի պատասխան միայն: Ուրեմն թողնենք սա մի կողմ և պատմենք այն բնավորության մասին, որոնք իրենց արյան ու ավիշների մեջ էին կրում Հայոց ճշմարիտ գավակները... Նրանք, որ ազգային խարխուլող արժանապատվությունը վերագտնելու անսասան Ոգու դրսևորումներով իրենց ժողովրդին նվիրեցին հաղթանակի հզոր բերկրանքը:

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԿՈՉԸ ՃՇՄԱՐԻՏ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐՆԵՐԻՆ

«Բոլոր կամավորներին, իմ հրաշալի ընկերներին խնդրում եմ, թշնամուն թողած, իրական թշնամուն թողած՝ ձեր մեջ, ձեր կողքին, ձեր եղբայրների, ազգակիցների մեջ դավաճաններ մի փնտրեք: Եվ եթե համաձայն եք ինձ հետ, վաղը չէ մյուս օրը, ընդամենը վաղը չէ մյուս օրը, Հայաստանի յուրաքանչյուր քաղաքից, յուրաքանչյուր շրջանից եթե ընդամենը 10-15 տղա գա՝ մենք կունենանք 500-հոգանոց (ես խնդրում եմ ինձ ճիշտ հասկանալ՝ կարելի է հավաքել տասնյակ հազարներ, բայց ես ուզում եմ 500) մահապարտների զորագումը: Էդ զորագումը պիտի կռվի ամենավտանգավոր տեղում, որտեղ ապրելու հավանականությունը 50-50 տոկոսի նկատմամբ է: Վաղը չէ մյուս օրը յուրաքանչյուր շրջանից՝ 10-15-ական հոգի: Միասին գնալու ենք կռվելու ամենաբարդ հատվածում, ու մենք հաղթելու ենք: Որովհետև իրականում ոչինչ չի պատահել, որովհետև թշնամին նույն թշնամին է, ոնց որ առաջ փախչում էր և մենք էլ նույն մենք ենք: Ուղղակի խաթարվել է մեր հավատը մեր ուժերի նկատմամբ: Հիմա հարկավոր է ևս մի հարված, հարկավոր է ևս մի արթնացում, էսպես ցնցում, և էդ ցնցումը մենք պիտի անենք՝ դարձյալ հին տղաներով, որպեսզի մեր բանակը մեզանից ոգևորվի: Յուրաքանչյուր շրջանից 10-15-ական հոգի, հին տղաներից, փորձառուներից, մահապարտներից, որոնք գնալու են, կռվելու են ամենա-ամենադժվարին հատվածում, որտեղ, նորից եմ ասում, մեռնելու և կենդանի մնալու հավանականությունը կեսի-կես է: Եթե մենք վաղը չէ մյուս օրը հավաքվեցինք, և եթե մենք կարողացանք 500 հոգանոց մահապարտների այդ գումարտակն ստեղծել, ուրեմն մենք դեռ կանք, մենք դեռ կռվելու և հաղթելու ենք: Եթե չհաղթեցինք, այն ժամանակ ես կհամարեմ, որ իսկապես իմ հրաժարական տալու ժամանակը եկել է:

Շնորհակալ եմ»:

ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԵԼՈՒՅԹԸ

ՄԱՀԱՊԱՐՏՆԵՐԻ ԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՀԱՎԱԲՈՒՄ
18 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1992Թ.

«Նախ ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել այն բանի համար, որ եկել երկայացել եք: Ճիշտն ասած, չէի կասկածում, որ գալու եք, ավելին՝ համոզված եմ, որ մինչև օրվա վերջը երեք անգամ ավելի շատ մարդ է հավաքվելու: Կարծում եմ, ստեղծված իրավիճակին արդեն ծանոթ եք, նախորդ օրվա հեռուստաեկույթին ավելացնելու ոչինչ չունեմ, միայն նշեմ, այ, այսպես՝ ուղիղ ձեր աչքերին նայելով նշեմ՝ որ սարսափելի ոչինչ չի

Արծիվ մահապարտներ

կատարվել, իրականում դուք նույն զինվորն եք, այն կռվող զինվորը, որի առջևից ոսոխը փախչում էր: Ոսոխն էլի նույն ոսոխն է մնացել, ուղղակի մեր եղբայրները, հայրենակիցները կարողացան կոտորել հավատը մեր իսկ ուժերի նկատմամբ: Ըստ էության, այն, ինչ ուզում ենք մենք հիմա անել, այդ հավատի վերականգնումն է, այսինքն՝ ավելի շատ բարոյահոգեբանական նշանակություն ունի հայ ժողովրդի համար ընդհանրապես, Ղարաբաղի համար՝ մասնավորապես...

Գումարտակը «Մահապարտներ» ենք կոչել, բայց դա ամենևին չի նշանակում, որ մենք գնում ենք մեռնելու: Ես սկզբունքորեն դեմ եմ «Մահ կամ ազատություն» կարգախոսին: Ես ուզում եմ, որ թե կենդանի մնանք և թե ազատության տիրանանք...»:

Դեռ 1992 թվականը չէր ավարտվել: «Մահապարտներ» գումարտակի կազմավորման օգոստոսյան օրերից երկու-երեք ամսով ետ պիտի գնանք, որ հետևենք արցախյան ամենահզոր մեծամարտին:

ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

Շուշին այնքան հին է, որքան Հայոց որևէ բնակավայր իր ժողովրդի հետ միասին: Այն մեր մատենագրության մեջ հիշատակվել է նաև որպես Քարազուլի բերդ, որովհետև դեռ մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերում այն եղել է ամրոց բնակատեղի:

Շուշիի ամրոցը

Եվ իսկապես, բնական անմատչելի դիրքի շնորհիվ Շուշին Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Վարանդա գավառի հայ բնակիչների համար ծառայել է իբրև պաշտպանական ամրություն, որը հետագայում պարսպապատվելով դարձել է Վարանդայի մելիքության նշանավոր բերդերից: Հիշո՞ւմ եք. Խամսայի մելիքությունների և Արցախյան սղնախների պատմությունը շարադրելիս, խոսել ենք նաև այն մասին, թե ինչպես 1720-ական թվականներին այս բերդը վերակառուցվել ու ամրացվել է **Ավան** հարյուրապետի ջանքերով: Եվ թե ինչպես 1725 թվականին Շուշիի վրա հարձակված 40-հազարանոց թուրքական զորքին 8-օրյա մարտերից հետո քաջարի արցախցիները ստիպեցին մեծ կորուստներ տալով խայտառակ փախուստի դիմել:

Ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Շուշիի ամրոցը կարելի էր նվաճել միմիայն դավաճանությամբ: Ուրեմն հիշենք նաև, թե ինչպես Արցախի հինգ մելիքություններից մեկին՝ Վարանդայի մելիքությանն ուխտադրժորեն տիրացած **Շահնազար Բ-ն** իր դեմ միավորված Ղարաբաղի չորս մելիքություններից հիմնադրելու համար դաշնակցեց թուրքական «Սարը ջալու» կոչվող վաչկատուն ցեղերի առաջնորդ **Փանահ Ալիի** հետ, որը 1750-ական թվականներին նրա օգնությամբ գրավեց Շուշին: **Փանահ Ալին** իրեն հռչակեց Ղարաբաղի

խան և Շուշիի ամրոցն ու նրա շրջապատը սկսեց բնակեցնել թուրքական վաչկատուն ցեղերով: Դառնալով Շուշիի տերը, նա 1752 թվականին Արցախը կոչեց **Ղարաբաղի խանություն**:

Փանահ խանը Շուշին դարձնելով իր նստավայրը, **Շահնազար Բ-ի** օգնությամբ այլ վայրերից տեղահանված հայ շինականներով և արհեստավորներով վերակառուցեց ամրոցը, ինչը հիմք ընդունելով՝ ադրբեջանցի պատմաբանները Շուշվա ամրոցի հիմնադիր են համարում **Փանահ Ալի խանին**: Իսկ ամրոցը հիմնադրվել էր հազարամյակներ առաջ, երբ այդ վաչկատուն ցեղերի հետքն անգամ չկար երկրագնդի վրա: 1797 թվականից Շուշին պարսիկների տիրապետության տակ էր:

19-րդ դարի սկզբներին արդեն Շուշին ռուս-պարսկական պատերազմների թատերաբեմն էր: Երբ 1813 թվականին կնքվեց **Գյուլիստանի պայմանագիրը**՝ թատերաբեմն էր: Երբ 1813 թվականին կնքվեց **Գյուլիստանի պայմանագիրը**՝ Շուշիում պարսկական կայազորին փոխարինեց ռուսական կայազորը: Սակայն 1826 թվականի հուլիսին սկսված ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ պարսկական 60-հազարանոց բանակը **Աբբաս Միրզայի** հրամանատարությամբ պաշարեց Շուշին, որպեսզի այն գրավելուց հետո մտնի Թիֆլիս և նվաճի Անդրպաշարեց Շուշին, որպեսզի այն գրավելուց հետո մտնի Թիֆլիս և նվաճի Անդրկովկասը: Ամրոցի պաշտպանությունը ստանձնած ռուսական կայազորի 1700 զինվորները և 1500 հայ աշխարհագորայինները քառասունութ օրվա հերոսական պաշտպանությամբ ձախողեցին 60-հազարանոց պարսկական զորքի հարձակումները, և կասեցրեցին նրա առաջխաղացումը:

Հետո Շուշին սկսեց արագ թափով բարգավաճել և տնտեսական, և մշակութային առումով: Նրա 33.252 բնակիչներից 20.584-ը հայեր էին, մյուսները՝ թաթարներ, ռուսներ և այլք: Անկախ այն բանից, որ 10.000-ից ավելի օտարազ-թաթարներ, ռուսներ և այլք: Անկախ այն բանից, որ 10.000-ից ավելի օտարազ-գիներ էին ապրում այստեղ՝ քաղաքը կառուցապատել են հայերը: Հայ մեծահարուստ շուշեցի **Թ. Թամիրյանցը** առատ խմելու ջուր հասցրեց քաղաք կառուցել տալով 18 կմ երկարությամբ ջրատար:

Շուշիի հայաբնակ շրջանը տարածվում էր քաղաքի բարձրադիր մասում և բաղկացած էր Ղազանչեցոց, Ագուլեցոց, Մեղրեցոց և այլ թաղերից: Յուրաքանչյուր թաղամաս ուներ իր կենտրոնը և եկեղեցին, քաղաքատիպ բնակելի ու հասարակական շենքեր, տպարաններ, դպրոցներ, ուսումնարաններ, ակումբ, գրադարաններ, խանութներ, հյուրանոցներ: Բնակելի տները 2-3 հարկանի՝ 19-րդ դարի հայկական ժողովրդական ճարտարապետության նմուշներ էին:

Սրբատաշ կրաքարով կառուցված եկեղեցիները հինգն էին. Կուսանաց, Սուրբ Աստվածածին, Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ, որը կոչվում էր նաև Կանաչ ժամ, Ագուլեցոց Սուրբ Աստվածածին և Արցախի թեմի առաջնորդանիստ Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ մայր տաճար:

Շուշին եղել է հայ կրթական, մշակութային կարևոր կենտրոն: Նրա չորս տպարաններում, տարբեր ժամանակներում լույս են տեսել երկու տասնյակ պարբերականներ: Կառուցվել է 350 տեղանոց **Խանդամիրյանց** թատրոնի շենքը, ուր ներկայացումներ էին տրվում եվրոպական համալսարաններում սովորող շուշեցի ուսանողների ուժերով: Թատերական կյանքն աշխուժացել է

Շուշիում են ծնվել հայ մշակույթի մշանավոր դերեր. պատմաբան և գրող **Լեոն**, գրող **Մուրացանը**, քանդակագործ **Հակոբ Գյուրջյանը**, դերասան **Վաղարշակ Վաղարշյանը**, նկարիչ **Ստեփան Աղաջանյանը**: Նաև **Հովսեփ Տեր-Աստվածատրյանը**՝ հիդրո-էներգետիկ ճարտարագետը, որի տաղանդին ենք պարտական Շիրակի ոռոգման ջրանցքի, Լենինականի, Չորագետի, Քանաքեռի, Սևան-Հրազդանի, Գյումուշի ՀԷԿ-երի նախագծերը կազմելու և կառուցելու համար: Որպես «շնորհակալություն» կատարված ահռելի աշխատանքի դիմաց՝ նա հայտարարվեց **«Ժողովրդի թշնամի»** և 1937 թվականին նետվեց բանտ, ուր և մեկ տարի անց, 52 տարեկանում կնքեց իր մահկանացուն: Ինչպես բոլոր բռնադատված զոհերը՝ նա ևս արդարացվեց, երբ բավական ուշացած եկավ **արդարներին արդարացնելու ժամանակը**:

Շուշին ծննդավայր է նաև ազատագրական շարժումների, պետական, քաղաքական, ռազմական բազմաթիվ գործիչների: Շուշին սբանչելի մի քաղաք էր, ուր ծաղկում էր հայ տաղանդը իր բոլոր դրսևորումներով: Սակայն ժամանակին **Փանահ խանի** ցանկությամբ այստեղ բնագոռած ապաշնորհ, անաշխատասեր, անբանիմաց, թալանի ու նախճիրի սովոր թուրք-թաթարների կարծիքով հայերը տաղանդավոր

...1918-1920 թվականներ: Շուշին և շրջակա հայկական բնակավայրերը նորից ենթարկվեցին կոտորածների՝ այս անգամ Արցախ ներխուժած թուրքական զորքերի զարհուրելի դաժանությամբ: Սակայն հոկտեմբերի 31-ին, Առաջին աշխարհամարտում կրած պարտությունից հետո՝ թուրքերը հեռացան: Իսկ դեկտեմբերին Շուշի մտած անգլիացիները 1919 թվականի հունվարի 15-ին Արցախի գեներալ-նահանգապետ նշանակեցին թունդ հայատյաց մուսաֆաթական **խոսրով Բեկ Սուլթանովին**, որն իր նստավայրը հաստատեց Շուշիում: Բաքվի տրամադրած միջոցներով և թուրքական հրահանգիչ սպաների օգնությամբ նա կազմակերպեց քրդական **ջանբեզարներ**, «**կյանքից ձեռք քաշածների**» հատուկ ջոկատներ, որոնք 1919 թվականի հունիսի 5-ին Շուշիում և շրջակա գյուղերի բնակավայրերում սկսեցին հայկական ջարդը:

«Ասկերները սպաների ղեկավարությամբ և մուսուլմանական տականքի հետ հարձակվում են հայերի տների վրա, սպանում բնակիչներին և նավթ լցնելով հրդեհում տները, հայկական մասի բոլոր թաղերում սկսվում է աննկարագրելի խուճապ: Ձենք ունեցողներից շատերը նույնիսկ ժամանակ չեն գտնում գինվելու և պաշտպանվելու: Այդ խժոժությունները տևում են երկար: Սպանվում են տղամարդ, կին, երեխա: Բոլորը: Կողոպտվում է հայերի մեծահասակների իրանոց հարստությունը:

հայերի միլիարդներին հասնող հարստությունը։
 Հետաքրքրական են ադրբեջանցի գինվոր Իսմայիլ Ալմարդանբեկովի
 նամակի հետևյալ տողերը, որ նա գրել է Շուշուց Բաքվում գտնվող իր
 եղբորը. «Տեսածդ էրմենիստանը այրված է։ Հինգ կամ տասը տուն
 պահեցին։ Հազարից ավելի հայեր գերի բռնվեցին։ Տղամարդկանց բոլորին
 կոտորեցին, մինչև անգամ խալիֆին (եպիսկոպոսին), բոլոր մեծամեծ
 մարդկանց, նշանավոր հայերին սպանելուց հետո, գլուխները կտրած
 բազարներում պտտեցնել էին տալիս... Այս կողմերում ոչ մի հայ չեք գտնի
 և ոչ էլ այնպիսի թյուրք կարող եք հանդիպել, որը հարյուր հազարից
 պակաս թալան բերած լինի։ Այնպիսի մարդ կա, որ մեկ միլիոնի ավել
 ապրանք է բերել։ Բոլորը եղան մեկ դասակարգի, էլ ոչ հարուստ կա, ոչ
 չունևոր, բոլորը հավասարվեցին... հայերի ողջ հարստությունը քաղաքի
 բնակիչ մուսուլմանները թալանեցին 18 ռաջաբ։ (1920թ. 7 ապրիլի)»»»:

Շուշիում տասնյակ հազարավոր հայերի ջարդի դեմ բողոքի ցույցեր կազմակերպվեցին Թիֆլիսում, Երևանում, Արմավիրում, Դոնի Ռոստովում, Ալեքսանդրապոլում, Տաշքենդում և այլուր: Սակայն այս բողոքի ցույցերը չկարողացան պաշտպանել հայերի իրավունքները: Այնտեղ կրեմլում հակված չէին արդարացի լուծելու ողջ Արցախի, նրա հետ մասն Շուշիի հայության հարցը: Այս մասին պատմել ենք, հիշենք միայն, թե ինչպես կրեմլի կարգադրությամբ և ՌԿ(Բ)Կ կոմկասայան բյուրոյի որոշմամբ Արցախը և նրա հետ Շուշին 1921 թվականի հուլիսի 5-ին համընկեց Ադրբեջանին:

1923 թվականի հուլիսին կազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը: Ադրբեջանական իշխանությունները երկրամասի կենտրոն դարձրեցին Վարարակը՝ վերանվանելով այն Ստեփանակերտ: Խորհրդային իշխանության տասնամյակներին Շուշին անկում ապրեց: Այստեղ ապրում էին ընդամենը 3000 մարդ: 1960-ական թվականներին ադրբեջանական իշխանությունները հայկական թաղամասերի ավերակների վրա ձեռնարկեցին Շուշիի նոր կառուցապատումը՝ նախօրոք ոչնչացնելով դեռևս կանգուն մնացած հայկական և միակ ռուսական եկեղեցիները:

645

ուցվածքային
խնդիրները
տ էր ունենալ
տպանության

«Շուշին ազատագրելու մասին խոսակցությունները, վիճաբանությունները և նախապատրաստական աշխատանքները սկիզբ էին առել դեռևս 1991 թվականին, երբ ադրբեջանցիները սկսել էին հրթիռակոծել Ստեփանակերտը և շրջակա հայկական բնակավայրերը: Ըստ Արկադի Տեր-Թադևոսյանի՝ Շուշիի ազատագրման մարտագործողությունը կազմված էր երեք փուլից: Առաջին փուլում պետք էր ամրապնդել Ղարաբաղի սահմանների պաշտպանությունը, երկրորդում՝ Ղարաբաղի տարածքն ազատագրել ադրբեջանցիների հենակետերից, երրորդում՝ Շուշիի և Լաչինի ազատագրումը և ճանապարհի բացումը դեպի Հայաստանի Հանրապետություն:

Առաջինն ազատագրվեց Հաղ-
թուքի շրջանի Տող գյուղը: Թե ինչ
տեղ էր զբաղեցնում այն հիզակի
պաշտպանական համակարգում,
թուրքերը շատ լավ էին պատկերաց-
նում: Ինչպես Շուշին է համարվում
Արցախի հյուսիս-արևելյան դարպա-
սը, այնպես էլ Տողը՝ հարավայինը:
Արկադի Տեր-Թադևոսյանն արդեն
հասցրել էր արժանանալ բոլոր
կամավորական ջոկատների

Մոտ 12 ժամ տևած դաժան մարտում ադրբեջանցիները խայտառակ պարտություն կրեցին՝ մարտի դաշտում թողնելով 90 դիակ: Ջոհվածների մի մասին և վիրավորներին տարել էին իրենց հետ: Այնքան մեծ էին

...Մարտական գործողությունն սկսվեց վստիկաբար Զայաստանի և Արցախի կամավորական բազմաթիվ ջոկատների 604-ի հրամանով և 27-ի գիշերվա ժամը 4-ին: Հակառակորդը ստիպված էր թողնել դիրքերը և հեռանալ: Մոտ մեկուկես օր շարունակ մարտական գործողությունների ընթացքում հայկական կողմից տևած մարտական գործողությունների ընթացքում հայկական կողմից զոհվեց 6, վիրավորվեց 12 հոգի, հակառակորդը տվեց 11 զոհ և 37 գերի: Գերիներից 16-ը թուրք մեսիտեթցի խաղաղ բնակիչներ էին: Բոլոր գերիները

Խոջալու ավանի բնակչության մեծ մասը բաց թողնված «պատու-
հանով» հեռացավ, սակայն Աղդամի մատույցներում նրանց կրակով
դիմավորեցին և գնդակահարեցին: Բաքվի իշխանությունները մինչև այսօր
աշխատում են այդ զոհերը վերագրել հայկական կողմին և աշխարհին այդ
կեղծիքը ներկայացնել որպես հայերի իրականացրած եղեռն ադրբեջա-
նական բնակչության նկատմամբ: Որ Ադրբեջանի հերթական սուտն է
մատուցվում աշխարհին, ապացուցում է ինքնապաշտպանական ուժերի
հրամանատար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի թիվ 1 հրամանը.

N 1

6.09.91p

ՀԱՊԵՐՈՒԹ

Արցախի ժողովրդա-ազատագրական բանակի ստորաբաժանումների հրամանատարները պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնեն ջոկատներում կարգապահությանը և վճռականորեն կանխեն մարտիկների ցանկացած հակաօրինական գործողությունը:

**Ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար՝
Արկադի Տեր-Թադևոսյան»:**

Հասել է Շուշին ազատագրելու պահը: Շարունակենք կարդալ Վարդուհյանի գիրքը. «Ըստ հետախուզության տվյալների, Շուշիում և նրա աջ ու ձախ պաշտպանական թևերում կենտրոնացված էին հակառակորդի մոտ 2500 զինվոր, 3 տանկ, 9 հետևակի մարտական մեքենա, 10 զրահապատ փոխադրիչ, 2 հետախուզական մարտական մեքենա, 100 մմ-անոց 3 թնդանոթ, 21 հրթիռային կայանք, խոշոր տրամաչափի 3 գնդացիր: Հարկավոր է հաշվի առնել նաև այն, որ ամեն օր ուղղաթիռային թռիչքներ էին իրականացվում Շուշի և հարձակողական գործողությունները ուշա՞մնելու դեպքում այդ թվերը կարող էին զգալի փոփոխություն կրել:

Մենք չենք պատմի, թե ինչպես ապավինելով բնականից դժվարամատչելի տեղանքին, ռազմավարական կարևոր բարձունքներին, Շուշի քաղաքի հնագույն պաշտպանական կառույցներին, իր գերազանց զինված կենդանի ուժին՝ թշնամին վստահ էր, որ պիտի հաղթի: Նման իրավիճակում կողմնորոշվելու, թշնամու պաշտպանությունը ճեղքելու համար ռազմական հմտությունից, վճռականությանից, ֆիզիկական բարձր պատրաստությունից և անձնվիրությունից բացի

հարկավոր էր Ոգու այն շիկացումը, որը մահկանացու մարդուն դարձնում է ինքն իրենից վսեմ, մահվան գոյության հանդեպ անհաղթահարելի, ուր բացառվում է վախի, սարսափի նվաստ հոգեվիճակը:

Շուշին ազատագրելու համար մայիսի 8-ի գիշերը սկսված մարտը, նորից որերորդ անգամ, կրակե տառերով գրեց, արդեն, հազարավոր տարիների Հայոց պատմության մատյանում 20-րդ դարի վերջին պատերազմի հաղթական էջերը:

Կռիվը կռիվ էր. մահվան ու կյանքի ծանր գոտեմարտ, որտեղ պիտի հաղթեր Հայոց անընկճելի այն Ոգին, որ երբեմն թվում է քնած և նույնիսկ դարձած անարթնանալի հոգս-մտածումի տիրույթներից ներս... Բայց ո՞չ. **Հայրենիքին պաշտպան կանգնելու արժանապատվության հզոր լիցքերը նորից ու նորից սնում են Ոգին և նա նորից ու նորից աներկբայորեն հառնում է անխորտակելի կատարելությամբ:**

Սբ. Ղազանչեցոց եկեղեցին վերանորոգված...

ճակատներին, արցունքներ նրանց շիրիմներին և ազգի հիշողության անդաստաններում անմահության կնիք նրանց հիշատակին:

Շուշիի հաղթանակը ալեկոծեց երկրագնդով մեկ ցրված հայությանը... Այս հզոր մենամարտը խորհել տվեց ազգային շահերը ի մի հավաքելու և ընդհանրացնելու, միասնական դարձնելու կարևորությունը, ապա կամքի ազատ արտահայտման ու ինքնորոշման իր անկապտելի իրավունքները պաշտպանելու հնարավորության հավատը: Շուշիի հաղթանակը համաշխարհային հասարակայնության համար նույնպես բացահայտեց **Արցախյան պայքարի** նպատակների ու խնդիրների ողջ լրջությունը:

Շատերն են տարակուսում. անհմար է Շուշիի նման անառիկ ամրոցը գրավել մեկ օրում, եթե նույնիսկ հայերը լինեին բազմապատիկ թվով ավելի: Բայց հայերը հաղթեցին և ապացուցեցին ամբողջ աշխարհին, թե **Հայոց քաջարի, արժանապատիվ Ոգին նույնքան կենսունակ է, որքան եղել է Հայկ Նահապետի և Բել գավթիչի ժամանակներում:**

...**Վազգեն Սարգսյանն** այսպես գնահատեց այս հաղթանակը. «**Այն, ինչ կատարվում է Արցախում, հրաշք է: Հեռվից հեշտ է դատել, հրահանգներ**

...Մայիսի 9-ի լուսաբացին Հայոց բոլոր ինքնապաշտպանական ջոկատները մտան Շուշի: Ղազանչեցոց եկեղեցու կիսաբանդ գմբեթին փողփողաց Հայոց եռագույն դրոշմը:

Այս հաղթանակը այնպիսի բարոյական հարված հասցրեց թշնամուն, որ նա դեռ չարունակվող պատերազմի ողջ ընթացքում այլևս չկարողացավ հաղթահարել պարտության հոգեբանական բարդույթը, չնայած իր հաշվին երբեմն գրանցեց և հաջողություններ:

Հայոց 57 քաջամարտիկներ իրենց կյանքը դրեցին այդ հաղթանակի զոհասեղանին: Համբույրներ նրանց արյունոտ վերքերին, հաղթանակի բրաբիոն պսակներ նրանց պայծառ

տալ: Տեղում բոլորովին այլ է: Օգնությունն՝ օգնություն, բայց կրկնանի, Մալիբեյլիի նման անառիկ տարածքները ժամանակին վերցնելն ուղղակի հրաշք էր, անձնագոհություն... Հեքիաթի աղբյուրի գլխին կախված հրեշ էր Շուշին: Կա՛մ պիտի Արցախը կուլ գնար, կամ ոչնչացներ նրան: Նույնը Ջանհասանը և Նաբիլարը: Այս փոքրիկ գյուղերում վիթխարի քանակով զենք էր կուտակված: Գիտեինք՝ Արցախում ադրբեջանցիներն անսահ-մանափակ զենք ունեն: Այդ զենքն այսօր ուղղված է ոչ միայն Արցախին, այլև Հայաստանի Հանրապետության վրա:»:

Թշնամու որոշումը անկատար մնաց Հայոց մեծ հաղթանակով:

Առաջին անգամ, 20-րդ դարի Հայոց վերջին պատերազմի ընթացքում, քարտեզի վրա մշակվեց և հաստատվեց ամբողջական գործողության պլանը և հնչեց զինվորական հրամանը:

Տաղանդաշատ զորահրամանատար, Շուշիի գրավման փայլուն ծրագրի հեղինակ **Արկադի Տեր-Թադևոսյանը** իր և իր մարտական բոլոր ընկերների հաղթանակը այսպես բնորոշեց. «**Տարբեր դարաշրջանների պատմությունները լի են հիշատակություններով, երբ հաղթեց ոչ թե քանակը, այլ՝ Ոգին: Այդ պահին հայ ազատամարտիկների Ոգին այնքան բարձր էր, որ կարող էին հաղթել ոչ թե երեք կամ չորս, այլ քանակով շատ անգամ գերազանցող հակառակորդին: Այնպիսի ժամանակ էր, որ ոչ թե հրամանատարը զինվորներին պիտի համոզեր կամ ստիպեր մարտի մեջ մտնել, այլ զինվորներն ավտոմատ կամ հրամանի: Յուրաքանչյուրը պատրաստ էր առանց հապաղելու կատարել իր պարտականությունը: Այդպիսի զինվորների հետ ամեն ինչ հնարավոր էր անել...**

Շուշիի ազատագրումով թշնամու ողնաշարը ֆիզիկապես և բարոյապես փշրվեց: Դրվեց Արցախի կանոնավոր բանակի հիմքը»:

Բայց պատերազմը շարունակվում էր:

Մի քանի կարճ խոսքով պատմենք հետագա կռիվների մասին: Հասկանալու և գնահատելու համար պատերազմի վերջին երկու տարվա մարտական գործողությունները, քարտեզի վրա գտնենք այն տեղանքը, որոնք կհիշատակվեն:

ՎԵՐՋԻՆ ԿՌԻՎՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂՁԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ստեփանակերտի հարավ-արևմտյան մատույցներում հակառակորդի առաջ-խաղացումը կասեցնելուց և Շուշիի ազատագրումից հետո ինքնապաշտպանական ուժերի ջոկատները ձեռնարկեցին կենսական կարևորության ճանապարհի բացման ռազմական գործողությունը, որը, **Շուշի-Լաչին-Ջաբուղ ճանապարհի բացման ռազմական գործողությունը** նախ և առաջ, նշանակում էր **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը** շրջափակող օղակի ձեղքում և «**Մարդասիրական միջանցքի**» բացում:

Հաղթող ազատամարտիկներ...

...Շահույթների, Մարտակերտի, Ասկերանի, Հաղբուրթի մի մասի գավթումը, հանրապետության ավելի քան 40.000 խաղաղ բնակիչների տեղահանումը,

Վլալ քարոզիչ Մոնթեն Սելբույանի մասին:
Նրա մասին սպարապետ Վազգեն Սարգսյանը
գրել է. «**Գոնե ինձ համար ինձ հանդիպածների
մեջ Մոնթեն ամենաազնիվն էր աշխարհում:
Պատերազմի մեջ թե պատերազմից դետը ինձ
հայտնի հրամանատարները իշխել են կամքով,
ուժով, բռնությամբ, սիստեմի պտամանիվներով
և այլն: Մոնթեն ենթարկեց, իշխեց իր բանակը
ազնվությամբ: Պատկերացրեք 30-40 տարեկան
ֆիդայի, զինվոր, մեծ ինտելեկտի տեր զորա-
վար՝ երգչուների փոքրիկ իշխանի ազնվու-
թյամբ ու պարզությամբ... սա իր ետևից
բանակներ կարող է տանել...»:**

Նրա կարևոր նպատակներից մեկն էր նաև, որպես գիտությամբ զբաղվող մեկը, Հայոց Հայրենիքի պատմությունը, աշխարհագրական տիրույթները բազում ապացույցներով ներկայացնել հնագույն ժամանակներից սկսած և դրանով իսկ փաստել հայ ժողովրդի տարածքային պահանջատիրության իրավունքը: Այս թեմայով գրեց իր գիտական թեզը և ուղևորվեց Անգլիա՝ Օքսֆորդի համալսարանում ուսումը շարունակելու: Սակայն շուտով թողեց Օքսֆորդը, մեկնեց Լիբանան՝ հայերեն սովորելու և Հայրենիքին մոտ լինելու ցանկությամբ: Հայերեն սովորեց: Իսկ երբ սկսվեց Լիբանանյան պատերազմը՝ մասնակցեց հայկական թաղամասերի պաշտպանությանը:

...Նրա աճյունը հանգչում է Երևանյան Եռաբլուրի պանթեոնում, իսկ զինվորական ծառայության ընթացքում ստացած վնասվածքների հարկանքները՝ չհիմնների հարկանքայնությամբ: **Մոնթե Մելքոնյանին** հետմահու շնորհվեցին Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Հերոսի և Արցախի Հերոսի բարձրագույն կոչումները:

**Մոնթեն Մարտունիի
ռազմաճակատում**

Ցաքուցրիվ, ոչ լրիվ այս տեղեկությունները չեն մանրամասնում նրա զինական և կազմակերպչական տաղանդով կատարված ազատագրական գործողությունները, ոչինչ չեն ասում նրա հայրենասիրության, մարդասիրության, ազնվագույն նրա էության մասին՝ փորձենք փոքր ինչ լրացնել Ասպրամ Ծառուկյանի «Բարև, ինչպե՞ս եք, լավ եք...» գրքից՝ պարզապես կարճառոտ մեջբերումներ կատարելով:

Նախ իր՝ Մոնթե Ավո Մելքոնյանի խոսքը, որպես իր բոլոր գործողությունների ու արարքների պարզաբանում: «...Ես այսօր այստեղ եմ, որովհետև իրավունք չունեմ այլ տեղ լինելու: Ես երդում տված եմ և կպատկանիմ մեկ մարդու, այդ մարդը հայրենիքի ազատության զինվորն է: Իմ նպատակն է կռվել Արցախի հաղթանակի համար, հանուն որի կյանքս անգամ չեմ խնայի: Ես երդում տված եմ... Ես հայ եմ. այս հայրենիքը պատկանում է ինձ նույնքան, որքան որևէ ուրիշ հայի:

...Անցյալին Սփյուռքի մեջ պայքարած եմ մեր ժողովրդի իրավունքներուն համար և այստեղ կգտնվիմ նույն պատճառով: Ասիկա այդ նույն պայքարի շարունակությունն է: Շատ պիտի ուզենայի, որ թե Հայաստանն ավելի շատ մարդիկ գան, թե Սփյուռքեն: Այսինքն՝ ինչքան հայ կա, իսկական հայրենասերներ, իրենց տեղն այսօր Արցախին մեջ է... Արցախը կորոշի հայության ճակատագիրը...»:

Հիմա ընդամենը մի քանի նշխարք 316 էջանոց գրքի այն գրույցներից, որ հավաքել է Ասպրամ Ծառուկյան հեղինակը հանդիպելով զինվորների ու բարձրաստիճան սպաների, այրիների ու որդեկորույս մայրերի, բուժաշխատողների ու ընդհանրապես արցախցիների հետ, որոնք սիրով, գերագույն հարգանքով և նույնիսկ պաշտումով են պատմել Մոնթե Մելքոնյանի մասին:

«Կատարյալ ինքնաբերական ու բնական Մոնթեն: Գրեթե գրոյից ազգային ինքնագիտակցության հասած և սեփական վճռով ու ամբողջական գիտակցությամբ պատմական իր հայրենիքում հայ ժողովրդի ազգային ինքնորոշման իրավունքի համար պայքարը կյանքի իմաստ դարձրած անխոնջ նվիրյալ»:

«Ինքը սոսկ երազող չէր, լավ էլ հիմնավորում էր, թե ինչպես կարելի է իրագործել մեծ նպատակը: Կուսակցություն ասվածը չէր ընդունում»:

«Մոնթեի պես անմահ դյուցազունները հավերժական ջախի պես լուսավորում են մեր ժողովրդի ու հայրենիքի ուղին: Իր անսահման նվիրվածության շնորհիվ Մոնթեն անառարկելի հեղինակություն ձեռք բերեց զինվորների, սպաների շրջանում, ժողովրդի սրտում: Անվեհեր էր, մարտի պահին երբեք չէր թաքնվում զինվորների հետևում, վստահ էր՝ տղամարդու գեղեցիկ ինքնավստահությամբ: Խիստ գաղտնապահ էր: Երկար խորհրդակցում էր, բոլորի կարծիքը լսում, երկար, շատ երկար մտորում ու երբ վճիռ էր կայացնում՝ իրագործում էր կայծակնային արագությամբ»:

«Մոնթեի նշանաբանն էր. «Ազնիվ նպատակներն անազնիվ միջոցներ չեն հանդուրժում»»:

«...Մոնթեն շատ մեծ սրտի ու հզոր կամքի տեր, շատ դրական, առանձնահատուկ անձնավորություն էր: Նրա ազնիվ, առաքինի հայրենասիրությամբ պիտի դաստիարակել ածող սերնդին»:

Մոնթեի զոհված տեղում կանգնեցված խաչի մոտ

Ամփոփենք Ասպրամ Ծառուկյան հեղինակի մի քանի տողով. «...Յուրաքանչյուր մի դրվագ լրացնում, բացահայտում է Մոնթեի անկրկնելի էությունը՝ որպես մի անպարտ ամրոց, ինչպես և իրենց քաղաքը կոչել են երախտագետ մարտունեցիները: Այո, Մոնթեբերդը հերոսական Արցախի մի հատվածն է և այն իրենով վերապրած Մոնթե Մելքոնյանի ամրակուռ ոգին, որ հավերժ սավառնելու է Արցախ երկրում:

Այսօր, երբ քչերի գերհարստության և շատերի սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով հիասթափությամբ համակված մարդիկ հեռանում են հայրենիքից՝ օտար հեռուներում բախտ որոնելու, երբ ամայանում են երբեմնի աշխույժով լցված գյուղերը, պետք է խոսել ու քարոզել իր անձնական, նյութական մասին չմտածող, միայն ու միայն և ամբողջովին ազգային հիմնախնդրի լուծմանը նվիրված Մոնթեի գաղափարները:

...Մոնթեի՝ անհնարինը հնարավոր դարձնելու շնորհն են ուզում ներարկել քեզ, Նախիջևանը, Արևմտյան Հայաստանը, Հայոց պատմական Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը՝ պատմական արդարության պետությունում սոցիալական արդարության հաստատումը, ասելով՝ «Հայաստանը տեսնել առանց կաշառակերության և արդար»: Այդ արդարության մոնթեական պատգամը բոլորինս է: Մոնթեի բոլոր երազանքների ծանապարհն այսօր սկսվում է օտար հեռուներից հայրենիքի հայրենի օջախ վերադարձով: Որքան էլ հարուստ՝ անհայրենիք մարդն աղքատ է և դատապարտված:

Գիրքը սիրով, խոնարհումով նվիրում են զորավար Մոնթե Մելքոնյանի անմար հիշատակին Ա. Ծառուկյան»:

Այսօր Մոնթե Մելքոնյանի անունով է կոչվում,
ա. Մարտունի քաղաքի զինվորական հոսպիտալը,
բ. Մարտունի քաղաքի մանկապարտեզը, որի նկուղում պատերազմի գոյ
օրերին ապաստանել ու գործում էր հոսպիտալը,
գ. Դպրոց Երևանում,
դ. Նաև՝ Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմական վարժարանը:

ԻՍԿ ՄԱՐՏԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԷԻՆ

1992 թվականի հուլիսի սկզբներին հակառակորդի մարտական գործողությունների աշխարհագրությունը դարձյալ ընդլայնվել է: Մարտադաշտ հանելով նախկին խորհրդային Չորրորդ բանակի 23-րդ դիվիզիայի արհեստավարժ զինվորներ, 70 տանկ ու զրահամեքենա, ՍՈՒ-24, ՍՈՒ-25 և ՄԻԳ ինքնաթիռներ և «Կոբրա» ուղղաթիռներ՝ լայնածավալ հարձակում ձեռնարկեցին Մարտակերտ քաղաքի վրա: Արդյունքում գրավվեց Մարտակերտը և հրի մատնվեց Մաղավուզ գյուղը:

Հայերը վերամիավորելով հարձակման ուժերը, կարողացան ետ գրավել Կուսապատ, Դրմբոն, Ջանյաթաղ, Գյուլաթաղ, Մեհմանա գյուղերը, դժվարին մարտերով ազատագրել Թարթառի ձախափնյակը, Չափար գյուղը, Գետավանի կանուրջը, ընդհուպ մոտենալ Սարսանգի ջրամբարին և գրավել հիդրոհանգույցի ամբարտակը, ազատագրել ռազմավարական կարևոր նշանակության մի քանի բարձունքներ: Պատերազմի այս գերլարված փուլում պատերազմողներին միացավ **Արծիվ-մահապարտներ** կամավորական գումարտակը:

Այսպես փակվեց 1992 թվականի պատերազմական տարին:

1993 թվական: Հունվար: Շարունակվում էին հարձակողական գործողությունները Մարտակերտի, Լաչինի, Մարտունու, Ասկերանի ուղղությամբ: Վերջապես անցկացված կայծակնային ռազմական գործողությունն ավարտվեց Ադրբեջանի զինված ուժերի Լաչին-Քարվաճառյան խմբավորման ջախջախումով: Ազատագրվեցին երկու տասնյակից ավելի գյուղեր:

Ղեռ կատաղությանը գործում էր հակառակորդի ամենավտանգավոր ռազմական հենադաշտը **Ադդանը**: 1988

Թվականից Աղդամը դարձել էր հակահայկական գործողության կենտրոն։ ռազմավարական հզոր միջավայր։ Հակառակորդի կատաղի դիմադրության դիմաց հայ մարտիկների քաջությունն էր, աներեր կամքը և հրամանատարների մարտերի տաղանդավոր ղեկավարումը։ 1993 թվականի հուլիսի 23-ին Աղդամի գրավումն ավարտվեց։ Քաղաքը գտնվում էր հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի ձեռքին։

Աղդամն ավտոճանապարհների,

երկաթուղիների խոշոր հանգույց էր, այնտեղ էր մաս հանրապետական մշակույթյան օդանավակայանը: Հաղորդակցության կարևոր միջոցներից զրկվելը կաթվածահարել էր թշնամուն: Այդ պարտությունից հետո Ադրբեջանի ղեկավարությունը դիմեց Ղարաբաղի Հանրապետության ղեկավարությանը՝ կրակի դադարեցման խնդրանքով:

Կրակը դադարեցվել է: Սակայն թուրքը թուրք չէր լինի, եթե իր իսկ խնդրանքով ձեռք բերված հրադադարի երկկողմ համաձայնությունը ինքն էլ չխախտեր ամենաստոր ձևով: Եվ նա նորից շարունակեց ռազմաճակատային գծի ողջ երկայնքով հայկական պաշտպանական դիրքերի հրթիռահրետակոծությունները:

Քյուրմները:

Հետ մղելով նորից ոգևորված թշնամու ուժեղ ճնշումը, հայկական զորամասերը օգոստոսյան կռիվների ժամանակ վնասազերծեցին Կուբաթլուի շրջկենտրոնի հենակետերը, Ֆիզուլու, Ջաբրաիլի կրակակետերը, ազատագրեցին **Հադրուքի** շրջանը:

Սակայն Հայաստանի հետ սահմանամերձ գոտիում ուղի արվածքների դեմ չկան միջոցառումներ, մարտահանգվել են թուրքական երրորդ դաշտային բանակի կազմավորումները, մարտական լրիվ պատրաստության է բերվել օդուժը: Դիվանագիտական ճանապարհով հնարավոր է դարձել մեղմել լարվածությունը: Ռուսաստանի միջնորդությամբ օգոստոսի 31-ին ձեռք բերվեց 10-օրյա հրադադարի պայմանավորվածություն: Ադրբեջանական կողմը հերթական անգամ խախտեց պայմանավորվածությունը:

1993 թվականի հոկտեմբերն էր: Վնասագերծվեցին Հորադիզի երկաթուղային հանգույցի կրակակետերը: Նոյեմբերի 10-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ինքնապաշտպանության ուժերը վերակազմվեցին որպես **Պաշտպանության Բանակ**՝ հրամանատար **Սամվել Բաբայան**, առաջին տեղակալ **Քրիստափոր Իվանյան**, չտաքի պետ **Սեյրան Օհանյան**:

Հտաբի պետ **Սեյրան Օհանյան**։
Քաղաքական բարդ զարգացումների, իրար ետևից տարածքներ կորցնելու
լարված իրավիճակում Ադրբեջանում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն։
Նախագահ ընտրվեց **Յեյդար Ալիևը**։ Մշակվեց Արցախի վրա լայնածավալ հար-
ձակման նոր պլան։ Ադրբեջանն իր ղեկավար **Ալիևի** հետ խիստ մարտական էր
տրամադրված։

[illegible]

1994 թվական: Հունվար: Ադրբեջանցիների հաշմանդամների հարցումները հայ-իրանական սահմանի շուրջ 40 կմ երկարությամբ տեղամասը:
Հակառակորդը ժամանակավոր հաջողություններ է ունեցել նաև Քարվաճառի շրջանում: Իրադրությունն ավելի է բարդացել, երբ մարտական գործողությունները ընթացել են շուրջ 3000 մետր և ավելի բարձր լեռնային շրջաններում, սառնամանիքի պայմաններում: Սակայն հայ մարտիկները ոչ միայն տոկացել, այլև ի վերջո հաղթանակի են հասել այստեղ ևս:

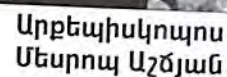
...Ես չկարողացա ավարտին հասցնել **վերջին պատերազմի** հաղթական պատմությունը, որը սեղմ ու ժլատ նկարագրություններով պատմվեց միայն... Մխիթարությունն այն է, որ շատ գրքեր են գրվել Արցախյան շարժման մասին և վավերագրական ֆիլմեր նկարահանվել, որոնք արժանի են ընթերցանության և ուսումնասիրության: Ինչպես, ահա, այս մեկը...

«ՆԵՄԵՍԻՍ» բարեգործական հիմնադրամի դահլիճը լեփ-լեցուն էր: Հանդիսատեսը երիտասարդությունն էր, Արցախյան գոյամարտի վետերանները նաև: Երկու ժամ, քար լուծյան մեջ, ցուցադրվեց ֆիլմը և հնչեց **Զվարթ Գալստյան-Գևորգյանի** ծայնը, իր սքանչելի նրբերանգներով հուզելով հանդիսականին մինչև հոգու խորքը:

**Զվարթ Գալստյան-
Գևորգյան**

Մեկը մյուսի ետևից սկսեցին բեմ բարձրանալ երիտասարդները, որոնք դեռ հուզմունքից չսթափված ծայներով խոսում էին իրենց տպավորությունների մասին, հավատացնում մեզ՝ տարեցներիս և անշուշտ՝ ամբողջ աշխարհին. որ

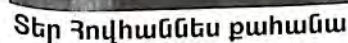

Իմ **Վկայագրքում** կիսատ մնաց նաև **Արծիվ-մահապարտների** ամբողջական պատմությունը՝ նրանց անցած դժվարին ճանապարհի մասին հերոսական պատմությունը: Նրանց զոհաբերությամբ լեցուն կյանքից պատմեմ ընդամենը մի դրվագ...

1992 թվականի հուլիս-հոկտեմբեր ամիսները թերևս ամենածանրն էին Արգախի ազգային-ազատագրական պայքարում: Չնայած ինքնապաշտպանա-

Գանձասար

...Զնայած ուժերի անհավասարությանը, **մահապարտները** ամրապնդելով իրենց դիրքերը, արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն, որն այլևս չհանդգնեց խուճապահարող գրոհների դիմել:

...Սեպտեմբերի 10-ի գիշերն էր: Հաղթանակից հետո մահապարտների գումարտակի մարտիկները հանգրվանել էին Գանձասարի վանքի ուխտատներում...

Վանահայր Տեր Հովհաննեսը իմացել էր, որ նրանց մի մասը կնքված չեն:

Վառվեցին եկեղեցու մոմերը, ազատամարտիկները վանք առաջնորդվեցին, և նրանք ովքեր կնքված չէին՝ կնքվեցին: Հետո **Վանահայր Տեր Հովհաննեսը**, հանելով իր փարաջան և զենք վերցնելով, միացավ ազատամարտիկներին, իր սրբազան պարտքը նաև այս ձևով հատուցելու համար **Հայրենիքին** ու **Գանձասարին**:

...Մահապարտների մարտական հաջողությունները գազազեցրել էին ոսոխին և կռվի էր նետել զրահատանկեր, ռազմական ուղղաթիռներ: Այդ դաժան, անգիջում, գրեթե չդադարող մարտերի ընթացքում հայերը տեղի չտվեցին, բայց և կորուստներ ունեցան:

Ջոհերից ոչ մեկը զինվոր չէր ծնվել, գրող **Սամվել Շահմուրադյանը**, գեղանկարիչ **Գարեգին Շառոյանը**, այգեգործ **Սլավիկ Ղահրամանյանը**, **Գագիկ Յոլչյանը**, **Կամո Մամունցը**, **Արմեն Ժամհարյանը**, **Վարդան Հովհաննիսյանը**... Փառք ու պատիվ նրանց և մյուս բոլոր զոհվածներին, նաև ողջերին, որոնք պայքարը հասցրեցին մինչև հաղթական ավարտ:

Արծիվ-մահապարտների մահու և կենաց կռիվը շարունակվեց մինչև Արցախի վերջնական ազատագրումը:

...Պատերազմն ավարտվել էր: **Հաղթանակել էր Հայոց քաջագուն Ոգին:** **Ազատագրվել էր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:** Նա ազատ էր ու անկախ: Փառք այդ անկախությանը:

Ժամանակն է փակել **Վկայագրքի** այս հատորը ևս... Սակայն...

ՎԵՐՋԻՆ ԶՐՈՒՅՑԸ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ, ՈՎՔԵՐ ԸՆԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ

Երբ ես փորձում եմ իմ գրասեղանից հավաքել Արցախյան ազատամարտին նվիրված գրականությունը, քարտեզները և պատերազմի քուրայով անցած շատերի՝ ողջերի ու զոհվածների լուսանկարները, որոնք առաջնորդեցին ինձ պայքարի արահետներով և ինձ տվեցին պարտությունների տառապանքը ու պարգևեցին հաղթանակների ցնծությունը՝ ես զգացի, որ անկարող եմ դեռ բաժանվել նրանցից: Նրանք կարծես խոսում էին ինձ հետ, մտերմորեն հարազատ, կամ քիչ նեղացած լուռ հանդիմանանքով... Նրանք արժանի էին մեկիկ-մեկիկ փառաբանվելու յուրաքանչյուրն առանձին, հրամանատարներն ու զինվորները, ողջերն ու հատկապես հայրենիքի ազատության լուսավոր խորանին իրենց սրբազան զոհը բերած ավելի քան 6500 հայորդիները, որոնք հավերժական բնակարան ստացան Հայաստան-

յան ու Արցախյան «**Եռաբլուրներում**», հեռավոր գյուղերի **խաղաղ շիրմատներում**... Ես ինքս ինձ արդարացնելով, մտածում եմ, թե բոլորի կյանքը մի սքանչելի հերոսապատում է, և ես անկարող եղա այստեղ ամրագրել գոնե նրանցից մեկի պատմությունը, որոնք իրենց կենդանի ներկայությամբ մշտապես շրջապատել են ինձ և լցրել ունկերս իրենց տաք ծայրերի շշուկներով... Ինչպես հիմա... Եվ ես չեմ կարողանում հավաքել նրանց նկարների տրցակները և պահել որևէ պահարանի հեռու, անտեսանելի անկյունում: Պահել նաև **Հովիկ Վարդումյանի «Աստվածների կանչը»** գիրքը՝ իրենց կյանքը Հայրենիքի սրբազան զոհասեղանին նվիրած կանանց մասին ազնվական ցավով գրված գիրքը:

ԿԱՆԱՅԷ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

...Փափուկ ծիծաղը գերլարված զգացումներս տակնուվրա անելով՝ քնքուշ սյուրի մման անցավ և փոխակերպվեց աղջկական մեղմիկ ծայրի... «**Դու քեզ վրա ուժ պետք է գործադրես... Հավաքիր առջևդ թափված նկարները և խցկիր մի անկյուն... Հետո գնա պաղպաղակ առ ու վայելիր նրա սքանչելի համը...**»:

«**Ինչո՞ւ պաղպաղակ, – տարակուսեցի ես**»:

«**Պաղպաղակ շատ եմ սիրում...**»:

Ես նկարների կույտի տակից հանում եմ խոշորաչք Ջահել կնոջ լուսանկարը:

Նաիրա Սահակյան, ծնված Երևանում, զոհված 1993 թվականի մարտի 9-ին, իր ծննդյան օրը, երբ լրացավ 23 տարին:

«**Դու նա էիր, ում ասում էին Սպիտակ աղվես...**»:

«**Գթության քույր լինելուց բացի՝ հետախույզ-զինվոր էի ու անվրեպ նշանառու...**»:

Ձայնի մեջ թաքնված հպարտության երանգ որսացի:

«**Դու վաղ էիր ամուսնացել և երկու փոքրիկ երեխայի մայր էիր... Ինչպես կարողացար թողնել փոքրիկ աղջկադ և տղայիդ տատիկի խնամքին և Դառնալ պատերազմող ազատամարտիկ...**»:

«**Հարցո՞ւ հարց չէ: Դրա պատասխանը սրտերում պիտի կարդալ... Ինձ նմանների սրտերում...**»:

«**Գրեթե մի տարի դու կռիվների մեջ էիր, սկզբում Լաչին-Քաշաթաղում, հետո Մարտակերտում... Վերջինը Սարսանգի ջրամբարն ու հիդրոհանգույցն էր, որից չգրկվելու համար ադրբեջանական կողմը այստեղ էր կենտրոնացրել իր զինուժի ճնշող մասը և կուտակել մեծ քանակությամբ տեխնիկա, ականապատել Սարսանգ տանող բոլոր ճանապարհները...**»:

«**Մեզ կանգնեցնել հնարավոր չէր: Մենք պետք է ազատագրեինք Սարսանգը ու ճանապարհի հարթեինք դեպի Կուսապատի բարձունքները**»:

Նաիրա Սահակյան

«Դու չհասար Կուսապատի բարձունքներին»:

«Չհասա... Իմ զավակները կմեծանան ու կսիրեն իրենց հողը, որի համար Կուսապատի բարձունքների ծանապարհին զոհվեց իրենց մայրը»:

Սարսանգի կռիվն անհավասար էր: Թշնամին հայերի բոլոր դիրքերի վրա գրոհեց միանգամից, հանկարծակի: Հայերը շրջապատման մեջ ընկան: Հանկարծակիության գործոնը կատարել էր իր դերը:

Նաիրա Սահակյանը և մի քանիսը մնացին իրենց տեղում և իրենց դիպուկ կրակով հնձում էին թշնամուն, հնարավորություն տալով ընկերներին դուրս գալ շրջապատումից դեպի անտառ:

Վերջապես գումարտակի պահեստային ուժերը հասան օգնության: Թշնամին ետ քաշվեց: Սարսանգն ազատագրված էր: Ազատամարտիկներն սկսեցին փնտրել վիրավորներին և հավաքել դիակները: Նրանք գտան **Նաիրային** առանց գլխի, խոշտանգված մարմնով:

Ես խոսք ու գրույց եմ սկսել կանանց հետ, որոնք անցան պատերազմի թոհուրոհի միջով այրերի հետ միասին: Նրանք կամավորներ էին: Երկու հարյուր կին: Ես չեմ հաշվում նրանց, որոնք իրենց գործի բերումով բժիշկներ էին ու գթության քույրեր և պատերազմի բուն միջավայրում մահվան ճիրաններից խլում էին վիրավորներին: Ես խոսում եմ նրանց մասին, ովքեր տղամարդկանց հետ հավասար ամենաթեժ կռիվների մեջ են եղել և բացի գթության քույր լինելուց, կռվել են զենքը ձեռքին, չընդհատվող կրակի տակ առաջին օգնությունը ցույց տվել վիրավորներին, հասցրել ապահով տեղ, ուր սպասում էին բժիշկները:

Նուրե Աբրահամյան

...Նկարների կույտից ինձ է նայում **Նուրե Աբրահամյանի** խաղաղ դեմքը: Նրան նայելիս ոչ ոք չի կարող գուշակել, որ նա **Արծիվ-մահապարտների** 24 գումարտակի կազմում որպես նշանառու մասնակցել է ամենադաժան կռիվներին և զոհվել հրակոծության տակ վիրավորներին օգնություն ցույց տալու պահին:

«Երբ իմ շանը սպանեցին, ես լաց եղա... Երբ տղաները զոհվում էին, ես լաց էի լինում... Շատ էի խղճում... Կարծես նրանք բոլորը իմ ավագ եղբայրները լինեին...»:

«Նարինե Առաքելյան դու, ախր, ընդամենը 16 տարեկան էիր, քո ի՞նչ ժամանակն էր խցկվել այդ ահարկու կրակների մեջ...»:

«Տարիքը կապ չունի... Ես կարող էի իմ գործը կատարել, ուրեմն արդեն մեծ էի... Ես կապավոր էի, զինամթերք էի հասցնում կռիվներին... Երբ անհնար էր դիրքերին մոտենալ՝ շանս վրա էի կապում զինամթերքը և ուղարկում... Մի օր նրան սպանեցին... Այդ օրվանից՝ որքան էլ դաժան լինեք կռիվը, ես էի հասցնում զինամթերքը...»:

«Դու նաև կռվում էիր...»:

«Երբ բոլորին ապահովում էի զինամթերքով, ես էլ էի միանում կռիվներին... Ես դիպուկ եմ կրակում...»:

«Թշնամին նույնպես դիպուկ էր կրակում... Նրա գնդակը հասավ քեզ... Սիրելի, թանկագին աղջիկ, դեռ քո սիրելի ժամանակն էր: Դեռ քո կողերը պիտի ծաղկեին պտղաբերության վսեմ հրաշքով: Իսկ դու զոհվեցիր, քեզ հետ տանելով քո սքանչելի գեղեցկությունը, քո անսահման բարի սիրտը, հայրենասերի քո ոգին... Արդյոք շա՞տ են քեզ նմանները: Եվ ընդհանրապես, ովքե՞ր եք դուք, որոնց էության մեջ ապրում էր միջնադարից ձեզ հասած Անի քաղաքի պանծալի դուստր Այծեմնիկի և 19-րդ դարի ֆիդայի Սոսեի ոգիները...»:

Նարինե Առաքելյան

Թամար Աբրահամյան՝ ազատամարտիկ, գթության քույր:

«Ձոռներն ու վիրավորները շատ էին: Թեժ մարտից հետո ձեռնամարտ էր եղել: Խառնիխուռն թափված էին հայ և ադրբեջանցի զինվորների դիակները, տնքում էին վիրավորները: Եվ քանի որ միևնույն համազգեստով էին, հնարավոր չէր տարբերել մերոնց և նրանց սպանվածներին: Ինչպե՞ս էիր ջոկում...»:

«...Մերկացնում էի, ախր դրանք թլպատված են...»:

«Դու կրակի գծից դուրս բերեցիր ոչ միայն վիրավորներին, այլ նաև զոհվածներին... Դու քո կյանքն ահավոր վտանգի ենթարկելով ոչ մեկին չթողեցիր թշնամուն... Մի՞թե երբեք չունեցար վախի զգացում...»:

«Ես չէի մտածում մահվան մասին: Մահն ում շունն էր, որ այդ պահին հնձ վախեցներ...»:

«Քանի անգամ ես վիրավորվել, ընկել հոսպիտալ ու դեռ չապաքինված՝ նորից ես հայտնվել դիրքերում...»:

«Պատերազմ էր: Հիվանդանոցի մաքուր ապահովությունը ծնշում էր ինձ...»:

Ես վերցնում եմ **Նուրե Աթայանի** լուսանկարը և փորձում նրա ծանր ապրումներից հյուսել նրա տեսանելի կարպարը: Նա ակամատեսն էր սումգայիթյան ողբերգության: 15 տարեկան էր:

Նուրե Աթայան

«Դա սրբազան զգացում է»:

Գալանե Մեջլումյան

«Հետո՞... Ասացիր մի օր...»:

Գալանե Մարգարյան

«Դու ընդամենը 19 տարեկան էիր ու մնացիր 19 տարեկան...»:

«Հեքիաթի հերոսի նման...»:

«Հրակարմիր արևը արյան գույնով էր ներկել շրջապատը... Ինձ թվում էր, թե ես արյան միջով լողալով եմ հասնում վիրավորներին... Վերջինին չհասա...»:

Հոգիս հիմա բաց է **Քանաքարա Ղարայանի** խոսքե-

Քանարառա Ղարայան

Իսկ Ալվարոյ Վարդանյանը հասցրեց ծայնել.
«Ա՛խ... ես խփվեցի, տղե՛րք...»:

«Բայց ես չեի կարող իմ դասերը նախկին համոզվածությամբ վարել: Սուսմայիթից հետո ի՞նչ համամարդկային արժեքներ... ես չգիտեի, որ ազգապաշտ եմ: Ես գնացի իմ բաժին պատերազմը վարելու թշնամու հետ... Դաժան կռիվներից մեկում ես զոհվեցի... հասցրեցի միայն ասել. «Ա՛խ, ես խփվեցի... տղերք...» ու ավարտվեց իմ բաժին պատերազմը...»:

Ավարդ Կարդանյան

ՀԵՐՄԻՆԵ ԲՊՈՅԱՆ

«Դու իզուր տիկնիկի մասին ասացիր... Ես վաղուց-վաղուց, մի ամբողջ հավիտենություն տիկնիկ չեմ խաղում...»:

Նրա շուրթերին գծագրված մեղմիկ ժպիտը գալիս էր ինչու պիտի իր մահը գտներ մարտի դաշտում... Տեր Աստված, այս սբանչելիքը ինչու պիտի իր մահը գտներ մարտի դաշտում...»:

«Ես կապավոր եի... Ախր, կապավորներն էլ են սլոբոնս գողգողում»

մրա գլխին, որ բուժքույր **Նվարդ Դադուրյանը** կարողացավ հեռացնել վիրավորին ապահով տեղ: Հետո... տարավ վիրավորին շալակած, բաճկոնի վրա քաշելով, նորից շալակելով երեք կիլոմետր, մինչև հասցրեց դաշտային հոսպիտալ... Վիրավոր տղամարդու ծանրությունից ճողվածք էր ստացել, ցնցակաթվածը իրեն զգացնել էր տալիս, բայց նա հասավ, փրկեց գինվորին և հոգնածությունից կռացած չէր կարողանում շտկվել:

Ինչպե՞ս... Հնարավոր է: Պատերազմի ժամանակ այո, խաղաղ պայմաններում աներևակայելի... Բայց կինը, որ ցնցակաթվածից հազիվ էր ոտքի վրա կանգնում, ինչպե՞ս... Ի՞նչ հզոր կամք ու պատասխանատվության զգացում պիտի ունենա կինը, որ աներևակայելի դարձնի իրողություն...

Սա ընդամենը մի դրվագ է **Նվարդ Դադուրյանի** մարտական կենսագրությունից:

Նվարդ Դադուրյան

Իսկ **Հասմիկ Բաղդասարյանը**, 22-ամյա բուժքույրը, իր օգնական **Լիդայի** հետ Չլդրանի կատաղի կռիվների ժամանակ 10 օրում 170 վիրավոր հանեցին հրակոծության տակից և գերմարդկային լարումով հասցրեցին դաշտային հոսպիտալ:

Կարծում եք քի՞չ է 170 փրկված ազատամարտիկի կյանքը: 170 կյանք միայն Չլդրանի ազատագրական մարտերում... Հետո, նորից ուրիշ մարտերում որքա՞ն փրկվածներ...

Հասմիկ Բաղդասարյան

Սիրանուշ Առուշանյանի հասակը նույնպես պատերազմ մղելու հասակ չէր, տարեց էր արդեն: Նա

նույնպես սեփական աչքերով էր տեսել սումգայիթյան ջարդը և ապրել այդ սարսափը: Նա այդ չխլացող սարսափը վրեժի փոխակերպած իր հետ բերեց Արցախյան գոյամարտ: Վերցնելով եղբոր որսորդական հրացանը՝ դարձավ կամավորական ջոկատներից մեկի ազատամարտիկ:

Նա նախ զենք ու զինամթերք էր Երևանից տեղափոխում **Ստեփանակերտ**, հետո հանձն առավ նաև **հետախույզի գործը**:

...Աղբեջանցիները պատանդներ էին տանում գյուղերից գերիների հետ փոխանակելու միտումով: **Վազգեն Սարգսյանը** եկավ Հաթերք պատանդների

Սիրանուշ Առուշանյան

հարցը կարգավորելու: Հարկավոր էր պարզել պատանդների տեղը, վիճակը, բանազնաց ուղարկել նաև անտառում թաքնված ջոկատի մոտ: Այս չափազանց ծանր գործը հանձն առավ կատարելու **Սիրանուշ Առուշանյանը**՝ ապավինելով աղբեջաններին ու ռուսներին լեզվի իր իմացությանը:

Ճանապարհին անցնում էր բազմաթիվ աղբեջանական պահակակետերով: Ռուս հրամանատարից իբր ֆերմայի աշխատողների համար հաց տանելու իրավունք ստանալով **Սիրանուշը** ավանակի վրա դրեց ուտելիքով լի խուրջինը և ճանապարհ ընկավ: Յուրաքանչյուր պահակակետում կանգնեցնում էին, ստուգում, սննդամթերքից բացի ոչինչ չգտնելով՝ բաց էին թողնում: Այսպես 18 պահակակետ անցնելով՝ նա վերջապես անտառում հանդիպեց ջոկատին և տեղեկություններ ստանալով պատանդ տարվածների մասին վերադարձավ իր հավատարիմ ավանակի հետ: Կնոջ այս վտանգավոր ճամփորդության շնորհիվ պատանդներն ազատվեցին գերությունից: Պատերազմի կրակները խնայեցին **Սիրանուշ Առուշանյանին**:

Անուշ Ավագյան

Բայց չխնայեցին **Անուշ Ավագյանին**, որ թողնելով երկու մանկահասակ երեխաներին ծերացած մոր խնամքին՝ գնաց և կյանքը մատաղեց Հայրենիքի ազատության սրբազան խորանին:

Հաշմանդամ դարձավ **Եվգենյա Առուստամյանը**:

Էլեոնորա Աղաբեկյանը կողք-կողքի կռվեց իր երկու ազատամարտիկ որդիների ու ամուսնու հետ: Նա բոլոր ազատամարտիկների համար մայր էր և ոչ մեկին չէր ջոկում իր որդիներից: Նրա ընտանիքը ընդարձակվել էր ու իր մեջ ներառել ջոկատի բոլոր ազատամարտիկներին:

Հեղինե Հովհաննիսյանը վաճառեց իր ունեցած բոլոր զարդերը, տան եղած-չեղածը, հավաքած գումարով զենքեր գնեց, զինեց մի ջոկատ ու դարձավ այդ ջոկատի հրամանատարը... Տղաներն սկզբում վատ էին զգում, որ կին է իրենց հրամանատարը, բայց շատ շուտով զգացին, որ ոչ մի տղամարդ հրամանատարից պակաս չէ նա:

Գետական գյուղի մոտ, Վաղուհասի ճանապարհին **Հեղինե Հովհաննիսյանի** ջոկատը մնաց շրջապատման մեջ: Երեք օր մահվան օղակի մեջ: Տեսնելով, որ չեն կարողանում հայերին ընկճել, թշնամին առաջ նետեց մարտական տեխնիկան: Գնահատելով իրավիճակի անելանելիությունը՝ Հեղինեն առաջ նետվեց ու և հակատանկային նռնակով պայթեցրեց զրահամեքենան: Վիրավորվեց ու կորցրեց գիտակցությունը: Հետո բոլորը մի մարդու նման առաջ նետվեցին,

Էլեոնորա Աղաբեկյան

Անցնելով հազարամյակների լույս ու մութի միջով, ահա, հասել են վերջին հանգրվանին, որտեղ հանդիպեցի վերջին մեծ գոյամարտի հաղթողներին՝ ողջերին և նահատակներին: Հանդիպեցի և խոնարհվեցի նրանց առջև մեծագույն սիրով, խանդաղատանքով և հպարտությամբ: Որովհետև նրանք հաստատեցին Հայոց հնագույն քաջարի ոգու զորությունը: Հաստատեցին նաև այն մեծ ճշմարտությունը, թե օրհնված են մեծ օրհնությամբ, և այդ օրհնությունը իրենց հնամյա ազգի անշիջանելի բնավորության հետ է, որն անկախ երբեմն իր էության խաթարումների՝ հիմքում աստվածահաճո է:

Թիկունքը պարտավոր էր դիմանալ: Թիկունքը չէր դիմանում, երբ պատե-
րազմի կրակների միջից բերում էին զոհվածներին: Այդ դեպքում ազգային վիշտը
դառնում էր համընդհանուր, անփարատելի:

Սակայն կռվողների վիճակն էլ երբեմն դառնում էր անտանելի: Շատ հաճախ տեղ չէին հասնում սննդամթերքով բեռնավորված ավտոմեքենաները և ուղղաթիռները՝ գնդակոծվում էին թշնամու կողմից: Որքան դեպքեր են եղել, երբ ազատամարտիկները տառապել են քաղցից ու ծարավից, սակայն և ոչ մեկը չի լքել դիրքերը: Սովը և հոգնածությունը չեն կարողացել նրանց ստիպել խուսափել առճակատումից: Անտառապետ լեռների կիրճերում կամ բարձունքներում փոքրիկ ջոկատներով շարունակել են կռիվը մինչև հաղթական ավարտ գերազանց զինված, գերազանց թվաքանակով թշնամու դեմ:

Սա հենց այն **անընկճելի Ոգին է**, որի մասին խոսում ենք, սակայն շոշափելի չենք զգում... Իսկ ահա այս դեպքում որքա՜ն շոշափելի է ու տեսանելի: Այս նույն **Ոգին է**, որն առաջնորդում էր արցախցի երեխաներին, պատանիներին, կանանց, տարեցներին, շալակած զինամթերք ու սնունդ, սեփական կյանքը վտանգելու գնով, կիրճերի ու խիտ անտառների անհայտ արահետներով դեպի կռվողները գնալ... Եվ երբեմն տեղ չհասնել... Չոհվել թշնամու նշանառուից...

Սակայն միայն թշնամու նշանառուն չէր վտանգավոր: «**Գյուղերը ավերված, հրդեհված, ծխի թանձր քուլաների մեջ: Անտառի գազանները ծմակի հեռավոր խորքերից ոմբակոծության հուժկու ձայներից թարժած են եղել, եկել լցվել ծամփաներն ու հանդերը, պտտվում են գյուղերի շրջակայքով: Թափառող շները գազազել, վայրենացել և ամեն պահ հարձակվում են անցորդների վրա: Գայլերի ոհմակները հարձակվում են մենավոր ծամփորդի վրա...**

Աշխեն Աբազյան

Ահավոր են նաև շնագայլերը: Սրանք վայրի կատուներ են, որ բնակվում են անտառի ամենախիտ ծմակներում, հեռու մնալով մարդկային ոտնահետքերից ու մյուս շնչավորներից: Սովորական ժամանակներում միայն ցուրտ ու խիստ ձմռան ցերեկներն ու երեկոներն են սովահար ու վնգստալով բաց տարածություններ դուրս գալիս: Իսկ հիմա, մութը դեռ փեշերը չհավաքած, գյուղերի շրջակայքում մոլորված պտտվում են ու սկսում կատվային սրտաճմլիկ մլավոցներ և սպասում հարմար պահի մի մոլորված մարդու կամ անասունի վրա հարձակվելու համար...», -վկայում է գրող **Աշխեն Աբազյանն** իր «**Կանաչ, կարմիր որոտներ**» վերջին պատերազմի մասին անչափ հետաքրքիր փաստագրական վեպում:

Թիկունքը պարտավոր էր դիմանալ և դիմանում էր...

Իսկ որդիները հայրենիքի ազատությունն էին վերագտնում արժանապատիվ քաջությամբ: Նրանք երբեմն ծանր պարտությունների միջով էին գնում դեպի հաղթանակ, զոհված ընկերների թանկագին հիշատակը տանելով իրենց հոգիներում, որպես սրբազան վրեժի մշտավառ երդում: Նրանք անցնում էին ծյան խորը շերտերով ծածկված դժվարանցանելի լեռնային ճանապարհներով: Սառնամանիքից ահավոր դժվար էր դառնում շնչելը: Երբեմն սառնամանիքն

այնքա՜ն անհաղթահարելի էր: Բայց նրանք գնում էին բքախառն քանոն ընդառաջ... Հետո կռվում էին, հաղթում կամ նահանջում... որ նորից կռվի մեջ մտնեն ու հաղթեն...

Քամին ոռնում, սուլում էր նրանց ճանապարհին, և սրա հետ սոված գայլերի ոհմակի ոռնոցը, որոնք ակնկալում էին հարուստ որս և գայլային խրախճանք: Նրանք տանում էին իրենց հաղթանակը անտառային նեղիկ արահետներով ու կածաններով, ցրտաշունչ ձմռան սառը քամիների շնչառության միջով, ծյան կուրացուցիչ ճերմակությունից կուրանալով...

...Իսկ աշման և գարնան անձրևներից ջրով լի խրամատներում երբեմն ստիպված էին մնալ օրեր շարունակ...

Այսպես նրանք հաղթեցին: Հաղթեցին մեկ առ մեկ ազատագրելով Արցախի գյուղերը, շեները, սրբավայրերը, քաղաքները... և ետ շարտելով թշնամուն Հայաստանի սահմաններից: Հաղթողներից ու՞մ անունը տաս և ունը՝ ոչ: Ու՞մ սխրանքների մասին պատմես և ունը՝ ոչ... Հազար-հազարներ են նրանք...

Շնորհակալության և օրհնանքի
խոսքեր են ուղղում
Սվետլանա Հակոբյան
պայծառանում տիկնոջը, որ
սեփական նախաձեռնությամբ և նվիրումով
դարձավ այս գործի մեկենասը և,
հրատարակելով այն ետպատերազմյան
դժվարին ժամանակներում, նվեր մատուցեց
ընթերցողին այն հավատով,
թե Հայոց մասին պատմություններն
արժանի են ամենուր խոսելու մարդկանց
սրտերի հետ:

ԱՆՈՒՆ (ԱՆԵԼԿԱ) ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ. արձակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի, բեմադրիչ, լրագրող:
Ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը: Որպես հաղորդավար աշխատել է Հայաստանի հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետկոմիտեում:

1966–1985թ.թ. որպես դերասանուհի աշխատել է Երևանի դրամատիկական թատրոնում: Նրա աչքի ընկած դերերից են՝ Մեղեա (Ժան Անույի «Մեղեա»), Եղիսաբեթ թագուհի (Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ»), Ալիս (Դյուրենմաթի «Խաղում ենք Սթրինբերգ կամ մահվան պար»), ինչպես նաև իր հեղինակած Ռոդոպիս թագուհի («Ամազոններ») ողբերգությունների կանացի գլխավոր դերերը:

1978թ. Երևանի դրամատիկական թատրոնը բեմադրեց նրա «Ամագոյներ» ողբերգությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դար գությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դար գությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դար

հասած և դեռ շատ հարցերում իր լուծումը չգտած կանանց էմանսիպացիայի խնդիրը։ Հետագայում այս պիեսը ելավ «Խոր օրհորներ» (1969թ.),

Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են «Ծիր ջրափ» (1974թ.), «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» (1974թ.), «Սիգիփոսի քարը» (1977թ.) ժամանակակից թատերգությունները:

Այս գործերը հոգեբանական դրամաներ են ժամանակակից մարդու խղճի, պարտականությունների ու կոչման մասին, որտեղ սևեռուն քննարկման առարկան հասարակության ներսում անհատի բարոյականության խնդիրն է:

Հեղինակը լավ գիտի փոքրիկ էկրանի արտահայտչաձևում, գույնի և ձևի համակարգը, որովհետև նա համարում է, որ ինքնաշարժը պետք է լինի ինչպես իրական աշխարհում, այնպես էլ իրականացվածը։

[illegible]

Աննա Պետրոսյանի՝ պատմության խորքերը տանող թատերգությունների ճանապարհն անցնում է խոշոր անհատների հոգիները զննելու, ցնցող բեմավիճակներ ստեղծելու, ազգային պատմության բարդ իրադարձությունների շղթան կուռ դարձնելու բացահայտումներով: Նրա հերոսները քաջամարտիկներ են և միաժամանակ՝ բանաստեղծական հոգու և մտքի տեր փիլիսոփաներ: Հիշողության մեջ դաջվող կերպար-

ներ, մեծաց վարքով կերտված, մտածողությամբ ու գործելակերպով ամբողջական ու ներդաշնակ, հոգու և մտքի առնականությամբ հայրենիքի համար գիտակցաբար ողջակիզվող անհատականություններ:

Լենինականի տիկնիկային թատրոնում բեմադրվել է նրա «Բյուրապատիկ» հեքիաթը: Աննա Պետրոսյանը ռուսերենից հայերեն է թարգմանել մի շարք պիեսներ, որոնք բեմադրվել են թատրոնում և ռադիոյում: Նրա բազմաթիվ ակնարկները, հրապարակախոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են հանրապետության տարբեր թերթերում, ամսագրերում, ակնարկների ժողովածուներում, ինչպես նաև հաղորդվել հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով:

1985 թ. Աննա Պետրոսյանը Լենինականում հիմնադրել է իր գեղագիտական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաթատրոնը, որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992 թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աննա Պետրոսյանը դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական առասպելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և արտասահմանյան մշակույթ» առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի նպատակն իր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների, նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները բացահայտելն էր: Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Մինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...» ծիսաներկայացումները, «Երբ մահն է մրցակից» ժամանակակից հերոսապատումը, «Տիրամոր ճիչը» Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց» ներկայացումը (խաղացվել է 1990 թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն է արաբական նվաճումների և նախնիների դաժան ժամանակներում: Առասպելի դպրաթատրոնի խաղացանկում էին նաև Էսքիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բեմադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դը Սենթ Էքզուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիլյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա այդտեղ» թատերգությունը: Առասպելի դպրաթատրոնի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա դաջված էր Հայկական Լեռնաշխարհը՝ Հայոց մեծ և ամբողջական Հայրենիքը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգությունները:

«Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաթատրոնում 1989թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000 թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005 թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002 թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» վավերագիրքը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

«Եղերապատում» վավերագիրքը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառնումի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Զվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000 թ. բեմադրվել է Փարիզի Արքի Յովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260 թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահունու տիկին՝ իշխանուհի Աղվիթայի կողմից Աղբենուտ կոչվող քերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986 թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիդարայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990թ. լույս է ընծայել «Կումարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ապերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անունը նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից:

Վեպ-ապերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դդ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բռկված Հայրենիքի ճամփաներով փորձում է հասնել Սիրո հետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004 թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Զանգակ-97» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած նախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի ամնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքների ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Ջանգակ-97»-ը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայազգի աշխարահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին՝ Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն քաջավարժների մասին) 2005 թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը», «Գամփռ շան կարևոր որոշումը» հեքիաթները:

2008 թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001 թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի առաջին հատորը:

2008 թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը:

2009 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Բ հատորը:

2010 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Գ հատորը:

2011թ. հրատարակվել է վկայագրքի Դ հատորը:

2011թ. ՀԳՄ-ն հրատարակեց Աննա Պետրոսյանի ժամանակակից վիպակների ժողովածուի «Ինչպես ապրեցինք 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներին...» առաջին գիրքը:

2012թ. հրատարակվել է վկայագրքի Ե հատորը:

2012թ. «Նորք» տպագրատունը հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկու երկար վերադարձը» փաստագրությունը:

2012թ. հայ գրատպության 500-ամյակի առիթով Վանաձորի Հովհաննես Աբելյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնում բեմադրվել է Աննա Պետրոսյանի «Աբգար Դպիր Թոխատեցի» թատերգությունը:

2013թ. հրատարակվել է վկայագրքի Զ հատորը:

2013թ. ՀԳՄ-ն հրատարակեց Աննա Պետրոսյանի ժամանակակից թատերգությունների «Ինչպես ապրեցինք 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներին...» ժողովածուի երկրորդ գիրքը:

2014թ. «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Զրույցներ Հայոց բնավորության մասին» ժողովածուն:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, աստվածապարզ և նաև Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

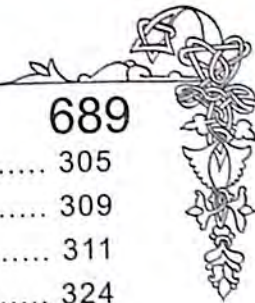
Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ ՀԵՏՈՒ	5
ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ	6
ԿԱՌՈՒՑՈՂՆԵՐ	10
ՈԱՖԱՅԵԼ ԻՍՐԱՅԵԼՅԱՆ	11
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍԱՀԻՆՅԱՆ	15
ՀԱՅՈՑ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԳԱՎԱՃՈՒՄԸ	29
ԱԼՔԻՄԻԿՈՍՆԵՐ ԵՎ ՔԻՄԻԿՈՍՆԵՐ	30
ԱՐՄԵՆԱԿ ՄՆՋՈՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ	31
ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ	33
ՀԱՅՈՑ ԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ	35
ԱԿԱԴԵՄԻԱ	36
ՖԻԶԻԿԱ	37
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՂԱՄՅԱՆ	38
ՏԻԵՋԵՐՔԸ ԵՎ ԻՐ ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ	42
ՎԻԿՏՈՐ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ	43
ԱԼԻԽԱՆՅԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐ	53
ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՐԶԱԴՅԱՆ	56
ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱ	69
ՊԱՐԻՍ ՀԵՐՈՒՆԻ	71
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴԱՎԹՅԱՆ	73
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ	78
ԺՈՋԵՖ ԴՈՐՅԱՆ	79
ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ	85
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ	85
ԱՐՏԵՄ ՄԻԿՈՅԱՆ	87
ՉՀԻՇԵՑԻՆՔ	88
ԱՐԾՎԻ ԲԱԽՉԻՆՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳԻՐՔԸ	89
ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	91
ԿՈՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ, 1950-1953 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ	92
ԿԱՐԻՔՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄ	94
ԲԵՌԼԻՆՅԱՆ ՊԱՏ	96
ՎԻԵՆԱՄԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	98
ՀԻՊՊԻՆԵՐԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ	101
ՊԱՂԵՍՏԻՆ-ԻՍՐԱՅԵԼԱԿԱՆ ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՎԵՃԸ	103

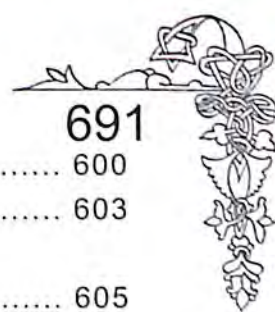
ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԸ, ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ	106
ԼԻՔԱՆԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	110
ԱՖՂԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	112
ՄԵՐՁԱԿՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ՏԻՐՈՂ ԹՆՋՈՒԿԸ	115
ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐ...	116
ՀԱՐԱՎՍԼԱՎԻԱ	116
ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ	120
ԳՈՒՐԳԵՆ ՅԱՆԻԿՅԱՆ	136
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅ ԳԱՂՏՆԻ	
ԲԱՆԱԿԻ ՄԱՐՏԻԿՆԵՐԸ	150
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄ	172
ՎԱԶԳԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	174
ՏԻԳՐԱՆ ՓԱՇԱԲԵՋՅԱՆ	175
20-ՐԴ ԴԱՐԸ ԴԵՌ ԶԷՐ ԱՎԱՐՏՎԵԼ	181
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՔԱՂԲՅՈՒՐՈՆ ԵՎ	
ԻՐ ՄԻԱՅԵԾԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	181
ՀԱՅԵՑԻ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԹԵԼԱԴՐԱՆՔԸ	184
ՅՈԼԱԿ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆ	187
ՀԱՅՐԻԿ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ	191
...ԵՎ ՀԱՂԹԱՆԱԿԵՑ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՐԳԸ	197
ՇԱՏԵՐ ԵՎ ԱՐՈՒՄՅԱԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆՆԵՐ	201
ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ	206
ԳՈՂԱՐ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ	209
ՕՂԱՆ ԴՈՒՐՅԱՆ	211
ԷՄԻՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ	212
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԵՔԻԶՅԱՆ	219
ՏԻԳՐԱՆ ՀԵՔԵՔՅԱՆ	221
ԱՐԹՈՒՐ ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ	228
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ	235
ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ	238
ԹԱՏՐՈՆ	238
ԿՐԿԵՍ	244
ԿԻՆՈԱՐՎԵՍՏ	246
«ԱՌԱՄՊԵԼԻ ԴՊՐԱԹԱՏՐՈՆ» Փակագծերի ներսում	252
ԹԱՏՐՈՆԸ, ՈՐԸ ՄԻ ՄԵԾ ԸՆՏԱՆԻՔ ԷՐ	280
ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԱՆԴԱՍՏԱՆՈՒՄ	293
ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ	295

ՄԻՆԱՍ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ	305
ԿԱՌԼԵՆ ՆՈՒՐԻԶԱՆՅԱՆ	309
ՀԵՆՐԻԿ ԻԳԻԹՅԱՆ	311
ՄԱՐԿՈՍ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ	324
ՄՈՎՍԵՍ ՀԵՐԿԵԼՅԱՆ	333
ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆԸ ԵՎ ԻՐ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԸ	336
ՀՐԱՇԱԳՈՐԾԸ...	350
ՃԱԿԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ	364
ՈՍՏԱՆԻԿ ԱՂՈՅԱՆ-ԱՐՇԻԼ ԳՈՐԿԻ	366
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՇՏԱՐԹՈՒՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ	391
ԽԱՉԻԿ ԴԱՇՏԵՆՑ	392
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶ	399
ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿ	400
ՄԻԼՎԱ ԿԱՊՈՒՏԻԿՅԱՆ	401
ՄԱՐՈ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ	402
ԳԵՂԱՄ ՍԱՐՅԱՆ	404
ՎԱՀԱԳՆ ԴԱՎԹՅԱՆ	404
ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	405
ՀԱՄՈ ՍԱՀՅԱՆ	406
ՄԵՏԱՔՍԵ	408
ԳԵՎՈՐԳ ԷՄԻՆ	408
ԿԱՅԻՆ ՆԱԵՎ ՄՅՈՒՄՆԵՐԸ	410
ՏԱՆՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ	411
ԱՐՁԱԿԱԳԻՐՆԵՐ	417
ԼԵՎՈՆ ԱՆԱՆՅԱՆ	419
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	435
ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆ	436
ԹԵՈԴԻԿ...	439
ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ	440
ՎԱԶԳԵՆ ՇՈՒՇԱՆՅԱՆ	443
ՃԱԿԱՏԱԳՐԻ ԴԵՄ...	443
ԼԵՎՈՆ-ԶԱՎԵՆ ՍՈՒՐՄԵԼՅԱՆ	445
ՎԱՀԵ ՎԱՀՅԱՆ	446
ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆ	447
ՀԱԿՈԲ ՄՆՋՈՒՐԻ	449
ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆ	450
ՀԱՄԱՍՏԵՂ	452

ՎԱՅՐԱՄ ՄԱՎՅԱՆ	452
ՎԱՅԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆ	453
ՄԻՄՈՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ	455
ՎԻԼՅԱՄ ՍԱՐՈՅԱՆ	461
ՈՐՊԵՍ ԱՄՓՈՓՈՒՄ... ..	469
ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	471
ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵՐԸ	474
ՄԱՏԹԵՎՈՍ Բ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՏԵՑԻ	474
ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ	475
ԽՈՐԵՆ Ա ՍՈՒՐԱԴԲԵԿՅԱՆ	476
ԳԵՎՈՐԳ Զ ՉՈՐԵՔՉՅԱՆ	477
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱԶԳԵՆ Ա	478
ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ	486
ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ	490
ԼԵՈ	495
ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆ	502
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԳԱՌԻԿՉՅԱՆ	512
ԼԱՎՐԵՆՏԻ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ	513
ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ	520
1988 ԹՎԱԿԱՆ	542
ՎԵՐՋԻ ՍԿԻՋԲԸ	543
ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱՔՅԱՆ	544
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ	552
1988 ԹՎԱԿԱՆԻ ՓԵՏՐՎԱՐ	557
ԻԳՈՐ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ	559
ՍՈՒՄԳԱՅԻԹ	560
«ՂԱՐԱԲԱՂ» ԿՈՄԻՏԵ	565
ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ	565
ՎԱԶԳԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ	566
ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴՈՒՄ	571
ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐ	575
ԱՂԵՏ	581
ՊԼԱՆԱՎՈՐՈՒՄ	582
ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՅԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ	589
ԲԱՔՎԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ	595
ՄՈՍԿՈՎՅԱՆ ՀԱՅԱԴՈՒԼ	596
ԱՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՅԻՆՆԵՐԸ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐ	597

ՇԱՀՈՒՄՅԱՆ ԵՎ ԳԵՏԱՇԵՆ	600
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ	603
ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆԸ ԵՎ	
ԻՐ «ՉՍԿԱՎԱԾ ԵՎ ՉԱՎԱՐՏՎԱԾ» ԳԻՐՔԸ	605
ԱՆԱՅԻՏ ՉԻԲՈՒԽՉՅԱՆԸ ԵՎ	
ԻՐ «ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՊՈՂՊԱՏԵ ԹԵՎԵՐԸ» ԳԻՐՔԸ	611
ԲԺԻՇԿՆԵՐ	624
ԱՍՊՐԱՄ ԾԱՌՈՒԿՅԱՆ	626
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ	629
ԳՈՒՐԳԵՆ ԴԱԼԻԲԱԼԹՅԱՆ	630
ՍՈՒՐԱԶ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	632
ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	633
ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԿՈՉԸ ՃՇՄԱՐԻՏ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐՆԵՐԻՆ	639
ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԵԼՈՒՅԹԸ ՄԱՀԱՊԱՐՏՆԵՐԻ	
ԳՈՒՄԱՐՏԱԿԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ՀԱՎԱՔՈՒՄ 18 ՕԳՈՍՏՈՍԻ 1992Թ.	639
ՇՈՒՇԻԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ	640
ԱՐԿԱԴԻ ՏԵՐ-ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ	644
ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՒՎՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ	651
ՄՈՆԹԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ	653
ԻՍԿ ՄԱՐՏԵՐԸ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ ԷԻՆ	658
ԶՎԱՐԹ ԳԱԼՍՏՅԱՆ-ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ	661
ԱՐԾԻՎ ՄԱՀԱՊԱՐՏՆԵՐԸ ԵՎ ԳԱՆՁԱՍԱՐԸ	663
ՎԵՐՋԻՆ ԶՐՈՒՅՑԸ ՆՐԱՆՑ ՀԵՏ» ՈՎՔԵՐ ԸՆԿԱՆ	
ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀԻՆ	664
ԿԱՆԱՅՔ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	665
ՀԱՂԹՈՂ ՔԱԶՈՐԴԻՆԵՐ	676
ՎԵՐՋԻՆ ԽՈՍՔԻ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔՈՎ	680
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	683

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
«ԲՈՂՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ»

Анна Петросян

“Армения всех времен”

Anna Petrosyan

“Armenia of all times”

Խմբագիր՝ Ա. Պետրոսյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ա. Նախշբարյան
Սրբագրիչ՝ Լ. Մեհրաբյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Բաղդասարյան
Էջադրումը՝ Ա. Ուռուտյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Չափսը՝ 70X100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ:

Տառատեսակը՝ Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 43.25 տպ. մանուկ:

Տպաքանակը՝ 500

Գինը՝ պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ

Հեռ. +374 10 50 15 15, Էլ. հասցե info@armdar.am

Կայք՝ www.armdar.am

Фонд “ДАР”

Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am

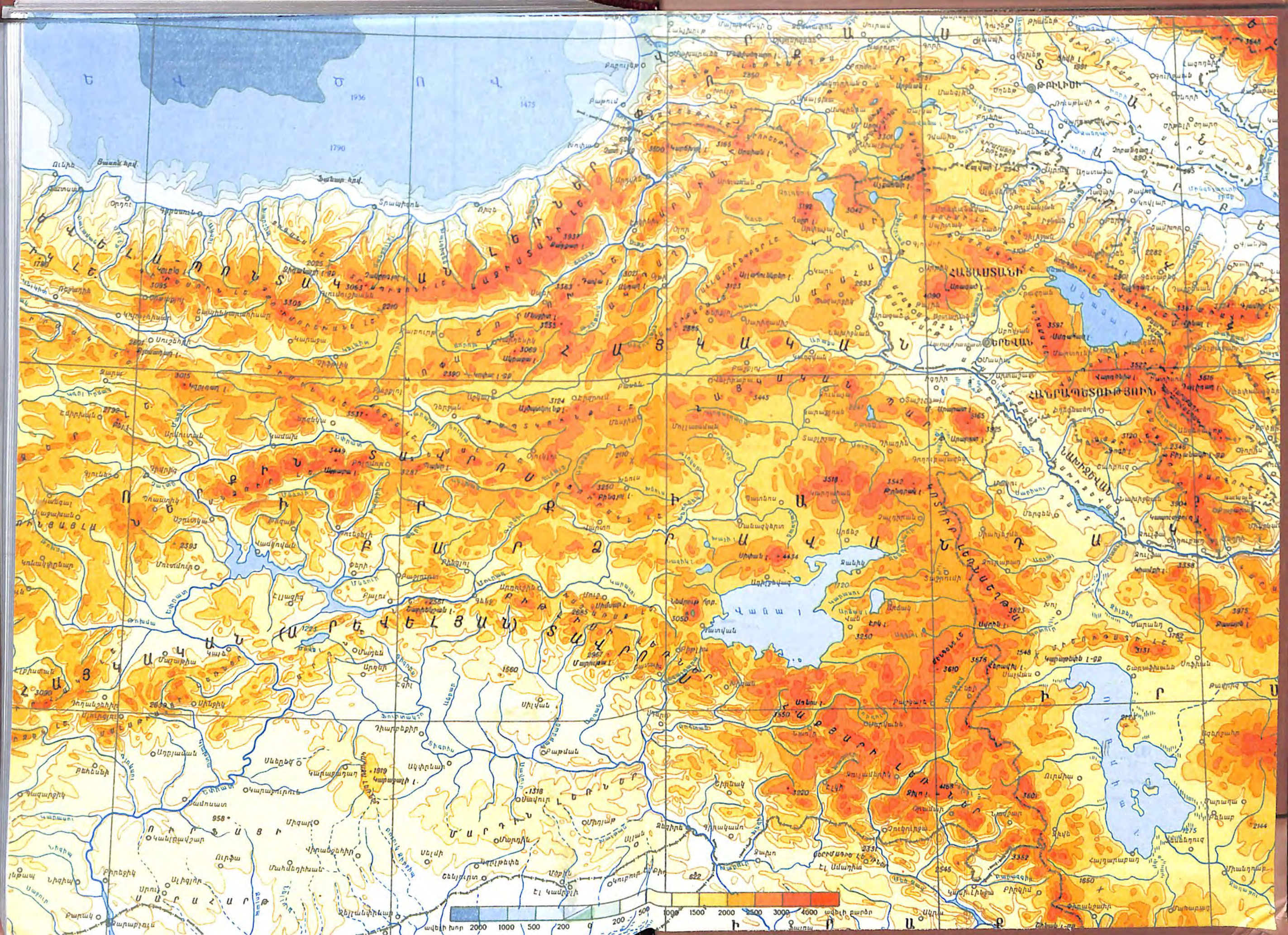
Адрес www.armdar.am

“DAR” foundation

Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am

Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2
Типография “Тигран Мец”
РА Ереван, Аршакуняц 2

9(47.925)
77-50
h2

Դու պատկանում ես
նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավետ ոչ միայն խոսքի
և պիտանի՝ խոհականության մեջ:
Այլև՝
Մեծամեծ փառավոր գործերով,
որոնք մենք կհիշատակենք
այս պատմության ընթացքում:

Մովսես Խորենացի

ՀԱՐ Քիմնադրամ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ